

Dr. Ballagi Aladár

1853. okt. 24. – 1928. jún. 21.

ÉLŐ TANÍTÁSOK

BALLAGI ALADÁR KISEBB MUNKÁI

ÉLETRAJZI BEVEZETÉSEL ELLÁTTA:

SÁRKÁNY JÓZSEF

A Ceglédi Kossuth Reál Gimnázium tanára.

CEGLÉD. 1934.
VOLT TANÍTVÁNYAI KIADÁSA.

BALLAGI ALADÁR EMLÉKÉNEK

HÁLÁS TANÍTVÁNYAI.

ELŐSZÓ.

In omnibus char Has et iustitia.

Ballagi A.

Még mindnyájan, akik valaha a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetemen Ballagi Aladár hallgatói voltunk, emléke-zünk arra a lobogó lelkesedésre, amellyel szeretett tanítómeste-rünk a múlt idők csarnokait bejárta s életünket az ott talált kincsekkel meggazdagította. Az a néhány egyetemi esztendő, amelyet mi közelében eltöltöttünk, egy egész életre szóló hasz-nos irányítást adott, mert hazánkért élni tanított.

A történettudomány örökké jókedvű munkásának, bátor-szívű s nyíltszavú hirdetőjének igazságait érzésben és gondol-atban mindig egybeforrott tömött padsorok hallgatósága véste kitörölhetetlenül lelkébe. S bátor repüléssel szárnyalt e váltakozó tábor az eszmék tiszta légkörében vele együtt a magasságok felé, hol mindnyájunknak példaképül szolgált, honnan mind-nyájunkra fényt árasztott.

Már fiatalon megérezttük, hogy egyedülálló jelenség volt tanáraink között. Nem alkalmazkodott uralkodó irányokhoz, s aminek igazságáról meg volt győződve, azt mindig kimondta a hivatalos felfogás, az uralkodó irányzat, sőt a hatalommal szemben is. Tántoríthatatlan becsületességét, igazságosságát és tanári jóindulatát nagy eszmék szolgálatára szentelte s erre buzdított példájávat is. Életének erkölcsi tartalmát belevitte tudományos működésébe, azért nem fogytak el tanítványai az ő elmúlása után sem.

A „charitas, quae manet in aeternum” vezetett el minket arra a kedves gondolatra, hogy kisebb munkáit, amelyek részint egykorú lapokban, folyóiratokban jelentek meg, részint pedig

hagyatékában eddig kiadatlanul heverték, összegyűjtjük s mint a tanítványi kegyelet és hála látható bizonyosságát közlétegyük. E tanulmányok nemcsak a történettudományok valamennyi ágát ölelik fel, hanem szerzőjük sokoldalú tevékenységénél fogva kiterjeszkednek a pedagógia, a földrajz, a politika, az egyház- és irodalomtörténet, hadtudomány és művészettörténetre is.

Ballagi Aladár mindig magas szempontból művelte a tudományt s vizsgálta az eseményeket és történeti tényeket, az ő szellemében kívánunk eljárni, mikor e kiadásban inkább törekedtünk a közölt anyag bőségére, mint a mellőzhető részletek újból való megrögzítésére. Azért egy-két esetben könyvtechnikai okokból a megjelölt s könnyen megtalálható eredeti hely megkeresésére utaljuk a tudományos kutatót. Elhagytuk itt-ott a jegyzeteket s az irodalmi tájékoztatót, viszont felvettük nagyobb műveinek egy-két önálló fejezetét, melyekről úgy véltük, hogy ebből a gyűjteményből nem szabad hiányozniok.

Mi ma is tanítványai vagyunk Ballagi Aladárnak, mert tudományos kutatásai közben megtalálta a kora eszközeivel megközelíthető igazságot s azt mindig a magyar öncélúság szolgálatába állította.

Hálás köszönetet mondunk feledhetetlen tanárunk egész családjának, kik az ő szellemében nagy megértéssel és teljes készséggel támogatták vállalkozásunkat
Cegléd, 1934. február hó.

A kiadók nevében:

vitéz dr. Lengyel Albert dr. Opper Jenő Sárkány József
ceglédi reálgimnáziumi tanárok.

Ballagi Aladár élete és munkái.

Vita enim mortuorum in memoria
vivorum est posita.

Cicero, Philipp. IX.

D r. Ballagi Aladár gyakran nevezte magát *az igazság papjának*. Hogy ez az általános emberi megnyilatkozás az ő esetében a lélek mélyéről feltörő önvallomás s szembeszökő valóság volt, arról minden tanítványa személyes élmények alapján bizonyosságot tehet. Munkában és szeretetben gazdag, tanulságokban bővelkedő élettel mutatta meg jó Mesterünk, a budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem egykori feledhetetlen emlékü professzora, hogy *a történelem – s minden más tudomány is – annyit ér, amennyi igazság van benne*. Eletével egybeesett gyakran hangoztatott tanítása, hogy csak „*az igaz múlt*” tudja a történelmet az élet tanítómesterévé tenni. Épp azért kutató szelleme, nagy messzeségeket egybefogó munkássága a művelt emberiség igaz értékeit gyűjtötte egybe. A letűnt századok tanulságaival kívánta igazolni s meggyőződéssé emelni, hogy az emberi nem erőfeszítéseinek és küzdelmeinek értelme van, mert az örökkévalóság reményét hirdeti.

Az a rendíthetetlen, *cheosi Simonides* által „négyszögletű”-nek nevezett alap – a valóság tisztelete –, amelyen minden időben változás nélkül állott, tények ismeretén nyugodott s jelleme tisztaságának is igaz hirdetője volt. Hite és tudása boldog örömmel hajolt meg minden kimagasló emberi nagyság előtt. Ez az áhítatos hódolat s jogos „hőskultusz” szerezte meg az ő történetírói munkálkodásának is azt a változhatatlan és megkülönböztetett tiszteletet, melyet „*irigy idő, sem víz el nem moshat*”.

Lankadatlan tevékenységének és tanári jóindulatának célja az volt, hogy tanítványai lelkében az igazság kultuszát, a haza és szabadság szeretetét s a tudomány iránt való olthatatlan

vágyat idejében felébressze. Ötven évre terjedő tanári pályájának legszebb ékessége az volt, hogy a köréje sereglő hatalmas tábornok olyan iránytűvel látta el, mellyel helyesen tájékozódhattak a világ útvesztői és látszólagos sikerei között. E hasznos és áldott nevelői munka legmaradandóbb és legvonzóbb erejét abból merítette, hogy szakadatlan éberséggel a magyar nemzeti lélek épsége mellett virrasztott a hitnek és reménynek fégyverzetével s annak féltett jövője érdekében szállt síkra feledhetetlen készültséggel, soha nem lankadó szenvedéllyel. Az eszmék tiszta légkörében érezte magát igazán otthonosan s ez a magasbatörő lendület jellemzi minden munkáját s ez őrizte meg lelkének frissességét élete végéig.

Ballagi Aladár, dr. Ballagi Mór és Lehoczky Ida legkisebb fia. 1853 október 24-én született Kecskeméten. Atyjától, akkor a kecskeméti református teológia nagytudományú tanárától örökölte kielégíthetetlen tudásszomját s a közügyekért való lelkesedését; anyjától pedig tüzes magyar érzéseit. Édesatyjának ösztönző hatása alatt egész fiatalon alakította ki világnézetét, amelyhez egész életén át hű maradt. Korán magáévá tette azt a felfogást, amely az életet kötelességnek, a munkát Isten szolgálatának fogja fel. Atyjáról mindig a legnagyobb hódolattal és kegyelettel emlékezett meg; édesanyjának arcképét dolgozószobájának legdíszesebb helyén tartotta. Így tett bizonyosságot arról, hogy a szülőisztelet hálás kifejezése szívének mily drága és természetes szükséglete.

1855-ben Budapestre költöztek, ahol messzebbrenéző lelkek akkor rakosgatták le az unió jegyében született pesti protestáns theol. akadémia fundamentumát. Reá is illenek *Radácsy Györgynek* Ballagi Gézáról írott sorai: „Alig hogy öntudatra ébredt, ott látta atyját – a nagy nyughatatlant – folyton a munkasztalánál könyvei, iratai között, vagy nagy barátaival, Török Pállal és Székács Józseffel való vitában, lángolásban. S ő a gyermek gyermekszívével már érezte, hogy atya hajlékában nem mindennapi dolgok miatt fáradoznak fáradhatatlan férfiak. Ebben a léleknövesztő, sejtelmeket rejtő, vágyakat ébresztő levegőben indult biztató fejlődésnek a két nagyraihivatott testvér: az idősebb Géza és a fiatalabb Aladár. Igen fiatalon, édesatyja oldalán kezdte forgatni a tollat, előbb csak hogy

segítsen, később, hogy a felvetődött eszmék tisztázásában neki is része lehessen.”

Egyetemi tanulmányait Budapesten és Heidelbergben végezte. Itthon *Szalay László* és *Salamon Ferenc*, odakint *Gerwinus*, *Wattenbach* és *Treitschke* etikai világnézete, idealizmusa és történeti módszere voltak reá ösztönző hatással. Onkéntesi éve után 1875-től 1877-ig előbb a budapesti református gimnázium, majd a sárospataki református akadémia tanára lett.

Már huszonnégyéves korában egyetemi magántanár. Tárgyköre: Magyarország műiparának történelme. 1879-ben a budapesti tudományegyetemen helyettes tanár. 1883-ban rendkívüli, 1889-ben pedig rendes tanárrá nevezik ki legelső egyetemünk újkori történelmi tanszékére.

Tanulmányai érdekében tervszerű utazásokat tett. Mindig a saját költségén. Franciaország, Svájc, Németország, Anglia, Spanyolország, Portugália, Olaszország, Szerbia, Svédország, Norvégia, Ausztria, Görögország, azután Oroszország, Románia csakúgy, mint Szíria és Északamerikai Egyesült Államok tudományos intézetei tanúságot tehetnek arról a szellemről, amelylyel egyetemi hivatását felfogta. Hazai úti emlékeit az egyetemi beíratások alkalmával idézte fel. Alig volt olyan hallgatója, kivel szülőfödjéről, itthoni utazásai alatt szerzett élményei alapján ne váltott volna pár kedves szót.

Tanításának kiinduló pontja az volt, hogy *ha Isten egy nemzetet teremtett, bizonyára célja volt vele*. Erre az ösztönös életküzdelemre csakis Isten törvényeit felismerő nemzetek indulhatnak a siker reményével. Feladatunk ebbe a felettünk álló világtervbe beleilleszteni a nemzeti élet minden megnyilvánulását. Ezért mendegélt oly fáradhatatlanul *Krúdy Gyula* élet-szerű meglátása szerint föl s alá a könyvtári létrákon, hogy e legmagasabb eszmékhez vezető utat nemzetünknek megmutassa. Ezért járta be a művelt világ nevezetesebb levéltárait, hogy a nyomunkba lépő nemzedékek számára a követésre méltó példákat felkutassa. A történelemből merített meggyőződése volt, hogy mi, gyarló emberek csak látható szimbólumokban tudjuk érzékelni az eszmei világot. Ezért emelte tanári katedráját templomi szószékké, melynek értékét az onnan hirdetett megdönthetetlen tanítások adják és mutatják. Egyetemi előadásai

nemcsak az igazi tudománynak, hanem *Földessy Gyula* találó és hű tanúsága szerint az igazi erkölcs, a léleknemesítésnek is iskolája volt. Szívből szerette tanítványait s az egyetemi évek lezárása után sem szakadt el tőlük. Rousseau új életformákat kifejező tanításainak eszmeébresztő hatását adta tovább legmelegebb reménységgel. Lelkesedésének tüzet és az örökkévaló eszmék szolgálatában álló életet állította elénk példaképpül. Bátran tehette, mert mindig élesen elítélte a romlott korok elvét: *Porrige manum et da pecuniam*.

Elő tanításai ma is biztató erők a magyarság szellemi életében. Világos eszméinek termékenyítő hatása természetes és szilárd egységbe foglalják mindazokat a tanítványokat, akik az ő katedrája körül egymásra találva és egymás nyomába lépve, együtt lelkesedtek valaha Ballagi Aladárral. Ismereteit előítélettől mentesen, három világrészben szerzett könyves levéltári kutatások alapján úgy rendezte, hogy a történelem igazságai s azok örökérvényű tanulságai szeretett hallgatóit idejénvaló önismeretre s kötelességeik erőteljes megragadására vezessék. Lobogó lélekkel művelte a tudományt s annak hideg világában önmagát feledve, csak a célt keresve vágyott tágítani tudásunk határait.

Nagyobb munkái ma már könyvárusi ritkaságok. Eredményeiben élnek tovább s emelkedett szempontokkal gyarapítják a magyar nemzeti életet. Első fiatalkori műve a magyarság szellemi életének ébredését vizsgálja. A *magyar királyi testőrség története* 1872-ben és 1877-ben két kiadást ért el. Teljesen ismeretlen területet tárt fel s nagy figyelmet keltett úttörő munkája: A *magyar nyomdászat történeti fejlődése* 1878-ban. A francia szellem s egy „gall koponya” észjárását tünteti fel *Duruy Viktor Világtörténelmének* magyar nyelvre való átültetésével s a magyar nemzet történetének e műbe illesztésével 1880-ban. E művével jelzi az irányt, merre vonja belső ösztöne. Az ötvösmesterség műkifejezéseinek pontos és szakszerű értelmezését a *Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyve* adja 1884-ben. A minden nemzeti érzülettől távolálló zsoldos hadsereg szellemét a *Wallenstein horvát karabélyosaiban* 1882-ben, viszont ennek ellentétéként *I. Frigyes Vilmos porosz király* c. művében 1888-ban, a nemzeti lélek őserőinek feltárására irányuló királyi

tevékenységet szemlélteti. Az Akadémia kiadásában jelent meg munkára serkentő s a modern állami lét alappilléreit érzékeltető *Colbert* 2 részben, 1877–90-ben.

Köztudomású, hogy gazdag művelődéstörténelmi anyagra támaszkodó három akadémiai felolvasása a *Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár* 1904-ben, miként lett végső eredményében a szigorú és gondosabb nyelvészeti kritika megindítója. Az egész ország közvéleménye felfigyelt, mikor a történelmi igazságot helyreállító polemikus előadása *Az igazi Rákóczi* 1914-ben az Akadémián elhangzott. Ezt követte a Magyarországot útbaejtő svéd király villámgyors hazatérését tárgyaló, *XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon* c. műve 1922-ben.

Végül ez a szenvedélyes, éjt-napot egygyétező forráskutatói és történetírói tevékenység s egész életét visszatükröző, a legelrejtettebb területeket is bejáró s minden apróságot féltő gondal gyűjtögető odaadás 1925-ben *Buda és Pest a világirodalomban I.* című monumentális munkájával nyert tetetőzést.

Művei a magyar szellemi életnek jelentős eseményei voltak s nélkülözhetetlen alapját képezték a további tudományos kutatásnak. Bevezetéseiben a történelemnek általa megalapozott új módszertani kérdéseit ismerteti. Műveiből kitűnik, hogy nemcsak adatgyűjtő volt – a história nem lehet el az adatok halmaza nélkül –, hanem művészi formába is tudta a holt anyagot önteni. Ezeknek becsét *Vargha Gyula* szerint csak növelte az, hogy belőlük „hamisítatlan magyar lélek, hamisítatlan magyar nyelven szól”.

Elete végén a *Tolnai Világtörténelem* szerkesztését vállalta el. Ezzel kívánta a történettudomány népszerűsítését szolgálni, mert meggyőződése volt, hogy a nemzeti egységet meg kell teremtenünk. Ezt pedig csak a nagy tömegeket egybekapcsoló közös gondolatok kialakításával vélte biztosíthatónak. Szép tervének kiépítésében a halál akadályozta meg.

Könyvalakban napvilágot látott művei mellett igen figyelemreméltó azoknak a kisebb dolgozatoknak a száma is, melyekben – tudományos folyóiratokban, sokszor napilapok hasábjain szétszórva – sokoldalú érdeklődése, páratlan munkamódszere tárul elénk. Mint az *Irodalomtörténeti Közlemények*

első két évfolyamának szerkesztője, 1891–92-ben az *Attilával s hunok történetével* foglalkozó munkák egész tömegének részletes bibliográfiáját adta. Alig van fiatal korában olyan számottevő időszaki sajtóorgánium, melyben nem találkoznánk a legkülönbözőbb kérdéseket nagy erővel megragadó s valódi műgonddal megírt közleményeivel. E tanulmányokból kitűnik, hogy Ballagi Aladár európai szemmértéke, széleskörű nyelvismerete, biztos ítélőképessége és független helyzete miként emelte a történeti tudatot és közéletet a maga korában igazibb felfogásra.

Ballagi Aladár hagyatékában rengeteg feldolgozatlan anyag maradt reánk. Óh mily áldás lett volna, ha ezek is az ő összekapcsolásra termett elméjének világosságától nyerhettek volna életet. Gyűjtésének igen értékes része oklevél- és éremgyűjteménye. Legnagyobb szeretettel a magyar művelődés történetének és a magyar nemzet életküzdelmének bizonyosságait kutatta. Hungarikái, a boszorkányság történelme, népdalgyűjteménye, széljegyzetei, a koalíció történetére vonatkozó adattár stb. stb. még sokáig feléje fogják terelni a közfigyelmet s a történet-tudomány értékes forrásává teszik az ő szellemi örökségét.

Kívánatos lenne, hogy Ballagi Aladár könnyed és ötletes beszélgetései és egyéb hátrahagyott írásai, köztük elsősorban nagy gonddal vezetett *Naplói*, vagy *Magyarország erődített helyeinek történetére* vonatkozó gyűjtései is megjelennének. Gazdag feljegyzéseiből, vagy rövid, hirtelen fellobbanó fényvetéseiből az általános emberi életnek olyan tájékoztató szempontjai gyűlhetnek egybe, melyek különösen az indulás időpontjában a magyar ifjúságnak hasznos útravalói lehetnének s a jövőbe tekintő irányításra ösztönöznék a közélet vezetőit.

E sorok írója maga is kegyelettel őrzi azokat a „hű indulatú” atyai tanításokat, amelyeket sokszor sétaközben, sokszor a Kinizsi-utcai dolgozószoba áhítatos csendjében megismert. Ballagi Aladár egész életén át könyvtárban lakott, sőt abban nőtt fel. Az a húszezer kötetből álló, atyjától 1838-ban alapított s állandóan fejlesztett könyvtár, amely otthonában őt körülölelte, amelyből, mint hús forrásból naponként új erőt merített, az ország egyik legnagyobb, ritkaságai miatt legértékesebb magánkönyvtára volt. Aki a kifinomult hangulatok eme virágos kertjébe valaha belépett, az az újraemlékezés tüzeiben elmúlt

korok megértő kortársává vált, ha ott a házigazda vendégszerető kalauzolásával néhány órát tanulással tölthetett el.

Ballagi Aladár csak az autopszián alapuló ismeretet tartotta igazán értékesnek. Azért ajánlotta az eredeti kútfőket és utazásokat tanítványainak, mert ő maga is mindig ezekből merített. Történetírói alapelve, hogy a közvetlen szemléletek, az önállóság és öntevékenység, saját tapasztalataink fontosságának felismerése és célszerű felhasználása, a tárgyilagos meggyőződés ereje és lendülete teszik a történelmi előadást marandó hatásúvá.

Minden egyénben benne vannak a személyi tulajdonságok és képességek mellett a történelmi és egyetemes ember vonásai is. Ezeknek arányos, koruk szellemének megfelelő feltüntetése teszi igazi próbára a történetíró képzelő erejét és ítélőképességét. Felfogása szerint a történelem jelentésán, melynek elemeit a számottevő, jellemző tények és események adják. Ezek helyes megismerése és értékelése a történelmi kegyelet legalapvetőbb feltétele és a történetíró legnehezebb, de legszebb feladata. Épp azért kell a jövő számára dolgozó historikusnak vigyázni arra, hogy az örökigazság nevében hamisságot ne hirdessen, a tényektől el ne szakadjon, hogy műve a kor-szellem megváltozásával nyomtalanul el ne tűnjék. Az igazság útja egyenes, azon természetszerűen találkoznak mindazok, kik melléktekintetek nélkül haladnak ugyanazon cél felé. Ő maga mindenkor szem előtt tartotta, hogy semmi valótlan ne mondjon és semmi igazat el ne hallgasson.

A szellemi munkának értékmérője – sokszor kifejezett tanítása szerint – az idő. Egy társadalomra nézve nagyon jellemzőnek és fontosnak tartotta, hogy kinek a szavára ismerik el a szellemi értékeket. A vezetők felelősségén épül a jövő. E nemzet hiszékenységével oly sokszor és oly sokan visszaéltek, igazi érdekeit annyira összekuszálták, hogy itt a helyes tájékozódás nehéz s a bizalmatlanság sok esetben érthető szomorú következmény.

Sokra értékelte Hegel tanítását. Dialektikájának béklyóit a valóság erejével vágyott kikerülni. Az idők árjában az abszolút eszme diadalát várta. Az érte való küzdelem példájával szolgált. A nemzeti lélek életenergiáinak fejlesztésére *Hegel* sza-

vaival ekként mutatott rá: *Mindennek, ami a földön van, egyetlen feladata az, hogy fogalmának megfelelő létezésre jusson, ez alul a nemzet sem tehet kivételt.*

Történelembölcselete alapján minden nemzedék előtt megújuló hévvel szemléltette, hogy a harmónia keresése az emberi nem természetes törekvése, diszharmóniában élni tartósan nem lehet. Az erkölcsi törvény uralmának érvényét fejezte ki s helyezte mindenek fölé történelmi műveiben is. Egyidőben az egész országon átvillant egyik képviselőházi közbekiáltása: *A dolgok lényege a morál!* Sokszor megismételt tanítása volt, hogy lelkesedés nélkül nagy dolgokat véghezvinni nem lehet. Emlékezetes és messzevilágító irányítást adott akkor is, amikor egy dolgozatomban Jézus Krisztus nevét azért javította ki *Krisztus Urunkra*, mert szerinte ennek a szent viszonynak minden szellemi lélegzetvételünkben nyilvánulnia kell.

Ezt az emelkedett szellemet lehelte egész gondolkodásmódja s felelősségérzéssel megírt minden sora. Az aradi *Kölcsey Egyesület Emléklapjain* már 1887-ben a következő emlékezetes sorokat írta: *„Más az igazi nagy ember s más a szappanbuborék nagyság. Emez csak a pillanaté s minden sajátása megvan arra, hogy egy percenetre elfoglalja mindenki érzékeit mert mindenki láthatja és felfoghatja, áttetsző és ragyogó lévén, mint a szappanbuborék. Az igazi nagyság nem fogható fel minden közönséges érzék által, nem láthat át rajta mindenki s mélységes ragyogásában a kortársak közül nem gyönyörködhetik más, csak a választottak elite csapatja, maroknyi ember milliók közt is, mindenkor és mindenhol.”* És önmagát ehhez a kicsiny csapathoz sorozta, annál a szomjúságnál fogva, mely lelkét betöltötte s annál a világos látásnál fogva, mellyel az emberi életet megítélte.

Colbert első lapjain ekként jellemzi a történelmi vezető egyéniséget: *„A történelmi nagyság mindig a jövőt fejezi ki. Minden nagy ember lényegileg újító és nagyságuk éppen azon fordul meg, mennyire tudják előkészíteni a jövőt, mennyire fog az hozzájuk hasonlítani. Törvényt szabnak utódaik számára s majd csak ezek a későbbi generációk fognak mintegy tartalmat adni a keretnek, melyet a nagy ember körvonalalaiban megvont”* Oh, milyen emelkedett formában hangzottak el ezek

a törvényszerű szavak a világháború előtti nemzedék szűkebb horizontján!

1884-ben *Henszlmann Imre* és *Pesty Frigyes* ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia *levelező tagjává* választották meg. Első ajánlási ívét *Ipolyi Arnold*, *Tóth Lőrinc*, *Jakab Elek* írták alá. Székfoglaló értekezésének címe: Colbert, mint államférfi.

1903-ban *bölcsészettudománykari dékán*. Dékáni székfoglalójának legemlékezetesebb része az, amelyik azt ajánlotta az egyetem hallgatóinak, hogy tanulmányaik mellett őrizték meg hitüket, a tudományoknak szükséges alapját.

Nagy figyelmet keltett, sőt ellene való támadásra is alkalmat adott 1904-ben akadémiai székfoglalója: *A spanyol inquisitio*. A világtörténelem e legérdekesebb kérdését eredeti kútfők, spanyol levéltári kutatások alapján annak a kornak anyagi, szellemi és erkölcsi életének tükrében mutatta be, melyben az megfogant s amelybe a történelmi tárgyilagosság minden intézmény helyes megismerését természetszerűen utalja.

Akadémiai rendes taggá 1904-ben a *Nyelvtörténeti Szótár* bírálata után *Zsilinszky Mihály* és *Nagy Gyula* ajánlására választották meg. E minőségében sokszor kelt védelmére az alapítók szellemében az Akadémia nemes hagyományainak, mert tudományos készültségét itt is mindig a közérdek szolgálatában érvényesítette. Ideáljai érdekében sokszor volt éles vitája és emlékezetes harca. Ballagi Aladár alapjában véve harcos egyéniség volt s akkor volt igazán elemében, ha meg kellett okolnia a maga álláspontját.

„*A polémiának* – írja „Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár” című művében – *sokféle neme van, de lényegében két csoportra osztható valamennyi.*

Az egyik fajta, melynek szemléletében nőttem fel, teleológiával dolgozik, az egyénen kívül eső célt tart szemé előtt, melyet éppen ezért nem hiába neveznek „szent” célnak. Az ily polémiának – bármiről szóljon – vezére a hit és a lelkiismeret; jelszava, mely irataiból szükségkép csak úgy lövell felénk: vitám impendere verő.

A másik fajta a sarokba szorított egyén önvédelmi harca, a maga – sit venia verbo – bőre érdekében. Alantjáró,

közönséges eszközökkel dolgozó erőlködés az egész. Nincs más, ami emelje az ilyen polemikus lelkét, mint a benne élő eltökéltség, hogy a maga nagyrebecsült Énjét megmenti à tout prix. Egy gondolat hajtja előre, végezteti vele lázas munkáját. Egy gondolat, melyet így fejezhetünk ki: ne hagyj magad!”

Ezekben a vitákban a „közügy” adta kezébe a tollat, „közügy” vette hasznát s a szenvedélyek lecsillapulásával bizonyára még e küzdelem részesei is elismerték, hogy kemény leckében volt ugyan részük, de annak edző légkörében maguk is sok értékes szemponttal gazdagodtak.

Ballagi Aladárt történetkutatásai a határozott és tudatos francia orientáció felé vezették. Ezzel is olyan utat jelölt, melyet mellőzni nem lehet. Emiatt sok előítélettel kellett egész életén át szembeszállnia. Kiapadhatatlan történeti érvekkel hadakozott mindenkor megingathatatlan meggyőződéséért. Igazának védelmét a lelkiismeret és becsület kérdésének érezte. Magános állásfoglalása mellett sem volt isolait lélek, mert delejes erővel vonzotta maga köré azokat, kik vele együtt *Schmitt J. Henrik* lendületes kifejezése szerint „*az élet hajnalának tiszta fényében*” szemlélték az emberiség magasztos eszméit. S azokat, kiket nem ejtett tévedésbe e reális korszak önző képmutatása. Se szeri, se száma azoknak a kisebb dolgozatoknak, melyeket neki dedikált az önfeledt lelkesedés. Mivel igazának kimondásában melléktekintetek nem vezették, azért neve és munkái körül majdnem mindig a legellentéteesebb hírlapi közlemények viharzottak. Nyilvános megnyilatkozásai ugyanis világnézeti kérdések megvitatására adtak alkalmat.

Eszményi törekvéseiről kedvelt híve, *Görcsöni Dénes*, az egykori *Alkotmány* hasábjain sokszor tett tanúbizonyságot. A közügyekért élő lelkesedését mutatja, hogy ő volt *Váradi Antallal* együtt a *Bölcsészettanhallgatók Segítő Egyesületének* egyik alapvetője. Az ő neve olvasható *első ajánlóként* a Magyar Tudományos Akadémia sok kiváló tagjának ajánlási ívében. Nevével kapcsolatos nem egy olyan *indítvány*, mellyel a budapesti Tudományegyetem tekintélyét megnövelte. Egy időben a *Magyar Orsz. Tornatanítók Egylete* is elnökének választotta. Mint a *Polgári Iskolai Tanáregyesület elnöke*, a polgári iskola színvonalának emeléséért küzdött a tőle megszokott lendülettel.

így váltotta valóra élete jelszavát: „*Hűség önmagam és hűség a közügy iránt.*”

Az 1905.-Í képviselőválasztáson a koalíció uralomra jutásakor választották meg negyvennyolcas programmal a budapesti IX. és X. kerület *országgyűlési képviselőjévé*. Az első szavazáson Plósz Sándor akkori igazságügyminiszterrel egyenlően 1992 szavazatot kapott. Mint az 1906. évi felirati javaslat előadója értékes bepillantást nyert a magyar államélet titkaiba. Nevéhez fűződik a harmincéves adómentesség kieszközlése választókerülete három főútvonalára, úgyszintén a kőbányai és ferencvárosi gimnázium felállítása.

1919-ben, a kommün bukása után lett az *egyetem rector magnificusa*. *Wolkenberg Alajos*, a hittudományi kar professzora a következő klasszikus szavakkal kérte fel a rectorválasztó electorok (*Wolkenberg, Concha, Bókay A., Szinnyi*) jelenlétében és nevében 1919. augusztus 16-án e díszes méltóság elfogadására.

Méltóságos Uram I

Tudományegyetemünk ezidei Rector Magnificusának és Rectorválasztóinak megbízásából jelentjük Méltóságodnak, hogy az electoroknak mai ülése Méltóságodat választotta meg az 1919-20. tanévre tudományegyetemünk Rector Magnificusává.

Mikor ezt Méltóságodnak mély tisztelettel és őszinte örvendezéssel bejelentjük, – érezzük, hogy a tudományosság, a magyarság és kereszténység régi és mindig kitűnő bajnokának hozzuk azt a legnagyobb elismerést és azt a pálmát, amelyet csak nyújthat tudósainak az egyetem és amelyet a mi egyetemünk Méltóságodnak 44 éves tanári, 42 éves egyetemi tanári munkája, dékáni és prodekáni működése és a köznek tollal, szóval és léttel való nemes, bátor és önzetlen szolgálata elismeréséül nyújt.

Sőt mi, akik mindnyájan megpróbáltatásokban, fájdalmakban szívszorongva láttuk, mint fedte el imént történelmünknek géniusza könnyező szemét a magyarság és kereszténység tragikuma előtt, mi a nemzeti génius újmutatását láttuk abban, hogy megcsúfolt, de olyan szent történelmünk-

nek hitvallója, munkása és bajnoka lépjen most fel, mint tudományegyetemünk elrabolt autonómiájának revindikatora, az expiatio legelső munkása. Mert a nemzetnek éppen úgy, mint a kereszténységnek – mindkettőnek kell, hogy erős vára legyen egyetemünk – ereje és élete erényében, de bizalma, reménye, útmutatója történelmében van.

A történelem beszél ahhoz, aki ismeri. És tanítja azt, aki szereti. És annak, aki úgy ismeri történelmünket és úgy szereti, mint Méltóságod, annak rectori méltóságában erősnek, munkásnak, igazságszeretőnek, a szive gyökeréig magyarnak és kereszténynek kell lennie. Mindezt Méltóságod részéről egy egész élet biztosítja nekünk.

Ilyen érzések között köszöntjük Méltóságodat és kérjük nagybecsű válaszát, hogy hírt vigyünk megbízóinknak, elfogadja-e a méltóságot, melyre tudományegyetemünk hívja! E választást nagy örömmel fogadta el szeretett Mesterünk, mint a vele együttélő pályatársai erkölcsi elismerésének minden képzelhető kitüntetést meghaladó bizonyosságát. A feldúlt idők romjain országszerte meginduló új életnek így vált aktív részesevé e kimagasló helyen az ő puritán életfelfogása és keresztény világnézete.

Az akkori idők természete szerint rectori beköszöntőt nem tarthatott. Búcsúbeszédében híven megrajzolta a háborúból visszatért ifjúság harctéri és itthoni „kettős szemléletét”. S lelükre kötötte, hogy acélos szorgalommal a maguk módja szerint hozzák meg a haza oltárán a mindennapi áldozatot.

1922-ben ünnepelték meg tanítványai és tisztelői *50 éves írói jubileumát* az egyetem dísztermében. Ez alkalomból készítette el Ballagi Aladár művészi képmását *Szödy Szilárd* szobrász. Ugyanakkor adta át neki a bölcsészettudományi kar dékánja tudományos működése és erkölcsi magatartása elismeréséül a babér és borostyán ágakat. E szép ünneplésben, melyben a társadalom s a hatóságok egyaránt résztvettek, Ballagi Aladár azon tapasztalatának igazolását látta, hogy *a munkában kifejtett energia nem vész el soha, hanem fokozódik. Ez legyen – hirdette viszontválaszában – a vezérlő csillag mindenkor!* 1924-ben, *70 éves korában nyugdíjazták*, mit túlságosan érzékenyen fogadott, mert az egyenlő elbánás elvét e téren

nem tapasztalta. Ezután rendezte sajtó alá, az 50 éves egyesítését e kiadvánnyal is ünneplő főváros felkérésére, legjobban dédelgetett munkáját, *Buda és Pest a világirodalomban* című művének I. kötetét, melynek jelígejéül ezt választotta: „*Sic quoque docebo*”. A hátrahagyott II. kötet kiadása a székesfőváros kedves és kegyeletes kötelessége lesz.

Minden közéleti ember műhelymunkája az ő szűkebb világában alakul ki s ölt végleges formát. Mire tanít Ballagi Aladár *családi élete* s milyen figyelmes szeretet örködött e bőven termő fának épsége és ereje felett az idők folyamán?

Kétszer nősült. Első felesége, *Bauer Ottilia* korán sírba szállt. Ebből a házasságból származó fiát, *dr. Ballagi Tibor* törvényszéki bírót a világháború első évében, 1914. december 14-én elveszítette. Fájdalmas szeretettel kereste fel a helyet, *Wolbromot* és *Jägerndorfot* a sziléziai mezőkön, hol szeretett fia hősi halált halt, hogy hazahozza s honi földbe helyezze, hogy reménysége, féltett büszkesége még sírjában is atyai szívének közelében pihenjen. Bánatát – sajnos – a háború győzedelmes befejezésébe vetett reménység sem enyhítette, mert, mint historikus, elejétől kezdve a legnagyobb aggodalommal ítélte meg a magyarságnak ezt a végzetes küzdelmét. Második felesége, *Peskó Ida*, a tudós tevékenységét a maga önfeláldozó életével mindvégig híven támogatta. Ez az odaadó hitvesi gyöngédség s az ebből a házasságból származó négy gyermekének megértő és rajongó szeretete megnövelte munkakedvét s eredményesebbé tette tudományos fáradozásait. *Verdi* zenei szépségeiért való lelkesedése leányának művészi öröksége.

A *magyar református egyház* hitépítő munkájából egész életén át kivette részét. Előbb, mint a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap buzgó munkatársa, később, mint egyházkerületi tanácsbíró, egyháztanácsos, kálvintéri parochiális gondnok is. A keresztyénség egységéről vallott emelkedett felfogása mindenkor hasznosan szolgált az egészséges viszony kialakulását a felekezetek között.

E nagyvonalú pálya, „*a végig megvont körív*” 1928 június 21.-én nyugvópontra ért. 75 éves korában – miután unokái szeretetét is megismerte – fejezte be munkás életét. Az egyetem aulájában *dr. Ravasz László*, a dunamelléki egyházkerü-

let püspöke a Ranke-féle penetratio szellemében búcsúztatta.

János apostol Jelenések könyvének víziói alapján, híven megrajzolta Ballagi Aladár jellemét. Mikor eljött az idők teljessége – hirdette szemléletes módon –, a *pathmosi apostol* lát egy nagy és erős angyalt, aki felhőbe van borítva s kezében egy *könyvet* tart. Ezt a könyvet odaadja a prófétának, ezzel a szóval: *Vedd el és edd meg. És megkészeríti a Te gyomrod, de a Te szádban édes lesz, mint a méz.* Ján. Jel. 10:9-11.

Ravasz László püspök ennek az édes és keserű igazságnak ismerőjéről, a magyar élet regöséről és táltosáról ekként emlékezett:

Ez a könyv a múltnak és jövődönnek könyve volt, a történelemnek és a próféataságnak, az ítéletnek és a kegyelemnek a könyve. Egy szóval: az igazság könyve volt. Azé az igazságé, amely édes és keserű. Édes, mint a boldog felszabadító ismeret, keserű, mint az ítélet és a próba.

Nem lehet Ballagi Aladárja jellemzőbb ígét találni, mint ezt, amelyet felolvastam. Ő is az édes és a keserű igazság érzője és példázója.

Az igazság édességét példázza benne egyik alap jellemvonása: szinte kielégíthetetlen szomjúsága az ismeret után. Volt benne, élesen szakember létére, valami enciklopédikus vonás: a világon minden érdekelte és sokakban azt a benyomást keltette, mintha a világon mindent tudna. Summás ember volt, aki még régi, évezredek hagyományok emlékeképpen, a mindenkori teljes emberi tudást akarta és szomjazta. A történelem a keze között művelődéstörténétté, majd szellemtörténétté vált, sőt magába vont merőben természettudományos ismereteket is.

De nemcsak ismeretterjesztő képességeiben volt páratlan, hanem páratlan volt az ismeretet megőrző képességeiben is. Ő azt, amit tanult, sohasem felejtette el. Mindent megtanult, csak elfelejteni nem. Országos események és egészen jelentéktelen véletlenek, nagy történelmi titkok, amelyek kiderülnek, vagy századrendű gyerek-lappáliák egyformán bevésődtek a lelkébe és onnan el nem törölte az idő soha. Ballagi Aladár poharába a Lethe vizéből nem csöppent sohasem. Az ismeretek éppen azért mert ilyen édesek voltak, ilyen öröm volt megszerezni őket, átjárták valami szenvedélyes örömmel, szeme

csillogott, hangja csengett, sietve, széles vállal, mint egy vidám gladiátor, ment és jött, mintha valami titok derült volna fel ő előtte, mintha a régmúlt időkből valami olyan újságot mondana, amelyet eddig senki sem hallott Ez alakította ki benne azt a lobogó meggyőződést, amellyel igazságai mellett megállott, azt a szuverén önbizalmat és bizonyosságot, amivel, mint professzor csakugyan profíteált, hitet vallott. A gladiátor-nak erejét érző nyugalma volt ez, mintha a bölcsek köve szikrázott volna homlokán, egy láthatatlan sisak-ellenző forgóján.

Végül az igazság édessége ébresztette benne azt a gyermekded-áhitatot, amellyel a tudomány templomában szolgált s amellyel ragaszkodó tanítványait segítette és biztatta. Mind-egyik tanítványnál lelkesebb, bizóbb, fiatalabb, sőt gyermekibb volt. De éppen ez tette képessé, hogy a legnagyobb, a legmagasabb igazságnak, minden igazságok össz foglalatának, Istennek orcája előtt alázatosan megálljon, nemcsak kemény nyakát hajtsa meg, hanem fentartott homlokával érintse meg a port. Amíg csak ereje bírta, a Kálvin-téri templomban mindig ott ült gondnoki székében. Ilyenkor mindig látszott az arcán valami fényes vonás, amelyik arról beszél, édes az igazság és az ismeret a mi szánkban, olyan, mint a méz.

De van az igazságnak keserősége is, amikor az nemcsak elméleti igazság, hanem életünknek döntő, gyakorlati igazságává lesz. Van az igazságnak keserősége, amikor belőle vád, ítélet és büntetés származik reánk. Van az igazságnak keserősége, amikor magamra, családomra, népemre pusztulást, vagy halált olvasok ki belőle, amikor azt látom, hogy nem jó úton haladunk és a szakadék felé közeledünk.

Ballagi Aladár igazságkeresése és igazságmegismerése így folyt össze és keseredett meg egy alapmeggyőződésben, amely az ő szellemi alkatából következett, amelyhez képest minden ismerete csak a posteriori volt: a keserű magyar igazságban. Ballagi Aladár arról volt meggyőződve, hogy ezt a népet életérdekei ellenére csellel és erőszakkal árvaságban és sanyarúságban tartják, nem engedik, hogy azzá legyen, amivé lennie kell Ballagi Aladár lelke keserűen kavargott azért, hogy minden nagy magyar egyszersmind mártír, hogy ebben az országban nagygyá csak mártíromság által lehet valaki. Ezért

nem győzte csodálni, eszményíteni a magyar szabadságharc hőseit és a tárgyilagosság metsző élességével újra meg újra megrajzolta mindazt, amit a magyar ellen vétettek azok, akiknek drágább volt Magyarországot bírni, mint szeretni, nevelni és fejleszteni.

Ez a keserű igazság őt egészen átította. Benne volt minden vércseppjében, minden idegsejtjében, minden gondolatában. Ettől sohasem tudott megszabadulni, mert ezzel örökre egy volt és ezáltal volt ő igazán önmaga. Emiatt lépett a politika porondjára, ahol úgy harsogott, mint egy állandó vészjel szirénája. Életének nagy műve így szövődik össze két szálból, egy fehér, csillogó szálból és egy sötét fénytelen szálból. A magyar múlt az ő lelkében egyszersmind a magyar tragikumnak és a magyar bánatnak is képe. És ezért volt Ballagi Aladár, egy egész nemzedéknek nagy nevelője, az ifjúságnak szeretett és gyűjtő lelkű mestere, mert a magyar igazságnak volt regőse és táltosa. Tehát múltba tekintő, átszellemült regőse és jövendő tmondó, fekete táltosa.

*Valóban jajgathatnánk Opheliával:
Óh, mely dicső ész omla össze itten!*

E tisztességtétel után az egyetemi énekhar énekelt. Majd ráborították a koporsóra a *Rákóczi-zászlót*. Ez alatt hozták haza Rodostóból a Nagyságos Fejedelmet s azóta ekkor használták először ezt a foszlányaiban is gyönyörű zászlót. Így indult utolsó útjára hűséges katonája, aki oly híven kereste és védte az ő szeplőtlen alakját, „piros csizmájának féltve őrzött nyomát”.

A virágokkal dúsan megrakott koporsót a legkülönbözőbb társadalmi állású gyászoló serege kísérte ki a *kerepesi úti temetőbe*, a főváros által adományozott díszsírhelyre. Ott voltak mindazok, akikhez eljutott valaha Ballagi Aladár egyik, vagy másik, soha el nem múló szava, „szívükbe zárt” gondolata. A tanítványok nevében *dr. Kováts J. István*, ref. egyházkerületi főjegyző vett tőle búcsút és tett vallomást arról az uniwersiásról, mely soha meg nem szűnő egységbe foglalja a lelket formáló tanárt s az ezt megértő tanítványt. Az egyetem gyászát Ángyai *Dávid* egyetemi tanár, a Rákóczi Szövetség búcsúját *dr. Dömötör Mihály*, a régi 48-as pártét *dr. Ábrahám Dezső* tolmácsolta.

A Mester, a történelem tanítómestere meghalt, de a tanítványok számának növekednie kell. Mivel *Ciceróval* együtt azt tartjuk, hogy *megelevenednek a halottak, ha jól emlékeznek az élők*, – Ballagi Aladárt az *önmaga* munkáival jellemezzük. A történelmi ismeretek a nemzet életének útjelzői. Ezek nyomán alakulnak ki azok az eltéphetetlen szálak, amelyek láthatatlan, de élő egységbe kapcsolják a végeláthatatlan nemzedékeket. A történelem tanulmányozására biztat *Kossuth Lajosnak*, Ballagi Aladár 1880. évi baracconei emlékezetes látogatásakor adott üzenete is: *Nemzetek, melyeknek van jövőjük, megbecsülik múltjukat!* Az idő halad. Régi igazságok új fényben jelennek meg benne, ha új életviszonyok közé helyezzük azokat.

Ballagi Aladár emléke tovább él itt, összegyűjtött kisebb munkáiban. A késő századokat is arra neveli, hogy a nemzet értékes tagjává mindenki csak annak fennmaradása érdekében végzett munkájával lehet. Ezek az élet legkülönbözőbb területeit érintő tanulmányok ezután is megnövelik a magyarság önmagába vetett hitét és reményét. Hirdetik végül ezek a kedves dolgozatok és élő tanítások, hogy nekünk is az érte hozott áldozatok arányában kell szeretnünk és szolgálunk a hazát.

E kiadás eszméjének megragadásáért és gondjának hordozásáért illesse köszönet *vitéz dr. Lengyel Albert, dr. Opper Jenő és Velker János* ceglédi tanártársaimat, úgyszintén mindazokat, akik előfizetésükkel, munkájukkal, vagy tanácsukkal oly meghatározó és emlékezetes módon vettek részt e nekünk annyira kedves munkában.

Dr. Ballagi István egyetemi m. tanár pedig örködjék továbbra is híven a birtokában levő nagy nemzeti hagyaték fölött s találja örömet ezután is édesatyja eszméinek kegyeletes ápolásában.

Terhes időket élünk. Mindnyájan ugyanazon nemzeti szerencsétlenségnek vagyunk részesei. Ezért törünk minden erővel az igazság megismerésére. S ebben számunkra útmutatás és ösztönzés Ballagi Aladár becses hagyatéka!

Cegléd, 1934 február hó 25.

Sárkány József.

I. Akadémiai munkálatok.

1. Gályarabok a XVII. században.

A gályarabtartás rendszere tetőpontját a XVII. században éri el, mert az akkor alakuló modern nagyhatalmasságoknak egyre nagyobb és nagyobb tengeri haderőre van szükségük, mely gályarabok, vagyis evezősök nélkül nem lehet el. Ezen evezősök, XVII. századi szóval: *lapátosok* közt, elenyésző csekély számmal fordulnak elő az önkéntes gályarabok. Egyedül Olaszországban vált rendszerré a *bonevogliák* alkalmazása. Ott a túlnépesedés okozta nyomor egyes erős embereket arra bírta, hogy jó pénzért bizonyos időre eladták magukat gályarabokul. Önként vették fel a bilincset. Franciaországban Richelieu tesz kísérletet e rendszerrel, de ott a *bonnevogliek* nem engedtek békóba verni magukat, anélkül meg, a hajóskapitányok jelentései szerint, nem tarthatni fenn a fegyelmet a hajón. A bilincse veretesnek épp az volt a célja, hogy oly fáradalmak elviselésére szoríttassanak az evezősök, minőkre meg nem láncolt emberek semmi szín alatt nem kényszeríthetők. Ehhez járult a nagy költség, mely két körülmény az önkéntes rabok rendszerét Colbert alatt végkép megbuktatta.

A gályarabok legnagyobb része valóságos rabokból, rabszolgákból került ki. Ezek közt nagy számmal vannak muzulmánok, kiket portéka gyanánt, mindig készpénzen vásárolnak a nagyhatalmak. „Cette marchandise ne se donne qu'avec argent comptant.” Állandó főpiacaik Konstantinápoly, Velence és Málta szigete. Egy-egy nagy háború után azonban, kedvező árakon szerezhetők be más helyeken. így a Buda visszavételekor elfogott török rabok Dalmátiában adták el, aránylag igen olcsón, t. i. fejenként 140 livre-ért.

A keresztény hadifoglyokból lett gályarabok közt kevés volt a magyar, mely jelenség oka abban keresendő, hogy a török – nem úgy, mint a keresztény hatalmak – saját alattvalóit nem engedi gályára hurcolni. A török hódoltsági magyar, vagy a török véduraság alatt álló erdélyi ember tehát, ha a portyázok rabul is ejtik, megszabadul mihelyt honosságát igazolja. 1637-ben a nagyvezér Toldalagi Mihály portai fokövet által azt üzeni öreg Rákóczi György fejedelemnek, hogy „valakik rabbá estek, írja le a fejedelem azoknak neveket s valahol lesznek, mind felkerestetem és elbocsátom, mert én az erdélyi embert rabságban lenni nem akarom, mivel azok adófizető hívei a császárnak”.

Más dolog, ha a rabszíjra fűzöttek fegyveres kézzel, török elleni harcon fogattak el. Azoknak jó, ha megengedik, hogy az önkényűleg megszabott, rendesen igen magas *sáncért* (váltásdíj) kiváltsák magokat. S a portán igen rossz néven veszik, ha a fejedelem ilyenekért diplomatiiai lépéseket tesz. „Az mely rabokat – így szólt egy alkalommal a vezér az erdélyi követhez – az szalontai harc után elfogtanak, nem illik azok felől törekedni, mivel azok fegyverrel hatalmas császárra arccal mentenek.” Ilyenformán legtöbb magyar 1657-ben került a gályákra. A Kemény Jánossal együtt tatár rabságba esett erdélyiek egy része, Neszter-Fejérvárott gályákra adatott el, miről nemcsak történelmi források, hanem egy históriás ének is emlékezik, e soraiban:

Tizennyolc ezren vagyunk nagy ínségben,
Tatárok kezekben, szörnyű ínségekben.

Idegeny országra hordoz szerteséjjel,
Sűrű számú pénzen ad török kezében.

Nyolcszázat hajtottak az Vörös-tengerre,
Mint ártatlanokat az veszedelemre.

A hadifoglyokból lett gályarabok közt, minden jel arra mutat, hogy legtöbb volt a lengyel és az orosz, minthogy ezek állandóan küszködnek a tatárral, földjük nem török hódoltság s aki közülök rabul esve ki nem tudja magát váltani, üzletszerűen adatik el a gályákra.

Jelentékeny contingense kerül ki a gályaraboknak a go-

nosztevőkből. Minden földközítenger-melléki keresztény hatalmasság rendszer gyanánt űzi, hogy a törvényszékieleg elmarasztaltakat, ha erős emberek, legtöbbször tekintet nélkül vétküik nagyságára, egyenesen a gályákra küldi. Szükség van evezősökre s ez a legolcsóbb munkaerő, nemcsak azért, mert semmibe sem kerül, hanem azért is, mert ahelyett, hogy az állam költségén, az állam terhére, tétlenül tartatnának: mint gályarabok mintegy átalakíttatnak az államnak igen-igen nagy hasznot hajtó tagjaivá. Colbert alatt a gályák voltaképp állami dologházak.

E rendszer nagyon bevált, de nagy ára is volt. A miniszter utasította az összes törvényszékeket, hogy minél több embert ítéljenek gályákra s aki odakerült, annak törvényes büntetés-ideje leteltével sem oldotta meg láncait. Legnagyobb részök hiába töltött háromszor-négyszerre hosszabb időt a gályákon, mint amennyire ítélve volt; addig nem szabadult meg, míg ki nem dőlt.

A XVII. század gályarabjait különösen megszorította a kor egyetemes reactionarius iránya, mely nálunk a pozsonyi és az eperjesi vértörvényszékekkel, Franciaországban a nantesi edictum visszavonását követő rettenetes dragonnade-okban nyilvánult. Ekkor veszi kezdetét a nyugati keresztény államokban a politikai és vallási okokból üldözöttek gályákra küldése. Magyar prédikátorok is nagyszámmal jutnak a nápolyi gályákra, bár hazai törvényeinkből egyáltalán nem, hanem csak az alsó-ausztriai praxis criminalisból olvashatták fejökre, hogy „in compedibus ad publicos labores adstringantur”. „Nem is lehet azt gondolni – írja Kocsi Csergő –, hogy a magyar király a spanyolokra s olaszokra szorult volna az ő igazságának kiszolgáltatásában.”

A gályarabságra ítélteket a körülményekhez képest vízen vagy szárazon szállítják. A tengeren szállításról, melynek borzalmait később Las Casas oly megrendítően írja le, egy hazai forrásunk ezeket mondja: a rabok „az hajó fenekére letaszíthatnak, az holott el nem lehet hinni, mint megszorodott volt a tetveknek sokasága körülöttük, hogy majd megemésztették; az irtózatosságból is, mely a hajó szemetéből támad vala, sokan kemény betegségbe estének”.

Nem kevésbé kínos volt a rabságuk színhelyére száraz-földön hajtottak sorsa. Ezek *török bilincsekbe* (compedes Turcicae) verettek, vagyis „a vasat derekokra és nyakokra kötve viszik vala” s nyakló-láncuknál fogva tizen-tizenketten vannak egy sorjába egymáshoz *rabláncra* fűzve (concatenati). Útközben átlag felerészök pusztul el éhség, kimerülés, nyavalyák és agyonveretés következtében. Egy ilyen szerencsétlenről olvassuk, hogy mikor kidőlt, „levonák a katonák ami kevés rongyos ruha vagy köntös vala rajta és elvetek ott temetetlen”.

A kikötőbe érkező rabokat először is bevezetik a „rabok lajstromába, melyet méltán hívnak halál lajstromának is”. Egy-szersmind megmottózzák őket „és annak a színe alatt, hogy olyan vasfüvet keresnek nálok, mellyel a békó kinyílnak”: minden pénzétől megfosztják valamennyit.

Azután egyenként tüzes vassal bélyegzik meg a rabokat, mint a barmokat szokás. Azon korbéli képekről tudjuk, hogy a bélyeget a nyaktő alá, a hátgerinc legfelső csigolyái fölé ütötték. A *bélyegítőn* Franciaországban a Bourbon-liliom díszlett, ahonnét az ancien régime nyelvén liliomozni (fleurdeliser) annyi, mint megbélyegezni.

Ím a liliom, az ártatlanság ősi jelképe, gazember-jelvényé lőn aljasítva. A politikai és vallási nézeteikért gályákra hurcoltak súlyosan érezhették, hogy a testöket égető ősi symbolum eredeti jelentése illik rájuk.

S mintha a kor, mely annyit hordja ajkán a keresztényi kegyességet, mégis szégyenlené, hogy keresztényeket tesz materia vilisszé: oly külsőt ad a gályaraboknak, hogy török és keresztény közt színleg semmi különbség. Turbánszerűleg felköthető vörös rongyot és csinvat-cafatokat adnak rájuk öltözetül. Szakállukat, bajuszukat s hajokat egészen leborotválják, csak a fejök búbján hagynak egy kis varkocsot, mint a törököknél szokás. S igen jellemző, hogy a magyar prédikátorok, fenmaradt leveleik tanúsága szerint, megbélyegeztetésök miatt nem háborodtak fel annyira, mint bajuszuk elvételéért. Ekkor mondják üldözőikről, hogy azok *Nerone Neroniores*, mert nemzetök gyalázatára (pro dedecore Gentis nostrae), a természet e díszétől (ornamentum naturae) megfosztották őket.

Ily állapotban hajtják be a rabokat a különböző tengeri

hajókra, melyeknek egykorú magyar vagy egészen magyarosított nevei gyakran fordulnak ugyan elő régi magyar történelmi emlékeinkben, mindamelllett a „Nyelvtörténeti Szótár” csupán egy fajtájukat említi, t. i. a gályát s bár erről húsz adatot közöl, mindannyiszor csak ismétli az egyetlen gálya elnevezést, holott Sebesi Boldizsár 1636-ban emlékezik *galiók* és *gallonokról* is.

Szerencse, hogy nyelvünk nem oly szegény, mint aminőnek a „Nyelvtörténeti Szótár” feltünteti, mert a tengeri hajónemeknek, kizárólag csak XVII. századi emlékeinkben is, egy continentalis nép nyelvanyagáról lévén szó: aránylag elég gazdag szókészletét találjuk. Ilyenek a *kagyma*, mely annyi, mint a velencei cocchina (vela piccqla e quadra propria delle cocche), mely kagylószerű hajónak hú képmása látható Zrínyi Miklós: Adriai tengernek syrenája, 1651-iki eredeti kiadása címképén. Ilyen a *furkátá* vagy *födeles hajó*, mely annyi, mint fregata. Ilyenek a különböző *makonyok*, a *mohónak*, a *tökhajó*, mely „csak úgy jár a vízen, mint egy tők, vagy réce”, a *kétlapátos kaják*, a *hambár-hajó*, a *fegyveres gálya*, mely annyi, mint citadelle flottante, a *hadakozó katargó* stb. stb.

Efféle különböző hajókon szétszórva sínylődtek az egyetemleg úgynevelt gályarabok. Valamennyien, 6–6-jával az evezőpadokhoz vannak *láncolva* s akkép *dalladzanak*, vagyis vonják az evezőt, hogy egyik lapát sem fölözi a másikat. A súlyos *dalevedző* minden rántásra, majd kitepi karjukat, főkép ha az evezés hullámelelőző (passe-vogue), vagyis midőn a hullámvérésnél gyorsabb tempóban éri a víz színét a lapát. A dalladás néha 15-20 óra hosszat tart naponként, mialatt a *hóhérlópallér*, – mint a magyar krónika nevezi az argousin-t, – bika-csőkkal veri véresre az alélldozó rabokat.

Egyébként halotti csend honol a gályákon, csak a víz egyhangú csobogása hallszik, amint a lapát éri felületét. Mert evezés közben, hogy ne jajgathassanak, a rabok száját fölpeckelik. A pecek vagy fából (bâillon en bois), vagy vasból van. Ez utóbbit a banditáktól tanulta el a „rend” kormánya; azok használták a gyötrelmes körtét (poire d'angoisse), mely gömbölyű vas, a torkon kapott rab szájába nyomva, ott magától leipattant s öblösre peckelte ki az illetőnek száját.

Evezés közben úgy etetik a rabokat, hogy a hajóstisztek

egy percre kiveszik a pecket s ecetes vagy borba mártott kétszersültet tömnek a szájukba. Pihenés idején vályúban tálnak fel minden evezőpad hat emberből álló személyzete elé egy kis korpát, kását vagy babot. S midőn a marseille-i gályák intendánsa néha napján egy falat szalonnát hoz javalatba a rabok számára, Colbert előtt: Franciaország legnagyobb minisztere ezt a választ adja: „semmisem ront meg egy-egy jó rab-szolgát jobban, mint a kövérség és a nagy has (il n'y a rien de plus contraire à la bonté d'un esclave, que la graisse et l'embonpoint)”.

A kipecskelt szájú rabok úgyszólván elszoknak a beszéd-től. A hajóra lépő idegent hu-hu-hu! kiáltással üdvözik s estenden, miután a jezsuita lelkiatya elvégezte a litániát, a lefekés idejét kutyaszerű, egyhangú üvöltéssel (pareil au hurlement des chiens) jelzik. E szomorú capistráng (couvre-feu) után az evezéstől és a folytonos ütlegeléstől elkínzottak kimerülten kuporodnak a pad alá, vagy a padra éjjeli álmra.

Az emberfeletti munka, a hajón terjengő rettenetes bűz s a pogánynál pogányabb bánásmód gyorsan pusztítja az embe-
reket e „földi pokolból (infemum vivorum)”. Amelyik kidől, arról hamarosan leverik a bilincseket s a tengerbe vetik a holttestét.

Legsűrűbben jelentkező nyavalyája a gályaraboknak a *szájfene*, vagy skorbut, mely a rossz táplálkozás miatt, mondhatni állandóan járványszerűen dühöng köztük.

A legtöbb gályarab az „átkozott gályákról (maledictae galeae)” nem is szabadult máskép, mint a halál révén. Minden muzulmán élethossziglan szolgált, a keresztyének közül pedig vajmi kevésnek áll módjában, s akkor is nagy kegyelem, ha megengedik nekik, hogy váltságdíját lefizetve, törököt vagy szerecsent állítson maga helyett az evezőpadokra. A *rabszabadító* szerzetesek dicséretes buzgóságot fejtettek ki a keresztyén gályarabok kiváltásában, „mivel – amint Kecskemét város tanácsához intézett folyamodványukban írják – a mi tellyes szentháromságnak dűcsőségére fölszerelt szerzetünknek kiváltképen való regulája és célja az, hogy az áhítatos keresztyéneknek alamizsnabeli adakozásokból, a mi természet szerint való ellenségünknek, a dühös pogány törököknek kemény

fogságában sanyargó szegény keresztény atyánk fíjjait kiszabadítsuk”. Gaglielmottiból tudjuk, hogy e barátok feles számmal mentettek ki rabokat a török és a pápa gályáiról.

Mindez azonban csak palliatívus volt a gályák rendszerével szemben, mely változatlanul állott fenn majdnem egész a francia forradalomig. Akkor aztán részint a vitorlahajózás tökéletesbítése, részint a forradalmat előkészítő nemesebb kor-szellem végkép megsemmisítette a gályákat és ezzel ezer meg ezer baromsorba aljasított embert szabadított ki szörnyű helyzetéből.

Akadémiai Értesítő, 1892.

2. A spanyol inquisitio.

*Actiones humanas non ridere, non lugere,
neque detestari, sed imeiligere sedulo curavi.*

A spanyol inquisititót a kor tükrében s azon gondolatkörben mutatom be, melyben fogamzott s megérlelődött. Mert így kívánja a történelmi tárgyilagosság.

A középkori keresztényiség egységét és uralmát a tiszta eszmeiség igazolta. A papság uralkodott, s *azért* uralkodhatott, mert megvetette a földet és minden javait s egyéneiben megöldökölte a testiséget. A *szent* az ideál s a szentség útja az önsanyargatás.

Az askesis e világa a középkor négy utolsó évszázadában teljesen átalakult. E mássá-levés tökéletesen végbement, mikor a Szent VII. Gergelyek trónusán a VI. Sándorokat látjuk megjeleneni. A thesis antithesisé lett.

A dolgok új rendjében a theokratia, amint a név magábanvéve elárulja, nem vezethet többé. Minden elvilágiasodván, még maga a pápaság is, a világi fejedelem a helyzet ura, ki az egyetemestől hovatovább függetleníti magát. Létüket igenli a kor, másként nem emelkedhetek volna fel. Ez annyira megy, hogy világszerte jóformán más sincs, mint igazi nagy államfő. Hollós Mátyás nem elszigetelt nagyság, hanem kortársa a francia XI. Lajosnak, az angol VII. Henriknek, a castiliai Izabellának,

az aragoniai Ferdinándnak, a florenci Lorenzo il Magnificónak, a lengyel IV. Kázmérnak és a portugall II. Jánosnak.

E nagynál nagyobb fejedelmek közül különösen a magyaros a spanyolföldi királyok emelkednek ki azon szolgálatok révén, amit eddig tettek a nagy közösségnek. Mindketten Sión őrállói az előretörő mohamedanizmussal szemben. Kiváltságolt helyzetüket maga a pápaság méltányolja, s méltányolhatja is, mert léte függ rajtok. Topographiailag közrefogják s védik mindkét oldalról, melyről megközelíthető. Katholikus Ferdinánd Nyugaton, Mátyás király Keleten.

Kr. u. 711 óta a mai Spanyolország jórészen hódoltság. Séri fajú, mohamedán vallású arabok akkor alapították meg több mint 700 évig fennállott uralmukat. Ez idő alatt állandó a harc az apró fejedelemségekre töredezett keresztyénség és az iszlám között. A küzdelem a végtelenbe húzódik, s nyilvánvaló, hogy a hanyatló középkor nem fog leszámolni velők. Új szellemre és új eszközökre vár e nagy feladat.

Aragoniai Ferdinánd és castiliali Izabella házassága révén, a spanyol hatalmi egység 1479-ben tényé vált. S amint eddig az egység hiánya volt legfőbb akadálya a mórok elleni sikeres vállalkozásnak, úgy most ez lesz legfőbb előmozdítójává. Minden a szent háborúra irányul. S a nemzeti egyediségnek mindenben kedvező korszellem teljes erővel emeli fel azt, kitől egyedül várja és reméli a legnagyobb nemzeti feladat megoldását.

Quand une politique veut s'accomplir, tout le sert. A területileg egységessé vált Spanyolországban a papság, a nemesség és a polgárság aránylag rövid idő alatt egymásután egyesült vagy egyesített a királyi hatalommal. Világos, hogy ama földön akkor minden erő centripetális, minélfogva a centrum mindennel rendelkezik.

A központ pedig, vagyis a királyi hatalom, mely tervszerűen gyűjtötte egybe az összes hatalmi tényezőket: valamennyit egyetlen cél szolgálatába rendeli. A kitűzött cél: egész Spanyolország birtokbavétele, melynek déli részén még áll Granada, mint a mórok utolsó khalifasága.

A faji momentum lép előtérbe. A romano-germán eredetben és keresztyénségében egységes lakosságtól csak egyetlen

faj különbözik, t. i. a sémi. Ennek két ága van: arab és zsidó. Mindkettőt hódítónak tekintik. Az egyik fegyverrel, a másik értelmi munkával hódított.

Egykorú források a zsidók térfoglalásának útegyengetője gyanánt rendszerint a pénzt jelölik meg. Volt azonban más is: a tudomány, még pedig éppen az, mely az emberi testre vonatkozásában mindeniknél anyagibb, t. i. az orvostudomány. „Plurimi enim Judaeorum – mondja Alfonso de Spina – vidantes negligentiam Christianorum in discenda arte medicinae, viribus laborant super pericia dictae artis. Domini temporales, immo – quod flendum est – et praelati ecclesiastici eis adhaerent, ut vix inveniatur aliquis eorum, qui non habeat penes se diabolum Judaeum medicum et ideo in regno isto obtinent privilegia (Judaei) etiam in domo regia.”

Itt egyenesen a test cultusát, más tereken is az anyagiságot jelölik meg egyetlen kapocs gyanánt a keresztyén és a zsidó között. Egyébként útjaik szétváltnak. A messiásváró monotheista és a már megváltott nép *egyaránt kizárólagos* hitvilága, s ezzel karöltve, a végtelen felé csapongó szelleme: akárcsak két éles kard egy hüvelyben. Gazdasági okok roppant súlya is hozzájárult, hogy érzelmi egységben a két nép nem forrhatott össze soha.

Kétségtelen, hogy a kor előremenő uralkodó eszméje a zsidóságban benső akadályát látta a spanyol nép egységének. S a végére hajló XV. századtól fogva, a dolgok új rendje új, eddig nem látott eszközökkel, egész másként bánik velök, mint a régi rendszer. Mindeddig a nép-igazságszolgáltatás járta. A föld népének és különösen a polgárságnak a zsidók iránt táplált ellenszenvé, fokozatosan emelkedve, a XIV. századtól fogva helyi mézárásokban jelentkezett. Választaniok kellett a halál vagy a földi javak élvezése között. Mert a keresztvíz megnyitotta előttük a földi paradicsomot. így érthető, hogy az 1410-es években Szent Vincentius Ferrer egymaga 25.000 zsidót keresztelt meg. Mennél nagyobb a reájuk gyakorolt nyomás, annál többen keresnek menedéket az egyház kebelében. Viszont azonban mennél többen keresztelkednek ki, annál kevésbé hisznek az ország lakói ezen actus fidei őszinteségében. S midőn a kikeresztelkedtek már több mint százezren vannak, hovatovább elhalványul a gyűlölség a hitükben megmaradt zsidók

iránt, hogy annál fokozottabb erővel menjen át a kikeresztelkedettek, kikben a vallás profanizálót látják.

Az újkeresztyének elhelyezkedése a hatalom birtokában, a hatalmi tényezőket is kihívta maga ellen. Az állami egység Spanyolországban a fajegységre s az azzal eleddig teljesen azonos közös vallásra alapítottván: a sémi elem tömeges bevonulása a nemzet vezetésére hivatottak soraiba, az egykorúak szemében a keresztyén állami lét veszélyeztetése gyanánt tűnt fel.

Közvetlenül Ferdinánd és Izabella trónralépte előtt, Don Enrique castiliai király, e hülye és tehetetlen fejedelem ország-lása idején, a marranófenak nevezett keresztelt-zsidók vagy újkeresztyének kezében volt immár a nemzeti vagyon több mint feleresze, vagy örökjogon, vagy bérlet címén. Nemcsak a nagyobb magánbirtokoknak, hanem a királyi és papi jószágoknak is ők a bérlői. Az összes adójövedelmek s ezzel a közadók is, a sokszoros milliomos Abraham Senor kezébe kerültek, ki csak a nagy üldözések idején hagyta oda atyái hitét; de odahagyta. Kezükben a kereskedelem, mely a polgárt szorongatja, úgyszintén a bankok és az ipar, az ács és kőműves mesterség kivételével. Számuk ekként megsokasodott a polgárság körében, sőt éppen az iszlámmal határos területen, Andalúziában, soraikból került ki a nemesek egyhatod része. A katolikus püspöki karban is egyidejűleg három új keresztyén foglalt helyet; az államügyek fővezetésében a király kedvenc diplomatájával meg egy államtanácsossal voltak képviselve, aki a mai államminiszternek felel meg.

Ez állapotoknak Izabella és Ferdinánd uralomra jutásával vége szakadt. Csakhamar, már 1473-ban tetőpontját éri el a marranók üldözése. Amint Graetz mondja, „nem egészen ok nélkül” vádolták őket azzal, hogy a keresztyénséget csak ajkukon hordozzák, de szívökben ellene vannak. Híre járt, s a népmozgalmak a hír szavát tény fejében fogadják, hogy az újszülötteket vagy egyáltalában nem kereszteltetik meg, vagy ha ezt megteszik, odahaza lemosás róluk a keresztvizet. Asztalukon nincs szalonna, hanem olaj, disznóhúst nem esznek, megülik a zsidó páskát s olajat adnak a zsinagógáknak: „hacian todas las ceremonias judaicas de secreto en quanto podian.”

Efféle vádak végigvonulnak a zsidóság egész múltján. Van

azonban egy különleges vád ellenök, mely adott helyzetükben minden másnál veszedelmesebb.

Midőn 1473-ban Cordoba és Jaénben megrohanták a marranókat, ezek és a zsidók oly menedékhez folyamodtak, mely újabb alkalmat adva a különleges vádra, megpecsételte sorsukat. Semmi sem látszott előttük észszerűbbnek, mint hogy valami oly biztonsági helyet szerezzenek, melyben a velök szemben álló elemek vérszomja és fanatismusa elől megvonhatják magukat. így eszelték ki legeszesebbjeik, hogy meg kell vásárolniuk Gibraltár sziklavárát, mint amely amellett, hogy bevehéierlen, a mohamedán hatalom tőszomszédságában megmaradásukat állandóan biztosíthatja.

A helyzet megítélésénél tudnunk kell azonban, hogy a spanyolországi keresztyén lakosság a zsidóságot, melynek ugyanekkor II. Mohammed szultán a fő-fő pártfogója, az arabokkal fajrokon, azokkal trafikáló, azok különös védelme alatt álló s velök tényleg igen békésen megférő népelemnek tekintette.

Midőn tehát egy előkelő marranó, Pedro de Herrera, kinek mind az andalúziai kormányhatóságok, mind társai között rendkívüli tekintélye volt, Gibraltár átadása végett tárgyalásba bocsátkozott a tartomány helytartójával, Medina-Sidonia herceggel: hihetetlen ingerültség vett erőt az egész lakosságon. Árulásnak minősítették Gibraltár átadását, mely mintegy hídfő lesz a mórok részére, hogy ott keljenek át a kereszt leigázására. Mikor aztán Pedro de Herrera és társai Sevilleba mentek a szerződés megkötésére, s a herceg-helytartót hiába igyekeztek meggyőzni ennek veszedelmes voltáról: egyszerre elemi erővel tört ki a népdüh. „Halál az árulókra!” jelszó alatt véres zendülés tört ki, mely ellen a herceg nemcsak a marranókat, hanem önmagát is csak nagy bajjal tudta megvédelmezni.

Ez a tetőpontja a marranók elleni küzdelemnek. Ekkor merül fel legelőször maguk a zsidók és marranók közt, hogy gyötrelmeik színhelyét, Spanyolországot, végkép otthagya, Németalföldre és Olaszországba vándoroljanak ki.

Ily állapotok forognak fenn, midőn Don Enrique 1474. december havában meghal, s utána Castilia trónja Izabellára, Don Fernando nejére száll.

A renaissance nagy alakjai közt nincs nálok nagyobb,

mint akik legmagasabb potencián valósították meg a kor közhatalmi eszményét. Katholikus Ferdinándról mintázta Machiavelli a Principe-t. „Oda nézzetek! ez az *igazi* király, aki minden ízében az, amit a neve mond.” Tehát a kor szemében ő nem is egy bizonyos Aragónia fejedelme, hanem maga a *fejedelem*.

Azon meggyőződéssel került a trónra, hogy mindenekelőtt az újkeresztyénekkel kell végeznie. Ennek pedig egyetlen módja az eddigi egyházi inquisitióól különböző, királyi kinevezettekől álló *rendkívüli* törvényszék felállítása.

Szinte magától kínálkozott e gondolat, tekintve, hogy a kor jogi felfogása az összes bűntényeket két csoportba osztotta, ú. m. *crimina ordinaria*, melyek illetékes bírái a rendes királyi bíróságok és *erimina excepta*, vagyis rendkívüli bűntények, minők a boszorkányság, útonállás, hamispénzverés, a felségárulás és mint mindezek koronája, a mennyei felség elárulása, vagyis az *eretnekség*.

De a lakosság is, annak hangulata, rég idő óta mintegy kényszeríti a kormányzatot, hogy ily irányban haladjon előre. A medinai országgyűlés már 1464-ben előterjesztést tett IV. Enriquehez, hogy a rossz és gyanús keresztyének üldözése végett hitnyomozó törvényszéket állítson fel, s az elmarasztalandók összes javait elkobozván, az ekként befolyó jövedelmeket fordítsa a mórok elleni hadjáratra.

Ily előzmények után fordultak a Királyi Felségek, t. i. Ferdinánd és Izabella, közvetlenül a szent háború megindítása előtt, IV. Sixtus pápához azon kérelemmel, hogy erősítse meg a felállítandó castiliai inquisitiót, melynek bíráit a király nevezné ki.

A pápa 1478. november elsején kiadott brevejében eleget tett a kívánságnak. Felhatalmazta a fejedelmeket, hogy két vagy három, legalább 40 éves s kifogástalan életű egyházi férfit nevezzenek ki (ut inquisitores nominare possent) az eretnekek kinyomozása és megbüntetése végett.

Ez alapon indult meg a hitnyomozás, de csak 1481-ben, vagyis amidőn a Királyi Felségek bámulatos erőfeszítéssel koncentrálják minden erejüket a mórok ellen megindítandó élet-halálharcra. Ez nem eshetik meg a belső rend helyreállítása nélkül, melynek megvalósítására elsősorban az inquisitio van hívatva, vagyis azon, eredetében rendkívüli törvényszék, mely

a király alattvalói közül bárkit maga elé idézhet s elmaraszthat, lenne bár az illető főnemes, vagy akár püspök.

Terverszerűen előkészített rémuralom indul meg, mely fenyeget minden országlakót, de különösen az újkeresztyének ellen irányul.

Azon időben kormányzati elv a példa statuálása, mászóval az ember eredeti gonoszságának feltételezésén alapuló félelemgerjesztés. A kor állambölcsésze, Machiavelli a fejedelmi hatalomgyakorlatról szóló műveiben azt a kérdést teszi fel: „Vájjon jobb-e szerettetni, vagy rettenetesnek lenni?” s így felel rá: „Mind a kettő szükséges volna; de mivel ez igen nehéz s a kettő közül választani kell, azért biztosabb, ha félnek tőled. Mert az emberek hálátlanok, változékonyak, képmutatók, félnékek, önzők s kevésbé óvakodnak megbántani azt, akit szeretnek, mint azt, akitől félnek”.

Az újkeresztyének keserű panaszokkal fordultak a pápához, ki 1482. január 29-én így ír a felségekhez: „Ámbár sokak véleménye szerint az inquisitorokat el kellene mozdítania, ő mégis tekintettel van arra, hogy azokat a király nevezte ki s szeplőtlen életűek; ha azonban hivataluk gyakorlásában buzgalmutakat nem mérséklük, mégis csak el kell távolítani őket.”

Azonban mindannak, amit a pápa kívánt, éppen az ellenkezője történt. Mert Sión őrállója, a keresztyédő spanyol állami hatalom képviselője, ezúttal éppúgy felemeli a fejét a pápa ellen, mint ugyanakkor Mátyás király a Beckensloer- és a modrusi ügyben.

IV. Sixtus ugyanis, a cuencai püspökségre, Spanyolország egyik legdúsabb javadalmára, a sok közül egyik neposát nevezte ki, bár Izabella a maga gyóntatóját terjeszté föl. A pápa, mint az egyház feje, hatalma teljességére hivatkozott; Ferdinánd és Izabella a korona azon előjogaira, melyeket az elgyöngült pápasággal szemben az 1450-es évektől fogva már a magyar király is hangoztatott.

Példátlan összeütközés támadt az egyház és az állam között. Ferdinánd visszahívta mind papi, mind világi összes alattvalóit az egyházi állam területéről s fenyegetőzött, hogy a keresztyénség valamennyi fejedelmét zsinatra hívja össze, melyen majd szóvateszi az egyháznak úgy ezen, valamint egyéb ügyeit.

Nem az a fontos, bár hajszálnyira mutatja a mérkőző erők súlyát, hogy a cuencai püspökséget mégis csak Izabella gyóntatója kapta meg; hanem különösen az, hogy ugyanezen ügyből, mint alkalmi okból kifolyólag, a pápa kénytelen volt megkötni a *concordatumot* azon idő szerint leghatalmasabb ellenfelével.

A concordatum, mely a pápának átengedett anyagi előnyök fejében intézményileg biztosította a nemzeti papság kinevezési jogát, amit Franciaország hatalmas királyai is csak 1516-ban tudtak elérni: Spanyolországban már 1482-ben ténnyé vált, s ezzel a papság, összes vágyaival és törekvéseivel a királyi hatalom körébe utaltatott.

Ily viszonyok melegágyában érlelődött a spanyol inquisitio intézménye, mely a concordatummal kapcsolatban, nem a pápaság kiható erejét, hanem, szerintem, a *modern állam kezdetét* jelzi. A pápaság universalismusa intézményileg itt szenvedte az első kiköszörülhetetlen csorbát. Ellenben az állam ezzel érte el teljes souverainitását, mert ki tudta csikarni az alattvalói lelkiismerete fölötti uralmat, mely büntetőjogi sanctióval van ellátva.

Ha valakinek, úgy a pápának tisztán kellett látnia,' hogy az a még csírájában lévő castiliani inquisitio nem olyan egyházi hitnyomozó-szék, minő eddig is nagyszámmal állott fenn; tisztán kellett látnia, Ranke szavaival élve, hogy ez a spanyol inquisitio inkább a politikai absolutismus, semmint az egyházi purismus érdekeit szolgálja. S így érthető, hogy mind IV. Sixtus, mind utódai állandóan feszült, gyakran ellenséges viszonyban vannak az intézménnyel. De sem IV. Sixtus, sem utódai nem szüntethették meg, még terjeszkedésében sem akadályozhatták, éppen azért, mert nem tőlük függött s nem rendelkezettek vele.

Az intézmény végleges szervezése 1483-ra esik, midőn az újonnan kinevezett íoinquisitor, Torquemada Tamás, dominicanus perjel, megállapította az inquisitio rendszabályait. Ferdinánd ugyanakkor theologusokból és jogászokból álló hitnyomozó tanácsot (consejo de la sánta y general inquisicion) szervezett, melynek elnöke a íoinquisitor, de oly utasítással, hogy egyházi kérdésekben csak tanácsadó szavazatot kér a tanácstól, polgári és jogi ügyekben azonban tartozik a tanácstagok szavazattöbbsége szerint eljárni.

Királyi törvényszék volt-e hát az inquisitio, vagy *egyházi* törvényszék? – Történetellenes kérdés, melyet Ranke, mint a XIX. század fia, hozott legelőbb szóba. Az ő véleménye szerint a spanyol inquisitio, egyházi fegyverekkel felszerelt királyi bíróság. Ezzel szemben a spanyol Rodrigo, éppen megfordítva, királyi fegyverekkel felszerelt egyházi bíróságnak minősíti. Katholikus papi írók egyik része – mint Hefele, Garns, Knöpfler – Ranke nézetét fogadják el, de már Grisar jezsuita és Pastor innsbrucki egyetemi tanár, – Rodrigo mellé állnak.

Hinschius, berlini egyetemi tanár *jogilag* egyházi intézménynek jelenti ki a spanyol inquisitiót, főként azért, mert a főinquisitort a király nevezte ugyan ki, de törvénykezési jogát eretnokségi ügyekben egyenesen pápai átruházással kapta. Más szóval az inquisitio vezetői nem a királyi kinevezés erejénél fogva lettek főinquisitorokká, hanem a hozzájuk intézett pápai bullák révén.

Ezt én formalistikus ítéletnek tartom, melynek alapján egy századokon át működött gyakorlati intézményt nem szabad elbírálni. Mert íme a tények azt mondják:

1. hogy a király által kinevezett főinquisitortól a pápa sohasem tagadta meg a szükséges felhatalmazást, amit én a pápaság és a spanyol királyság már ismertetett egymáshoz való általános viszonyából magyarázok;

2. hogy a király 44 főinquisitor közül állásából 12-t mozdított vagy helyezett el, pápai ellenmondás nélkül. Vájjon elképzelhető-e, hogy ez megtörténik, ha a főinquisitor egyházi tisztviselő? Nem hogy praelatust, de akárminő közönséges gregarius papot sem mozdított el soha az államhatalom anélkül, hogy az egyházi hatalom föl ne emelte volna szavát; az meg éppen képtelenség, hogy az államilag elmozdítottak utódát minden további nélkül megerősítette volna.

Az intézmény egyházi jellegének másik nevezetes védelmezője – Hoensbroechról nem is szólva – Pastor, a pápák történetírója. Ő az egyházi jelleget főleg azon az alapon vitatja, hogy az elítélteket kiszolgáltatták a világi hatalomnak. Ha – úgymond – a spanyol inquisitio állami intézmény, királyi törvényszék: ez a kiszolgáltatás teljesen értelmetlen lett volna. Szerinte az inquisitiónak éppen egyházi jellege hozta magával,

hogy bírái a halálos ítéletek végrehajtását elhárították maguktól, s ez a jelleg adott okot az államhoz intézett kérelem azon „formalitására”, hogy a bűnössel szelíden bánjon el.

Ezen érveléssel szemben elég magára a jogszabályra utalnom, mely szerint egyházi ember jelenléte a bíróságban, mint-hogy reá nézve az irregularitást (ex defectu lenitatis) állapítaná meg, *magában véve* elegendő a halálos ítélet végrehajtásának elhárítására: „Judicis ecclesiastici est cognoscere et judicare, et judicis saecularis exequi et punire, ubi sententia transit ad vindictam sanguinis, secus ubi ad alias poenas poenitentiales.”

A kiszolgáltatás (relaxatio ad brachium saeculare) tehát csak az egyházi bírák részvételét igazolja, de nem egyúttal a törvényszék egyházi jellegét.

Történelmi tüneményt nem magyarázhat más, mint maga a történelem, mely a kor összes viszonyai közé állítva be a jelenséget, állandóan azok keretében szemléli s azokhoz képest hozza meg ítéletét.

Oly Regnum Marianumban, mint aminő Spanyolország volt, minden a trón és az oltár szövetségén nyugodott s minden, ami értelmi erők közreműködését kívánta, elsősorban papok által történt ugyan, de a papok valamennyien, a hispanizált katholicizmus ölen, a spanyol király érdekkörében, – a királysággal, az állameszmével tökéletesen azonosultak és annak közvetlen közegei gyanánt működtek. S az intézmény megítélésében, a kiszolgáltatás „formalitásánál”, anyagi jogrendről lévén szó, sokkal fontosabb a főinquisitor királyi kinevezésének tartalmi jelentősége, továbbá a státutumoknak megállapítása a király akarata szerint és végre az ítéletek azon eredménye, mely szerint minden elmarasztaltnak összes javai a királyi kincstár javára koboztattak el.

Az inquisitio egyáltalán nem volt *rögtönítélő* jellegű, mint aminőnek feltűntetik. Büntető eljárása a lehető legnagyobb körültekintéssel és óvatossággal ment végbe, s eredeti jegyzőkönyvi és egyéb levéltári adatok egész tömegével fogom igazolni, hogy e tekintetben páratlanul áll a maga korában. Nyilvánvaló, hogy benne és általa vége szakad a középkornak, s a jövő fejlődésnek legelső, erőteljes formája, *a modern állami rend* bontakozik ki.

Az inquisitio működési időszakait mindenkor kegyelmi határidő kitűzésével kezdte meg. Az, aki – régi szóval élve, „hittőlszakadt” – a megszabott határidőn belül önként jelentkezik és vezekel, kegyelemben fölmentetik és minden súlyosabb büntetéstől megmenekül.

Torquemada statútumainak már első pontja úgy intézkedik, hogy befogatósi parancsot minden törvényszéknél csakis egyhangú határozat alapján szabad kibocsátani. Ellenkező esetben, úgyszintén akkor is, ha a vádlott papi személy, csakis a főinquisitori tanács adhat ki elfogatósi parancsot.

A vád alaposságát ügynevezett qualificatorok, vagyis az inquisitórióban részt nem vevő theologusok vizsgálták és állapították meg a vádló nevének elhallgatása mellett velük közölt ügyiratokból.

A kihallgatás és az ítélethozatal az inquisitórióban részt nem vevő két „consultor” jelenlétében ment végbe, kiknek íeladata a visszaélésnek és önkényes rendszabályok alkalmazásának megakadályozása. Parancsolólag rendelik el a szabályzatok, hogy a vádlottnak védőügyvédje legyen.

Stb. stb. Szóval az inquisitói pör a papok, ügyészek, titkárok, írnokok, kezelőtisztek, pénztárnokok, poroszlók (alguacil) stb. egész burokrata hada segédkezésével, mindenkor pedáns pontossággal, a íormák szigorú megtartásával s példátlan körülmenyességgel tárgyalatott. Némelyik pör éveken át húzódott s rengeteg halmaz actát producált. Van pl. egy pör, melynek ügyiratai nem kevesebb, mint 20.000 lapon, huszonkét íolio kötetre rúgnak.

Az inquisitio börtönei közül, – hacsak a vita alatt levő barcelonait nem tartjuk annak, – egyetlenegy sem maradt reánk eredeti állapotában. Montanus réműletes rajzot ad róluk, Llorente szerint ezek elég magas, bolthajtásos, száraz és tág helyiségek voltak, amit Heíele örömmel registrál.

Ha a kort egészében látjuk magunk előtt, kétségtelennek tűnik íöl, hogy Montanusnak van igaza. Midőn a szabad, a kiváltáságot ember lakóhelye is általában olyan, hogy benne ma akármelyik szegény-ördög is rosszul, kényelmetlenül érezné magát; és amikor a büntetés az *akar* lenni, amit mond, t. i. sanyargatás: nem tehető fel, hogy lett volna általában börtön, mely pl. a Llorente leírásának megfelelt volna.

Ha azonban az inquisitio börtöneinek az utasításokban és egyéb okiratokban fenmaradt leírásait összemérjük a renaissance világi tömlőceivel, mint aminők Velence kutyaólszerű és ólomfedelű börtönei, vagy másutt a kazamaták és földalatti lyukak: ezeknél minden tekintetben különbnek kell tartanunk az inquisitio fegyházait, nemcsak a helyiségek, hanem főként a bennük uralkodó szigorú rend miatt.

Az 1488-iki utasítás szerint a *career* köfállal körülrzárt telek, melyen egy kápolna és börtönhelyiségül szolgáló apró házak vannak. Ezekben laknak a bebörtönzöttek, kik maguk kötelesek gondoskodni fentartásukról. Innen van, hogy a börtönök látogatásáról szóló jegyzőkönyvek emlékeznek olyan esetről, midőn a bebörtönzött kenyérkereseti okból távol volt. A másik nincs otthon, mert aratni van a mezőn. A harmadik mesterséget folytat s szerszámokkal a tömlőctartó látja el. A nők sütnek-főznek. Férj és feleség nincs különválasztva stb.

Arról is gondoskodva volt, hogy az inquisitorok valahogy ott ne felejtssék a börtönök „örök éjjelében” az elítélteket. Montanus, az inquisitio üldözőttje s fanatikus gyűlölője, szórói-szóra ezeket írja:

„A bebörtönzötteket maguk az inquisitorok, írődeákjukkal és a porkolókkal együtt, minden hónapban egyszer vagy kétszer, mégpedig rendszeren vasárnap vagy ünnepnapon, meglátogatják. Amint az inquisitor úr belép a börtönbe, csak ennyit és nem többet kérdez a rabtól: „Hogy van? hogy éli napjait? Van-e valamire szüksége? Barátságosan beszél-e vele a tömlőctartó? ami alatt azt érti, hogy néha-néha nem ripakodik-e rá és nem sértegeti-e gyalázatos, vagy legalább durva szavakkal? Megadja-e neki hűségesen, kiszabott ennivalóját? Hogy tiszta inget s más effélet kap-e tőle? Ennyit szokott kérdezni.”

A börtönre ítélték legnagyobb része *career perpetuus*-ra vettetett. E kitévelt mindazok, kik nem ex actis tanulmányozták az intézményt, kivétel nélkül valamennyien „élethossziglani börtönnek” magyarázták.

Az okiratokban azonban széltire szerepelnek efféle ítéletek: „carcel perpétua por 3 anos”, vagy „carcel perpetua por 6 anos”, s Montanus szerint is a carcel perpétua általában legalább három évre szólt. Mivel pedig képtelenség volt, hogy élet-

hossziglani börtönnél a bebörtönzés időtartama megjelöltessék: világos, hogy a „career perpetuus” nem jelenthetett élethossziglani börtönt.

Llorente, Préssel, Hoffmann Fridolin s mások, akik az inquisitio börtöneinek „örök éjjeléről” egész legendakört alkottak, összetévesztették a perpetuitást az aeternitással. A perpetuus nem a. m. örökkévaló, hanem csak a. m. állandó, folytonos, s éppen a jogtudományban pl. perpetuae quaestiones a. m. a praetor folytonos bűnügyi vizsgálatai.

Szerintem a carcel perpétua, ha az időtartam is ki van téve, pusztán csak megkülönböztetés a vizsgálati börtöntől (carcel secreta); ha pedig az időtartam nincs az ítéletben, akkor semmi egyéb, mint bizonytalan időre kiszabott börtönbüntetés, melynél a megkegyelmezés az inquisitiónak tartatott fenn.

Az élethossziglani fogság az inquisitio nyelvén a. m. „carcel perpétua *irremissibile*”. De még ez a career perpetuus irremissibilis is, Montanus szerint, kilenc esztendő múlva rendszerint elengedettett.

Kétségtelen, hogy kegyetlen kínzások emléke fűződik az inquisitíóhoz. Sűrűn gyakorolta a torturát; mert a kornak az volt a fölfogása, hogy a bizonyítékok királya (regina probationum) nem a tanúk vallomása, hanem az önbeismerés. Ezért alkalmazta akkor a kínvallatást minden világi törvényszék. Az inquisitorok is a fennálló spanyol törvények értelmében rendelték el a torturát, a spanyol törvényszék szokása szerint. Azonban sokkal nagyobb óvatossággal.

A torturát csakis akkor rendelték el, ha a bizonyítási eljárás során a vádlottnak se vétkeisége, se ártatlansága nem volt megállapítható. Ez mindig az ügyész indítványára történt, és miután az orvos előzetes vizsgálat után kijelentette, hogy a vádlott megbírja a kínokat. Hogy pedig a vádlott a tortúrára előkészülhessen, előre közölték vele a kérdőpontokat, melyekre nézve, „ha még mindig nem akarná megvallani az igazat”, kintadon fogják tőle kivenni a vallomást. Megjelölték a kínzás célját is, mely vagy a beismerésre vonatkozik (tormentum in caput proprium), vagy a bűntársak kipuhatólására (tormentum in caput alienum, vagy pedig mind a kettőre.

¹ Néha „por toda la vida”.

A vizsgálat utolsó actusa gyanánt törvényszéki ítélet alapján (sentencia de tormento) ment végbe a kínvallatás. Ennek alkalmazásában az inquisitiót az vezette, hogy a legnagyobb fájdalmat okozza a vádlottnak, de tagcsönkítés (membrorum diminutio), vagy halálveszedelem (mortis periculum) nélkül. S éppen ebben tért el, teszem, a korabeli német büntető eljárás-tól, mely mindenkor a test szétmarcangolásával és a tagok kifecamításával végezte szörnyű munkáját. A tüzes fogókkal marcangolás, a hüvelyksavar, a tüzes-trónus, a nyelv kivágása, a fülek, a kar és az ujjak levágása széltire járta Németországban: az inquisitio előtt épp oly ismeretlenek voltak, mint ama kikeresett kínzások, melyekkel a velencei tízek tanácsának inquisitori végezték a vallatást.

A spanyol inquisitio mindössze két, illetőleg háromféle vallatóeszközzel dolgozott. Az egyik a spárgával csigázás (el tormento de los cordeles), a másik a vízzel kízás (el tormento de agua v. gotera), mely azonban sohasem ment megpukkasztásig. Ez utóbbi helyett, különösen Valenciában, nagy ritkán Toledóban is a pecek-torturát (el tormento del garrote vagy de la garucha), alkalmazták, amint ezt a pedáns részletességgel kiállított jegyzőkönyvek tanúsítják, melyek a kízásnak nemcsak minden nemét, hanem minden mozzanatát (pl. garrote de la espinilla; garrote del muslo; garrote del braco) s abban minden-egyedű pecekfordítást, zsinórszorítást (buelta el cordel), vagy korsó vizet (jarro de agua) megjelölnék. Mivel pedig a jegyzőkönyvekben a híres spanyol-gyertyának (nálunk „Thököly gyertyája”), éppúgy, mint általában a tűzzel kízásnak semmi nyoma: biztosra vehetjük, hogy ezt az inquisitio sohasem vette használatba.

A tortúra, melyet nálunk csak Mária Terézia törölt el, ugyanakkor az inquisitio szerszámai közül is végkép kiküszöböltetett. Tiszta sor, hogy a kor szelleme hozta be s az törölte el Európászerte.

A halálos büntetésnek egyetlen neme volt a máglya, mely jelképezte és mintegy előlegezte a poklok kínját, az elkárhozottak örök büntetését. Már a keréketörést, az elevenen eláztatást, a négyfelé vágatást, melyet a németországi Lex Carolina, a máglyán kívül, oly igen-igen gyakran alkalmazott, az inquisitio sohasem rendelte el.

A máglyára ítélték, ha csak némi jelét adták a bűnbánatnak, előbb megfojtatták a spanyol nyakvassal (*garrote*). Az *inquisitio* áldozatainak legnagyobb része így múlt ki s csak a „konok eretnekeket” égették meg elevenen.

A máglya egyébként egyaránt lobogott mindenütt az egész XV. és XVI. században. A *quemadero* tehát, amint nem spanyol találmány, éppúgy nem spanyol különlegesség. Rendes büntetése az isteni felség ellen támadóknak, felekezeti különbség nélkül.

Most hagyjuk a máglyát s menjünk tovább, Ferdinánd tervszerű műve ismertetésében, melynek éppen összefüggéséből érthetjük meg az *inquisitio*nak mind szervezését, mind állandóságát.

Nagy események jelzik a tervszerű munka egyes stádiumait.

1492 január 2.-án Ferdinánd és Izabella visszafoglalja Granadát, ami egyértelmű Spanyolország földjének birtokbavételével.

Menten az a kérdés támadt, vajjon az a föld csakugyan birtokában van-e a spanyol fajnak? Ebből a szempontból tekintették a kérdést Bernaldez és kortársai s úgy feleltek rá, hogy még nem az övék az ország, mikor vagy 300,000 zsidó, a milliómostól fogva a vagyoni fokozatok legkülönbözőbb skáláján, ott él köztük s részesedik a nemzeti javakban. Mi lesz ezekkel? Mi lesz velők és fajrokonáikkal, kik az ország lakosai között egyedül mentesek az *inquisitio* hatósága alól? A zsidókra ugyanis az *inquisitio* hatósága sohasem terjedett ki, az egyház azon felfogása értelmében, mely szerint csak a konok eretnek üldözendő, ellenben a pogányok, mivel csak tudatlanságból tévelyegnek és a zsidók, mivel a Megváltás művének élő tanúi és emlékei, eltűrhetők.

Az újkeresztyéneket, kiket a faji felfogás egy kategóriába állított a zsidókkal, féken tartotta az *inquisitio*; s ugyanazon szellem, mely ezt létrehozta, mind erősebben követelte, hogy az *inquisitio*tól mentesített zsidók ellen más *radicalis* rendszabályok vétessenek fogatba. Ez idézte elő s ez tette elháríthatatlanná a zsidók kiveretését.

A renaissance idején minden monotheista deductiv vallásrendszer hirdette és ha megtehette, gyakorolta a lelkiismereti

kényszert, mely épp oly axióma volt akkor, mint ma a lelkiismereti szabadság. És amint ma nem tekintjük igazi jó polgárnak azt, aki embertársa lelkiismereti szabadságát el akarja kobozni: úgy abban az időben nem lehetett más igazi jó polgár, mint aki az állam vallását vallotta. *Cujus regio, ejus religio*, ami századokon át alaptörvénynek tekinthető a vallásügyi kérdésekben. Főleg Spanyolországban, hol az államegyház tényleg fennállott.

Ennek megfelelőleg adta ki 1492 március 31-én Don Fernando és Donna Isabel a zsidókat kiutasító rendeletet. Ezen év július végéig valamennyi zsidónak, nemre, korra és állásra való tekintet nélkül, el kell hagynia az országot, melybe halálbüntetés és javaik elkobzásának terhe alatt soha többé vissza nem térhetnek. Többi alattvalóik azon esetre, ha a határidő eltelte után akár szállást adnának bármely zsidónak, akár nyilvánosan vagy titokban támogatnák őket, vagyonukat vesztik. Július végéig a zsidók vagyonukkal együtt a korona védelme alá helyeztetnek, hogy ezen idő alatt senkitől ne bántalmaztassanak, holmijaikat eladhassák vagy elcserélhessék s összes vagyonukat, az arany és ezüst kivételével, szárazon vagy vízen elszállíthassák.

Az előzmények után egyáltalán nem érte őket váratlan mennykőcsapás s mikor bekövetkezett, rabbijaik erősen tartották bennük a lelket, hogy ez a sors az Istentől jó, ki őket a szolgaságnak házából megszabadítja s az ígéret földjére vezérli; csodáival megtartja és oltalmazza vízen és szárazon, amint atyáikat megoltalmazta Egyiptomból való kijövetelök idején.

Most a mórok kerültek sorra. Ezek közül a keresztyénségre áttért ú. n. *moriscók*, az inquisitio ellenőrzése alatt állottak. Másik részök a mór, mint mohamedán, ki volt véve az inquisitio bíraskodása alól. Számukra a Királyi Felségek, Granada átadásakor, ünnepélyesen biztosították a szabad vallásgyakorlatot.

Teljesíthetetlen ígéret. A vallási és faji egységre irányuló állami rend nem tűrheti meg a mohamedán sémit.

Nyomban a vár átadása után a két legkiválóbb püspök, Talavera és Ximenez, királyi megbízást nyert arra, hogy a mórokat az ige erejével, oktatással a keresztyénségnek megnyerjék.

A megtérőknek minden képzelhető polgári és anyagi előnyöket helyeztek kilátásba.

Az Alpujarras és a Sierra Vermeja völgyeiben tömegesen lakó mórok, a térítgetési kísérletekre, évről-évre megújuló zendülésekkel feleltek, a partvidéki mórok hasonlóképpen s még nagyobb eréllyel, mert tengerentúli fajrokonaiuk segélyére is támaszkodhattak.

A lázadásoknak a leveretéssel nem lett vége. Mert a győzelmes uralkodó, alattvalói e tényét felségárulásnak minősítvén, egyúttal minden jogukat, tehát a granadai szerződést is eljátszottnak tekintette. E felfogás helyességét senki a világon kétségbe nem vonta volna, oly korban, midőn teljesen érvényben van Machiavelli tanítása, mely szerint „az eszéyes fejedelemnek, adott szavát nem kell megtartani, ha az kárára lenne és ha az ok többé fenn nem forog, mely szava lekötésére bírta.”

Azon kor, mely a kiirtás (exterminatio) politikáját űzte, még enyhének tarthatta, hogy a Királyi Felségek a kétségtelen felségárulás miatt mást nem követeltek a móroktól, mint a keresztség felvételét, vagy pedig, hogy vagyonuk elvesztése nélkül, de fejenkénti 10 arany forint lefizetésével, takarodjanak ki az országból. Az 1502. február 12-én ily értelemben kiadott királyi rendelet a keresztség felvételére bírta a mórok legnagyobb részét. Ettől fogva a hitnyomozó-szék állandó Damocles kardja volt ugyan felettük, de hasonlíthatatlanul kevésbé üldözte őket, mint a marranókat. A faji és vallási torzsalkodás még sem szűnt meg a győzelmes és a legyőzött faj között mindaddig, míg III. Fülöp 1609-ben, Cervantes tapsaitól kísérve, valamennyit ki nem verte az országból, amit egyébként már I. Ferenc francia király is melegen ajánlott V. Károlynak.

Mindez a legfőbb jó, a summum bonum alapeszméjéből indult ki.

A legfőbb jó a nagy közösség, ez esetben a keresztyén állam, mely megelőzi, lenyűgözi az egyént. Minden hatalom elkobozva a fennálló hatalom számára, az egyed csak a hatalomhoz való viszonylatában számít, egyébként a hatalomból végkép ki van tagadva, s akarataiban elnyomva. Mert csak egy akarat lehetséges, mely aztán mindent saját élettörvényei szerint szabályoz és rendez. S e feladatot, prioritásának megfelelőleg,

tervszerűen csak úgy végezheti, ha egyéni akaratok nem akadályozzák. A politika művészet, s mit tehet a művész, ha az anyag, melyen művészetét gyakorolja, ellenáll?

Az individuum megtörése nem mehet végbe másként, mint egy másik individuum által. Mikor másutt a nemzeti önállósúlással és a reformatioval kapcsolatban az egyének szabadsága proclamáltatik: itt, éppen ellenkezőleg, egyetlen individuum t. i. Katholikus Ferdinánd ruházza magára mindenek szabadságát. Korlátlansága, mely egyébként a souverainitas lényegében fekszik, eszközeiben félre vet minden tekintetet, minden hagyományt.

A pápai széktől függetlenebb fejedelme soha nem volt Spanyolországnak. 1508. május 22-én kijelenti, hogy ha II. Julius pápa breve-jét azonnal vissza nem vonja: összes birodalmaival együtt *elszakad Rómától*. 1509. augusztus 31-én *halálos büntetés* terhe alatt tiltotta el, hogy az ő regium exequatur-a nélkül, a pápától vagy legátusaitól kieszközölt bullát, vagy bármilyen más iratot mutassanak be az inquisitiónak.

Tettei bizonyítják, hogy, miként féktelen egyéniségekben dúslakodó korának legkiválóbb tagjait, őt sem köti meg a keresztyén bűnfogalom. Ő nem tartotta bűnnek, – mint az asketikus rendszer, – a természetet, az ösztönszerűt; s nem tartotta erénynek a lemondást, az erélytelenséget, a vértelenséget. Tetteiben nem kötötte meg tehát a könyörület, az irgalom, a Christiana misericordia.

Nem érez magában mást, mint erőt, mely az erőt keresi, hogy kemény harcokban mérkőzzék meg vele, hogy kegyetlen tekintetnélküliséggel érvényesítse uralomvágyát s mindent elnyelő önzését.

Az erős individuumban, tekintet nélkül arra, hogy az illető zsidó, vagy mór, vagy spanyol, látta ő, mint az egységes állam senkit sem utánzó, igazi úttörő képviselője a maga igazi ellenfeleit. S felvette velők a harcot, mint hatalmas tényezővel, mert hisz azok voltak; s eltiporta őket az erősebb jogán, hogy ne csak formailag, de tartalmilag is valósággá tegye a nemzeti államot.

Mesebeszéd és csak a XIX. század eszejárásának történetellenes felfogására viendő vissza, hogy Spanyolország hányat-

lását az inquisitio behozatala, illetőleg a zsidók és a mórok kiveretése idézte volna elő. Ellenkezőleg, mind e tényekkel egyidejűleg emelkedik fel Spanyolország *a hatalom oly szédítő magaslatára, minőn sem azelőtt, sem azután nem volt soha.*

Maga a spanyol inquisitio, mely voltaképp hivatalosan külön castiliai és aragoniai inquisitio volt, de a népek emlékezetében mindig *spanyol* inquisitio: az annakelőtte darabokra tépett nemzet nagysága alapfeltételének, t. i. egységének *legelső, legrégebb* emlékjele.

Ezen időtől válik lehetővé a spanyolság világhatalmi törekvése. Politikai elsőségével karöltve járt társadalmi irányadó szerepe. Mint a XVIII. században a francia, úgy lett ekkor a spanyol a művelt emberek, az udvarok és diplomaták érintkezési nyelvéné.

Egyházi téren, Rómában spanyol pápák, cardinalisok és szerzetesek szelleme szerint igazodik minden s hatásuk a Tridentinumra gyakorolt elhatározó befolyásukban tetéződik.

Granada elfoglalása ad alkalmat a faj csodás kiterjedésére. Castiliai zászlók alatt, fejedelmi nagy elhatározás tette lehetővé az Újvilág fölfedezését: spanyol papok és katonák veszik birtokukba Amerika határtalan területeit. Pár év múlva Ximenez bíbornok, Aragónia erejével, diadalmasan nyomul előre Észak-Afrikában, hódításait kiterjesztvén egész Tripolisig.

Ha ez hanyatlás, – *hatalomról* szól az ének! – akkor szeretném tudni, mi az előmenetel?

Mindamellettt Spanyolország hanyatlását a XIX. század minden meghallgatott és elismert tolmácsa az inquisitiónak tulajdonította. Még a mi XX. századunkba is átszármazott a hagyományos tanítás s Franciaország ezidő szerint egyik legnagyobbnak tartott philosophusa, Alfred Fouillée, néhány hónappal ezelőtt megjelent *Esquisse psychologique des peuples Européens* című vaskos művében, hasonló csapáson halad.

Nemzetek jellemének helytelenebb megítélését nem igen olvastam életemben. Csak egyetlen idevágó passussal bátorodom igazolni állításomat. Fouillée a spanyol egyházzól szólóban, miután constatálta, hogy „az egyház Spanyolországban még mindig igen kiváltságolt helyzetben van: erős, iszonyú erejű „d'une force formidable”: felhozza, hogy 1896-ban a madridi protes-

tánsok hatósági engedélyt kaptak imaház építésére. „Ez engedélyezés – úgymond – Spanyolországban valóságos vihart idézett elő, s ez időszak egyik legnagyobb eseményévé nőtte ki magát, úgy, hogy a sociologusok is mindenfélekép magyarázatták. Legújabbán pedig a spanyol püspökök összejöttek, hogy a legszörnyűbb kiváltságokat reclamálják; hogy panaszt emeljenek a Madrid közepett emelt protestáns templom botránya miatt; hogy megátkozzanak minden szabadságot és türelmet, íme – úgymond – violaszín és vörös ruháik alatt máig megőrizték az inquisitorok vérmérsékletét; nem felejtettek semmit, nem tanultak semmit. Ahelyett, hogy hazájuk szerencsétlenségének okait a vakbuzgó és zsarnoki katolicizmus befolyásában keresnék, mindazokért a szabadelvű és modern szellemeket vádolják, mintha a hanyatlás nem a *katholikus* királyok, a *katholikus* püspökök és a *katholikus* barátok műve lett volna, kiknek tulajdonítható, hogy gyarmataikat is elvesztették.”

Ha polemizálni akarnék, amint hogy nem akarok, erre csak azt a kérdést kockáztatnám, hogy kik *szerezték meg* és kik tartották meg 300 esztendeig azt, amit elvesztettek?

„Los reyes catolicos” – ez a cím 1496-ból való – szerezték a gyarmatokat s katolikus papok és szerzetesek nagy csoportja ment már Columbussal világfelfedező gályáin.

A felhozott jelenségekből egész más következtetés vonható le. Mindenekelőtt az, hogy a fák nem nőhetnek az égig. A spanyol hatalom 80 esztendeig volt tetőpontján s ez éppen Granada visszavívásától számítandó. Minden, ami emberi: véges és viszonylagos, s ahol tetőpont van, ez már magábanvéve feltételezi a leszállást onnét. A véges teremtmények alkotása is csak véges lehet.

A Fouillée által bemutatott s helytelenül magyarázott esemény feltárja előttünk a népet, mely csak az *absolut* légkörében, tehát vallásilag a náluk autochthonnak mondható katolicizmusban van elemében; s feltárja a népjellemek örök törvényét, mely szerint alapjukban változhatatlanok. Ha a protestáns helyébe zsidót vagy mórt teszünk, 1896-ban is annak találjuk a spanyolt, ami amaz emlékezetes 1496-ik évben volt, amikor nemzeti jellemük kifejezője, Ferdinánd, a pápától a „katholikus király” nevet kapta.

S éppen, mert változhatatlan a népjellem, azért kellett bekövetkeznie a spanyolság hanyatlásának, nem az inquisitio behozatalakor, hanem midőn az európai közszellemben az universalis helyett a particularis, a faji helyett az egyéni foglalt el mindent. Locke, Voltaire, Rousseau szelleme érinti Spanyolországot is, felszabadítja az egyént a gyámság alól, ezzel megöngíti a hagyományos monarchiát és az egyházat, melyek egykor világhatalommá tették.

Két állam ment tönkre az egyéni szabadság behozatalával, az egyik Lengyelország, a másik Spanyolország. Ezek közt is különösen Spanyolország az, mely soha nem tudott élni és boldogulni másként, mint vaskezű kormányzat alatt. A szabadsdon érvényesülő egyén mindenkor csak a Szent Ágoston emlegette „magnum latrocinium”-má tudta tenni.

Kétségtelen, hogy Katholikus Ferdinánd csak a nép alapjellemben gyökerező tekintélyi elvre támaszkodva mutathatta fel első példáját, ősmintáját az akkoriban mindenkitől csodált *rendőrállamnak*, mely a háborítatlan belső kormányzást csakugyan lehetővé tette. Nagy ára volt ez alkotásnak. Borzalmak borzalmi jártak vele. De (ebből a szempontból) az is bizonyos, hogy ennek révén szabadult meg a spanyolság ama rettenetes tömeggyilkosságoktól, melyek a hasonló fejlődésen át nem ment államokban rövid idő múlva szükségkép bekövetkeztek.

Spanyolországban a legkedvezőbb alkalom megragadása a vallási és faji egység megállapítására s ezen állapotok szívós fentartása, csírájában lehetetlenné tett minden vallási háborút, melyek patakokban öntötték a vért Francia- és Angolországban, Németországban, Flandriában és Magyarországon és egész Európában, – Spanyolország kivételével.

Soha nagy fejlődés másként, mint nagy vérontással, nem ment végbe. S ha az inquisitiót összehasonlítjuk, teszem, a nagy francia forradalmi rémuralommal: csak az a különbség a kettő közt, hogy az egyik törvényes formák közt, szervezeten ment végbe, míg a másik, minden törvény lábbaltiprásával dolgozott a szabadság, egyenlőség és a testvériség előmenetelén s ezzel, a változott viszonyok között, az emberiség haladásán.

3. Részletek a „Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár” c. műből.

A szómagyarázat. A *Magyar Nyelvőr* legnagyobb alkotása a *Nyelvtörténeti Szótár*. A Nyelvtörténeti Szótár tehát mindennél alkalmasabb arra, hogy képében, mint tükörben, mutassuk be nemcsak önmagát, hanem a Nyelvőrnek is úgy az irányát, mint voltaképeni becsértékét. Szótárról lévén szó, különösen kezünkre jár e részben maga a tárgy természete, mely arra hív fel bennünket, hogy ne sokat philosopháljunk, (amit a Nyelvőr mindelejétől fogva csak gúnyolódással tekintett), hanem saját birodalmunkban, az *adatok* terepén meggyük szemügyre tanulmányaik eredményét.

Oly (emberileg véve) *absolut anyagi* iránnyal szemben, mint aminő az ú. n. ortholog-iskoláé, azt hiszem, egyáltalában lehetetlen méltányosabban eljárni, mint hogyha magunk is, tőlünk telhetőleg, csak az *anyagra*, t. i. az adatokra, más szóval az *egyenesen érzékelhetőre* terjeszkedünk ki, s arra alapítjuk ítéletünket. Állításaink ekként *éppen az ő szellemükben vett* reális bizonyítékok értékével bírnak, s a tárgyi igazság kézzelfoghatóig domborodik ki. Adat adattal, idézet idézettel áll szemben; a vitának még a lehetősége is ki van zárva.

Ily módon tanulmányunkból nagy tanulságot meríthet a gondolkodó ember. Meggyőződésünk és egész irányunk ugyanis éppen abban áll, hogy a dolgok helyes megismerésére az *egyetemes* áttekintés vezet, mely, ha egyes tárgyakról van szó, azokat minden oldalról, s főleg kapcsolatukban vizsgálja. Viszont a Nyelvőr, egyedül a *szakszerűség* kalauzolásával, úgyszólván kizárólag a hangtan segélyével véli megállapíthatni a tárgyak értelmét.

Harminc esztendeje áldozata a magyar ember ennek a tévedésnek, mely nemzeti nyelvét nyomorékká tette. Elfogadta a nyelv magyarázóit azon pusztán szakembereket, kik egész életükben mással sem foglalkoztak, mint a hangok megfigyelésével, s akik ennél fogva eo ipso nem értenek a nyelv magyarázatához. Mert az emberi nyelv nem értelmetlen madárnyelv, mely csak hangokból áll, hanem a homo *sapiens* nyelve, melyben az emberi nem egész történelme, egész lelki világa benne

foglaltatik. Ennek pedig magyarázatánál az összes hangtan, teljes fölszerelésével és segédforrásaival együtt, csak tizedrendű tényező. Annak, aki a nyelv tényeit magyarázza, meg kell ismernie lényegében és történelmi szerepében azt a tárgyat, melynek a szó csak külső jegye. Ezért az igazi nyelvbúvár, ha ötvösműszó akad kezébe, tájékozódik róla az ötvös-műhelyben, ha theologiai, beáll theologusnak, ha katonai, felcsap katonának, ha pszichológiai, lélektani bűvárlatokat tesz stb. Mind oly hivatás, mely kívül esik a szaknyelvészet szűk határain! Mind oly munka, melynek végzésére a hangpengetés senkit sem minősíthet. És mivel a különböző szakokban, teszem a theológiában, jogtudományban, orvostanban stb. senki sem tájékozódhatik előtanulmányok nélkül, melyre viszont az embert csak az *egyetemes* tudomány iránti érzék vezetheti – a *szakszerű hangművesek* csak alárendelt segéd munkások lehetnek a nyelv megítélésében.

Amennyire helyökön lehetnek az ily szaknyelvszerek a hangtan szűk völgyében, épp oly bitorolt s eredményeiben káros helyzet reájok is, de különösen a magyarságra nézve, a nyelv irányítása és értelmezése. Itt az idő, hogy a nyelv ezen dűlőin visszaállítsuk a törvényhozói tisztbe a művelt magyar embert, különösen a szépíró és a költőt, a szónokot, a philosophiai értelemben vett embertan és a múlt bűvárait.

A szakszerűség és egyetemesség ellentétes irányai közül melyiknek van igaza? melyiknek nincs? munkám folyamán feltétlenül ki fog tűnni.

Én azt hiszem, minden dolgunknak *céljának* kell lenni. Ha a célt elérjük, akkor eredményesen dolgoztunk; ha nem értjük el, sőt minél többet dolgozunk, annál inkább távolodunk tőle: akkor hiábavaló a munkánk.

*

A nemzeti nyelv „kimíveltetése”. A Nyelvtörténeti Szótárral *egész letűnt nemzedékek* hő vágyakozása valósult meg. Amit azért kell kiemelnünk, mert csak a minap tette egyik hírneves irodalomtörténészünk, panegyrise hevében, szembe nézve az épülettel, melynek felirata „Magyar Tudományos Akadémia” – azt a meglepő kijelentést, hogy hazai nyelvünk iránt az általános érdeklődést a Magyar Nyelvőr idézte elő.

Hiszek az Istenben, tehát nem hiszek a deus ex machinában, akár Nyelvőr, akár más az alkalmi nevük. Én így látom a dolgot:

Hegel óta minden tudomány történelmivé lett, a fejlődés tan révén, mely a létezőt mint *lett*-et fogja fel. Nálunk Révai, gyakorlatban, valamivel megelőzi Hegelt, a történelmi nyelv-kutatás megkezdésével. Körülbelül ugyanazon időtájban, a hovatovább egyetemessé váló individualizmus, a nemzeti egységiségeket ébreszti öntudatra. S mivel „nyelvében él a nemzet”, nyelvének fenntartása, kiművelése, a változott viszonyokhoz alkalmazása, életcélja a legjobbaknak, s általuk magának a nemzetnek.

E szellemnek csak exponense Széchenyi, ki azért a „legnagyobb magyar”, mert *kiinduló pontját* (princípiumát), melyet végigvitt a *cél* kitűzéséig, éppen *magyarságában* foglalhatták össze. Széchenyi szellemének ezen legjellegzetesebb bélyege természetesen rajta van minden művén. Így nagy alapítványa, a Magyar Tudományos Akadémia „rendszabásaiban” mindjárt az első pont így szól:

„1. A magyar tudós társaság a tudományok és nyelv-művészségek minden nemeiben *a nemzeti nyelv kimíveltetésén igyekszik egyedül.*”

Hegel és Széchenyi, – ha e kettőt megértjük, kezünkben van a kulcsa egész újabb fejlődésünknek. A magyar nemzet, történelmi tény; jelene múltjában gyökerezik, mely igazolta, mert hiszen fennmaradt. További feladata: igazolni a nemzeti különállást, a nemzetben rejlő minden nemes hajlam kifejtésével, mert ez biztosítja a jövőt.

A fejlesztés e nagy művében a *nyelű* nemhogy kivételt nem tehetett, hanem mivel legelső megkülönböztető jelvénye a nemzetnek: szükségkép vezérszerepre volt hivatva, művelése pedig természetszerűleg, főként történelmi lehetett.

Nyelvújítás és orthologia. A *neologia* (jelentése szerint *új-beszédmód*, azaz gondolatainknak új szemléletmód és új formák szerint való kifejezése) a nyelvet, mint pusztá formát, csak mellékesnek és másodrendűnek tekinti a vele kifejezett tartalommal szemben. Benne tehát nem a nyelv, hanem a

szemléleti tartalom jelenik meg fő-cél gyanánt, melyet természetesen nem korlátozhat az alárendelt eszköz. Teremtő erő hajtja maga alá a kifejezésmódot és beszédformát, s módosítja, gyúrja, finomítja a maga tartalmi céljai szerint. A neologia korában az ember széleslátókörű és nagyszabású; az erkölcsi világrend elvi berendezésű, a társadalom tagolt, s kellő distantia választja el az úrtól a parasztot. Ezzel kapcsolatban különválnak az irodalmi nyelv és népnyelv: amaz művészet, mert maga az irodalom is az; emez hétköznapi.

Az *orthologia* (jelentése szerint *helyes-beszédmód*, azaz már meglevő, kész formák szerinti beszéd) magát a nyelvet, mint kifejezés-formát tekinti fődolognak és elsődűnek a vele kifejezett tartalommal szemben. Benne tehát nem a tartalmi szemlélet, hanem a *kifejezésbeli forma* a fő-cél. A nyelvbeli kész példák analógiája maga alá hajtja a szemléleti tartalmat s bilincsekbe veri ennek megnyilatkozását. Egész rendszere, minden szellemiség megkötöttségét eredményezi. Az orthologia korában az ember szűklátókörű, pepecselő és kisszerű; a társadalom és az erkölcsi világrend nivellirozott, s tele van a világ paraszt úrral és úri paraszttal, akik közt igazán semmi különbség nincsen. Ezzel kapcsolatos az irodalmi és a népnyelv közti különbség megszüntetése: az egyformásítás rendszerint mindkettőt egyaránt póriássá teszi, mert a *többség* szerint igazodik minden.

Ha a nyelvet, mint a nemzet szellemi életének legkiválóbb eszközét fogjuk fel: első nagy átalakulásának eo ipso azon időre kell esnie, *midőn a nemzeti egyediségek kibontakoznak a Christiana respublica egyetemes kötelékéből, s attól többé' kevésbé elszakadva, önállósulnak, mint öncél és az egyetemes-től való elszigeteltség.* Ez az időpont a renaissance és a reformatio kora, midőn az isteni világrend helyébe emberalkoita világrend lép, mely *humánus*, mert az ember a központja, épp úgy, mint az Isten eszme volt a központja eladdig a világnak. Az egyetemes keresztyénség helyébe lépett individuális nemzet irodalmivá teszi nyelvét, lassan-lassan kiszorítva a holt nyelvet, melyben csak egy halófélben lévő gondolatvilág elavult eszközét látja.

4. A templomos-rend eltörlése.

A templomosok pöre Loiseleur szerint „a történetírás kétségbeesése”. A tapasztalat valóban azt mutatja. Csakhogy ennek nem a tárgy az oka, hanem akik vele foglalkoznak. Analizáló, tehát dissecáló történészek, kik a tényként jelentkező adatokat mintegy mikroskopice, egymástól elszigetelten vizsgálják s betűhöz tapadó magyarázattal próbálják egyeztetni: ily természetű themában elfogadható ítéletre sohasem juthatnak.

A templomos-rend eltörléséhez, mint az egyetemes történelem egyik legnagyobb problémájához, csak annak lehet kulcsa, ki az embert és világát összefoglaló szemlélettel, nagy egységben tudja tekinteni. Ily kutatás szerves egészében igyekszik jelenvalóvá tenni a múltat; az adatokat tényéül csak összefüggésükben fogadja el s ahol ebben hézag vagy ellenmondás mutatkozik, nem irtózik az ignorabimus kimondásától.

Ha a nagy általánosságot (t. i. a korviszonyokat) és a specificumot (t. i. a döntő tényezőket) tiszta világitásba tudjuk helyezni: ezzel a valóságát nagy áttekintésben épp oly pontosan megállapíthatjuk, akár a statisztika, a *loi des grands numéros* segítségével a moderm élet főbb vonásait.

Felvett tárgyunkról gyakran mondják, hogy átmeneti korbá esik. Pedig nyilvánvaló, hogy a templomos-rend eltörlése egy egész világrend összeomlásával s egy másiknak megalapozásával esik össze. A kor tehát, a fejlődés rendén, nem az átmenetet, ami egyvégtibe menő átalakulást akar jelenteni, hanem épp ellenkezőleg az erőszakos megszakítást mutatja.

A kor összes törekvései az *absolut* körében mozognak. A korjellemző eszmék minden korlátot ledöntve, feltétlen önérvényesülésre törnek. Ezzel együtt jár a „tekintetnélküliség” a kivitelben, mely lehetetlenné tesz minden kiegyenlítést.

A mérköző történelmi erők: a theocratikus universalismus és a nemzeti particularismus. Egyik á másikat mereven, minden átmenet nélkül váltja fel.

Egyik oldalon áll mindvégig, még holta után is, *VIII. Bonifác*, az úgynevezett „konok” aggastyán, mit gyakran emlegetnek; holott szereplése mondhatni impersonális, évszázadok óta világlevezérlő hatalmat képviselvén feltétlenül, tehát eszményi

színvonalon. S mert ebben megbukott, gyönyörű szemléletet tár elénk Hasénak, a protestáns egyháztörténésznek azon sokszor megtámadott mondása, hogy VIII. Bonifác volt „az utolsó pápa”. Utódai, jóformán a Tridentinumig, már csak külső kifejezői a pápaságnak, mint egyetemes theocratikus világrendnek.

A másik félen az események központjában, mint azok irányítóját, *Szép Fülöp* francia királyt látjuk, kinek megértése, kezünkbe adja generális kulcsát az egész templarius pörnek. Dantenál ő Gygas és a Góliáth. Kora legszebb embere; Villani krónikája szerint: il piu bello Christiano qui se trovasse al suo tempo. Szükszavú, mint a nagy elhatározások emberei általában. Tekintete szoborszerűen mered az emberekre, mintegy ridegen fürkészve, kit, mire használhat fel.

Egész politikája merő művészet. Fogalma a jogról az, hogy minden jogos, ami végrehajtható. A jognak egyedüli korlátja a lehetőség. Vagyis a jog nem egyéb, mint hatalom. S Szép Fülöp matematikai menetrendet követő gondolkodása, a rendelkezésére álló s egyre gyarapodó hatalmat, minden melléktekintet nélkül, szívósan, tervszerűen egyetlen célra központosította. Ez az önkítüzte cél a *mindenállamiság* elérése.

A „mindenállamiság” tisztára modern fictiója megvalósítására mindenekelőtt a hűbérállamot kellett lerombolni. Ez legyőzhetlen feladatnak látszott. De a hűbériségnek megvolt az a veszedelme, hogy ellenséges és kártékony főleg a polgárságra, s többé-kevésbé az egyházi rendre nézve is, melyek ennélfogva természetes szövetségesei a koronának, s szövetségietien: megdöntői a hűbériségnek.

A hűbérurak lefegyverzése s fegyvereinek az államhatalom körébe vonása által a király fegyveres ereje háromszor akkorrává lesz, mint volt elődje alatt. Fenntartására állandó adórendszer szolgál, melynek segítségével a király valósággá igyekszik tenni, hogy Franciaország határait a természetkijelölte vonalakig terjessze.

Végre a központosított királyi hatalom vezérlete alatt szerzedő nemzet, önálló akar lenni a katolikus egyházban is. A gallicanizmus mint elsőrendű állami cél jelentkezik. Ez pedig abból áll, hogy a pápa ne legyen több, mint primus inter pares a püspökök közt, míg a király azzá legyen, aminek később

Bossuet mondta őket: oh Rois! vous êtes des Dieux. Minden hatalom, amit a pápától elvesznek a királyra ruházva, kinek hatalmi törekvéseire ekként, a francia egyháznak a pápától való lehető függetlenítése teszi fel a koronát.

Minden efféle kísérlet eddigelé csúfos kudarcot vallott. Legutóbb a Hohenstaufokkal. Ám Szép Fülöp másként járt el. Eddig ismeretlen fegyverekkel támad.

Azon kezdi, hogy tanácsából kizárja a papokat. A pápaság kanonisiáival a *legistákat* állítja szembe, kik nem törődnek se az egyház, se a nemesség, se a nép jogával, hanem egyedül a *lex regalis*-sal. Hitvallásuk: „ce qui plait au prince vaut loi”, ami a római jogból van átvéve: „quod principi placuit legis habet vigorem”.

S hirdetik e tanokat akkor, midőn Franciaország életében bekövetkezett az az ünnepélyes mozzanat, hogy vagy korlátlan úrrá lesz a király, vagy pedig az aristokratia és a polgárság bevonul a király tanácsába, mint ahogy Angliában történt s korlátozza a királyi hatalmat, melynek önmaga, irányító részese.

Franciaországban az elől említett irány győzött. A királyság, elsősorban Guillaume de Nogaret, Guillaume de Plaisian és Pierre de Flore „legum doctores et milites” segítségével abszoluttá lett, a törvényhozás, igazságszolgáltatás és pénzügyek terén egyaránt. S Szép Fülöp ugyanezen legisták segítségével, pör útján töri meg kora első hatalmasságait. I. Edvard angol királytól pörrel szerzi meg Guyenne-t; a flandriai grófot pör útján veti fogságra; pörrel támadja VIII. Bonifácot s pörös eljárással végez a iemplariusokkal.

M ásik eszköze a *publicista*, a journalisták őse, a prókátorok osztályából. Az az ember, kinek éppen mert élethivatása az igazság kiderítése lenne, legjobban tudja a módját, hogy kell kitekerni az igazság nyakát. Ezek élén Pierre Duboist látjuk, fogalmazóját hírhedt kiáltványoknak és perfid diplomatai iratoknak.

Harmadik munkatársa a királynak nagy céljai elérésében: a *bankár*. Pénzemberek, mint Enguerrand de Marigny, a surintendant des finances, Biccio és Musciato bankárok, kik minisztereként működnek, szolgáltatják az eszközöket nagy diplomatai vállalataihoz, s költséges hadjárataihoz.

Végre negyedik politikai szerszáma a *tömeg*, melyet a legkorlátlanabb despoták rég kipróbált szokásaként, népgyűléseken sorakoztat maga mellé. S 1302-ben, mikor legádázabb küzdelmét vívja VIII. Bonifáccal, a polgárságot mint országrendet először hívja országgyűlésre (status générales; états-généraux), s ugyanezt teszi hat év múlva, a templárius harcok idején.

Legisták, publicisták és bankárok a király tanácsában, kiszorítva onnét a papokat; a tömeg a kiváltságolt osztályok helyén: mindezek a középkor végét jelzik s előrevetett árnyékai egy új világnak. Szerintem, politikai és társadalmi téren ez a renaissance első kibontakozása. A theophront a humanista váltja fel. Mind oly tényező, melyekben miután az isteni morál megbukott, földöncsúszó rideg önérdék szabályozza az emberi morált.

V. *Kelemen* pápa teljesen beleillik a korba, mely őt fel-emelte. Származására gascognei, ami, mai kifejezéssel élve, egyértelmű az „homme du midi”-vel. Szép Fülöp creaturája, kinek bankár-követei serényen forgolódtak megválasztása érdekében. Függsége a francia királytól tette lehetővé a templosok megsemmisítését. Beteg ember; nagy realista, ki példátlan nepotismust űz. A bibornok-cöllegiumot telerakja atyafiaival és a francia király embereivel. Az első creáláskor egyszerre tízet nevez ki, kilenc franciát és egy angolt, köztük négy rokonát és a király gyóntatóját. Halálakor a huszonnégy tagú testületben tizenkettő a francia. Keze alatt a mindenkép egyetemes célú pápaság, mondhatni az ő közvetlen környezetére érdekeinek istápolására zsugorodik össze. Igazi avignoni pápa, kinek pápaságáról méltán mondta 1308-ban egy sokat tapasztalt öreg curialista, Augustinus Triumphus: „Sohasem volt a pápaság annyira lenézett és megvetett, mint most.”

Ily korviszonyok és ily tényezők malomköve közé sodortattott a *templomos-rend*, melyet ha történelmi fejlődésében tudunk felfogni, eleve megítélhetjük, hogy szükségkép össze kellett morzsolatnia.

A középkori három nagy lovagrend katonai szervezése a keresztes háborúk lelkesedésének lelohadása idejére esik. A keresztes hadak Keleten, a szent sír táján, keresztyén állam-

alakulatokat hoztak létre, melyek az előretörő iszlámnak maguk erejéből nem állhattak ellent. Védelmükre s az egész Christiana respublica oltalmára, miután a tömegek nem mozgósíthatók többé a Szentföld felé, hovatovább szükség van afféle szervezett haderőre, mely az egész keresztyénségből alakítva, a *koráramlatoktól függetlenül* teljesítse, amily súlyos, épp oly magasztos feladatát. E célra használja fel a pápaság egyes világi lovagoknak a zarándokok védelmére s betegségük esetén ápolásukra irányzott törekvéseit. Az ily munkára vállalkozott lovagokat lassankint rendi szervezetbe egyesítette, s ezzel létrehozta az első állandó haderőt, mely mindenkor rendelkezésére állott.

A pápaság, az egyetemesség titkának teljes birtokában, tisztán látta, hogy az egyetemes keresztyén célok biztosítására felállított militiában nem hogy eltüntetni, hanem éppen ellenkezőleg, ki kell emelni az alapításuknál jelentkező faji vonásokat, így lett a templomos-rend túlnyomóan francia, az ispotályos vagy johannita túlnyomóan olasz és a marianus vagy német lovagrend az, amit már neve is kifejez.

A templomosok (milites v. fratres Templi, pauperes comilitones Christi templique Salomoniaci, templarii) rendjének alapítási éve körül sok vita folyt, melynek az az eredménye, hogy nem 1118-ban, hanem 1119-ben alapították. Ez a különbség mindenképp nagyon jelentéktelen. Fontosabb az, hogy a rend katonai tekintetben mintául szolgált a másik két nagy lovagrendnek, és hogy rövid időn Dánia és Norvégia kivételével, az egész keresztyén világban gyökeret tudott verni. Nálunk főhelyük a vránai parancsnokság (praeceptoratus Templariorum), Zaravecchia és Scardona közt, a Lago di Vrana partján. Erdélyben sohasem volt házuk.

A szervezetbe egyesült keresztes vitézeknek régi magyar összefoglaló neve, helyneveink tanúsága szerint: *keresztesek* (cruciferi) vagy másként, igen valószínűen, *kereszturak* (Kreuzherren). Méltán, mert egész existenciájuk a kereszt körül forgott. Életcéljuk a szent keresztnek, mint ez esetben nem a feltámasztás, hanem az egyetemes keresztyénrendszer jelvényének védelme, még pedig ott, ahol a Názáreti számára felállították a keresztet. Külső megjelenésükben, rendi ruhájukon is megőrizték a keresztet. Köztük a templáriusok, fehér köpenyükön

egyenesen a *keresztes hadak eredeti vörös keresztjét* viselték. Azért neveztettek magyarul népiesen *vörös barátok*-nak, franciául *moines rouges*-nek.

Szerzetesek és lovagok voltak egy személyben. A szerzetesi három fogadalom mellett negyedikül örök harcra tettek fogadalmat a szentföldi zarándokok s maga a Szentföld érdekében, hogy szent Bernát mondása szerint, mint *új Makkabeusok* az egyház földi hazáját védve, annál biztosabban szerezhessék meg mennybéli otthonukat.

Mint szerzetesek és lovagok, közfelfogás szerint, a középkor eszményét a legmagasabb színvonalon személyesítették. Én azonban azt hiszem, hogy ama két functio egyesítése s együttes gyakorlata, mind elejétől fogva a minden emberi erőt meghaladó lélektani képtelenségek közé tartozott, amiért is főforrása lett a lovagrendek benső bomlásának. Mert az asketai fogadalmak az akarat megtagadását, az egyéniség megöklését, a szemlélődő passivitást követelik; míg a lovagi élet maga a megtestesült akarat, a cselekvőség, lobogó szenvedélyek folytonos kielégítése.

A természetellenes élethivatásban a transcendens gondolat mihamarább háttérbe szorult. Az akarat cultusza a lovagi munkát állítá előtérbe. Már III. Sándor 1163 június 18-án kiadott „*Omne datum optimum*” bullájában, melyet a templomosok magna chartájának szoktak nevezni, megalapítja a külön rendi papságot. A templomos testvérek lelki üdve érdekében megengedi a pápa, hogy papokat vehetnek föl soraikba, mégpedig püspöki engedély nélkül is. Ezek azonban nem teljes jogú tagjai a rendnek, mert az ügyek intézésében nem vesznek részt s nincs helyük és szavuk a káptalanban.

Ilyféle külön rendi papság alkotásában a szerzetesi nyűgök alól való szabadulásra törekvést kell látnom, annyival inkább, mert már ebben a korban tömérdek jel vall a rend elvilágiásodására.

I. Alfonz, Aragónia és Navarra királya, ki 1134-ben halt meg, országát végrendeletileg a templomosokra hagyta. Azon a ponton voltak, hogy önálló államot alkotnak, felségjogokkal, mint társaik a német lovagok Poroszországban és az ispotályosok Rhodos szigetén. Az érdekelt országok rendei megtudták ugyan akadályozni a végrendelet végrehajtását, de a templomosokban

ez időtől fogva állandóan él a törekvés, hogy souverainitást biztosítsanak rendjük számára. Következetes eréllyel dolgoznak azon, hogy rendjüket, annak javait és lakóit minden állami kötelezettség alól mentesítsék, az állami jogokat maguk kezébe kaparítsák s hallatlan kiváltságaikat, messzemenő védelmi viszonyok szövésével, a renchez nem tartozó subditusaikra is kiterjesszék.

Parisban, a város falain kívül, de azok tövében emelkedett a Ville-neuve du Temple, a rend franciaországi főháza. Mondhatni külön államterület volt ez, melyen a rend életnek és halálnak ura és ahol a királynak semmi joga. Mély sáncokkal körülvett hét magas, csúcsíves tornyát a rend külön fegyveres emberei őrzik éjjel-nappal. A telepnek, mely egész város vagy várerősség, külön törvényszéke, külön rendőrsége és külön kincstára van. Parancsnoka, aki a rend franciaországi főpraeceptora (commandeur), királyokat fogad vendégül, kiknek a mindenkori francia király sem oly kényelmes helyet, sem oly gazdag ellátást nem adhatott.

Mert a rend minél tovább állott fenn, annál inkább gazdagodott. Adományait a szentföldi háború céljaira kapja. Ezek gyakran csak látszatát viselik a kegyes tettnek, mert a valóságban az adományozók egyszerűen csak meg akarták szerezni a hatalmas rend pártfogását. így, akik semmit sem adhattak: hűségükkel adták oda magukat, a maguk személyét – *ad vitanda futura pericula*. A veszedelem pedig az állam részéről fenyegette az embereket, mióta az új nemzeti intézmények új adók, rovatatok és szolgálmányok behozatalával hovatovább elviselhetetlenül nehezedtek a föld népére.

Amellett a rend eredeti feladatát egyre lanyhábban teljesíti. A szentföldön véraruló harcot folytatnak 1242-ben és 1259-b en a velők hasonló rendeltetésű ispotályos lovagokkal. Ellenben jó lábon állnak a szultánnal. Nagymesterük, Guillaume de Beaujeu az utolsó tizennégy év alatt állandó békekességben a „hitetlenekkel”, „quia – mint pörükben mondják – aliter non potuissent ipse vei ordo tunc ultra mare remansisse.”

Végre 1291 május 18-án elesik Accon, az utolsó keresztény vár és kikötő a szentföldön. Ezzel a Cyprus szigetére költöző templomosrend elveszti létjogát.

Eddig is, jó idő óta inkább voltak már kereskedők, sem-

mint harcosok. A kölcsönügylet minden nemét nagy mohón gyakorolták, oly korban, midőn az egyház minden kamatvételt elkárhoztatott.

Senki sem bolygatta eddig azt a kérdést, miként volt lehetséges, hogy egy souverain-rend, melynek „Isten kegyelméből való” feje van, mely szó szerint legelőkelőbb testülete a keresztyén világnak: oly gyalázatos vádak alapján semmisüljön meg. Hogy lehetett ezeknek hitelt adni, hogy lehetett ezek alapján ítélni?

Én ennek kettős magyarázatát látom.

Egyik az, hogy a hatalmasok önzése közvádolóul a „fáma publicát” állítja oda, mely a képzelet szárnyain repdes önalkotta világban. A vádak csaknem kivétel nélkül régi, meggyökerezett babonás hiedelmek, melyekkel szemben nincs argumentum és minden védekezés ki van zárva.

A hiedelem ugyanis az emberi elme aberratióinak az a fajtája, mely a tapasztalat próbáját, a valószerűséget semmibe se veszi. Koronatanú erre egy kiadatlan szakolcai boszorkánypör, melyben a vén banyát azzal vádolják, hogy megnyergelte a kovácslegényt s azon tette meg légi útját a diabolica consultatióra. A nyomozó bizottság corpus delictit követel. Hol a kötőfék, mellyel fölkantározta a legényt? Erre a vádló a ház mögé vezeti a commissiót, ott rábök egy szál elszáradt csalánra: „imhol a kötőfék”. S a bizottság elfogadja a bizonyítást: a száraz csalán a kötőfék!

A másik okot, amiért őszintén hitelt adhattak a képtelen-nél képtelenebb vádaknak, azon dualistikus tanban látom, mely az angyalok birodalmával szembe állította a bukott angyalokét. Közhiedelem volt, hogy a gonoszok testületi tevékenysége nem egyéb, mint diabolicus paródiája a keresztyén vallásnak és szokásoknak. Itt a szentmise, az Isten tiszteletével; amott a fekete mise, az ördög cultusával. Itt a szeretet és tisztaság; amott a gyűlölet és fajtalanság. Vagyis a jó és a rossz erkölcsi ellentéte párhuzamosan végigvezetve az egész szellemi világban.

A középkori embernek nincs fogalma a mássáletelről a fejlődés során. De az ellentéteket, mint kész eredményt, mint meglevő állapotot, éppen a daemonológiában nagyon jól ismerte.

És ha a templomosokat úgy nézte, mint a bukott angyalokat, szemléletében nem hibázott, mert azok az idők folyamán önmaguknak csakugyan ellentéteivé váltak. Voltak pauperes milites Christi; lettek vagyonban dúskálók, kik a „vestes pauperest” a díszes „mantellummal” cserélték fel s a helyzetükben neveltségessé vált szegénységi fogadalmat a „vivere sine proprio” fogadalmával. Voltak egy nagy eszme önfeláldozó, kemény katonái; lettek földporában járó anyagi érdekek tözserei. A rend ilyenén deformált állapota adta a fogantyút a hatalmi politikának arra, hogy a rend eltörlését követelje s kieroszakolja. Az egyház álláspontján elegendő lett volna, ha a rendet reformálják. De ki hajthatta volna végre a reformot, mikor a VII. Gergelyeket is immár az V. Kelemenek váltották fel? A thesis az egész vonalon antithesisé lett.

A teljes szöveget lásd: Akadémiai Értesítő, 1912.

5. Colbert, mint akadémikus.

(M.) Az akadémia nem valami sokszor ad ki könyvet, mely mint *közolvasmány* általánosan elterjedésre számíthatna, mint a Ballagi Aladár „Colbert”-je. Noha a franciák „nagy századának”, XIV. Lajos király hatalmas eszű és tevékenységű miniszterének, tehát régibb idő régi alakjának jellemét és működését rajzolja részletesen és érdekesen, mégis ez a kultörténelmi munka ránk, magyarokra nézve, most bizonyos *időszerű értékkel* is bír.

Miért?

Mert nálunk a nemzetet és a kormányt ezidőszerint s már évek óta ugyanaz a törekvés buzdítja, ami Colbert minisztert a franciák történetében oly fényes alakká tette. Természetes más idők, más politikai keret, más hatalmi formák uralkodtak akkor! De a cél az volt, ami ma nálunk: az ország megromlott pénzügyeit rendbehozni, aztán az anyagi és szellemi fejlődés útján erőssé, hatalmassá tenni. Egy nemzet újjászüléti munkája a királyi tekintély és egy miniszter lángesze útján.

A siker ragyogóvá és úgyszólván teljessé vált s Colbert minisztert nagy alapvető munkáiért ma is áldhatják a franciák, noha életében eleget szidták.

Colbert eszménye az volt: nemzetét a világ első népévé tenni. Természetes, hogy nálunk ilyen ábránd nem uralkodhatik. De a kis népek mindig tanulhatnak a nagyoktól, valamint a kisebb miniszterek is a hatalmasoktól, s midőn most nálunk az anyagi és szellemi fejlődés számos feladatának megoldásán fárad a nemzet és kormány, (mint fáradt egykor Parisban egy miniszter és király,) a viszonyok, arányok és idők nagy különbsége dacára is sok az, ami tanulságot a Colbert nagy életéből és pályájából meríthetünk. S ez teszi a Ballagi Aladár könyvét méltóvá arra, hogy közolvasmánnyá váljon.

Jól is van írva. Leszámítva a sok idegennyelvű idézetet, melyek egy kis akadály azoknak, kik e nyelvek valamennyijét nem értik, az előadás nemcsak folyékony és világos, hanem vonzó és kellemes is.

Ennek bizonyítására bemutatunk a könyvből pár lapot ott, hol szerzőnk Colbert tudományszeretetét és irodalompartolását festi.

E rendkívüli államférfi kiváló szolgálatot tett az akadémiai eszmének s az írók társadalmi helyzetének emelésében is.

S mennyi megtámadás érte emiatt! – írja szerzőnk. Tudósok és írók, az udvar fényében sütkérezve – a közlemény szerint – oly légkörbe jutnak, mely nem nekik való, s függetlenségüket adva cserébe anyagi jutalomért vagy kegymosolyért, írói értéküket játszák el. Ily férfiak pedig előbb-utóbb elvesztik azt az erélyt is, mely nélkül igazi becses munka nem alkotható. Helyzetök szolgálai modort parancsol reájok, s amint szeretetük szűk körre, egyetlen ember személyére szorítkozik, úgy zsugorodnak össze tehetségeik. Ily kezekben az irodalom elveszti merészségét, s ami még fontosabb, a hagyomány vétetik az igazság alapjának, s ezzel a kutatás szelleme lassan-lassan, de bizton elsorvad. Ezért mondhatta Nagy Frigyes, midőn szemére vetették, hogy a német írókat nem pártolja: „pártfogással nem tehettem volna nekik annyi szolgálatot, mint azzal, hogy nem törődöm velük.” „Mindazon országban – írja Bucle – hol a király hosszabb ideig és általánosan támogatá az

irodalmat, ez nemhogy haladt volna, hanem inkább hátramaradt. Szövetkezés történt az adakozók és az elfogadók közt. A kegyosztások e rendszere kapzsi és szűkölködő osztályt teremtett, mely évdíjakat, hivatalokat és címeket hajhászva, nyereszkedésének alárendelte az igazság kutatását és irataiba átültette azon udvar előítéleteit, melybe kapaszkodott. Innen van, hogy e kegyelem jelei egyszerűs mind a szolgaság bélyegei.”

Hát ez igaz; de meg kell jegyezmem, hogy történelmi dolgokban nincs nagyobb igaztalanság, mint ha abszolút mértékkel mérjük az igazságot. Abban is, amiről beszélünk, az a legfőbb kérdés, vajjon az írók udvari élete haladás volt-e az előbbi korok állapotaihoz képest?

Annakelőtte nyomorult hízélgéssel, émélygős dedicatiókkal, irodalmi bukfenekkel kerítgették az írók protectoraikat. Egy-egy seigneur vetett nekik alamizsnát, s jórészök nagy szerencsének vette, ha a nagyúri háztartásban, a cselédekkel egy sorban állandóan tartották kegyelemkenyéren.

Ezentúl csak a király cselédi, mire büszkék, mit nagyon értünk, ha tudjuk múltjokat, s tudjuk a „király cselédi” igaz jelentését, mely a királyi udvarnokkal egyértelmű. Az akadémia egy küldöttségének szónoka e szavakkal fordult Colberthez: „Ő Felsége nem elégszik meg azzal, hogy érezteti velünk mindenható pártfogását, hanem még azáltal is lekötelez bennünket, hogy cselédinek (domestiques) nevez.” Vagyis magához csatolja az írókat azzal, hogy fölveszi udvari környezetébe, miként a nagy urakat. Csakhogy a grand-seigneurök bizonyos fokú lealázás árán juthattak csak be a földi empyraeumba, míg az írók sok tekintetben fölmagasztalva. S nem szabad felednünk, hogy oly korban, midőn az egész társadalom testületekbe van tagozva, mennyire fölemelte az írók helyzetét az, hogy „királyi (royale)” akadémia tagjai, oly szabadalmazott intézetekéi, melyek egysorban állnak a legelső állami testületekkel. Nem is volt akadémikus, ki ez időben elhagyta volna neve mellől a „királyi” jelzöt.

Sokat és sokan emelgetik „a tudományok köztársasága” kitételét, anélkül, hogy tudnák eredetét s jelentőségét. A tudományok köztársasága (république des lettres) az újkorban, mint fogalom és mint az életbe átvitt tény, Richelieu találmánya.

Midón a bíbornok megalapította a Francia Akadémiát, fölöttébb szükségesnek jelentette ki, hogy annak minden tagja teljesen egyenlő legyen egymás között, bárha egyébként grand seigneur lenne az egyik, míg a másik csak szegény ördög.

Colbert Richelieu azon alap gondolatát elfogadta, s egymásután három nagyfontosságú ténnyel adta tudtára a világnak, hogy érvényben akarja tartani.

Egy alkalommal az akadémiának a Louvre-ba vitelét megköszönő küldöttséget fogadva, válaszában kifejezte, hogy jobb szeretné, ha kevesebb szertartással, kartársi minőségben (en qualité de confrere) közelednének hozzá az akadémikusok. Ne címezzék kegyelmes úrnak (Monseigneur). Ő az akadémiában csakúgy Colbert úr, mint bármely más akadémikus. Ez oly komolyan, oly őszintén volt mondva, s bizonyára többször is kifejezve, hogy attól fogva az akadémiában a minisztert többé nem kegyelmes úrnak, hanem egyszerűen csak Colbert úrnak (sieur Colbert) nevezték.

Más alkalommal meghívta s kivitte az egész akadémiát sceaux-i kastélyába, mert – írja a tudósítás – „annyira szereti, az írókat, hogy minisztersége gondjaitól mentes idejét mindig velők tölti.” Sceaux-ban az egész napot az akadémikusoknak szentelte, kikkel szóba állott, kérdezősködött műveikről, s társalgott velők ezer mindenféléről (il se dit mille choses agréables pendant le diner). Majd meghallgatja Quinault, Furetière, Tellement es Perrault felolvasásait, együtt sétálnak a parkban s megmutogatja nekik kastélya szépségeit. Egykorú hírlap így ítélte meg e jelenetet: „nem tartotta méltóságán alólinak, hogy barátkozzék (de se familiariser) az írókkal. Leereszkedett azokhoz, kik nagyon távol állnak az ő rangjától, s levetkőzte nagy méltóságát, hogy bizonyos tekintetben egyenlővé tegye magát velők (pour se rendre en quelque sorte leur égal.)”

Ismét másszor az történt, hogy egy grand-seigneur akadémikus karos széket vitetett magának az akadémiába. Tudnunk kell, hogy azon időben minden ruha vagy bútordarab, szabása vagy alakja szerint, rangfokozati megkülönböztető jelvény:

.....Chacun en son rang
S'assied sur une chaise, ou s'assied sur un banc.
Suivant ou son mérite, ou sa charge, ou sa place,

A jelképesség, mint a Számum szele a pórusokba, behatolt a társadalom minden ízületébe. A karos szék a méltóság jelvénye, s az akadémiába hurcolva, megkülönböztető jel akart lenni a többi akadémikustól.

Colbert nem kívánt ízetlenkedni a nagy úrral. Nem vitette vissza karosszékét, hanem az akadémikusok valamennyijét egy rangba emelte a grand-seigneur-rel azáltal, hogy harminckilenc más karosszékot vitetett az akadémiába. Ez az eredete a „quarante fauteuils”-nek, melyek mintegy látható jelei az akadémikusok egymásközi teljes egyenlőségének.

Si non è vero è ben'trovato, mondhatnák ez adomaszerű adatra; s magam is így vélekedtem, míg kezembe nem került a francia királyi építkezések számadása, melyben 1678-ban előfordul 378 livre, mint az akadémia számára készített diófa-székek ára. E kárpitos-conto kétségtelen hitelességűvé teszi ama másutt följegyzett adatot.

E nevezetes tények indoka egészen politikai. Miután az államférfiak hatalmi eszközzé tették az irodalmat, melyet céljaik érdekében sokszorosan felhasználtak: a tekintélyek classicus korában élve, szükségesnek tűnt fel, hogy minél nagyobb külső tekintéllyel ruházzák fel az irodalom munkásait, mert hatásuk a közönségre annál nagyobb.

A felhozott események csakugyan nagyban emelték az akadémikusok tekintélyét s önérzetét. Ismeretök nélkül nem tudnók megérteni s kellően méltányolni Racine amaz akadémiai beszédét, melyben a tudomány és irodalom fölcentjeit egy rangba helyezte a legelőkelőbbekkel „Mivel – úgymond – a közönséges határokat messze meghaladó fennkölt szellemek megkülönböztetik s halhatatlanítják magokat remekműveik által, életpályájuknál fogva bármekkora egyenlőtlenység lett volna köztük és a legnagyobb hősök közt: holtuk után megszűnik e különbség. Az utókor, mely gyönyörködik műveikben s okul rajtuk, nem átalja mindabban, ami legjelentékenyebb az emberek között, egy sorba állítani a kitűnő költőt a nagy hadvezérrel (grand capitaine).” Az előzményeket ismerve, csak azon tapintatot van okunk dicsérni Racine-ban, hogy, bár szemeivel láthatta, miszerint a kitűnő költő már életében sort

ül a társadalom legelső alakjaival, mégis csupán holtuk utánra vonatkoztatta az egyenlőséget.

Az írók társadalmi fölemelése, kétségbevonhatlan hátrányai mellett, nem tagadhatni, hogy jó hatással is volt írói műveik benső értékére. A monarchia nivellirozó munkája teremtette meg *a nagy közönséget*, ami majd lehetetlenné teszi épp a legkiválóbb elmék subventionálását. Százezer zseb biztosabb adófizető, mint egyetlenegy. Montesquieu, midőn értesítenék, hogy királyi kegydíjat kaphatna, így válaszol: „miután semmi aljasságot nem követtem el, nincs szükségem kegyelemre.” Még XIV. Lajos előtt a francia társadalom rangfokozatok, életmód, szokások, vagyoni állás, ízlés, előítéletek, foglalkozás és élvezetek szerint ezer meg ezer kategóriába csoportosult, elzárkózottan megvetve egyik a másikat. Ezentúl a köztük lévő válaszfalak omlófélben, s minden arra szolgál, hogy a nagyközönség, a független írók legnagyobb istápjá, csakugyan megalakuljon. A kitűnő írónak, mióta a király figyelme is rájuk fordult, társadalmi kategóriákra való tekintet nélkül, közönsége az egész ország. Ez a tudat magábanvéve elegendő arra, hogy átalakítsa az írók egyéniségét. Az író, kinek műve annakelőtte csak a salonok szűk világába szorult, nem érheti be többé apró versikékkel, szépen esztergályozott prózai csilámtöredékekkel, szellemes kis maximákkal s keccsen ecsetelt arcképekkel. A nagy közönségnek más kell, közérvényűbb, nagyobb szabású.

Sais-tu pourquoi mes vers sont lus dans les provinces,
Sont recherchés du peuple et reçus chez les princes?
Ce n'est pas que leurs sons, agréables, nombreux,
Soient toujours à l'oreille également heureux,
Qu'en plus d'un lieu le sens n'y gêne la mesure
Et qu'un mot quelquefois n'y brave la césure:
Mais c'est qu'en eux le vrai, du mensonge vainqueur.
Partout se montre aux yeux et va saisir le coeur.

Boileau e verse azon szükségérzet kifejezője, hogy az író, most, hogy az egész világnak ír, az általános emberi vonásokat fejezze ki, egyszerűen, őszintén; terjessze ki megfigyeléseit az egész társadalomra, s élőképekben állítsa elő annak örökkévaló szenvedélyeit s nagy érdekeit. Ha az író azt

akarja, hogy ne csak a salonokban, de mindenütt olvassák: oly nyelven beszéljen, melyet mindenki ért, oly érzelmeket fejezzen ki, minőket mindenki érezhet. Az a nagyjelentőségű irány, mely az általános emberi föltűntetésével a francia irodalmat világraszóló irodalommá tette: abban a pillanatban kezdődik, melyben az írók egy sorba állítottak a társadalom legelőkelőbb tagjaival, s melyben arra a tudatra ébredtek, hogy többé nem coteriáknak, hanem az egész világnak szólnak.

Fővárosi Lapok 1890 március 29.

Veracity of mind. Amint minden embernek, családi hasonlatosságok dacára, másokétól megkülönböztethető az arca és a teste: úgy minden szellemnek megvan a maga sajátos arckifejezése, hangja, gondolatja jelleme, melyek által minden más szellemtől különbözik. Mindeniknek más és más a benső szózata, mely hivatása felé vonja; s minél inkább meghallgatja az egyén ezt a benső oraculumot, melynek szavát csak ő maga érti, s gyakran csak akkor, ha jól hallgatódzik: annál élesebben különbözteti meg magát társaitól, s annál bizonyosabb, hogy nagyra megy, bár kis körben mozogjon. Viszont, ha nem követi hajlama sugalmait, annál bizonyosabb, hogy nem fog számot tenni, bárha nagy dolgokat emel.

Colbert bizalommal követte lelke iránytűjét. Nagymértékben megvolt benne az igazelműség, az a *veracity of mind*, melyről angol írók annyit beszélnek. Eszejárása kiválóan elemző s tényekre alapított. Nyitott szemekkel nézve a világba, mindent úgy tekint amint van, a maga tényleges valóságában, – mindent, még magát is¹ ami a legnehezebb...

Colbert. I. 13. 1.

II. Az egyetemi „szószéken”.

1. Dékáni beköszöntő.

Nemes ifjúság!

Nem mindennapi érzelmekkel fordulok Önökhöz, szeretett ifjú barátaim!

Mert a bölcsészettudományi kar váratlan és nagyra-becsült bizalmából nekem jutott ama kiváló szerencse, hogy *innét* szólhatok: arra hív föl engem, hogy Önök és az egyetem összessége előtt vallomást tegyek hitemről, tanulmányaim vezérelvéről.

Hitről szölok, mely nem ellentéte a tudásnak és semmi-esetre sem lehet idegen a tudománytól, mikor mindkettő össze-fonódik az igazság utáni sóvárgásban, s mindkettőnek funkciója, egyaránt csak közeledés a végéjérjhatatlanhoz.

Tárgyilag nézve feladatomat, nem mindennapi érzelmeket költ bennem az a cél, amit el akarok érni. Életem egész fog-lalata kell, hogy nyilvánulásra jusson, ha Önökre tekintek, akik majdan egyedül hivatott megvalósítói hivatásunk eszményének.

Mi ez az eszmény, mik a történelmi előzményei, minő a helyzete a mai nap fix-pontján, s miként közelíthetik meg Önök – ezt akarom feltárni azon kis negyedóra lepergése alatt, mely a mai lélekemelő ünnepélyen rendelkezésemre áll.

Időszámításunk kezdetétől fogva az első ezer év abban telt el, hogy megalkottassék Istennek földi országa, a ker. köz-társaság. E korban minden az Isten-eszmén függött; egyén és közösség aszerint igazodott. És mivel az ember Isten által, Istennek és Istenért élt, ki maga az Eszme: eszmei téren elérte a legmagasabbat. A haladás az Isten-eszme felé közeledésben, és az embernek önmagától való eltávolodásában állott. A kor

morális becsűje azon arányban részesítette tiszteletben a föld vándorát, amint azonosulni tudott az eszménnyel. És Szent-Krisztina azért szent, mert meg tudott tagadni minden emberi viszonylatot, mert meg tudta tagadni apját, anyját, hogy kövesse az örökkévaló életideált.

Újabb századok századjainak munkája indult meg e világnézet átalakulásával, mely az Isten-eszme helyére, a később humanizmusnak nevezett gondolkörben lassanként az embert léptette, ki ezentúl épp úgy központja a világnak, mint annakelőtte a Legfőbb Valóság. Az egyéni szabadság vezérgondolatával az ember saját véges eszménye, tehát rendeltetése szerint a társas léte által korlátolt szabadság kifejtésén munkált, s ennek követelményei szerint rendezte be világát. Az emberiség egykori egységének romjain a legnagyobb különféleségben jelentkezett az ember országa a földön, melyet az Istenségtől szentesítettek föltételeztek.

Ez a nagy irány, előhaladásában szemünk láttára akadt meg. Láttuk, vagy helyesebben mondva látjuk vonaglását, mely épp oly visszatetsző, mint minden lét megsemmisülő folyamata. Magyarázata is ugyanaz, ami minden felbomlásé. Ha valamely irány odáig halad, hogy önmagának ellentétévé válik, mint az életnek a halál: akkor át kell alakulnia, mert tartalmilag úgy megváltozóit, hogy a tényleges viszonyok közé áthurcolt régi formája, csak a hazugság cégére rajta.

A szabadság gondolatával üzött hallatlan visszaélések, legelőbb is azokat távolították el a régi rendszertől, kik eszmeileg látva a szabadságot, meg tudták látni annak elcsúfítását, fel tudtak háborodni a cégér és az áru közti ellentétben, s erélyes természetök minden akaratával arra törtek, hogy forma és tartalom egymásnak megfelelő legyen; mert ebben áll az igazság, mely nélkül oda az élet minden dísze, oda minden nemesége, oda minden, amiért egyáltalában érdemes az élet arra, hogy végigéljük.

Az erkölcsi megújulás vágya tört elő mindenütt, mely úttalan utakon, a tagadás kietlen ösvényén botorkált mindaddig, míg az intuitio segítségével rá nem jött, hogy a fennforgó szélsőség ellenében, kiegyenlítő kísérletek elejtésével, azon szélső álláspontot kell elfoglalnia, mely annak tökéletes ellenlábasa.

Ha tehát az egységtől való eltávolodás az oka a társadalom szétesésének, erkölcsi tartalma elporladásának: egységre kell törekedni mindenáron. Más szóval, – a minden eszmeiség tagadásából, mely a különválasztás vagy megosztás (analysis, decompositio) műveletével dolgozott, át kell menni a minden eszmeiség kultuszába, melynek eszköze az egységesítés (syntesis, assimilatio).

Az emberiség életirányának ilyenén megváltozása maga után vonja az erkölcsi értékek új meghatározását és ezzel a társadalom átalakulását.

Mit kíván Önöktől a viszonyoknak egységben jelentkező, tehát logikus új alakulata, miben látja az Önök hivatását: azt néhány szóval, egyetlen képben, föltüntethetem, mely a dolgok régi és új rendjét egyaránt feltárja.

Közéletünk, még csak az imént, két osztályát és jellem-típusát ismerte a diáknak. A gazdagot és szegényt. Az egyiket képviselte az élvezetekbe merült léha alak, aki minden mulatozása mellett, egyáltalán nem fejezte ki az életnek az ifjúsággal együttjáró derűtségét; mert a derútól elválaszthatatlan a tisztaság, s ifjú hősünk minden tettében az életnek csak aljas és közönséges felfogása nyilvánult. A másikat az éhenkórász szegény diák képviselte, akin nevetett (s részben ma is nevet) az egész ország – hiszen csak kötelességét teljesítette s nem vehetett részt az élvezetekben.

A közlélek, mely *anyagi* képessége szerint értékelte a *szellemiség* hívatottjait, ezzel csak önmagát rajzolta le, azt a társadalmat, mely anyagiságában életcélul tűzve ki a vagyonszerzést, – a vagyont, illetőleg az élvezeteket, melyeket általa biztosítani lehet, tette meg a dolgok és egyének mértékévé.

Ma ennek az eszmeiség révén, mely mindent a maga körébe utal s annak törvényei szerint ítél meg, immár meg kell változnia.

Meg fog jelenni Önök közt a vidám szegénység képviselője, aki saját lényegének tudatában, minden irigység nélkül és önérzete kára nélkül tudja szemlélni, hogy egyes társai túlszárnyalják őt az anyagiakban.

Jelen van az idő, midőn a salamancai fakanál, a spanyol koldusdiák étkező-szerszáma, ismét a dicsőség jelvényévé

válhat, jelvényévé oly pályának, melyen nem a külső anyagi helyzet, hanem attól teljesen függetlenül, egyedül a belső érték számít.

Mert kétségtelen, hogy újra a velünk született eszmék sphaerájában mozgunk, igézete alatt állunk, parancsai szerint cselekszünk; aminek közvetlen és legtermészetesebb következménye, hogy nem helyeselhetünk mást, mint ami fogalmával megegyező létet folytat.

„Felix necessitas, quae in meliora compellit.”

Önök, ifjú barátim, fogalmuknak megfelelő létre első sorban jellemük által emelkedhetnek.

Legyenek nemes emberek, a szó fenkölt értelmében.

Önök, mint rendeltetésük szerint a nemzet vezetésére hivatottak, utódai az egykori intézményes nemességnek, mely intézményileg megszűnhetett, de társadalmilag fenn kell maradnia mindaddig, míg kiváltságok vannak. Önök pedig a legnagyobb kiváltság részesei, ami egyáltalán elképzelhető. Neveltetésük, taníttatásuk révén oly óriási előnyök birtokába jutottak, melyekkel szemben nem egyenlő a versenye az emberiség ama legnagyobb részének, mely körülményeinél fogva mindezekből ki volt zárva.

A kiváltság, nagyságához mért kötelezettséggel jár. A kettő csak együtt alkot jogot. Ha pedig elsőbbségről van szó köztük: a kötelezettségnek úgy kell megelőzni a kiváltságot, mint a forrásnak a folyót. S minden uralkodó osztály ellenmondás nélkül csak addig tarthatja meg uralmát, amíg a jogot nem választja külön a kötelestől; mert ez esetben egész helyzete merő visszaélés a kezében levő hatalmi eszközökkel.

A nemes ember első kiváltságának tartotta a bátorságot, mely egyáltalán nem merült ki a személyes becsület úgynevezett lovagias kultuszával. Bátorságuk mindenkor készenlétben állott a szent közösségek, az egyház és a haza védelmére. S miként a nagy lovagrendek története mutatja, bátorságuk állandóan harcolt saját egyéni tisztaságukért, állandóan küzdött a gyönyör kísértései ellen; mert azt tartották, hogy annak szolgálata nem kevésbé megalázó, mintha valaki a félelem rabja.

A bátorság mindezen fajtája szorosan összefügg az Önök rendeltetésével. Anyagilag eleget tesznek ennek és ama követelménynek, hogy a lélek és test harmóniáját biztosítsák, a bátor-

sághoz szükséges ügyességök kiképzésével, atletikai gyakorlatokban. Erkölcseleg kezükre jár e részben az egész egyetemi élet, mely akként van berendezve, hogy sűrű példáit láthatják a meggyőződés melléktekintetektől mentes bátorságának.

Az egész egyetemi rendszer, odaadó szeretettel és kiváló figyelemmel segíti elő önérzetük és függetlenségük fejlődését. Oly szabadság osztályosaivá teszi Önöket, minőben soha nem volt és nem lesz többé részük. Gyámság alatt álltak a középiskolában; a férfikorba jutva, többé-kevésbé megkötik majd Önöket családi, hivatali, társasági tekintetek. Mint egyetemi hallgatók azonban teljesen önönmagukéi, az önkormányzás teljes szabadságával. Ez pedig azért van, azért távolítunk el minden iskolás fegyelmet az egyetem falai közül, mert azt akarjuk, hogy az egyetemi hallgatóból önálló gondolkodásra és tetre képes férfi váljék.

Az önbecsülés nem ér véget önmagukra vonatkozó tetteikkel, hanem kitűnően nyilvánul barátaik megválasztásában s abban, hogy kit tüntetnek ki becsülésükkel.

Jegyezzék meg, hogy nem lehet az embernek más barátja, mint akiben önmagára ismer s nem emel föl mást, mint akivel rokonnak érzi magát.

Komoly dolog tehát, hogy kiket bíznak meg a maguk képviselésével, kit tesznek meg vezérükké: a léha szájhóst-e, mint annyiszor történt a közelmúltban vagy azt, akinek szava és tette mindig egy nyomon jár s akiért a mindenkép fennforgó felelősséget minden körülmények között nyugodtan elvállalhatják.

Másik főfeladatuk, – az, amely kiválóan értelmi, szintén a nemesek, a kiválasztottak sorába osztja Önöket. Előhaladásuk e téren is mindenekfölött erkölcsi tényezőtől, akaraterejüktől függ.

Magán a tudományos munkán is, melynek itt életüket szentelik, rajta kell lenni a nemesség megkülönböztető és ismertető bélyegének. Ami csak úgy lehetséges, ha tudományos foglalkozásuk nem veti magát melléktekintetek szolgátságába. Ezért kell a tudományt önálló célnak tekinteniök és nem gyakorlati célok elérésére szánt eszköznek. Aki csak szerszámot lát benne: világos, hogy már a kezdet kezdetén megáll és soha

.nagyot nem alkothat. Csak félig végzünk mindent a világon, amit nem önmagáért művelünk.

A tudomány terén a közelmúltban minden figyelem a megosztásra, a szakmunkára irányult. Amint a világ legnagyobb órás-gyártelepén, La Chaux-de-Fonds kies bércein, az óra minden egyes kerekét, minden csavarját s általán alkatrészeit más-más mesterember készíti, aki egész életében mást sem csinál: úgy osztatott fel a megismerés birodalma minél kisebb dűlőkre, melyek barázdái közt egy életen át megmaradt, aki éppen oda vetődött.

Most, a mindenben egységesítésre törekvés által új életre kelő emberi szellem, a tudományt nevéhez méltónak csak abban az esetben tartja, ha az egységből, az egészből indul ki s mini a végig megvont körív, az egységhez tér vissza. Nagy szellemeknek immár csak azokat tartjuk, kik a létet egészében tekintik problémául, melyet meghatározott tárgyak alakjában fejtegetnek.

A dolgoknak lényeges és egyetemes, egész és nagy volta köti le minden érdeklődésünket s nem a speciális, a szervi összefüggéséből kitépett részlet.

Amint minden tudomány minden alkatrészének szerves kapcsolatban kell állania egymással: éppen úgy szövődnek össze a különböző tudományok. Azért vált meggyőződéssé, hogy még a szakot is csak úgy érthetjük meg igazán, ha általános szempontok alá rendeljük, ami csak úgy lehetséges, ha a dolgokról általános áttekintésünk van.

Nyilvánvaló, hogy a tudományt, mint organizmust fogjuk fel, melynek ennél fogva éppen kapcsolataiban rejlik lényege. Ennek próbája és bizonyága az a mássálétel, ami tüstént bekövetkezik minden szerves kiegészítő résszel, ha összefüggéséből kivesszem. Ha például a lábat levágom, az többé nem láb, csak hús és csont; mert a láb lényegéhez tartozik a szervezetben végzett funkciója, amire a levágott láb többé nem képes.

Mit folytassam tovább? mikor a tudomány terén minden előhaladást jelentő újabb jelenség úgylis egyértelműleg csak arra inti Önöket, hogy, ha majdan számot akarnak tenni, tehetségeik koncentrálásával igyekezzenek az általános körében tájékozódni s legalább is általános műveltségre szert tenni. Szak-

tárgyaik művelésén kívül, főleg azok összefüggésének megismerésére törekedjenek, amire a nevének hovatovább megfelelő egyetemünk, az *universitas scientiarum* máris elég bőven nyújt alkalmat. Mert a facultási felosztás itt inkább csak gyakorlati jelentőséggel bír s meg van adva rá a mód, hogy a többi karok körében is tájékozódjanak azok, akik felismerik e vendég-szereplés nagy és üdvös következményeit.

Nagy tévedés volna azt hinni, hogy ez az általános műveltség megszerezhető vagy pótolható volna korunk legkedveltebb olvasmányából, a hírlapokból. A tudomány szakadatlanul az örökkévalóságra függeszti tekintetét, míg a hírlap csak egy neme a photographiának: pillanatnyi helyzetek feltárása pillanatról-pillanatra. Eleme a gyors munka, mely a jelenségekből csak azt ragadja meg, ami legszembeötlőbb, nem megy tovább a felszínél, minden ízében alkalmi, tehát a véletlentől függő s keveset gondol az igazsággal.

Önök közül mégis számosan tartják elegendőnek a hírlap-olvasást arra, hogy ezzel előkészítsék magukat a közpályára. Holott, tartok tőle, éppen az ellenkezőt érik el vele.

Mert az újságolvasásnak különösen két oly árnyoldala van, mely Önöknek e tekintetben nagyon ajánlatossá teszi a mérsékletet és az óvatosságot.

Az egyik baj a homogeneitás révén támad. Kiváló előszerzetettel olvassuk azt, ami érzelmeinkkel összhangban van, kiváló előszerzetettel a nekünk tetsző irányok szócsöveit. És ez vajmi gyenge előkészület a közpályára, melyen csak az állhat meg férfihoz méltóan, akinek van önálló véleménye. Már pedig alapjellemünk és hangulatunk a mondott módon észrevétlen sodor bennünket önállóságunknak feladására, és hogy ítéletünk a kedvenc újság legutóbbi vezércikke szerint formálódjék.¹

Másik ok, amiért óvatosságot ajánlok e részben, – a szorosán vett értelmi működésre vonatkozik. Az újság jelentékeny részét tisztán azért olvassuk, hogy elfelejtsük. Mert például, hogy itt vagy ott kiraboltak valakit, jelen volt valaki, leesett az emeletről valaki, gyűlést tartott a legkülönbözőbb

¹ Hogy olykor a hírlapokban mily becses dolgok jelennek meg – e munka is több helyen bizonyítja.

egylet, társulat és a többi – mind ezt elolvassuk, a foglalkozó tétlenség egy nemével; keresztül repül agyunkon és soha többet nem gondolunk rá.

Ekként az emlékezőtehetség, a minden ismeret szerve, lassanként hozzászokik oly működéshez, mely homlokegyenest ellenkezik az egyetemi éveiben lévő ifjú legfontosabb feladatával. Önök amit olvasnak, annak nem az a célja, hogy elrepüljön, hanem hogy fogékony ifjú elméjükben gyökeret verjen.

Általában, az igazi ismeretszerzés nem a könnyű munka, nem a félakarat díja, hanem a szívós, a kitartó munkásságé, mely egyúttal a híven teljesített kötelesség mindennél boldogítóbb érzetével jutalmazza fáradozásainkat. A lélek harmóniájának, tehát az erkölcsi jólétnek, ez a legbiztosabb útja.

Nem kívánom tovább is terhelni, a mai napon amúgy is túlon-túl igénybe vett figyelmüket. Csak annyit kötök még lelkükre, hogy Önök, szeretett ifjú barátaim és pályatársaim, egymáshoz viszonyukban is lássák meg azt, hogy együvé tartoznak, bárha különböző facultas tagjai.

Egységük a különböző karokban a közös céllal jut érvényre, melyre egyaránt kell törekedniök.

Azon percben, amint a diák átlépi az egyetem küszöbét, eszmeileg az igazság szolgálatába szegődik. Ettől fogva első feladata az igazság alapjainak magáévá tétele; a későbbi, és nagyobb részökre nézve elérhetetlen, az igazság továbbfejlesztése.

De mindnyájok igyekvésének méltó tárgya, hogy egész lélekkel engedjék át magukat annak a felséges élvezetnek, mely egyedül az igazságra törekvés jutalma e földön, és amelyet *Fichte*, patheticus lelke utolérhetetlen szárnyalásában a tanárok és diákok eme hitvallásába foglalt össze:

„Arra vagyok hivatva, hogy *bizonyoságot tegyek az igazságról*; életem és sorsom semmiség, éltem hatása végtelen. Az igazság papja vagyok, zsoldjában állok, lekötöttem neki magam. Ő érette mindenre kész vagyok, mindent merészelek s mindent elszenvedek. Ha érette üldöztetem s gyűlöltté válok, ha szolgálatában meg kell halmnom: akkor is mi különöst teltem? – *Mit tettem egyebet, mint amit egyáltalában tennem kellett?*”

Az 1903/04-ik tanévet ezennel megnyitom.

Tudományegyetemi tanévnyitó beszéd, Budapest, 1903. szept. 15.

2. Rektori búcsúbeszéd, 1920.

Tekintetes Tanács!

Tisztelt Közgyűlés!

Hódolattal és tisztelettel üdvözlöm előkelő vendégeinket, akik megjelenésükkel ünnepélyünk fényét emelni méltóztattak s Isten-hozottat mondok a közgyűlés minden egyes tagjának.

Egyetemünk immár 287-ik tanévének megnyitására, rotációs hatósági rendszerünknek megfelelően azért gyűltünk egybe, hogy hagyományos szokás szerint búcsút mondjunk a múltnak, köszöntsük a jövőt. Ünnepélyünk központja az új rektor székfoglalója. E mai napon egy új egyetemi év küszöbén az egyetemi tanácsnak velem együtt lelépő tagjaival együtt már csak a multat képviselem. Csak arra vonatkozhat a bevett szokásnak megfelelő rövid beszámoló is. Köteles observantiából, de az anyag rengeteg volta miatt is, készséggel lemondok tehát róla, hogy a lezajlott viharos esztendő összes eseményeit historicus szemmel ismertessem. Anélkül pedig tömérdek adat száraz felsorolására kellene szorítkoznom. (Talán jobb is így, mert egy élet megszokása bizonyítja, hogy nálam a nyelv nem arra való, hogy vele gondolataimat elleplezzem.)

Közvetlen hivatali elődöm, dr. Moravcsik Ernő Emil kartársam, aki a világot rengető háborús események reactios mozgalmában az 1918–19-i tanévben vezette egyetemünket, amidőn a tanév nemcsak, hogy meg nem kezdődött a rendes időben, de az Európaszerte beállott szénhiány miatt messze kitolódott: nem tarthatta meg a beiktató ünnepélyt; beszámolóját sem mondhatta el. Elmaradt az én rektori székfoglalóm is, mert a múlt tanév válságai, amidőn az egész tanév egy tanévet pótló tanfolyammá zsugorodott össze, erre nem nyújtottak módot és alkalmat.

A rektorválasztás 1867 óta hagyományosan június 8-án, mint az alkotmányunk visszaállítását megpecsétlő koronázás évfordulóján szokott végbemenni. 1919-ben e napon tetőpontján volt a kommunisták uralma, kiket, mikor elkövetkezett június 8-a, e nap csak arra emlékeztetett, hogy gondoskodni kell hasonszörű, megbízható kommunista rektorról.

A törvényes rektorválasztás csak a rendszer bukása után,

aug. 16-án ejtetett meg. A választás reám esett. Életem legnagyobb megtiszteltetésében részesültem; mert az, hogy pályatársaim, azok, akik közvetlen tanúi voltak egész életemnek, ősi intézményünk élén primus inter paresnek tettek meg: erkölcsi súlyban minden képzelhető kitüntetést meghalad. Bebizonyult rajtam, hogy a törvénytelenység – mely engem a kommunizmus alatt állásomtól fosztott meg – mikor sújtani akar, akkor is feleml.

A rektori méltóság közjogi jellegű. Az alapítványi magyar egyetem rektorát a XVIII. századi felvilágosodott absolutizmus minden dísszel ellátta. Fejedelmi címe: „Magnificus”, mely azonkor nomenclaturája szerint nem Nagyságos, hanem Főméltóságú, Durchlaucht, Son Altesse. Majd a Bach-korszak kinevezett rektorait felruházta a tekintély minden attribútumával. Ő volt a kormány bizalmi embere s mint ilyennek, az 1849 szeptember 30-án ideiglenes törvénycím alatt kiadott miniszteri rendelet, minden más testület főnökénél nagyobb hatalmat adott a kezébe. Egyetemünknek ma is ez az ideiglenes törvény az alaptörvénye. Én tehát a hivatalos tekintély és hatalom minden jogcímével felszereltem foglaltam el magas tisztemet.

Ám, amikor szept. 1-én, a rumuny megszállás idején, a hivatalos tekintély és hatalom tényleges átvételére siettem, az Üllői-úton oly eseményeknek voltam szemtanúja, melyek – ismerve az előzményeket és a jelenvaló helyzetet – tudtomra adták, hogy minden, ami tekintélyi, minden, ami közhatalmi, minden, ami a rend uralmát jelenti, csak magni nominis umbra: eloszlott, mint a buborék. S értésemre adta azt is, hogy akiket ily állásban talál a forradalmi állapot, azoknak nincs más teendőjük, mint amit pillanatról-pillanatra a helyzet diktál s a prudentia javasol. Actiones humanas non lugere, non ridere, neque detestari, sed intelligere sedulo curavi. Éreztem, hogy nem a jog világában kell keresnem a §-okat, hanem *megértve* a forrongó ifjúság lelki állapotát, azzal *együtt* lehet csak megtalálnom a modus vivendit.

Feladatomból volt fenntartani a rendet, mely a közviszonyokkal kapcsolatban országszerte felbomlott. Igen természetesen, mert a kommunista diktatúra bukott actiója után nem következett be az ellentétes diktatúra, amely egyedül vezethette volna vissza az események áramlatát rendes medrébe. Oly kormány-

zat után, mely nem tárgyalt, csak cselekedett, csupán oly rendszer lett volna helyén, mely szintén nem tárgyalt, csak cselekszik. Mivel ez elmaradt, minden akarat és activitás a társadalomba szorult s a forradalmi hangulat, természetszerűleg, játszotta át a vezérést az *iffúság* kezébe. Az pedig hitében, gondolkodásában, a munka megbecsülésében teljesen megrendült.

Hite talán inkább az ajkakon él, mint a szívekben, – mert azt a *nagy* háború kiölte. Akik abban résztvettek, egy rettenetes tanulságot hoztak haza, mely tudatosan, vagy öntudatlanul élt és dolgozott bennük.

A háború magábanvéve az emberi természet együttjárója: homo homini lupus. De akik résztvesznek benne, azokra nézve nem egyszer csupa igaztalanság. Egy célzatos és megrázó képen láttam 1870-ben ezt a tényállást megörökítve: I. Vilmos aludt, kapott érte császári koronát; Bismarck dolgozott, kapott érte aranykeresztet, s minden kitüntetést; a katona harcolt, kapott érte – fakesztet. A háború borzalmainak mily szomorú visszhangja e gondolat.

Mert különbség van háború és háború közt. Más az önvédelmi harc, melynek ösztönét a Teremtő oltotta belénk, más a hatalmi érdekekért, vagy idegen célokért való botor hadakozás.

Még csak a közelmúltban is a háborúnak egy-egy döntő -ütközet hamarosan végét vetette. Az 1859.-i háborút Solferino, az 1864.-et a düppeli sáncok, 1866.-ot Königgratz egészen kifejezi. „Mind csak kakasviadal” ez a most lefolyt mérkőzésekhez képest. Midőn a világ hatalmasai soha nem is sejtett pokolgépek prédájául állították oda az egyént a poklok kellő közepébe, mégpedig *ötödfél esztendeig egyhuzamban!* Folytatták a háborút, mikor már semmi értelme nem volt, mikor már a szenvedések dőre felhalmozásánál egyebet nem jelentett. Ez a *visszaélés* az érző és gondolkodó ember testi-lelki épségével, hatványozva éreztette a hatását az *egész* társadalomban, mert a pályájukban megakasztott, munkaképtelenné lett, megcsonkított, vagy hősi halált halt ifjaknak *szertetteik* is voltak és vannak, kik azokkal együtt viselték, vagy viselik a keresztet. Ezek is megerősítik az ifjakat abban a gondolatban, hogy ők *egyetverő visszaélésnek* áldozatai, és ami fő, a hadviselt fiatalság tisztán látja saját helyzete *ellenképét* is. Míg ők odakint küzdöttek,

sanyarogtak, és véreztek, azalatt idehaza új gazdái támadtak a földi javaknak: a föld legközönségesebb, leggyávább, legnagyobb emberei, akik a *közszerencsétlenség*ből gazdagodtak meg. E kettős szemlélet, mely lépten-nyomon felújul minden csonka-béna ifjú és minden dözsölő hadi milliomos, felmentett és árdrágító látására, világszerte bomlást okozott az erkölcsökben. Az ifjúság nem hallgat többé az öregekre, kik – mint az eredmény mutatja – csak bajba vitték őket. Mint forradalmi időkben mindig, most is egészen a maga feje és közvetlen tapasztalata szerint igazodik. Saját mondásuk szerint, amint ezt egy vezetőjük szájából hallottam: „Ha jók voltunk a háborúban, hadd alapozzuk meg magunk a jövőt!” S több helyen átvették az irányítást, azon ösztöntől vezetve, hogy a legnagyobb feladat: a *megújítás*, elsősorban ő általuk vihető keresztül.

Kétségtelen, hogy ebben a munkában gyakran voltak erőszakosak – dehát mit láttak mást, mint erőszakot? s gyakran voltak igaztalanok, – dehát miben volt részük másban, mint igaztalanságban?

Rektorságom alatt ily szemmel néztem az ifjúság jórészének lelki világát és mindenkor e felfogásomhoz alkalmazkodott irányukban való magatartásom.

Egyetemünket az ország testének megcsonkításából származó új helyzet alapjaiban érinti. Ennek következményeit ma még nem tudjuk teljesen áttekinteni. Feladatunk a tudományos munka folytatásának és színvonalának továbbra is minden erőnkkel való fenntartása. Ez legyen legfőbb reményünk.

A lefolyt kormányzati év javarészből a nemzethűség szempontjából elrendelt igazolási eljárás tömördek munkájával telt el. Erről azonban, mivel a megindított ügyek jórésze még ma is folyamatban van, nem tartom időszerűnek részletesebben megemlékezni. Az egyetemi autonómiát sűrűn ért sérelmek jelentékeny része ez ügyekkel áll szoros kapcsolatban.

Az egyetem megírandó, úgynevezett „évtörténetében” a kormányzati év összes lényeges eseményei hitelesen fognak megörökíttetni. Feljegyeztük mindazt, ami a nyilvánosságot érdekelheti. Kár, hogy kinyomatása jókésőre marad; mert az egész állami életünket felforgató események miatt az utolsó három év történetét is csak most, utólag kell megírni, míg az előző évek-

ben az évtörténet tanévről-tanévre az illető tanévben készült el.

Mélyen átérzett hazafias kegyelettel kell megemlékezni arról a gyásznapról, melyen *Wolkenberg Alajos* hittudománykari dékán a templomba gyűlt nagyközönség előtt megragadóan tolmácsolta mindnyájunk érzelmeit. Az ezeréves Magyarország azon megdicsőült gyermekeiről, Alma Materünk azon hős fiairól szólt, akik a lezajlott világháborúban, a szélrózsa minden irányában, az anyaföldbe tértek nyugovóra, akik idegen és honi hantok alatt alusszák örök álmukat. „Sírjukról azt az üzenetet hozza a magyar rónákra a futó szellő, hogy csak: kitartás és vasakarát! – Feltámadunk.”

Fájó kegyelettel emlékezem meg ezévben elhunyt nagyérdemű kartársainkról, s szeretettel köszöntöm új kollégáinkat. A szívünknek oly kedves ifjúságtól pedig elvárom, hogy acélos szorgalommal lát munkájához, melynek zavartalan végzését most már a legújabb hozott országos törvény biztosítja. Vegye fontolóra, hogy a haza szent eszméje, ha igazán él bennünk, nem lehet el oltárain a magunk módja szerint hozott mindennapi áldozat nélkül.

Végül hálás köszönetet mondok az Egyetemi Tanácsnak, hogy nehéz tisztem teljesítésében a rendkívül súlyos viszonyok közt megfelelő rendkívüli eréllyel támogatott. Mióta egyetemünk fennáll, annyi és még hozzá oly kényes természetű ügyet soha egyetlen senatus sem intézett el; és elintézte úgy, hogy nem maradt utána restantia. Ez a most lelépő tanács legalább tízszerannyira becsülhető munkát végzett, mint bármely más elődje. Nem kevesebb, mint 28 ülésben, melyek közül sok kora reggeltől késő estig tartott, tárgyalt s határozott oly ügyekben, melyekre analógia évkönyveinkben egyáltalán nem található, tehát új csapáson kellett haladnia az egyetemi autonómia szellemében; s a tárgyak szellemét tekintve, a jogfolytonosság jegyében. Terhes tisztének ellátásában ki volt ugyan téve téves megítélések fullánkjainak, de azért rendületlenül haladt a maga útján, folyton szem előtt tartva azt az alapelvet, hogy az állam s társadalom reconstructiv munkájában az igazság újáról akkor sem szabad letérni, ha az merő tövissel van kirakva. Nem mellőzhetem hallgatással azt az igazi kartársi bensőséget és szeretetet sem, mellyel egymás iránt viseltettünk. Együttműkö-

désre hivatott testületek körében valóban példátlan az a harmónia, hogy azt a huszonnolcrendbeli tanácsülésünket soha, egyetlen egyszer sem zavarta meg a legcsekélyebb személyi természetű perpatvar. Ki ért volna rá a közügy előbbrevitelére koncentrált figyelem mellett, egymás gyarlóságaira ügyet vetni?

A vázolt körülmények között szertelenül megsokasodott irodai munka szabatos és pontos elvégzését tanácsjegyzőnk, dr. Margitai Antal odaadó ügybuzgalma tette lehetővé. Midőn ezért és közigazgatási szakavatott útbaigazításaiért őszinte köszönetemet fejezem ki, csak tartozó kötelességemet teljesítem.

És most leoldom a legfőbb egyetemi hatóság hivatalos jelvényét, melyet annak öntudatával viseltem, hogy az magas, tos kötelességeket ró rám. Leoldom, hogy átadjam utódomnak, tanártársamnak, Ft. *dr. Hanuy Ferenc* pápai praelátus kano-noknak, annak, akit immár megillet.

Adja a Mindenható, hogy kormányzata egyetemünknek s édes hazánknak üdvére és hasznára válják.

Magnificenciádat díszes méltóságába ezennel beiktatom.

Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 1920 nov. 3.

3. Élet és történet.

Az osztrák követelés. (Az Új Barázda tudósítójától.)

(1921) Az ántánt-bizottság immár kiszállott az elszakításra ítélt nyugat-magyarországi területen s már csak napok kérdésének látszik, hogy erőszakosan kitépi Szent István koronájának kötelékéből ezt az áldott területet az az állam, mely elsősorban vitt bennünket bele a világháborúba és amely most legnagyobb támaszától, leghűségesebb fegyvertársától nem áttolja elfogadni a rablósákmányt.

Felkérésünkre Ballagi A. dr. egyetemi tanár az alábbiakban ismertette veszteségeinket, melyek Nyugatmagyarország elszakításával országunkat érik:

Fraknó, Németújvár, Nagycenk.

Az osztrák követelés, mely Mosón-, Sopron- és Vasvármegye részeit érinti, területben kifejezve 5055 négyzetkilométert tesz ki. E föld nemcsak gazdasági, de főleg kulturális tekintetben Magyarország legértékesebb területeihez tartozik, csak Pozsony és

vidéke vetekszik vele. Ugyanis ezen a részen telepedtek meg az ország legnagyobb, leggazdagabb és mondhatni leghatalmasabb főúri családjai. Ezen a területen vannak az ország legelső dinasztiainak kastélyai, levéltárai, uradalmi központjai, telve kincsekkel és történelmi emlékekkel.

Ott van az Esterházyak előnevet adó gyönyörű vára: Fraknó. Családi, nagybecsű múzeumával, azonkívül kétezeröttszáz kötetes, rendkívül nagyértékű könyvtárral. Kismarton a hercegi család másik székhelye, díszes várkastéllyal, mely a XVII. században épült.

Másik nagy főúri családunk a Batthyány grófok ősi fészke pedig Vasvármegyében, Németújvárott. Az itteni Ferencrendikolostorban őrzik nyelvünk egyik legrégebbi emlékét, az úgynevezett Németújvári-Kodexet.

Nagycenken a gróf Széchenyi-család székel. Sírboltjuknak elvesztése minden magyarnak szomorúságot jelentene, mert itt van eltemetve a legnagyobb magyar: Széchenyi István gróf. Ha csakugyan tényé lesz az elszakítás, éppúgy idegen földben fog nyugodni a legnagyobb magyar, mint idegen földben nyugszik Rákóczi, Pázmány Péter és a Hunyadiak.

A gróf Erdődy-család uradalmainak középpontja a vas megyei Monyorókeréken van. Övék Vörösvár is, melynek tornyában őrizték II. Rákóczi Ferenc megbecsülhetetlen levéltárát. Ez a család birtokában maradt, mert annakidején Rákóczi hű katonája, Jávorka Ádám, hűséggel és gondossággal meg tudta menteni az elkobzástól.

Főként ennek a négy, rendkívül gazdag művelt családnak s különösen az Esterházyak bőkezűségének köszönhetjük, hogy Nyugatmagyarország az országnak egyik legkulturáltabb vidéke lett. Régi, érdekesnél érdekesebb várak hosszú sorozata szegélyezi az országhatárt a Dunától a Rábáig és rendkívül sok zárda található ezen a vidéken, a régi nagy könyvtárakkal.

Sopron.

Gyöngye az egész vidéknek és természetes középpontja, a Dunántúlnak pedig sokáig tényleges fővárosa, s egykor az országgyűlések színhelye: Sopron szabad királyi városa, mely telve van legelsőrendű magyar kultúralkotással. Ez a város az

ország legrégebb városai közül való. A honfoglaló magyarok itt már várat találtak, és Salamon király emelte a szabad királyi városok sorába. Harmincezer lakosa nem fejezi ki azt az értéket, melyet Sopron a magyarság világában jelent, mert Sopron egyik legműveltebb és legjelentősebb városaink közé tartozik, mely mindenkor a hazafiúság gócpontja volt. Evangélikus főgimnáziumából, dunántúli evangélikusok központi nagy intézetéből, valamint a bencések hazafias szelleméről híres főgimnáziumából a Dunántúl vezetőinek egész sorozata került ki. Múzeuma negyven esztendei fennállása óta az ország egyik legelső vidéki múzeumai sorába emelkedett. Különösen becsesek a történelemelőtti időkől, a bronz- és vaskorból összegyűjtött emlékek. Levéltára pedig oly gazdag, hogy városaink közül Pozsony, Nagyszombat, Körmöc, Selmec, Kassa levéltára vetekedhetik vele.

Veszteségeink gazdasági téren.

Gazdaságilag is érzékeny veszteség ér bennünket, ha Nyugatmagyarországot csakugyan elszakítják. Elvesztenők elsősorban a soproni, ruszti és kismartoni borvidéket, elvesztenők Nyugatmagyarország igen virágzó gyümölcsstermelését, mert Nyugatmagyarország cseresznye termése nemcsak Németországig, hanem Svájcig eljutott. Vasban és Sopronban azonkívül igen jóminőségű szelíd gesztenye terem, a Lapincs-völgyében pedig komló, mely ritka termény Magyarországon. Veszendőbe menne a baromfityenyésztés, melyet az úgynevezett „tikászok” űznek. Elvesztenénk három nagy cukorgyárat és egész sereg ipartelepét.

Gabona tekintetében csak a Fertőre dülő síkság számít, Sopron és Vas többi része még a helyi lakosságot sem tudja egészen ellátni és főként a határokon bevételre szorul. Az osztrákok el akarják szakítani tőlünk a brennbergi és lajtaújálui szénbányákat is. Az elszakítás által ugyan nem sok hasznuk lesz az osztrákoknak, mert például a három cukorgyárat elkaparintják maguknak, a répatermő földek azonban a mieink maradnak; ezek híjján a gyárak beszüntethetik üzemeiket.

Műipari tevékenység tekintetében magyarországi méretek szerint az elszakításra ítélt rész igen fejlett fokot mutat. A szentmargittai kőbányából épült s épül jórészt ma is Bécs városa.

Magyarország egész területében Isten áldotta vidék, a természet nemcsak a legszükségesebből, hanem még lakosainak a kényelméről is gondoskodott. Így van ez Nyugatmagyarországon is, amely bővelkedik a fürdőhelyekben, hogy csak a sűrűn látogatott Savanyúkutat említsük.

Az osztrákok sokszázados hódítási szándéka.

Hazánknak ez az áldott szép vidéke határszéli helyzeténél íogva nem először vívta ki ezúttal a szomszédok kapzsiságát. Mikor Magyarországon a mostanihoz hasonló első irtózatot pusztulás ment végbe a tatárok által, az Ausztriai herceg már akkor is iparkodott a zavarosban halászni, rácsapott a határszéli megyékre és fegyveresen birtokába ejtette azokat. Zsákmányának nem sokáig örvendhetett, mert IV. Béla visszavette „az ebül gyült szerdéket”. Cseh Ottokár, Habsburgi Rudolf egymásután pusztítják és Nyugatmagyarország némely vidéke a XVII. századig zálogképpen maradt osztrák kézen. Egy csomó város a Lajta és Fertő között, valamint a Duna és Lajta között már régóta végkép odaveszett. A magyarság épp ezért szervezett már az első időkben határőrséget, részben besenyőkből is, akik Mosonmegyében elnémetesedtek, Vasban azonban máig is megmaradtak magyaroknak.

Bízunk benne, hogy mint a múltban is csődöt vallott e vidéken minden hódítás, most is csak tiszavirágéletű lesz a megszállás.
Budapest, 1921 aug. 21.

Trianon és a magyar tudomány. (A Pesti Hírlap tudósítása.)

(1922) Hogy a Magyarországot ízekre szagató trianoni béke milyen nyomorúságba döntötte a magyar tudományt, arról B. A. ekként nyilatkozott:

A trianoni szerződés bezárt bennünket s a magyar tudományos munkásságot éppen olyan lehetetlen helyzetbe sodorta, mint minden nemzeti köztevékenységet. Elszigetelt helyzetünk, amely ketreccé tette Magyarországot, semmi téren sem olyan pusztító hatású, mint éppen a tudományos világban. A középosztályhoz tartozik a tudósok legnagyobb része csaknem kivétel nélkül s ennek helyzetét ismeri mindenki. Ha Schoppenhauer a maga idejében a német tudomány kifejlése legnagyobb akadályának a német tudósok átlagos szegénységét tekintette, akkor mit

mondjunk mi most közismeretű anyagi lerongyolódottságunkban?

Hogy közvetlenül a magunk dolgáról szóljak, a történésznek, aki tisztában van azzal, hogy a magyarság, mint itten másodrendű civilizációjú nemzet, múltjában és jelenében egyaránt a külföldi hatások szerint igazodik, szüksége van a külföldi gyűjteményekre, a külföld irodalmának eredeti forrásokban való megismerésére. És okvetlenül szükséges volna ez olyan rohamosan változó körülmények között, mint a mostaniakban. Mindez most lehetetlen, mert utazni, amellet hogy gyötrelem, olyan költséges, hogy azt ma egyikünk sem teheti. A nagyjántán irodalmától, amely kétségtelenül vezető szerepet visz, úgyszólván végképpen el vagyunk zárva. Magam részéről úgy érzem, hogy évek óta elmaradtam a világtól.

A franciák a múlt esztendőben azzal biztattak, hogy ötezer frank értékű tudományos könyvet küldenek egyetemünk és tudományos intézeteink részére. A francia kormány ezt az ajándékot *Nékám Lajos* tanár közvetítésére határozta el, de a könyvek mind a mai napig nem érkeztek meg. A kormány tesz, amit tehet. Az egyetemi szemináriumok dotációját pár héttel ezelőtt a békebelinek tízszeresére emelte fel. Ez az összeg elegendő lesz talán arra, hogy a legszükségesebb folyóiratokat megszerezhetjük.

De nemcsak anyagilag tett tönkre bennünket a trianoni békeszerződés. Amint egy harmadrésze zsugorította össze a magyar politikai és gazdasági tevékenység területét, ugyanúgy összeszűkítette a magyar történettudomány tereumát is, azáltal, hogy a történelmi emlékekben annyira gazdag Erdély és Felvidék elveszett számunkra. A megmaradt Magyarország korántsem oly gazdag emlékekben, mint az elszakított rész, mert az Alföld és Dunántúl évszázadokon keresztül pusztító háborúknak, ellenséges invázióknak volt színhelye. Ezekben az időkben a magyar nemzeti élet Erdélybe és a Felvidékre szorul. Itt vannak a magyar kultúra legszebb és legértékesebb emlékei s nagy számmal vannak itt könyvtáraink és levéltáraink, hogy a sok közül csak a marosvásárhelyi és a nagyenyedi iskolák könyvtárait említsem.

Mint historikus, csak annyit mondhatok, hogy olyan vilárendszerrel, amely mesterségesen tör arra, hogy magasabb-

rendű kultúrát elnyomorítson alantasabb fokon álló népek érdekében, nem tud a történelem. A trianoni béke egyedül áll a világon barbárság tekintetében. Budapest, 1922. április 16.

*

A professzor otthonában. (A Pesti Napló tudósítójától.)

(1924) Sűrűn hangzanak vészjelek a magyar tudomány válságáról s ebben az ínségben a könyvkiadás nagy nehézségének jelentős szerepe van. S mégis – megható vigasztalás – ez a tudományos munka sem állott meg, hatalmas műveket rejtenek az íróasztalok, amelyek felett a kutatás örök lángja ég. Ezeket az íróasztalokat bolygattuk most meg s az eltemetett értékek egész sorára találtunk.

Legelőször *dr Ballagi Aladár*hoz kopogtattam be. „Biztosra” mentem. Más alkalommal, amikor útbaigazítást adott nagyfontosságú, a mából a múltba visszanyúló kérdésekben, – amelyeknek az ő fejében pontos és hiteles adattára van – láttam egy hatalmas munkáját: „*Hungarikák 1465-től 1711-ig*” a címe és azért került elő a fiókokból, mert a főváros jubileumi ünnepe alkalmából szemelgette ki belőle a budai és pesti vonatkozásokat.

Hungarikák! Milyen sok meglepetésen kellett keresztülmen-nem, amíg belenézhettem. Mert véletlenül úgy történt, hogy Ballagi, amikor felfedező látogatásomat bejelentettem neki, más fiókokat húzott ki, azokat, amelyekben egy még hatalmasabb írástömeg pihen: az új magyar nyelvtörténeti szótár. Nem pontos a meghatározás, hiszen Ballagi sem adott még címet neki. (Ráér vele. Nincs meg a kiadására szükséges összeg.) Címének el kellene mondani, hogy a munka az egész magyar művelődéstörténet könyvtára: a históriának és más tudományoknak forrásműve és egyúttal nyelvtörténeti szótár is, amelynek tartalmát nemcsak a nyelvész eszközeivel, hanem a történetbúvár sokágú felszerelésével gyűjtötték össze és munkálták meg. „Gyűjtötték össze”: milyen könnyű ezt leírni...

Égész életemen át gyűjtöttem – mondja Ballagi – és tizenöt év alatt dolgoztam fel. Mintegy bejelentője volt ennek a munkának az a kötet, amelyet „Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár” címen írtam s amelyet 1903-ban az Akadémia adott ki, elfogadva az egész művet, amelynek a kiadására azonban nem volt ereje. Hat nagy kötet a teljes munka, amely felöleli egész régi művelődésünket, úgyhogy minden szó-

hoz oda van téve az egykor Magyarországon használt latin mu-kiifejezés. A latin élő nyelv volt nálunk s mint ez a munka is bizonyítja, minden kifejezésnek – a legújabb felfedezéseket kivéve – megvan a latin egyenértékese, csak keresni kell. A felfogásom az volt, hogy a nyelvi és egyéb emlékek feldolgozása a tárgy ismerete nélkül lehetetlen, a tudomány legkülönbözőbb ágaiban vagy akár a műhelyekben és gazdaságokban előforduló szavaknak, amelyek csak jegyei bizonyos tárgynak vagy gondolatnak, mintegy az életrajzát kell megírnom az első előfordulástól kezdve végig. így véltem elérhetőnek, hogy a munkában vezérszók szerint csoportosítva benne legyen egész szellemi és anyagi múltunk, vagyis a nyelv útján a történelem is.

S amíg Ballagi magyaráz, előkerül rejtekéből a munka: egy élet munkája. Hatalmas kéziratomb, kaligrafikus betűkkel teleírva, papírok ezernyi meg ezernyi lapja. Végiglapozni hosszú órák munkája, sokszor egyetlen vezérszót végigolvasni egy kisebb könyvre való olvasmány. És hány vezérszó van itt? Ismerős szavak a mondáktól a háziiparig, a hitvitáktól a földműves-szerszámokig, az alkotmányjogtól a vadvirágig, mennyi ismerős szó, amely új jelentőséget nyer és mennyi ismeretlen szó, amelyet most tanulunk meg s hány félreértés, amelynek most megtaláljuk a helyreigazítását.

Másik, teljesen kész nagy műve *Ballagi Aladárnak a „Hungarikák 1711-től 1848-ig”*. Ennek az óriási anyaga tizenkét kötetet töltene meg.

Évtizedeken keresztül – mondja – a magam költségén beutaztam minden évben tervszerűleg egy-egy országot. Levéltárakban, könyvtárakban, múzeumokban, monostorokban, magángyűjtőknél, ahol csak módom volt reá, jegyzékbe vettem minden magyar vonatkozású könyvet és kéziratot. így állt elő a gyűjtemény, amely teljes bibliográfiai leírásokkal képét adja az irodalomnak, amely a magyarsággal bármely vonatkozásban van. Különösen gazdag eredményűek voltak az Olasz-, Francia-, Spanyol- és Németországban végzett kutatások. Ausztria monostorai hihetetlen tömegben ontották az anyagot. Sok adatot szolgáltatnak a pétervári, kievi, odesszai, varsói és vilnai könyvtárak, ahová a megszüntetett lengyel kolostorok gyűjteményei kerültek. Svédország, Dánia, Hollandia és Belgium központi gyűjteményeiben

is sok magyar történelmi emlékhöz jutottam. Keleten csak a konstantinápolyi és szmirnai kolostorokban kínálkozott némi anyag, Amerikában a bosztoni Alkaneumban és a newyorki Astor Libraryben.

A heverő munkának egy része mégis csak napvilágra jut a közeli időben: a budai és pesti vonatkozások „*Buda és Pest a világirodalomban*” címen legközelebb testes könyv formájában fognak megjelenni, méltó irodalmi emléket állítva a főváros jubileumának.

„*Magyarország a mohácsi vész korában*”: ez a mű is készen várja a nyomdát Ballaginál. A munka kezdődik Mátyás királlyal, akinek diktátori kormányzása nélkül a kor érthetetlen. Nagy áttekintésben mutatja be a Mohácsig terjedő időszakot, ahol két tényezőben: a reneszánsz szellemében és jóformán a mai pénzügyi deruthoz hasonló közgazdasági válságban keresi a nemzet elzüllésének legfőbb okát. Itt a vezérszereplők élete szinte érzékelhető a reájuk vonatkozó rengeteg aktában és megállapíthatjuk azt, hogy az előmenetelnek a gyászos időszakban mindenesetre feltétele volt, hogy nemcsak az isteni morálról, de az emberi morálról is megfélekedtek. A parasztlázadás teljes világitásba helyezi azt, hogy az országnak nem lehetett más sorsa, mint a tönkretétel, akár jött a török, akár nem. A király halála, a pártvillongás, az anarchia közepette fellépő vallási ellentétek megpecsételték az ország sorsát. Mindezekhez járult még, hogy Mátyás halála óta a Habsburg-ház tekintette magát a magyar korona örökösének s okmányok bizonyítják, hogy már tíz évvel Mohács előtt az csinálhatott itt gyors karriert, aki a Habsburgoknál járta ezt ki magának.

Mintegy kiegészíti ezt a munkát egy másik befejezett mű: az „*1848-49*”. Ennek története – Ballagit ez a körülmény is sarkalta – tele van valótlanságokkal.

– Mindkét félről – mondja – a részrehajló történetírásnak olyan példáját mutatja, mint nemzetünk történetének talán egyetlen időszaka sem. Csak egyik szerzőről szólunk, aki tiszta hőskölteményt csinált belőle, holott ez volt a nemzet legnagyobb alkotó időszaka egész történelmében.

Egészen más természetű munkája a tudós historikusnak »Ballagi Mór életrajza». A nagynevű atyjáról, a polihisztorról,

aki a nyelvtudományok, filozófia, politika, egyházi tudomány, közoktatásügy, városigazgatás terén annyi maradandót alkotott, aki a humanitárius tudományok mellett kiváló matematikus is tudott lenni, a százesztű tudósról írt életrajz egyúttal nagyértékű kortörténeti kép, amelyből a ma embere épül és erőt merít.

Ballagi Mórnak nagy kortársaival folytatott levelezését mutatta meg az apának tudományokban való örököse s ahogy a polcok és fiókok öblébe nyúlt – mennyi fiók, mennyi rekesz és bennük mennyi érték – még egy kész gyűjtemény került elő: *Ballagi Aladár népdal-gyűjteménye*. Faluk, puszták bebarangolásának gyümölcse. Azután még egy kész munka: „*A boszorkányság története*” és ismét kettő: *A népnyelv-gyűjtemény*, amely megynként van feldolgozva, meg *az osztrák birodalmi jelvények irodalma*. És mindez eltemetve és aki mutatja, szelíden mosolyogni tud hozzá. Sőt tréfáló kedve is van.

– Itt a legérdekesebb látnivaló. Hatvan kötet. De ezt nem mutatom meg senkinek.

Ballagi Aladár naplója ez. És csakugyan nem mutatja meg. Mi lehet benne? Hányan volnának büszkék és hányan lepődnének meg, ha ezt kiadná. Nem kell félni. Ballagi egyelőre meg se mutatja.

Budapest, 1924. január 27.

4. A múlt idők csarnokában.

Mit tanulhatunk a hadtörténelemből? (Néptanítók Lapja.)

(1890) Dr. Ballagi A. művelődéstörténelmi előadásait igen érdekes bevezetéssel kezdte meg ez iskolai év elején. Azt hiszem, hogy fejtegetéseit mi néptanítók is hasznosíthatjuk; ha mindenki közvetlenül nem is, de közvetve bizonyára igen. Ha a tanítónak szellemi látóköre tágult és tisztult, úgy a tanítás szelleme is üdítőbb és tisztultabb légkörben mozog.

Újabb időben a politikai történetnek, a csatáknak és *háborúknak jelentőségét* – mondja Ballagi – sokan félreismerik. Figyelemre se akarják méltatni a háborúkat, melyek csak vérontással, pusztítással és rombolással járnak. Mennyivel méltóbb a *teremtő, producáló* munka a tanulmányozásra! Pedig a háborúknak is vannak művelődési mozzanataik.

A háború folytatásába mindenekelőtt *nemzetgazdasági*, vagy mint újabban mondják: *közgazdasági tényezők* folynak be. Montecuccoli ezt így fejezte ki: A háború folytatásához három kellék szükséges: pénz, pénz és pénz. Amely nép anyagi jólétnek örvend, nem roskad egyhamar össze a háborúk terhe alatt. Az orosz rengeteg hadával eláraszthatná Európát, de nemzetgazdasági viszonyai miatt nem mer háborút indítani. A berlini és londoni pénzpiacon iszonyú vereségeket szenvedett a közelmúltban, amint csak a háború szele fűjdogálni kezdett a Neva melletti metropolisból.

A háború megindításához és folytatásához az iparnak is *van* köze. Ahol ez virágzik, ott az állam előbb győzhet. A keleti népektől (tatárok, arabok, törökök) rettegtek a középkorban az európaiak. Invázióik sikerültek. Ez a veszedelem most megszűnt. Miért? Az okot a művelődési történész a háborúk történetéből megtanulhatja. Az említett népeket Európa az *ipar terén* immár jóval meghaladta, azért nem számítanak többé katonai szempontból, s invázióik többé nem sikerülhetnek.

Tanulságos a katonaság *vörös nadrágjának* a története. Tudjuk, hogy az osztrák-magyar hadsereg lovassága vörös nadrágot hord, innét került később a magyar honvédséghez. A mi műveltségünk mindig a Nyugat műveltségének visszatükröződése levén, a jelen esetben is az *eredeti mintát* nyugaton kell keresnünk. A vörös nadrágot leelőször a francia hadseregben használták, ahol 1829-ben vették alkalmazásba. A franciák t. i. a húszas években egy fokvidéki növényvel, a festő buzérral, melyet különösen Algírban nagy sikerrel termesztettek, tettek kísérletet. Ennek nedvéből vörös festéket nyertek. A francia praktikus, hogy tehát a növény elterjesztését biztosítsák, behozták a vörös színű nadrág viselését a hadseregbe. A franciáknál eszerint *kereskedelmi politikai* érdekek döntöttek.

Nem így nálunk. A növény termesztésével tettek ugyan itt-ott próbát, de általánosan nem karolták föl. Mi tehát nem *hasznossági*, sem *célszerűségi*, még kevésbé *katonai* szempontból karoltuk fel a vörös nadrágot, hanem pusztán csak *aesthetikai* szempontból.

A vörös nadrág t. i. kivált lovas emberen jól fest. Ez a jelenség civilizációnk egyik *gyenge* oldalát világítja meg. Még

mindig nagyon sokat adunk a külsőre. Többet nyom nálunk a *látszat*, mint az igazi érték, megelégszünk a *felületességgel*, ahelyett, hogy *alaposságra* törekednénk.

Fontos tényező a háború megindítására nézve a *diplomácia*. Egy-egy háború megindításából következtenni lehet arra, hogy mennyire ismeri egyik fél a másikat. A diplomáciának nem a *reprezentálás* a feladata, nem lehet egy osztály privilégiuma, mint egyik-másik országban, hanem feladata az illető ország *tanulmányozása*, hogy hű és pontos értesítést küldhessen saját hazai kormányának.

A diplomáciai intézmény Velencéből veszi eredetét, ahol a XIV. század derekán kezdtek diplomatákat küldeni egyes országokba. Ezek a diplomaták azonban börtönbe kerültek, mert az illető népek belátták, hogy kikémelelik őket. Ma azonban ez a modern *kémrendszer* már általánosan elfogadott és nemzetközi elismerést nyert.

Valamely háború megindításából tehát az illető országok diplomáciájára is következtenünk. Óriási a haszon háború idején, ha az egyik hadviselő fél a másiknak gyengéit ismeri, s megmérhetetlen veszteséggel és keserű csalódással jár az ellenfél erejének nem ismerése. Példa rá az 1870-71-iki francia-porosz hádjárat.

A francia diplomácia sokáig első volt Európában. Gondoljunk csak XIII. és XIV. Lajos korára, *Richelieu* és *Mazarin* sikereire, cselszövényeire. De III. Napoleon császár uralma alatt *corrupált* volt a francia diplomácia. Asszonyi kormány diktált, s küldözgette ide-oda a diplomatákat. Csoda-e, ha ezek nem feleltek meg feladatuknak? A franciák egyáltalán nem voltak tájékozva Németország viszonyairól, ez okozta bukásukat. A háború végével azután kötelezőleg hozták be a német nyelv ismeretét a hadsereg tisztikarába, mert míg a német tisztek tudtak franciául, a franciák közül csak elvétve, ha tudott valaki németül.

A háborúk menetéből a népek *életmódját*, *szokásait* is felismerhetjük.

A magyarok történelméből tudjuk, hogy elődeink minden erőlködése dacára sem tudott a magyar nemzet az Adriai-tenger partján hatalomra vergődni; nem tudott semmiképpen *tengeri hatalmassággá* lenni. Dehát van-e ezen csodálkozni való?

A magyar *continentalis* nép, miként vethetné meg hát lábát a tengeren? A honfoglaló magyarok is *lőháton* hódították meg ezt az országot. A magyar nem tengerésznek született.

A nagy Napoleon mondotta, hogy tapasztalata szerint az olasznál nincs gyávább nép a világon. De ez az állítás csak részben igaz.

A síkon t. i., hol kar kar ellen küzd, az olasz, mihelyt a fenyegető fegyverek csillogását megpillantja, csakugyan futásnak ered. De mint *várkatona*, mint *műszaki* hadfi, páratlan a világon. Amint biztos fal mögött védettnek érzi magát: phantáziája, ügyessége és egyéb isteni adományai nyilvánulni és érvényesülni kezdenek.

A magyar *lovas nép*, mint ilyen, réme nyugati Európának a középkorban. A könnyű lovasság egy fajtája: a huszárság nemzetközi intézménnyé vált, sőt az elnevezés, maga ez a szó, hogy „*huszár*” is internacionálissá lőn. E jelenségből következtethetjük, hogy a mi könnyű lovasságunk nagyszerű. Ez a nyelvtörténeti adatka a magyar nemzet egyik legjelesebb tulajdonságával függ össze. A szomszédoknál példaszóvá válik, hogy a magyar *lőháton* születik.

Gyalogságunk soha nevezetesebb szerepet nem vitt. Nem is volt magyar ajkú. A tősgyökeres magyar nép *lőháton* szolgált, s a lovaskatona többre becsülte magát, mint a gyalogos. De most a lovasság régi dicsősége lassankint el fog halványodni. Bármely foglalkozás-nemnek az értékét gyakorlati alkalmazhatósága, hasznavehetősége adja meg. Most a háborúk sorsa leginkább a gyalogságon és tüzérségen fordul meg, azért halványodnak a huszártempók. Nálunk mindinkább a baka lép előtérbe, Ausztriában meg a *tüzér*.

A XVII. században a gyalogság nálunk legnagyobb részt tótokból meg oláhokból állt. Ezeket *talpasoknak* hívták a bocskortól, melyet hordtak. De nem sokra tartották. A lovas katonaság magassarkú csizmát viselt.

A háború csak akkor lehet sikeres, ha annak menete összevág a nép életmódjával. Az angol meg a dalmata tengerész, ha ezeket a tengerészeihez sorozzák be, többre viszik, mint a magyar. A latin népek (spanyolok, franciák, olaszok) a képzelhető legrosszabb lovasok. Miért? Mert ezek a népek

nem lótenyésztők. A spanyol ló híres ugyan, de ezt sem a nép tenyésztí, hanem egyes jobbmódúak. Nálunk *maga a nép* a lótenyésztő. Ugyanez áll a doni kozákokra, kik a nyeregben repülni látszanak, mikor lóra ülnek. Életmódjuk olyan, hogy ez megtanítja őket arra, miként kell a lóval bánni.

Az 1625-iki dán hadjárat alkalmával Wallenstein nem boldogult a dán partoknál. Miért? Mert Wallenstein continentalis hadvezér, hadserege is szárazföldi, nem volt tengerészei, így nagy erejének semmi hasznát nem vehette, mert a tengerre nem szállhatott.

Látnivaló tehát, hogy a hadjáratokból az illető nép életmódjára is következtethetünk. A síksági nép hegyen nem boldogul és megfordítva. Már a külső, a testtartás és a járás is megkülönbözteti egymástól a hegyi szülöttet a rónaság szülöttjétől. A budai hegyi sváb járás közben fejét előrehorgasztja, lábait szétveti. Az alföldi legény *sarkon* jár s mellét kiveti.

A háborúk menetéből a *népek kormányformájára* is következtethetünk. Megtudhatjuk, vájjon van-e az illető nemzetnek olyan kormányformája, melyhez erősen ragaszkodik. Például itt van az 1870–71. francia-német háború. Újabb időben nagyon felkapták azt a mondást, hogy a franciákat a porosz iskola-mesterek verték meg. Ez – dr. Ballagi Aladár szerint – pusztán frázis, de azért ezt sem szabad mellőzni.

A modern háborúban a mérnöki és műszaki tudomány viszi a főszerepet. Úgyde mind a műszaki, mind a mérnöki ismeretekben a franciák már 200 év óta legelői állanak, tehát nem ily értelmű okok idézték elő a catastrophát.

A poroszoknak oly általánosan elismert, *szilárd* *kormány*a volt, hogy senki sem gondolt annak felforgathatására. A francia császári kormány tekintélye vajmi csekély volt. III. Napoleon a belügyektől el akarta terelni a nemzet figyelmét, s ezért indított háborút. Tehát ingadozó trónuson indult a háborúba. Mindjárt az első csatavesztésnél megbukott a császári kormány. Mikor tehát a legnagyobb szükség lett volna az egységes vezetésre, az erős karra, akkor áll be a zűrzavar, a bonyodalom. Ha képpel akarnánk élni, azt mondhatnók, hogy ha a kocsit elragadják a lovak, ez ugyan veszélyes; de a kocsis ügyességétől sok függ. Ha azonban a kocsis a gyeplőt kiengedi kézé-

bol: már csak a *véletlen dönt.* így van ez a nemzetek életében is.

A háborúk menetéből az illető országok *igazságszolgáltatását* is kivehetjük. Amely országban correct az igazságszolgáltatás, ott a fegyelem is könnyebben tartható fönn a hadseregben. Ahol az ellenkező áll, hol megvesztegethetők a bírák, hol a törvényt nem tisztelik: ott a fegyelmet is nehezebben lehet fenntartani a katonaságnál. A középkorban a banderiális seregek szervezete olyan volt, hogy mindenik hadtestparancsnok független volt, csak a király és a helytartó vonhatta felelősségre. Ez nagy baj volt és sok csapásnak lett kútforrásává. Ahol több akarat érvényesül, mint pl. forradalmi háborúk alkalmával, ott előbbutóbb catastrophával kell végződni a dolognak. A hadseregnél a felsőbb parancsot okvetlenül teljesíteni kell, különben felbomlik minden fegyelem. Innét van a katonaság abszolutizmusa. A középkori banderiális seregekben különben az akkori társadalom szervezete nyert kifejezést. Amily zabolátlan, fegyelmetlen volt ez, olyan volt a hadsereg.

A modern világból két példát hozhatunk föl. Az angolok ismeretesek arról, hogy a törvényt *betű* szerinti értelemben veszik. Angliában nincs szokásban, hogy a törvényeket *magyarázzák*, vagy hogy csúríék-csavarják. Nagy is Angliában a törvénytisztelet, s a hadsereg fegyelmezett. A katona még béke idején – mint a nép tagja – szokik hozzá a felsőbbségek tiszteletéhez.

Az orosz hadsereg a legfegyelmezetlenebb egész Európában. Nem a, legénység, mert az kitűnő katona, s tisztjéért tűzön-vízen keresztül menne, hanem a tisztikar fegyelmezhetlen. Az orosz hadsereg szervezetében t. i. elite csapatok is vannak. A népek színe-javát gárdacsapatokba sorozzák, itt még a közkatona is jó zsoldot húz. A tisztek pedig az orosz gentri- és főnemességből, meg a pénzvilág embereiből kerülnek ki. A gárdakapitány nem is szalutál azután egy „közönséges” kapitánynak. Ennek az intézménynek az *államszervezet* az oka. Hpl privilegizált osztályok uralkodnak, s az állam nem a jogegyenlőség alapján áll: ott elavult kormányformához ragaszkodnak.

Az eddigiekből is látható, hogy a hadtörténelemből sokat lehet tanulni, s hogy ez, mint a művelődés-történetnek egyik része, nagyobb figyelmünket is megérdemli.

Az aranydiplomás tanár. (A Pesti Napló tudósítójától.)

(1925) Bölcsészet-doktori avatásának ötvenéves évfordulóján a hagyomány szerint az egyetem bölcsészettudományi kara aranydiplomával tüntette ki az ősz tudóst. Ebből az alkalomból ekként összegezte ötven év dús tanulságait és sokszínű emlékeit:

Ballagi Aladár friss, vidám – és haragos. Mint mindig, mint ötven év előtt, mint ötven év alatt. Gyors mozdulatokkal jár fel és alá a szobában, a Kinizsi-utcai lakás végtelen könyvoszlopai között. Minden szava pattog, minden mozdulata fiatalos lendület.

Büszke önmagára, életére, munkájára.

Emlékek, mivel is kezdjem? Gazdag élet volt az enyém, gazdagok az emlékeim. írja: az egyetemen legfontosabbnak tekintem működésemben azt, hogy ami indítvány volt az utolsó ötven esztendőben, az egyetem morális integritása érdekében, mind tőlem ered. Ezek közül kettő, tudniillik az inkompatibilitás dolgában, vagyis, hogy egy tanár nem lehet pénzszerző vállalatnak igazgató-tanácsosa és a másik a cumulatio officiorum, hogy tudniillik két vagy több hivatalt csak azon föltétellel viselhet egyetemi tanár, ha csak egynek a fizetését húzza...

Kiesik a diktáló hangból:

Mind a kettő tőlem ered. Nagy harcok voltak... Sikerült!

Elgondolkozik.

Várjon csak. Mit is mondjak még. Miután minden jogász és bölcsész hallgatott, állandóan a legnagyobb hallgatóság előtt adtam elő.

Melyik tudományos munkája nőtt leginkább szívéhez.

Mind! Mind! Egytől-egyig ... És tudja miért, mert sohasem dolgoztam pénzért, csak a munkáért. Úr voltam egész életemben. Grandseigneur a munkában is.

És munkássága irányelve? Szinte harsányan vágja ki:

Az igazságnak élni és azt mindig és minden körülmények között hirdetni. A meggyőződés teszi a férfit, anélkül, bármilyen allűrjei is legyenek, csak sajnálat tárgya lehet bármilyen úriember!

Meggyőződés Ballagi életének vezérmotívuma.

Pesti Napló, 1925 december 16.

III. Egyházi dolgozatok.

1. Adalékok a XVII. és XVIII. századi vallási türelmetlenséghez.

Rég letűnt századok gondolkodásáról, nézeteiről és hitéről meglehetősen biztos tudomást szerezhethünk az illető kor szülte naplójegyzetek, kisebb költemények, polemicus iratkák, anecdotumok, s általában egyéb ily kisebb elmeszülemények összegyűjtése után. A kor ez iratokra reá nyomja a maga bélyegét, de viszont ezek is éppen ezért annyira jellemzik az időt, melyben termettek, hogy aki csak kevéssé jártas a történelemben, az is képes első pillanatra felismerni a kort, mely azokat producálta. Avagy ki tévesztene össze egy régi pogánykori, mythossal elegy anecdotumot, egy a keresztyén világnézet szülte anecdotummal. Ily korjellemezők azok is, amiket én most közlendő vagyok. Első pillanatra fel lehet ismerni tartalmukról, sőt formájukról is, hogy bizony nem a XIX. századi uralkodó eszmék befolyása alatt készültek, hanem, hogy a vallási türelmetlenség legsötétebb századainak termékei, midőn a hittani polemizálások életre-halálra, mindkét félről a legélesebben folytak.

Ha van a magyar irodalomban ízléstelenül polemizáló két egyén, úgy azok *Sámbár Mátyás* és *Vásárhelyi Matkó István* voltak. Az előbbi jezsuita, mint ilyen sok időt töltött Magyarországon missionariusságban. Sokat veszekedett a theológiában, de művei gyümölcstelen mocskolódások voltak, melyek azonban, erősen lévén borsóivá, a sok, részben meddő, részben piszkos polémiák olvasása után helyes ízlését elvesztett közönségnek igen inyére voltak. így történt, hogy ez az üresfejű ember – mert művei után annak lehet bélyegeznünk – a közönséget s a főpapságot tudván a hátamögött, kora legtiszte-

letreméltóbb embereit kihívta, s galádul mocskolta. Mint egy második Balásfi püspök, annak pofozkodási hajlamait és szellemdűsságát nem, csakis művei „szellemét” örökölte. – Matkó István, Sámbar kortársa, ezidőben tiszteletreméltó és tanult férfiú, a felsőbányai ref. papi hivatalt viselte. Hogy nem mindennapi tehetség volt, mutatja élete, mely éppen amiatt volt hányatott, hogy fejedelmek, iskolák és ekklesiák versenyeztek meghívása fölött, s életét végre is 18 évi kolosvári első papsága után végezte be 1693-ban. Ez ember nagy tehetség, de fájdalom, vérmérséklete Sámbarral egyezik. Korának polemicus szele őt is érinté. Szerencsétlenségére, mert túl sangvinicus ember, a legszerencsétlenebb polemizáló. Ki az utolsó szó dicsőségeért él-hal, ha pallérozó léccel fogott is munkájához, a tusa hevéében elveti azt s mindig erősebben forgatja dorongját, mellyel ütni igen, de javítani sohasem lehet.

Első elkeseredett vitatkozása Sámbarral, felsőbányai papsága alatt esett. Disputálván a hit ágazatiról Sámbarral, a disputára vonatkozólag oly feltételt szabtak, hogy aki meggyőzetik, fejét veszítse. Sámbar a közbírák tanúsága szerint, a vitában legyőzetett. Matkó azonban halálát nem kívánta, s így arra ítéltetett, hogy két első fogát egy kovácsfogóval vakmerősége jeléül kihúzzák.¹

Képzeltetni az oly vitázás áldásait, mely fejbe fogad, s szerencse, hogy csak fogat húzat!

Ily polémiák után írta Sámbar „X út Tök” című hírneves könyvét, melyre felel Matkó „X út Tök könyvnek eltépése, avagy Bányász Csákány; mellyel amaz fővényen épített s már leromlott házat² előbbi fővényre sikeretlen sárral raggatni

¹ História diplomatica de statu relig. ev. in Hung. pag. 64, 65. — Bod Péter: Magyar Athenas 234. és 322. 1. — Pósa-házi, János: Igazság istápja 20. 1. szintén emlékezik erről. Nem mese tehát ez, bár Sámbar annak híresztelte. Matkó a „Bányász Csákány” 124. lapján erre vonatkozólag így nyilatkozik: „Ami penig fogaid megsententiáztatását illeti, ne menj messze. Mert Károly táján találsz magad ellen, bizonyságokat, ne fáradj a Dánielnél említett Susanna régi idejéig, közelebb való időben élt Lippoi Sámuel uram, akitül némelyiket sáncon váltad meg, micsoda arcával mered tagadni? Ha mi fogaid azért még megvannak, köszönd a Lippoi Sámuel gratiájának, Isten után.”

² Sámbar „Fővényen épült ház” című művére céloz, melyet ő 1666-ban „Fővényen épült ház romlása” nevet viselő művében igyekezett megcáfolni.

akaró, és ezer mocskokkal eszelősön sínlő s mázló Sámbar Mátvás nevű tudatlan sárgyúró megcsákányoztatik Kezdi Vásárhelyi Matkó István zilahi pap¹ által, aki bányásznak neveztetett volt Sámbartól” 1668. 4.

Hallatlan és példátlan a piszok, amit egymásra szór a két polemizáló. Sámbar Matkót elmondja marhának, hitván számárnak, görbeszájúnak, csipásszeműnek, sz.-túró bányásznak stb., viszont Matkó Sámbart sátántul kikotlott buja és buta barátnak, tökfejnek, sámba számárnak, korpaciberén hízottnak (pedig ez Sámbar szerint „a disznókhöz illendő”) stb.

Belekötnek egymás magánviszonyaiba is. A jezsuita a prédikátor feleségét veszi tárgyalás alá,² mire a prédikátor eligazítja: „Szegény feleségem kontyát is akarod igazgatni. De kérek, másuvá menj gyóntatni, mert ha ott motossz, megütik ott a pilises tarédott.” S a nagykarolyi borbélynét, pataki asztalosnét hányja a barát szemire. (175. 1.)

Sámbar a maga felekezete érdekében a legaljasabb hazugságokra vetemedik. Három idvösséges kérdése 153, 154. lapjain szórói-szóra ezek állanak:

S ezen mérges gyümölcsű Luther és kálvinista vallásból áradott el az mi szegény hazánkban is a sok tolvajlás, lopás, gyilkosság, pajkosság, hamis esküvés és az ocsmány sokféle szitok, átok, kinek híre sem volt, míg Luther és Kálvinus konkolya meg nem vesztegette az édes hazánkat.

Ugyanezen művében (249. 1.) azt állítja, hogy Erdélyben csak a tordai klastromban 40 barátot égettek meg a kálvinisták.

A jezsuita csak támad, védelemre nemigen gondol, s épp ezért sok helyét fedezetlenül hagyja. E helyek Matkó éles figyelmét sohasem kerülnek el, s ő rendesen éppen odasújt, hol ellenfele leginkább sántikál. Sámbar szóvirágai közt kevés logikára akadunk, s errenézve Matkó így gúnyolja a jezsuitát:

„Hogy te is úgy cselekedel, mint az égető tatárok, kik így

¹ A címlap bizonyosan a munka megjelente után nyomtatott, mert a munkában Matkó magamagát mindig felsőbányai prédikátornak írja. B. A. A prédikátorné és a mester közti viszonyról a lehető legszemtelemből ír: „A három idvösséges kérdésre, a Luther és kálvinista tanítók mint felelnek? ... imé azért Matkó hazugságainak megtorkollása, és Pósházi mocs kainak megtapodása” című műve 459. és 460. lapján.

mentenek a magyarok ellen, magokat mentvén: Mi nem égettünk Erdélyben sem Magyarországon, sem falukat, sem városokat, hanem a benne lévő minden épületeket. Nem mondanád-é nevetségés bolond mentségnek? Ilyen a tiéd. Nosza biblia sütő,¹ rágalmazó, káromló s turkáló moslékos disznó, lelki tatár, keresz valami helyesebb mentséget.”

Általában véve egymás nevetségessé tételére semmitől sem riadnak vissza. Sámbar fölláallítja a tételt, hogy Matkó tolvaj és így argumentál tovább: minden tolvaj kerékbe való, de Vásárhelyi Matkó, tolvaj, ergo? – Ismét másutt: „hazugságokkal potrohosítja hazug könyvecskéjét és csaknem százszor azon egy bűdös bakját nyúzza.” – Szójátékot is örömet farag, csakhogy nevetség tárgyává tegye a prédikátort: Domine Matkó = kuk magdo! stb.

De Matkó sem marad adós. Ezekre, mint amelyek éppen túlvittségüknél fogva, az egész iratnak élit megtompították, durván, de nyugodtan felel: „Habet spiritum impudentiae és igen temérdek a pofáján a bőr, talán ugyan disznóbőr.” Neki is célja, a csakugyan sokhelyt otromba s ügyetlen Sámbart tanaival együtt nevetségessé tenni. S e feladatát ügyesen oldja meg; ezért mondja a páternak: „Miért mondod te, mikor búzád asztagban, cipőid aszталodon vannak, panem nostrum quotidianum da nobis hodie?” Nem egyszer közmondásokat alakít át, vagy éppen kohol a barátra. Ilyen pl. hogy a „szamárt kötélnél fogva, a barátot nyelvénel fogva kötik meg”.

De elég is lesz ebből ennyi. Ideje, hogy átmenjek a Bányász Csákányban előforduló valóban szellemdús két kuriózumra. Az egyik (Petr. Rudolph. Tossinian; Hist. Seraph, relig. Lib. 2 referente) Franciscus Samson, Generalis Fratrum Franciscanorum így nyilatkozott a katolikusokról:

Fratres (inquit) mei dilectissimi, a primordio nostrae religionis floruit CONSCIENTIA, sed paulatim sublabente decore, ablata est prima syllaba (CON) et remansit SCIENTIA: Nunc

¹ A hagyomány szerint Sámbar Rákócy György egyik bibliáját, mint heretica bibliát megégette volna. L. Pósházi János: Igazság istájpja. S.-Patak 1669. 20. l. – Bányász Csákány 200. l.: „Ki a szent bibliát meg meri süttetni mint valami martalócot, pribéket, amint te Sámbar megsütötted a Rákócy György bibliáját.”

vero nostris culpis exigentibus ablata iterum prima syllaba (SCI)
remansimus pura ENTIA et stipites et statuae (145. lap).

A másik ily kuriózum hexameterben van írva; a 32. lapon
található:

Oppositio inter Christum et Papam, hoc est Antichristum, CHRISTUS	PAPA
Christus régna fugit;	Sed vi Papa subjugat Urbes.
Spinosa Christus;	Triplicem gerit ille coronam.
Abluit ille pedes;	Reges his oscula praebent.
Vectigal solvit;	Sed Clerum hie eximit omnem.
Pavit oves Christus;	Luxum hie seetatur inertem.
Pauper erat Christus;	Petit hic régna omnia mundi.
Bajulat ille crucem:	Hic servis portatur avaris.
Spernit opes Christus;	Auri hie ardore tabescit.
Vendentespepulittemplo;	Quos suscipit iste.
Pace venit Christus;	Venit hie radiantibus armis.
Christus mansvetus venit:	Venit ille Superbus.
Quas leges dedit hie:	Praesul dissolvit iniquos etc.

A protestáns és katolicus vallási türelmetlenségnek még
egy ily példáját akarom e lap szíves olvasóinak bemutatni.
Matkóéknál egy századdal később íratott ez, hozzánk is egy
századra esik e Mária Teréziakori maradvány, melyet bizonyára
buzgó kath. írt. Tudtommal kiadatlan; én egy apám által Erdély-
ből hozott kézirati gyűjtemény 478.,479.lapjairól közlöm szószerint.

Az eretnek (értve alatta a protestánsokat) kezdi:

Haereticorum.

Felhozta már Isten magyarok csillagát,
Aki megrontotta Róma biradalmát.¹
Kezünkbe is adta a pápisták hajját,
Heába kiáltják ezután Máriát.

¹ NB. Régiségek közlésénél csak a régi „hangoztatást” hagyjuk meg. az
orthographiát a maihoz idomítjuk. Pl. itt biradalom nagy B-vel volt írva
(s régebben általában főnevek nagy része), ezt azonban szükségtelen így
közölni; mert vele a tudomány mit sem nyer; de hogy e szót hajdan birad-
dolomnak ejtették, már a nyelvfejlés és nyelvtörténethez érdekes adalékot
nyújtván, a változatlan közlést mindenesetre megérdemli.

Responsum ad Haereticos.

Régen tör a bika küzködő társára,
 Egy darab hantot vett már tompa szarvára.
 A földet is hányja, de maga hátára,
 Holott nótát bömböl, de maga sírjára.
 Régen bög Luther és Kalvinus Rómára,
 De talált a bika kemény oroszlányra,
 Aki alig mordult dühös Attilára;
 Már szegény billeget ütött homlokára.
 Te is, aki fecsegsz a Szűz Máriára,
 Hogy mérsz megmozdulni Szent István kargyára.
 Ki tett helytartónak a szent koronára?

Jól meglásd, hogy ne juss szent fia markára!
 A mai kor elfordul ily polémiáktól, ily argumentálásoktól,
 ily kritikától. Mert tudja mindenki, hogy ily formán értékét,
 erejét veszi polémia, argumentum és kritika egyaránt. Ily ala-
 pon a kritika nem épít, nem mutat irányt, csak sújt, sőt gyaláz;
 ily módon gyümölcsöző sohasem, egyedül csak káros lehet,
 ha csak csapásait érzik, s nem egyszersmind áldásait is.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1872.

2. Svédország népnevelésügye a bécsi közkiállításon.

Peragit tranquille potestas, quae violenta nequit.

A harmincéves háború óta Svédország nagyhatalmi állása mindinkább hanyatlott. Területre nézve, Norvégiával együtt, ma is második állama Európának, de hatalmi tekintetben számba is alig jöhet. Magasztos történeti emlékezés volt az, mi átragyogva a jelenbe is, vezérlőcsillagul szolgált a svéd népnek hajdani hatalma visszaszerzésére. Gusztáv Adolf szelleme feltüzeltelte észak edzett nemzetét, s amit az eszmék ama hőse karddal vitt ki nemzete és hite érdekében, azt az újkor fiai, a mostani svédek tisztán szellemi fegyverekkel, a protestantizmus vállain emelkedve érték el: Európa egykori első katonai államát, nevelési tekintetben első állammá változtatták. Svédország-

got a mult század vége felé kezdett irodalmi mozgalom nagy eredményein kívül, boldoggá tette becsületes, szorgalmas törekvése, s főleg polgárainak jóra valósa. Külföld egyetemének díszei a svéd tanulók, becsületességük, józan magukvisellete, szorgalmuk, ismert forró ragaszkodásuk hazájukhoz, általános tisztelet tárgyává teszi őket még ifjú korukban. Honszeretetüket még tán táplálja annak tudata, hogy hónuk állandóan veszélyben van. Svéd-Norvégország alsó része úgyszólván egészen parkírozott, telve kertekkel, jól művelt földekkel, szilárdan épített házakkal, s a szorgalom mindezen gyümölcsseit a sors egyetlen szeszélye elragadhatja. Svéd-Norvégország nagyon magasan fekszik, felső része közel az északi sarkhoz, s ha a melegebb vidékekről jövő ú. n. tengerár nem érné, ottan, még a legdélibb részeken is moszkvai vagy pétervári hidegnek kellene uralkodni. így azonban rövid nyár mellett tartós, híves idő van, mely a mi telünk zordonságát, a mi nyarunk hőségét sohasem éri el. – A tengerár irányának egy változása, mitől nem ok nélkül tartanak, elsöpörné mindazt, amit e földön az emberi munka teremtett.

A svéd nemzet élete, valamennyi északi népé között legizgalmasabb. Hellászéhoz hasonló óriási partvidéke, az angolokkal üzött cserekereskedése kiválólag a tengerre utalja őket, a hajósélet pedig edzi e jóra való nép izmait. Ereje frissességében lüktet, s józanon tartja az egész nemzetet, mely fölismerve hivatását, a nevelés ügyét mindenek fölé helyezte.

A becsületes cél, a verejtékes munka a nemzetközi versenyen, 1873-ban Bécsben megkapta a dicsőítést is, jutalmát a nemzet már úgyszólván régen keblében hordozá. A svéd iskolák elsőrendű kitüntetésre érdemesítettek. Pedig a laikus ha megnézi a svédek egyszerű kiállítását külön pavillonukban, s aztán elmegy pl. az osztrákok ragyogó fényű termeibe, alig foghatja fel, miért nem ezek, miért *a svédek, württembergiek és a magyar kormány* kapták meg a díszokmányt a népnevelés terén? A dolog egyszerű megfejtése az, hogy az osztrák inkább csak meg nem valósított terveket állított ki, sátorozni akart a nagy tömeggel, s midőn a túlpazar kiállítású tanszerekről kérdé az ítélőbizottság: ugyan hány iskolában vannak meg ezek, bizony csak az lett a válasz, hogy az még csak terv, majd így lesz, vagy pedig, hogy

ez biz csak néhány protegált iskolába van bevíve. Hja, biz ez baj! de a paedagogiai jury nem iparbeli ügyesség megbírálására, hanem államok nevelésügye megítélésére küldetett ki, s így jól fogva föl föladatát, kitüntette azon államokat, melyek célszerű taneszközökkel nagymértékben látták el iskoláikat, s csakis annyit állítottak ki, amennyi be van víve tanintézetekbe, egyszóval azt, amijök *van* tárták idegen nemzetek elé.

A három diadalmas elsejét, a nép- és középoktatásban díszokmánnyal kitüntetett Svédország népnevelésügyét egy legújabbban megjelent füzet alapján (Schweden. Volksunterrichtswesen. Stockholm. Druck v. Ivar Haeggström. 1873. 4-r. 37. 1.) ismereteni nem tartjuk fölöslegesnek.

A svéd népnevelés rendeztetett az 1842 jún. 18.-án hozott közös törvénnyel, – a svédeknek is van közösügyök, a personal-unio alapján Norvégiával. Eszerint minden községben egy népiskolának kell lenni, seminarium-végzett tanító vezetése alatt. Ezen általános követelmény alól csakis azon esetben engedtetik kivétel, ha egy és ugyanazon papsághoz tartozó két vagy több község egyesül az iskola fenntartására, vagy pedig ha több község tart fenn ambuláns tanító által vezetett iskolát.

Svédországban háromféle népiskola van: állandó, ambuláns és kis iskola, mely utóbbinak feladata a kisgyermekeket a legelemibb ösmeretekre előkészíteni. A legelső kis iskola húsz év előtt nyílt meg, aztán felszaporodva, oly helyekre tétettek, melyek távol estek a népiskoláktól, 1858 óta azonban városokban is állítottak, éspedig kedvező sikerrel. Ugyanez évben nyíltak meg az úgynevezett felsőbb népiskolák is, melyek már akadémiailag képzett tanítók vezetése alá adattak. A köziskolák mellett, kivált a városokban, számos magán nevelőintézet is áll fenn. – Az előadottakból látható, hogy a népnevelési intézetek elosztása éppen nem ritka, sőt a legközönségesebbnek mondható; de a terület és népesség arányához képest hány ilyet állítottak, micsoda eredményeket értek el ezekkel! 1871 végén, midön Svédország népessége 4,204.177 lélekre ment. volt ott 3685 népiskola, melyekből 2540 állandó és 1145 ambuláns, 3833 kis iskola és 10 felsőbb népiskola, vagyis összesen 7528 népnevelési intézet. Körülbelül minden 1100 lakosra esett egy nép- és egy kis iskola, vagyis minden 550 lakosra jutott

egy népnevelőintézet. De ezen iskolák különböző vidékekre, különböző arányban oszlottak el. S ez igen természetes.

Svédország népességét illetőleg a lehető legkülönbözőbb részeket mutatja föl. Kétharmada a nálunk legnéptelenebb Szörényvármegyénél is néptelenebb; míg ellenben vannak részei, melyek a mi legnépesebb Varasdmegyénknél is népesebbek. E tekintetben mi, mint általánosságban véve népesebb ország lakói, előnyben vagyunk Svédország fölött, s ez megkönnyíti az iskoláztatást, de ezzel szemben, nálunk meg ismét van egy hátráltató körülmény, mit elhallgatni nem volna méltányos. Az egész svéd-norvég területen egy a vallás, mindnyájan azon egy vallásnak hódolnak, mely főfeladatául tűzte ki az iskoláztatást. Ottan nincsen, aki mások vallása iránti féltékenységből akadályozná a községi iskolák alapítását még oly helyeken sem, hol 3-4 felekezet van, melyek közül egy sem képes maga erején emelni tanépületet, annál kevésbbé azt ellátni és fenntartani.

Igen érdekes és tanulságos a svéd iskolák igazgatása és felügyelete. Minden iskolakerületben, mely egy vagy több községben közös iskolákból áll, az elnöklő pap vezetése alatt négy-nyévvé választott tagból álló iskolatanács van, melynek feladata az összes nép- és kis-iskolákra felügyelni. A püspök és a káptalan kötelezve van az alatta álló iskolákat gondosan szemmel tartani, fölvigyázni azok vezetése és fejlődésére és minden harmadik évben a királyhoz részletes jelentést tenni a kerület népnevelése állapotáról. A legfőbb vezetést a király intézi a cultus- és nyilvános oktatás departementja által, melyben 1864 óta külön népnevelési osztály állítottatott föl és a népnevelő-seminariumok fölötti felügyelet ezen osztály főnöke által gyakoroltatik, a népiskolák fölötti pedig a departementfőnöktől öt évre kinevezett negyvenkilenc felügyelő által.

Minden egyes tanfelügyelő figyelemmel kíséri a népnevelést azért, hogy meglátogassa a maga kerületében létező népiskolákat, tudomást szerez azok állapotáról és szükségleteiről, és ahol a berendezést hiányosnak találja, az illető iskolatanácsnak és a káptalannak javaslatot tesz a javításra, figyelemmel utána néz az oktatásnak és a tanítóknak szükséges utasítást és tanácsot ad a tanmódszerre nézve. A tanfelügyelő tevékenységéről évenként röviden tudósítja a kerület consistoriumát, felügyelete

utolsó évében pedig a cultus-departementhez nyújt be teljes kimutatást kerülete iskoláiról. A felügyelők évi fizetést kapnak, mely kerületük nagysága és kicsisége szerint változik, ezenkívül utazási és lakmározási pótlékot is húznak.

A gyermekek iskolázása megkezdését illetőleg minden község autonomicus jogait gyakorolja, midőn az iskolatanács által szabhatja meg a községi gyermekek iskolázása elkezdésének évét. Az országos törvény etekintetben csak annyit mond, hogy ez a gyermek kilencedik événél későbbre nem tehető. Ily későn azonban csakis azon vidékeken szokásos az iskolázás elkezdése, ahol helyi viszonyok, vagy kemény éghajlat az iskola látogatását szerfölött megnehezítik, annyira, hogy kisebb gyermekek azáltal betegségeknek, megerőltetéseknek volnának kitéve. Általában azonban a gyermekek már hét éves korukban iskolába adatnak, hol tizennégy éves korukig tanulnak.

Iskolaképes gyermekeknek az oktatásban való részvtétel kötelező, annyira, hogy mindazok, kik nem magániskolában, vagy az iskolatanács engedelméből otthon oktattatnak, kötelesek az iskola látogatására. Az utóbbiak azonban minden határidő elteltekor az iskolatanács által vizsgálat alá íogatnak és a próba kiállása után ez határoz afelől, vajjon az illető a köziskolába járás alól fölmentessék-e, vagy nem? A szegény fiúk legalább annyira segítettnek az állam, vagy község által, hogy az iskolába könnyű szerrel járhassanak.

Két esztendővel ezelőtt Svédország összes tanköteles gyermekei 712.520-an valának, vagyis az összes népességnek csaknem 17 százaléka, melyből 360.831 fiú, 351.689 leány volt. Ezen évben csaknem 577.054 gyermek, vagyis az iskolakötelesek 81 százaléka oktattatott. Oly szám ez, mely nevelési tekintetben méltán a világ első államává emeli Svédországot.

Nálunk igaz, hogy Mosón, Fehér, Veszprém, Somogy, Sopron, Gömör vármegyék és a parányi Újegyházszék felülhaladják Svédországot 99-85 százalék iskolába járó gyermekeikkel, Beszterce vidékén pedig éppen 81 százalék jár iskolába; de hol marad a hátralevő 73 kerület?

A svédeknél hozzászámítva az előbbi összegekhez 116.768 iskolaköteles gymnasiumi, reál és technikai tanulót, ez ismét 16 százalékát képezi az iskolaköteleseknek, mit az előbbiekhöz

adva kijő összesen 693.822 tanuló, vagyis 97 százalékon felül, amit nálunk már csupán Mosón és Fehér vármegyék haladnak felül. 97 százalék iskolásgyermek a tankötelesek közül oly óriási földterületen, mint Svéd- és Norvégorszáé, még mióta a világ áll, nem éretett el, s e számnál fogva, a nagyobb államok közt, Svédorszáé a pálma a népnevelés mezején. De nem nagyon rég idő óta, mert hiszen még 1865-ben az iskolai följelentések szerint 631.056 iskolaképes közül csak 481.243 járt iskolába; eszerint 6 év alatt 20 százalékkal szaporodott az iskolázottak száma.

A népiskolai oktatás ideje a legtöbb vidéken két részre, némelyiken azonban három vagy négyre is el van osztva; nyolc hónapra terjed, csak a déli részeken tanítanak kilenc, sőt tíz hóig is. Ez idő alatt legtöbbször minden hétköznap oktatnak, azonban különösen az ambulansi iskolákban csak öt napon át, mert ezekben a hatodik nap a gyermekek kihallgatására van szánva. A napi oktatás öt-hat órára terjed, néhány percnyi szünettel a tanórák közt. Vannak iskolák, melyekben csupán délelőtt tartatnak tanórák, vannak olyanok is, melyekben dél-élt is, délután is.

A svéd népiskolák tantárgyai: vallás, nemzeti nyelv, történet és földrajz, mértan és mértani rajz, számolás, szépírás, ének, testgyakorlat és kertészet. Arról, hogy az egyes tantárgyakat hány gyermeknek tanítják, külön statisztikát vezetnek, melyből kiviláglik, hogy legtöbbször az éneklésben (310.718-an), azután a testgyakorlatban, a történetben és földrajzban, természetrajzban, mértanban és rajzban, legkevésbé pedig a kertészetben (49.015-en) gyakoroltatnak.

Kilenc évvel ezelőtt elrendeltetett, hogy az iskolából ki maradni akaró gyermekekkel elbocsátási, vagy végső vizsga tartassék, s e törvény annyira keresztül lett vite, hogy már 1871-ben 148.742 gyermek tett végső vizsgálatot. Nagy jelentőségű azon rendelet is, hogy az iskola naponkénti látogatásában akadályozott gyermekek számára a városokban néhány kétköznapon két esti óra tartatik, vidéken pedig egy. E rendelet fogantatása már nagyobb nehézségekkel járt. A szülők, kik gyermekeiket munkatársnál, segédkezőnél egyébként nem tekintették, gyakran csak törvényes megintés után adták azokat az iskolába.

Így esett, hogy említett módon a kormány bölcs intézkedését még két év előtt is csak 25.215 gyermek vette igénybe. Egyes részeken jobb szerencsével kíséreltetett meg a parasztleányok oktatása, kik mint serdülő, vagy íérői korhoz közelgő ifjak rég túl vannak az iskolaköteles koron. Az ilyen fajta, úgynevezett főnépiskoláknak célja a nép elemi ösmereteit bővíteni a praktikus életben legfőbb fontosságú, általánosan hasznos ismeretekbe vezetés által.

Az előadottak után föl sem is tehetni, hogy a svédek csupán minél több gyermek írni-olvasni tanítására ügyelnének; öök annak eszközlőire is nagy gondot fordítanak. Tanítóik nem egyedül azáltal hasznosak, hogy oktatják a jövő reményeit, hanem azért is, mert a mindennapinál több kívántatván tőlük, a nemzet szellemi erejét, mint megannyi művelt ember, nagyban emelik. A felsőbb elemi tanítóknak az *egyetemen* kell végezniök. A káptalan előtt tett vizsgánál legjobban kitűnt három ifjú közül választ a község, melynek főelemi tanítóra van szüksége.

A népnevelők seminarium-végzettek, s csakis a teljeskorúak bocsáttatnak rendes állomásra. A tanítókat a község választja a pályázókból, az egyháztanács által kijelölt három egyén közül. Kis-iskolai tanítókul pedig oly egyének alkalmaztatnak, kik a lelkész és az iskolatanács elé bizonyítványt terjesztenek jó hírnevükről, keresztyéni életpályájukról és emellett bebizonyítják, hogy szükséges ismeretekkel bírnak a kis-iskolák tantárgyaiban. Ezeken kívül nyilvános próbát tesznek tanítás- és bánásmódjuk megismertetésére. Ily tanítók a családatyáknak a lelkésszel való tanácskozása után rögtön alkalmaztatnak. És ez igen észszerű. Ott, ahol nem annyira a tanulmány, mint inkább ügyes bánásmód határoz, ha ez megvan, bizony szerfölött fölösleges volna sokat ceremóniázni.

A tanítók magas létszámát mutatják az 1871. évi statisztikai adatok, mely évben a népiskolákban 5039 tanító és 2776 tanítónő foglalatoskodott, kik közül azonban csak 3215 tanító és 485 tanítónő tett a seminariumban tanítói vizsgát. 52 tanítói állomás volt összekötve a papival, 1507 meg a sekrestyésével, mely utóbbi ugyancsak nagy összeg.

De most jön csak a java! Korunk legcsengőbb énekese: a pénz, úgylátszik, bekapott a svéd tanítók közé is, ami azt

eredményezi, hogy népnevelőnek elegendő jóra való ember megy, s az illetők válogathatnak közülök. A felsőbb néptanítók, kik azonban, quod bene notandum est, valamennyien egyetemvégzettek, 1000-1500 birodalmi tallér évi fizetés mellett lakással és fűtéssel láttatnak el. A sajátképpen néptanítók és tanítónők évi fizetési minimuma 400 tallér volt 1873-ig, amikor ezt az országgyűlés 500 tallérra emelte, hozzászámítva 8 tonna (egy tonna = 20 mázsa) természetben kiszolgáltatott gabonát. Gondoskodva van azon tanítók jutalmazásáról is, kiknek szolgálati ideje évenkénti nyolc hónapnál többre terjed; ezen időn felül eső minden hónapra két tonna gabonával többet kapnak. Továbbá minden rendes népnevelő a maga kerületétől lakással, ahhoz való fűtéssel és földdel, vagy legalább is konyhakerttel láttatik el. A jóra való öregebb tanítók megjutalmazása céljából tavaly mondatott ki, hogy mindazon rendes tanító, ki hivatalát tíz éven át kifogástalanul vezette, legalább is 600 tallért kap fizetésül. És a legkisebb fizetésben 3170 r. tanító és tanítónő közül 2455 részesült a legkisebb fizetésben, s 715 pedig magasabban, mely a nagyobb városokban gyakran 1000–1500 tallérra rúg.

A tanítók nyugalmaztatásáról, mint majdnem minden nyugati államban, úgy itt is gondoskodva van; még pedig úgy, hogy a tanító helyett a község fizeti az évi járulékot. Az egész fizetésnek 75 százalékát képező egész penziót 60-ik életkora és 30-ik szolgálati éve betöltésével kaphatja meg a tanító; de számot tarthat a nyugdíjra gyógyíthatatlan betegség, vagy más nyomasztó körülmény igazolása után is.

Az egész országban hét tanító- és két tanítónő-seminarium van. Az ezek feletti felügyeletet a kerület káptalana, a főfelügyeletet pedig a cultus-departementnek illető osztálya teljesíti. A népnevelő-képző-seminariumok három év alatt végzendő osztályokra vannak osztva; tanulói tandíjmentesek. Tárgyak: vallás, anyanyelv, szám- és mértan, történet és földirat, természetismeret, nevelés- és módszertan, szépírás, rajz, zene és ének, test- és fegyvergyakorlat, kertészet, különösen faültetés.

A seminariumi oktatás elméleti és gyakorlati. Az első két év főképp a theoretikai oktatásnak van szentelve, ami a harmadikban megszűnik. A praktikus oktatás a második évben

azáltal készítették elő, hogy a növendékek meghatározott rendben részint a seminarium gyakorlóiskolájában hallgatják az előadásokat, részint a tanításban segítenek. Harmadosztályú növendékeknek az alsóbb osztályokban kell tanítani.

A seminariumi igazgatói fizetés 3000 bir. tallér, tíz évi szolgálat után 4000, a segédé az első évben 1000 tallér, mely fokozatosan, bizonyos idő elteltével 3000-re emeltetik.

A növendékek száma 1864 óta folyton növekszik. 1871-ben 780 volt, u. m. 588 férfi és 192 nő. 1871. tavaszán a seminariumból 146 tanító és 47 tanítónő került ki. A vagyontalan növendékek ellátására az állam 45.000 tallért költ évenként.

Ami a közoktatás pénzügyét illeti, az a lehető legrendezettebb. Fellengző ábrándoktól, túlzó reményektől mentes államoknak éppen az az egyik főismertető jelük, hogy pénzügyi rendben vannak és Svédország etekintetben is mintaállam. Minden áldozatra kész a népnevelés tekintetében, s éppen ezért az oktatást általában véve díjmentessé tette. Igaz ugyan, hogy az iskolakerületek föl vannak jogosítva minden iskolázó gyermektől valami csekély adományt követelni, de az, mint az előtünk fekvő tudósítás mondja, nagy ritkán esik meg, hogy az iskolakerület e jogát gyakorolja. Az iskolafentartás a községek terhe. Boldog teher, melyen egy ország szép jövője épül. S ha a teher súlyos, melyet a község nem bír meg, ott van az állam, az nem engedí pénzügyi hiány miatt elhanyagoltaim a népnevelést.

A néptanítók kiképzése, az iskolák fölötti felügyelet költségei egészen az államkincstárból fődöztetnek, valamint a tanítói nyugdíjalapot is az állam tette le.

A népnevelés legjelentékenyebb költsége a tanszemélyzet fizetése, melyre 1871-ben kiadatott, mint tulajdonképpeni díjazás, 1.505,848 tallér, tehéntáplálékra 181.100, tüzelésre 177.010, a segéd- és kisiskolai tanítóknak 870.884, az iskolahelyiségek fentartására 666.422 tallér a községektől. De az állam sem fukarkodott, ha nem is adott annyit, mint a községek. Az állam az iskolaszemélyzet fizetési pótlékára, a néptanító-seminariumokra, a tanfelügyelőségekre, felsőbb népiskolákra, tanszerekre, szegény iskolák segélyezésére, tanítók nyugdíjazására 1.203,322 tallért adott ki, amit a községek tanügyi kiadásaihoz számítva, 3.777,249 bir. tallér jó ki eredményül. Nagy összeg ez, kivált ha meg-

gondoljuk, hogy ez Svédországban, mint rendezett államban, nem annyira új iskolák építésére, mint inkább csak azok fenntartására kell. A mi budgetünk ellen sem lehet ugyan kifogásunk, mert Magyarország jelen súlyos pénzügyi helyzete mellett már többet alig tehet, mint hogy az 1869-iki 1.367,400 ft. közoktatásügyi költségvetést ez idén már 4.632,628 forintra emelte; – és mégis, mily csekély ez a svédéké mellett, akiknél a népnevelési 1.203,322 tallér kiadáshoz járul még a középoktatás 1.748,809 tallérnyi költsége. (Ld. Schweden, Unterrichtswesen der Mittelschulen. (Gymnasien u. Realschulen.) Stockholm. Druck v. J. Haeggström, 1873. 4-r. S. 17.)

Az állam és a községek ilyszerű vállvetett erején, jóra való férfiak gondos felügyelete és vezetése mellett, nem búsíthatja a svédeket emberi nemünk azon végzete, hogy életünknek egész jövőnkre nagy hatású ifjú korában, általán véve érzéketlen behatások alá rendeltettünk, s minekelőtte öntudatosan intézhetnők éltünk irányát és pályáját: egész jövőnkön határozott – a nevelés. Ilyformán nagy áldás a nevelés; áldásai egész nemzeteket képesek boldoggá tenni.

Adja Isten, hogy a magyar nép minél előbb érje utóit a svédet; minek eszközlésére iskoláinkkal, értem a *magyar* népiskolákat, nem annyira mennyiségileg – hisz etekintetben *jól* állunk, – mint inkább minőségileg kell haladnunk.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1873.

3. Károli Gáspár bibliafordítása és a vizsolyi nyomda.

Abaujmegye XVI. századbeli műveltség-történelméből. Bölcsészet-szaktudori értekezés, Károly Gy. Hugó tanártól. Budapest, Tettey Nándor és társa. 8-r. 71 l.

A kutató irodalomtörténész sokban hasonlít a hegymászóhoz. Minél tovább megy, látköre annál jobban tágul, s a párányi részletek, melyek együttesen a vidék panorámáját mutatják, mind nagyobb-nagyobb számra emelkednek. Ki győzné mindezt leírni?

Midőn az adatok, az alkotó elemek roppant tömegével

van dolgunk s mégis világosak akarunk lenni, érzük be a lényeggel: rakjuk össze a dolog vázát, igyekezzünk azt a szükséges járulékokkal kitölni, megtestesíteni, aztán öltöztessük fel, hogy a száraz vázból élő, beszélő alakot állítsunk elő.

Abaújmegeye műveltségtörténelméből, vagy másnéven a vizsolyi nyomdáról írt gyűjtőmunkának talán azért van nagyobb tért felölelő kettős címe, mert az irodalmi búvárlat említett oeconomiaját nem tudta kellőleg érvényesíteni.

Károly úr számos olyan adatszálra akadt, melyek némileg összefüggöttek fölvelt tárgya valamelyik részével, s ahelyett, hogy a teljesen odatartozón kívül esőt levágta volna, Ariadne fonalának tekintette, szálán követte, s el is jutott a Labyrinthba. Nem tudott uralkodni adatai fölött, az adatok hatalmába esett, ahelyett, hogy önállóan használta volna fel, véghatárain szorosan kipécézett célja érdekében. Széles alapból indul és egész ártér, ahol megáll. Mert e mű nem egyedül a vizsolyi nyomda múltjának leírása, hanem egyszersmind a XVI. századi magyar könyvnyomdászat, a vizsolyi nyomdászok, Károli Gáspár' s Szenczi Molnár élete és a Károli-féle bibliakiadások története.

A XVI. századi magyar könyvsajtó ismertetése bizonyít legjobban állításunk mellett. Nem mondjuk, hogy szükségtelen erről szólani, mert mindig esetlenül jó ki, ha kopogtatás nélkül, ajtóstul-ablakostul bukunk be a közönség elé. De hogy ezen előismertetés és adatokkal fűszerezett értekezés úgyszólván forrásmunka legyen, holott *általánosan ismert* dolgok előadásáról van szó, – ez már sok a jóból, erre azt szokták mondani, hogy fölösleges.

Egyébként örömmel ismerjük el, hogy e körülmény a mű irodalmi értékéből semmit sem von le, mert a kiindulás és a háttér lehetőleg a szövegnek kiszínezésére van fölhasználva. Nézzük, hogyan sikerült?

A történetírásnak nincsen nagyobb ellensége, mint a politikai vagy vallási vetélkedés. Ki volt nagyobb? ki volt a kezdő? oly kérdések, melyeket gyakran mind a két fél tiszta jó lélekkel old meg – a túlsó párt rovására.

Mi nem szégyenkezünk azon, hogy a túlnyomólag vallási színezetű renaissance nemzeti irodalom „kezdetének dicsősége” a katolikusoké volt: egy elveszett könyv, „Ének Sz. István

jobbkezéről” 1484-ből, amikor már a történelmi fejlődésnél fogva sem lehetett volna protestáns; a másik 1533-ból Komjáti B. „Sz. Pál levelei” fordítása, meg egy harmadik Pesti Mizsér „Négy evangelioma”. Folytassuk csak a sorozatot, s majd kiderül, hogy a dicsőséges kezdetnek minő hamar szakadt vége, közvetlen ezután minő hatalmas protestáns irodalom indult meg, s a katolikusok miképp haladtak – rák módjára. Éppen azért méltó büszkeségünk, hogy Károly úr a XVI. századi régi magyar könyvészet- s irodalomtörténetre vetvén szeméit, hacsak a nagyszombati, *egyetlen* kath. nyomda históriáját nem akarta vala megírni, *okvetlen* a prot. könyvnyomdák közül kellett volna *válogatnia*.

S Károly úr, kath. pap léte, dicséretére váljék, „a vizsolyi nyomda” s történelmi és irodalmi körülményeiről írt, szépen és behatóan írt azon nyomdáról, mely a protestánsok kezébe *az első teljes magyar bibliafordítást* adta.

A szakmunkálkodás mai korában nem első eset, hogy a hivatás vagy vonzalom oly térre vezeti az írókat, mely tulajdonkép mások dűlője volna. Látunk nagy prot. tudósokat, kik a kath. archaeologia, kánonjog s t. eff. avatottjai, másrésről kath. írókat kitűnni protestánsok iskola-, irdalomtörténetében. A régi ellenfél dolgai képezik választott szakmájukat, ami által a tudomány csak nyerhet; mert ezzel más és más nézponatok kerülnek felszínre, az egyoldalúság megszűnik, s az objectiv fejtegetések útja készül.

A Károli-féle első bibliafordítás tudvalévőleg abaújmegyei Vizsolyban jelent meg. Az ottani nyomdát e könyv tette nagyhírűvé¹, mely azonban nem óvta meg termékeit a XVI., XVII. századbeli többi nyomtatványaink sorsától. A vaskos vizsolyi biblia több példányban maradt ugyan fenn, de egyéb kiadványaiból alig egynehány.

A vizsolyi nyomdász, *Mantskovit Bálint* hihetőleg Lengyelországból származott át, hol a krakkói nyomda állítá ki a Károly úr által említett Komjáti (1533.) s Székely István művein

¹ Külföldi szakművekben is tesznek említést róla. „Mantskovits Bálint átköltözködött Galgotzinból Visolba, ahol nyomtatta a Károli Gáspár által magyarra fordított bibliát 1590., ívrétben.” Paul Dupont: Histoire de l’Imprimerie. Paris, 1854. Tome I. p. 124.

kívül már e korban (1538.) Farkas András Cronicáját is.¹ Bálint mesternek tehát Krakkóban elég alkalma nyílt a magyar nyelv és nyomtatványok megismerésére. Értesülhetett arról is, hogy nagy Magyarországon állandó nagyobb nyomda egy sincs s a legtöbb magyar munkát Bécsben és Krakkóban nyomják. Valószínű, hogy Mantskovit ezért vándorolt be honunkba. E tekintetben gátló körülmény lehetett, hogy se magyarul, se latinul nem tudott eléggé, bár a latinnak ösmeretét negélyezte holmi citátumokkal, melyek, meglehet, hogy neki is, mint számosaknak azon korban, összes latin nyelvtudományát képezték!

Bálint mester Galgócon vagy Nagyszombatban telepedett le, hogy hol a kettő közül, részemről kérdésnek tartom, ámbár Szabó Károly (i. h. 16. 1.) s Károly urak Galgóc mellett nyilatkoznak, Nagyszombatot szóba sem hozzák. Kísértsük meg *a kérdés tisztázását*.

A galgóczi nyomdának első ismert terméke, egy magyar kalendárium, 1582-ben látott volna napvilágot, melyet Mantskovit, Slovacius krakkói astrologus naptára után adott ki s melyből Jankovich Miklós állítólag látott egy példányt.

Más, egymástól eltérő adatok a Slovacius-naptárakról Sándor Istvánnak * azon állítása, miszerint Schwartner statistikája nyomán elhiszi, hogy a legrégebb magyar naptár Slovaciusé, mely 1584-ben Nagyszombatban jelent meg; Mátray Gábor³ azonban a nemzeti múzeumi magyar naptárak közt felsorolja Slovaciusnak már 1579-iki kis 8. r. nagyszombati naptárát.

Ez adattal párhuzamba, téve Károly úr azon állítását, hogy Mantskovit 1582-ben kiadván egy már elveszett s csupán csak egy kétes hitelű régi gyűjtő által látott művet, már 1581-ben Galgócon űzte volna a nyomdászatot; a valószínűségi combinatio éppúgy nem fog igazat adni K. úrnak, mint Szabó Károlynak, ki: hogy e mű nyomtatási helye Galgóc volt, bizvást következtetheti abból, hogy Mantskovit Bálintot, mint nyomdászt 1584. és 85-ben Galgócon találjuk.

Galgóc Nagyszombathoz másfél órányira fekszik. Nagy-

¹ Szabó Károly XV. és XVI. száz. magyar nyomtatványok. Melléklet a „Századok” 1876. évf. 6. füz. 3. 1.

² „Magyar Könyvesház.” Győr, 1803. 8. r. 10. 1.

³ „A magyar naptárakról.” „Magyar academiái értesítő.” 1853. 29. lap.

Szombatban 1579 és 1584-ben *bizton* nyomatták Slovacius naptárát, feltehető, hogy a közbeeső négy év alatt is nyomattak, de példányaik elvesztek; ellenben nem valószínű, hogy a közbeeső években ismét egy szomszédos nyomda adta volna ki azokat.

Hihetőbb, hogy Mantskovit 1583-ban kinyomatván az 1584-re szóló naptárát, átment Galgócra. E föltevés mellett határozatosan bizonyít az a tény, hogy éppen ez évben szorítottatott meg először a hazai könyvnyomtatás ügye. Előzőleg, bár II. Miksa 1570-ben megparancsolta, hogy „minden könyv, rőpirat, füzet vagy bárminemű nyomtatvány a szerző és könyvnyomdász nevével, valamint a nyomtatási évszámmal ellátva legyen” s ezenkívül bármely nyomda felsőbb engedelemnélküli fölszerelését és működését szigorúan megtiltotta;¹ de a rendeletnek a magyar területen nem tudott érvényt szerezni.

Már *II. Rudolf 1584 aug. 15-én kelt leirata* valamennyi magyarországi engedély nélkül működő nyomdát, a Telegdi Miklós püspök által Nagyszombatban felállított nyomda kivételével megszüntetni parancsolta. E leíratnak Pray Notitiáiban közlött eredeti szövege többek közt így szól: „Nos volentes eundem Episcopum (t. i. Telegdít) – pro nostro rem litterarum curandi, promovendique studio de praefata ipsius Typographia, nobis grata et accepta, sublatis iam antea et seriis nostris mandatis, prohibitis universis et quibusvis Typographiis, quae passim sine licentia, consensuque nostro in Regnum hocce nostrum Hungáriáé receptae erant, quas etiam vigore praesentis nostri diplomatis interdicimus et prohibemus securum et quietum reddere” etc.

Nagyszombatban az újonnan kinevezett esztergomi érsek és a nyitrai püspök győztek az ottani protestáns polgárságon, s a prot. könyvnyomdásznak a leírat értelmében nem lehetett többé maradása. De a decentralizált viszonyok közt *másutt* található biztos helyet.

Mantskovitnak tehát patrónus után kellett látnia. S a patronust megtalálta a szomszéd Galgócon, valamelyik Thurzó személyében. Galgóc a buzgó prot. Thurzók vára és egyik ura-

¹ Tóth István: „Gutenberg.” A nyomdászat s a vele rokonszakhák közlönye, 1866. 13. sz.

dalmok székhelye, hol, ha nem csalódom, Thurzó II. Elek, ki 1584-ben szepesi főispán volt s 1595-ben halt meg, a várlak közelében protestáns iskolát is alapított. E Thurzó Elek lehetett Mantskovit védelmezője.

De a feldunai vidéknek, hol Galgóc fekszik, ezidőben volt egy olyan rákfeneje, mely ellen nemhogy a Thurzók, de az egész magyar országgyűlés sem tehetett semmit sem. A feldunai részek, mint császári hódoltság, szüntelen ki voltak téve a zsoldos hadak dúlásainak, s egy prot. nyomda nem képezte volna kíméletük tárgyát. E körülmény s az erőszakoskodó Forgách Ferenc nyitrai püspök közelsége bírhatta arra Mantskovitot, hogy az erdélyi fejedelmek és tiszamelléki prot. főurak védelme által biztosabb tájra tegye át állandó lakását s könyvnyomdáját.

Az átköltözködést ismét Thurzó Elek eszközölhette. Ugyanis Károli ebben az időben kezdett a biblia fordításához, s így nyomdára volt szüksége. Minderről, mindpedig Mantskovit szorult helyzetéről Thurzó Elek értesülhetett, s a galgóci nyomda áthelyezését Károli környezetébe, az eredeti terv szerint talán éppen Göncre, annyival is inkább szorgalmazhatta, mert Gönc szintén az ő uradalmaihoz tartozott. A főúri pártfogók *a nyomda helyéül* véglegesen Gönc mellett, Báthori István családi birtokát, *Vizsoly* városkát jelölték ki, mely ótalmazva Boldogkő, Regéc és Ruszka váraitól, jobban biztosítja a nyomda háborítatlan működhetését, mint Gönc, mely már akkor, mint országútban fekvő átmeneti hely, a felvidék egyik legfontosabb s ezért gyakrabban háborgatott pontja volt.

„Mely évben történt 1585–88 között Mantskovit átköltözködése? – adatok hiányában nem tudhatni” – mondja Károly úr. Azt hisszük 1588-ról szó sem lehet, legkésőbb 1587-ben történt az. Igaz, hogy a vizsolyi biblia címlapja szerint a biblia nyomtatása „kezdettett Boyt Elő Szombaton, az az. 18 napián Boyt elő hauánac 1589. esztendőben. És el végeztetett Istenec kegyelmességéből, 20. napján szent Jacab hauánac, Christus Wrunc születése után ennyi esztendőben 1590.”; – de aki ismerős azon kori nyomdászati viszonyainkkal, tüstént belátja, hogy vagy nem áll e dátum, vagy pedig egy-két évig folyton előkészületeket tettek a nyomtatásra.

Külön adatunk is van arra nézve, hogy már *1587-ben*

megkezdettek a nyomtatási előmunkálatok. *Szenczi Molnár Albert* t. i. 1587-ben Göncre ment tanulása folytatására, hol mestere, Károli, éppen a magyar biblia nyomtatásával lévén foglalatos, őt ez ügyben gyakran átküldözte a vizsolyi nyomdába. „Mely első kibocsátásnak (a vizsolyi bibliát érti) szolgálatjában, akkori gyermekségemben is, részessé tölt engemet az istennek gondviselése. Holott az időben lábánál forganék az becsületes embernek, Caroli Gáspárnak, az gönci prédikátornak, az ki főigazgatója volt a kinyomtatásnak. Ez engem gyakorta az visoli nyomtató helyben kiküldött az ő tőle írott levelecskével” – írja Molnár az általa 1608-ban másodszer kiadott biblia „Ajánlólevelében”.

A *vizsolyi biblia példányaiból* Jankowich Miklós 1834-ben még mindössze 8-at ismert, s szerinte „ritkább és ha tökéletes épségben fenntartott, a legritkább magyar könyvek sorába tartozik”.¹ Már Károly úr „éppen nem ritka könyvnek” nevezi, méltán, mert ő és Szabó K. 18 példányát ismerik.²

A vizsolyi nyomda később is *csak* theologicumokat termelt, kinyomatott egy Index Bibliicust, 1593., 8. r., Gönczi István Panharmoniaját 1599., 4. r. s Mantskovitnak „Az egész szent Bibliára való Index vagy Lajstromát.” 1600. 8. r. *S ezzel megszűnt a nyomda.* Rövid élete alatt becses műveket bocsátott világgá, melyek elseje, a protestánsok vallásának kútfeje, azóta számos kiadást ért. K. úr a későbbi kiadásokra is kiterjeszkedik, melyek nem tartoznak szorosan e munkába, inkább csak háttérét képezik, föltüntetvén, minő eredménye lett a vizsolyi nyomda első termékének. E névsor tulajdonképp a Balogh Ferenc Magyar prot.-egyh.-történelem részleteiben közlött magyar bibliakiadások közül szórói-szóra kiírt Károli-félék táblázata, javításról szó sincs, bővítés is mindössze az 1872–75-ig megjelentek fölsorolása. Pedig van mit javítani Balogh úr művén.

A vizsolyi bibliának mindjárt *legközelebbi kiadását* K. úr

¹ Biblia tudniillik a szentírás külön és eredeti magyar fordításainak öt példái. Esmérte« W. J. M. Pesten, 1834. 33. 1.

² 19-ik példány az u. n. Ráday-könyvtárban, Budapesten, 20-ik (csupán «Az szent bibliának második része») a British Museumban, Londonban. Catalogue de la bibi. de M Etienne de Nagy, chez, List & Francke a Leipzig. Cat. No. 61. p. 11.

föl sem említi, mert Balogh nem tudja, hogy ki fordította. E kérdésben útbaigazít bennünket tudós Szombathi János pataki tanár „Rövid tudósítása a magyar bibliáról”, melyben a többek közt ezeket írja: „*Bártfán* is kinyomtatott a Magyar Biblia, 1607-ben, Klösz Jakab betűivel. Fol. Ez a biblia szép formában, szép betűkkel vagon készítve. A *fordítása Károli Gáspáré*, tsak néhol vagon valami kevés külömbség. A Részeknek summái, kivált a Mózes könyvében, szép erköltsi tudományt is foglalnak magokban. Ki-jött pedig több Darabban egynél: de ki jött-é ekkor egészen a Magyar Biblia vagy tsak a Móses, Jósué és Jeremiás Könyveiből való egy-nehány szakadozott darabokra akadtam: többnyire pedig, akik a Magyar Bibliáról írnak, ezt még tsak nem is említik.¹ Bod Péter azt írja, hogy „*Bártfán*² 1607-dik Észtt. kezdették volt Magyarul nyomtatni a Bibliát; de belé hagyták, megjijedvén a roszsz Magyarágától”,² amire aztán Szombathi igen helyesen jegyzi meg, miszerint „Igaz, hogy a Részek Summáiban nem tökéletes mindenütt a Magyarágá; de külömben *a fordítás a Károlié lévén*, ha félben hagyódott, annak más okának is kellett lenni.”

A *váradí* bibliát 1657-61-ig nyomatták s mivel az Ó-testamentom 777, az Új pedig 271 l., nem 1029, hanem 1048 lapra terjed.

Az *1737-ki kiadásról* Balogh és Károly mindössze annyit tudnak, hogy *Utrechtben* jelent meg, holott ez a Károlyi-bibliának egyik legszebb, tiszta, elzevir betűkkel nyomtatott, hibátlan 8. r. kiadása. Teljes címe: „Szent Biblia. Az-Az Istennek Ó-és Uj-Testamentomában Foglaltatott egész Szent írás, Magyar Nyelvre Fordítottatott Károli Gáspár által. És mostan Nyoltzadszor e kis formában kibotsáttatott. Nyomtattatott Ultrajektomban W. Reers János Által 1737. esztendőben.” A rézmetszetű címlapot „Lodewyk Wydom Fecit”, jobbra (heraldice) Magyarország címere, balra az erdélyi hét vár.

E példány arról is nevezetes, hogy *ez a legelső* olcsóbb, úgyszólván *népszerű-kiadású biblia* mire nézve nem tartjuk érdektelennek ideiktatni a kegyes olvasóhoz intézett *előszót*:

„Kegyes Olvasó! Ez nyóltzad ízben nyomtatott Sz. Bib-

¹ P(ethe) F(erenc): Szent Biblia. Ultrajektomban 1794. 6. I.

² Erdélyi Féniks, 1767. 8. r. B. 2. ívszám.

liának ki botsáttatásában minemű kegyes és nagy hasznú dolgok vitettek végbe, illő, hogy e néhány tzikelyeket méltó tekintetbe vegyed: I. Midőn ama b. e. Férfiúnak T. T. *Tótfalusi Kis Miklós* Vramnak Amstelódámban végbe vitt ritka példájú forgolódása által nyomtatott Magyar Bibliák mind az időnek sok formájú változása s mind pedig szegény Nemzetünknek hova-tovább való szorultabb állapotja miatt annyira elfogytanak volna, hogy már tsak néhol találhatnának és azok is igen drága árnon, akkoron itt Hollandiában Tiszt. Tudós *Hieronimus van Alphen* Vram ő Kegyelme a Nemes és szép Tudományokkal fénylő Vltrajectumi Academiának öregbik Theologus Professora, az Isten Házának mind ez helyben s mind más idegen Országokban nagy hasznú Oszlopa (látván szegény Nemzetünknek azt a nagy tehetetlenségét, hogy nem tsak egyéb közönséges jó könyveknek; sőt a Sz. Bibliáknak is (mellyek mindenek felett legszükségesebbek) megszerzésére a maga erejéből éppen elégtelen) megszokott kegyessége szerint hozzánk való Atyai jó indulatjából azt tselekedte: hogy a Nemes Hazának kegyes és fő rendű Tagjait nagy nyomorúságos állapotunknak hűséges Commendatiojával e Sz. Bibliának újabb kinyomtatására szükséges alamisnálkodásra annyira fel indította, hogy azoknak kegyes Patrociniumok által ezen Sz. Biblia még egyszer avagytak annyira meg bővítettetett, hogy ne kellessék mégis tovább tehetségünk felett való árrával szerzenünk.

II. Ezen Exemplároknak ára bizonyos számú pénzig (mely nem sok) meg is határozott, *hogy a szegény rendű emberek is megszerezhessék* és hogy egyszer s mind annyival könnyebben el adattathatván ezeknek árrával jövendőben ugyan itt Hollandiában, ha midőn kívántatik Nemzetünknek köz javára újobban ki-botsáttathassanak,¹ mellyre nézve *ezen Exemplároknak betűi is egészszen újonnan öntettek* és ugyan azon betűk az itten való Vtrajectumi Theologica Facultasnak hűséges gondjaviselése alá bízattattak.

¹ Így jöhettek létre az 1747., 57., 64. és 65-iki utrechti bibliák, melyeket szintén Reers W. János nyomtatott, 8. r. Ezen bibliák egyrésze az utrechti egyetemi könyvtárban volt letéve s az ott tanuló magyar ifjak mindegyike oeneficiumban kapott belőlük egy-egy példányt, még 1770-ben is. Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. száz. végén. Keresztesi József egykorú eredeti Naplója. Pest, 1868. 8. r. 11. 1.

III. Ez újjólá nyomtattatott Sz. Biblia is mind formájára s mind egyéb rendire nézve mindenekben a b. e. Tótfalusi Vram Exemplari szerint nyomtattattak; azért, hogy annyival inkább az embereknek vagy a fordítás iránt lehető bal ítéletek vagy a könyvnek más szokatlan formája iránt való kedvetlenségek el- távoztathassák.¹

IV. Mind azok a szóbeli fogatkozások, mellyeket önnön maga b. e. Tótfalusi Vram a maga Exemplárinak végén fel- jegyzett, mind pedig betűbeli egyébb és szóbeli vétkek, mellyek azokban estének volt, alkalmasint helyre rakattattak. Az Apok- rifus könyvek pedig az előtt való példa szerint itt is ki hagyattak.

V. Azok a szók pedig, mellyek világosításnak okáért futó vagy dülő betűkkel a Sz. írás szavaihoz adattak, itt is a más példa szerint meg hagyattattak.

Vegyed azért jó nevéen e munkát és a nagy kegyelmű jó Istent, ki még idegen Nemzet által is szegény Nemzetünknek nyomorúságos sorsával kegyelmességet tselekedni méltóztatott, álgvad és felmagasztaljad: e Sz. Könyvvel pedig élj az ő Fel- sége ditsőségére és a magad lelkének ídvességére. Kinek, hogy örök ditsőség és hála adassék mi is egy szívvel mondjuk. Amen.”

Ez az 1196 lapra terjedő teljes bibliának előszava, mely- ből kitűnik, hogy aminő tekintélyűek voltak a XVII. században a váradi s aztán a Szenczi Molnár-féle Károli-bibliák, épp oly becsben tartattak Tótfalusiéi a XVIII. században. Ugyancsak az ő példányai szerint adták ki már *1730-ban Utrechtben* a bibliát, melynek Balogh és Károly szintén csupán megjelenését tudják.

Az 1730-iki bibliát szép formában, 8. r. a hollandiai főren- dek, van Alphen Jeromos és Lampe Frigyes Adolf, az Ember Pál-féle *História Ecclesiae Reformatae in Hungária et Transyl- vania* (Utrecht, 1728.) rendbeszedője, utrechti tanárok buzgóság- gából nyomatták ki.

A *Baselben 1750.* megjelent biblia 860+288+94, összesen

¹ Korjellemező Tótfalusinak azon nyilatkozata, hogy bár az aranyos szoltárt egy tallér helyett tíz sustákon (húsz garason), az aranyos bibliát tíz- zenkét forint helyett ötön adta: e művek még sem váltak kelendőkké – szabott áruk miatt; „mert ez a' nemzet semminek limitált árához nem szok- ván, nem állhatja meg, hogy mégis el ne kunyoráljon benne; úgy hogy, ha a' bibliát két pénzen tartanám, mégis a' magyar egy pénzen kérné.” B. A.

1242 lapra megy, nyomtatta Im-Hof Rudolf János. Ezt Szombathi 1751-re teszi, amikor Károli bibliája csakugyan kinyomatott Bázelben, 8. r. Egy példánya megvan a genfi közkönyvtárban. Szombathi szerint az 1747-iki utrechti kiadás lett volna a bázeliek mintája „és ez a basileai kiadások közt legjobb”, mire Pethe Ferenc eml. helyén azt jegyzi meg, hogy: „Az ott nyomtatottak közt ugyan leg-jobb; de ebben is, mint szintén a többiben annyi nyomtatás- és V. Hely-beli hibák találatnak, hogy minden oldalra jut egy, ha kettő s három nem: melyek közzül a nevezetesebbeket kijegyeztem.” *

Utrechtben 1757-ben is kinyomatott a biblia, 8. r. Balogh és Károly urak nem ismerik. Egy példányukat láttam a genfi közkönyvtárban (bibliothèque publique).

Végül az *1752. kőszegi bibliára* adhatjuk azt az adatot, hogy 4. r. jelent meg, s az Ó-testamentom 880, az Új 300 lap.

Igazításaim és pótlásaimból is kitűnik, mennyire hibás, hiányos lajstromát adják a magyar bibliafordításoknak Balogh és Károly urak. Bizony-bizony ennek közlésével K. úr munkája aligha nyert *teljességben*, – ami pedig a könyvészeti munkák legnagyobb dísze lenne.

A Magyar Biblia Történelmét bővebben és részletesebben (teend 5 ívet) szándékozom önállólag kiadni, – írta immár ötöd-éve Balogh Ferenc úr. Szándékban, tervben széles e hazában sehol sincs hiány. De terv és kivitel kétféle. Amit Balogh úr tervez, K. úr kivitte s legfőbb érdeme éppen abban áll, hogy a vizsolyi nyomda s Károli fordítását irodalomtörténetileg eddigé legteljesebben tárgyalta. Neki köszönhetjük, hogy ha e munkát a Károli fordítása milyenségéről írt értekezéssel² összevetjük, végre-valahára bizvást elmondhatjuk, hogy meg van írva a Károli-biblia történelme.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1876.

¹ Szent Biblia, Ultrajektomban, 1794. 8. r. 8. 1.

² Tanulmányok a bibliafordítások körül. III. A Károli Gáspár-féle bibliafordítás különösen Ballagi Mórtól. Nyelvtudományi közlemények. Kiadja a m. tud. akadémia ny. tud. bizottsága. Pest, 1864. 161-189. 1.

4. Régi magyar vallásos énekek.

A népies költemények legnagyobb értéke abban áll, hogy a nép érzelmvilágának leghívebb tükörét adják kezünkbe. Az alább következő két verszetet is ezért érdemes kiválóbb figyelemre; bár a kifejezések választékossága, a vers szabályos lejtése nem ér fel még a régi katolikus himnuszokéval sem. A lélek mélyéből fakadó, oly tiszta vallásos érzés nyilatkozik meg bennök, aminő a Protestantismus szabad gondolkodású, bátor és szilárdhitű seregét, kezdetben, majd elnyomatásuk idején, általában jellemzi.

Mindkettő a sárospataki ref. főiskola könyvtárában, a Szombathi János által „Collectio Cryptonymi A. B. – Collectio Disputationum aliorumque tractatum miscellaneorum, An, 1621-1675 editorum, Anno 1690 instituta.” címmel ellátott gyűjtemény címelőző leveleire van írva.

Az első, ha a palaeographia segédkezésével olvassuk, külalakjával tüstént elárulja, hogy a XVII. század legvégén íratott, valószínűleg a gyűjteményes könyv első birtokosa által, ki a pergamentbe kötött mű táblájára, a könyvkötővel „* A: * B: * 1690”-et nyomtatott.

A második, már későbbi; hihetőleg a XVIII. század közepéről való, mit a gyöngébb verselés, s különösen a latinosabb s pongyolább szókötés is bizonyít.

A XVII. század végső éveiben íratott verszetet így hangzik:
Péter Apostolnak eseti után lett keserves siralma, Christus
Urunk kinszenyvedésének idején.

Oh értem szenyvedett Jesus

Tülem ne fuss
Noha megtagadtalak
Keserves nagy kínaidban
Kínzásidban
Tsak egyedül hagytalak.

Esetimet, jaj! meg-vallom
Nem tagadom,
Mert ellened vétkeztem
Nagy erős esküvésimről
Kötésimről
Hamar elfelejtkeztem.

Oktalan állat szavára
Szép hangjára
Lelkem elkeseredett,
Kegyelmes tekintetedre
Intésedre
Bűnöm rám nehezedett.

Emlékezem mondásidról
Intő szódról
Hogy téged meg tagadlak.
Világi kis félelmemben
Mentségemben
Háromszor meg nem vallék.

Oh ortzám pirulva megyek,
Helyt keresek
Hol bünömet sirassam;
Világi rozsasz társaságot
Vagy hívságot
Érted hogy elhagyhassak.

Lelkem keserves nyögésit
Gyötrődésit
Tekintsd kegyes szemekkel
Lásd bünöm miatt megsebhett,
Enyhítsd tüzét
Kínom szenyvedésével.

Szemem nem szünik sírástúl
Szivem jajtúl
Míg kegyelmedben jutok.

Azért édes Idvezitóm
Jó segitóm
Ha jutok szent öledben:

Példa vagyok meg-térőknek
Jót kérőknek
Mert én Lelkem elalélt
Mikoron el térek túlle
Hozzád úze
Szerelmed meg sebhedett.

Ne utállj ne vess el túled
Mert belüled
Foly örök élet vize
Ugy hogy én bünös Lelkemnek
Sebeimnek
Légyen gyógyító ire. Amen.

Az említettem, XVIII. sz. közepén írt ének, im itt következik:
Cantiuncula ê Compede morbis dirissimis soluto. Cum ad
Vitam revocasset Omnipotens Deus hujus Libri possessorem;
et ferme ex sepulchro extullisset, gratias suo hic agebat Deo.

Nota: **Mint a szép híves patakra.**

Ditsird Lelkem Istenedet
Magasztald Teremtődöt,
Álgyad hívséges Uradat
Imádjad meg váltódat,
Mert az halál markábúl
Megmentett hatalmábúl,
Jó voltát reád terjeszté,
Kegyelmet bőven rád önté.

Mert mikor gondoltad volna
Halál jutalmad volna,
A bünért a nyomorúság,
Rád jöve kemény rabság,
Melyben majd el tsüggedél
Sőt halálhoz készülél,
Nem is vala már reménség.
Hogy találatnék még mentség.

Már bünöd setét fellege
Fejed szintén bé fedte
Ki nem hagyja sugározni
Nap fent szívedre jöni,

De a kegyelem szellő
Irgalomi keszkenő
Bünöd felleget el verte
Ortzádrúl könyved törölte.

Mert nem nézvéen büneidet
S el avult tetemedet
Fel oldozott fájdalmidbúl
Szabadítván békóbúl
Hogy ditsirjed szent nevét,
Hirdessed nagy kegyelmét
Hogy téged életre hoza
Maga kedvében juttata.

E világ fiai közül
Kivéve seregébüi,
Hogy lennél ő követője
Népének térítője
Ne titkolnád giráját,
Sőt legeltetnéd nyájját,
Vezérle néd a jó útra
Hogy soha ne jajra.

Add meg hát lelkem adódat,
 Meg aláfván magadat.
 Tarts szíves penitentiát
 Kérd bűnöd bótánattyát,

Hogy amaz Nagy Pászortól
 Az Úr Jézus Christustól,
 Drága vigasztalást hallhass,
 Véle örökké vígadhass. Amen.

Bemutattuk e vallásos darabokat, mint szép emlékeit az odaadó kegyességnek.

A protestáns egyház, mint újonnan szervezkedő testület, az egyházi érzelme-költészet terén is újat akart teremteni, s minél előbb elvetette a régi katolikus énekkészletet, melyre alakulása korában egyenesen utalva volt. S teremtett is, termelt, sokat, igen sokat, mert az igazi mélyen érző vallásos kedély nem szorul kölcsönzésre: szíve rejtekéből hozza az fel a szívhez szóló dallamok és rhytmusok gyöngyeit. A hívő lélek fel-emelkedik Istenéhez, minden jó kútforrásához, tőle várva világi bajai közt a „gileádi balzsamumot”.

Vallásos költészetünknek, a mély meggyőződés, a bensőséges hit biztos hangján írt ezen szép két termékét: kár lett volna továbbra is a könnyen bekövetkezhető enyészet karjai közt hagynunk.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1876.

5. Az erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe.

Egyházi térképeinket alig néhány éve kezdték kiadogatni, s ma már az, mely cikkünk címét viseli, a harmadik e fajta termék. Registráljunk.

1870-ben jelent meg „A magyar korona országaiban levő mindkét hitvallású ev. és unitárius hitközségek térképe”, melyet superintendentiák és tractusok szerint, közigazgatási beosztással együtt, összeállított, rajzolt, kiadott és Lónyai Menyhértnek ajánlott Hátsek Ignác, m. k. térképész. Mérték aránya 1: 72.000. E nagy abroszon a ref. egyházak zöld, az ág. ev. vörös, az unitáriusok fekete pontok és betűkkel jelölvék. Megjelenése idején e lap hasábjain már ismertettük.

Társul szegődött ehhez 1876-ban egy részleges térkép, mely a tervezett szatmári, felső-tiszai, vagy tiszá-szamosközi

ref. egyházvidék 5 politikai vármegyéjét, ú. m. Szatmárt, Máramarost, Ugocsát, Bereget és Ungot tartalmazza. A bécsi katonai földrajzi intézet által lehető pontosan készítettetett el, a községeket kivétel nélkül előtűnteti, az anya és fiókegyházak különbözőleg vannak megjelölve, a hegyek, völgyek s vizek, híven vétettek föl. Általában a térkép helyrajzilag s mértanilag, tökéletesen szabatos. A mértékegység szerinti arány, mely méte-
rekben használtatott 1: 300.000.

Örvendetes jelenség, hogy végéhez közelgető esztendőnk, e tekintetben sem tűnik el nyomtalanul. Kezünkben immár egy csinosan kiállított mappa, mely a királyhágóntúli fényes egyházkerület községeit ábrázolja.

Teljes címe: „Az erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe. Tekintettel az egyházi s legújabb politikai felosztásra. Hivatalos adatok nyomán tervezte s Magyar-Gyerő-Monostori br. *Kemény Gábor* úrnak, hivatala szerint legidősebb egyházkerületi főgondnoknak, m. k. belügymin. államtitkárnak, a magy. történelmi társulat alelnökének, Gy.-Fehérvár sz. kir. város orsz. képviselőjének stb. stb. tisztelete jeléül ajánlja *Szász Domokos* ev. ref. lelkész s az „Erdélyi Prot. Közlöny” tulajdonosa s felelős szerkesztője. Kolozsvártt, 1877. Kiadja Stein János. Nyomatott az ev. ref. főtanoda könyvnyomdájában.”

A kitűnően szerkesztett „Erdélyi Prot. Közlöny” ennél hasznosabb és becsesebb mellékletet gondolva sem nyújthatott volna olvasóinak. Mindenesetre jó gondolat volt Szász Domokos úrtól, olyasmit adni ki, melynek azon a vidéken, egyetlen pap „múzeumából” sem szabadna hiányozni.

A kivétel is ügyes és per excellentiam gyakorlati. A különböző egyházmegyék, különböző színekkel jelölvén, a politikai határokat vörös csíkokatok pécézik ki, mihez képest az egyházmegyék számjelzése fekete római, míg a politikaiaké vörös arab. A határokon kívül eső tisztásokat, ízléses oeconomiával, az egyházmegyék és püspöki vizsgálat alatti egyházak, valamint a felsőbb tanodák pontos és részletes statistikai kimutása tölti ki.

Mindez azonban, ha egyben-másban eltérőleg is, de azért már megkíséreltetett az eddigi térképeken is. De ami egészen új, eredeti gondolat, s amelyre vonatkozik előbbi „gyakorlati”

kitételünk: az az egyházközségek *jövedelem szerinti* osztályozásának megjelölése. Ez itt első, amaz másod, odébb harmad, tova túl ott zsurug a negyed osztályú egyházközség, melyek mind egy szálig, pontosan, s lehető világosan tüntetnek föl.

Igaz, hogy e megjelölések más egyházkerületekben, hol nincsenek az egyházak classificálva, nem is alkalmazhatók. De azért, hogy ahol ez üdvös rendszer van elfogadva, ottan akad arra való ember, ki azt megörökítse: mégis csak érdem marad, s ki nincsen elfogulva, annak is fogja tekinteni. Nekünk, kik Erdélytől távol, a központon dolgoztatunk, s munkálkodásaink tárgyát gyakran képezi az egyetemes magyar prot. egyház kimerítő statistikája, nekünk, kiválóan nagy okunk van arra, hogy örömről, s azzal együtt hálaunkat fejezzük ki azon egyén iránt, kinek dolgozata képesít bennünket arra, hogy egyik legnagyobb kerületünk állapotáról, egyetlen egy színezett térkép segítségével, aprólékos pontosságig értesülhessünk.

Kezünkben e térképpel, vargaböví vetése nélkül járhatjuk be azt a görbe országot. Kezében e térképpel, sohasem téved el a vándor supplikáns. S kiterítve maga elé, szinte látjuk, miként mereng rajta, a fejedelmi kollégium egy-egy kápláni vizsgát abszolválta lakosa.

Nekünk is van okunk merengeni e térképen, bár elszóródásunk nem oly gondolatokkal bibelődik, mint amaz atyánkfiaé, ki a Felvinc, Miriszló, Décse és Gombás közti lajtorján emelkedik és száll le igényeiben.

Előttünk a régi Erdély, mint valami megkövült mastodon. A Szilágyság kutyafej-alakja, Zaránd dülény-idoma, ott meredezik. Látjuk, hogy itt azon egyedüli hazai ref. egyházunk képe ábrázolatik, melyben a tradíciók érvényben vannak, s *a múlt emlékei e tekintetben összetartják azt, amit más téren a jelen már szétválasztott.*

A fejedelmi fényes múlt, az a tündéres korszak, melyben Bethlen, s öreg Rákóczi osztották parancsaikkal együtt a dúsgazdag fundatiókat, melyek elpocsékolására, minden igyekvésünk dacára sem akar rásegíteni a jóságos Úr Isten...; a privilégiumok kora, mely megalkotá a csupán a pöspöktől függő egyházakat...; némi nyoma a catholicismusnak, egy *káptalanban*, hol 9 ekklézia, (szinte rámege a nyelvünk a *plébániára*),

összes népessége nem megy harmadfélezerre, s amaz ekklézsiák ennél fogva merőben zsiros sinecurák...; mindez megjelenik előttünk. Mondhatjuk-e azért, hogy aristocratái szervezetű ez egyházkerület? Van-e itt nyomor, mely nélkül aristocratismus nem is képzelhető?

De van ám! 55 elsőrangú egyház mellett, 74 másod-, 83 harmad- és 349 negyedrangú ekklézsia nyomorog. S ennek is jó részt aristocraticus gög az oka. Hiába, nem lehet egyesíteni az egészen összeforrott községeket sem egy akolban, mert pl. még Nyárad-Karácsonfala, Folyfala és Cserefala, „murokország” egészen összenőtt községei sem kapacitálhatók arra, hogy feladják az „ők” (az „mű”) rongyos, negyedrangú ekklézsiáikat, s képezzenek egyetlen, elsőrangú gyülekezetet. Viszont a hunyadi, szebeni, deési, széki egyházmegyékben míg egyfelől távolesnek egymástól az egyházak, másfelől nem is segítenék affiliatio által rajtok, mert akkor az idegen nemzetiségűek és vallásúak sivatagában, mihamarább a desoláták sorozatát szaporítanák.

A kerület rendezésére azonban, mindenesetre szükség volna. Mert az már még sem járja, hogy a tényleges állapotok szerint, jelenleg nincs egyetlenegy tractus sem, melynek határai összeesnének a politikaiakkal! 19 egyházmegye is fölöttébb sok 548 ekklézsia közigazgatására; 12 untig elég volna. Négy egyházra, u. m. Hagymás-Lápos, Koltó, Sáros-Magyar-Berkesz és Magyar-Laposra nézve pedig, melyek Nagybánya tövében, idegen népesség közt elszigetelten fekszenek, s igen távolesnek központjuktól, Deéstől: ha azt nem akarjuk, hogy elpusztuljanak, okvetlen szükséges, hogy a tiszántúli e-kerület nagybányai e.-megyéjéhez csatoltassanak. E helyek különben is politikailag ma már Szatmármegyéhez tartoznak. Térképírónk itt, e ponton követte el az egyetlen mulasztást, melyet munkájában észrevehettünk. Míg ugyanis Zarándmegyéből az Aradhoz kapcsolt nagyhalmágyi járást, a vörös csíkkal kihasította, addig itt elmulasztá Szatmármegye javára fogasolni a politikai határt. Vajjon nem szándékos-e a tévedés?

Öt-hat év óta e lapokban, minden föld- és helyrajzi újabb munkát ismertettünk. Legutóbb egy térképet, melyben kivétel a helyes adat; míg ellenben jelen munka, ez a térkép szabatos-

ság és használhatóság tekintetében, minden eddigelé megjelent dolgozatok fölé emelkedik. Bármennyire firtattuk hiányait, mindössze is egyetlenegy, nem is hibát, hanem mulasztást tudunk constatálni.

Az ilyen munkáról szoktuk mondani, hogy korszakalkotó mű. S valóban, tárgyilagosan tekintve a dolgot, el kell ismer-nünk, hogy Szász Domokos jelen művével irányt adott a jövődöbeli magyar prot. kartographusoknak. Bár minél több egyházkerület használná föl az általa nyújtott hasznos út-mutatásokat.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1877.

6. Néhány királyföldi főiskola 1873-74. évi értesítője.

A bécsi közkiállítás magyar iskolaügyi osztályában hazánk keleti vidékének egy kicsiny népcsoportja igen jeleskedett iskolai programjaival, melyeket Philippi történelmi, Fuss növény- és állattani, Reisenberger meteorológiai értekezései némileg még tudományos becűekké is tettek. Az úgynevezett erdélyi szászok régidő óta nagy súlyt fektetnek az iskolai statisticára; ök nem csupán egyes fensőbb tanintézeteikről adnak tudósítványokat, hanem nemzetiségi egyetemük, illetőleg consistoriumuk gondos-kodik arról is, hogy koronként összes tanügyükről is tegyenek közzé kimutatásokat. A bécsi kiállításra küldött füzet: Über den Stand des Öffentlichen Schulwesens der evangelischen Landes-kerche A. B. in Siebenbürgen. Von Landesconsistorium der genannten Kirche. Hermannsadt, 1873. – iskoláik állapotának érdekes, habár alkalmasint túlzott rajzát adja. így pl. e kimu-tatás szerint a Királyföldön 6 lélekre esik egy-egy iskolaláto-gató, ami bizony bajosan hihető, meggondolva, hogy még a tanügyileg elsőrendű elbementi Szászországban is csak vala-mivel kevesebb, t. i. 5 lélekre esik egy iskolásgyermek, Ho-gyan is hihetnénk e kimutatás igazságában, mikor tény az, hogy a *mi* szászainknál – *sit venia verbo* – 4 községben egyáltalában nincs iskola. 47-ben meg csak egyosztályú a nép-tanoda! Aztán az átlag évi 250 forinttal díjazott rendes tanító, vagy

az az egyetemvégzett fiatal ember, ki robotba parancsolt ideiglenes tanítóskodása alatt csak a megürülő jövedelmes papi és tanári állomásokat lesi, – aligha fogja oly szorosán a kötelező iskolalátogatást, hogy azt a valóságban is kivétel nélkül kötelezővé tudja tenni.

Mindamellettt általában véve erdélyi protestáns testvéreink iskolái jól állanak, de azért semmiesetre sem úgy, hogy okunk lenne előttük pirulni, másfelől igaz okuk lenne nekik arra a szerfölötti lenézésre, mellyel irányunkban viseltetnek. A náluk népnevelés tekintetében legjobban álló Segesvárszék hazánkban a 30-ik s a 84.47 százalékban német nemzetiségű Besztercevidéke a 31-ik, mert amabban 46, emebben 47 százalék se írni, se olvasni nem tud; míg ellenben túlnyomóan magyar vidékek, mint Torna, Gömör, Veszprém, Győr, Fehér, Komárom, Pest, a Hajdú kerület, Esztergom, Somogy, a Jászkunság, Borsod és Abauj vármegyék csupán 23-45 százaléknyi írástudatlant mutathatnak föl.¹ így hát semmi okuk oly igen nagyra lenni alsóbb iskoláikkal, melyeket mi, az anyagi tekintetben szigorúbb körülmények közt lévők, végeredményileg túlszárnyaltunk. Máskép áll a dolog a felsőbb tanintézeteknél. Itt már érezhetőbb anyagi gyöngeségünk és az, hogy szétszórt kéve vagyunk, mi homlok-egyenest ellenkezik azzal, mit a szászokban megtartó, szívós erő név alatt méltányolunk. Pedig ez az erő létföltétele a virágzásnak, s hogy ez vérévé vált a szásznak, ők a többi közt ennek köszönhetik jeles tanszermúzeumaikat, gyűjteményeiket, meg aztán jó programjaikat is.

Remek mondása Guizotnak, hogy „aujourd'hui l'homme désire immensément, mais il veut faiblement”. De ez az erdélyi szászoknál megfordítva áll; mert a népjellem egyik fősajátsága az, hogy összhangzatos egyensúly van vágyuk és akaratuk közt. E hasznos tulajdon conserválására sokat tesz központi consistoriumuk, mely tövéről-hegyére ismeri a nép természetét, tudja mennyit bír, tudja mennyit követelhet, s mindig előrelátó ésszel vet számot a viszonyokkal. A consistorium igen nagy befolyású a tanintézetek egyöntetűségére is. Több szem többet lát, s eme centralisatiojuk eredményeként jelenik meg az a tény,

¹ Keleti Károly: Hazánk és népe a közigazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. Pest, 1871. 67, 360, 361. 1.

hogy a tanügyi újításokban mindig előttünk járnak. Nem igen szeretetreméltó, de kétségkívül fölötte hasznos tulajdonságuk még az is, hogy mindenben óvatosan körültekintők. Az experimentálásnak nem barátjai és rendszeresebbek is, mint vármegei szomszédai. Kár, hogy mindig csak a német civilisatio lebeg előttük, s a Mutterland ködképétől elvakítva, folytonosan azt követik, s ezzel szándékosan válnak egyoldalúakká, szándékosan veszítik el önállóságukat.

A királyföldi szászok örökkön-örökké csak másolók, minélfogva jót, ügyeset alkothatnak ugyan, de nagyszerűt, valami irányadót a tanügy terén soha, de soha nem hozhatnak létre. S vajjon hoztak-e? Végigtekintve történelmükön, lennének bár exaltait imádói a szorgalmas szász népnek, ráfogás nélkül nem állíthatnók, hogy csak egyetlenegy intézményt vagy rendszert tudtak volna önállóan, saját kebelekből, a fölismert szükségletek alapján kifejleszteni.

Iskoláinknak első tervjavaslatát is a fáradhatlan Hontér János, kortársa Sebaldus Heiden-nek, 1530-ból való Leges scholasticae című munkájából dolgozta át. Azután 1543-ban Melanchton Fülöp adott nekik iskolarendezési utasításokat,¹ stb. stb. Jelenlegi tanintézeteik pedig egytől-egyig szolgálai pontossággal vannak berendezve az Organisations Entwurf szelleme, sőt betűi értelmében, s még a saját „Vorschrift betreffend den Lehrplan”-jaik is többé-kevésbé csak ennek variatioi.

1. A *medgyesi* – Mediasch – értesítő vezércikkében Heidendorf Mihály tanár ír a Fröbel-féle gyermekkertekről. Terjengős értekezés, mely a kérdést a régi elcsépelet módon vitatja meg pro et contra ...

A vallástanítás hetenkint 2-3 órán történik. A magyar nyelv a gymnásiumban nem kötelezett tantárgy, az elemi iskolában pedig egyáltalában nem tanítatik. S ez a szász iskoláknál általában véve így van. Igen ügyesen játszottak ki etekintetben bennünket, midőn elhatározták, hogy csak 4 osztálynál többel bíró elemi iskolákba vétessék fel a magyar nyelv; miután pedig

¹ Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciáé. Cum praefatione Philippi Melanthon (sic!) Vvittembergae Anno. M.D.XLIII. végén: Vittembergae per Josephum Klug, Anno M.D.XLIII. (22 sztl n lev.) A 12-dik § szól „De scholis.” Megvan Ballagi Mór könyvtárában.

47 egyosztályú, 143 kétosztályú, 43 háromosztályú, 20 négy- és csak 7 ötosztályú normális iskolájuk van: határozatuk értelmében 253 iskolában nem tanítják és csak 7 (!) iskolában veszik föl a magyar nyelvet.

Csakis a szélsőségig vitt kíméletességünk mellett történhetnek ilyenek Magyarországon, hol a szászok még szinte legyezgetve nemzetiségi törvényünk szelídsége által, annak védőszárnyai alatt bátran berzenkednek ellenünk, semmi bántódásuk azért, hogy a külföld előtt rendszeresen ferdítik el intézkedéseinket, idehaza pedig kényük-kedvük szerint packáznak a magyarsággal.

Valóban meglepő lehet minden józanon gondolkodó emberre nézve, hogy egy különben eszélyes, körültekintő nép, mely e hazához oly sokszoros kapoccsal van fűzve, tisztán az uralkodó faj elleni vak gyűlöletből saját java ellenére, a hivatalos nyelvet megveti, eszeágában sincs megtanulni, sőt ha tudja se használja. Forgathatjuk ahárhogy a dolgot, annyi bizonyos, hogy a szászoknak a magyar nyelvben való járatlansága tagadhatlanul hátrányukra szolgál; és mégsem vehetők rá, hogy legalább kötelezett tárgyá tegyék tanintézetekben.

Ilyetén félszeg eljárásuk keserűen juttat eszünkbe id. Zeyk Miklós hátrahagyott irományai zürzavarából egy tiszta gondolatot, mely méltó a beható vizsgálatra, s ha lehet, megfőjtésre: „mi az oka, hogy a magyar minden hódítók közt legméltányosabb, kímelőbb, szelídebb volt meghódítottja iránt és mégis oly kevés sympathiát nyert tőlük; mi az oka, hogy mindent, kikkel közelebbi összeköttetésbe jött, elidegenített magától? hogy a külföld is minden sympathiát megvont tőlök?”*

2. A *brassai* – Kronstadt – főiskola tisztos múlttal dicsekedhetik. Egykorú ez a magyar reformatio első időszakával, midőn a hitbuzgó Hontér János a Protestantismus érdekében máig kiható lelkes munkálkodást fejtett ki, s Brassót és a Barcaságot egészen reformálta. Még akkor az eszme a maga tisztaságában ragyogott, más ideák nem szeplősítették; a vallás csakugyan nem ismert nemzetiséget, s Hontér sem látott a magyarban, németben egyebet, mint embert, kinek lelki java eme-

¹ Id. Zeyk Miklós hátrahagyott irományai. Budapest, 1874. I. 77.

lésén a szent lelkesedés hevével fáradozott. Luther Márton leveleiben Evangélista Domini apud Hungaros-nak nevezte őt. Ámde tempora mutantur! s a szászok ma már olykép vannak hangolva minden iránt ami magyar, hogy Luther említett levelével, melyben őket nemzetünkhöz sorolja, aligha dicsekesznek. Legalább ezt engedi sejteni, irántunk való önfeledt gyűlöletük. Fejőkre olvashatók egyházi törvényeink mottóját, mely szerint: „az egyház jogainak elismerése által az állam nemhogy nem veszélyeztetik jogaiban és érdekeiben, de sőt ez saját feladata megoldásának föltétele és az általános jóllét által követelt cselekmény”¹; fejőkre idézzük, hogy ez fordítva is áll, s az egyház is csak úgy van normális viszonyok között, csak úgy szabad léteznie, ha elismeri az államot s nem akar államostit játszani az államban.

De a szászoknak privilégium kell, s ez gyanúba keveri őket. Akik kiváltságokra, az elkülönzések chinai falának föntartására áhítoznak, jobbára azok az emberek, kik önmagokban véve nem érnek egy hajtófát. Századunkban az ész uralkodik, s az ilyenek alól kirántotta a fölemelő thronust, vagy legalább számollyá devalvált.

Hazánkban a középkori kasztrendszer teljes épségében egyedül a Királyföldön maradt meg. A rideg elkülönzés, a megtestesült önzés ma már csupán csak a szászok féltett kincse (bár ásnák el mindörökre). Szigorúan óvakodnak, nehogy érintkezésbe jöjjenek azon népekkel, melyek közé be vannak ékelve, íme, a Székelyföld véghatárán, Brassóban is míg a német nyelv az algymnasiumban hetenként 3-4 órán tanítatik, addig a magyar egyetlenegyben sem. Az értesítő szerint a felgymnasiumban is a német 3 órán, a magyar 2-3 órán adatik elő. Vallásoktatásra minden osztályban hetenként két óra van szentelve...

A taneszközök jócskán szaporodtak, s ami fő, a braszaiaké az érdem, hogy az itt ismertetett, 4 főtanintézet közül ők áldoztak (?) legtöbbet a magyar irodalomra, amennyiben egy magyar folyóiratot, a Magyar Tanügyet megrendelték.

Valami izetlen fonákság a szászok részéről az, hogy a

¹ Handbuch für die evangelische Landeskirche Augsb. Bek. in Siebenbürgen. Eine Sammlung v. Gesetzen u. Aktenstücken Wien, 1857. az előszó előtt.

hazai más népek irodalmáról nem is akarnak tudomást szerezni. Véghetetlen éretlenségre mutat az ily kihívó dac. Önmagukat kisebbitik, midőn férfiak, mint a brassai tanárok, kik gyermekkorukban székely dajkáktól, cselédektől környezve, életökben legelőször magyar nyelven szólaltak meg, oly határtalan megvetést tanúsítanak e nemzet irodalma iránt, melynek fordított darabjait olvasott nagy gondolkozók, mint Renan, Laboulaye nem győzték sajnálkozásukat kifejezni afölött, hogy az e nyelven írt darabokat az eredetiben nem olvashatják.

Ez értesítőkből azt látjuk, hogy a szászok nagy barátjai a hazai történelemnek. De kérdjük: lehetnek-e idevágó műveik alaposak, ha magyar forrásokból egyáltalán nem merítenek. Orbán Balázs Székelyföldjét, mely minden hibái dacára kitűnő, s a szászokra, kivált a barcaságiakra nézve, a legérdekesebb monographiák egyike, Jakob Elek Kolozsvár történetét stb. stb. e négy iskola közül egy sem rendelte meg, míg ellenben: Der neue Pitaval; Löher: Die Magyaren und andere Ungarn; Das Erwürgen der deutschen Nationalität in Ungarn, s más efféle fércműveket, valamennyi tanintézetük megszerezte. Az igaz, hogy az ilyenfajta dolgozatok csalhatatlan kiegészítők a magyar történelemnek pangermán szellemben való megírására.

A brassai taneszközök az idén erősen szaporodtak Trausch Ferenc József könyvtárával, mely 248 darab, jórészt Brassóra vonatkozó kéziratot és 884 kötet könyvet tartalmaz; köztük oly ritkabecsű darabok vannak, hogy valóban még csak egy-két ily gyűjtemény kell a máris szép brassai könyvtárhoz, s érdekességben utóléri az 1689-ben elhamvadt s állítólag Corvinákat is tartalmazott¹ nagy bibliothécáját...

3. A *besztercei* – Bistritz – gymnasium és a háromosztályú alreáliskola értesítőjében Gondosch Mihály értekezik a latin oktatásról a quartában. Ezt követi Kramer Mihály életrajza. Kramer szülővárosa monographiáját akarta megírni. Hazai történelmünkre veszteség, hogy a serény munkás oly korán elhunyt.

4. A segesvári – Schässburg – értesítőben egy figye-

¹ P. Mancio: Transsilvanie olim Daciae dictae descriptio. Romae. 1596.- Josef Duck: Gesch. des Kronstädter Gymnasiums. S.26 után Orbán, Székelyföld VI. 295.

lemreméltó kis értekezés van Gooss Károly tanártól: „*Tanulmányok a trajáni Dácia földrajza és történelméről.*” E cikk 3 részre oszlik, az elsőben Dácia földrajzának forrásairól ír, a másodikban a tartomány földrajzát, a harmadikban történelmét tárgyalja. A kútföket helyesen ítéli meg, többek közt Vass József érdemkoszorúzott, Erdély a rómaiak alatt című munkáját sem mire sem becsüli, míg ellenben elismeréssel szól Torma Károlyunkról; de azért midőn helyreigazítja Mannert és Ackner azon hibáját, hogy a Porolissumba vezető utat a marosmenti Apulumtól vezetik föl: egy szóval sem említi, hogy ezt a kérdést Torma Károly derítette föl. A délmagyarországi ú. n. római sáncokról írván, mint saját véleményét adja, hogy ezeket valószínűleg Hadrián császár húzatta, (S. 29) holott már Griselini 1776-ban azt írta, hogy a római sáncokat *némelyek* Adrián császár korába helyezik.¹ Hasonlóképp elhallgatja a kútfőt, midőn Herodot azon helyét, hogy a Maris egyesül az Isterrel, akkép értelmezi, hogy Herodot a Tisza alsó folyását is Marosnak vette. Tudtunkkal e kérdést legalaposabban Roessler Róbert tisztázta, tendenciósus bár, de roppant tanulmánnyal írt művében.²

Másokat meg ok nélkül idéz. így pl. a 21-ik lapon Jordanehoz semmi értelme, hogy Wattenbachot a szászoknak előbb heidelbergi, most berlini nagytudományú ágensét hozza fel összevetésül.

A helyneveket általában véve igen eltorzítja. Parácot Griselini nyomán Parathasnak, Berekcútcát Berekcukának, Köröst Köröschnek slb. A szövegben azonban még tűrhető ez a hiány, de lényeges hibává lesz az értekezéshez kapcsolt térképen, mely Ackner die römischen Alterthümer u. deutschen (?) Burgen in Siebenbürgen című, a bécsi Jahrbuchok I. kötetében és külön lenyomatban is megjelent műve térképe alapján van készítve, csak hogy a bécsi Mittheilungen és Jahrbuchok kisebb térképei nyomán hozzá vannak adva Moldva-Oláhországok és Bessarabia telepei is.

E térképen meg vannak jelölve a védrendszer főrészeit képezett sáncok is. Azonban e tekintetben zsúfolva van hibá-

¹ Griselini: Geschichte des Temescher Banats. S. 296.

² Romanische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens. Leipzig, 1871. S. 6.

val. Már az maga sokat árt a térkép teljességének, hogy a Kis-Oláhországból Nagy-Oláhországba, Humovától Trajánon át a bessarábiai Kausény városig s a Neszter folyóig húzódó nagy sáncot, melyet Sulzer már 1780-ban egészen pontosan fölvelt s „Fossa Trajani oder Avarische Land-Vehr”-nek nevezett,¹ egészen kihagyta s a szövegben sem említi.

Lényeges hibát követ el a szerző, midőn a római sáncot a bácskai Csurog és Földvár között átviszi Torontál vármegyébe, s onnét Felső-Temesmegyén át Arad vármegyébe a Fehér Körösig vezet. Igaz, hogy ez plausibilisabb, mert a vérendszert így könnyebben lehet kimagyarázni – amit azonban Gooss úr elmulaszt tenni – de tényleg hamis, amennyiben a Béga jobb partján semmi nyoma oly nagyobb szerű földmunkálatnak, melyre csak rá is lehetne fogni, hogy valaha római sánc lett volna.

Mindezen nagyobb hiányai mellett is, ez az értekezés díszére szolgál a segesvári programnak. Csinos, kerekded gyűjtőmunka, mindenesetre olyan, hogy bármely tanárnak becsületére válnék...

A 200.000-nyi erdélyi szász evangélikus nép főiskoláinak állapotát előadtuk. Meggyőződhattünk arról, hogy rideg elvonultságban működő, tőlünk magukat tüntetőleg elkülönző néppel van dolgunk, mely állami intézményeinket számba sem veszi, a magyar ág. és helv. evangélikus társintézetektől szűkkeblű féltékenységgel idegenkedik; túlfelül azt is láthattuk, hogy e népben sok jóra valóság van, s kivált a nevelés és oktatás érdekében dicsérendő ügybuzgalom honol bennök. Igaz, hogy e tekintetben is könnyebb dolguk van, mint minékünk, mert ropant nemzeti vagyonukból csak iskolai célokra évenként 50.000 forintot adhatnak ki,² de aztán az is igaz, hogy in ultima analysi gymnasiumaik, leszámítva a fegyelem hiányát, az iszákosság elterjedését, általában véve jól is állanak.

Végül ami jeles programjaikat illeti, ezeket rendszeretüknek, s kicsinyes, szörszálhasogató pontosságuknak köszönhetik. Hogy ebben mennyire mentek, mutatja minden irodalmi

¹ Fr. J. Sulzer: Geschichte des transalpinischen Daciens. Wien, 1781.

1. Bd. Carte der Wallachei és Karte von der Moldav und Bessarabien.

² Jakab Elek: A királyföldi viszonyok ismertetése. Pest, 1871. 161. 1.

termékük, eclatáns példáját adja egyik előkelő emberük életrajzának egy pontja,¹ melyet csupán mint jellemző adatot idézünk, legkevésbé sem akarván sérteni ezáltal. „Fr. J. Tr. glaubte seines vorgerückten Alters wegen ein Bruchband um den Leib tragen zu sollen. Am 16. November 1871 (Donnerstag) wurde ihm ein neues Bruchband gebracht, welches er anlegte.”

Tisztelet becsület az alaposságnak; de már az *ilyen* Gründlichkeitből mégsem instálunk!

Lásd bővebben: Prot. Egyházi és Iskolai Lap, 1874.

7. A bács-szerémi ev. egyházmegye.

D'un petit gland sourd (provient) un gran chêne.
Mimes de Baïf fol. 9. XVI-e siècle.

Hogy lesz a kis makkból terebélyes tölgyfa, arra nézve nálunk gyönyörű egy példa a bács-szerémi ev. egyházmegye fejlődésének története. Egyaránt érdekelheti ez a történést, egyháztörténést, politikust, nemzetgazdát és ethnographust. Mert ezen egyházmegye története páratlan hűséggel adja vissza a délmagyarországi újabbkori telepítések történetét en miniature.

Bács-Szerém múltjában lapozgatva, szemünk előtt látjuk a fajok csendes, de szakadatlan harcát. Látjuk, miképp szorítja ki a tehetségesebb és szorgalmasabb német és tót a munka piacán vele szemben megállni képtelen, mert tehetetlen és tunya szerbet. Ebben a harcban *vér* helyett *verejtékkal* áldoznak, *kard* helyett az *ekeszarvát* forgatják. Különböző fajok és vallásfelekezetek, különböző világnézlettel és szokásokkal kelnek küzdelemre egymással. S magunk előtt látjuk a nagy eredményt: a csata egész vonalán győz a német és tót protestáns, a rác görögkeletiekkel szemben. Oka e tüneménynek épp oly világos, mint maga az eredmény. A rác még ma is, a munka korszakában, henyélés meg dínomdánomban, míg a német és tót a munkában keresi megnyugvását, megfogadva s hűn követve Wernicke bölcs tanácsát:

¹ C. J. Trausch: Lebensskizze des Fr. J. Trausch. S. 104.

Such in der Arbeit deine Ruh,
 Nachdem du emsiglich den Himmel angefleht.
 Die Arbeit kömmt der Welt, dem Himmel das Gebet,
 Der Müßsigang der Hölle zu.

Még 1770 előtt, a bács-szerémi áldott Kanahán jelenlegi prot. lakosainak elődei közül egy lélek sem lakott e vidéken. Azt a két vármegyét a török-uralom úgyszólván Szaharává tette, melyben csak itt-ott maradt egy-egy oázis, hirdetőjéül a tartomány hajdani szép napjainak. Maga Újvidék, mely az újabb időben rohamléptekben küzdte föl magát európaias színű nagyobb provinciális városaink közé: még 1716-ban mindössze egy háromszögletű kis várda volt, külső palánkjain „Raizenstatt” és „Croatendorf” név alatt zszugorgó néhány rongyos viskóval.¹

III. Károly uralkodása végső éveiben, levéltári forrásaim nyomán, mindössze Petrovácon talállok néhány ev. lakost, kik 1770-80-ig újabb, a felső megyékből jövő tótokkal szaporodnak. E szorgalmas hornyákok alapítják Petrovácot, Bajsát Bácskában és Ó-Pazuát vagy Pázovát a péterváradi Határőrvidéken.

Nyomban ezek után, 1784-től 1789-ig József császár telepítvényesei, jobbára elzászi, rajnai palatinátusi és württembergi németek jönnek ide. Letelepítésök a kamarai pusztákra kétmillióba került, s merem állítani, hogy soha az állam nagyobb uzsorára nem adta ki pénzét, mint e gyarmatosítás alkalmával. Az a száz esztendővel ezelőtt kiadott kétmillió, azóta kamatok kamataival százszorososan is megtérült az országnak!

József korából való a bács-szerémi esperesség gyülekezezteinek zöme. Ez időben alakult Cservenka, Torzsa, Új-Verbász, Szeghegy, Kis-Kér, Bulkesz, Járek, Sóvé és Új-Pazua német egyháza, Kiszács, Kulpin, Bács-ujfalu (Selenéa), Pivnica tót gyülekezete.

Az éppen csak száz évvel ezelőtt végbement eme nagy-szerű telepítés okmányai részben a bécsi és a budapesti orsz. levéltárakban, részben az illető egyházak leveles ládáiban nagyszámmal maradtak fenn. Olvasásukhoz nem kell palaeographiai jártasság, mert mint legújabb, s még hozzá jórészt hazai bevett

¹ Grundriss der Bataille zwischen Peterwardein u. Carlowitz, so den 5. August. 1716. von Ihro Hoch Fürstl. Durchl. Printz Eugenio gegen die Tüerken befochten worden. Egykorú rézmetszvény gyűjteményemben.

élő nyelven szerkesztett okiratok, bárki által olvashatók. Nem nehéz, de háládatos munka volna tehát azon vidéki prot. egyházaink lelkészeinek megírni ekklezsiájuk történetét, s ezzel egy-egy követ illeszteni művelődéstörténetünk épületébe.

E részben a kezdeményezés Bácskában elég jó sikerrel történt. Jó példával járt elől Eimann János, megírva s 1822-ben közzétéve az *újszászi* telepedés történetét, őt követte Koch József ev. lelkész, ki szintén németül, 1882-ben *Kis-Kér* történetéről adott egy csinos kis monographiát.

Az 1780-as években Bácskába telepedett ev. lakosok csakhamar megszerették hazánk földjét s lakosait. Tíz év múlva már önszántukból magyar szóra tanítatják gyermekeiket. Az *Annales Evangelicorum* petrováci levelezője 1794 jul. 10-én már így ír: „cur vero nos qui Hungáriáé nostrae dulcissimae permultum debemus, linguam negligamus patriam?” s kifejezi, hogy nálunk már: „omnes boni peroptant: hungaricae linguae stúdium reddatur universale”. Említi, hogy Bácsmegye „voluntate civium reipublicae” elhatározta, hogy az iskolamesterek „iuventutem... in lingua etiam hungarica, imo in hac praecipue instituant”. Végül előadja, hogy a tótajkú iskolamesterek jobbra tudnak is magyarul, de a szerb és a bevándorlott német tanítók majd csak ezután sajátítják el a magyar nyelvet.¹

Azóta e gyülekezetekben anyagi és szellemi gyarapodás, vagyonosodás és magyarosodás karöltve terjed. 1848/49. sem adhatott okot panaszra. A Hajnóczy Sámuel-féle papoknál hazafiság dolgában különbet a Tiszahát papsága sem mutathat fel!

A gyülekezetek anyagi haladása pedig, úgyszólván páratlan hazánk történetében. Állandó, fokozatos és következetes, tehát *törvényszerű* e gyarapodás. Szerfölött tanulságos példája annak, hogy kedvező viszonyok közt, a szorgalmas, munkabíró s munkaszerető nép előmenetele alig ismer határokat.

A bács-szerémi egyházmegyébe az 1780-as években telepedett törzslakosság új meg új rajokat bocsátott ki magából, régi anyaegyházai mégsem gyöngültek meg, hanem ellenkezőleg: alig száz év leforgása alatt, magok a rajbocsátó ekklezsiák népessége s vagyonossága is három-négyannyira növekedett.

¹ Noni ecclesiastico-scholastici *Annales Evangelicorum* Aug. et Helu. Conf. in Monarchia Austriaca. Neusolii, 1794. Tom. II. p. 150-152.

Minden évtized következetesen újabb és újabb anyagyülekezetekkel szaporítá az egyházmegyét, amint e felsorolásban világosan szemlélhetők a József kora óta alakult anyaegyházak, szervezkedések évszámával együtt:

1791. Pivnica, 1800. Neudorf, 1810. Kucura, 1817. Lality, 1828. Újvidék, 1833. Baja, 1849. Ó-Kér, 1850. Ó-Verbász, 1859. Német-Palánka, 1860. Feketehegy, 1862. Kacs, 1864. Bingula-Erdővég, 1871. Beska-Kercsedin, 1874. Német-Pivnica, 1877. Kovil Sz. Iván, 1879. körül Szurcsinban missio.

Ebből kivehető, hogy 1848, de különösen 1860 óta rohamosan szaporodnak bács-szerémi gyülekezeteink. Amannak kulcsát tán a jobbágyság, emennek közgazdasági s közlekedési viszonyaink javulásában találhatjuk meg, természetesen mindenkor hozzáértve az egyházmegye boldogulásának egyetemes kútfejét: a lakosság igyekvő tevékenységét.

1848-ban Bács-Szerémben mindössze 22 ev. anyaegyház volt, 46.295 lélekkel.¹ Ma ellenben, A *bács-szerémi ev. esperesség Scultéty Ede felügyelő és Belohorszky Gábor főesperes ikerelnöklete alatt, jun. 26. és 27-én tartott közgyűlésének jegyzőkönyve szerint*, csupán Bácska 27 anyaegyházában 57.238 a lélekszám, azonkívül Szerem-Verőce 6 anyaegyházában (a szurcsini missióval) 11.915, mindössze Bács-Szerémben 33 anyaegyház s filiáiban 69.153 a lelkek száma.

A cikk további része az idézett jegyzőkönyv alapján a bács-szerémi ev. esperesség jelen állapotát s törekvéseit tárgyalja.

Az esperesség lelkészei közül – a jelentés szerint – egy nem tud magyarul, a tanítók közül 4. Az iskolákban a magyar nyelv törvényszabta módon tanítatik, a magyar istenitisztelek behozatala pedig az egyes egyházak szabad kívánságára bízott. Igen helyesen. *Nem kell erőszakosan magyarizálni*; teljesen meg vagyunk elégedve, ha e részben a vezetők nem állanak ellent a nép kívánságának, mert meggyőződésünk, hogy csak idő kérdése, midőn pl. ezen jórészben magyar alföldi esperességben a nép hangosan fogja követelni, hogy nem akar továbbra is idegen maradni e hazában.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1884.

¹ Székács József: A magyarhoni ág. h. ev. egyház egyetemes névtára. Pest, 1848. 237. 1.

8. Magyar református papok Csehországban.

A „Budapesti Hírlap” egyik közeli számában „Magyarok Csehországban” című közlemény jelent meg, melyben egy előfizető nagy meglepetését nyilvánítja afölött, hogy egy múlt századi kimutatásban a csehországi helv. hitv. lelkészek sorában egész sereg magyar nevet talált. A neveket elő is sorolja, s végül azt kérdi, vajjon hová lettek e magyar papoknak az utódjai?

A régi cseh királyságban, melyhez Morvaország és Szilézia is tartozott, II. Ferdinánd csehországi helytartója, hg. Liechtenstein Károly, a császár nevében közzétett rendeletével még 1621-ben eltiltotta a protestánsokat nyilván. istentisztelet tartásától.¹ Attól fogva a protestánsok sorsa ama hármasságban szakadatlan mártíromság. Folytonos üldözések között, minden istápjuktól megfosztottan, a szegény prot. parasztok egyedül a félreeső hegyi vidékeken „a rigók honában” áldozhattak Istenöknek, ott is csak titokban. Színleg katolizálniok kellett, de azért krypto-kalvinisták maradtak; éppúgy, mint minálunk a szombatosok, részint kálvinistáknak, részint unitáriusoknak vallották ugyan magukat, de azért mindaddig, míg a zsidó vallásra át nem tértek, híven megőrizték judaizáns hitvallásukat.

A cseh, morva és sziléziai protestánsokat siralmas helyzetükből II. Józsefnek 1781-ben kiadott türelmi pátense váltotta meg. A nyílt parancsban adott áttérési engedélynek az lett a legelső következménye, hogy mindjárt az első évben egyedül Szilézia területén 2511 egyén nyilvánította magát protestánsnak.² Országszerte újabb és újabb gyülekezetek alakultak. Papjuk azonban nem volt egy sem. Honnan vegyenek lelki vezéreket? ez volt a főkérdés. Kezdetben kisegítőnek kaptak is néhány ágost. ev. lelkészt. Ámde a hussziták ivadékaiknak sehogysem tetszettek az előttük gyűlölt katholicismusra emlékeztető jelvények és szertartások, melyeket az ág. ev. papok alkalmaztak. Ezért írta már 1782-ben Csernászki János akkori ág. ev. bánya-

¹ K. Kuzmány: Urkundenbuch zum oesterreichisch-ev. Kirchenrecht. Wien, 1856. S. 39. 40.

² G. Biermann: Geschichte der evang. Kirche Oest. Schlesiens. Teschen 1859. S. 14.

városi superintendens és selmeci lelkész, a tiszáninneri ref. szuperintendenshez, Szalay Sámuel miskolci paphoz ez emlékezetes sorokat: „Kedves testvér, küldj a te vallásodon levő papokat Morvába és Csehországba, mert az enyémekeket nem fogadják el.” A császártól is parancs ment Tiszamellékére, hogy lássa el papokkal az újonnan alakult cseh, morva és sziléziai ref. gyülekezeteket. A protestánsok bécsi udvari ágense, Nagy Sámuel, valamint gróf Kinsky Fülöp csehországi nagybirtokos egyaránt sürgette Szalayt, küldene minél előbb misszionáriusokat a lelki vezetők híjjával levő eklézsiákba.

Tiszáninnen azonban nagy nehézséget okozott a nyelvkülönbség. Csehül egy pap sem tudott az egész kerületben. Voltak azonban ott már a reformatio korában alakult s azóta fennálló tótajkú református községek, melyeknek prédikátorai tótul tudva, rá merték magukat szálni arra a föladra, hogy a cseh nép között misszionáriusi teendőket végezzenek. Két felsőzemléni ref. pap, Kovács Ferenc alsókemencei és Jesseinus Joel lasztóci lelkész, itteni tótajkú gyülekezeteiket odahagyva „Isten nevében el is mentek és hivatalt nyertek az új földön, hol akkoriban sok volt az aratni való, de annál kevesebb az arató”.

A két misszionárius megérkezése még jobban fokozta az árva gyülekezetek buzgalmát és sóvárgását. És ismét megindult a levelezés a csehek és a magyarok közt. Morvaországból követek is érkeztek, azzal a hírrel, hogy *periculum in mora*; ne késedelmeskedjenek, küldjenek prédikátorokat, s ők örömmel fogadják, még ha az ő nyelvüket nem is tudják. Idővel majd megtanulják a csehországi „lingua vernaculá”-t.

Tiszamellékén most újra megkezdődtek a tanácskozások, melyeken végre csakugyan megtalálták a célravezető utat és módot. 1782 szent Mihály havában a sárospataki kollégiumban kihirdettetett, hogy az esti hat órakor tartatni szokott isteni tiszteleten jelenjék meg valamennyi úgynevezett tógátus theologus, mert nevezetes dolgok fognak publikáltatni.

A mondott időben teljes számban vonult be az ifjúság az auditóriumba, hol az akkori rektor-professzor, Szentgyörgyi István uram állott föl a szószékbe. Megható beszédet mondott. Előadta a türelmi rendelet áldásos következményeit. Íme a

morvák és csehek is szabadon imádhathják az egy igaz Istent, az ő Istenöket. Ámde nincsenek lelkipásztoraik. „Édes fiaim – így végzé beszédét – az evangélium terjesztéseért, a Jézusért, szánjátok rá magatokat, hogy elmenjete abba az országba, ha csak egy kevés időre is. Isten ád majd nektek erőt a munkára, a mi atyai áldásunk pedig kísérenni fog benneteket. Ne retentsen el titeket, hogy annak a nemzetnek a nyelvét nem értitek: lám az apostolok is úgy ménének idegen nép közé. Én elvárom elhatározástokat, melyre az úr isten adjon nektek kegyelmet és áldást.¹

Másnap egymásután jelentkeztek a misszióra kész tógátusok, úgymint: Szalay József, Végh János, Kovács András és Molnár Péter, kik a következő évben papi vizsga után fölszenteltetvén, együtt indultak a hosszú útra, apostoli tevékenységük színhelyére.

1783 s 84-ben egész rajokat bocsátott a s.-pataki kollégium a csehek földjére. Akkor mentek oda lelki pásztorokul: Ákos András, Bacsa Máté, Baka László, Bari Mihály, Bereti István, Bodnár János, Breznai János, Csider Imre, Csomor János, Fazekas György, Gál István, Gál Mihály, Galambos Sámuel, Kaposi Sámuel, Kazai János,² Kiss Benjámin, Marton Dániel, Orosz Sámuel, Rimány István, Sallay János, Sikora Péter, Szalatnay János, Szegő András, Szeremlei István, Szeremlei Samu, Szűcs Sámuel, Tardy Mózes, Toronyai Miklós és Túróczy János.

A pataki diákok kezdetben semmit sem tudtak csehül. Gyűléseiken magyarul tanácskoztak, s jó ideig magyarul végeztek minden egyházi szertartást. S miként napjainkban a moldvai csángók olasz papjai mellett írástudó falubeli magyar emberek a kántorok, úgy akkoriban a csehországi magyar papok kisegítői falubeli katonaviselt emberek közül válogatott kántorok

¹ „Nachricht von der Entstehung der reformirten Gemeinden in Böhmen. Verfasst und beschrieben von Johann Végh. d. z. Prediger der ref. Gemeinde zu Nabuschell, 1819.” Eredetije a s.-pataki főiskola könyvtárában. Tóthpápai kivonata után ismertette Szentpéteri Sámuel: Sárospataki Füzetek. IV. 149-153 lap.

² Semtes-i pap lett. Kazai Jánost 1779-ben pataki kollégiumi seniorúl említi Szombathi: A sárospataki ref. kollégiumnak históriája. Sárospatak, 1809. 38. 1. Nem tudom, hogy ez emigrált-e, vagy valamely név-rokona.

voltak. E hasonlat azonban mégis biceg egy kevéssé. Mert a jelenlegi moldvai r. kath. papok közül, egy született magyaron kívül csak egyetlenegy, t. i. páter Dominicus Migliorati forrófalvi pap tud beszélni hívei nyelvén; míg ellenben a Csehországba ment magyar papok első kötelességöknek ismerték: megtanulni azt a nyelvet, melyen híveik beszéltek. Időjártával meg is tanulta legnagyobb részök. Aki pedig nem sajátíthatta el hívei nyelvét, az meg sem tudott szokni közöttük, s mihelyt szerét ejthette, visszatért szülőföldjére.

Szent lelkesedés és mély vallásos buzgalom kellett ahhoz, hogy a misszió sikerüljön. Nemcsak a nyelvi nehézség, hanem az egyenes üldözés is súlyosítá a kiköltözött magyar papok helyzetét. Kaposi Sámuel, meg Szalay Józsefet majdnem agyonkövezték. A környékbeli r. kath. lakosság husszitáknak gúnyolta a prot. népet, mely az ország legszegényebb lakosaiból állott. Szénégetők, favágók, erdőcsőszök, tömérdek zsellér: ím ily népelemekből állott a cseh prot. eklézsia.

Templomaikat csak itt-ott tudták megépíteni. Jó ideig szabad ég alatt, vagy csűrökben tartották az istentiszteletet. Ám magyarországi hitfeleik ekkor sem felejtkeztek meg róluk. Az ország minden részében gyűjtéseket rendeztek számukra.¹ Malomvizi Kendefi Elekné és gróf Bethlen Györgyné Erdélyből küldtek számukra úrasztalához való ezüst kelyheket, tányérokat, arannyal hímezett abroszokat stb. Egyéb erdélyi mágnások, valamint egyes eklézsiák is busás adományaikkal segítették az új gyülekezeteket.²

Már 1795-ben teljesen szervezve volt a csehországi ref. egyházkerület. Hét eklézsia kivételével, a többiben már rendes papok hirdették az igét. Szűcs Sámuel chleby-i lelkész volt a szuperintendens. A podebradi egyházmegyében esperes Baka László horátev-i pap (később szuperintendens), lelkipásztorok: Sallay János, Szűcs Sámuel szuperintendens, Molnár Péter, Szegő András, Tardy Mózes, Csomor János, Végh János, Kazai János. A prágai egyházmegyében esperes Túróczy János kráb-

¹ Lásd a slavóniai, magyar-rétfalusi ref. egyház jegyzőkönyveit az 1785-ik évről.

² Magyar Kurir. Bécs, 18. máj. 1790. 560 lap. — Sárospataki Füzetek. VIII. 830.

sice-i pap, lelkészek: Fazekas György, Csider Imre, Rimány István, Szalatnay János, Kaposi Sámuel, Kovács Tamás, Sikora Péter, Bacsa Máté. A chrudimi egyházmegyében esperes Breznai János velim-i pap, lelkipásztorok: Szentmártonyi Pál, Bereti István, Iványi István, Gál Mihály, Szeremlei Samu, Kiss Benjámin, Gál István, Ákos András és Galambos Sámuel. Az egyetlen Iványi István, dvakacovicei pap kivételével, a többi valamennyi volt pataki tógátus theologus.¹

A következő, 1821-ig terjedő időszakban, még egyre tartott a magyar papok kivándorlása Cseh- és Morvaországba. Akkor mentek oda Kun Sándor, előbb klobouki, később nusloui pap és esperes; Szántay János proseci, Lenkey László bosini, Kossuth János cernilovi, Soltész István velenicei, Nagy György wanowitzi, Mészáros Péter lipthali és Simon János klobouki lelkész.

Időmultával újabb elemek is járultak a régiekhez. A csehországi református falvak lakosai ugyanúgy cselekedtek, mint ugyanabban az időben nálunk a bácskai és tolnai sváb ref. új telepítvényesek. Kiválóbb tehetségű fiatalokat magyar prot. főiskolába, t. i. Patakra adták, azzal a szándékkal, hogy ott papokká neveltessenek, s hazatérve a cseh gyülekezetekben alkalmaztassanak. Az első ily növendék, tudomásom szerint, Kubes Mátyás volt, ki iskoláit Sárospatakon végezvén, ott 1811-ben contrascribává, s a felsőbb syntaxisták praeceptorává lett, s még ugyanabban az esztendőben Csehországba ment lelkészül.² Ő volt az első cseh származású pap a cseh-morva eklézsiában. Rajta kívül kizárólag magyar nemzetiségű papok vezették a cseh prot. egyházakat egész 1821-ig, amidőn a bécsi theologiai fakultás felállítatván, ott nevelkedett ausztriai illetőségű, bár jobbára magyar származású papok foglalták el a megüresedett lelkészi állomásokat.

¹ Növi ecclesiastico-scholastici Annales evangelicorum Augustanae et Helveticae confessionis in terris Austriacis. Schemnicii, 1795. IV. 46-50. lap.

² „Anno 1811. die 16. jan. Senior constitutus Steph. Fancsik, contrascriba Matthias Kubesch. Eodem, die 9. martii ecclesiae in Bohemia futurus. Tunc contrascriba constitutus Alexander Kiss, qui simul syntaxeos superioris praeceptor classicus est.” Szombathi: Hist, scholae ref. Sárospatakiensis. Sérospatakini, 1860. p. 218.

Az utolsó cseh származású theológus Patakon, Vedrál Ferenc volt, ki 1821-ben ugyanott hunyt el, s a kollégiumi nagy-kántus gyászéneke kísérte nyughelyére.¹

Arra a kérdésre, hogy „hová lettek a csehországi magyar papok s utódjaik?” jóformán kimerítően pontos feleletet adhatunk. Egy részök minél előbb hazajött; más részök cseh földön maradt ugyan, de gyermekeit nálunk, magyarokul neveltette s így azok állandóan itt is maradtak; legnagyobb részök azonban végképp künn maradt s maig élő ároni családokat alapított.

A három első szuperintendens, u. m. Kovács Ferenc krovnáí, majd velimi pap 1784-1787-ig; Szűcs Sámuel böhmisch-roth-wasseri, aztán vysokai, végre chleby-i lelkész, 1787-1799-ig és Fazekas György, előbb lecicei, később ksely-i pap, 1799-1810-ig, – mind a három visszatért hazájába s itt, mint papok haltak meg. Ez utóbbi, kit meg kell különböztetnünk a vele egy időben élt Fazekas György, nagykállói ref. lelkésztől, szuperintendenssége alatt, 1804-ben Kselyben elkezdte írni a cseh ref. egyházak történetét. „A II. József császár által kiadott tolerantiától fogva – írja 1810-ben Szalatnai János moraweci pap - a ref. ecclesiák dolgait írják, úgy vélem, a cseh és morváí Főtiszt, superintendens urak; legalább azt tudom, hogy a csehországiakat írja a csehországi; mert én ez előtt hat esztendővel nálla lévén, láttam már akkor belőlle magam egynehány levelet.”²

Túróczy János prágai esperes és krábsice-i pap, mint bejei lelkész halt meg Gömörben; Szentpéteri Sámuel pelsőci lelkésznek, közéletünk e jelesének, anyai déd-nagybátyja volt.

A gregarius papok közül csakhamar hazajöttek: Szalay József tolnamegyei születésű ifjú, ki 1783-ban a pataki diákok közt legelőbb jelentkezett cseh misszionáriusnak, továbbá Galambos Sámuel, ki a morva határon fekvő teleci-i kicsiny cseh eklézsia papja volt. Törös István, szintén az elsők közt, még 1783-ban iratkozott be Patakon cseh misszionáriusnak (neve a fentebb felsoroltak közül tévedésből kimaradt). El is ment oda,

¹Orbán József: A sárospataki énekhar története. Sárospatak, 1882. 64.1.

²Szalatnai eredeti levele Tóth Ferenchez, a Nemzeti Múzeum kézirat-tárában. 4. r.

de csak kevés ideig bírta ki abban a görbe országban. Hazájába térve, előbb a mikolai, később, 1794-től 1803-ig a sályi-ieklezsia papi tisztét viselte.¹

Jessenius Joel, ki Kovács Ferencsel együtt legelőbb ment ki Csehországba, azt hiszem, szintén hazajött, mert a csehországi lelkipásztorok sorában beiktatása után többé nem említetik. Ő voltaképp ideszakadt cseh papi családból származott. Atyja Jessenius, helyesebben Jessenyak (=őszi) György felsőzempléni éspedig előbb bánóci, aztán málcái pap, így írt önmagáról 1754-ben: „Georgius Jessenius, *natione Bohemus*”. A magyar nyelvet sohasem bírta teljesen, ellenben kitűnőleg fordított magyarból tótra. Tizenhat évi málcái papsága után, 1770 okt. 21-én hunyt el. Ekkor Málcára helyettes lelkészül fia, akkor még debreceni tógátus, Jessenius Joel vitetett,⁸ ki utóbb lasztóci, majd 1782-ben csehországi prédikátorrá lett, hol nyoma vész.

A két Szeremlei, t. i. Samu klasteri (szül. 1756) és István san-i lelkész (szül. 1758), hasonlóképp végbúcsút vett Csehországtól. Az utóbbiról tudom is, hogy miért? 1787-ben ugyanis a következő közlemény jelent meg a Magyar Kurírban, melyet úgy vélem, maga Szeremlei küldött be: „A tudatlanok vallása vakbuzgóságon épült többnyire és mint a rózsza, csak a tövisek között szokott virágozni. A csehek, míg vallásbeli türelmek nem volt és csak nevéért is üldöztettek, föld alatt lévő jukokban (sic!) éjjel titkon buzgóskodtak és ezek közül sok halált szenvedett volna a maga vallása nevéért; most mióltától fogva szabad vallásbeli gyakorlások és prédikátoraik vágynak, azokat az Illyés hollója által szeretnék tápláltatni, némely helyeken éppen nem akarván azoknak fizetni, mintha bizony az Úr szőlőjében fáradozónak sem bort inni, sem kenyeret enni nem kének. Ha a szegény prédikátor fizetését kéri, azzal fenyegeti a cseh keresztény (sic!), hogy r. katholikussá lészen; ha a pap dézmálni megy, ezt megint azzal, hogy protestáns lészen. Ezen okból ref. prédikátor Szeremlei úr Száán-ból elköltözék, a maga

¹ Kiss Kálmán: A szatmári ref. egyházmegye története. Kecskemét, 1878. 707. 1.

² Új magyar Athenás. 1887. 503. 1. hibásan „Jessénim”-nek írva Jessenius helyett.

hideg, sem meleg hallgatóit ott hagyván, mint Szent Pál az oláhokat.”¹

Szeremlei Istvánt a hazatérésben bátyja, Samu is követte. Szeremlei Samu borsodmegyei laki, majd 1807 körül disznóhorváti lelkésszé lett. Négy fia maradt, u. m. József, István, Gábor és Pál. Ezek közül Gábor, előbb felsőnyárádi ref. lelkész, később szigeti, bécsi, majd pataki theol. tanár, az ismeretes „Politika” és „Dogmatika” írója (meghalt 1867 január 26). Hasonnevű fia jelenleg a sárospataki Népbank ellenőre; két leánya is életben van. Az említett Szeremlei István, san-i papnak, hasonlóan István nevű egyetlen fia, Marosvásárhelyt, mint nevelő halt meg 1819-ben.

A hazatérteken kívül, szép számmal voltak oly magyar papjaink is Cseh- és Morvaországban, kik ott maradtak ugyan, de gyermekeiket haza küldték magyar papokul. Kiss Benjámín helyettes superintendens és mocovici, később liebstadti, végül rowecini prédikátor négy derék embert nevelt a magyar egyház szolgálatára. Fiai: Kiss Lajos (szül. 1813, meghalt 1865) gyömrői lelkész, a pesti egyházmegye áldott emléké fősperese; Kiss Adolf, volt új-soóvéi pap (szül. 1814, megh. 1880), Kiss Károly, jelenleg mányi lelkész és Kiss Gusztáv hódmezővásárhelyi ref. főgymnasiumi tanár. Leánya is magyar papné lett: Kozma Lajos volt feketehegyi lelkipásztor neje s e részen unokája: Kozma Géza tiszakálmánfalvi misszionárius lelkész. Kiss Benjámín neve máig él egyházunkban, egyik unokája, Kiss Lajos fősperes fia, Kiss Benő ordasi pap által. Másik unokája: Kiss Károly fia, Kiss Béla váli lelkész s szintén unokái: Kiss Adolf vadkerti pap és Kiss Béla ref. tanító, Kiss Adolf fiai.

Csider Imre lecicei papnak a fia, Csider Antal szintén haza jött s mint gömörmezei Balog község lelkésze hunyt el az 50-es években.

Bacsa Máté vysokái prédikátor az 1810-es években cseh földön halt ugyan meg, de gyermekei közül legalább egyet haza küldött. „Idvezült t. Bacsa Máté uram – írja róla Wégh János, nebudzel-i tisztvársa – nem egyszer mondotta: bár inkább varga lettem volna Magyarországon, mint csehországi prédikátor, bizony jobban provideálhattam volna gyermekeimet;

¹ Magyar Kurír. Indult Bécsből 17. jan. 1787. V. szám.

csakugyan le is küldött egy fiát csizmadia mesterségre, nem lévén módja taníttatásába.”

Az emigrált magyar papoknak azonban legnagyobb része családotul végleg Csehországban telepedett le. Közülök nevezetesebbek Baka László horátev-i lelkész, ki 1809-ben az addigi szuperintendens, Fazekas György ksely-i pap helyébe lépett s 1820-ban, mint cseh superintendens halt meg.¹ Ő Fülesden született, Szatmármegyében. Minthogy a fülesdi születési anyakönyv csak 187²/₃-al kezdődik, születési éve meg nem határozható, de testvérének unokái még az 1860-as években is nagy tisztelettel és nemes büszkeséggel emlékeztek a hazájától elszakadva, Krisztus érdeméhez annál inkább csatlakozott férfiúró. A család, melyből származott, földműves, birtokos nemes család, most is él Fülesden.²

Baka László után Kubes Mátyás, az egykori pataki contrascriba neveztetett ki szuperintendenssé, ki bár az első cseh eredetű szuperintendens, de jóformán magyar számba jöhet, amennyiben Patakon tanult, magyar volt a felesége: nemes Horváth Terézia, magyar ember a veje: Tardy István s magyar földben nyugosznak hamvai. Kubes Krábscén született paraszt szüléktől; Patakra 15 éves korában ment (1796) s 15 évig tanult a kollégiumban. Mint tógátus, Szabó physices professor leányát tanította, aztán a német nyelv megtanulására Hangácsi nevű nemes emberrel Kézsmárkra ment. Egy év múlva megint Patakra tért vissza s Szemere István vicispán házában nevelői tisztet vállalt. 1811 húsvét haváig contrascriba, aztán ksely-i pap Csehországban. 1816-ban prágai esperes, 1821-ben cseh szuperintendens. 1825-ben elfogadta a mocowic-i egyház meghívását, onnét azonban csakhamar visszament előbbi egyházába Ksely-be. 1848-ban a ksely-i papságról lemondott s attól fogva csupán szuperintendensi teendőket végzett. 1855 nov. 9-én hunyt el Komlós-Keresztesen Sárosmegyében, hol leányánál, Tardy Istvánnénál volt látogatóban. Hült tetemei az ottani temetőben helyeztetek örök nyugalomra.

Kubes utóda ksely-i papságában fia, Kubes József, ki 1855

¹ Wégh János jegyzetei: Bacsza Mátéről, Sárospataki Füzetek. VIII. 824. Baka Lászlóról, u. o. IV. 153.

² Bartha Mór mikolai ev. ref. lelkész úr magántudósítása.

23-án helyettes szuperintendenssé neveztetett ki. Csaknem napjainkig viselte a prágai egyházmegye esperesi hivatalát.

Kossuth János ivadékai közül Kossuth Antal a negyvenes évektől 1860-ig krovnáai pap és esperes. Különösen nevezetessé lett Kossuth Frigyes Vilmos, a prágai cseh reformált egyház alapítója. Ő még, mint krovnáai káplán kezdte meg a prágai külön cseh reform, egyház megalapításának munkáját; 1847 aug. 1-én prágai pappá választatván, egészen egyháza szervezésének élt.¹ Azonban bármekkorák voltak érdemei, az orthodoxokkal egyesült pánszláv-párt, testvérelével Kossuth Benjámint szintén cseh pappal együtt üldözőbe vette s addig nem nyugodott, míg ki nem túrta az országból. Így került Csehországból a Rajnamellékére, hol mint wirsch-weileri német pap működött.²

Állandóan megtelepedett még Csehországban Tardy Mózes libicei lelkész, utóbb a podebradi egyházmegye esperese. Fia, Tardy Mózes az 50-es években nebudzeli pap és prágai esperes s Tardy Sámuel bosini pap, ugyanakkor podebradi esperes. Tardy István chleby-i prédikátor 1854-ben lemondott hivataláról, s komlóskeresztesi birtokára vonult nyugalomba.³ Az öreg Tardy Mózes unokája, dr. Tardy Hermann, ez idő szerint az osztrák örökös tartományokban lévő reformátusok bécsi főfelügyelője, ki 1883 augusztus havában rokonai meglátogatása végett, fiával együtt körutat tett Magyarországon. Járt Kőrösön, Debrecenben, Miskolcon, Patakon, Tisza-Becsen, s végre szatmármegyei Kis-Arba ment, honnét családja származott. „Az ismeretlen magas rokon, írta akkor e lapban Kalós Péter – hogy rokonságát igazolja, egyik öreg Tardyval a nemes levelet előkerestette és kitűnt, hogy a nemes levelén levő pecséten ugyanazon jelek voltak láthatók, melyek az ő pecsétgyűrűjén. Az egyszerű földműves rokonok öröme ezen ismerkedés után leírhatatlan lett; a hír gyorsan elterjedvén a községben, mindenki vágyott és igyekezett a ritka kedves vendégeket látni; a szorgos munkaidő dacára ünnep lett az egész községben és nem dolgozott senki, a lakosok apraja, nagyja,

¹ A prágai ref. egyház történetét közli Kátai Márton: Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1861. 346-351. 1.

² Der österreichische Protestant. Klagenfurt, 1877. Nr. 15.

³ Protestantische Jahrbücher für Oesterreich. Pesth, 1854. S. 379.

mind a vendégek minél szívesebben való ellátásával volt elfoglalva; csak egy volt a baj, az t. i. hogy a vendégekkel nem tudtak beszélni, de ezen a helybeli lelkész némileg segített.” Kis-Arban másfél napot töltve, onnét Komlós-Keresztesre, többi rokonaik fölkeresésére indultak.¹

Nagy György wanowitzi prédikátort papságában fia, Nagy Sámuel követte, kit 1842-től 1847-ig morvaországi szupirentendensül találtunk följegyezve. E családból származhatott Nagy Károly, kiről Bartha Mór mikolai lelkész úrtól ezt a tudósítást vettem: „1852-53-ik évben én is találkoztam mármaros-szigeti tanár koromban a szigeti ref. iskolában tanuló Nagy Károly nevű derék ifjúval, kinek atyja csehországi vagy morvái lelkész volt, s a magyar nyelv tanulásaért jött Szigetre.”

Wégh János, ki az elsők közt vándorolt ki, még 1783-ban, előbb lysái, utóbb nebudzeli prédikátorrá lett, s mint 68-ik életévében járó ember, ott hivataloskodott még 1822-ben is. „Nachricht von der Entstehung der reformirten Gemeinden in Böhmen” című emlékirata a pataki kollégium könyvtárába került. 1821-ben kemény összetűzése volt Kubes Mátyás akkori szuperintendenssel a „Főtisztelendő” cím miatt. Ő ugyanis csak „Tiszteletes”-nek titulálta a szuperintendenst, ki erre körlevélben protestált e lealacsonyítás ellen, melyet „ex sola turpi insolentia, superbia, invidia” követett el rajta „egyik s másik” prágai egyházmegyebeli pap. Wégh e körlevelet magára vette, s elkeseredett hangon írt levélben torolta meg. Azt vitatta, hogy a Főtisztelendő cím csak a tudós, vagy az ároni családból származott szuperintendenseket illeti meg. Vitatja, hogy a nyomorult (misellus) ksely-i szuperintendensi hivatal nem helyezhető egy sorba a bécsi, berlini, boroszlói, vagy pesti szuperintendensséggel. „Más Mátyás király – (célzás Kubes Mátyás nevére) – más Mátyás kovács!” Szemére hányja a hálátlanságot, mert hisz ő segíté be a ksely-i jövedelmes papságba. S mivel a szegény cseh paraszt családból származott Kubes magyar kegyelemkenyéren nőtt Patakon, ezzel az intéssel végzi szenvedélyes levelét: „Sis gratus erga nationem Hungaricam, ejusque hic miseram vitám degentes filios, a qua beneficio és

¹ Prot. Egyh. és Isk. Lap, 1883. 34. sz.

mactatus; sis memor primum lapidem fundamentalem religionis in Bohemia reformatae a nobis, et a natione mea hic fuisse depositum.”¹

Szalatnai János moraweci lelkész szintén Csehországban halt meg 1820 táján. Fiai: Gerzson, ki 1812-ben mint dvakovicéi pap fordul elő, s 1854 körül lépett nyugalomba, továbbá József és János, kiket Pápnál neveltetett...

Családjából ered Szalatnai Justus Emánuel, ez idő szerint velimi pap és a cászlai, újabban felállított egyházmegye esperese.

Molnár Péter chaletice-i, majd krábsice-i pap és esperes, az 1810-es évek vége felé, nagy szegénységben halt meg cseh földön. „Molnár Péter tiszt, atyánkfia, aki osztán senior is lett, – ezt olvassuk róla – becsületes jámbor ember, igen jó, épületes pap, a legszegényebbül élt, alig vett egy font húst sátoros innepekben, soha a maga házában sert nem ivott, mert csekély fizetését hat gyermekeire kellett költenie. Sírva kérte hallgatóit, hogy jobbítsák fizetését. Nem! siketeknek beszélt. Kérte halálos ágyába az ekkleziát, hogy a fiát hozzák el papjoknak, aki Morvaországban egy szegény ekkleziában volt prédikátor, hogy legalább legyen özvegyének s árváinak a fia kebelébe fejőket lehajtani és földönfutók ne legyenek Csehországban. Nem! mert már a cseh fiak supplántálták az ekkleziát. Ingyen sem adtak a magyar nemzetből valónak vocátiót. Már érezték, hogy van elég nemzetbeli subjectum,” stb. Molnár Péter egyik fia, Molnár Gábor, e század elején sloupnice-i lelkész, s alkalmasint egyik ivadéka Molnár Ede nebudzel-i pap, ki jelenleg a prágai egyházmegye esperese.

A Kunok is kinn maradtak. Közülök 1838-ban Kun Károly jaworniki pap s a morvaországi keleti egyházmegye esperese (1856-ig), az öreg Kun Sándorral együtt, ki mint nuslauer pap, addig az évig viselte a morvaországi nyugati egyházmegye esperesi hivatalát.

Rimány István vysokái prédikátor fia, Rimány József előbb vtelnoi, később velimi pap és esperes, úgy 1821-től 1844-ig.

A még 1783-ban kivándorolt pataki diákok közül való Ákos András sloupnice-i, majd borovái és Marton Dániel krownái

¹ Sárospataki Füzetek. VIII. 825-829.

papról, mivel még 1817-ben is csehországi papok voltak,¹ föl-
tehető, hogy szintén végleg ott telepedtek le.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1887.

9. A londoni „Biblia Társaság” 1887-ben.

The eighty-third report of the British and Foreign Bible Society M.DCCC.LXXXVII. with appendices and a list of subscribers and benefactors. Sold at the Bible House, 146. Queen Victoria Street, London; 1887. 488+142 lap, ára 1 shilling.

The Monthly Reporter of the British and Foreign Bible Society. Nro 6, June, 1887. Contents: Proceedings at the eighty-third anniversary meeting.

Nem rég történt – alig ílesztendeje -, hogy egy anglophil barátommal élénk beszélgetésbe ereszkedtem az angol viszonyokról. Figyelmeztettem barátomat Seeley legújabb művére és Stein Lőrinc cikkeire, melyek az angol nemzeti nagyság hanyatlását, illetőleg törekenységét bizonyítgatják.

Félrebeszélnek! – válaszolt. Vakok, akik színekről ítélnek. Nem ismerik az országot és a népet, melyet elítélnék.

Seeley csak ismeri, vetem ellenébe, hiszen született angol, s Cambridge-ben él. Macaulay csak ismerte, s a pápaság örökkévalóságával szemben Szent Pál templomának romjairól beszél. Moore csak ismerte, s megdöbbenve ez egeket verő nagyságon, így veri a célzatosan *hindu* kézbe adott lantot:

All that is bright must fade,
The brightest still the fleetest..

Ez poéta, szólott ismerősöm, s poétáknak cuncta licet. Seeley hajhássza a feltűnőt s az eredetit. Maculay egy sikerült antithesis kedvéért sohasem habozik feláldozni az igazságot, magad mutattad ki hatásvadászatát Frigyes Vilmosodban.

Kezdtém észrevenni, hogy derék barátom több mint anglophil; kitört belőle az anglomania.

Világcsaló – úgymond – aki hajóhadukkal, bármely más

¹ Az ausztriai csász. kir. birodalomban 1817-ben tartatott reformáció harmadik százados öröm-innepének előadása. Németül kiadta Glatz Jákob, magyarul Márton József. Bécs, 1818. 39. és 128. 1.

nemzetét csak össze is meri hasonlítani; alkotmányuk mintakép, melynek igézete rávitte Európa összes nemzeteit – az orosz kivételével, hogy vakon másolják; kereskedelmük világra szóló; iparuk, tudományosságuk felülmúlhatatlan, s vallásosságuk megragadja, sőt elragadja az oly hidegen boncoló elméket is, mint Hillebrand; munkaszeretetük minden jó Forrása, s szívvösságuk, gyakorlati érzékek közmondásos.

– Merő superlativus!

– De ha nem lehet róluk másképp beszélni.

– Mindenről lehet.

– Akkor nem becsülöd meg őket érdemök szerint.

– Éppen aszerint becsülöm. Nagyhatalmuk jövődjé nem áll előttem rózsás színben, de elismerem jelen nagyságukat, s ha azt bizonyítanom kellene versenyző nemzetek fiai előtt, nem azokat hoznám fel, melyeket te emlegettél, hanem a *Biblia Társaságot*. Ennek már létele is az ó-római *virtus* értelmében vett erények oly roppant conglomeratumát feltételezi, hogy egy-magában elegendő ama nemzet erkölcsi s anyagi nagyságának bizonyítására. Mert e társaság alapeszméje a legnemesebb: az Úr országának terjesztése minden rendű s rangúak közt egyaránt, vallás- és nemzetiségi különbség nélkül. íme Jézus szerepe megvalósítva a földön. Mély vallásosság és felebaráti szeretet, áldozatkészség és takarékoság, gyakorlati számítás és szívósság: ezek a fenntartó elemei. Roppant pénzerő, tudomány, mely behatol a hottentoták közé, ellesi hangjaikat, s nemzeti nyelvükön viszi közjüket, ezer veszély közt a szeretet és irgalom-kegyelem örök ígét, – ezek lüktetnek állandóan ebben a nagy szervezetben. S végezetre kereskedelmi összeköttetés és világalalom nélkül mindez lehetetlen volna, a jó szándékok ingoványán járna, soha meg nem valósulhatna. Nézz e társaságra, s benne mint mikrokozmoszban megleled az angol nemzeti nagyság minden néven nevezendő potenciáit.

A mustármag ősi allegóriája ismétlődött a Biblia Társaság történetében. 1804-ben összeállt egy csomó hitbuzgó angol s a biblia terjesztését tűzve feladatául, megindult az úton, mely elvezette őket, a szent könyvvel kezökben a világ minden népe közé. 50 évvel ezelőtt még csak Franciaországban, Német-

országban, Görög- és Törökországban, Nyugat-Indiákon, Canadában és Chinában voltak ügynökségeik. Ma, azokon kívül Belgium, Hollandia, Ausztria-Magyarország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Dánia, Észak- és Dél-Oroszország, Egyiptom, Algír, Marokkó, Perzsia, Malaysia, Észak-, Közép- és Déli-China, Japán, Keleti és Nyugati Ausztrália, a Plata folyó melléki köztársaságok s Brazília ügynökségeik működési terünumai. Mikor ez év blytán Exeter-Hallban máj. 4-én évi gyűlésre ült össze a Társaság, Earl oí Harrowby, az elnök, megnyitó beszédében kiemelte, hogy ezidőszerint a biblia ismét 12 középázsiai és szibériai, 12 indiai, 14 chinai és mongóliai, 19 csendes-tenger melléki, 30 afrikai és 30 észak-amerikai nyelvre fordítottatott le. Még csak egy nagy nemzeti nyelven nem készült el a biblia fordítása, és ez a japáni; de úgymond az elnök, „biztosítottak arról, hogy nyár derekáig (by Mydsummer) készen lesz a teljes biblia japáni nyelven is”. Négymillió biblia osztatott ki az év folyamában. Ötvenévvvel ezelőtt 1,100.000 forint volt a társaság bevétele, az idén harmadfél millió.

Magyarországról Ausztria rovat alatt van szó, mely nem correct cím ugyan, de mivel a varsói kormányzóságot, vagyis Orosz-Lengyelországot, továbbá Romániát és Szerbiát is magában foglalja, meg kell vallanunk, hogy bajos is lenne szabatos címet találni rá. Ausztria-Magyarország épp úgy nem felelne meg a valóságnak, mint a puszta Ausztria. Egész más beszámítás alá esik az „Austrian Empire” ausztriai birodalom kitétele, mellyel e kötetben gyakran találkozunk. Nem győztük eléggé csodálni e csodát. Meglepő látvány is, hogy egy oly felvilágosodott, s oly gyakorlati nemzet, mint az angol, még mindig beszél – de strigis quae non sunt. Mert az ausztriai birodalom, a Gesammtreich el van temetve, már nem létezik, legföljebb mint hazajáró lélek kísért némely okulni nem tudó s nem akaró úgynevezett államférfi agyrémei között Ausztriában.

Nem emeltünk volna szót a fennforgó fonákság ellen, ha ennek nagy gyakorlati következményeit nem látjuk vala, melyek reánk nézve határozottan károsak. A társaság ugyanis, amint kiadásai rovatjából látjuk, az „Austrian Empire” számára szánt kiadványait jobbra Bécsben nyomatja. 1886-ban több mint 70.000 forintot adott ki a társaság Bécsben nyomtatott kiadvá-

nyaiért.¹ Ellenben Budapesten, Hornyánszkynál, a társaságnak aránylag igen csekély számú, a bécsihez képest jó ha egy tizedrésznyi kiadványa kerül ki a sajtó alól. Ennek a tüneménynek szerintünk nincs más magyarázata, mint az, hogy a társaság előtt az egységes Ausztria képe lebeg, s ennélfogva a „birodalmi” központról látja el a „birodalom” szükségletét...

Ugyanily szembeszökő ellentét (a striking contrast) nyilvánul az osztrák és a magyar kormánynak a társasággal szemben tanúsított magatartásában. Ki van emelve a magyar kormány barátságos magatartása (friendly attitude) a főügynök irányában. Ki van emelve, mily gyorsan adta meg a colporteur-ök számára a házalási engedélyt; míg ellenben az osztrák kormány mind-ezekben éppen az ellenkezőt tette.

„A magyar új testamentom – írja a jelentés – már át van nézve, s az ó-testamentomé is kezdetét vette. Szász Károly ref. püspök elnöklete alatt revideáló bizottság alakult, melyben az országnak e tárgyban legkitűnőbb férfiai foglalnak helyet.”

Még csak annyit tartok érdemesnek a fölemlítésre, hogy a társaság központi, londoni bizottságában egy magyar ember, Dr. Duka Tivadar, a magy. tud. Akadémia tagja is benne van, ki, mint köztudomású, üdvös befolyását nagyban érvényesíté egyebek közt abban, hogy a Károli biblia égetően szükséges revízióját lehetővé tette. Azt is csak futólag említem, hogy E. Millard, a társaság bécsi főügynöke negyven évi buzgó szolgálata után nyugalomba lépett, s helyét fia, H. E. Millard foglalta el, ki annakelőtte trieszti, varsói, majd budapesti ügynök volt, s a magyar nyelvet Debrecenben sajátította el, hol huzamosabb ideig tartózkodott.

Mondom, futólag szólok e tényekről, melyek személyi természetűek. Engem a *dolog* iránti érdeklődés vitt ez ismertetésre, mely tárgy oly nagyszerű, oly nagyszabású, oly nemes, mondhatnám dicső, – hogy mellette minden személyi vonatkozás apróság, vagy legalább annak tűnik fel. A római Péter-templomon sem az egyes kőkockákat néztem, melyekből az egész épült, hanem a renaissance művészi szellemét, *felsőleges arányait*, melyekhez nincs más fogható.

Prot. Egyházi és Iskolai Lap. 1887.

¹ »For Scriptures printed in Vienna 6990 sterling 8 s. 4 d.» Appendix C. to the Report etc. p. 95.

10. A keresztyénség egysége.

1920. okt. 31.

A reformáció, melynek 404-ik évfordulóját ünnepeljük, Luther föllépésekor történelmi szükségképesség gyanánt jelentkezett. Előzményei a távol középkorba nyúlnak vissza. Eredetében angol-szász ez is, mint az emberiség másik világraszóló mozgalma, a francia forradalom. Az angol Wyclif: a doctor Evangelicus, 1375-ben már ugyanazon tanokat hirdeti, amit a következő században a cseh Hus János s 1517-ben Luther. Mozgalmuk koruk szellemében gyökerezik, melyet három különböző névvel reneszánsz, humanizmus és reformációnak neveznek ugyan, de e három közt nincs semmi lényegi különbség, mert mindegyik az emberiség megújhodási sóvárgását fejezi ki. Mind a három az individiumot avatja világtörténelmi tényezővé.

A reformátorok a megújhodás legnagyobb akadályát a középkori katholicizmusban látták, mely eladdig a nyugat-európai emberiség egyedüli, felülmúlhatatlan nevelője, tanítója, vigasztalója volt. A rendszer válsága Luther által dőlt el. A 95 tétellel megkondult a lélekharangja az akkori egyetemes egyháznak. Az új eszme megérett a kivitelre s vele szemben az eretnekítés annakelőtte biztos ellenszere immár hatástalanul pendült el.

Október 31-et mi nem önmagáért ünnepeljük, hanem mert ekkor indul meg az a tevékenység, mely 1517 óta egyvégtében haladva előre, a protestantizmus életrehívását eredményezte. Közvetlen szemlélet alapján azt lehetne mondani, amint mondták is nem egyszer, hogy eszerint mi a keresztyénség *kettészakadásán* örvendezünk, mert az, Luther fellépése után, annyira tényé lett, hogy a régi egység visszaállításának jóformán még a reménysege is eltűnt. Mai napság 296 millió a katholicus, 206 millió a protestáns.

Ha azonban eszmei magaslatról nézzük ugyanezen világtörténelmi eseményt, következménye gyanánt kell minősítenünk másik vonását is. A katholicizmus merevségében, a római birodalom bukása után átvett korlátlan hatalmi igényeivel, nem volt fenntartható s legkiválóbb fiai a reformzsinatokon mindhiába törekedtek újjászervezésére. Most Luther rákényszeríté a római egyházat, hogy ha a harcot föl akarja venni, reformálja önmagát, így jött létre a Tridentinum, vagyis az egyház reformja a

katholicizmus körén belül, ami új életet öntött szervezetébe, hogy időtlen időkig tudjon ellentállni minden bomlasztó kísérletnek. Úgy hogy körülbelül igaza van a Nouveau Christianisme szerzőjének, a „szociális vallás” megalapítójának, minden kinyilatkoztatott vallás legnagyobb ellenségének, mikor azt mondja, hogy közvetve Luther és Kálvin mentette meg az egyetemes keresztyénséget.

Ha ugyanis eszményileg, egymás mellé és nem egymás fölébe rendelten képzeljük a katholicizmust és a protestantizmust, akkor e két önálló világnézet egynek tűnik fel éppen legiőbb jellemvonásában, lévén mind a kettő kinyilatkoztatott krisztusi vallás. Ebbeli egységek egyiktől sem kívánja, siker reményével nem is kívánhatja, hogy feladja a maga álláspontját. Az idők próbája, a tapasztalat nyilván mutatja azt is, hogy egyik sem tűr meg még csak gyámkodást sem maga fölött.

De ugyancsak történelmi tapasztalat igazolja, hogy a katholicizmus és protestantizmus, mint világnézet, amellet, hogy a priori feltételezi, egyszersmind határozottan *kiegészíti* egymást. A kettő együtt alkotja a romano-germán civilizációt, melynek hogy vezethesse a világot, szüksége van az *egyéni szabadságra*, mint a haladás legfőbb eszközére s ezt képviseli a protestantizmus; de épp oly szüksége van a katholicizmus által képviselt *tekintélyi elvre* is, mert ha az romba dől, nincs rend, ha nincs rend, nincs munka s ha nincs munka, nincs kenyér. Árja népek modern történetében hol az egyik, hol a másik irány fejezi ki az uralkodó eszmét. Amiért is az egymást szükségkép felváltó áramlatok szerint teljes joggal feloszthatjuk történelmünket protestáns és katolikus korszakokra.

A két rendszer egymásra utaltságának, egymást kiegészítő voltának belátása mindenkor érezte jótékony, kiegyenlítő hatását. A keresztyén közösség gondolata még a legádázabb küzdelmek idején sem mosódott el, hanem fennmaradt azzal, hogy a római egyház az intenciót véve tekintetbe, elismerte a legnagyobb mysterium, a szentháromság nevében a protestánsok által végzett keresztségét, a protestánsok meg a katolikusokat.

De a tömegek fanatizálói, kivált kezdetben, – időnként azóta is – mindkét félén annál nagyobb erővel vetették magukat a *különbségek* kiélesítésére. A mindennapi élet szólamai, az érzékelhető, tehát a tömegnek való jelvények s egyéb má-

sodrendű külsőségek, mind úgy hozattak forgalomba, hogy minél inkább kihegyezzék az ellentétet a keresztyén világnézet két nagy rendszere között. S ez még most is igen gyakran súlyosan érezteti hatását, tömérdek *balhiedelemmel* kapcsolatban, melyekből saját gyűjtésem és kutatásaim alapján legyen szabad néhanýat bemutatnom.

Már a nevünk is az idők folyamán átalakult elkülönző jelvényé. Még a középkorban összes codexíróink, a jámbor franciskánusok és dominikánusok, kik a klarisszák és a domonkosrendi apácák számára szent iratokat fordítgattak, kivétel nélkül valamennyien *keresztyén* vagy *körösztýennek* fordították a Christianust. Az ellenreformáció nyelve kezdettől fogva még mindig keresztyénekről beszél. Első nagy alakja, Telegdi Miklós pécsi püspök szerint „az Istennek szolgái Christusról Christianusoknak neveztetnek, azaz keresztyéneknek és nem akarja szent Pál, hogy valakitől egyébtől neveztessenek”. A jezsuita Káldy György a Vulgáta első teljes fordításával a „keresztyén” alakot juttatta a katolikus papság kezébe. Még Pázmány Péter is mindig keresztyént ír, bárha szerinte: „a Christus keresztitül Keresztyén nevet viselünk”.

Csak nagy későn, III. Károly korában honosítják meg a *keresztény* jelzést a szembeszökően türelmetlen katolikus írók, élükön padányi Bíró Márton veszprémi püspökkel és a paulinus Csúzy Zsigmonddal. S ma már következetesen keresztényt ejt vagy ír a katolikus, keresztyént a református. Falrahányt borsó volt Kresznerics Ferenc sági plébános, a jeles nyelvész fejtegetése: „Tagadhatatlan, hogy 'Christianus' Keresztyén és nem Keresztény. *Nem kell itt semmi hitbéli különböztetést keresni*; így írták a régiek, valamint, Tristianus' Terestyén és 'Sebastianus' Sebestyén.” Nyilvánvaló, hogy ez tisztán az etymologia körébe tartozik, mely e szónak az ó-szláv *krestijan*-ból származását állapítván meg, végérvényesen a keresztyén mellett döntött. Társadalmilag azonban – ne rágódjunk ily szavakon s főképp ne rágjuk egymást. Vegyük tekintetbe, hogy mindenik fél jóhiszeműleg használja, hazulról hozta, iskoláin megszokta az egyik vagy a másik alakot. Inkább arra nézzünk, hogy aki akár így, akár amúgy nevezi magát, a krisztusi morál gyakorlatában csakugyan az-e, amit a neve mond?

A harcok emléke az a külsőség, hogy kálvinista ember nem jó szemmel nézi a *keresztet*, – mert ő kálvinista.

Áttanulmányoztam Kálvin eredeti latin és francia műveit s levelezéseit, de sehol nem találtak benne a keresztnek kárhoztatását, még ott sem, ahol egyenesen arról szól. Ő csak a *feszület* (crucifixus) ellen tiltakozik. Még pedig azért, mert a Krisztus istenségéről szóló tan tekintetbevételével, a feszületen csakugyan rajta van a kiábrázolt Isten. Már pedig az Isten lélek, tehát egyedül csak „lélekben és igazságban” szabad őt imádni. „Szent Pál bizonyítja – úgymond – hogy az Úr Christus az Evangéliumnak prédikállása által, szépen kiirattatik és kiábráztatik, úgy hogy majd mintha szinte a mi szemeink előtt feszítetnék a keresztfára. Mi szükség volt volna tehát, mindenütt az Egyházakban annyi sok fa, kő, ezüst és arany *kereszteket* felemelni, hogyha az népnek jól eleikbe adatott volna és szívekbe prédikáltatott volna, hogy az Christus miérettünk holt meg, hogy az keresztfán az átkot mi rólunk elvenné?” Az Institutio e nevezetes helyén „kereszt” van ugyan s mindkét eredetijében *crux*, illetőleg *croix*, – de a szövegből világos, mint a nap, hogy tulajdonképp „feszületről” van szó.

Ugyanígy s ugyanezen az alapon kárhoztatta az 1567-iki debreceni zsinat a feszületet még az ostyán is! Abban az időben t. L., miként mai napig fennmaradt ostyasütővasakról látjuk, az ostyára nagy előszeretettel nyomták bele a feszület képét.

Egészen más megítélés alá esik maga a kereszt. Ez a feltámadás ősi symboluma. Kálvinista írók, a legszenvedélyesebb hitviták idején is, inkább csak a keresztvetés, vagy kereszthányás és a nyakba vetve viselt papi aranyos, gyémántos keresztcskék (*cruciculae*) ellen harsognak. Ellenben nyomát lelem annak, hogy buzgó református prédikátor, a „*magyar harmónián*” dolgozva, mint Pareus Dávid hű követője, legcsekélyebb kifogást sem tesz a kereszt alkalmazása ellen oly helyen, hol az csakugyan a feltámadás reménységét kelti fel a hívekben. Ez a kimagasló hely a templom tornya!

Samorjai János református püspök („*episcopus*”) „Az helvetiai valláson levő ecclesiáknak egyházi ceremóniájukról” 1636-ban kiadott művében a templomszentelési ceremóniák rendjén külön változatban közöl egy imát azon esetre, „*ha*

köröszten leszen a templom tetején”. Ez az imádság így kezdődik: „Oh körösztfán megfeszítettett Úr Jesus Christus, a te körösztödnök jegyét, és a körösztfán lett gyözedelmednek emlékezetit láttyuk a Templomnak tetején. Azért hálaadó szívvel hirdettyük diadalmas voltodat, ki a körösztfán meggyözted a pokolnak kapuit, és kérünk tégedet, oh Jesus mi Idvezítőnk, hogy távozzanak el mi tölünk a mi ellenségünk, távozzék el a Sátán minden ő seregével e Szentegyháztul, és a te őriző Angyalidnak tábora legyen mi környülöttünk.”

Káldi György hivatkozik a nagyszombati kálvinista templom keresztjére. Mező-Csengeren a református templom tetején 1836-ig megvolt a régi kőkereszt, melyre a református hívek kakasos szélvitorlát tettek.

Ne bántsuk hát a keresztet. Szent az a mi ágostai hitvallású testvéreink előtt is, bár 1707-ben a rózsahegyzi zsinaton ki akarták küszöbölni. Nyelvünk minden keresztyén felekezetnél megőrizte emlékét a „keresztelés” nevében, mely, számos adattal igazolható nézetem szerint, okvetlenül a kereszt jegyéből (a cruce) származik. Tisztelettel szemlélhetjük a keresztet a szent koronán, mellyel eljegyeztettünk magyarokul a keresztyénségnek. Ne feledjük, hogy 1849 május 18-án, az orosz intervenció idején, Kossuth Lajos rendelte el az utolsó keresztes háborút, saját szavai szerint „a szabadság keresztes háborúját a szolgaság elhárítására”. S attól fogva minden katolikus és protestáns jó magyar ember, a haza szent szerelmében egyesülve tűzte mellére a veres keresztet.

Viszont a *kakas*, amit sok helyt a református templomtoronyokon alkalmaznak, nem kizárólag kálvinista jelvény, aminek tartják. Saint-Laurent-du-Pont és Voiron római katolikus templomain magam is láttam a kakast, pusztán, kereszt nélkül. Mert a kakas ősrégi jelképe a világosságnak: az arany kakas a napnak, a vörös kakas a tűznek. Nem annyira színe miatt, mint inkább azért, mert a kakaskorékolás a derengő világosságnak, a nap feljövételének hírnöke. O-keresztyén síremlékeken gyakran fordul elő, mint a feltámadás hajnalának jelképe. Péter apostol esetével kapcsolatban a bűnbánó bűnösre emlékeztet, s figyelmeztetője a pásztoroknak, hogy éberem vigyázzanak a gondviselésükre bízott nyájra,

s idejében harangoztassanak, hogy az aluvók felébredjenek.

A zászló szintén közös jelvénye a református és a katolikus templomoknak. Mert az meg a halálon vett diadal jelképe, melyet ennek jeléül Krisztus mindig csak halottaiból feltámasztásakor visel. A helytelenül kálvinista Rómának nevezett Debrecen városának ősi címere: Istennek áldozati *keresztes-zászlós báránya* (agnus vexillifer). A bárány, „aki elveszi e világnak bűnét” (Ján. I. 29), magát a Krisztust személyesíti. A reformátusok sűrűn alkalmazták, mert ez nem „testi kiábrázolása” a Krisztusnak, s mégis azt jelenti. A felső-baranyai, heves-nagykunsági (nybussal), nagyenyedi egyházmegyék, Csaholc, Cseke, Gacsály, Milota, Monostor, Nagy-Oroszi, Ó-Kécske, Ökörítő, Ősi, Szatmár és Szatmár-Németi, Tatárfalva, Tiszi-Kóród stb. református egyháza ma is címerében viseli az áldozati bárányt (agnus paschalis), kereszttel vagy anélkül.

A zászlós bárány katolikus ábrázolásában a Mennyei Jelenések (V: 1, 9) hétpecsétetes könyvén áll. Debrecen címerében is *egy* könyv volt 1600-ig. Akkor azonban az egész ref. városi közönség kieszközölte az új címet, melyen a bárány feje körül megmaradt ugyan a szentek nybussa (radiante sanctorum circulo), zászlaján is megmaradt a fehér kereszt (alba cruce insignito), de egyúttal az a bővítés is megjelent, hogy a bárány *két* nyitott könyvön áll (ut Agnus ipse duobus apertis libris super collem positus insistere debeat). Ez pedig a protestantizmus alapjait, az ó- és újtestamentumot jelképezi, amint ezt az 1628-ban bevégzett régi nagytemplom felirata is igazolta:

Agnæ crucem veluti gestat pedibusque tenella
Testamente duo hoc stemmate scripta jacent.

Szűz Mária képe is így ítéendő meg. A protestantizmus lánglelkű bajnoka, Bethlen Gábor, a harcok harcában aranypénzeire a Szűz Mária képét verette a gyermek Jézussal. Rákóczi Ferenc protestáns hadserege máriás lobogók alatt küzdött a lelkiismereti szabadságért, s magyar hazánkért. Magyarország patrónája, mert közjogi jelentőségű: magyar protestáns ember szemében épp úgy nem lehet megbotránkoztató, mint akár a koronázás szertartása, ami a római katolikus püspökavatás mintájára, s szintén mise keretében megy végbe. Hiszen egész alkotmányunk, egész állami életünk a katholicizmus és protes-

tantizmus együttes alkotása. Külsőségeiben több a katolikus elem, belső szerkezetében a protestáns.

Azért legnagyobb tradíciónk, sőt valóságos hitbizománya édes mindnyájunknak, a keresztyénség mellett, a haza magasztos eszménye és fogalomköre. Ez is a hif világából való. Egy töről fakad a vallással, *tehát* azzal együtt él vagy pusztul. Tapasztaltuk ezt is; ha pusztulásról van szó, van-e annak oly elképzelhető formája vagy mozzanata, melyben részünk ne lett volna!? Bekövetkezett az, amit még csak pár évtizeddel ezelőtt is képtelenségnek, s lehetetlenségnek tartottunk volna. Bekövetkezett, hogy *Magyarországon*, a *magyar sajtó* kibüszöbölte ezt a szót, hogy „haza”, s következetesen helyettesítette „országunkkal”. Gúny tárgyává tette a hazafit, elnevezte „hazaffynak”, két f-el és ami fő, két y-al, mely durva figyelmeztetés arra, kiket akar kigúnyolni. S egyidejűleg, mint az erkölcsi nihil szócsöve, fennen és szabadon hirdette a hitetlenséget, s minden hit hiábavalóságát.

Nem látott még a mi kis nemzetünk olyan katasztrófát, mint aminőt e perverz világnézet zúdított reá. Csak most értem igazán, hogy a mindenben intranszigenz Kálvin János, miért tett kivételt a hitetlenség dolgában, mellyel szemben hajlandó volt még Rómával is megegyezésre jutni. S így érthető Székes-Fehérvár nagynevű római katolikus püspökének a keresztyén nemzeti művelődés védelmében az országos katolikus nagygyűlésen világgá bocsátott szózata. „Keresztény magyarok! – így szólt – embereljétek meg magatokat. Nekünk nemzeti kultúra kell, amit rengeteg veszély fenyegetett, s fenyeget most is. Nemzeti kultúra, amely magyar és keresztyén, amely magyar és nem nemzetközi, amely keresztyén és nem hitetlen.”

Ez nem maradhat – mélyen tisztelt ünneplő közönség - pusztában kiáltó szó. Ez visszhangot vár, mint olyan adressz, mely, érezzük, hogy főként hozzánk van intézve.

Meg vagyok róla győződve, hogy mi, a reformáció emlékét igaz kegyelettel ünneplő protestánsok bizonyosságot teszünk róla, hogy szintén megértettük az idők jelét. Készséggel fogadjuk el a felénk nyújtott békejobbot, hogy egész lélekkel fogjunk össze római katolikus testvéreinkkel a keresztyén nemzeti művelődés védelmében. Hogy üres szóból diadalmas igazsággá legyen a magyar keresztyénség kulturális egysége! Prot. Szemle, 1920.

IV. Irodalomtörténeti közlemények.

1. Kelet népe Keleten.

Irodalmunkban egészen figyelmen kívül hagyott, nevezetes művelődéstörténelmi tény, azon roppant nagy hatás, melyet nyomdászatunk, a tőlünk keletre eső országokra gyakorolt.

Magyarországnak helyfekvésénél fogva nagyszerű, dicső feladata volna kelet civilizálása, s valóban, ha a múltban, nemzeti művelődésünk minden tényezője, annyira betöltötte volna e hivatását, mint a nyomdászat: biztos reményünk lehetne, hogy e tekintetben sem fog megelőzni bennünket német, francia s más idegen szerzet.

Kelet nyomdáinak szervezése jórészt tőlünk indult ki. Ma már tudjuk, hogy Tótfalusi szerelte föl Ázsiában az örmények, samaritánusok és georgiaiak első nyomdáit. Meg is énekli érte Pápai Páriz:

Becsés szép munkája Ázsiára mené:
Georgia országnak nagy fejedelme
Illy szándékkal lőn, hogy új dolgot kezdene.

Tudniillik állítna egy typographiát,
Szemlélvén idegen nemzetek példáját,
Metszené ki az ő betűjök formáját,
Követvén született nyelvének mivoltát...

Futtyák levelei széllyel Hollandiát
Mindenfelé viszik azoknak a párját
Kis Miklós megértvén király akaratját,
Betűk metszésére megindítja ujját.

Új dolgot próbála, de véghez is vivé,
Idegen betűknek formájukat vévé.
Király kívánságát dicsérettel végzé,
Melyért hírt, nagy nevet, jutalmát is nyeré.

Maga Tótfalusi, Apológiájában így ír e tárgyról: Hol vagyon Amsterdambhoz képest Armenia? Azoknak sokat szolgáltam. Hol vagyon Georgia? ad radices Caucasi. Azoknak soha nem lévén nyomtatások, hanem mint a törökök, csak manuscriptummal élvén, reá vette magát a királyok és leírván az alphabetumot, és valami contextust, úgy küldötte nékem Amsterdamba. Én pedig nem adprobálván azt a formát, más, módosabb betűket csináltam nékiek, mellyen igen örültének.”

Bizony, a törökök még ezután is jóval, s mindaddig „manuscriptummal” éltek, míg egy magyar ember erélyével, eszével és szakképzettségével kivitte, hogy föllállíthatá számukra az első nyomdát.

A törököket a nyomda használatától II. Bajazet szultán 1483-ban, I. Szelim 1515-ben eltiltotta. E tilalmat senki sem szegte meg egész a XVIII. század harmadik tizedéig. Ekkor azonban, III. Achmed szultán párisi követének Mehemetnek, fiával, Szeid effendivel együtt, volt alkalma csodálni és méltányolni a nyomda áldásait; el is határozták, hogy bármi áron, de behozzák azt hazájokba. Visszajövet, Konstantinápolyban egy tanult magyar emberrel ismerkedtek meg, ki vállalkozott a terv kivitelére.

E magyar ember keresztyén neve elveszett, csupán annyit tudunk róla, hogy II. Rákóczi Ferenc ügyvivője volt a portán. Mikes Kelemen sem említi e honfitársát, ki renegáttá lett, s az Ibrahim név mellé baszmadzsi, vagyis nyomdász melléknevet vett föl. E magyar egy emlékiratot dolgozott ki, melyben a nyomdászat minden elképzelhető hasznát szem elé tárja. Emlékiratát pártfogói, Méhemet s fia, Ibrahim nagyvezérnek mutatták be. Közös folyamodványukat a tudománykedvelő pasanagyvezér szívesen fogadta. Az ő jóakarata azonban csak előmozdítja az ügyet, véglegesen nem üthető nyélbe. A dolog megoldásához szükséges volt még megnyerni a muzulmánok vallási főnökének, Abdallah effendi főmuftinak a beleegyezését.

A mufti fetfát, vagyis kedvező véleményt adott, melynek erejénél fogva III. Achmed szultán 1727 júl. 15-én aláírta a rendeletet, mely nyomda állítását megengedi az ottomán birodalomban.

Igen érdekes ezen edictum előszava. Miután előadja az írás nagy előnyeit, s hogy a könyvtárak lerombolása előtt meny-

nyire virágzottak a tudományok keleten; áttér a számos kéziratok szétszóratására. Ezekből csak igen kevés példány maradt fenn, s a szultán hozzáteszi, minő nehéz a kéziratokról pontos és szabatos másolatokat venni, és a könyvek ritkasága, drágasága mennyire útjában áll a humánus ismeretek elterjedésének. Hogy tehát Ő Felsege e bajoknak elejét vegye, Szeidet és Ibrahimot nyomda állítására hatalmazza föl, melyben bölcsészeti, orvostani, csillagászati, földrajzi, történelmi és minden egyéb tudománybeli munkákat bocsássonak közre. Mindazáltal, hogy a muzulmánok vallásos fogalmait ne zavarják, szigorúan megtiltatott a korán, a próféta szóbeli törvényeinek, értelmezéseinek és a jogi könyveknek nyomatása.

A nyomdászat bevitele Törökországba, nevezetes jele a törökök közeledésének a nyugati művelődéshez. Ezidőben az európai és az ozmán politika szorosabban fonódott össze, mint valaha, s e viszonyok elmaradhatlan következménye, a nyugati képzettség hatása a keletire, mindinkább mutatkozni kezdett.

A Konstantinápolyban legelőbb nyomatott művek is ezt az irányt mutatják. A törökök, úgylátszik, azon kori állapotairól iparkodtak fölvilágosodni, a rajok nézve legfontosabb európai tengeri hatalmak és Persia történelme, szervezete, politikája megismerése által.

Ibrahim sajtója 1141-ben (1728) a Vankuli által fordított Dzsevheri arab szótárának (két kötet, ívrétben) kiadásával megkezdvén működését, ugyanez évben Hadzsi khalifa, az ozmán tengeri háborúk, majd 1143-ban (1730) a khalifák történetét (kis ívrétben) nyomatta ki. Timur története Nazmizadetól, Ó- és Új-Egyiptom története (4. r.) Szuheilítől, s Amerika története Krusinskitől, 1142-ben (1729) jelentek meg. Ugyanekkor adta ki Ibrahim a Krusinski, II. Rákóczi Ferenc gyóntatótyja által latin eredetijéből törökre fordított persa és afghan háborúk történetét.

A magyar származású Ibrahim baszmadzsi maga igazgatta nyomdáját. Ambár nagy tiszteletben és pazar díjazásban részesíté őt Achmed, mégsem lett bántódása az 1730-iki forradalom alatt, mely pártfogóinak, a szultánnak letételével és a nagyvezérnek halálával végződött.

Ibrahim üzlete ezután még sokáig virágzott. Összesen tizenhat vagy tizenhét munka került ki sajtójából, melyek közül az

iránytű használatáról (sur l'usage de boussole) és a harctanról¹ szólóknak ő maga volt a szerzője. 1154-ben (1741) jelent meg 62 negyedréti lapra terjedő legnevezetesebb munkája, melyet Dubski németre is lefordított; címe: „Ahvali ghazevat der Dijari Boszna”, vagyis a Boszniában kivívott győzelmek története, Ibrahimtól, a konstantinápolyi első nyomda igazgatójától.

Legkitűnőbb nyomtatványa, Holdermann jezsuitának 1730-ban negyedréten kiadott munkája. E műnek némely példányain a levelek aranyos szegélyűek, némelyek keleti módon különböző színű papírosra nyomatvák.

A magyar Imbrahim nemcsak alapítója, szervezője, hanem egyedüli fenntartó-eleme, életető lelke volt az első konstantinápolyi nyomdának. 1746-ban történt halála után harminchét évig szünetelt a könyvnyomtatás Konstantinápolyban.

Szerajevóba, Bosnyákország fővárosába a nyomdát egy zimonyi könyvnyomdász vitte be, kivel Omer pasa oly szerződést kötött, hogy 45.000 piaszter értékig szerel föl egy nyomdát, melyen török és bosnyák nyelven, kormánylapot fog nyomatni.

Az első becsesebb rác könyvek nálunk jelentek meg. Még a jelen század elején is, legnagyobbbrészt a budai egyetemi nyomda állította ki a szerb könyveket. Szerbiában csak 1830-ban alapította meg Miklós cár az államnyomdát, két darab odaajándékozott könyvsajtóval. E nyomda azóta Ausztria, Németország, Svájc és Magyarország ipartermékei igénybevételével rendeztetett be. A papírszükségletet leginkább Hermanecről és Fiúméből fedezi. Művezetője, valamint személyzetének jó része, hazánkban képezte ki magát; egy részök ide is való. Ez a körülmény, s nem valami nemzeti rokonszenv fejt meg, hogy Szerbiában a landorfejérvári könyvnyomdász-egylet 1871. év január 7-én egészen a budapesti egylet mintájára alakult meg.

Magyar Nyomdászati Tört. 1878. 223-230. 1.

¹ Traité de la tactique, publié et imprimé à Constantinople par Ibrahim Effendi, l'an de l'hégire 1141 (1731) traduit du turc (par le baron de Reviczky). A Vienne Trattner, 1769 kis 8 r. E művet ugyanazon évben, az eredeti kiadás címlapján előforduló török cím elhagyásával, 12 réten, bécsi keltezéssel, Parisban utánnomatták.

2. Az oláh irodalom első kezdetei.

Kelet polgárosításában elévülhetetlen dicsősége nyomdászatainknak, hogy karöltve a reformációval, az oláh irodalmat kezdeményezte, századokon át táplálta, fönntartotta.

Határtalan szerencse volt a románokra nézve, hogy a XVI. században a már akkor is míveltebb erdélyi magyar és szász, lelkesedve fogadta a reformációt, s ezáltal közvetve hatott az oláh irodalom megszületésére. Enélkül, nem tudjuk mikor szabadult volna meg isteni tiszteletük a szlavizmus igája alól, s nem tudjuk, hol állana irodalmuk I. és II. Rákóczi György, s Apafi Mihály erdélyi fejedelmek áldozatai híjával.

Erdélyi nemzeti fejedelmeink, szóval, tettel, a legtöbbet áldoztak az oláh egyházi irodalom fölbresztésére, s éppen e református magyar fejedelmek által fölkeltett, általuk a szlávtság nyomása alól fölszabadított egyházi irodalom vált szülőanyjává a mostani román irodalomnak.

Az anyanyelvnek isteni tiszteleti nyelvül behozatala mellett viaskodó reformáció hatása vala, hogy az oláh nyelv legelőbb is hazánkban, Erdélyben vitetett be a templomokba, s iskolákba még 1550-ben, tehát kilencven esztendővel előbb, mint a reformációtól az erdélyi „Alpok” által elzárt Moldva-Oláhországban.

A XVI. században, egyetlenegy nyomda sincsen egész Havasalföldön. A „Repertoriu-Biblio-Chronologicu” szerint azon tizennégy darab oláh egyház-irodalmi mű, mely a XVI. század folytán megjelent, kivétel nélkül, mind Brassóban nyomtatott. Ezek közül a legelső nyomtatott oláh könyvet Psaltirea (Zsoltárok) címmel, Brassóban is fordította, s ugyanott adta ki 1577-ben Kores György esperes. Korestől még két munka jelent meg 1588-ban. A XVI. század többi, mindössze tizenegy oláh terméke, homiliák, az evangyeliomok magyarázata, Mózes öt könyve, imakönyv Lukács Krostel brassai bírótól stb., valamennyien szintén Brassóban láttak napvilágot.

A következő század román irodalom- és nyomdászat történetét érintve, a Documenta istorice című oláh munka, valamint Bretiano János a párisi Opinion nationaleban, s a bukaresti Romanulu hírlapban, nyíltan vádolá az erdélyi fejedelmeket azzal, hogy a megtisztított tudomány ürügye

alatt, a magyar nyelvet akarták volna rátukmálni az oláhságra.

E kálvinista uralkodók, szent igaz, hogy meg akarták nyerni az oláhságot az evangyeliomi vallásnak, de erőszakos magyarosító törekvéseikről csak a mai, nemzetiségi ábrándokkal telített román izgatók beszélhetnek. Meg kellene fontolni ez uraknak, hogy a XVII. század a forrongó *vallásos eszmék* és nem a vörös *nemzetiségek* uralkodó százada volt. Ha fontolóra veszik mindazt, amit a kalvinizmusnak, s a magyar nyomdászatnak köszönhetnek, bizonyára nem fognak oly kárhóztatólag írni arról a kalvinizmusról, mely nem kötötte magát egy nemzeti-séghez sem, hanem világpolgár volt születése órájában.

A Bethlenek, Rákócziak, Apafiak emléke talán még a románok előtt is más valamire volna érdemes, mint hogy a gúny és gyanúsítás céltáblájául állítva föl, arra eregessék mérges nyilaikat. Tekintsük meg a valót, derítsük föl a történelmi tényállást, s a nyilvesszők, mint Priamuséi, erőtlenül fognak lehullani ama nagy fejedelmek árnyéka elé.

Bethlen Gábor fejedelem, értelmes emberek által 1617 táján fordíttatta az Isten beszédét oláh nyelvre. De a kinyomásra sem ideje, sem alkalmá nem volt.

I. Rákóczi György lángoló hitbuzgalma összes erejével pártfogolta az erdélyi oláh könyvnyomdászatot. 1640 táján oláh nyomdát állított fel Gyulafejevárott, melynek célja volt, a protestáns hitigazságok megismertetése a „superstitiókkal eltelt oláhsággal „. E nyomda első terméke *Evangelia cu tilcu* (evangyeliomok, jegyzetekkel) 1641-ben, ívrétben jelent meg; ezt követte *Cacania*, azaz az evangyeliomok magyarázata.

Az öreg Rákóczi költségén 1648-ban jelent meg Gyulafejevárott a *Noul testament* (Új testamentom). E munka már négy évvel előbb elkészült, mutatja Rákóczinak „Datum Tokaj, 27, die Augusti Anno 1644, reggel 6V2 óra után” írt levele nejéhez, Lorántffy Zsuzsannához, melyben a többek közt ezt mondja: „Az mely olá pap az új testamentumot olá nyelvre fordította, adasd ötven forintot neki, posztót egy dolmányoknak valót, de ezt is püspök uram kezében adasd, édesem.”

A fordító Sylvester Ermanák, az akkori oláh püspök pedig Simionu Stefán, ki ez új testamentumot idősbik Rákóczi Györgynek ajánlotta. Ajánló levelében mondja, hogy „a fejedelem a

fordításra tudós embereket, a nyomtatásra ismét bölcs mestereket kerestetett, s költséget nem kímélvén, egész typographiát állított fel, hogy akik országában volnának, azokkal az Istent egyenlő indulattal tisztelhetné.”

Az eszmék terjesztésének lehet-e nemesebb, humánusabb és keresztyénibb módja, mint valamely népnek saját nyelvén bibliát adni kezébe? Midőn egyetlen hatékony eszköz az, hogy: itt az írás nemzeti nyelveken, olvassátok, vizsgáljátok, s ami jó, azt megtartsátok. Hiába, nem lehet azt elvitatni, hogy a reformáció s éppen a kalvinizmus fogalmában, társadalmi hatásában s történeti lefolyásában, külön-külön minden nemzetnél mindig elősegítette, mindig szilárdította az anyanyelv uralmát, a nemzetiséget, a nemzeti művelődést.

Szükségtelen hazánk példájára utalnunk Rákóczi védelmében. Az ő szíve legbenső rejtékét, titkos intencióit is kitarja Geleji Katona István, erdélyi református püspöknek, a vallási dolgokban jobb kezének, azon tervjavaslata, melyet „Actum Albae Anno 1640. 22-a Septembr.” elé terjesztett.

E nagybecsű történelmi okmány, mely a gyulafehérvári püspöki oklevél-gyűjteményből tétetett közzé: minden kétséget eloszlató válasz az oláh rágalmakra.

„Egynéhány punktumok – írja Geleji – amelyekre Milovitius uramnak hittel kellek magát kötelezni, hogyha a mi kegyelmes urunktól a vladikaságot meg akarja nyerni.

1. Hogy itt maga mellett, vagy ahol alkalmasnak ítéltik, egy jó *oláh scholát* erigáljon...

2. *Hogy typographiát és typographus legényeket* tartson, kikkel mind az ő ecclesiájoknak, s mind scholájoknak épületére kívántató szükséges könyveket nyomtattasson.

3. Hogy az *idegen nyelven való birhitelést az alatta lejendő papokkal elhagyassa*, hanem minden isteni szolgálatot vélek a paraszt község előtt magok nyelvén, azaz: *oláhul tétessen*.

4. Hogy minden vasárnap kétszer: szerdán, pénteken, *oláhul* egyszer-egyszer prédikáltasson.

5. Hogy a mi mindennapi könyörgésünket,... *oláhra fordítván leírassa, kinyomtattassa* és minden helyeken az ő gyülekezetekben elmondassa.

6. Hogy a mi *oláhra fordított énekinket*, melyekkel a

karansebesiek és lugosiai élnek, leírassa, *kinyomtattassa* és gyülekezetekben mindennap prédikáció, könyörgés előtt és után, énekeltesse.

7. Hogy immár *oláhul fordítottatott katechizmusokat kinyomtattassa* és a gyermekeket s leánykakat szabott órákon reátaníttassa” stb. stb.

Van-e még, aki magyarizálást vethetne Rákóczi szemére?

Bizony-bizony, szájalmas elfogultság vagy mély tudatlanság, de mindenesetre eszmezavar kell ahhoz, hogy oláh írók efféléket komolyan tudnak állítani.

Gyulafehérvárott 1642 és 57-ben oláh káté, 1651-ben a fejedelem költségén nyomtatott zoltárok hagyták el a sajtót. A káté második kiadása után azonban az oláh nyomda szünetelni kezdett. Vagy az 1657-iki dúlások pusztították el a műhelyet vagy pedig felügyelőinek gondatlansága.

Apafi Mihály fejedelem ugyanis ezt az utasítást adja ki 1674 jún. 14-én Gyulafehérvárott: „Azonban pedig ő kegyelmére (Tiszabecszi Gáspár református püspökre) bíztuk azt is, hogy amely oláh typographiát szerzett volt idvezült Rákóczi fejedelem, felkerestesse és felcikáltassa azt is, hová lett és most hol lehetne és hol volna.”

E szünetelés közben Szász-Sebesen támad oláh nyomda, hol 1683-ban a Sicrinu de auru (arany szekrény) adatott ki. Két év múlva ismét megindul a fehérvári nyomda tevékenysége s tart az még 1699-ben is. Schaguna szerint Nagy-Szebenben szintén nyomtatott egy oláh könyv 1696-ban.

A XVII. században megjelent oláh könyvek összes száma 73. Ezek közül hazánkban tizenegy, Moldva-Oláhországban 62 állíttatott ki, melyek nagyjából része vallásos könyv. Ilyen című is van közöttük: *Respunsuri aie lui Varlaam Mitropolit contra catechismuli calvinescu de la 1642*, vagyis Variám metropolita felelete a kálvinista káté ellen; de ismételjük, olyan nincs, mely a magyar nyelv erőszakolásáról még csak említést is tenne.

I. Rákóczi György közvetett hatást gyakorolt még az első oláh nyomda felállítására is. Máté Basszaráb, kit Rákóczi segített a vajdaságra, hozatta Oláhországba a legelső nyomdát 1630-ban s azt a Sz.-Agora-zárdában állíttató fel. Rákóczival folyton érintkezésben állván, valószínű, hogy ennek tanácsára

s ösztönzésére vitte be 1640-ben az idegen szláv helyett az oláh nyelvet a templomok- és iskolákba. S ő általa buzdíttatva tette ugyanezt Farkas (Lupuj) Vazul moldvai hospodár, ki még ugyanezen évben, országa fővárosában, Jászvásárban (Jassy) nyomdát szerelt föl.

Így teremtette meg a reformatio az oláh irodalmat nemzeti fejedelmeink pártfogása mellett.

A XVIII. században magyar jezsuiták írták az oláh tan- és vallásos könyveket. A jezsuiták birtokukba ejtven a gyulafejevári oláh nyomdát, annak utolsó terméke gyanánt 1702-ben ily című munkát adtak ki: Catechismul romanescu de par. Pavel Barani Jezuitul, azaz román káté Baranyr Pál jezsuita atyától.

A következő évben a jezsuiták az oláh nyomdát székhelyükre, Kolozsvárra tették által. Ott működött ez egész 1744-ig, midőn Becskereki Mihály jezsuita, a legelső oláh abc-t írta és nyomatta ki. Magyar Nyomdászati Tört. 1878. 231-240. 1.

3. P. Kelemen Didák.

Gróf Károlyi Klára, néhai gróf Haller Gábor özvegyének két érdekes levele. Ismerteti Brázay János, mezőpetri-i plébános. Nagy-Károly, 1890 8 r. 34. lap.

A címben említett két levél egyikét gr. Haller Gáborné Károlyi Klára, testvéröccséhez, gr. Károlyi Ferenchez írta, azon alkalomból, hogy férje 1723 végén váratlanul meghalt.¹ E levél, mely 1724 febr. 9-én kelt s eredetije a Károlyi-nemzetség levéltárában őriztetik, csekély érdekű, mert jóformán egészen tartalmatlan. Annál tanulságosabb a másik, mely 1748 május 2-án kelt s Pál Imre szent-Ferencendi tartományi főnökhöz van intézve. Másolata Nyitrán van meg s már 1886-ban egész terjedelmében közölte Vágner József kanonok „A nyitrai egyházmegyei könyvtár kéziratjai és régi nyomtatványai” című becses gyűjteményében.

E második levél Pater Kelemen *Didák* istenes életéről szól

¹ Haller Gábor kerellőszentpáli sírjáról s Károlyi Klára csodás meneküléséről bőven ír Ribiczey Aladár a Magyar Állam 1890 aug. 31-iki számában.

s valóban mód nélkül érdekes. Aki írja, Károlyi Sándor leánya, vagyis tagja azon főúri nemzetségnek, mely a katholicismus terjesztésében túlszárnyalt minden más családot. Akiról szól, ugyanoly szerepet vitt Tiszántúl, mint Torna, Abaúj és Gömörben *Hirkó Páter*, ki szinte legendarius alakká vált.

Hirkó Páterről fennmaradt a mondás: nem engedek még a herköpáternek se! E szólamot Szilágyi István, ki egyébként tisztaban van a dolog történeti oldalával, a *Herr Gott Vater* magyaros torzításának tartja. Jókai, nem sokat törődve a történelemmel, Herköpáttert a *Bálványosvárban* megtette székely ősiszternek. Szerintem az a mondás „a vérrel híres Hirco Pater” emlékét tartotta fenn, ki Tornamegye székhelyén fejszével kezében foglalta el a református templomot 1671-ben.¹

Páter Kelemen Didák nem járt dragonyos assistentiával; de csendes működése mélyebb nyomokat hagyott, mint a Hirkó Páteré. Nyírátorban, hol szerzetházat és templomot építtetett, nem maradt fenn róla traditio a nép ajkán. Annál inkább ismerik Miskolcon, hol rendházat alapított. Egy alkalommal iszonyú tűzvész dúlt a városban. Erre Kelemen atya magához vette az oltári szentséget s amerre csak ment, a tűzvész azonnal megszűnt. Efféle néphagyományok maradtak fenn róla Miskolcon, hol „in fáma sanctitatis” halt meg 1744-ben. „Mint boldogítottanak (beatificatus) most is látszatik a miskolczi sírboltban rothadatlan teste” – írta róla Szirmay² 1809-ben. Egykorú arcképe a miskolci minoriták refectoriumában függ, melyet Brázay úr műve élén fényképben mutat be.

Kelemen Didák nevezetes alak művelődésünk történetében. Eddig csak annyit tudtunk a tiszántúli egyházi viszonyokról III. Károly korában, hogy azon a vidéken a Károlyi-család állította vissza annyira, amennyire a katholicismust. Most Károlyi Klára leveléből apróra megismerjük nemcsak a katholicismus azon időbeli állapotát, hanem azt is, hogy ki vitte keresztül a Károlyiak akaratát?

Még 1710-ben Tiszántúl „majd csak nevezettel volt pá-

¹ Szomorú üldöztetése s számkivetése Szőnyi N. Istvánnak, a tornai ecclesiából. – Szőnyi N. István: Mátyrok Coronája. Norinberga. 1727. 315-325. 1.

² Szatmárvármegye leírása. I. 238.

pista, aki megmaradót is a hitben, semmi anyaszentegyház-rendtartásának s ájtatosságának még híre sem hallatott, nem-hogy láttatott volna ezen Tiszán innen való földön” (tudni-illik Tiszántúl). Egész Biharmegyében csak Nagy-Váradon, Szabolcsban Kis-Várdán, Szatmárban Nagy-Bányán, Ugozsá-ban Nagy-Szöllősen volt egy-egy plébános; Szilágyságban egy sem volt.

A tiszántúli vidék illetén egyházi állapotain gyökeres változást idéz elő Kelemen Didák missiói tevékenysége. A buzgó páter, minden eszközt felhasználva, Károlyi Klára szerint „erőszakosan is szorgalmatoskodott” (14. 1.) az „eretnekek” megtérítésén. Működése azonban nem kevésbé volt hatékony „discursusai és disputatiói” által. „Az együgyűeket tanította, édesgette, controversiákat, cathekismusokat, predikációkat csinált, kit nyomtatásban kibocsátott könyvei most is bizonyítanak.” (13.1 .)

Kelemen Didák itt érintett művei közül a jelentékenyeb-
bek Kassán a jezsuitáknál kerültek ki a sajtó alól. így a *Lelki öröm*, mely a seraphicus szentferencrendi atyáknak Nyírbátorba introdukálása alkalmából készült (1732); továbbá a *Katekizmus* (1734); valamint egyházi beszédeinek ily című gyűjteménye: *Búzafejek*, melyeket az evangeliombeli aratók után felszedegetvén, azaz az anyaszentegyház hív pásztorainak írásból egybekeresvén és élő nyelven tett praedikállása után kérébe kötvén, ... az könyvek nélkül szűkölködő praedikátorok és más lelki éhező híveknek kedvéért kibocsátott seraphicus szt. Ferenc atyánknak minorita conventualis szerzetiben lévő T. P. Kelemen Didák magyarországi Szt. Erzsébet asszony provinciájának kétszeri érdemes provinciállisa és definitora. 4-r. I. köt. 1729. II. köt. 1734.

E vaskos mű ismertetését Brázay úr a függelékben bőven adja. Mire céloz a munka címe? előszavából értjük meg, hol Math. 12. v. 2. alapján P. Kelemen ekkép elmélkedik: „Ha a keresztyén olvasó lelki éhségben vagyon, nem lévén táplálására való kenyere, azaz bőven könyve, ezen *búzafejecskéket* dörzsöllye és szemeket szedegetvén belőle, enyhítse éhségét, s ha annyira jut és marad, más szűkölködőknek is nyújtson.”

A missió szelleme nyer kifejezést ama sorokban. Magukban a beszédekben nagy gonddal keresi ki a páter a szent

történet borzalmas jeleneteit, s azokat oly eleven színekkel festi, hogy szinte emlékeztetnek a koráni pessimismusra, melyet Sprenger *Muhammed élete és tanában* „Schreckensapparátoknak” nevez.

Ez a módszer fejti meg előttünk Kelemen Didák iratainak gyakorlati nagy hatását. Ő mindig a tömeghez beszél s azért nemcsak hogy kerül minden abstractiót, hanem mintegy kézzel foghatóvá igyekszik tenni a szent tanokat, felmutatván a nép előtt az egész bibliai történetet, az Isten ábrázatját, Krisztus kinszenvedését és a megtestesült ördögöt.

Ha az írók értékét csupán műveik hatása szerint mérlegelnők: Kelemen Didák az elsőrendűek sorában foglalna helyet. De ha azt nem tehetjük is, nagy hatású írókkal mindenkor érdemes foglalkoznunk. Irod. Tört. Közl. 189. 120-123. 1.

4. Elfelejtett írók.

- Péczeli és Péteri Takáts. -

Átvételekkel, kölcsönzésekkel, fordításokkal kezdődik a legtöbb nemzeti irodalom. Egyik sem a maga lábán, hanem többnyire idegen szellemre támaszkodva, teszi első lépéseit.

A kezdet kezdetén szolgálai fordításokkal találkozunk, melyek típusára nagy hatással volt a dolog természete. Mert a biblia áttétele, a modern nemzetek irodalmi működésének első tárgya, megkívánja, hogy betűhöz tapadjon a fordítás, – hiszen a szent könyv megváltoztatása szentségtörés lenne!

Azután a szabad átdolgozás vagy *imitatio* kora következik, mely idegen minták után indul, s így értéke azon fordul meg, minő mintákat választ?

Múlt századi íróink közt jóformán mindenik előtt nyitva állott az ó-classicai irodalom, „a tudás és az élet amaz örök forrása”. Bessenyei, ki nem tudott latinul, elszigetelt példa. A „bihari remete” a modern nyelvekben való alapos jártaságával igyekezett pótolni abbeli hiányait. S így ő már nem a latin, hanem a francia s német irodalomban kereste s találta

meg mintáit. Csak igen kevesen voltak, kik a kezdő irodalmakat irányzó idegen mintaképeket félre vetve, megpróbálták kiszabadítani a magyar szellemet ősidők óta tartó „babyloniai fogságából”. Leszállottak a néphez, annak nyelvétől, eszejárása ellesésétől, faji jellemző tulajdonai kifejtésétől várva, remélve a nemzeti irodalom igazi megindulását.

Így alakult meg az összes múlt századi irodalmunkat magába ölelő három nagy iskola, t. i. a classical, a franciás és a népies-iskola. Mindhárom egyoldalú, korlátolt, mint ahogy korlátolt az illető írók ismeretköre.

Csak egyetlen írónk mentes abban a korban az egész irodalmunkat jellemző egyoldalúságtól. Péczeli Józsefet tartom én ily kiválóságnak, bár mindent rendszerező irodalomtörténet-írásunk őt is az egyoldalúak, a franciás-írók sorába osztja be. Ámde Péczeli nem csupán a francia irodalom ösvényén haladt. Ő sokoldalú eclecticus: pillangóként járja be idegen nagy irodalmak hímes virányait s onnan gyűjti az anyagot műveihez. De a hazai irodalmat s népnyelvet is behatóan ismeri, s ezek kalauzolása mellett dolgozza föl a külföldi mintákat. Saját egyéniségét is, mely töről metszett magyar, úgyahogy bele tudja vinni a kölcsönzött anyagba.

Péczeli élettörténete, származása, neveltetése s ismeretköre magyarázza ki ama kiváltságos állását.

Református ároni család gyermeke. Debrecenben, Varjas professzor lábainál tanult, ki idejekorán figyelmezteti a magyar nyelv tanulmányozására. A nép nyelvét azonban – igen helyesen – nem állítja föl bálványképül; mert már az is meg van mételyezve. Csak jól megválogatva, szeméttől, idegen járulékoktól megtisztítva, lehet a nép nyelvét irodalmi használatba venni; hiszen már Debrecenben is így beszélnek: „eredj a flajsbankba, végy két font prátlit.”¹

¹ Már Bod Péter is panaszkodik, hogy „most (1756-ban) a katonaságot viselt magyar nemességből való ifjak úgy kezdték attackirozni a magyar nyelvnek tisztaságát”. Sőt a parasztokhoz is „igen bement a deák szókkal való élés a vármegyei tisztéktől, már ők is a contributiót norma vagy planum szerint administralják a regius commissariusoknak és a computuson tesznek demonstratiót az inquisitio szerint”. S azért szeretné Heltai verseit kiadatni, „hogy az aféléknek olvasásokkal egyenesednének a megdeákosult s franciásult szólások módjai”. Abafi: Figyelő I. 176.

Péczei Debrecenből Németországba megy akadémiákra, hol Gellértet tanulmányozza. Aztán Genfben tanul, hol Saussure fiának nevelője, s megismerkedik a francia irodalommal. Utrechtben zsidó, arab, görög és latin nyelven vitatkozik, nagy ámulatára a jámbor hollandusoknak, kik absolutoriumában ily dicséretekkel halmozzák el: „eximias, quibus ornatus est animi dotes, vastum ingenium iudicium acre, memóriám tenacem, accuratamque rerum divinarum scientiam, non potuimus non mirari.”

Hazatérve, a sokat sanyargatott, de éppen akkor, a türelmi pápens értelmében szintén újjászervezett komáromi egyház választja meg prédikátorául, s ő attól fogva ott él holtáiglan, kedves élete párjával, Varjas professzor leányával.

Im ezek életének főbb vonásai. A classical és a modern nyelvekben való teljes jártasság, valamint Debrecen és Komárom szakadatlan befolyása – megjelölték szerepét, melyre hívatva volt irodalmunkban. S meg kell vallani, hogy abban a korban ritka, mert rendszeren csak a világban forgott, világlátott embereknél jelentkező clairvoyance-al ítélte meg helyzetét és hivatását. Innen az az öntudatosság, mellyel munkájához látott.

Mikor Kazinczy a németséghez csatlakozásban látja irodalmunk panaceáját, azt mondja neki: „E jó lenne, ha csak eddig menne, de a németek se szerették volna ezelőtt ötven esztendővel, ha a franciák úgy világosították volna fel őket, hogy született nyelvüket elnyomták volna; azért is a francia remek munkákat német köntösbe öltöztették, s úgy tanulták a jó ízlést. Nekünk is sokba lesz a megvilágosodás, ha azáltal nemzeti nyelvünk és bélyegünk (character) eltöröltetik. Fordítsuk le mi is a német, francia, anglus remekeket, azután igyekezzünk írni hasonlókat, e lesz a jó út a megvilágosodásra.” E nyilatkozatát mintegy kiegészíti meséinek francia mottója, mely szerint, „aki idegen nyelvre adja magát, s elhanyagolja a magáét: hasonló ahhoz, ki mások javát értékesíti, de a sajátját ugaron hagyja”.

Valóban, számottevő íróink közt ő volt az egyetlen, ki amaz elvek puszta szavainak tartalmát adhatott. Akkori szegény kis irodalmunk körében ő az egyetlen, ki egyeztetheti a különböző irányokat, ő az egyetlen, ki mindenikből kiválogat-

hatja a legszebbet, mert kulcsa van mindenikhez. La Fontaine mondását bizvást vonatkoztathatta volna önmagára:

Egyaránt olvasom amit észak s dél ad...
De válogatok ám legszebb műveikből.

Azt lehetett volna várni, hogy ama kiváló tulajdonok birtokosa, elsőrendű írónkká fog válni. Ez azonban nem következett be. Péczeli mindvégig úgyszólván csak az maradt, aminek Bulwer nevezte volt Sir James Mackintosh-t. Róla is szóról-szóra elmondható, hogy „életének kezdetétől végéiglen *az ígéretek embere maradt*; míg végre, azon remények közt, melyeket nagykiterjedésű és változatos képzettsége, csodálatos emlékezete, velős szónoklati tehetsége s az erélynek futólagos nyilvánulásai tápláltak; úgy halt meg, hogy egyetemesen bámulták és sajnálták, bár sem valami nagy hírt s nevet, sem valami nagy művet nem hagyott hátra.” (Historical Characters.)

Számos okát látom annak, hogy Péczeli nem is lehetett más, mint csak az ígéretek embere. Lássuk ez okokat egymásután.

Péczeli elsősorban idegen irodalmak kiváló műveinek magyar tolmácsa volt. Igen hasznos functió, melyet kivált kezdetleges, a világtól elmaradt társadalmak rendszeren szerfölött nagyrabecsülnek. A 40-es évektől a 60-as évekig, közönségünk szemében számosan váltak elsőrendű íróvá csupán azzal, hogy német, francia és angol szemlék cikkeit fordították és átdolgozták.

De az írói, főképp a költői művek értéke nem a *hasznosság* sarkán forog. Az csak ideigvaló érték, épúgy, mint a pusztá verselő ügyesség. Költői műveknek maradandó becsét egyedül a képzelem alakító ereje kölcsönözhet, amennyiben birtokába veszi az igazság birodalmát.

Péczelit saját kora tán érdemén felül magasztalta. Henriásában Gvadányi „oly sima, csinos, igaz, tőkélyetes” magyarságot talált, melynél szebbet lehetetlen kívánni. De az utókor visszavonja a magasztalást uzsorakamattal, tán a másik túlságba esve.

Péczeli kortársai túlzásának okait az elébbeniekben próbáltam kimagyarázni. A mai világ azt hiszem, más okból eshet vele szemben az ellenkező túlságba.

Műfordító és átdolgozó, ha maradandó helyet akar biz-

tosítani magának az irodalomban: mindenekfölött nagy gondot fordítson a verselésre. Műfordításban a forma a lényeg. S Péczeli e részben pongyola, mondhatni szeles. Csak írói routineja van, de a „múgond”, mely majdan Kazinczy iskoláját és saját műfordításait jellemzi, ismeretlen fogalom ő előtte.

Irodalmi s talán közviszonyaink magyarázzák ki eme sajnálatos fogyatkozását. Már Scaliger csodálta, hogy a századok viharai között, fenn tudott maradni a magyar nyelv, rideg egyedülvalóságában. Most Herder és társai hirdetik hangos szóval közel való voltát az idők ama teljességének, midőn a magyar nyelv eltűnik az élők sorából. Az 1790-ben kezdődött nemzeti föllendülés volt hivatva megcáfolni Herderék jóslatát. A hosszas tespedésből felocsúdó, öntudatra ébredő nemzet tehát, hónapok alatt évek, sőt évtizedek mulasztásait szeretné kipótolni. S ekkép a lehetetlennel száll birokra. Így Péczeli korában a Magyar Hírmondó 1794 tavaszán azt a különösnek tetsző felhívást tette közzé, hogy „minden hazabeli literatúrai szerető magyar írjon, valakitől csak mi telik, mivel a literatura az *együgyű munkák* által is nevededik, valamint az épülethez is sokszor polyva és szalma is kívántatik”.¹

Ugyanaz az eszme van ebben kifejezve, mellyel Arany-nak 1853 márc. 2-án – vagyis az erős vérvétel után elbágyadt nemzeti lét éveiben – Ercseyhez intézett levelében találkozunk: „A Délibáb – úgymond – követni látszik Jókai elvét: tuskét (sic!), bogarat, akármit, csak *sok legyen!* mert irodalmunknak extensiv terjedésre van szüksége.”²

Jókainak igaza volt, épúgy, mint a Magyar Hírmondónak - a nemzeti irodalom, *mint politikai tényező* szempontjából. Azonban az emberi munka bármely ága, valahányszor megfosztatik attól, hogy öncél legyen, s csupán rajta kívül eső idegen célok előbbrevitelére szolgáló eszközzé lesz: maradandó termékeket soha, míg a világ, nem fog producálni.

Péczeli a szükségleti irodalom munkásává lett. Dolgozott minden képzelhető irodalmi ágban, hasábszámra forgácsolva el erejét. Mindössze *nyolc* évig szerepelt az irodalmi téren, mert 1784-ben jelent meg első műve, Voltaire Zayr-jának for-

¹ Magyar Hírmondó. 1794. I. f. é. 953. lap.

² Ercsey: Arany életéből. 73. lap.

dítása, s 1792-ben, alig negyvenkétéves korában már elhunyt, s ama nyolc év alatt egy könyvtárra menőt, több mint harminc kötetet írt össze. Zayrt Voltaire Henriása követte, mely két kiadást ért: 1786 és 1790-ben. Voltaire volt az irodalom egén uralkodó planéta,¹ reá vonatkoztatták Addison szavait:

Cedite Romani scriplores, cedite Graji!

Péczei műfordításai gyorsan követték egymást. 1787: Young éjszakái s egyéb munkái; három kiadást ért. 1788: A haza szeretetéről; levelezés Philopatros és Commodus között. 1789: Franciából fordított szomorújátékok. 1790: Hervey sirhalmi és elmékedései; továbbá: Álzir vagy az amerikusok, Voltaire szomorújátéka.

E fordításokban Péczei általában a leghabzóabb elveket követi. A dolgot fordítja s nem a szavakat. Helyesen, főképp irodalmunk akkori viszonyait véve szemügyre, igen helyesen cselekedett, hogy megfogadta d'Alembert bölcs intelmei: „les traducteurs font très mal de se borner à être les copistes plutôt que les rivaux des auteurs, qu'ils traduisent. Superstitieusement attachés à leur original ils se croiroient coupables de sacrileges s'ils l'embellisoient même dans les endroits foibles. – Le traducteur trop souvent forcé de rester au dessous de son auteur, ne doit il pas se mettre au dessus quand il le peut?” Annyi- val nagyobb érdeme Péczeinek, hogy oly józan és igaz nyelvek nyomán járt, mert Bacsányi, valamint Horányi és Földi, épp akkoriban hirdette elavult, a szolgál fordításokat dicsérő elméletét. „Jeles a fordítás – így szólt Bacsányi – akkor, ha az eredetit szórósi-szóra tesszük át, hacsak lehet, ugyanazon rendben fejezve ki; mert a jeles fordításnak hasonlónak kell lenni a festmények másolásához, melynél a legcsekélyebb vonást sem szabad elhagynunk vagy megváltoztatnunk.”²

¹ A Voltaire-cultusra vonatkozólag ez az érdekes egykorú, eredeti följegyzés van birtokomban: „NB. Hasonlíttatik a Voltair (!) írása a Láma köpéseihez. Láma fő áldozó pap az ázsiai Tatárországban Barandolában, akit halhatatlannak tartanak, nyereségeknek tartják a fejedelmek, ha az excrementumát és nyálát egy pixisben kaphatván tisztelhetik s reserválhatták.” Csernátóni Wajda Sámuel kiadatlan „külföldi úti-naplója” 1776-1778; eredeti példánya gyűjteményemben.

² Magyar Museum. Kassa, 1789. 111. negyed, 274. 1.

Péczeli Meséi szintén a szabad átdolgozások rovatába tartoznak. Phaedrus és La Fontaine meséi nyomán halad; de kölcsönöz Gellerttől, sőt a Gesta Romanorumból is. Eredetieknek látszanak a „juhász, bakok, juhok” című, egyébként igen gyöngye mese, melyben valamint a „vadász és kopó” címűben, a magyar kálvinista papmarasztás szerepel mint tanulság; hasonlóan eredetiek: a „szarvas és borjai”, a halotti tor, „a majom és vadak”, a címkórság, a „bagoly és héjjá”, a „bú belé Balázs” (sic!) módjára házasságok ostromozója.

Egyéb eredeti versei is aránylag csekély számúak, s kivétel nélkül alkalmiak. Megverseli II. József halálát, a szent korona hazahozatalát stb. Francia nyelven írt eredeti verse mondhatni ugyanannyi, mint a magyar.¹ Ezek már csak kuriózumok, melyeket akkor *meqbámultak*, ma értéktelen holmik. Ilyenek: Vers hongrois et français pour la fête du couronnement de Leopold II. Vers hongrois et français pour la fête du couronnement de François I. roi de Hongrie.

Történelmi munkái merőben szükségleti compilációk. II. József életének rövid leírása, s A magyar korona rövid históriája voltaképp nem egyebek alkalmi tárcáknál. Szándékosan használjuk e szót, mert Péczelit mint hírlapíró-tünteteti föl. Valóban az is volt. Nemcsak azért, mert tényleg szerkesztője volt az első magyar tudományos folyóiratnak: a *Mindenes Gyűlyteménynek* (sic!), nemcsak azért, mert munkatársa volt a kassai Museumnak, az Orpheusnak: hanem leginkább azért, mert irodalmi nomádéletet élt, mint a journalisták. A napi események, alkalmi dolgok irányozták lelkét, melyektől nem is akarta azt függetleníteni.

Mint politikus, vezére lévén a dunántúli magyarságnak, lelkes röpiratokban buzgalommal védte, istápolta a magyar nyelv ügyét. Mint egyháztörténész, Maisonet után őt kötetben fordította Az ó-testamentomi ekklezsiának históriáját. Mint theologus és prédikátor írta A szentírás theologiáját, Erkölcsei prédikációit stb. stb.

Valószínűnek tartom, hogy az öreg Ráday éppen Péczelire gondol, mikor ennek halála évében, 1792-ben, ekkép fordul

¹ Még Orczy Lőrincsel is franciául levelezett. Ld. három francia levelét Orczyhoz. Apafi: Figyelő XI. 135-137.

Édes Gergelyhez: „Legfőbb tanácsom az, hogy az úr *ne a munkái sokaságában*, hanem azoknak megkülönböztető jóságában helyeztesse jövőbeli, azokból reménylhető hírét és nevét.” Ráday tisztában volt azzal, hogy nyolc év alatt annyi mindent, oly különféle szakokban, oly méretű tehetség, mint Péczeli, nem állíthatott elő másképp, mint úgy, hogy elsősorban a mennyiséget nézte, keveset gondolva a minőséggel.

Már pedig a nemes fajok átalában szaporátlanak. Ott van a francia és az angol irodalom; extensive, aránylag mindenik szegényebb, mint a német, de mindenik azon arányban művészebb a németnél.

Mert az irodalomban a *sok* és *bő* termelés, rendesen le szállítja a termelés benső értékét. Választani kell az írónak ama „vagy-vagy” között: vagy egy mázsa (különben igen hasznos) vasat szállít, vagy egy szemernyi tömör aranyat. Egyidejűleg nem dolgozhat a két bányában. Szaporán termelő írók műveiben, alig kivétel nélkül, terjengés, áradozás, fölösleges reflexiók, sallang és cikornya fődözi a tátongó ürességeket. Boncolgassunk csak pl. egy-egy hírlapi cikket, s tapasztalni fogjuk, hogy a legtöbb csak – mint a hólyag, melyet nem tart össze más, mint egy hártaboríték – a „semmi” takarója.

Péczeli többet dolgozott, mint amennyit tehetsége megbírt. S ezzel lemondott arról, hogy műveit az idő hatalma ellen biztosítsa. Meg is rágta azokat az idő vasfoga úgy, hogy bár a maguk korában hézagpótló, hasznos munkák valának: ma már, alig száz évvel íratásuk után, csak mint múzeumi ritkaságokat, mint hasznavehetetlen műemlékeket tekinthetjük, a kegyelet bizonyos nemével.

Dr. Takáts Sándor, a műrégész szakértelmével, a régiségbűvár kegyeletes érzelmeivel fogott hozzá Péczeli élete ismeretetéséhez.¹ Hangyaszorgalmú, becsületes munkát végzett. Széleskörű, levél- és kéziratárakba is behatoló kutatásokkal derítette föl Péczeli életét és műveit. Túlzásoktól mentes ugyan, de azért nála is itt-ott felötlik az életírók közös hibája. Egy emberrel foglalkozva, annak minden hagyományát pietással tekintve, a történetíró részrehajlatlan bírói ítélete helyett, nem ritkán

¹ Péczeli József meséi. Kiadta és életrajzzal ellátta dr. Takáts Sándor. Budapest, Aigner Lajos. VIII. + 303. 1.

ügyvédi védbeszédet, vagy panegyrista magasztalásokat mond.

Péczeli, megengedjük, hogy a maga korában megállta helyét. De írókat, szerintünk sohasem szabad csak a maguk kora színvonalán ítélni meg. Ha ezt tesszük, már ezzel elítéltük. Arra, kire magasabb mértéket, *a jövő mértékét* egyáltalán nem alkalmazzuk, ez eljárásunkkal hallgatólag kimondtuk, hogy csak napszámos volt, hogy csak a „má”-nak dolgozott. Mit viszont ha elismerünk, az a kérdés támad: érdemes-e ilyen írók életével évekig foglalkoznunk?

– S ím, hogy a fentebbieket megírtuk, ugyanazon szerző, kinek Péczeliről írt műve adott ingert elmélgedésünkre, egy újabb művében ¹ „*Péteri Takáts József nevét akarja kiemelni a feledékenység ködéből*”.

Péteri Takáts Józsefnek két nagyobb munkája maradt ránk. *Költeményes munkái* és *Erköltsi oktatások*, melyeket tolnai gróf Festetics László tanítványának szívére kötött. Mindkét kötet, abban az időben magyar irodalmi műveknél páratlan szépséggel van kiállítva, a lehető legvastagabb préselt fehér papíron. Toldy, mindössze három szóval, kitűnően jellemzi az utóbbi dolgot. Szerinte e mű „tisztán gyakorlati modorú”.

Péteri Takáts prózaistának nem kiváló; versírónak meg éppen nem született, s érdekében van, hogy verseit ne is bolygassuk. Neve mégsem maradhat egészen említetlen kora mozgalmában. Mert amily gyenge író, épp oly jóra való ember volt. Úgy élt, oly prudentiával, Istentől adatott javait úgy használta, hogy még sem élt hiába. Mint mágnások nevelője, s mint vagyonos ember, befolyását s pénzét nem hiábavalóságokra fordította. Ő eszközölte ki Himfy nyomtatási engedélyét, kiadta a Magyar Minervát, Horváth Endrétől Zircz Emlékezetét stb. stb. Áldozatkész, lankadatlan buzgalommal segítette a hozzá forduló kiválóbb íróinkat, tán az egyetlen Horvát István kivételével, kiről szerzőnk hallgat. Nevelői fizetését rakosgatta össze, s azon adta ki a magyar munkákat. „Reá szánom időmet - írja Arankának -, fáradságomat, csekély mindenemet, amíg csak győzöm.” Bizony e tekintetben igen tiszteletreméltó ez az

¹ Péteri Takáts József. Írta Takáts Sándor. Budapest, Hunyadi Mátyás intézet, 1890. 165. lap.

ember, s bizony többet használt Maecenásságával irodalmunknak, mint saját kísérletei közzétételével, melyekről még csak a végszót mondjuk.

Róla is el lehet mondani, amit a *Journal des Débats*-ban egy kritikus, ki akkor kezd feltűnni, hogy mire megöszül, világhírű legyen, Péczeli, de még inkább Péteri Takáts-fajta írókról ekként foglalt össze: „így hímezték, cifrázták, szűkítették napról-napra a ragyogó classicus öltönyt, míg végre az emberi szellem, melynek már nagyon alkalmatlan volt, szétépte, eldobta és megszaladt tőle. Most, hogy a földön hever, a kritikusok fölszedik s mindenki szemeláttára fölakasztják régiség-gyűjteményök falára.” Maradjon is ott, mert ott van helyén. Viselőiket is végkép elnyűtte az idő. Műveik, melyek a történelem raktárában őriztetnek, antik tárgyakká nem válhatnak, nemes patina nem fog rajtok, mert nem oly anyagból valók. Rozsdalepte ócskaságok, melyekre jótékonyan borul a „fedékenység köde”. Irod. Tört. Köz! 1891.382-400. lap.

5. „Attila” a kutya-fajzat.

A hősmondákban gyakori jelenség, hogy a hősök kutya-tejen, farkastejen nőnek fel, mint Romulus és Remus vagy az Amalungok Wülfingjei. Allatok emlőire függesztik a hősöket, hogy mintegy kimagyarázzák a bennök nyilvánuló őserőt és csodás sajátságokat.

Az ó-német mondák is keresik az összeköttetést a hősök és az állatok között. Innen van, hogy a *lykanthropicus* ó-görög babonás gondolkörrel kapcsolatosan, német nevek összetételeiben a legsűrűbb, nem kevesebb, mint 377-szer előforduló alapszó a „Wolf”.¹ A gót „Ulfila” sem egyéb, mint „farkaska”, „Aistulf” (olaszul Astolfo) meg, aki a longobárdok királya volt, gót etymológiája szerint annyi, mint „tisztelt farkas”. Mert a farkas, meg valamennyi kártékony állat, a képzelem feltétlen uralma alatt álló, babonával és saját tehetetlenségének érzetével eltöl-

¹ Rudolf Kleinpaul: Menschen- u. Völkernamen. Lpz. 1885. S. 90.

tött primitív ember előtt, csodás tisztelet tárgya szokott lenni. Abissziniában a hiéna, Szibériában a medve, Hindosztánban a kígyó, Szumatrán a tigris köztiszteletben, sőt ez utóbbi a garrudu törzs előtt valóságos imádatban részesül. Imádják, mert félnek tőle, amint a malabáriak mindent imádnak, amitől rettegni kénytelenek.¹

A népvándorlás szörnyű korában a rémület túlhatalmas képzetének legiszonyúbb gerjesztője az a fejedelem, ki az ég bosszúja, az Isten ostora-féle mellékneveket szerezte meg a maga számára. Nem csoda, ha csodás tetteit, csodás származásával igyekezett megmagyarázni az a kor, mely átalán a csodák légkörében élt.

Ezt a hatalmas Atillát a varsói magyar krónika Aquilának írja, részint, hogy kimagyarázza Aquileja nevét, részint, hogy a madarak királyával hozza kapcsolatba. Már Jornandes, ki a hunok népét a „spiritus immundiktól” származtatja, királyuk leírásában, arca sötétségéből von következtetést eredetére (Cap. 35.). „Erat namque – úgymond – forma brevis, lato pectore, capite grandiori, minutis oculis, rarus bárba, canis aspersus, simo naso, tener colore, originis suae signa restituens.”

Ennek paraphrasisát Calanus adja a XII. században, következőképpen: „Corpore fuit brevis, statura tamen propria iusta, lato pectore, capite grandi, oculis minutis, *longisque acutisque auribus, hirsutis & hispidis crinibus,*² *ut fere ab omnibus caninae dicerentur:* rara barba, sed more suo demissa, canis quidem adpersus, simius naso, colore subrufus, moribus ferus, audacia pronus, et vere originis suae barbarae signa vei lineamenta demonstrans; ore paruo, latis tamen labiis, uno dentium, qui foris eminebat, plus iusto faciem dehonestante quantillum.” (Cap. XII.)

Calanus főntebbi soraiban a vérszomjas Atilla képét rajzolta meg, mely az olaszok hagyományaival egészen megegyezik. „E hagyományt – írja Thierry (Attila-mondák, ford. Szabó

¹ „The Hindus in the Iruari forests, worship and respect everything from which they apprehend danger.” On the coast of Malabar, by Mr. Edye. Journal of Asiatic Society. II. 337.

² „Crines promissi laxique, signum sunt mollitiei, hirsuti contra & hispidi, animi duri, & inexpugnabilis.” (Barthius: Aduers. Lib. XXIV. c. 25.)

K. 32. I.) – Attila szörnyeteg csúfságáról gyakran találja az ember Olaszországban; némely krónikák számárfejet, mások disznóorrú adnak neki, kettős visszaemlékezésül a legendái eszméire, mely Attilában ördögöt látott és a Jornandes beszélté góth hagyományra, ki a hunokat boszorkányok tisztátalan szellemekkel közösültéből származtatja. (Azt állítják,) hogy Attila nem tudott beszélni, csak morogni.”

A „kutyafajzat” Atillának az emberek képzelmeiben fejlődött genealógiáját akarván levezetni: a genesis kezdetét a XII. századi Calanus idézett soraiban látjuk. „Hosszú, hegyes fül” kutyák tulajdona rend szerint: – ezúttal Atilla sajátja. Atillának a szintén Calanustól említett: „borzas és bozontos haja, melyet csaknem mindenki kutyaszerűnek tartott” – már nemcsak céloz kutyái sajátosságokra, hanem nevének nevezi a kutyát. S ím a Calanus után támadó új évszázadban egy olasz krónikás egy lépéssel tovább menve, ekképen fejezi ki magát:

„*Questo Attile flagellum Dei, avea la testa calva, e gli orecchi a modo di cane.*”¹

Atillának tehát Malispini szerint „kopasz feje s kutyaszerű füle volt”. Ez állítás kétségkívül Calanus leírásán alapú, de úgy vélem, a „kutyafül” határozott megjelölésében Malispinit kora is befolyásolta.

Ricordano Malispini ugyanis, ki 1276-ig vezette krónikáját s 1281-ben halt meg: azon frissiben vehette még hírét a nálunk 1241-42-ben pusztított s világszerte „kutyafejűek” hírében állott tatároknak, kiknél a kutyái jelleg vérengzésükre vonatkozott. Mert a kutya abban az időben a vérszopók jelképe. *Canis opprobrium est hominis sanguinari* (Barthius: Aduers. Lib. XLI. cap. 9.). Malispini is ezért mondja kutyafülűnek Atillát épp akkor, midőn szörnyű vérontásait rajzolja borzalmas színekkel.

Midőn aztán, több mint kétszáz év múlva, egy velencei poéta „Attila” életét foglalja versekbe: a Malispininéi említett kutyafüllel rajzolatja meg műve címlapjára a Flagellum Dei arcképét. Műve szövegébe pedig, a kutyafül kimagyarázására

¹ Malispini: Istoria Florentine. Muratorinál: Rerum Italicarum scriptores praecipui. Mediolani, 1726. VIII. 895. Cap. XXII.: „Siccome Attile uccise molti fiorentini e disfece Firenze con grande inganno.”

és mert a kutya, mint a vérszopók symboluma azon szelídebb korban nem él többé: akkép veszi fel, hogy kutyától fajzott. E költemény 3 énekben, 196 szakaszban adja Attila életét. Címe: Attila, flagellum dei. Irod. Tört. Köz. 1892. 204-206. 1.

Attila-tanulmányok. Ballagi Aladárt forráskutatói szenvedélye az Attila-kérdés labirintusába is elvezette. Köztudomású, hogy a történelmi tudomány terén is vannak metaphysicumok, melyekben a tárgyi igazságnak megfelelő végérvényes döntés a dolog természeténél fogva ki van zárva. Ilyen a Wallenstein-tragoedia vagy az a másik, mely Don Carlosról szól. Mindkettőben a történelmi igazság, amiatt, hogy a catastrophát szóbeli, írásba nem foglalt üzenet idézte elő: minden valószínűség szerint soha másképp nem közelíthető meg, mint sejtésekkel és combinatiokkal. Van ilyen végére járhatatlan „történelmi igazság” a nevek dolgában is. B. A. az Irodalomtörténeti közlemények 1892-iki évfolyamában két külön tanulmányban tárgyalja e kérdést.

Attila-e vagy Atilla? c. dolgozatában a hunkirály nevének különböző változatait ismerteti a különböző korok és nemzetek írásmódja alapján.

Népvándorlaskori barbár fejedelemről lévén szó, – úgy mond – az *Attila-féle* írásmód önkényes, pusztá conventio, mely nem tarthat számot történelmi bizonyosságra: 1. azért, mert saját népéből való író soha egy sem volt; 2. azért, mert a közel egykorú írók valamennyien, idegen nemzet-számba vehető görögök, gótok, frankok stb.; 3. azért sem ismerhetjük meg Attila igazi nevét, mert a népvándorlás kora különösen, de a nyomába hágó középkor is: classicus kora az incorrectségnek.

L. bővebben irod. Tört. Köz. 1892. 165-175. 1.

Attila bibliographiája c. nagybőségű történelmi tanulmánya minden megközelíthető művet megnevez. 64 kézirat, 51+80 nyomtatásban megjelent idevágó munka felkutatásával és gondos felsorolásával tesz bizonyosságot arról, hogy a fölvetett tárgy összes irodalmát, „az önálló véleményalkotásra igazán jogot adó” részletességgel ismeri.

A teljes szöveget lásd irod. Tört. Köz. 1892. 229-261. és 410-430. 1.

Könyvismertetések.

1. Legrégibb műemlékeink a keresztyén korból.¹

A középkor régészete, művelődéstörténetünk egyik kiváló forrása. Azon időszakban történetírásunk homályos, sokat elhallgat, s mindig csak a *külső* események regisztrálásával foglalkozik. Az így támadt jelentékeny hézagokat másutt is, nálunk még inkább, a műtörténelem van hivatva kitölteni; mert a *belső* társadalmi élet nevezetesebb mozzanatait egyedül az egyházi és világi épületek maradványai, azok szerkezete, berendezése, minősége és mennyisége tárja fel előttünk. Ez omladékok önmagukon maradandóan megőrizték a keresztyén-ség fölvétele óta hazánkban érvényesült művelő befolyásokat.

Összekötéseink váltakozása szerint, hány felől hatolt be hozzánk a nyugati, dél- és északkeleti polgárosodás? mennyire ellenkezik a történelmi valósággal a kizárólagos német befolyás? E kérdések megfejtésével mérkőzik meg jelen művében a szak-képzett szerző, legjelesebb műrégészünk, dr. Henszlmann Imre.

Ha meggondoljuk, hogy nálunk egyetlen ízlés sem fejlődött függetlenül a közdivattól, s határozatlansága, hánytvetettsége a régibb és újabb modor összezavarása lidércként oly süppedékes talajra vezethet, hol elmerülünk kételyeinkben: mindebből meg-ítélhetjük, minő nagy fába vágta fejszóját a szerző. S emberül megfelelt neki! Jó részben megoldja feladatát, de bármily szak-avatott legyen a Labyrinthusban, nem egyszer téved ő is el, s Ariadne fonalát sehogy nem tudja kezeügyébe ejteni.

¹ Magyarország ó-keresztyén, román és átmenet stylú műemlékeinek rövid ismertetése. A vallás és közoktatásügyi m. k. miniszter úr meghagyásából írta dr. Henszlmann Imre, a magyarországi műemlékek ideigl. bizottságának előadója. (7 táblával. 1 térképpel és 287 fametszettel.) Budapest, 1876. 4 r. 177. 1.

Régóta elismert s történelmi tény gyanánt megállapítható az az állítás, hogy a művelődés Magyarországon a túl a dunai részeken talált eleintén legkedvezőbb talajra. Béla király névtelen jegyzője is értésünkre adja, hogy a vezérek korában hazánkban elég római épület állott még fenn, omladozottan ugyan, de össze nem dőlve; megcsodáltatja a honfoglaló magyarokkal Aquincum kőépítményeit (aedificia lapidea), Veszprémet civitasnak, városnak mondja.

Mégis azt tapasztaljuk, hogy oly emlék, mint az orange-i római színház és diadalív, a Maison carrée Nîmesben, az amphitheatrum és színház Arles-ban, nálunk egyetlen egy sincs. Ó-Buda, Szombathely és Demsus római emlékei, bár a legkiválóbbak hazánkban, de azért épség tekintetében nem is hasonlíthatók az említettekhez.

Ne ámítsuk magunkat azzal, hogy monumentális építményeinket a népvándorlás, török-tatár pusztította el. A barbárok az egyházakat csak kifosztották és fölgyújtották, de rombolásra vagy nem értek rá, vagy röstellték a fáradságot. Igaz, hogy sokat elpusztíthattak, de nem mindent.

Teljesen igaza van Amperének és abbé Barthélemynek, hogy a barbárokat, s kivált a vandalokat, sokat rágalmazták. Róma az ő átvonulásuk után is még nagyszerű és emlékekkel népesített volt.¹

A barbárok Rómában és Pannoniában csak a római birodalmat rombolták le, de nem valamennyi építményét; ámbár szent igaz, hogy ama roppant szervezet megbontása, lassanként maga után sodorta civilizációjuk legtöbb alkotását.

Csak egy újabb polgáriasodás törölheti el a régibbet. Csak ott fordulhat elő oly nagymérvű pusztítás, hol, mint nálunk, újonnan építkező utódok építkezési anyagnak használják föl az elődeik által hátrahagyott ódon építményeket.

Az Árpádok korában a római műemlékeket nem használták fel építészeti mintául, legalább sehol nem fordul elő, keresztyén templommá, vagy akár magán építménnyé átalakított

¹ Abbé Barthélémy: Mémoire sur les anciens monuments de Rome, s Ampère kitűnő cikke a Revue des deux-mondes 1857. nov. 15-ki füzetében, p. 228-229.

római műemlék;¹ hanem kő- és téglabánya gyanánt szolgálhattak. Henszlmann jelen művében fölhozott egyetlen római castellumnak, a szalavárinak is alapzatköveit, valamint a visegrádi félkörű tornyot Zala- és Pest-vármegyék országút készítésére hordatták el. Az ásatások kiderítették, hogy sz. István bazilikája alapzatában igen sok, alakos ábrázolással ellátott római kő volt, és egy fölíratos is, mely Ó-Budáról, a régi Aquincumból került ide; a bácsi premontrei kápolna alapzata szintén kőből és római téglából épült, s az épület oldalfalaiban számos, legnagyobb fajta lateres bipedales-t találtak.²

Ide mutat még az a körülmény, hogy nem a római omladékok *fölkött*, hanem *közel* hozzájuk épülnek első városaink, mint Aquincum mellett Buda, Bregetio és Pannónia mellett Ó-Szöny és Komárom stb.; másfelől ez okozhatta, hogy nálunk a legtöbb esetben csupán földalatti alapzatok maradtak fenn, s csak nagy ritkaságként egy-egy földfölötti római dűledék.

Nem e hazából való a rómaiak építésmódjából, a szükségletekhez alkalmazkodva kifejlődött ó-keresztény építészet. De azért már ez az ősi korban virágzott idegen növény is átültetett a hazai földbe, mely megőrzött számukra három e fajta műemléket.

Az Alpokon innen egyetlen sírkamara a pécsi halotti kápolna. Nagy elragadtatással írt hosszú cikket olvastunk róla harmad éve az Ain megyében Belleyben megjelenő Revue de l'Archéologie chrétienne című folyóiratban. (1874.)

Ez a cubiculum hajdan a föld fölött is ki lévén építve, a III. században nem keletkezett, mert akkor az üldözött keresztények egyházi épületei a föld alatt voltak; az V-ikben pedig azért nem, mert már megkezdődött a népvándorlás. Valószínűbb hát, hogy IV. századi építmény. Sajnos, hogy ezen ritkánál ritkább műemlékünk, melyen a Noét, Jónást, Péter és Pál apostolt, Krisztus görög monogramját, növényeket és madarakat ábrázoló festmények még ma is észlelhetők, évről-évre pusztul.

A pécsi sírkamarát korra nézve a német-csanádi baptiste-

¹ Tudtunkra egyedül Jankó János – vitatta a Tudományos Gyűjtemény 1822. I. k. 59-61. lapjain, hogy a pécsi – székesegyház római épületből alakított volna.

² Archaeologiai Értesítő, 1872. VII. 93-94. 1.

rium követi. Földalatti helyiség, melyben alkalmasint még az üldözés korában, vízbe merítés által, per immersionem, keresztelkedtek. A keresztelendő egy nagyobb vízmedencében állott, melyet Henszlmann lacus-nak nevez, mi azonban gyakrabban olvastuk piscina néven. Lépcsőfok vezetett e medencéhez, melybe a kereszteléshez szükséges vizet bizonyosan a Marosból vezették föl.

Egyébiránt a német-csanádi keresztelő kápolna, legkevésbé hiteles ó-keresztény műemlékünk. Mert téglái nem rómaiak, hanem középkoriak lévén, kétségtelen, hogy mostani állapotában nem a keresztény korból való. Egyedül berendezési modora szól amellet, hogy a XIII. században átmeneti ízlésben történt átépítése, ó-keresztény alapokon ment végbe.

Külföldön az ó-keresztény építészet csak a X. századig tartotta fenn magát. Hozzánk, mint minden művelődési tényező, úgy ez is későbbben érkezett el, s a XI. század műve, egyetlen e valódi ó-keresztény bazilikánk, sz. István székesfehérvári államegyháza.

Első királyunk minden intézkedése, a magyar törvénykönyv bevezetésében teljes határozottsággal kimondott alapnézetére vihető vissza, hogy „gyöngye az egy nyelvű, s egy erkölcsű ország”.¹

István fölismerhette a kizárólagos német befolyás veszélyeit, s ezért minél többféle népre bízta a magyar polgárosodás megkezdését. „A vendégeknek – úgymond Imre fiához írt intéseiben – sa bevándorlóknak nagy a haszna: azáltal lón oly nagygyá a római birodalom is, hogy sok nemes és bölcs férfiú gyűlt ott össze mindenfelől. Róma még szabadságát is az Aeneadoknak köszönheti. A vendégekkel *különféle nyelvek és erkölcsök*, különféle emlékek és fegyverek jönnek az országba, mik a király méltóságát, s udvarát nem kevésbé emelik; s a külföldiek gögjét megfélemlítik.”

Ez elveihez híven járt el, midőn a magyar egyház püspökeit kivette a salzburgi és passauai püspökök gyámkodása alól, s közvetlen a pápa főnhatósága alá helyezé. Henszlmann a

¹ Corp. Juris Hung. S. Stephani Decretorum Lib. I. Cap. 6. §. 3. „Unius linguae uniusque moris Regnum, imbecille et fragile est.”

Sz-István által alapított tíz püspökség közt a vitás Vácot és Nagy-Váradot is fölemlíti, de a bácsit, mely általánosan István által alapítottnak van elismerve, nem sorolja közéjük, s középkori püspökség székvárosául mondja Sz.-Fehérvárat (9.1.), holott az ottani püspökség éppen száz éve áll fenn.

Mivel az építészet jellege összefügg az idők szellemével, s az általános állapotokkal: István törekvése is a német nyomás alóli fölszabadulás érdekében, megörökített a székes-fehérvári államegyházon. Németországon azon időben csak a legégetőbb szükséglethez mért arányokban, kicsinyesen vannak kivivé az egyházi épületek; míg Olaszország régebbi bazilikái oly nagy-szerű mérvék szerint készültek, aminőket a fehérvári szentegyház omladékain szemlélhetünk. Ez ad okot arra a föltevésre, hogy a hazai első állami templom is, itáliai, s nem német építész terve szerint épült.

Szerzőnknek köszönhetjük, hogy szent királyunk bazilikájával „A székesfehérvári ásatások eredménye” című 1864-ben megjelent művéből alaposan megismerkedhetünk. Nem is vonunk le érdeméből, ha erre nézve tett megjegyzései közt, kimutatjuk tévedéseit.

Henszlmann a székes-fehérvári bazilika építésénél kettőt kíván megjegyezni, hogy t. i. a király a költséges építéshez szükséges nagy kiadásokat az általa legyőzött Keán bolgár fejedelem kincseiből fedezte, és „hogy hazánkig nem hatolt el azon nyugat-európai előítélet, mely szerint a világ az ezredik évben elsüllyed; s így nem gátolhatta, vagy hátráltathatta az építészeti kedvet”.

Téves az egész előadás. A chiliasmusban vetett hit, karöltve járt a keresztyénséggel, s nálunk is, a jobbára bevándorolt keresztyén népség közt alkalmasint gyökeret vert. Azonban az ettől való félelem csak az ezredik, vagy legföljebb az 1001-dik év első napjáig tarthatott. Azontúl fölszabadultak a lelkek, a csodás szorongással hallott hymnus súlyos nyomása alól, fölszabadultak a végítélet rémeitől, midőn

Liber scriptus proferetur
In quo totum continetur
Unde mundus judicetur.

Henszlmann mindezt felejtí, s ezért hibásan határozza meg

a fehérvári bazilika építési korát is; mert annak nem az 1000. évben vagy még azelőtt, hanem csak Keán 1003. évben történt légy őze tése¹ után, Keán kincseiből 1003 vagy 1004-ben lehetett épülnie, vagyis a világ elsüllyedésétől való rettegés után legalább hét évvel.

Szent-István templomának maradványain csak két torony alapja észlelhető ugyan, de építészeti arányai valószínűvé teszik, hogy négy tornyos bazilika volt, s alaptervét tán befolyásolhatta a rómaiak castellumának négyes köröndje. Ez azonban a XII. században elpusztult, s csak III. Béla által emeltetett ki romjaiból, hogy e változás (mutatio), a magyar székes-egyházak későbbi keletű átépítései közt, hihetőleg a főhelyet foglalja el. H. I. úgy vélekedik, hogy István bazilikája az ezután nyomban következő műrecek építésére körülbelül a XII. század közepéig kiváló befolyással volt, s szerinte „sajátszerű alkotánál fogva mint *magyar iskolát* alapító építmény tekinthető”.

Határozottan magyar ízlést vagy iskolát, részünkről, nem keresünk hazánk monumentumai között. Hazánk soha sem volt egyetlen styl bölcsője sem, mi több, annak még önálló fejlődésével sem igen találkozunk. Mindent készen kapván a külföldről, nálunk sehol sem mutatkozik a független alkotás ösztöne és szüksége. Minduntalan járszalagon követve a külföldet, építészetünk majdnem másfél századdal marad hátra a francia, száz évvel a rajnamelléki, 50 évvel a német építészet mögött, s túl a Duna egy nyomon jár az osztrákkal.

Maga az István-féle bazilika se magyarok műve, sőt valószínűen nem is állandóan e hazában letelepedett külföldieké. Midőn pedig szemünkbe ötlük, hogy ezen egyház átépítése is, jórészt az olasz és német iskola teremtménye, hogyan állíthatjuk mégis, hogy ez lett volna a magyar emlékszerű építkezés mintaképe? Hogyan igazolhatná H. ez állítását, midőn az ezen építkezéssel csaknem egyidejű pécsi székesegyházon már *francia* elemek mutatkoznak, az esztergomi metropolis fölrobbantott porta speciosáján *olasz* befolyás hagyott nyomokat, míg a XIII. század elején újra épült kalocsai székesegyház merőben a *francia* iskola műve.

¹ Thúróczy: Chron. II. Cap. 30.

Hasonlítsuk össze egymással ez épületeket, és sehol sem találunk bennök eredeti alkotást vagy önállóságot. Fejlettebb alakokkal sokkal régibb, és tökéletlenekkel sokkal ifjabb építményeken találkozunk; sőt néha ugyanazon emléken az ó- és újromán, sőt az átmeneti ízlésnek is egész halmazát látjuk alkalmazva, aszerint, amint éppen a mind három modort ismerő építész szeszélye magával hozta.

Annyi bizonyos, hogy ha a magyar keresztyénség első századaiban építészeti typut ismernénk el, szintén a fehérvári bazilika mellett nyilatkoznánk. Amint Franciaországban Cluny a román, St.-Denis a csúcsíves ízlés élén áll, s új ízlés az emlékszem építészetben a szerzetesek ezen építményeiből azért keletkezik; mert ott a XIII. század közepe táján a szerzetesek nagyobb tekintélyben állottak, mint a világi papság: úgy nálunk, hol egy pannonhalmi apát sem emelkedik, miként a saint-denisi Suger kormányzóságig, vagy főbb méltóságig, míg az esztergomi érsek, mint ilyen államkorlátnok, legfőbb méltóság volt az udvarnál; nálunk az egyháziak ellenkező állása folytán, a világi papság lévén irányadó mindenben, ha lett volna az Árpádok alatt valami önálló typus az egyházi építményeken, bizonyára épületjök, valami székesegyház lett volna az. De, miként mondtuk, a külföldi befolyás szakadatlan példái, ily typus létezése ellen szólnak. Minélfogva, a dolog felől támadt véleményünket, röviden úgy formulázhatjuk, hogy: a keresztyénség első századaiban, nálunk éppúgy, mint a külföldön, az alapítványi szerzetrendi templomok enyészetiesek, ideiglenesek lévén, a hűbériség korában valamennyien változás alá estek, változtatásoknál pedig követték a kor ízlését.

Ami pedig egy-egy tájsajátság megkezdése és huzamosabb továbbfejlesztése, nálunk ritka tüneményét illeti, azt annak tulajdonítjuk, hogy voltak művészi kivitelű egyházaink is. Már pedig a valódi művészet nem működhet máskép, mint teremtés (creatio) által, s eszméje, meg lényege, magában foglalja a fejlődés fogalmát is. Ez lehetne magyarázata mindannak, ami sajátságos van műemlékeinkben.

Kelet népe forduljon nyugotra és délnyugotra, ha műépítészete fejlődését figyelemmel akarja kíséreni. A keresztyénség ezredéves élete fordulópontján, a műépítészetben az oszlopot, s

gerendázatot az ív és támasz váltotta föl, s a Róma uralma alatt állott nyugati népek művészetében kifejlett a román bazilikái ízlés.

Mikor Magyarország III. Béla alatt az emlékszerű építkezést megkezdette, külföldön a román ízlés virágzásnak indult, sőt Franciaországban küszöbön is állott már a tiszta csücsíves ízlés időszaka is.

Némelyek a magyar nemzet jellemének leginkább megfelelőnek tartják a román műépítészetet. Meglehet, hogy igazuk van. De igaza van Henszlmannak is, hogy ez az ízlés is külföldről, és pedig idegenek, legvalószínűbben szerzetesek által hozatott be. Néhol azonban a táj-szokás hagyott rajta könnyen fölismerhető nyomokat.

A román ízlés ó-szász provincialismusa nálunk csekély hatású volt. A Harc-hegység körül, a germrodi templom építésével kezdődött táj-szokás, s a magyarhoni román-korszakú műépítmények között, leginkább föltűnő közös jelleg a keleti karzat, mely Szászországban igen gyakran, nálunk azonban csak szórványosan fordul elő. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a román építkezésnek, régebben még inkább, de napjainkban is divatozó „byzanci” elnevezése, helytelen.

A byzanci ízlés különbözik a romántól; mert a központi kupolaépítésen alapszik, mely körül több kúpos részlet csoportosul. Mind annak dacára, hogy a görög császári udvarban nevelkedett III. Béla alatt indult meg monumentális építészetiünk, – hogy a görögökkel folytonos összeköttetésben állottunk, – hogy Byzanc ötvöseinek és kelmeárúsainak az Árpádok alatt, legnagyobb piaca hazánk volt: azt tapasztaljuk, hogy a byzanci egyházi építészet az egész középkoron át, nem folyt be a miénkbe. Mi lehetett ennek az oka? Hol és mi volt az a chinai fal, mely elzárt bennünket a görög műépítészeti gyöngyeitől?

E kérdésnél, nézeteink kifejtésére, hosszasabban kellene időznünk, hogysem cikkünk oeconomiájának ne ártanánk. Azért csak annyit pedzünk, hogy a római egyházhoz tartozó Magyarországnak, *nem lehetett* elfogadnia byzanci ízlést. Mert a byzanci ízlés úgy viszonylik a románhoz, mint a görög templom a rómaihoz; vagyis a byzanci ízlésű templom oly elválaszthatlanul van összekapcsolva a görög egyházzal, mint a román a római catholicussal. Ez vont a görög és magyar egyházi épí-

tészet közé, a ledönthetlen válaszfalat. A római katholicismus, mint az igazi kalvinismus, transactiót nem ismer, s a római egyház magyar papsága, ez elveihez híven, méltán ellenezhette a görög vallásúak egyházi építészeti modorának behozatalát. Annnyival is inkább, mert mindennapi a tapasztalat, hogy valóságban és politikában a közelebb álló, rokon felekezetek vagy pártok, féltékenyebb szemmel kísérik és jobban gyűlölik egymást, mint a homlokegyenest ellenkezőket.

Részünkről ily életbevágó érdekkülönbségnek tulajdonítjuk azt a sajátságos tény, hogy a byzanci ízlésben tartott csekély építményeink is, mint az orahovicei zárda Slavoniában, csak a róm. kath. clerus mindenhatósága megszűnése után a XV. században, vagy még később keletkeztek, akkoriban, midőn a törökök elől menekvő szerbek telepedtek le az ország déli részein.

A magyarral közös hitet valló népek közül, a román és átmeneti ízlés terjesztésére, nevezetesebb hatást a franciák gyakoroltak. Határozottan állíthatjuk, hogy e nemű építés-modorunk keletkezésére, a francia iskola hasonlíthatatlanul többet tett a németénél, azt bizonyítva be ezzel, hogy éppen ezen ízlés fölvirágzása korában, hazánk közlekedése Franciaországgal minden tekintetben jelentékenyebb volt, mint a német földdel.

A román ízlést nem a német közbevetítése folytán, hanem közvetlenül a franciától vettük át. A francia befolyás az Árpádok alatt mélyebb gyökereket vert, elősegítve III. Béla és II. Endre francia nejei által. De még többet tett ez irányban az, hogy a három legelőkelőbb szerzetes rend zárdái nem Németországból, hanem a román földről népesítették be.

A bencések még sz. István alatt, leginkább Olaszországból, a premonstreiek II. István alatt 1120-ban, a cisterciták II. Géza alatt 1142-ben rendjük származási helyéről, egyenesen Franciaországból vándoroltak be, s ez utóbbiaknak III. Béla oklevélben biztosította a franciaországi szerzetes társaikéval azonos szabadságokat és előjogokat. Igen természetes tehát, hogy Henszlmann szavai szerint, minden berendezést, mely tőlük függött, régi hazájok zárdái mintájára szándékoztak megtenni. Innen van az is, hogy a francia befolyás leginkább apátsági és prépostsági templomainkon látszik meg.

A francia befolyás mellett, föltűnnek még az olaszországi

minták is. Román templomaink annyiban egyeznek a bazilikákkal, hogy kereszthajójuk rendszeren hiányzik. Gyakran a hossz-szentély sincs meg, s a kelet felé eső, kettős torony alatti nyílt csarnok, a mellékhajók meghosszabbítására szolgál. Ez a berendezés, bár a kereszthajó pótlására van számítva, előnyösen még sem helyettesítheti a kereszthajó által elérhető csinos tagozást és elrendezést, s így az építménynek kedvező alakot nem adhat. De tökéletlenségében is, kevés kivétellel szigorúan lévén végrehajtva, Kugler, Lübke és Henszlmann méltán tartják sajátos magyar provincialismusnak.

E tájszokás élén áll a Languedoc, Dauphiné és gyéribben Bretagne területén is divatozott román modor hatása alatt épült mosony-megyei Lebeny, 1207-ből keletkezett bencés apátsági szentegyháza. Későbbben épült templomainkon a kora román ízléssel találkozunk, míg Lebeny ezen korszaknak legrégebb építménye, összességében a romanizmus utolsó éveibe tartozik, sőt vannak részletei, melyek már az átmeneti korra utalnak. Ebből is csak az a tanulság, hogy a styl itt is csak kölcsönzött, itt is csak rá van adva az épületre, de nem nálunk fejlett ki.

Egyébként, míg a lebenyi templom említett tájszokása, némi függetlenséget árul el. Lebenyt, mostani ismereteink szerint oly mintának kell tartanunk, melynek műárnyalatai számos magyar apátsági templomra gyakoroltak figyelemreméltó befolyást. Ez leginkább a bencések apátsági templomainál, Győr-Szent-Mártontól Kolozs-Monostorig, szolgált mintául. Lebeny hatását világosan látjuk e nemű legkitűnőbb műemlékeinken, a bencések deák- és báthmonostori, aracsi és jaki, a premontreiek zsámbéki és horpácsi templomain.

A jaki bazilika Vas-megyében, Eitelberger, Heider és Ipolyi szerint, a legszebbel és legízletesebbel, mit valaha e nemben a román idom alkotott, bátran vetekedhetik, hahogy azt felül nem haladja.¹ Formaszépség és díszítés tekintetében fölülmúlja a bécsi sz. István templom román kapuzatát, a tulni és német-újhegyi műremekeket. Elrendezése mindenütt ízletes; nagy kapuzata a legdúsabb és legválasztékosabb, melyen a mester igye-

¹ Jahrbuch der Centr. Comm. für Baudenkmale I. 134. — Heider: Mit-telalterl. Kunstdenkmale I. 84. — Ipolyi Kisebb Munkái. I. 29.

kezett a tömörebb román ékesítő tagokról, a könnyedebb idomokra átmenni. Kitűnő, hibátlan szobrászi technikáját, gondosan kezelt faragványait és véseteit Ipolyi, részben az építkezéshez használt jeles kőanyagának tulajdonítja. Az oszlopkák lábainak talapja, az apátfalvi (Borsod-m.) és horpácsi templomokéihoz hasonlóan, csinosan van hornyolva, mi francia eredetre mutat; mert Burgundiában látjuk folytatva az ódon oszlophornyolásnak gyakorlatát.

A kisebb város parochialis templomok típusaként a borszönyi (Hont-m.) plébánia-templomot tekinthetjük. Korpona, Hajnik, Szász és Dobronyiva szentegyházai többé-kevésbé hatása alatt készültek.

Falusi és mezővárosi román templomainkat Henszlmann kerek és épszög alakúakra osztja föl. Nálunk a kisebb helységekben jó ideig csupán fa és egyéb, könnyen elpusztuló építkezési anyagot használtak; miért is, kisebb templomkaink, az emlékszerű, vagy csak tartós anyaggal való építkezés idejében ismételten átídomítottak. AI-Torja, Csík-Rákos, Fekete-Ardó, Feldebrő, Harczó, Ikafalva, Karcsa, Kerek vagy Rába-Szt.-Miklós, Kis-Peleske, Maros-Sz.-Anna és Sz.-Király, Nyomat, Sima, Sz.-Mária, Tótlak, Várhegy és Zsegra őrizték meg a román és átmeneti falusi templomaink szebb példányait.

A kápolnák közül legrégebbek a rendszeren az egyházak közelében lévő carnariumok, melyeknek alsó része a temetőből kiásott csontok fölvételére volt szánva, felső osztályában pedig a halotti szertartást végezték (capella mortuorum). A csak egy emeletes kápolnák, többnyire egyes szentek tiszteletére építvék; kápolnák emeltettek még egyes családok temetkezési helyéül is.

A tatárjárás válaszfalat képez a román és csúcsíves ízlés között. Csak a gyula-fehérvári, dömölki, és legkésőbb, az 1256-ban fölszentelt jaki apátsági templom, épült a tatár betörés után.

A XIII. század közepétől fogva, gyakran találkozunk a kolduló barátok zárda-templomaival, melyek közül a legrégebbek is, már csúcsíves ízlésűek. Hazánkban a kolduló szerzetesek közül, először a dömések telepedtek le, kik az északi vidékekre jobbadán Lengyelországból jöttek. Mivel a középkorban a lengyelek leginkább a német építészeti iskolát követték: a jövővények is csak ezt az iskolát hozták magukkal előbbi hazájokból.

Ahol tömegesebben telepedtek meg, ott korai csúcsíves egyszerű csarnok-templomokat emeltek, melyeknek csak ritka részletei vannak késő román ízlésben tartva. Bizonyítékul szolgálhatnak a budai, kassai és selmeci zárda-templomok; még tán a győri is.

Az új lakosokkal a XIII. században népesített sz. k. városok plébánia templomai, hasonlóan a bevándorlók régi hazájának építészeti ízlését mutatják. A thüringiai grófi neje, a magyar Szent-Erzsébet, IV. Bélának testvére, V. Istvánnak nagynénje volt. E rokonságot a gróf hasznára fordította, s befolyása már II. Endre alatt nagyon is érezhetővé vált, midőn barátjának, Salza Hermannak, a német lovagrend nagymesterének kieszközlé a Barcaság hűbéri birtoklását, a rend visszaélései után pedig, egy ideig elhárítá a magyar király jogos bosszúját. Hazánk ügyeibe avatkozva Budán, Béla fővárosában, Kassán, István kormányzói székhelyén, thüringiai lakosokat telepített le. E településnek maradandó emlékjelei a thüringiai építményekkel szorosan rokon budai plébánia egyház, s az új kassai polgárok által épített Sz.-Mihály kápolna.

A Rajnamellékéről és Flandriából bevándorolt szepesieknél, különösen a löcsei plébánia-templom őrizte meg a lakosok származási földjének építészeti szokásait.

A magyar Sz.-Erzsébet védnöksége alatt álló kassai szentegyház, a védszent nagy tekintélyét tartotta főnn. E műremekről helyesen mondja Henszlmann, hogy a magyarországi középkori műépítészeinek legfényesebb és legnagyobbszerű alkotásaként áll előttünk.

Ha nem is látjuk bebizonyítva, hogy az alkalmasint a XV. században élt Villard de Honnecourt építette volna Erzsébet templomát; annyi bizonyos, hogy Sz.-Erzsébettel összekötetésben állott irancia építész emelhetette.

Soissons és Reims között, Aisne megyében fekszik Braisnesur-Vesle XIII. századból eredő „abbaye de Saint-Yved” temploma. Vessük össze ezzel a kassai Erzsébet-egyházat, s szembe ötlük a kettő közti azon közel rokonság, mely csak anya és leánya között létezhetik.

Átalában műépítészetünk egész története szüntelenül idegen, külföldi befolyásokra utal. E körülmény teszi nevezetessé a művészet föld- és helyrajzát, a különböző művészeti ágak

behozatalát, hogyan és hol hatoltak azok hazánkba, melyik, mikor és hol volt túlnyomóan uralkodó?

A művészet terjedése (propagatio) másutt is elég figyelem tárgya, nálunk kiválóan annak kellene lennie. H. I. műve azonban, amely biztos ítéletet, s mély szakismeretet árul el a műépítészet terén oly annyira hiányos és felületes a földrajzi viszonyokat illetőleg.

A munkához mellékelt műrégészeti lajstrom mellett, hogy távol áll a teljességtől, még hibás is. Orahovicán, Verőcemegyében van a Csaluga kalugyer zárda, nem Ó-Morovicán, (3. 1.) mely Bácskában van. Sáros-Patakon nem ismerünk „ágostai” templom-záradékot. Nyitrában Lancsáron van középkori műemlékünk, és nem Láncséron, melyet szerzőnk összetéveszt a Sopron-megyei Lánzsérral, hol nagyszerű várrom, camaldulensis zárda-omladékok és egy régi malom (Teufelsmühle) romjai vannak.

Hajós nem Bihar, hanem Pest, Necpál nem Nyitra, hanem Túróc, Árpás nem Győr, Nagy-Marton nem Pozsony, hanem mind a kettő Sopron, Ákos nem Szabolcs (91. 1.), hanem Közép-Szolnok (a mai Szilágy) megyében van. Ez utóbbinál Rómer vezethette félre, kinek régészeti krónikájában olvassuk, hogy „Ákos Szabolcs-megyei falu félórányira fekszik Beitektől.”¹

E tévedések jobbadán belementek a műhöz csatolt „Magyarország ó-keresztény, román, és átmeneti stýlben épült műemlékeinek átnézeti térképébe” is, mely hazánkat az 1867-től 1872 végéig érvényben volt political fölosztás szerint ábrázolja. Ott szerepelnek a német-, illyr-, román bánsági ezredek, a titeli csajkás zászlóalj, a szász-székek, Jász-Kúnság, Hajdú-kerület, a partiumi négy megye és vidék.

Mindennél nagyobb, már a munka belértékét is megtámadó mulasztás az, hogy a régészeti lajstromból, s a térképről is hiányzik éppen az a vidék, melyet egyetlen egy ember végzetlen kitarthatása és alapos régészeti tanulmányai nyomán legkimerítőbben ismerünk, hiányzik a Székelyföld.

Habent sua fata libelli! Orbán Balázs hat kötetes nagyszerű műve, melyhez foghatót a maga nemében nem ismerünk,

¹ Archaeologiai közlemények. IV. 158.

túlzó hazafiaskodásai miatt el van átkozva. Agyon van hallgatva, úgy hogy e tekintetben irodalmunk remekbe dolgozott. Nem akadt, aki alaposan ismertette volna, de viszont nem volt senki, akinek szemébe ne tűnt volna, hogy e tudományos műben minduntalan megjelenik a párt-ember, s az beszél ott is, hol subjectivitásának nem szabadna kirívóan szerepelni.

De ez nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, nekünk csak afölött kell hibáztató véleményünket nyilvánítanunk, hogy Orbán művét szerzőnk nem használta föl, s ezzel egyik specialis magyar vidékünk már ismert emlékeit zárta ki honismertető művéből. E mulasztás okozza, hogy egész Erdélyből a gyulafehérvári és harinai műemléken kívül, egy sincs fölemlítve!

Hogyan nyerhetnénk e munkából a műépítészet elterjedéséről tiszta fogalmat, midőn H. I. bár hosszan ír a nemzetközi forgalomról, a földrajzi viszonyokról s közlekedésünkről, mégis az útvonalak közül csak a Zsolnáról, Szepességen, a Tisza mentén és Erdélyen áthaladó, meg a Pozsonyból Nyitrán, Selmecen, Besztercebányán, Szepességen keresztül Kassára vezető utat tárgyalja. E kettőről többször is emlékezik, a többit egyszer sem említi.

Századok, 1877. 236-249. 1.

2. Útvonalaink az Árpádok korában.¹

E tárgyban tett tanulmányaink alapján megkísértjük rövid összeállításukat, melyben azon eszme vezetett bennünket, hogy mivel a hadi s kereskedelmi utak azonosak – a hadvezér s a kereskedő inkább nagyot kerül, csakhogy jó úton mehessen –: a hadtörténeti példák hitelesen bizonyító erővel bírnak, egy-egy útvonal létezése mellett.

A német és francia befolyás ugyanazon úton érkezett hozzánk. A nyugatról hazánkba vezető utak kiindultak egyfelől a Pyrenaekből Lyonon, Svájcra át, másfelől Rouen vagy Parisból Strassburgon át, aztán a Rajnamellékéről Köln és

¹ A „Legrégibb műemlékeink stb.” cikk befejező része.

Nürnbergön áthaladva, a Duna jobb partján egyesülve, Mosony-megyében érték el hazánk határát, s a Dunamentén vezettek végig, le Zimonymak. Erre ment a keresztesek legnagyobb része.

Nyugati Mosony-megye műemlékei a szomszéd hainburgi, alsó-ausztriai templomtól veszik eredetüket. Járfalu, Rajka és Gálos egyházai azonban eltérnek a mintától azon sajátzerű rendezkedésekkel, mely szerint a torony a szentély fölött emelkedik. E csoportozatban Járfalu és Rajkánál kezdődött egy rövidebb útvonal, mely a Balaton északi csücskének vezetett, és a Sárvíz mentén haladt Pécsen át Kopácsig, hol átlépte a Drávát, s egyesül a Budapest-zimonyival. Míg ennek a párja a Fertő déli végétől kiindulva, a Balaton déli felének tartott, s a máig román műemlékekkel díszes Kürtös, Kercse-Liget, Kaposfő, Mánfa helységek keresztül húzódva, Pécsnél egyesült az előbbivel.

A vas és zala-megyei nagy csoport egyház előállítására két tényező lehetett jelentékenyebb hatással. Az egyik, hogy még az Árpádok korában a rómaiak Carnuntum vagy Vindobona-Sabaria-petaviai útja volt használatban. Különben is, a közép-Dunavidéknek ez a legtermészetesebb közlekedő vonala a tengerrel; ezzel szemben a Semmering szóba sem jöhet, mely vasútját is csak azon political tekintetnek köszönheti, hogy Bécsset Triesttel, osztrák föld kösse össze, s kikerülje hazánkat. – A másik tényező, az e vidéket átszelő olasz-magyar főútvonal, mely a Rába, a Mura és Dráva folyók irányában, az építészettünkre szintén nagy hatású Stájerországnak, s Karinthiának tartott; egy harmadik út pedig Horvátországon keresztül a virágzó Dalmátiának.

Éppen azért lett volna célszerű, e munkába fölvenni a horvát föld műemlékeit is; mert a dalmátiai befolyás kizárólag e tartományon, az olasz pedig Varasd-megyén, s a Muraközön át hatolt be hozzánk. E vidékek kihagyása folytán a művészeti elterjedésnek egy nevezetes láncszeme van elejtve.

Az Árpádok alatt, az olasz közlekedés a magyar központtal, Muraközből indult ki, s a Balaton északi partján vitt Budapestnek.

E délnyugatról északkeletre vezető útvonalnak folytatása volt a magyar-lengyel nemzetközi forgalom országútja, mely

Esztergomból s Budapestről, körülbelül egy nyomon haladt a magyar államvasúttal (csak hogy szárnyvonalak nélkül), s Eger városának vezetett. IV. Béla ezen az úton vezérelte seregét a Sajóhoz.

Az egri székes-egyház a legnagyobb volt Magyarhonban, amennyiben középhajója, mint a kölni dóm és a párisi Notre-Dame-é, ötven régi római láb széles volt. A kora román modorból átvett két tornyának alapja bár még a föld alatt van; mégis, az Ipolyi által szakavatottan használt és magyarózott történelmi hagyományokból kiviláglik, hogy a belső szentélyt körút (charolle) és előlött a francia műépítészetet jellemző sugár kápolnák vették körül.

A nagy szerepet játszott Eger városán túl, az út folytatta előbbi irányát, s az északkeleti Kárpátok szorosaihoz vezetett, melyek közül legnevezetesebb a duklai és a vereckei. Ezeken jöttek be a honfoglaló magyarok, később itt törtek be a tatárok, lengyelek és oroszok.

A Duna balparti út már nem mérközhetett a jobb partival; amint ma is, csak a Budapest, Kis-Bér, győri vasút ki nem építése miatt fontosabb a jobb partinál. Itt az út a Kis-Duna, Vág és Dudvág mocsarai miatt nagy vargabötüt csinált Pozsonyból Deákin át, – hol a szakolca-lancsári, Morvaországból jövő úttal egyesült, – Nyitrára. Erre mentek Volkmár keresztesei.

Maga Nyitra városa hazánkban a legrégebb művelődési helyek egyike, s a tótok által még ma is, nemzetiségi központként magasztaltatik:

Nyitra, drága Nyitra!
Tótok édes anyja.

mondja egy újabb népies darabjuk. Egyébként Nyitra, közlekedési gócpont, hajdan csakugyan nagy szerepet vitt. Pozsony, Morvaország, a bányavárosok és Budapest felé ágaztak szét innét az útvonalak. Ez utóbbinak egyik ága Lekér és Kis-Bényen át, mely községek ma is a Nyitra-esztergomi országúiba esnek, Esztergomba vitt; míg a másik, Bénynél kiszakadva, Budapest, Kalocsa, Báthmonostor, Bács érintése után Tételnél átlépett a Tiszán.

A Tiszavidékén húzódó út pedig, alkalmasint Becse és Kanizsánál ment keresztül a „magyar folyón”. Ezt bizo-

nyítaná Priszkosz követségi útja Attilához; Priszkosz a leírás után ítélve itt kelhetett át a Tiszán.¹ Hasonlóképp Bertrand de la Broquière francia nemes, 1433-ban Jeruzsálemi útjából visszatérve, Becsénél kelt át a Tiszán.²

Dr. Haynald, kalocsai érsek bőkezűségének és Henszlmann fáradhatlan kutatásainak köszönhetjük, hogy megismerhettük a Duna-Tisza közét, mely eddigelé, középkori építményeink dolgában még előttünk is terra incognita volt. Henszlmann írta le a duna-tiszaközi középkori építményeket „Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa” című, 1873-ban megjelent munkájában. Az itt ismertetett székes-egyházon és bencés apátsági templomon kívül, néhány plébánia templomunk is maradt fenn az Alföldön. Ezek, közép osztatlan vagy többhajós hosszépületek, keleti karral s nyugoti toronnyal, mi mellett a mellékhajók meghosszabbítása a toronycsarnok által, meglehetősen állandóan észlelhető. Az építészeti anyagot illetőleg kőből valók a műépítészeti tagok és az alap, a többi rész téglából. De az alaktéglák itt is többnyire hiányzanak.

Részünkről ennek okát abban találjuk, hogy az Alföldön nem volt a tégláégetéshez szükséges tüzelőanyag. Bertrand de la Broquière 1433-iki, említett naplójában olvassuk, hogy a Pancsovától (Pensey) egész Szegedig (Ségading) elterülő nagy rónaságon, kivéve két kis berket, egy élőfát sem talált, s a lakosok szalmával és náddal tüzeltek.

Az Alföldet átszelte még, a Maros és Sebes-Körös völgyén vezetett országút is. E nézetünket a következő kombinációkkal igazolhatjuk.

A tatárjárás történetében olvassuk, hogy Benedek váradi püspök s Bacs, bihari főispán, nem juthattak el a Sajóhoz. Azt hisszük azért, mert bizonyosan a legközelebbi úton, a Körös völgyön mentek Eger felé, s ennél fogva, már a tatárokkal találkozottak. Hogyan van mégis, hogy a távolabbi dandárok, az erdélyiek, idejében értek oda, s vezéreik, Rajnáid, az erdélyi püspök és Miklós a szebeni prépost s alkorklátnok ott el is estek?

¹ Szabó Károly Kisebb történelmi munkái. Bp., 1873. I. 27.

² Mémoires de l'Institut National des Sciences et Arts. — Sciences morales et politiques. Paris, Fructidor An. XII. Tome V. p. 617. Schwartner: De scultetiis. Budaë, 1815. p. 4, 5.

A dolog kulcsát mi abban találjuk, hogy akkor is, mint ma, midőn tudjuk az üzleti kimutatásokból, mennyire gyéribb a forgalom a körösvölgyi Magyar Keleti Vasúton, mint a marosmenti Első Erdélyin; tehát akkor is, Erdély főközlekedési vonala a Maros mellett húzódott, s egyfelől Tápén és Szegeden át Kalocsának, másfelől Csomorkányon át, Szentés és Csongrád közt átmenve a Tiszán, Budapestnek tartott. Az erdélyi dandárok e vonalon haladva, mely a körösvölgyinél 15-18 mérföldnyivel van lejjebb, ugyanannyival távolabb estek az ország felső részeiből aláomló tatároktól. Ez a távolság mentette meg őket, ez által kerülhették ki a veszélyes találkozót. Hogy pedig a Maros melléke csakugyan nagy forgalmi hely volt, mutatják a mentében eső Világos, Glogovác, Egres, Német-Csanád, Kis-Zombor, és Csomorkány ősi műemlékei.

Végeredményül tehát kimondhatjuk, hogy Erdélyből akkor is, mint napjainkban, a természeti viszonyok által kijelölt három útvonal vezetett Magyarországba, u. m. a Szamos és Marosmelléki, nagy transitó forgalommal, s a csekélyebb sebes-körös-melléki.

Ímé, rövid vázlatban, az általunk összeállított Árpád-kori úthálózatunk. Részleteiben nem tudnók ugyan faluról-falura bizonyítani helyességét, de legalább nagyjában igazolhatjuk.

Kennernek Noricum és Pannoniájában a rómaiak útjáról írt értekezését leszámítva, egyetlen egy kísérletünk sincs a magyarhoni utak rendszeréről. Ennélfogva, aki ezt külön tanulmánya tárgyává nem teszi, sehogysem képes eligazodni útaink megállapításában. Azonban, efféle munkát ne várjunk a bizottságoktól. Efféle munkát, lassanként gyűjtve hozzá az adatokat, csak az egyes végezhet sikerrel; csak az egyes ember csoportosítása, egybevetései alapján származhatik, jó vagy rossz, de legalább egyöntetű vélemény, valamely rendszer összességéről.

Állandó a panasz a bizottságok, a társulatok, akadémiák lanyha és felületes munkássága ellen. Mi igen természetesnek találjuk, hogy tudományos intézeteink így dolgoznak; mert organicus hiba van a dologban. A bizottságok rendkívüli hátránya az, hogy a felelőség megoszlik a tagok között. Senki sem felelős külön-külön, s ezzel a tudományos működés körébe veszélyes elv oltatott be; mert a tudományban

mindenkinek, önnönmaga felelős miniszterének kell lennie.

Előttünk áll az állításunkat igazoló példa. Azt kérdezzük, ugyan ki a felelős a Henszlmann művében létező hely- és földrajzi botlások és hiányokért, az útvonalak hiányosságáért? Vajjon Henszlmann-e, vagy pedig „a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága?” Nem e bizottság naplói és törzsíve szolgáltatott-e az idevágó adatokat? Nem e bizottságnak volna-e tulajdonképpen főadata hazánk műemlékeit föl kutatni, ismeretelni, lajstromozni és amennyire ereje engedi, fenntartani?

Igaz, hogy e kitűzött célok elseje is már nagy nehézségekkel van összekötve. Az 1872-ben alakult magyar műemlék-bizottság, már hozzáfogott a műemlékek lajstromozásához; holott a franciák „Commission des monuments historique”-ja, fennállásának csak 25-ik évében kezdhetett ehhez, míg a bécsi központi bizottság, mely 1856-ban adta ki első közleményeit, e munkát még meg sem merte indítani.

Ha azonban a magyar bizottság fölhíva a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter által, és elismerve, hogy az országnak számadással tartozik négy évi működéséről, – a bokros munkát jelen kiadásával, a fölhozott példák ellenére, mégis megkezdeni kívánta: méltán mondja H. I., hogy „e tények szolgáljanak mentségül, lajstromuk hiányaiért”.

Szolgálnak is. Mert nem szabad felejtenünk, hogy szakembereink száma még igen csekély, csak kis idő óta kezd nagy lassan szaporodni; és mert nem szabad felejtenünk s nem is felejtjük, hogy számos és kitűnő szakerők kellene az annyi ideig parlagon hevert tudománynak, a műrégészetnek kifejlesztésére.

Emiatt nem érkezett még el műrégészetünk arra a fokra, amelyre hazai történelmünk már fölvergődött. Mindössze is hézagossá adathalmaz és gyér anyag van összegyűjtve és földolgozva, ami annyival inkább bénítólag hat e tudományág fejlesztésére, mert a műépítészetben semmit sem bizonyíthatni elszórt példákból; itt csak a nagy tömeg együttes tanulmányozásából vonhatunk le helyes ítéletet a különböző művészeti iskolák, ízlések és tájszokásokról. Igaz, hogy a tudománynak szüntelen működni és haladni kell, de jusson eszünkbe, hogy csakis számos és behatóan vizsgált tények alapján haladhat előre szerencsével.

Mind e gátló körülmények dacára, e munka műépítészeti nagyobbik felében, Henszlmann, miként mondtuk, sikerrel küzdött meg nehéz földatával. Tiszta képen, folytonos összehasonlításokkal, helyes okadatulással tárja föl előttünk, reánk maradt ősi műemlékeink nagy sorozatát, mely maradványok általánosságban nem idézik ugyan elő az eredetiség benyomását, sőt még kizárólag kifejlett nemzeti iskola képességét sem; de ha ettől eltekintünk, emlékeink mégis nagy jelentőségűek. A mi műemlékeink bizonyítékai ama művelődési hullámnak, mely a középkorban nyugotról és délnyugotról kiindulva, nálunk érte el legszélsőbb csapkodásának déli és délkeleti határát, míg legészakibb határa Lengyelországban keresendő; mert Oroszország és Havasföldre, a vallással együtt művelődését is Byzanttól nyerte, s csak a birodalom összeomlása után fordultak nyugat felé.

E körülmény emeli művelődéstörténeti nagy fontosságra ez úttörő munkát, mely sok tekintetben képezheti a magyar tudományosság méltó büszkeségét.

Hogy szerzőnk, másik földadatát, a művészi elterjedés kérdését nem oldotta meg oly fényesen, az csak azt bizonyítja, hogy egy ember-erő, midőn úttörő munkát végez, – bármily képzett és hatalmas legyen: egy csapásra nem ütheti helyre századok mulasztásait.

Századok, 1877. 250-255. 1.

3. Sarkad története.

Írta Márki Sándor. Bp. 1877. Kiadja Kókai Lajos. 8-r. 189. 1.

Sarkad városa kiválóbb jelentőségre sohasem vergődött. Zajtalan fejlődött, csöndesen szaporítgatá paticházait, mint ez már szokás a rónaságon elterülő helységeekben.

Mégis szép a története. Isten a föld minden zugában lehetővé tette a történelmi fejlődést, melynek leghatalmasabb mozzanatai mindig ott törtek elő, ahol legkevésbé lehetett reményleni. A tűzgerjesztő anyag mindenütt létezik, s csak egy szikra kell arra, hogy egy-egy évszázad sorsa eldőljön.

Ha a nyugodtan tenyésző néptömegeket jól szemügyre vesszük, csak akkor tudjuk meg, hogy a földi szellemek, mint a lidérc bolygó fénye, bejárták már a világ minden népeit. Hamlet szellemének sötét „esküdjetek” mondása léteit nyert itt és amott, régebben vagy újabban.

Még oly igénytelen helyen is, mint Sarkad, minden rög beszél, csak meg kell szólaltatni. A helynevek, története legnevezetesebb eseményeit tartották fenn, talaja megfejtí népe életmódját, helyrajzi fekvése múltját, s azon szerepet, melyet az évszázadok szolgálatában játszott.

E város, egykoron „szabad hajdú-fészek”, hazánk azon kevés számú községeknek egyike, melyek nyelvben, erkölcsökben egyaránt megőrizték magyar jellegüket. Lángoló hazafisága egész múltján átvonul. Ahol a nemzet igaz ügyének védelméről van szó, ott sarkadiak is ontották verőket. Korán elfogadták a reformált vallást, melyben annyi biztosítékát látták nemzetiségük megőrizhetésének. Volt bennök mindenkor bizonyos nehézség, mondjuk szögletesség, mely a földművelő népeknek foglalatosságukból folyó ösztönszerű tulajdonsága. Ez a merevség, ez a lassan mozdulás a világ minden földművelőjével közös vonás, de kifejlődésére kétségkívül nagy hatással volt éppen Sarkad ref. népsége közt a Kálvin által rendszerezett hit puritán egyszerűsége.

Sarkad népe azonfelül, hogy mindig őstermelő volt, negyed-félszázadja még kálvinista hitet is vall. E kettős körülmény fejti meg előttünk a város múltjának legtöbb részletét.

Külföldön szokásban van, hogy a városok jelmondatokat választanak. Genf címere fölött egy foszlányon lebeg, mint valami őrző szellem, eme nagy mondás: „Post tenebras lux.” Paris pajzsának hullámoktól hányatott hajóján ott van a vigasztaló, remény ébresztő: „Fluctuât nec mergitur.” Nálunk nem divatozik ez a jelszó-válogatás. De ha felkapnánk e szokást, Sarkadnak kifejezőbb, jellemzőbb vezérszava nem lehetne, mint e két szó: „Török-szakad.” Hetedfél százados múltja bizonyosságot tesz szavaink igazsága mellett.

A „szabad hajdúk” közt a legszabadabbak, a kálvinisták közt a legvastagabb nyakúak, a „nyalka kurucok” közt a legnyalkábbak, Péro pórhadában a „legmakacsabb zendülők”, a

„halhatatlanok” közt a legmerészebb honvédek – Sarkad fiai voltak.

Tehát mégsem olyan jelentéktelen ez alföldi városka! Története mindenestre megérdemli, hogy akit e helyhez bár nem születés, hanem ennél kedvesebb emlék: a gyermekkor játékaiknak aranszálú fonala köt, vonzódásának jelét adja, a városról szóló töredékes jegyzetei összeállítása és kiadásával.

De a történelem fölöttébb egyoldalú volna, ha csupán az emberekkel bíbelődnek. Válaszolnunk kell a folytonosan felötlő „miért?”-ekre, helyreállítanunk a szoros kapcsolatot az ok és okozat között. S ha megvizsgáljuk a természet befolyását, egyes tünetnyeinek hatását az emberre, lassanként tiszta képet nyerünk arról, miért lett ilyen és ilyen viszonyok közt az ember azzá, amivé tényleg fejlődött. Tekintsük meg e fontos tényezőt, s kivonhatjuk belőle a helyes eredményt.

Abból az édesvizű nagy tengerből, mely réges-régen a magyar Alföldet borította, Sarkad nem állott ki szigetként. Alföldünknek most is egyik legmélyebb pontja. A tenger színe fölött legalacsonyabb határrésze csak 78, legmagasabb dűllője csak 94 méterrel fekszik.

Mély fekvése magyarázza ki, hogy határát nagyon is járja az árvíz. Első megszállását, a város helyének kiválasztását is ebből fejthetjük meg. Sarkad keleti oldalát sokkal inkább szakgatták az erek, mint az északnyugatit. Így történt, hogy a határ e hátsabb, s árvizektől mentesebb részén emelkedtek a legelső gunyhók. A község aztán hullámnyaldosta kicsiny sziget gyanánt terült el a környező, hol csupán vízjárta, hol azonban állandóan zivonyos róna fölött.

Előnyös helyzet a védelem és közbiztonság szempontjából, de hátránya is csakhamar jelentkezett. A szomszédos tájaktól hosszabb vagy rövidebb időre elzáratván, a lakosság tevékenysége kifelé nem vehetett irányt, rendszeres földművelést is alig gyakorolhatott. Élnie azért kellett s a szigeten tengődő lakosság az ekeszarva helyett, a marháét ragadta meg. Látjuk ebből, hogy a szükség s a helyrajzi fekvés, a falu szélén kínálkozó alkalmas rétség, rávitte a sarkadi települőket a baromtenyésztésre.

A vizek, mint mindenütt, úgy itt is befolyással voltak a

község művelődésére. Némi okleveles nyomokon kívül, főleg a hagyomány igazolja, hogy itt a halászat hajdan élénk résztvételnek örvendett. A malomiparnak is tág tere nyílt, s egy 1801-iki térképen 9 hely volt a hajdan rajtok állott vízimalmok után elkeresztelve, melyek közül csak egyet hajtott a Fekete-Kőrös, a többi erekből és fokokból táplálkozott. Hogy pedig a hajózás is gyakoroltatott, bizonyítja a „Régi hajóút” s a „Varga Mihály révé” elnevezés.

Sarkadtól Gyuláig terjedt az a nagy hanság, mely kiváló tért nyitott a vadászatnak. Ez ingoványos tájon tömérdek szárcsa, kócsag, vadkacsa, vadlúd, bíbic, batla, gólya tanyázott, néhanapján társul szegődött hozzájuk a pelikán, mely a városnak 1677-iki pecsétjén már címer gyanánt szerepel. S a Kis-Kőrös mellékén fentűszott a gyermekek felséges csemegéje, a súlyom.

Régi emlékek, tovatűntek egytől-egyig. Ülünk csak föl az alföldi vasútra, s Gyulától Sarkadig csak békatenyésztő pocsolják tűnnek szemünkbe. Az egykori zsombék fölött barmok legelnek, vagy a gazda ugarolja a földjét. A halásznak magva szakadt, a hajót a vasút pótolja, a vízimolnárokból hírmondó sem maradt, s a lisztörlést néhány száraz és két gőzmalom végzi. A vadak gr. Almásy Kálmán vadaskertjébe szorultak, a pelikán a ref. templom karzatain s a város pecsétjén szívja saját vérét; az utolsó 1863-ban vitte sírba famíliáját. Még a súlyom is megéri a civilizáció pusztítását: a sok vízszabályozás egyre jobban vonja el tőle élete föltételeit, a mocsarakat.

Sarkadot régi veszedelme, az árvíz most is fenyegeti, de a civilizációnak róvhatja fel, hogy egy újabb réme is támadt: az *aszály*. Ennek oka részint a vízszabályozás, mely miatt a határ sokat veszített vizenyősségéből; részint az erdőpusztítás.

A tölgy, kőris és szilfák hatalmas erdeje, régenten benyúlt egészen a város alá. A „Dombos-erdő” a város közvetlen közelében fekszik; s manap bizony szomorú egy erdő, mert nincs benne egy szál fa sem. S a város jelenleg egy óriási sivár mezőség kellő közepén gurnyaszt, míg az erdőség csak határ-csipkétét képezi.

A legnagyobb mérvű erdőirtás a múlt században történt. Nem csodáljuk, hogy akkoriban, midőn éppen az volt a sarkadiak baja, hogy torkig úsztak a tócsában, s alig tudtak szántó-

földet csikarni ki Neptun birodalmából: a hátsabb térségeket borító erdőkre vetették szemeiket. Akkor bizony senki sem gondolt arra, hogy tán jó volna meghagyni az erdőket, mert azok megőrzik a nedvességet, s kipárolgásuk által a környék növényzetére is nagy befolyást gyakorolnak. Még a régi gyümölcsösöknek is tövére vetették a fejszét, hogy szántóföldekké alakítsák. Hozzájárult, hogy e század elején a vármegye azon kezdte a Körösszabályozást, hogy a mellékén viruló erdőket rendszeresen irtatta. A rablógazdaság keserűen fizetett. Az erdőpusztításra Munkácstól Csáktornyáig mindenfelé összegyűlt areopágok működése teremtette meg az Alföldön az iszonytató aszályt.

Az aszályval szemben aztán gyöngé vigasztalás, hogy a nádasok is kipusztultak a vízszabályozások s az erdőpusztítás következtében, minélfogva például Sarkad lakossága nemsokára rá fog szorulni, hogy a költségessé vált és a tűz ellen mégis oly csekély biztosítékot nyújtó nádfedél helyett cserepet, vagy fazsindelyt alkalmazzon. A vidék természetes képének megváltozása eszerint befolyással volt a város csinosodására. Részünkről a városok piperéjét alárendeljük az anyagi jólétnek, melyet nem a levegőbe épített boulevardok, hanem intenzív gondolkodás és okszerű gazdálkodás mozdítanak elő.

Szemeink előtt folyt le Sarkad vidékének másik átalakulása. Az Alföld minden községe nagy mezőség közepén terjeszkedik, s így a művelt földek szinte visszavonulnak az emberek társaságától. Sarkad is így feküdt egész 1869-ig, de akkor beköszöntött a tagosítás, mely a legelőül szolgáló mezőségeket távolibb dűllőkre szórta szét, s a szántóföldeket behozta a „kertek” alá.

A szántóföld lett a Mammon, melyet bálványoz a föld népe. Ennek kedvéért irtotta az erdőket, s ennek rovására fogyasztja most a rétet és a legelőt. Régen volt az, őszbeborult már a feje annak a földművesnek, ki elregéli előttünk, hogy az ő idejében, ha valaki „valamilyes” kaszálót említett, olyat értett alatta, melyet ötödmagával egy hónapig megülhetett. Mostan kaszáló név alatt csip-csup földeket találunk itt-ott, elszórva a határ minden részén.

Sarkad határa jelenleg 21.228 kat. hold, ami bizony rengeteg nagy 7400 lakosra. A török korszak előtt vidéke kisebb

lehetett. Sarkad-ösi és Lehel-Ősi ma már puszták, hajdan falvak voltak. A törökjárás azonban, mint a tűzvész a juhokat, összeterelte az embereket, s így alakultak meg, leginkább biztonsági szempontból, alföldi nagy községeink. A törökök kalandozásai szükségessé tették, hogy egyes kedvezőbb fekvésű helyeken sáncokat és erődített telepeket készítsenek, hova vész idején a környék lakosai menekülhessenek.

Gyula eleste után az összefutott népség Sarkadon vont a magát, mely ettől fogva, mint másodrendű végvár, a törökök portyázásainak határt szabni igyekezett.

A katonai és egyházi szervezet a magyar községek életére nagy befolyást gyakorolt. A városi ügyek legtöbb vonatkozásait csak úgy érthetnők meg tökéletesen, ha a község hajdúkorbeli történetét apróra ismernők. Viszont bizonyos intézményekben a vallásos, főleg a református hitéletnek nagy befolyását szemlélhetjük.

Sarkad már a XVI. században a legderekabb református községek sorába emelkedett. A ref. ekklézsia szent edényei között, máig fennmaradt egy aranyozott ezüst pohár, ezzel a fölirattal: „Szabó J. A(nno) Sfalutis) 1638.” 1765 óta, évről-évre pontosan vezették a lelkészek az anyakönyveket. Nem említi azonban szerzőnk, az ekklézsia régibb jegyzetei elpusztulásának okát. Mi valószínűnek tartjuk, hogy Lampe-Ember Pál mondása, mely szerint a legkegyetlenebb rác népség, (crudelissima Rasciana gens), az egyházmegye községeinek levéltárait megsemmisítette: a sarkadira is vonatkozik.

Szerzőnk a prédikátorok lajstromát 1765-től fogva szakadatlan sorozatban hozza le. – 1850 óta máig Osváth Imre a lelkész, ki egyúttal a n.-szalontai e.-m. esperese. 1857-ben megújította az egyház 9 ágú tornyát, melyre nagy büszkeséggel szokta volt mondogatni a sarkadi ember: „Linchen volt a párja, azt is megütötte az istengyila.” De a sarkadi templomnak is szomorú vége lett: 1866 május 1-én leégett. A torony még mindig egyszerű, ideiglenes zsindegyfedél alatt kormos falakkal meredezik az ég felé. A templom nagy, tágas épület, kettős karzattal ellátva és mindennel jól fölszerelve.

A kath. egyház a földesúr gróf Almásy-család, a vallásalapítvány s a váradi püspök támogatásával alakult meg. Szá-

zadok óta az első kath. áldozat 1829 nov. 8-án ment végbe Sarkadon.

A két egyház közti testvéries viszonyt, egy üdvös intézmény fennállása jellemzi leghívebben. Az ínséges évek szomorú tapasztalataiból okulást merített sarkadi gazdák 1863 december 22-én megalakították a sarkadi r. katolikus és helv. hitv. két keresztyén egyház községi takarékmagtárát. A magtár elnöke a két lelkész, kiken kívül van még igazgatója, gondnoka és magtárosa.

A zsidók hitközsége 1838-ban szervezkedett. Nem áll, amit szerzőnk mond, hogy a Biharmegye minden zegét-zugát ismerő Fényes Elek Sarkad városában egy zsidó lakost sem mutatott volna ki. Fényes szerint Sarkadon zsidók 77-en voltak,¹ kiknek száma a legutóbbi húsz év alatt, a község anyakönyvei szerint, egyedül születés útján 336-tal szaporodott.

A magyar faj nem éri el e szaporaságot. Hanem Sarkad éppen nem hajlandó igazságot szolgáltatni ama cseh és árvái tót professoroknak, kik a magyar faj közelgő kiveszéséről zen-gik örömtől repeső szívvel hymnusaikat. Sarkadon 1765-1877-ig 6940 főre megy a lakosságnak születések általi szaporulata!

Bevándorlás is emelte a város lakosságát. Almásy, dohány-földeinek művelésére, 1866-ban Csabáról 61 ág. ev. tót családot telepített ide, melyek jelenleg, földesuruk segélyével, külön iskolát tartanak fenn.

A sarkadi ref. népiskola, a múlt század óta a rendezet-tebb prot. tanintézetek közé tartozott, melyben a rektor a latin nyelvet is tanította, s csak a tompább eszűek mentettek föl a latin nyelv kényszere alól.

A Felvidék némely helységénél, a szigorú helyi viszonyokban elég mentséget találunk a régi magyarosság elhagyására. Sarkadon ellenben, kezdettől máig, tősgyökeres magyarság lakott, más fajba olvadásra tehát úgyszólván alkalmuk sem lehetett. De az ősi szokások és erkölcsöknek a kor divatja mindig veszélyes versenytársa. A deákos, s azután egy németes kor nemzetelő áramlata sok vidéket elborított. Nemzetiség-és hittagadás jellemzi az aluszékony időszakaszt, melynek fo-

¹ Fényes: Magyarorsz. geogr. szótára. Pest, 1853. IV. 12.

lyamán a kékmándlis bírótól föl a bogláros nádorispánig, mindenki deákul végezte a maga és a más ügyét-baját.

A korviszonyok kényszere alól Sarkad sem menekülhetett meg. Tán másként történt volna, ha a város sohasem kényszerül túltekinteni óriási határán. Igen ám, de minduntalan dolga akadt a vármegyén, az eklézsia, s a földesúr is követelte a kellő figyelmet. Úri embereknél akkor a diák szó járta, be kellett hát azt vennie a hajdúivadékok természetének is. Így jutottak odáig, hogy elemi iskoláikban is tanították a deklinálást, konjugálást. Máig is van még egy-két deákos öreg kékbeli, kik dicsekvőleg mondogatják: „possumus latine fari.”

Fiaik, unokáik nem ismerik már a culinarius latinság mondókáit, s e tekintetben boldogabbak apáiknál: kénytelenségből nem törnek semmiféle idegen nyelvet. Onkéntesen megteszik akárhányan. A sarkadi jóra való polgárok gyermekei feles számmal látogatják az ország főiskoláit, s finomultabb ízléssel kerülven vissza otthonukba, szülőföldjük viszonyait apránként, csaknem észrevétlenül, de azért sok tekintetben mégis módosítják.

Kár lett volna Alföldünk e derék városának múltját tovább is a véka alatt rejtegetni. Bár követné minél több hozzáértő ember Márki Sándor példáját, s írná meg a haza egy-egy, bármily jelentéktelen pontjának is kimerítő történetét. – Int a szomorú példa. Sarkadon is az 1866. évi tűz pusztította el azt a kevés okmányt, amit a gondatlanság egy nagy ládába gyömöszölve, a városháza gyűlékony padlásán engedett penészedni.

E munka egyéb tanulságot is rejt magában. Alföldi közsegeink láthatják ebből, hogy egyes ember, a legnagyobb szorgalom mellett is annyira keveset menthet meg a múlt romjaiból, hogy az olvasó a lefolyt századokról nem nyerhet biztos képet. Igyekezzen ezen minden nagyobb község segíteni. Hasson oda, hogy a mindennapi élet kiválóbb eseményeinek följegyzése hagyományos szokássá váljék, s érvényre emelve Salamon Ferenc jó tanácsát, alapítsa meg a községi krónikákat. Vezesse krónikáját oly pontosan, mint akár tanácsuléseinek jegyzőkönyvét; tüntessen föl abban minden érdekesebb mozzanatot. Szerkesszék azt még kimerítőbben, mint ahogy pl. a rendezett tanácsú városok szokták összeállítani évi jelentéseiket. Meg-

becsülhetetlen adatok lesznek azok akkorra, midőn krónikájok lapjait az idő megsárgítja.

Sarkad városa saját története iránti érdeklődésének szép jelét adta azáltal, hogy e munkára 100 példányban előfizetett. Annyi bizonyos, hogy nem érdemetlenül pazarolta áldozatkészségét. Egy visszataszító szenvedély, az irigység találta föl, s az terjeszté el azt a nézetet, hogy az embert csak holta után kell dicsérni, akkor aztán „de mortuis nil nisi bene”. Felfogásunkkal sehogy sem egyezik a koporsóra rakott babér. Emberek vagyunk, s menten karja közé kap a renyhesség, ha nincs rúgó, mely munkára ösztönöz bennünket. Az ambitionak is megvan a maga joga, s ha derekasat mivel, miért ne adnók meg szerény jutalmát, s kivált a magyar íróknak egyedüli díjukat: az elismerést.

Márki Sándor ez év folytán már második monographiáját adja ki. Az első „A Fekete-Körös és vidékéről” szól. A második Sarkad története. E két mű közt nagy a különbség. Az első merő adathalmaz, míg a második szépen, műgonddal szerkesztett, alapos történelmi munka. Kidolgozása gyakorlott tollra mutat. Sohasem engedí kifáradni figyelmünket. Mikor itt-ott tárgyánál fogva előadása vontatottá válik, csakhamar fordít egyet a dolgon s epizódokkal, kedélyes reflexiókkal tarkázza elbeszélését. E mellett sokoldalú. Nincs oly vonás a községi életben, mely kikerülné figyelmét. Irodalmunkban is szép jártassággal bírhat. Éber fürkészése felkutatta a legtöbb forrást, melyben céljaira szolgáló adatot gyanított. Csupán a Péro lázadást nem méltatta kellő tanulmányra. E tekintetben K. Papp Miklósnak: Az 1735-iki zendülés története c. történelmi korrajzát (Kolozsv. 1866), valamint legutóbbi szabadságharcunkra vonatkozólag, Szeremlei Samunak Krónikáját (Pest, 1867. II. k.) haszonnal lapozgathatta volna.

Sarkad története megértésére jó segédszer a munkához mellékelt két térkép. Egyik a vár és város rajza 1708-ból, a másik a mostani Sarkad városa és határa, a dűllő-elnevezésekkel.

Mi meg végezetre fohászokdjunk még egyszer és utoljára: bár jelennék meg minél több efajta dolgozat. Akkor reményelhetnők, hogy elvalahára alaposan, hegytől-végre megismerhetjük hazánk múltját, melyből aztán biztos következtetéseket vonhatnánk jövőnk nemzeti létünk nagy kérdésére.

¹Nemzeti Hirlap, 1877 nov. 4. 16. 18.

4. Pestmegeye és tájéka viránya.

Írta: Gönczy Pál. Budapest. 1879. Második javított kiadás. A m. k. egyetemi nyomda sajátja. 8-r. 356 l.

Szalmacsépelés volna a természettudományok gyakorlati hasznáról értekeznünk; amint a tárgyismeret hiányai takarójának tartjuk azt az eljárást is, midőn e munkának eddigelé egyetlen kritikusa a Néptanítók Lapja 1879. 9. sz.-ban a dolog lényegét nem is érintve, egyre csak azon nyargal, hogy „mi jelentősége van a szabad természet virágainak a kiránduló közönség legnagyobb részére nézve?” Magunk sem vagyunk szakemberek e téren, de ismerjük a tárgyat legalább annyira, hogy józanul, tudáosság nélkül hozzászólhatunk.

Tizennégy évvel ezelőtt, a budapesti ref. gymnasium IV. osztályában legkedvesebb tantárgyunk a növénytan volt. Tanárunk módszere tette azzá. Minő volt e tanmódszer, rövid rajzban érdemesnek tartom szem elé állítani.

A növénytan tanára, Gönczy Pál, mindig egy csomó növényvel jelent meg közöttünk, s azokon az *eredeti példányokon* magyarázta előttünk e „scientia amabilis” alapelemeit. Mikor egy kissé előhaladtunk, csapatokra osztotta az egész classist; a jobb tanulók csapatvezéreké lettek, kik a melléjük adott hat gyerekekkel botanizálva járták be a határt Solymártól a csömöri dűlőkig. Az volt a legény a gáton, aki a legszebb példányokkal számolhatott be a mesternek; nem is kíméltük lábainkat s egy-egy gyönyörű szép kesely kosborért a budakeszi erdőbe is elzarándokoltunk. Odahaza aztán összeültünk determinálni (ami nem ment minden szóváltás nélkül), az eredményt leírtuk s a növényekkel együtt adtuk át tanárunknak. Mienk, csapatvezéreké volt a dicsőség, mi adtuk át a növényeket, de a mi üstökünk izzadt aztán, mikor megkezdődött az en miniature colloquium, s a meghatározásról számot kellett adni. A hibák kijavítottak, a magunk által gyűjtött s meghatározni próbált növények helyes ismeretére vezettettünk.

E szemléltető, önmunkásságra serkentő módszer tette eredményessé a tanítást. Nem csupán egyes növényeket, hanem a tudomány egész rendszerét megismertük, s itt szerzett alapismereteink nyomán képesítettünk bármely edényes növény

meghatározására. Éppen ebben rejlett e módszer előnye a jelenleg követett eljárás fölött. Bármily kitűnő képről ismertetik meg a gyermekkel a növényt, az a kép még sem ér föl a természetben viruló példánnyal; a legkülönb kép sem pótolhatja a természeti tárgyakkal való közvetlen érintkezés és foglalkozás léleknevelő hatását, s már csak jobban ébren tartja a gyermek érdeklődését az, aminek föl kutatásáért önmaga fáradt, mint az, amely ott lóg mindig az iskola falán.

Baenitz „Der naturwissenschaftliche Unterricht” című munkájában nagyon ajánlja, hogy a gyermek rajzolja le a növényt, mert ily módon nemcsak szeme, hanem keze is gyakoroltatik, és a lerajzolt tárgy jobban bevésődik emlékezetébe. Mi nem rajzoltuk le a növényeket, nem is tudtuk volna; hanem azért nincs olyan, magunk erején meghatározott virágszál, amely kitörlődött volna emlékezetünkéből. Hozzájárul mindezekhez, az a rendkívül fontos tényező, hogy önmunkásságunk a természet-tudományok alapeszméje felfogására vezérelt; mert már akkor csodálva csodáltuk azt a rendszerességet és összhangot, mely a növényvilág ezerféle alakulataiban nyilatkozik.

Észfejtő és nevelő hatású volt reánk nézve Gönczy tanítása. Hozzá szoktatott bennünket a leghelyesebb gondolkodási irányhoz, melynek alapja a helyes megfigyelés, a tiszta látás, a tényeknek a maguk valóságában való felfogása.

Az eddigiekben úgyszólván előlegeztük, hogy miként kell bánni e könyvvel; lássuk most mi van benne, minő a rendszere, mi az előnye, mi a fogatkozása?

Gönczy jelen műve a Lamarck Cürié-féle dichotomethodus alapján készült. A Bachkorszakban e szerint tanítottak hazai iskoláinkban is, melyekbe Cürié munkája¹ tankönyvül volt behozva. Hogy mégsem tudtak kellő eredményt fölmutatni e téren sem, annak aztán nem Cürié az oka, hanem a tanárliferáló Csaszlau, mely selejtes tanerőkkel árasztotta el az országot.

Gönczy e műve szintén kiválóan iskolai használatra van

¹ P. F. Cürié's Anleitung die im mittl. u. nördl. Deutschland wildwachsenden u. angebauten Pflanzen auf eine leichte u. sichere Weise durch eigene Untersuchung zu bestimmen. Ganz neu bearb. von August Lüben. 9-te Aufl. Kittlitz, 1856.

írva, de azért úgy van szerkesztve, hogy a kutató, gyakorlati úton is úgyszólván észrevétlenül bevezetessék Linné mester-séges, Endlicher természetes rendszere ismeretébe, s a megismert növényeket mindkét rendszerben áttekinthesse. A növények rendéi és nemei sorozatában szorosán ragaszkodik Endlicher rendszeréhez, a nemek és fajok leírásában pedig Cürrié, Maly, Koch és kivált a derék Sadler (*Flora Comitatus Pestiensis*. 1840) munkáit használta föl.

A könyv gyakorlati hasznavehetősége szempontjából népszerű növényi alaktant (morphologia) ad a bevezetésben, a könyv záradékaul pedig növénytani rövid műszótárt, hogy az önerején tanuló fűvészetkedvelő a könyv szövegében előforduló minden egyes műszó jelentését szükség szerint fölkereshesse.

A szerző igen emelte volna műve értékét, ha a növények száritásáról és a növénygyűjtés módjáról is megemlékezik, mint Schmidlin tette volt (*Schlüssel zum Botanisiren*. S. 12-50). A virágzási idő szerinti csoportosítás is becses függelék képezett volna, olyanformán, mint ahogy Postel művében (*Der Führer in die Pflanzenwelt*) láthatjuk, leszámítva természetesen a leihelyek szerinti beosztást, miután e részben úgyis elég szűk korlátot vet Pestmegye határa.

Fényoldala Gönczy művének az a kitűnő magyar műnyelv, melyhez foghatót egyetlen más szaktudomány sem mutathat föl. E tekintetben a dicsőség oroszlánrésze Diószegit és Fazekast illeti, kik Magyar Fűvészkönyvükben (Debrecen, 1807) a szóalkotás vakmerőségében a legszélsőbb határokig mentek ugyan, de azért bármit mondjon a magyar nyelvészeti új iskola, alig van egy műszavuk, melynek, a magyar nyelvérzék areopagja előtt vesztett pöre lenne. A bogyópikk, bigebecő, libatopp, türt-szirom, csipkepitty stb.-féle alkotások kipusztítása, bízunk benne, hogy nem is fog sikerülni.

Gönczy helyes nyelvérzékkel megtartja mindezen műszavakat. Maga is szerencsésen bővítette a növénytani magyar terminológiát. Elvetette az állati analógiából kiinduló műszavakat, s tőle ered a poroda (azelőtt him), portok (régebben porhon), bibeszár (régebben anyaszár), maghon (régebben magzat) stb.¹ elnevezése.

¹ Gönczy: *Vezérkönyv a növénytan tanítása és tanulására*. 2. kiad. Pest, 1859. az előszóban.

Az egyes növények nomenclaturájához is újabb adalékokkal járult, melyekhez az alapvető Diószegi és Fazekas-féle elnevezések mellett fölhasználta a Brassai és Kovács Gyula által készitetteket is. Abban is Diószegiek nyomán halad, hogy a növényfajok leírásához lehetőleg hozzácsatolta népies nevüket is.

A feldolgozott anyag felöleli az egész megye flóráját. Hiányokat azonban magunk is, saját meghatározásunk alapján, vettünk észre. A *fűzfa* mindössze 12 fajjal van képviselve. Nem hihető, hogy a fűzfa, melyből Kitaibel Magyarország virányában 150 fajt számlál elő, Pestmegyében ilyen csekély változatban tenyészne, aminthogy csakugyan a megye minden táján díszlő *szomorú fűz* (*salix babylonica*) nincs fölemlítve. Ki van hagyva az *ugorkás magrúgó* (*ecballion elaterium*), mely Mikebudán, Nyársapáton s környékén vadon, a megye egyéb tájékain mivelés után terem. – Beiktatandók még a *repcsen hanga* (*erica vulgaris*), népies nevén vad ciprus, mely a Jánoshegyen található és a *hármalevelű alásfa* (*ptelea trifoliola*), mely Új-Pest és Palota környékén nagy mennyiségben fordul elő.

Ha a szerző fölvette a cerciszt, mely tudunkkal kizárólag kerti cserje, akkor föl kellett volna vennie a közönségesebb többi kerti növényt is. A bálványfa, Diószegi szerint *sátoros felleng* (*ailanthus glandulosa*), mióta a befásításra rendkívül alkalmas voltát Bartosságh bebizonyította,¹ a fővárost környező homokos talajon mindenütt igen el van terjedve.

Legvénebb példánya a gödöllői parkban díszlik; Gödön az urasági kertben körülbelül 70 éves, Dunakeszin pedig a szabadban is 35-40 éves bálványfa ültetvények láthatók.

Az állatkertben három év óta tett növényhonosító kísérletek után, az efféle tulajdonkép kerti, de a szabadban is díszlő növényfajok a kültelkeken Szent-Lőrincőtől Alagig ugyancsak megszaporodtak. Pólya növényhonosítási kísérletei azonban mindenestől megsemmisültek, nemcsak azért, mert Pólya szándékosan nem terjesztette a csupán nála létező fajokat, hanem leginkább azért, mert villájának új tulajdonosa kivágatta a cserjéket s fölszántatta a virágágyakat.

Szerző jelen művében csupán a Pestmegye területén termő

¹ Beobachtungen und Erfahrungen über den Götterbaum (Ail. glandulosa L.) von Joseph v. Bartosságh. Ofen, 1841.

s néhány művelés alatti általánosabban elterjedt növény van leírva. Hanem azért ez a munka szélesebb körben is használható. Tudjuk ugyanis, hogy Heves, Nógrád, Esztergom, Fehér, Komárom, Tolna megyék viránya parányi eltéréssel, egészen megegyezik a pestmegyeivel; ezen vidékeket illetőleg tehát körülbelül épp oly teljes e munka, mint akár magára Pestmegyére nézve. Azonkívül Pestmegye földrajzi fekvésénél fogva fűvészeti szempontból, úgyszólván Magyarország kis kiadásban. Az egész Alföldön, s túl a Duna legnagyobb részében mindenestre sikerrel használható; nagyobb eltéréseket csak a Felvidék, Délmagyarország s Erdély flórája mutat föl.

Ez a könyv, melyből annyi élvezetet meríthet, aki banni tud vele, s amelyben, áttetsző rendszerénél fogva aránylag oly könnyűszerrel tájékozódhatunk: különösen ajánlható lelkészeink és tanítóink figyelmébe. Kalauzolása mellett önerejükől elszakíthatják a növények meghatározása módját, s lehet, hogy akik félreeső helyeken a társas élet hiánya ellen panaszkodnak, új társaskört találnak föl e szép tudományban, mely megnyitja előttük a természet hímes szőnyeggel borított tündérszép palotáját...

Eszünkbe jut azon amerikai természetbúvár, ki így szólott egy a maga tudománya kivételével minden egyebet lenéző theologushoz: „Tisztelendő úr! Mit felel majd az ítélet napján a világ Teremtőjének, ha azt találja kérdezni: olvastad-e fiam azt a könyvet, melynek a szerzője én vagyok?” – t. i. a természetet.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1879 jun. 1.

5. A nők és a társadalom.

A nők erkölcsi története. Írta Legouvé Erneszt, a francia akadémia tagja.

Fordította Feleki József. Budapest, Franklin-társulat, 342. lap.

A nők mai helyzete a család és társadalom körében, gyöngyállapot a régihez képest. A rajok vonatkozó törvények szelídebbek, s a törvények hiányait jórészben kipótolja a szokás. Elmúlt az az idő, melyben az atyák leányaikat kitagadták,

a fivérek nővéreiket minden vagyonból kiforgatták. Oda van a lovagok ama fennen magasztalt kora, midőn egy zsinat komoly tanácskozás alá vette azt a kérdést: vajjon van-e a nőnek lelke?

Napjainkban már az alsóbb néposztályok is alig-alig gyakorolják nőikkel szemben az ököljogot, s maholnap mindenütt szentírássá válik az arab költő ama fenséges mondása, hogy a nőt megütni virággal sem szabad.

Hogy a leánynak, némi kárpótlásul gyöngeségeiért és a közhivatalokból való kizáratásáért legalább is egyenlő részt kell örökölnie a fiúval, ez a törvény a mai korban oly mélyen van a szülők szívébe vésve, mintha főcikkelye lett volna minden törvénykönyvnek. Pedig a történelem azt tanúsítja, hogy ezt az elvet hajdan majdnem minden törvényhozó elvetette.

Athénról és Rómáról nem is szólva, csak a hozzánk közelebb eső hűbérkorban nézve szét, azt látjuk, hogy a hűbérrendszer szerint egyedül a legidősebb fiú képviseli a család gazdagságát, hatalmát, mely, hogy minél nagyobb legyen, ezer és ezer ürügyet gondoltak ki a leányok kitagadására. Egyetlen csekély hiba elég volt arra, hogy ez embertelen elvet a legszigorúbban alkalmazzák. Így történt, hogy a hűbérrendszer a családi dicsvágy érdekében egy eddig ismeretlen személyiséget, a legidősebb fiú borzasztó, mindent megsemmisítő személyiségét emelvén érvényre: a rendszer nagyravágyó céljainak legelőbb is a nőket és leányokat áldozta föl.

Ha a leány férjhez ment, törvény szerint nem tarthatott jogot semmiféle atyai örökséghez, még azon esetben sem, ha a hozományát pusztán csak a rajta levő testi ruhája képezte. Sőt, hogy az általános örökös, a legidősebb fiú, a családi vagyon élvezetében követelésekkel ne háboríttassák: a leányokat férjhezmenetelükkor lemondatták bármi néven nevezendő örökösödési igényeikről. Tulajdon atyja és testvérei kényszerítették a menyasszonyt házassága előestéjén, hogy esküdjék meg lelki üdvösségére, jövődő boldogságára, hogy az atyai örökségből soha egy batkát sem fog követelni.

Szerencsére, e páratlan szokásnak hatalmas ellenséggel gyűlt meg a baja; hatalmasabbal, mint a világ minden törvénykönyve együttvéve. Ez az ellenség maga a leány volt!

Valóban, a nők összes erkölcsi történetében nincs meg-

hatóbb kép, mint amelyet e gyenge, gyöngéd teremtés tár elébünk, ki elhagyatva az emberi törvénytől, sőt azáltal az emberi lét legalsó fokára erőszakosan letaszítva: lépésről-lépésre emelkedett, fájdalmak és nélkülözések árán gyarapította erényeinek tárházát, búbajos szenteségével megsemmisített minden ellenséges hatalmat, míg elvalahára elfoglalhatta megillető helyét a modern családi életben. Bűvös hatalmával kényszerűé az atyát, hogy atya; a testvért, hogy testvér legyen; a törvényt, hogy a védtelen pártfogójává csapjon föl, s megadja jogait, melyektől mindeddig el volt tiltva.

Az örökösödés terén kivívott ama nagy győzelem, hogy a fiú és leány közötti egyenlőtlenség az örökösödés dolgában immár végkép megszűnt: biztos záloga a haladásnak. Ez az első capitalis siker a férfi és nő egymáshoz való viszonyában. Mutatja, hogy ha valaki alólról, bizalommal vértézve elindul, biztosan feljut a magasba. Eléjük állítja a tökéletesedés minden változatát, s reményt nyújt arra, hogy a római család kényúri elve, a barbár család hősi, a hűbéri család önző, a nemes család gőgös elvei után, a modern családi élet fejlődésében elvalahára a *gyöngédség* elve lesz a főtényező.

Éva teremtése és a bibliai szép szavak gyönyörű képét adják a férfi és a nő egységének, mint akik egy egésznek két külön részét képezik. De mivel a nő a férfi oldalbordájából a férfi számára teremtett, alsóbbrendű lénynek tekintették századokon át, s mint alsóbbrendű, alá is volt rendelve a férfiú mindenhatóságának mindenha. Hic Rhodus, hic salta 1 Az a kérdés, törvényes-e, szükséges-e ez az alárendeltség?

Legouvé e kérdés tárgyalásánál az alárendeltség szükségességét hirdetőket „a nők ellenségeinek” bélyegzi. E kitétel nagyon zord és amellet nem is igaz. Nem ellenségei a nőnek azok, kik alárendeltségét bizonyítják, hanem csak a *hagyomány emberei*, letéteményesei a társadalom öröklött eszméinek, hirdetői a történelem tanúbizonyosságának. Ők ezáltal azon egyetlen jogos alapra állanak, melyre támaszkodva továbbra is törvényesen megfoszthatjuk a nőket társadalmi jogaik és befolyásuktól. – Ez az alap: a nők gyökeres, kétségbevonhatlan alárendeltsége.

A szükségyszerű alárendeltség elvét vallók így okoskod-

nak: a nő engedelmeskedik, mert engedelmeskedni tartozik. E kötelességét legfényesebben bizonyítja az a tény – hogy engedelmeskedik. A folyvást létező alárendeltség méltányos, mert az alárendelt lény gyengeségének idő-szentesítette hiteles bizonyítványa. Ez az emberi intézmény tehát, mely örökidő óta fennáll, már csupán ezáltal is isteni intézménynek tűnik fel: maga az Isten teremtette a nőt alárendeltnek, mely állapota éppúgy megfelel természetének, mint az őt alkotott hatalom akaratának.

A másik iskola szerint azonban, melyhez Legouvé is tartozik, az emberiség közmegegyezése az alárendeltséget illetőleg, csak azt bizonyítja, hogy ez a viszony már nagyon is régóta tart, következésképpen égető szükség a felszabadítás útját egyengetni. – Azért, hogy pl. a rabszolgák felszabadításának eszméje alig száz éve vettetett föl, következtethetjük-e ebből, hogy a rabszolgák szabadsági jogcíme csak nyolcvan vagy kilencven év óta létezik és eredete csupán Penn felszólalásától keltezhető? Azért, hogy a nők felszabadításának eszméje alig harmincéves, következtethetjük-e ebből, hogy a nők szabadsági jogcíme csak oly csekély idő óta létezik és kezdetét Mill felszólalásával vette?

Ha a letűnt századok századjaihoz még újabb ezer századig tartó szolgálai alárendeltség története csatlakoznék is: még az sem forgathatná ki a minden fölött uralkodó legősibb jogot, a tökéletesedés föltétlen jogát, melyet minden lény éppen teremtésével nyert.

A történelem logikája megköveteli a folytonos haladást a családi és állami életben egyaránt. Ezt a tételt azonban merőben agyonhallgatják a hagyomány emberei; kik máskor szünet nélkül történelmi bizonyítékokkal állnak ki a síkra. Már pedig a nőügynek éppen az a legnevezetesebb specialitása (legalább az én történelmi bűvárlatokhoz szokott szemeim előtt), hogy eldöntése körül a história tanulmányozása csakis e főpontban szolgálhat iránytű gyanánt. Mert egyébként a nők örökidőktől fogva le lévén szorítva minden működés teréről, mostani helyzetükből nem ítélniük meg, hogy tulajdonképp *mivé* fejlődhetek volna.

Minden emberi erőnek és tehetségnek szüksége van munkakörre, melyben gyakorolva magát, tökéletesítse: ennél fogva az

erő viszonylagos fogalmának gyakorlat a kifejlesztője s egyúttal próbaköve. Mivel a nőknek a múltban az emberi tevékenység legtöbb ágában nem volt alkalma fáradozni: hajdani kényszerített létlenségükről egyáltalában nem következethetünk a jövőben kifejthető munkásságukra. Szóval, csak azt akarjuk mondani, hogy a történelem alkalmazása a nőkérdés tárgyában, bárhogy forgassuk, mindenképpen csütörtököt mond.

A hagyomány embereivel egy követ fűnek a *természet emberei*, kik így szólnak: „ám csináljatok a nőből férfit, mi fenntartjuk a különbséget, melyet a Teremtő állított fel, mi a természet emberei vagyunk.” Ezek a nők sorsának javítása ellen, a nők kellemeire hivatkozva tiltakoznak.

Jól ismerjük e régi fogást, mely hódolat álarca alá rejtí zarnokságát, s mint Molière mondja, szentelt vassal öli meg az áldozatot.

A naturalisták szerint ugyanis, tanítani a nőket annyi, mint minden ékességüktől megfosztani. Fel is sorolják hűségesen a nők tanításának minden képzelhető rossz következését, de nem veszik számba tudatlanságuk halálos veszedelmeit. A tudatlanság ezerféle hibára, ezerféle megtántorodásra vezeti a nőt. Azért emészti az unalom, azért kacér, hiú és szeszélyes, azért költi el férje egy havi verejtékes munkájának gyümölcsét egy hitvány ékszerre – mert semmit sem tud, mert csak az üres hiúság és léha haszontalanság világát mondhatja magáénak.

Íme ide vezet a naturalisták álláspontja, melyet leghívebben jellemeznek Rousseau e szavai: „a nő kizárólagos rendeltetése, hogy a férfinak tessék”. Úgy bánnak tehát a nőekkel, mint játékszerrel, vagy mint virágokkal, melyekhez gyakorta hasonlítják is: élvezik illatukat, dicsérik szép színöket, letörik s eldobják, midőn hervadásnak indulnak.

A természet emberei felejtik, hogy a nő életének kétharmada úgy telik el, hogy kelleme vagy még nincs, vagy már odavan. Azért válik legalábbis kétharmadrészben hazugsággá Montesquieu ama mondása, hogy a természet a nőknek kellemet adott és azt akarta, hogy ez legyen hatalmuk véghatára. De hátha még vagy már nincs bennök kellem? Akkor ugyebár a modern nő helyzete két szóval fejezhető ki: várakozz és keseregj sorsodon.

Milyen a nők mai helyzete? Legouvé e kérdésre körülbelül ekkép válaszol: Mint anyáknak, nincs törvényes joguk gyermekeik nevelése ügyében, meg nem házasíthatják őket, házasságukat meg nem akadályozhatják, az atyai háztól el nem küldhetik, valamint vissza sem tarthatják. Mint állampolgárok, nem lehetnek az árvák gyámjai, a végrendeletek tanúi stb.

A munkásosztályhoz tartozó nőkre hárul a természetes gyermekek minden gondja, a nyomor vagy szenvedély folytán elkövetett bűnnek minden gyalázata. A gazdag nők, ferde nevelésök miatt legtöbb esetben képtelenek vezetni gyermekeik nevelését, az unalom, a tétlenség emészti őket és lelkük az ekkép kifejlődött szenvedélyek áldozata.

Ilyen a nők helyzete a XIX. században, s mert ilyen, azért vált korunk egyik legégetőbb társadalmi kérdésévé.

A XIX. század elég vén már arra, hogy eddig viselt dolgaiból bizton megítélhessük, miben áll törekvése és feladata?

Látjuk, hogy e század igyekezett összhangot teremteni a hit és lelkiismereti szabadság, a szabadakarat és az isteni mindenhatóság, a szabadság és tekintély, az egyenlőség és rangfokozat, a tőke és munkadíj s t. eff. között. Főadata tehát úgy látszik abban áll, hogy a látszólag össze nem egyeztethető elveket kibékítve egymással: egységet hozzon létre az egymással ellentétes elemek fúziójából.

E történelmi tanulság ad hitet, erőt, bátorságot azok törekvéseinek, kik amellettküzdnek, hogy a nők helyzetének javítása okvetlenül fölvétessék századunk programjába, hogy elvalahára *összhangzat* legyen a férfi és a nő párhuzamos fejlődése között. Nem az a céljok, hogy a nőből férfit faragjanak (férfi-carricaturák nélkül el lehetünk); hanem az, hogy a természet legnagyobb erői, a férfi és a nő, kiegészítve egymást, vállvetve munkálódjanak nemünk boldogulásán.

Isten, nemre nézve kétféle embert teremtett; mi csak az egyiket érvényesíthetjük. A természet kettőt mond, mi egyet ismerünk el, csakhogy az emberi nem egysége, azaz kétféle erő összhangzatos működése valamiképp meg ne valósuljon!

Az élet nem csupán egyoldalú; a józan ész tehát azt mondja, hogy tért kell engedni minél többoldalú befolyásnak. Ezáltal egyfelől biztosítjuk a munkát azok számára, kik eddig

el voltak tőle tiltva, másfelől biztosítjuk az életet, a fejlődést, a haladást, úgy a leszorított osztálynak: a nőknek, mint az egész társadalomnak.

Ily józan vezérelek képezik éltető lelkét, lényegét Legouvé legújabb munkájának. Michelet légvárai, bombasztjai (La femme. Paris, 1860. – L'amour. 6-e éd. Paris, 1865.) Schopenhauer pessimista ridegsége, mely a nők rabszolgai alárendeltségében és a polygamia behozatalában látja a nőkérdés megoldását (Über die Weiber. Parerga et Paralipomena. II. Bd. Cap. XXVII.) mindezek egyaránt távol állnak Legouvé gondolkörétől. Nem is reflectál rajok, de csak egy szóval sem!

Ha már összehasonlítással akarjuk jellemezni e művet: olybá vehetjük, mint Baerenbach közvetítő munkáját.¹ Csakhogy míg ez a német száraz, mint a garda: Legouvé érdekfeszítő kezdetétől végig s ha bölcsekedései olykor-olykor terjengésbe csapnak át, csakhamar gondoskodik unaloműzőről: költői részletekkel tarkázza művét vagy társalog olvasójával azon a bú-bájós nyelven és modorban, melynek a francia szellem legnagyobb hódításait köszönheti.

Legouvé összehasonlítja a multat a jelennel s jelzi a jövőt, vagyis rámutat a rosszra s kimutatja a jobbat. Ugyanolyan alapos inductioval, mint aminővel egy másik társadalmi munkája ékeskedik,² vizsgálja és megfejt a női élet alapelveit a leány, hitestárs, anya és nő helyzetében. A nők e négy osztálya számára, összefoglalva fejtegetései lényegét, törvényben és közgondolkodásban a következő javításokat sürgeti:

1. *A leányok számára:* A nevelés reformját; törvényt a csábítás megtorlására; a házasságnak érettebb korban kötését; személyes befolyásukat a beleegyezés kérdésében.

2. *A hitestársak számára:* Nagykorúságot; szabad rendelkezést vagyonukról; a férj hatalmának korlátozását neje személye fölött; családi tanács alkotását a férj hatalmának ellenőrzésére.

3. *Az anyák számára:* A gyermekek igazgatását és nevelését; hogy joguk legyen gyermekeik házasságába közbeszó-

¹ Das Problem einer Naturgeschichte des Weibes. Jena, 1877.

² Atya és fiú a XIX. században. Ford. Feleki József. Bp., 1878. Franklin-társulat (a „Kis nemzeti múzeum” 42-43-ik kötete).

Iani; törvényt az atya keresésére; családi tanácsot, mely ítéljen atya és anya közti ellentétes vélemény esetén.

4. *A nők számára:* Hogy gyámok és a „családi tanács” tagjai lehessenek; hogy biztosítsák befolyásuk a családi életben, erre vonatkozó kiválóan jellemző tulajdonaik alapján; hogy kötelességeik és tehetségeik arányában a nyilvános pályák megnyitassanak előttük.

Legouvé tehát nem akar forradalmat előidézni a nőkérdés fejlődésében. Ő csak az örökös, szakadatlanul előre törő haladás elvét kívánja érvényre emelni. Nem kardoskodik a nők politikai jogai mellett, mert előbbvaló teendőnek tartja megállapítani befolyásukat a család és a társadalmi élet körében. E befolyás aztán, majd ha eljő az időnek teljessége, biztosítani fogja hatásukat az államra.

Annál bővebben foglalkozik a nőkre nemi életükből eredő csapásokkal. S ez a rész az, mely fénypontja, legeredetibb s ' legszebb fejezete művének.

A legégetőbb társadalmi kérdések megpendítése, tárgyalása, megoldása századok óta francia írók dicsősége. Addig forgatják, addig vizsgálják, míg egy szerencsés órában látnoki ihlettel felállítják Columbus tojását, mely egyedüli módja a megfejtésnek. Ma is feljök fordulunk, ha társadalmi kérdésekben tájékozódni akarunk.

Mi a lényeg, melyen a nők nemi életének terhe s azzal együtt becsületük, sorsuk megfordul? Régi kérdés, de soha oly markírozottan nem fejeztetett ki, mint Dumas fils „Les femmes qui tuent et les femmes qui votent” című legújabb munkájában; és soha oly alaposan nem oldatott meg, mint Legouvé jelen művében.

Dumas fils, ki a Kaméliás hölgy (Gautier Margit) megírása óta, írói legnemesebb hivatásának tekinti a gyöngébbek védelmét, eddig csak részvétével adózott a szerencsétlen nőknek.¹

Most már tovább megy. *A férfi erkölcsére, becsületérzetére és lelkiismeretére* appellál, ezekre hat, ezeket éleszti, szentül meggyőződve arról, hogy ezek védhetik meg igazán a gyöngé nőt az elbukástól. S legalább nézetünk szerint, ha ama tulaj-

¹ „J'ai une indulgence inépuisable pour les courtisanes” mondja s indokolja is: La dame aux Camélias. I. fejezetében.

donokat éleszti az író, többet használ, mintha egy új világ sajtós viszonyai közt kifejtett nő-emancipációt hirdeti a nők megváltójául.

A francia társadalom sűrűn megújuló, úgyszólván repertoireon lévő megdöböntő jelenetei sarkalják a jóérezsű írókat arra, hogy tőle telhetőleg hasson a férfiak becsületérzetére. Csak a legközelebb múltból ím ezek az esetek szerepeltek a hírlapok hasábjain: Bière Mari ráló csábítójára, mert kuhiban hagyta; Dumaire Virginia megöli szeretőjét, mert gyermeküket nem akarta elismerni; Tilly grófné férje kedvesének arcába vitriolt önt, mert bizonyosnak tartja, hogy holta után férje ezt a nőt feleségül veszi s gyermekei mostoháját látja benne.

Mindezek nők, kik igazságot követelnek s megadatik nekik a férfival szemben, kinek becsstelenségeért vagy csábító erőszakjájért erőszakot alkalmaztak. S úgy rémlik előttünk, mintha efféle jelenetek egyenesen azt tennék kérdésbe, vajjon van-e *joga* a törvénynek és szokásnak, mely a nők szenvedélyéből eredő hiba megakadályozására *semmit sem tesz*: kérlelhetlenül sújtani, büntetni?

Annyi bizonyos, hogy a francia törvénykezési közlöny több hírneves ügyvéd nyilatkozata alapján, mint statisztikai tény említ föl, hogy „nyolc gyermekgyilkossági esetben négy anya fölmentetik.”

Hogy a törvény végrehajtói maguk lesznek bűnösökké, midőn fölmentik a bűnöst, ahelyett, hogy a törvényt szabta büntetést mérnék reá: annak csak az lehet a magyarázata, hogy a bíró belátja, miképp bármennyire bűnös a nő, tömérdek a mentsége s mellette még bűnösebb lény is rejtőzik, kinek azonban még csak a neve sem fordul elő a perben. Az átkozott ismeretlent, ki elhagyja az elcsábított leányt, gyermekének anyját, ki gyakran fősvénységből vagy gyáva haszontalanságból megtagadja a legelső gondoskodást: ezt a főbűnöst, a bűn szerzőjét a törvény nem kutatja, nem keresi, hallgatagul fölmenti! Ez az égbekiáltó igazságtalanság fellázítja az emberi szívet, megborzasztja az igazságszolgáltatást s a bírót, ki érzi a törvény vétkes mulasztását, nem dob követ arra, kit fekete gyász ügyis beborított.

Legouvé *törvényt* kér a csábítás megtorlására és törvényt

az atya keresésére; mert nincs az a barbár nép, mely a közszemermet annyira zsákmányul dobná, mint a grande nation büntető codexe.

Ősidők óta minden törvényhozó atyai gondoskodással vette körül a leány fiatalságát és a nő tisztaságát. Ismeretes Mózes szép törvénye, mely erőszakot tételez föl a férfi részéről, ha a leány kiáltott és nem hallgattatott meg (Móz. XXII. 25, 26, 27). Ellenben a francia törvény nyíltan kimondva, hogy „a leány 15 éves korától kezdve, becsületéről maga felel”: ettől az időponttól kezdve a leányt egyenesen csábíthatónak nyilvánítja. „Minden csábítás büntetetlen; minden házassági ígéret érvénytelen.” Hogy a csábító férfi vén svihák, a leány ellenben fiatal; hogy amaz roué, emez tapasztalatlan; hogy az gazdag, ez szegény, számításba nem jó. Elég az hozzá, hogy a leány átugrotta a 15-öt: Éva szerepére képesítve van. „A természetes gyermekek pedig – megint a törvény szavai – az anya terhét képezik.”

Hiába hozzák fel humánus lelkek, hogy éppen a tizenötödik életév az, melynek legnagyobb szüksége van a védelemre, hogy ezen életkorban a leánynak forrongó szenvedélyei önkénytelenül büntársává teszik annak, kinek „ajka telve mézes beszédekkel;” hogy a feslő bimbó szépsége, ártatlanságának varázsa körébe von minden csábítási szándékot. Hiába emlegetik, hogy Potiphár csak egy van a világtörténelemben; csaknem mindig a férfi ingerli a gyenge lényt, hogy megrontsa s megejtve gyalázatban hagyja, amint Faust és Gretchen alakjában láthatjuk e mindennap megújuló „régí történetet”.

A törvény mégis csak azt mondja, hogy a 15 éves leánynak legjobb védelem a teljesen önmagára hagyás! A francia törvény az erkölcsöt legkegyetlenebbül megtámadó négy főbűn közül, csak a nőrablást és az erőszakot bünteti; de fölmenti a csábítást és megrontást, vagyis a két leggyakoribbat, legkényelmesebbet és legerkölcstelenebbet.

Ez az, ami fölláztatja Legouvé erkölcsi és igazságérzetét. Védelmébe veszi a bukott nőt, nem érve be azzal, hogy az áldozatnak ezentúl is egyetlen egy appellátája Istenhez való fohásza legyen (amint a magyar nótában kesereg:)

Leváltgát a hajam, mégsem vagyok szajha:
Nagyon szerettelek, az Isten is tudja.

Minél nagyobb horderejű a közerkölcsiség családra és államra, annál nagyobb szigort kíván Legouvé törvényben és közgondolkozásban a nők védelmére s a férfiak korlátozására.

A törvényhozónak, ki szemmel láthatja, mennyi gyöngeség, szenvedés, veszély környékezi a gyöngé nőt s mennyi büntetlen hatalommal áll szemben: kötelessége, hogy a megrontó és az áldozat közé vesse magát, állapítsa meg a szemérem jogait, megbüntessen minden leányt, ki elhagyja magát csábíttatni, de kétszeresen büntessen meg minden csábítót, mert rosszat tesz és mást is arra vetemít...

Nemes lélekből fakadó olyan beszéd ez, mely hogy Hugo Victor szavait használjam: „homlokán viseli a felséges gondolat királyi méltóságát”. Megérdemli, hogy az Úri ima „Amen”-jét alkalmazzuk reá.
Magyarország, 1881 márc. 22, 23.

6. Lucius Ulpius Marcellus.

Részletek Vécsey Tamás: L. Ulpius Marcellus c. műve ismertetéséből.

Az európai nemzetek jogéletének alakulására Justinianus törvénykönyvei, a XII. vagy XIII. században megújított tudományos ismertetések alapján, döntő befolyást gyakoroltak. A római jog világszerte elterjedt, mert fölismerték belső előnyeit, logikailag szigorúan kifejtett elveit, s szabatos rendszerét; Németországban kivált a német császárok azon praetensiója szolgált a római jog útegyengetőjéül, hogy ők a római caesarok fölönt utódai.

Kevéssel azután, hogy a magyarság a keresztyénség elfogadásával belépett a nyugati művelődés körébe, hazai jogtudásaink külföld egyetemlein, hol csaknem kizárólag a római és kánoni jog képezte a köztanítás tárgyát, megismerkedtek a kánoni szabályokkal szoros összefüggésben lévő római joggal. Bartal kimutatta, hogy már 1254-ben kelleténél túl hódoltunk a római jognak, melynek elveit egész kiterjedésökben sohasem fogadtuk el.

Marcellus mondatai is megtalálták az utat hazánkba. Mondatai a Digesták 50 k. 17. címéből a magyar Corpus Jurist gyarapítják: szárnyrakeltek és mint reguláé juris ismeretesek

nálunk is a törvénytár tanulmányozói előtt. Vécsey Tamás részletesen kifejti, hogy mikor s kik által vétettek föl törvénykönyveinkbe.

Marcellus, Hadrianus uralkodása kezdetén Kr. u. 117-120 között született. A tanulmányi évek befejezte után katona lett, s néhány évi táborozás után Rómában települt le, hol mint eszes, becsületes, szorgalmas jogtudós, csakhamar nagy hírré tett szert. Méltán volt nevezhető a jogügyek fölszentelt papjának. Számos becses jogtudományi dolgozata maradt ránk. Főereje a jogelv meghatározásában nyilvánult. Mesterileg tudta a jogelvet keresni, fölismerni, a panaszos ügyre való vonatkozását megállapítani.

A szabadság iránti perekben Marcellustól ered az a szabály, hogy a bírák szavzatának egyenlő megoszlása esetén, azon vélemény emelkedik érvényre, amelyik a szabadságnak kedvezőbb. Úgyszintén büntetőügyekben a bírák szavzatának egyenlő megoszlása a vádlott javára magyarázandó.

158-161-ig, mint Alsó-Pannonia kormányzója, civilizálta a magyar föld egy részét. A hitvány Commodus alatt kegyvesztett lett. Ezt minden szemrehányás nélkül, a stoicusok azon ismeretes fatalismusával fogadta, mely szerint az észlénynek kötelessége a végzetet önkénytelenül követni. Látnivaló, hogy a stoicusok az önmagokba mélyedéssel tisztább tudatára emelkedtek emberi méltóságuknak, s magasztos erkölcsi ideált tudtak ugyan alkotni, ezt azonban összetörte a dolgok állandó hatalma: *a világfolyás hatalmasabb, mint a bölcs ideálja!*

*

Nagy emberek életrajzai amellet, hogy sarkalói a dicsvágynak, egyszersemind oly fegyvertárukul tekinthetők, melyekben össze vannak gyűjtve a nagy győzelmek kivívására alkalmas fegyverek. Ezért oly tanulságos a nagy emberek élete.

Marcellus nagynak mondható nemcsak tudományánál, hanem jelleménél fogva is, mely homálytalan, mint a tükör, melyre nem szállott lehellet. Talán éppen ez az oka, hogy eddig nem akadt biographusa. Kinek egész élete mindig egy nyomon halad, a becsület ösvényén, annak életéhez nem kell commenter.

Prot. Egyházi és Isk. Lap, 1882 ápr. 16.

VI. A kegyelet oltáránál

1. Vitkovics Mihály.

1778-1829.

Külföld álhiedelmeinek egyike hazánkról az, hogy Magyarország földéhez, szokásaihoz és visszaemlékezéseihez egyedül a magyar faj ragaszkodik. Hathatósan ellene szól e nézetnek irodalomtörténetünk, melynek – ha csak a múlt század végére s e század elejére terjedő részét tekintjük meg – magyar íróink sorában látjuk német származású hazánkfiait, kik mint írók, csakis a magyar nyelvet használták; egyéb nemzetiségűek közül pedig, hogy csupán a kiválóbbakat említsem, a francia Cherriert és De la Casse-t, a ruthén Dohovicsot és *Balugyánszkyt*, a szláv Bieleket, Dankovszkyt s Bresztyenszkyt, a horvát Jambresichet, a szerb Georgievicset és Alexovicset, földijét azon férfiúnak, kinek vidor és szellemdús egyéniségének jellemzésére és emlékezetére szánjuk e sorokat.

Vitkovics Mihály, V. Péter előbb egeri, utóbb budai g. n. e. pap és esperes fia, született 1778 augusztus 26-án Egerben. Gimnazialis osztályait 1798-ig szülővárosában és Budán, jogi tanulmányait Pesten végezvén, 1801-ben királyi táblai jegyzőnek esküdött fel s 1803-ban ügyvédi diplomát kapott. Ezidőtől Pesten telepedett le, s itt mint éleseszű s szeretetreméltó ember, csakhamar több testület s család ügyvivőjévé választatván, jövedelmes, nyugodt életet biztosított magának. Itt élt élte végéig boldogul, neje, Theodorája körében, főleg ugyan hivatalainak, de a törvényszünetekben az irodalomnak is. Sokat írt, de műveinek csak parányi részét bocsátá sajtó alá, a legnagyobb rész irodalmunk kincstárnoka, Toldy Ferenc kezében várja a kiadást.

Himfy feltűnésétől, ki rá roppant hatást gyakorolt, annak modorában egy dal és éneksort és regényt írt, majd lefordította Galeotti könyvét Mátyásról s 1808-tól, Vida szintársulata Pestre

jövetelétől, a színiköltéssel is foglalkozott, melynek eredménye őt, részben eredeti, részben fordított darab lón. Nyomtatásban megjelent első művei: 1804-ben kiadott ódái Semsey Andrásné és báró Orczy József halálára; ezeket követé az 1805-ben Roffon írt „Horvát István barátomhoz” című költői levele, melyről egykorú derék bírálója, Szentmiklóssy Alajos oly elragadtatással írta: „bizonyára, ha egyebet nem írt volna is, mint ezen epistolát – neve felejthetetlen maradt volna.”

Méltányolva lévén mindjárt első fölléptekor, nemzete várokozásának megfelelni igyekvék. 1806-ban Horvát Özsébet, egykori tanárát dicsőítő ódáját adta ki s ebben felsorolván a hazafias dömés szerzetes érdemeit, midőn buzdításaira tér, oly kedvesen emlékezik róla:

Hát Lehel nyelvét mi mohón ajánltad,
Mely gyakor szód volt: magyarul tanuljunk
Kedvesim! s hogy most verem a kobozkát,
Nemde Te műved?

1817-ben „Meséit és Verseit” adta ki. Meséi prózában írtak s ebben is, mint költői műveiben, magyarsága tiszta, könnyen folyó, stylusa csint és egyszerűséget lehel. Tömve van ez mély pszichológiai vizsgálódások eredményével, élénk gondolatokkal s váratlan fordulatokkal, melyekben kora legkitűnőbbjeit fölülmulá. Akadhatni e művében epigrammaticus erőt eláruló csípős megjegyzésekre is. S mivel ez volt egyetlen nagyobb terjedelmű kiadott munkája, ez azt eszközlé, hogy őt sokan csakis mint mese- s epigramma-írótk tekintik, holott legnagyobb érdemeit dalaiban kell keresnünk.

A népi elem, a politikai éppúgy, mint az irodalmi téren a francia forradalom korától fogva érvényesíté befolyását, s ezáltal mintegy felfrissítette az elavult kormányformákat, mintegy új életet öntött a megdermedt műköltészetbe. A népies irány, melyen haladtában szerzetté Vitkovicsunk legszebb babérait, előtte művelve volt már Horváth Ádám, Csokonai s Kármán által, de az ő korában parlagon hevert s Vitkovics hihetőleg nem is azok nyomdokán, hanem egész önállólág, egész eredetileg teremté művészetileg erős, emellett naiv népdalait, melyek közül a „Hej juhászbojtár hol a juh”, „Most jöttem Aradrúl, nem tudom magyarul”, „Ne menj rózsám a tarlóra” stb., mint

kedvelt dalok mentek át a nép minden rétegei közé. Vitkovics felfogván a népiesség horderejét, öntudatosan öleie föl azt s tanulmányozá is, mit mutat közmondásgyűjteménye; s midőn föllépett, már mint a szívhez szóló, a nép érzelmeit hüen tolmácsoló író kezeie a tollat s elsajátítá a népdal leglényegesebb föltételeit, a természeti zamatot s erőt, párosítva a naivság bájával. Népdalai telvék hasonlatokkal, melyeket a néptől közvetlen megfigyelés által vont el, hogy azokat összekapcsolja s általuk erőteljesebben színezza a kifejezett indulatokat.

Vitkovics irodalmunkban két tekintetben mondható kezdeményezőnek. Egyfelől a népiesség fölkarolásával kezdett újra mívelni egy elhagyott irányt; másfelől ő volt első hazánkfiai közül, ki átlátta, hogy oly zsenge irodalom, mint a mienk volt ez időben, nem fejlődhet egészen magára hagyatva, hanem támaszkodnia kell az idegenre, magába kell fogadnia a Kazinczy által sürgetett nyugat klasszikái műveit, s ezenkívül a hazai nem magyarajkúak szelleméletének eredményeit is. Megtéve az első lépést erre azáltal, hogy szerbből fordított dalokat s buzdított országserte mindenkit ezek fordítására. Vitkovics fordításai is az eredetiség színét viselik magukon; dalaiban, hogy úgy szóljunk, pezsg az élet, forr a vér, s a „bor s szerelem fölcent bajnoka” ezekben nyilatkozik leghívebben, ki maga éneklé magáról:

Pelyhes időmbe is égtem a szép
Lányért. Ha láttam: vert, dobogott, nyilait
A szívem. E szent passió mostan is
Bánt...

Szellemével elfödé a világ szennyét, elfödé az élet komor oldalait, hogy annál erősebben emelje föl azt, miből gyönyört merít a boldog, enyhülést a szenvedő. S élte összhangban volt műveivel: a kedélyes, néha pajzán író otthon sem tagadta meg tüzességét, vidorságát, s a kedélyes hang, mellyel dalaiban megszólal, házánál is otthonos vala. Határozott, tiszta jellemével kora legjelesbjeinek nemcsak szeretetét és becsülését, hanem holtigtartó barátságát is kivívta magának; legjobb barátai: Kazinczy, Kölcsey, Virág, Szemere Pál, Horvát István, Berzsenyi, Vörösmarty és Fáy valának, kiknek emlékét főként leveleiben örökíté meg. Barátai melegen ragaszkodtak hozzá, mint oly

férfiúhoz, kinek vezérelve volt: „*non videri, sed esse*”, nem látszani, hanem lenni igaz hazafinak, igaz emberbarátnak. Minden cselekedete ezt tünteti föl; ezt, a maguk idejében a magyar közönség által oly kedvesen fogadott munkái.

Szükség még kedélyére vetnünk egy pillantást. Azok közé tartozott, kik gyorsan fejlődnek, nála elég volt egy tekintet a természetre s emberi szenvedelmekre, hogy azokat híven, minden kóros és ábrándos járulék nélkül tükröztesse vissza. S látjuk műveiben a mély természeti érzést s azon felfogást, melylyel az életet s az írói hivatást magasb szempontból tekinté. Fogékony kebelrel, szép tehetségekkel áldotta meg a természet s írói pályájára is nem feltűnni, csillogni vágyás, hanem egyrésztől igaz lelkesedés a szépért és jóért, másrésztől azon vágy vezérelte, hogy a legköltőibb, de a magyarral legkésőbbi telepedése s az akkori országos viszonyok miatt legkevésbé rokonult szláv fajt: a szerbet, a természetében különben is egyező magyarhoz közelebb hozza, rokonítsa. Nagy és nemes cél, s Vitkovics erre munkált egész életében! Amellett, hogy buzgó híve volt hazánk érdekeinek s szép nyelvének, nem feledé nemzetiségét sem s tüzes szerb dalai s egyéb művei a szerb költészet aranykönyvébe vannak írva. Két nép ihletett költőjévé avatta fel magát; mi magunkénak valljuk s örvendünk, hogy a szerb is magáénak vallhatja. Bár sok ilyen fia lenne a hazának!

Mint általánosan tisztelt író, a maga korában igen szerepelt s a tudós társaság alakításában is tevékeny részt vett, az 1828-ik évben tartott tanácskozásokra József nádor által meghívotván.

De már a következő év szept. 29-én Döbrentey Gábor ily tartalmú levelet intézett koszorús költőnk, Berzsenyihez: „Ne menj többé, ha Pestre jössz a kereszt-utcába.¹ azon szegletén, hol az 1790, 1807, 1811-beli nagy Vay József is lakott, halottja volt a magyar nemzetnek. Tegnapelőtt temettük el onnan Vitkovics Miskát. Szegény Miskának vidámsága, szívelve, magyar hazafi érzelme, szép zengésű daliása, hol van mindez? Volt! Nincs!”

¹ Jelenleg Zöldfa-utca, hol Vitkovicsnak nejével kapott, a Zöldfa- és Bástya-utca sarkán háza volt, mely még ma is fennáll, két év előtt egyszemélyesből kétemeletesre építettvén.

Halálos ágyán maga készítette epitaphiumát, mely hű kifejezője érzelmeinek, jellemzője egész életének:

Vitkovics a vezetéknevem; a koma monda Mihálynak;
 Szült Eger, éltete Pest; a porom itt fekszik.
 Szent Haza míg éltem, neked éltem; holtom után is,
 Hogy neked élhessek, verseim örökbe adom.
 Majd az idő ezeket ha fogával semminek örli:
 Árnýékom legalább lengjen örökre neked.

E sorok olvasói azonban méltán kérdehetnék, miért közöljük éppen most a derék költő életét, holott születési vagy halálozási évfordulója távol van tőlünk, s pedig bevett szokás jelesein emlékezetét alkalmyszerűleg eleveníteni föl.

Pedig emlékért s alkalmyszerűleg közöljük!

Nemrégiben napilapjainkban olvashattuk, hogy a görög nem egyesült hitfelekezet az üllői és soroksári vámon túli temetője sírkeresztjeit kőfaragónak adván el, az panaszt emelt a tanácsnál, hogy kára van a kövek orzása miatt. Amint ezt olvasam, mintegy megijedve siettem ki az általam ismert régi temetőbe. Magas homokdombon feküdt ez, melynek közepén a keresztfához jobbra negyediknek állott Vitkovicsunk ölnyi magas vörösmárvány keresztje, melynek lapján Vitkovics születési és halálozási éve állott szerb nyelven, a talapzaton pedig a közlöttem sírfelirat két első sora, dőlt magyar betűkkel. A kis keresztet – odamenetelemkor – a vastag hólepel fedte el, *de Vitkovicsunk ölnyi magas emléke sem volt már látható!*

Vitkovics Mihály sírjának ápolása egyaránt kötelessége Budapesten lakó gazdag rokonainak, azonkívül Egernek éppúgy, mint Pestnek, az Akadémiának éppúgy, mint a magyar és szerb nemzetnek.

Hazánk s a Külföld, 1872 jan. 4.

2. Tomcsányi Ádám.

1735-1831.

A valódi kritikának egyik alapföltétele olynemű objektivitás, mely minden külső tekintetektől s még a kor irányától is szabadon tudjon ítélni a letűnt századokról s szereplőiről. Mily

kevesen vannak, kik ily magasra képesek emelkedni! Annyi bizonyos, hogy a természettudományok történelmével foglalkozók nagy része nem tartozik ama választottak közé; hiszen, midőn a régibb természettudósoktól minden érdemet megvonnak, őket széltire csak slendriánoknak, műveiket avult lomnak nevezik, legyen bár, korunk szempontjából, igazuk: még sem helyes és méltányos tőlük annyira szem elől téveszteni az akkori kedvezőtlen viszonyokat, a szellemeknek dogmatikus elfogultságát stb. Aligha tévesztem a szög fejét, ha a régiek kicsinylését egyfelől a jelenkor kápráztatóan gyors haladása szemléletének tulajdonítom, másfelől a tudományos szédelgők elszaporodott nagy számának; mert csak az effélék hirdethetik szüntelenül a noch nie da gewesen-t, hogy kiaknázzák a közönség ujságvágyát, élénken emlékeztetve arra a Bolond Istókra, aki

Mi egypár évezred óta kész,

Belátta, hogy neki kell megcsinálni.

Átalában véve az elődök fitymálása nem igazi nagyságok tulajdona, s pl. egy Széchenyi elismerő méltánylással tekinté minden idők intellektuális mozgalmait, mert úgymond „minden kornak van érdeme, s ki tagadhatja, hogy a jelenkor a régiek tudományaira alapítá minden további előmenetelét, úgy mint a régiek a még régiebbekre az övékét, s a mai idő a jövő századoknak lesz legbizonyosabb alapja”.

Egy ilyen szerény alapvetőről, a maga korában az európai tudományosság színvonalán állott férfúróól írunk jelenleg, midőn fölelevenítjük Tomcsányi Ádám pesti magyar kir. egyetemi physices professornak emlékét.

Tomcsányi *Tomcsányi* Ádám, gyűjteményemben levő önéletírása szerint (*Vita Adami Tomcsányi*) nem Prasicon, mint Nagy Iván írja (Magyarország családai XI. 240), hanem nyitra-vármegyei Keményfalván született 1755 december 4-én, nemes szüléktől. A nyitra völgyéből, hol a nálánál éppen egy évvel ifjabb Ányos Pál kevéssel ezután írta elégiái hangulatú darabjait. Tomcsányi a tudomány elemi elsajátítására a közeli Prasica vitetett. Valószínű, hogy már akkor felébredt benne az érdekeltség a természet iránt; mert mélyen kellett gyökerezni annak a szenvedélyének, mely mellett egy hosszú életen át rendületlen maradt meg. Később Nyitrára a grammatikára, majd

német szóra Selmecere küldték gondos szülei, s midőn aztán Nagy-Károlyban Hannulik piarista keze alá került, már híres volt arról, hogy Horatius nagy részét szabadon el tudta mondani. 1778-ban búcsúzott el a gymnasiumban fennállott Mária-társulattól, a budai egyetemre ment, elvégezte a bölcsészeti tanfolyamot s azonnal kineveztetett a philosophiát ismétlő hallgatók tanítójává, majd felsőbb mennyiségtant, természettant, természetrajzot és gyakorlati földmérést tanított három esztendeig. Időközben az egyetem Pestre tétetett át, s ő a természeti és technikai tudományok tanárává lett. Nyilvános rendes tanári pályáját azonban csak 1791-ben, mint a nagyváradi¹ kir. akadémia természettan, mezei gazdaság és természetrajz tanára kezdte meg. Váradról 1798-ban Pozsonyba, végre 1801-ben Pestre tétetett át ugyanezen tantárgyak egyetemi rendes tanárává.

A következő év szept. 27-én a herceg Gallitzin Döme elnöklete alatt virágzott jeni mineralogiai társulat tiszteletbeli tagjául választá, s egyúttal az intézet igazgatója felszólította, hogy műveivel szerencséltesse a társulatot.

A magyar Természettudományi Társulat elődjének méltán tekinthető a jeni mineralogiai társulat, amennyiben tagjai feliben magyarországiak voltak, választott magyar titkárral, felibe németek, német titkárral. Rendes, helybeli, külföldi és levelező tagjai ugyancsak meg voltak válogatva. A külföldiek közül Humboldt, Goethe, Gatterer, Macdonald, Hufeland, a magyarok közül Benkő, Diószegi, Földi, Weszprémi, gr. Festetics György, Márton István, Sárvári, Bredeczky, gr. Ráday Gedeon, Aranka, Baraczfalvi Szabó, gr. Rhédey Lajos, gr. Teleki József, Mitterpacher, Tessedik nevei az irodalomtörténet útján, mai is ismeretesek. Képzelnéni, hogy abban az időben mily nagy tisztesség volt ily férfiak társaságába beválasztatni!

Tomcsányira megválasztása oly hatást gyakorolt, hogy Schedius, gr. Festetics János, Schraud, Kitaibel, Winterl, Kulcsár István és Schmidt segélyével azonnal egész tüzzel hozzálátott egy természetvizsgáló társaság alakításához, melyet a

¹ A „Természettudományi Közlöny” 1871. évf. 499. lapján Roggendorf Lexikonja után hibásan ír Varasdöt Várad helyett; tanúsítja ezt Tomcsányinak birtokomban lévő kéziratain kívül a „Hazai s Külföldi Tudósítások” 1831. II. f. é. 8. számában közölt nekrológia is.

jenai társulat mintájára akart szervezni hazánkban. Erről az egyletről 1802-ben „Plan zu einer Ungrischen Gesellschaft für Naturkunde, Oekonomie und Medicin” cím alatt egy érdekes füzetke maradt fenn; egyéb nyoma sincs, a terv csak terv maradt, a társaság nem szervezkedhetett, életbelépése előtt elfojtá a közöny.¹

Első nagyobb munkáját 1809-ben Budán adta ki „Dissertatio de theoria phaenomenorum electricitatis Galvanianae” cím alatt. A galvanismus terén elszórt fölfedezéseket egy testbe gyűjti ebben össze, mi főleg azért nevezetes, mert akkoriban latin nyelven egyetlen hasonló munka sem volt, mely kizárólag e tant részletesen tárgyalta volna. Ezen értekezésében, melyhez Binder, budai metsző rézkarcokat mellékel, forrásai a korabeli legjelesebb francia, angol, latin, német és olasz művek és pedig leginkább folyóiratok valának.

Hogy munkáit nem anyanyelvén, magyarul, hanem valamennyit latinul írta, azt a viszonyok nyomásának s műveltsége forrásainak kell betudni, melyek között csak a magyart nem lehet megtalálni.

Igaz, hogy már ő előtte kimondá Bessenyei, hogy a nemzeteket csakis saját nyelvökön lehet kimívelni, – de szava mint kiáltó szó enyészett el a pusztában. Még a törvényhozás sem ismeré el a nemzeti nyelv jogosultságát. Pedig már e tájban Európa előhaladt nemzetei az emberi tudás minden ágában elv-alapításra, egység és következetességre törekedtek: míg hazánkban jó szerencse, hogy a rosszul eszközölt zsarnoki tettek képesek voltak a nemzeti szellemet legjobban kifejező történelem-, vallás- és szépirodalomnak némi elterjedést adni. Minden más irodalmi ág túlnyomóan idegen nyelven műveltetett, köztük a természettudományok is, mint praktikus életcélok elérésére szolgáló eszközök, elfogulva régies schémákban.

A nagynevű Kitaibellel együtt 1814-ben ismét egy munkát adott ki „De terrae motu in génère, ac in specie Morensi anno 1810. die 14. Januarii orto”. A móri földrengés megvizsgálására Kitaibel Pál és Fabriczy Lajossal kiküldetvén, ennek eredményül az egyetem költségén tették közzé észleleteiket. Átalá-

¹ Wallaszky: *Conspectus Reipublicae Litterariae in Hungária*. Buda, 1808. p. 413.

nosságban szólván a földrengések okairól, áttérnek a tárgyul fölvett területre, melyet Zircről Csákvárig, Kis-Bérről Székes-Fehérvárig helyrajzilag igen érdekesen írnak le. Ügyesen egészíti ki e leírást a hozzácsatolt térkép Karácstól, amely csinos, de szokásszerint hibás.

Mindez azonban csak előkészület volt nagy munkájához. A hazai tudományos világot 1819-ben három kötetes természet-tanával lepte meg, melyet 1823-24-ben ugyanennek második bővített kiadása követett. Első kötetében a testek általános tulajdonságairól, a másodikban a különösekről, a harmadikban a világegyetemről, a földgömb és a földről, mint annak részeiről értekeznek. Mint művelési eszközt tekintve e művet, azáltal tűnik ki, hogy eltér a kor bevett szokásától. Tisztafejűségre s e mellett nagy szerénységre mutat ebben figyelmeztetése: „si quis ... ea, quae présentes institutiones continent, rite combiberit, is *in atrium* scientiae naturalis se introductum existimet” – de csakis csarnokába, mert a tudományok birodalmában hosszasan kell bújázkodni, míg tájékozódhatunk. Kor- és kortársai meggyőzőleg hirdették, hogy aki kézikönyvüket bemagolja, az tudja is már azt a tárgyat s e hitegetéssel a továbbképzés iránti *hajlamot* is kiölték növendékeikből. Másképp tett Tomcsányi. Em-lített előbeszédében is arra inti tanítványait, hogy aki többet akar tudni, az évek hosszú során át kutassa a tárgy irodalmát s ha még segítségre hívja a tapasztalatot, csak akkor pillanthat be a természet titkaiba.

Egyetemi tanár pályája fényes volt; nem ugyan anyagi javakban, mert tandíj nem lévén, merőben csak 1200 bankó forintnyi fixumára volt utalva, melyhez időnként 15 százaléknyi drágasági pótlék járult,¹ hanem annál fényesebb volt megtisztelő elismerésekben. Érdemeiért még 1804. novemberében bölcsészeti-kari dékánná választatott az 1804/5-iki tanévre, mely azon időben a katonai év első napján, november 1-én kezdődött. 1823-24-ben pedig a pesti egyetem rektor magnifikusává emelte társai bizalma s ezzel, mint tudós, a lehető legnagyobb kitüntetésben részesült.

Előadásai ekkor állottak legnagyobb hírben. Még 1810-ben

¹ Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn. III. 379.

² Magyar Kurir, 1805. 1. sz.

előadásai nyomán adta ki Oszterhueber József „Propositiones ex universa physica et oeconomia rurali” című dolgozatát. Az 1821-24 körüli évekről mondja Pauler Tivadar, hogy ez „azon idő, midőn a hazai irodalom és pesti egyetem évkönyveiben egyaránt kitűnő férfiak működtek a bölcsészeti karnál, minek bizonyításául Sebedius Lajos, Tomcsányi Ádám, Imre János, Horváth István neveire utalni elégségesnek tartja”.¹

Családi visszaemlékezések szerint modora nyájas, kedveitető volt, szeretett a nép mulatságaiba elegyedni, a gellérthegyi népünnepen gyakran tubusával fegyverkezve jelent meg s a csillagvizsgáló toronyból élczeket szórt a nép közé. Hanghordozása tótos volt, de különben hibátlanul beszélt a magyar nyelvet, annál inkább hemzsegett a szarvashibáktól német beszéde; míg a latint, korához mérve, klasszikusan kezelte nagyszámú műveiben.

Pesten, 1831 júl. 24-én, 76 éves korában halt meg. Tetemei a váci temetőben nyugsznak.

Tomcsányi Ádám, mint életrajzából könnyen kivehető, egyetemi tanársága alatt díszre volt az egyetlen hazai egyetemnek s kortársai által elsőrendű tekintélyként tiszteltetett. Mivel szaktudománya rendkívüli haladása a nálánál nagyobb tudósokra is a feledékenység hamvát borította, neve ma már nem áll ismerten a természettudósok pantheonjában.

Vasárnapi Újság, 1875 ápr. 25.

3. Salamon Ferenc emlékezete.

Szobra leleplezésénél, 1902 nov. 9-én tartott ünnepi beszéd.

Díszes kör, a Magyar Történelmi Társulat nevében és megbízásából fordulok emlékedhez, dicsőült társunk és nagynevű mesterünk. Nem hiú dicsbeszéddel, melyet egyikünk szelleme sem tűr meg, hanem az igazság szavával, mely megilleti azt, aki hite szerint mindig az igazságért harcolt.

Nem igen ismerem életpályát, mely változatosságban gaz-

¹ Magyar Akadémiai Értesítő, 1854. I. 11. 1.

dagabb, áttekinthetőségre nézve kristálytisztább lenne, mint a Salamon Ferencé. Mert az egész a legteljesebb harmóniában olvadt össze a maga kora összes vágyai- és törekvéseivel. Ha ismerjük az egyiket, arányaihoz mértén ismerjük jóformán a másikat is. Mikor csak irodalmában élhetett a nemzet, Salamon Ferenc esztéta és szépíró; mikor a politika kockáján forog a nemzet sorsa, Salamon Ferenc politikus; és midőn a pozitív alkotások kora következik be, Salamon Ferenc pozitívista történetíró.

Ez a párhuzamos fejlődés nem a „*fac me talem, talis ero*” jelensége, nem a pályaváltoztató, ingadozó egyén ténye, hanem az egymásban egymásra ismerő kor és egyén tökéletes azonosulása.

Az európai emberiség vezérgondolata a múlt század húszas éveitől kezdve, hármastagolt: szabadság, egyenlőség, nemzetiség; egybefoglalva Individualizmus, melynek alapja atomizmus, az alkatelemek érvényesülése a nagy közösségekben.

Salamon összes hajlamaival és mint protestáns papfiú, mintegy beleszületett a kor ezen áramlatába. A kor mindenben a Protestantizmus szellemét lehelte, – azt a szellemet, mely mint az egyetemestől való elkülönzés, a *nemzeti állam* megalapítója; mint a szabad vizsgálat hirdetője, a *szabadelvűség* öre; és amely, mivel önmagát kormányozza, a létfenntartás ösztönével képezi az egyént *önsegélyre*.

Enyed, ahol Salamon Ferenc felnőtt, az erdélyi magyar Protestantizmus szellemi központja, hol a harmincas és negyvenes években számos ifjú ember nevelkedik, kikre majdan, férfikorukban, soha nem álmodott szerep vár. Kevés tanár, kevés óra, sok szabadidő mellett tág tere nyílt ott az önmunkásságnak, melynek irányát érdemes megfigyelnünk, mert első hajlamaiban árulja el legvilágosabban a lélek önmagát.

Salamon Ferenc, mintha csak az etoni iskola növendéke lett volna, minden idejét nyelvek tanulására s a matematika és természettudományok tanulmányozására fordította. A matematika iránti előszeretettel a tiszta munkára, a helyes mértékre, a tökéletes bizonyosságra törekvést árulja el; a nyelvtudomány, reá nézve, legbiztosabb eszköz volt az inductív módszer elsajátítására.

Alig végezte iskolai észfejtő gyakorlatait, titkos szövetségese a kor, már a nagy világba szólítja, hogy támogassa feladatai megoldásában. Teljes készenlétben találta az ifjút, ki az első hívó szóra< honvédnek állott. Mint egyén bele enyészik a legfenségesebb individualitásba, a harcoló nemzeti hadseregbe, melyben éreznie kell a mindnyájukat összetartó közös gondolat feltétlen egységét: mindnyájan egyért s egy mindnyájáért!

És mikor az az egység szertefoszlik, részese a tovatűnő nemzeti élet legszertelenebb elzüllésének. Maga is csak kóvályog a világban, céltalanul, reménytelenül, különböző életpályák próbálgatásával. Látszólag a véletlen veti az irodalom terére. Pestre jó és a szépirodalomnak szenteli tehetségét.

Akkoriban a nemzet egész élete az irodalomban vonta meg magát. S már e téren kezdődik Salamon harca a korlátlan szabadság ellen, a Petőfi-utánzók elleni támadásával, melyben a jó ízlés határaitól, a kellő mértékről alkotott nézeteit páratlan virtuozitással fejtegette. A Petőfi-utánzókat, kik a hazafiság örve alatt szabadon garázdálkodtak a pieriai berkekben, a természet megfigyelésére utalja s felmutatja nekik a valódi Petőfit, a természet e vadvirágát, mely utánozhatatlan, mert maga az őszinteség és egyszerűség. Elképzelhetjük, minő hatása lehetett efféle tanulmányoknak az ötvenes években, midőn a művészet ép oly egyenesen kezd haladni a természetes felé, mint ahogy ma távolodik mindentől, ami természetes.

Azonban a színhely változik. Az októberi diploma kiadása után a sajtó szabadabban mozoghatott s a nemzeti közmunka súlypontja egy lendületre a politikába helyezkedik. Salamon a lehetőség első pillanatától fogva már publicista.

Neki termettebb szerepre még sohasem vállalkozott. Meg volt benne minden: erkölcsi integritás, határozott meggyőződés, tájékozottság a politikai kérdésekben, tudományos készség és az irány férfias szépsége.

Merem állítani, hogy a Deák-párton nálánál erősebb pártember nem volt, nem véve ki magát a vezért sem. Állhatatosságát gondolkodásának matematikai menetrendje magyarázza. Minden tekintetben egymásra utalt erők állandó egyensúlyának vette a kiegyezést, melyet viszonyaink közt nem pótolhat semmi más. Bizonyításul kérdéseket intéz a lehető-

séghez, hypothesisok formájában. Mi lenne, ha Magyarország egészen önálló volna? Mi lenne, ha Nagy-Németország Bécsig érne? Mi lenne, ha Prágában az orosz az úr? S az e hypothesisokra adható feleletekben igazolja álláspontját, a meggyőződés oly hangján s oly logikájával, melynek tisztaságát és jogosultságát a másvélemény is kénytelen tiszteletben tartani.

Magát a kiegyezést úgy fogta fel, hogy ez a nemzetnek elegendő tért nyit a benne rejlő anyagi és szellemi erő kifejtésére s a minden társas viszonyban okvetlenül szükséges bizonyos határokon belől a nemzet mindent elérhet, ha erejét önállóan és tervszerűen fejleszti. Ha ez az erő nem válik be, nem lehet érte senkit mást okolni, csak magunkat. S úgy vélte, ez az igazság; mert kívánni sem lehet, hogy a természet rendje, melynek egyetemleg alá vagyunk vetve, megmásíttassék a mi kedvünkért.

Irodalmi kritikák révén, minden szakszerű vagy *közvetlen* előkészület nélkül, úgyszólván észrevétlenül ment át Salamon Ferenc a történelem művelésére. A tudományok hierarchiájában a legegyszerűbből, az önmagát magyarázó, a minden mástól leginkább független matematikáról, im eljutott a legösszetettebb és a többitől leginkább függő történettudományhoz. Meglépte innentől túlig az ismeretkörök minden periferiáit.

Nem hagyott ugyan hátra egységes nagy magyar történelmet, de nincs a magyar történelemnek a legősibb kortól a maga koráig oly időszaka, melynek körében ritkabecsű műveket ne alkotott volna. S egész közéletünknek nincs oly nevezetesebb alapvető intézménye, melyről ne nyilvánította volna mindig eredeti, tehát mindig tanulságos véleményét.

Gazdag szellemének sokoldalúságát mindenestől belevitte egy oly tudományba, mely eladdig pusztán csak az elbeszélő fokon maradt vagy egyoldalúan, főleg a közjogi fejlődés feltüntetésével egész feladatát kimerítettnek tekintette.

Ő Bacon inductív módszerét, a természetvizsgálat emez iránytűjét alkalmazta a történelemben.

Abból indult ki, hogy a történelem adatokon épül ugyan fel, de az adatok, nem következnek, hogy egyúttal tények is, mint a természet tüneményei. Előbb próbára kell vetni őket,

minden elfogultságtól (a Bacon-féle idolumoktól) mentes kritika által. Az ily módon megállapított tények megannyi láncszemei egy magasabbrendű törvénynek, melyhez a tudomány a tények csoportosítása és összehasonlítása segítségével, fokozatosan emelkedik, így vezettetik fel a tiszta szemléletből nyert tapasztalás „vera inductio” útján a kísérlettől az axiómáig. Idáig jutva, helyt ad a levezetésnek, amennyiben a felismert törvényt mintegy „a priori” alkalmazza a tényekre. Mert a tudomány, azonkívül, hogy *mi* történt és *hogyan* történt, tudni akarja azt is, hogy *miért* történt? Ez a végcél; a történelmet „a dolgok természetén” nyugvó alapos indokolás teszi tudománnyá.

Látnivaló, hogy a be- vagy felvezető módszert egész terjedelmében tisztán fogta fel. Ám az eszmét látni és megvalósítani, két különböző dolog.

Ma már jól ismerjük műveinek hiányait, melyek a módszeréhez okvetlenül szükséges anyagkészlet fogyatékoságából erednek. De nem szabad felejtenünk, hogy a maga korában minden kívánalomnak megfelelt már azzal, hogy törekedett az inductióra. Mert ez által az akkoriban vezérszerepet vivő exakt tudományok egyenrangú társává emelte a történet-tudományt.

Elmondhatjuk, hogy *éppen módszerével* aratta legnagyobb sikereit, úgy az irodalomban, mint az egyetemen, tehát *élőszóval* is.

Salamon Ferencben, ami ragyogvány volt, csakis íróasztala mellett sugárzott. Előszavára a művészetből semmi sem jutott. Mégis . . . minő hatást gyakorolt reánk; mily csodálattal és lelkesedéssel csüngtünk beszédén; minő áhítattal lestük minden igéjét! Azon egy év alatt, míg hallgathattam, egyetlen előadását mulasztottam el, de eleve fölkértem egy barátomat, jelenleg kolozsvári egyetemi tanárt, hogy írja le számomra. Kincsek elvesztésének tartottam volna, ha egyetlen előadását nem kapom meg.

Még akkor így ment a világ sora. Később megváltozott. A nemzeti eszme elérte célját. Folyó munkák békés időszaka következett. A szellemek új iránya is kezdte ütögetni a fejét.

Salamon néma szemlélője maradt a dolgok új rendjének, e soha nem látott új világnak. Szakmunkákba temetkezett; de

előadásai egyre terhesebbek reá nézve. Csak gyermekded, naiv kedélyét, játszi humorát s odaadó szeretetét őrizte meg legközelebbi hozzátartozói és barátai s a vele egybeforrott irány iránt, melynek egy életet áldozott.

Immár egy évtizede, hogy búcsút vett tőlünk. Most újra itt van, jelenvalóvá tette őt leghivatottabb bírónak, munkatársainak kegyelele. Itt van e téren, melynek minden röge rá emlékeztet; e téren, hol a korona és a nemzet eggyé válását jelképező koronázási domb állott, hol a legnagyobb magyar szobra és a magyar tudomány székes palotája emelkedik és ahol nap-nap mellett hatalmasan hullámszik az élet, melynek épp az ő felfogása szerint magistrája kell, hogy legyen az igazságra törekvő történelem.

Az emlékbem, mely előtt állunk, a művész Salamon Ferenc átszellemült arcvonásait örökíté meg, a Magyar Történelmi Társulat azt a hálát, mellyel a Gondviselésnek tartozik, hogy Salamon Ferencet magáénak vallhatta. E társulat nevében küldöm kegyeletünk tárgya íelé a commilitók ősi szózatát, most, ez ünnepélyes percbem, midőm ércbe öntött képmását ím, először pillantjuk meg: – *Salamon Ferenc légy üdvöz!*

Századok, 1902. 889. 1.

4. Rökk Szilárd emlékünnepe.

Rökk Szilárd 1799-bem született s 1888-bem halt meg. Egész élete körülbelül összeesik a XIX. századdal. Azzal az időszakal, melyet méltán nevezhetünk „a szabad polgárok” fénykorának. S ha van valaki a történelmünkben, aki a szabad polgár eszményképét megvalósította, úgy kétségkívíl Rökk Szilárd volt az.

Ezért érdeemes és tanulságos Rökk Szilárddal foglalkozni főleg napjainkban, midőm fehérhollószerű ritkasággá vált az igazi polgár, midőm tout sort de sa sphère, vagyis mindenki több akar lenni, mint ami helyzeténél, tehetségénél fogva lehet, s nem benső ékesség, hanem külső kitüntetés megszerzése törekvéseinek legfőbb célja.

A XIX. századi polgárt a szabadság, egyenlőség és testvériség gondolata irányította minden tetteiben. E három eszmét a polgári káté „a szentháromság” mintájára állapította meg, s ugyanolyan tiszteletben részesítette.

Rökk Szilárd, amint tetteiből kiolvashatjuk, a szabadságot nagyramenő népek haladásának legnagyobb biztosítéka gyanánt tekintette, önmagára nézve pedig akként alkalmazta, hogy egyéniségét szabadon kifejtette és érvényesítette azon eszményi célok érdekében, melyeket maga elé tűzött.

Az egyenlőség alatt a polgárok egyenlő egyéni szabadságát értette, vagyis a törvény előtti egyenlőséget. Ezzel beerte kortársaival együtt, kik tudományos megfigyelés alapján jöttek rá, hogy maga a természet is „irtózik” az egyenlőségtől. Meg is voltak róla győződve, hogy az egyes emberek különböző ereje, képessége és munkakészsége mellett soha nem volt és soha nem lehet valósággá az abszolút, a társadalmi rendre is kiterjedő egyenlőség. S akik mégis hirdetik, csak maszlagul adják be a népnek, hogy elbódítsák s uralkodjanak rajta. A demagóg hízeleg a tömegnek, hogy kizsákmányolja; a Rökk Szilárd-féle demokraták kultúrára és morálra utalták a népet, hogy maga ura lehessen s mentes a kizsákmányolástól.

A XIX. századi polgárság lelkesedett a kultúráért, még pedig a hazafias, a nemzeti jellegű kultúráért. Szárnyas szóvá lett, hogy „a tudomány hatalom” és hogy „nyelvében él a nemzet”.

Ezt a kettőt látták Rökk Szilárd lelki szemei, mikor fejedelmi alapítványát tette a fővárosi tanítók javára. Mert a fővárosi tanítói kar olyan munkát végzett, mellyel örökemlékezetűvé tette magát nemzeti művelődésünk történelmében.

Nem vagyok Mathuzsálem, mégis jól emlékszem, mikor még „Kalviner”-eknek hittak bennünket, a „Bäckerista” fővárosi német tanulók, kik odahaza nem hallottak mást, mint német szót s az utcán is nagy többségben voltak idegen anyanyelvűekkel. Elsősorban a fővárosi tanítói kar érdeme az a fordulat, hogy Magyarország fővárosából szemünk láttára, egy emberöltő rövid leforgása alatt, igazi magyar város lett. És ha unostalan hajtottuk annak idején, hogy a porosz tanítók verték meg a franciát, legalább oly joggal hirdethetjük azt, hogy az ország szívének magyarságát tanítóinknak köszönhetjük.

A hazafiságnak ikertestvére a vallásosság. Tapasztalati tény, hogy együtt virulnak s együtt fonyadnak. Röck Szilárd e részben is egészen kora gyermeke volt. A magyar nemzeti életet úgy tekintette, hogy ez a katholicizmus és a protestantizmus közös műve. Bár egymással szemben állottak, a haza fenntartásához mindegyik a maga módja szerint, egyaránt hozzájárult. Ha nem csalódom, múltunk ily szemlélete vezethette hősünket arra, hogy tetteleg istápolja éppen a katolikus és protestáns iskolákat.

Vallásos érzületéből fakadt a kötelességekről alkotott magasztos ideálja. Hitte és vallotta, hogy föl kell karolnia a társadalomnak azt, aki érte él s szolgálatot tesz a közjónak; és el kell ejtenie azt, ki nem ismer mást, mint a maga hasznát. De viszont hitte és vallotta azt is, hogy hatalom, erő, tekintély, vagyon azzal a kötelezettséggel jár, hogy ahhoz képest mozdítsuk elő a közjót, embertársaink és a társadalom érdekeit.

A korszellem igézete alatt így tekintette ő, és ami több, gyakorolta is a testvériség szociális gondolatát. Társának (socius) nézte az embert, kivel szemben nem az „ego” (én), hanem a „nos” (mi) szempontja az egyedül jogosult. Ha pedig ez érvényesül, akkor nincs helye az osztályharcnak, bárha az osztályok fennállanak. S szentül meg volt róla győződve, hogy a társadalmi béke nem bomolhat fel, ha a közszellem kötelességévé teszi az erősebbnek, hogy ne nyomja el a gyöngét, hanem minden erejével azon arányban gyámolítsa, amennyi tehetsége van rá.

Röck Szilárd nem lett volna a XIX. századi polgárság lelki világának tipikus kifejezője, ha nem lett volna a munka embere. Akkor az egész világ a polgári munkára vetette magát s az embereket kifejtett munkásságuk szerint értékelték. Nemzedékek léptek egymás nyomába, telve tetterővel. A cselekvés erélyét nagyban fokozta a siker, mely az egész emberiséget tekintve, a találmányok egész sorozatában nyilvánult, az egyénekre nézve pedig abban, hogy az újonnan feltört föld, valamint a tudomány által az ember igája alá hajtott természeti erők csak úgy ontották az áldást. Az igazi polgár szabad versenyben s igazán dolgozott; de aztán verejtéke árán busás aratás is jutott osztályrészéül.

Aki így vagyonosodik meg, meg szokta becsülni azt, amit szerzett. Az ily munkával rendszerint annyira együtt jár a ta-

karékosság, mint a testi egészséggel az erő gyarapodása. Rökk Szilárd is ernyedetlen munkásságával takarékoságot egyesített s így szerezte azt a 800.000 forintot, melyért máig áldhatják emléket a tudomány, a művészet, a tanügy munkásai éppúgy, mint a nyomorékok, a betegek, az aggok, az özvegyek, az árvák, sőt még a rabok is.

Újabb életírói „fösvénységig menő” takarékoságáról regélnek. Használják a szót, melynek jelentését nem tudják; mert hiszen a fösvénynek első ismertetőjegye, hogy a pénzgyűjtést, mint öncélt nézi s másra nem is gondol. Fösvény volt – hogy a fővárosból vett egykorú példát hozzak fel – az a fővárosi polgár, kinek egész sor háza volt Pesten s szerette volna, ha az ő utcáját az ő nevérol nevezik el. Folyamodott a tanácshoz, mely hajlandó volt teljesíteni kívánságát, ha valamely jótékony alapítványt tesz. Erre egyszerre elment a kedve a dicsőségtől. El bizony; mert rabja volt pénzének s azt imádta mindenekfölött!

Am Rökk Szilárd ura volt a maga vagyonának s azzal szuverénmódra rendelkezett. Kopott ruhában járt, szerény ebédet fogyasztott s vagyona révén földi életében nem vette ki részét a dicsőségből, nem foglalta le magának polgártársai tiszteltét. Ő spiritualizálta azt, ami leganyagibb, – magát a pénzt! mely az ő szemében csak arra szolgált és egyedül csak arra, hogy a lélek halhatatlanságába vetett nagy hitével saját lényét, a maga szellemét megörökítse s áldásthozón terjessze ki az idők végéiglen a közjóra tett alapítványai által.

Ím, ez az igazi élet a halálban! Ebben áll nagysága, ezért helyeztük el őt tiszteletünk oltárán s ezért marad meg ott mindörökké.

Ünnepi beszéd, Népmvelők Lapja, 1911 ápr. 15.

5. Cipruságak.

1. Búcsúbeszéd Czobor Béla akadémiai r. tag ravatalánál.

1904. január 26.

Isten veled, szeretett barátunk és munkatársunk, ki nekünk oly kedves valál. A Magyar Tudományos Akadémia és a buda-

pesti kir. magyar tud. egyetem nevében és megbízásából, fogadd általam, haló poraidban, a fájdalmas végbúcsút, melyet a magyar tudomány ama legelső intézetei, súlyos veszteségük érzetével küldenek feléd. Mert a tárgyakban, melyeket tudományos munkássággal képviseltél, a ker. műrégészet és symbolika terén, korai kidőltöd, ezidő szerint valóban pótolhatatlannak tűnik föl előttünk úgy az irodalomban, mint a kathedrán.

Tanszék és irodalom! e kettő között oszlott meg egész lényed, a tárgyával azonosulni tudó lélek melegével karolva át mindakettőt. Eljegyzésed a tudománnyal az egyetemen, s ott is épp a bölcsészettudományi karon ment végbe, több mint harminc esztendővel ezelőtt, midőn pályanyertes pecsétani munkáért, babérral övezte homlokod a kir. m. tud. egyetem bölcsészeti kara. Attól fogva mindig dolgozva, soha meg nem állva, mindig a mienk voltál, aránylag csekélynek mondható külső elismerés fejében, melyet épp most váltott volna fel, talán épp e percben, a megérdemelt teljes elismerés tanszéki sikeres működésedért. S lettél volna mindnyájunk öröme a legelső sorában az egyetemen is, éppúgy, mint ahogy a Magyar Tudományos Akadémia már régebben, érdemeid méltó jutalmául, legkiválóbb tagjai közé emelt.

Fájdalmas a mi végbúcsúnk tőled, a tudomány bajnokától; de tán még fájdalmasabb, mert közvetlenebb, búcsúznunk tőled, az embertől. Azoknak, kik közelebről ismertek, a legigazabb bíró, szívük mondja meg, ki voltál? azoknak, akik csak a távolból, hírneved hideg sugarain át láttak, mi mondjuk meg, kikkel összefonódtál mindenkori szeretetben.

Nem voltál azok közül való, kiknél a szeretet a keménység, a hajthatatlan akarat gyakran zordon tényeiben nyilvánul. A te szereteted mindenkor a János evangélista szelídsége és elnézése volt, mely készségesen munkált az ellentétek elsímításán s minden emberi bajok és csapások enyhítésén. Ha visszatekintek életednek szemem láttára lefolyt harmonikus folyamára, rokonvonásokat veszek észre közted és a legendák ama hőse között, kiből úgy sugárzott a forró szeretet, hogy még a jeget is önmagához tette hasonlóvá.

Szent Sebaldus egykor, a mai naphoz hasonló csikorgó hidegben, – mint a legenda mondja, kórágán didergő beteget

látogatott. Körülnézett, hogy' rakhatna tüzet; sehol egy darab fa, sehol semmi, amivel tüzet gerjeszthetne. Ekkor felnyúlt az eresz alá, letördöste a lefüggő jégcsapokat, s íme, lángot vetett a jégcsap, jótékony meleget árasztva szét a koldus kunyhójában.

Szíved révén ily meleg járta át mindazt a kört, melyben megfordultál; mert te, Akadémiánk és egyetemünk nagyérdemű tagja, mindenekfölött jó ember voltál s az örök szeretet hűségese áldozópapja.

Isten veled, szeretett barátunk és munkatársunk, ki nekünk oly kedves valál. Nyugodj békében!

Akadémiai Értesítő, 1904.

*

2. Katona Lajos akadémiai levelező tag sírhalma fölött.

1910. augusztus 5.

Szeretett barátunk! Gyászos ravatalodnál csak a mulandóság fájó érzete nyomja és nyomhatja lelkünket; de nem az elmúlásé. Mert érezzük, hogy örökre szívünkbe zártuk a te szerény, igénytelen egyéniségedet s biztosak vagyunk benne, hogy a magyar tudomány évkönyvei nevedet meg fogják őrizni a feledéstől.

Te egy egészen új tudományszakot, mely Nyugaton már régebben műveltetted, plántáltál a magyar irodalomba. S tetted ezt mint philosophus, kinek főfeladata, hogy minden fogalmat szabatosan határozzon meg. így jelölted ki, mindnyájunk épülésére, az ethnographia, az ethnologia és a folklore körét és határait, s aztán megműveltetted mindeniket az összehasonlító irodalomtörténet módszerével.

Minő munka volt ez, gyönyörűség még csak rágondolni is. Mert benne és általa, minden egyetlen célra, magaválasztotta, szeretett tárgyára volt irányítva.

Ó ennek a zajtalan munkának szentelte idejét, tisztában lévén azzal, hogy gyöngé, törekeny teste harcok viszontagságait nem bírja ki. Az ő dolgozószobájába a külvilág piaci lármája és közéleti viaskodása nem is hatolt el soha. Jánosi szelídsége mellett, az ő körében állandó otthont lelt a béke és a csend, a harmónia, melynek ápolásában hű társa segédkezett.

Úgy élt, mint Szent-Elmo, kinek legendájában olvassuk, hogy mikor beborult a mennynek boltozata, a villám cikázott

és a vihar tombolt: ahol Szent-Elmo prédikált, ott az ég tiszta és csendes maradt, falevél sem zördült.

És ez a csendes ember, merem állítani, mégis csupa szenvedély volt, csupa izzó láva. Nagy árulója van: egész irodalmi munkássága, mely a leghitelesebb tanú írók lelkivilágának megítélésében. Éj és nap egybeszakasztása nélkül nem lehet végbevenni azt a munkát, amit Katona Lajos végzett, s annak a munkának hajtó ereje nem lehetett más, mint a *hívatott ember szenvedélye*, a „theia mania”, aminek köszönhető minden, ami a maga nemében igazi, nagy, ami igazán tiszteletreméltó ezen a sárteken.

Csak hódolat illette meg minden időkből az ily szellemet. De különösen megilleti napjainkban, a nem önmagáért, hanem mellékcélokért végzett irodalmi munkásság klasszikus korában. A vaskos köteteket határidőre szállító írók sűrű csoportjában íme egy ember, aki csak akkor írt, mikor volt mondanivalója, és amit mondott, jobbára csak vékony füzetkében tárta föl, de a melyekben a hívatottság, az alaposág és a becsületesség minden ismérvei jelentkeznek. Mert egy célnak élve s egy eszmében olvadva föl, *sub specie aeternitatis* tudta szemlélni önmagát, a világot és az emberiséget, s mindenkor ahhoz képest hozta meg áldozatát az irodalomnak szentségül minősített oltárán.

Legelső tudományos intézeteink, a Magyar Tudományos Akadémia és a Budapesti Tudomány Egyetem önmagukat becsülték meg, midőn ily szellemmel azonosulva, maguk közé vették föl Katona Lajost. S csak fájdalmas kötelességet teljesítettek, midőn megbíztak azzal, hogy felülmúlhatatlan hűségű munkásuknak sírhalmára tűzzem tiszteletük, hálájuk és megemlékezésük babérleveleit.

Isten veled szeretett barátunk és munkatársunk, tiszteltünknek és nagybecsülésünknek maradandó tárgya.

Bajtárs, jó katona voltál! Isten veled, nyugodj békében!

Akadémiai Értesítő, 1910.

3. Borovszky Samu akadémiai lev. tag koporsója felett.

1912. április 26.

Szeretett barátom, kedves társunk! Oly igen korán s mindnyájunkra nézve annyira váratlanul megnyílt sírod elé járulva, tudom és érzem, hogy annak a koszorúnak, melyet a Magyar

Tudományos Akadémia, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság nevében és megbízásából helyezek el ravatalodon, a lehető legegyszerűbbnek, *minden rikító színtől mentesnek* kell lennie. Mert ez való hozzád, kinek egész *egyénisége maga volt a megtestesült szerénység és igénytelenség.*

Mint szegény fiú jöttél közénk a fővárosba. Ernyedetlen szorgalmad és alapos tudásod híre, hamarosan rád terelte a Magyar Tudományos Akadémia vezetőinek figyelmét. Tisztviselőül alkalmazva, harminc éven át példátlanul megállottad helyedet. Azon idő alatt bárki kereste föl az Akadémiát, biztos lehetett benne, hogy téged a helyeden talál és helyt állasz, ha útbaigazítást kér tőled. Elő bizonyosága voltál annak, hogy az eszményileg nagy munkaerők: Dickens posthackney-je, Laveleye cheval de renfort-ja, melyet magyar kitűnőségeink rudas és csataló kifejezéssel alkalmaztak magukra, – nem csupán a világrengető nagyságok soraiban jelentkeznek. Te is azok közül való voltál a munkaösztön, a munkaszeretet és a tényleges munkateljesítés hármasságjának.

Irodalmi tevékenységed is bátran mérkőzött a legnehezebb s egyúttal a legháládatlanabb feladatokkal, melyekben a reá-szentelt fáradság rendszerint fordított arányban áll az eredménnyel. Kezded a dákok történetével, folytattad a longobardokéval, múltunknak legkevésbé föltárt, legsötétebb dűlőire árasztva világosságot. Csanádmegye monographiájával, levéltárusztult vármegyének mutattad be múltját 1715-ig, vagyis addig az időpontig, ahol már könnyű róla beszélni. S ezt és több hasonló művedet végezted akként, hogy saját szavaid szerint „hivatalos elfoglaltságod miatt, *éjjelt nappallá téve* kellett másolgatnod az okleveleket”.

Mikor aztán a Magyar Történelmi Társulat titkári tisztére és folyóiratának szerkesztésére, e nehéz és kényes feladatra kellett megfelelő munkaerő, könnyen érthető, hogy éppen téged hívott föl erre a közbizalom, s nem is csalatkozott meg bened. E téren is, mint minden te dolгодban, hármasságban minden ágában, a becsületes, lelkiismeretes munka emberének bizonyultál.

Nem tartom helyesnek, amit Voltaire mond: *on doit des*

égards aux vivants, on ne doit aux morts que la vérité. Úgy hiszem, hogy éppen ellenkezőleg, az élőkkel szemben kell ki-mondani az igazat, s legalább a ravatálnál okvetlen elnézés illeti meg a holtak emlékét.

Ám te nálad, kedves jó társunk, *tekintetek* alkalmazására semmi szükség. Életed nyitott könyv volt mindig, olvashatott benne akárki, s nem találhatott benne mást, mint az alapos tudós, a hű barát s mindenekfölött *az igazi jó ember* tiszteletre-és szeretetreméltó vonásait.

Isten veled! Nyugodj békében!

Akad. Értesítő, 1912.

6. Emlékezés Goldziher Ignágra.

1850-1921.

Több mint ötvenéves barátság fűzött hozzá. Tanúja voltam egész élete pályájának tizenöt éves korától fogva, midőn – 1865-ben – először lépte át házunk küszöbét a Lipót- és Szerb-utca sarkán. Helyénvalónak látom hát, hogy elmondjam róla, amit közvetlen tapasztalatomból, vagy a birtokomban levő nagyszámú leveleiből tudok, s főképpen azt, ami most meg-jelent több különböző életírátaiban megigazításra szorul.

Goldziher csodagyermek volt. Nem volt még 16 éves, mikor Vámbéry Ármin két török mese fordítását mutatta be tőle a „Hazánk s a Külföld” 1866 május 27-iki számában. „Ezen elbeszélések fordítója – írta bevezetőül – egy 16 éves magyar fiú, ki a török nyelvet, mely nehézségéről híres, bámulatosan rövid idő alatt tanulta meg. Ő több európai és ázsiai nyelven olvas s jól érti ezeket; kiváló nyelvészeti tehetsége a legszebb reményekre jogosít.” Egy hónap múlva a pesti református fő-gimnáziumban letette az érettségét. Atyámnak, ki cenzora volt, ott tűnt szemébe tehetsége. Nagy szeretettel karolta föl. Magától elhunyt barátomtól tudom, hogy őt Ballagi Mór „indította útba” tüneményes pályáján. Műveit ismertette lapjában. Útját egyen-gette az Akadémiában. Vendégként ott tartott első felolvasá-sának eredeti kézírata most is birtokomban van. A címe: „Adalékok a sémi gyöknyomozáshoz. Írta G. I. nyelvtudományi

hallgató Pesten, 1868 februárban.” Bemutatta báró Eötvös kultuszminiszternek, aki rövid úton külföldi utazási ösztöndíjban részesítette.

Az ifjú Berlinbe ment s amint odaért, 1868 október 18-án atyámhoz írt első levelében „hálaérzetét tolmácsolja azon atyai gondoskodásáért, hogy jelenleg már Berlin falai között dolgozhat jövőjén”. Elmondja, hogy neki feküdt az arabs tanulmányoknak s 22 órát hallgat Roediger, Steinthal, Wetzstein és Haerbrücker tanároktól. De egyúttal teljes bizalommal tesz egy igen jellemző vallomást. „Érzem ugyan – úgymond – azon felsőbbiséget, melyet a német születésű tanulók értelmi és tudományos tekintetben joggal gyakorolnak, de azon reményt táplálom, hogy munkaszeretetem és szorgalmam által az itt-ott kirívólag mutatkozó és főleg a nyelvek theoretikus ismerését és alapos tárgyalását illető hiányokat rövid idő alatt pótlandom.” Majd Lipcsébe ment, hol 1870 január 7-én mint Fleischer Henrik tanítványa tette le a doktorátust. Ott „ízlelte meg az aegyptologia első elemeit” Eberstől, kit Eötvös az előző év októberében Max Müllerrel együtt egyetemünkre is meghívott és akit nagyközönségünk is eléggé ismer magyarrá fordított számos regénye révén.

1871-ben Leydába megy, hova Dozy és De Goeje hírneve csábítja, kikkel az ottani gazdag keleti múzeum kéziratait tanulmányozta, Pleyte pedig bevezette az egyiptomi „hieraticus titkokba”. Az év végén s 1872-ben már Bécsben az udvari könyvtárban forgatja a kéziratokat. 1873 őszén „az arab nyelv modern szó-járásainak gyakorlati úton való megtanulhatása végett” Egyiptomba és Szíriába utazik, 1000 forint ösztöndíjjal. Ez az útja volt a legtanulságosabb s mintegy betetőzője iskolai kiképzésének. Hosszabb ideig tartózkodott Damaskusban s három hónapig volt Kairóban az iszlám legnagyobb egyetemének, az Al-Azhar (a. m. „a virágzó”) mecset főiskolájának a hallgatója. Repeső örömmel írja onnét 1873 december 20-án: „feladatomban, úgy gondolom, fényesen fogok megfelelni, ha tovább is jó egészségben tart meg arabs barátim Alláhja”.

Kairóból ugyanakkor jött meg, amikor Bálinth Gábor fiatal orientalista öt évig tartott mongol-mandzsú útjából. Mindkettőjük üdvözlésére atyám 1874 április 19-én nagy társaságot hívott meg, köztük Toldy Ferencet, Fogarassy Jánost és Vámbéryt.

Ebéd fölött Vámbéry, – egykor atyám tanítványa – felköszöntötte atyámat, mint Bálinthnak és Goldzihernek szellemi nagyatyját. Atyám válaszolt, a fiatalokhoz szólva, kiknek az idő kedvező változása megengedi, hogy egészen a maguk választotta szaktudománynak éljenek. Az öregek ezt nem teheték s azért Toldy orvos volt, Fogarassy bíró, ő maga százfélét tanított, hogy megélhessen. Szegény Goldziher a lakoma alatt alig jutott szóhoz, s amint kinyitotta száját, szólván Damaskusról, Toldy menten a szavába vágott, hogy az magyarul Dömöczk, ami annyival inkább használandó, mert a város arab nevét, Dömöszköt híven adja vissza. Goldziher igazat adott neki, s mindjárt megtoldotta a fejtegetést azzal, hogy Damascus latinus végzettel a héber Damesekből alakult.

Goldziher már ekkor 24 éves s közel 3 éve egyetemi magántanár. Tárgya természeténél fogva élethivatását másutt mint az egyetemen nem is kereshette. Ennek útját azonban, szinte leküzdhetetlenül eltorlaszolva találta. Valamennyi életírója azt állítja, hogy Eötvös József megígérte neki az egyetemi kathedrát, Trefort 16 esztendeig nem eresztette oda, s csak Eötvös Loránd ültette rég megérdemelt helyére.

Ez így, ahogy előadják, aligha felel meg a tényállásnak, s mindenesetre magyarázatra szorul. Goldziher viszontagságait nem szabad közönséges, mindennapi mértékkel mérni. Úttörője lévén az emancipáció által a ghettoából éppen akkor kiszabadult zsidóságnak: sorsa, tudományos intézeteinkben való alkalmazása, nem egyes miniszterek jó vagy rossz indulatától, hanem a korviszonyok kedvező vagy kedvezőtlen áramlatától függött.

Eötvös nem nevezte ki, mert annak 1871 február 2-án bekövetkezett halálakor alig múlt 20 esztendő. Olyan korú tanár még nem volt az egyetemen. Még Pauler másfél éves minisztersége alatt se kerülhetett sorra. Annál inkább Trefort alatt. 1872 szeptemberétől 1888 augusztus 27-ig elég ideje volt hozzá, s bizonyára pontosan volt értesülve Goldziher kiválósága felől. Csakhogy ő tájékozva volt ám arról is, mi a lehető és mi nem. Tudta, hogy miniszteri tárcáját, melyhez elszántan ragaszkodott, csak úgy tarthatja meg, ha az egyházi érdekeket érintő ügyekben feltétlenül megmarad a *quieta non movere*

elve mellett, főként minisztersége második felében, amikor Simorral ádáz küzdelmeket vívott.

1874 őszén vette kezdetét az akció Goldziher egyetemi tanársága érdekében. Főbb vonásaiban elmondom, hogy miként ment végbe, mert azt hiszem, hogy immár rajtam kívül aligha ismeri még valaki az ügy lefolyását.

Mikor a vatikáni zsinat kimondta a csalatkozhatatlansági dogmát, a nyomban bekövetkezett hatalmas szabadelvű mozgalmak élére Hatala Péter, a sémi philologia tanára, az egyetem hírneves rectora állott. Állása 1874-ben tarthatatlanná vált. Ő maga unitáriussá lett. A kath. theologiai karból átlépett a bölcsészetibe, hol Télfy Iván akkori dékán *személyi felhatalmazásával* teljes óraszámban *egyháztörténetet* kezdett tanítani.

Goldziher e körülmények felhasználásával, jóakarói biztatásra, a sémi nyelvek nyilvános rendkívüli tanárságáért folyamodott, mégpedig egyenesen Trefort miniszterhez. Ez szabálytalanság volt, mert a karok tanárai hivatalos ügyben csakis a kar útján érintkezhetnek a miniszterrel. Mikor aztán 1875 elején a miniszter leküldte a folyamodványt az illetékes karhoz, a nyilvánosságra jutott ügy rendkívül nagy port vert föl. A theologiai kar a maga álláspontján igen természetesen tiltakozott az ellen, hogy a sémi nyelvek tanára, a kivetkőzött katolikus pap, minősítés nélkül, egyszerű dékáni felhatalmazásra, föltehetőleg döllingeri szellemben adja elő az egyháztörténelmet.

Télfy védte magát, de elejtette Goldzihert, őt azzal vádolva, hogy már több ízben fordult a hivatalos út mellőzésével, a miniszterhez. Hatalának *meg kellett* tartania a sémi philologia tanszékét, amiből, hogy kettő legyen, akkori állapotaink közepette tiszta lehetetlenség volt. Goldziher pedig, a jámbor, harcokhoz nem szokott ember, a reázúdult kellemetlenségek elől a szó szoros értelmében menekült a pesti izr. hitközséghez. Az őt titkárul alkalmazta s ezzel kenyeret ugyan adott neki, de az egyáltalában nem neki való közigazgatási teendőkkel, fele idejét elvonta a tudománytól.

Az elmérgesedett ügy nagy kárára volt Goldziher előmenetelének. Ellenségei hatalmas fegyvert kovácsoltak belőle, mely mindaddig bevált, míg Trefort miniszter volt (vagyis haláláig). Vámbéry segíthetett volna a bajon. Bármikor megtehetette volna

hogy ajánlatba hozza, mint illetékes szaktanár. Ő azonban nagyon okos ember volt, gyakorlati ember, aki arra a feladatra, a helyzet pontos ismerete mellett, Trefort életében a világért sem vállalkozott. Hanem csak nagysokára, az egyházpolitikai harcok idején, amikor Goldziher kinevezése a kormány akaratával megegyezett.

Így jutott végre Goldziher a sémi philologia tanszékéhez 1894 augusztus 1-én. Az aztán megint helytelen állítás, hogy ő lett az első egyetemi tanár a zsidóság köréből. Mert Szilágyi Dezső elébe tolta Schwarz Gusztáv jogtanárt, aki egyébként rövid idő múlva áttért.

Ha már az elsőséget keressük, megállapíthatjuk, hogy ő volt az egész egyetemen az első zsidó, aki a dékáni méltóságot viselte. E tisztségével kapcsolatban áll még egy nevezetes szereplése. Mária Terézia ugyanis, 1777-ben, és nagy szabadság levelével is, Szent István jobbját az egyetemnek ajándékozta, s őrzését reábizta. Ennek jeléül az egyetem tanácsa, körmenetek alkalmával kiváltságként gyakorolja azt a jogot, hogy a legdíszebb helyen, a szent ereklye jobbán lépdel, még pedig elől a négy kar dékánja – fordított sorrendben, s legvégül a Magnificus Rector. A menetet 1917-18-ban mindenkor Goldziher nyitotta meg, díszmagyarban, nyakában a dékáni aranylánccal. Komolyan és méltósággal tett eleget az állásával járó kötelességnek s az alól soha ki nem vonta magát. Az egyetemi tanács ünnepi felvonulásait közjogi jellegű szertartásnak tekintette.

Goldziher, kivált mint fiatal ember, sokat forgott protestáns körökben. Az atyámtól szerkesztett Protestáns Tudományos Szemlének, neve alatt, állandó munkatársa volt. Erről tudnak életrírói. Azt a korjellemű tény azonban, hogy ő egykor a budapesti református theologian tanárkodott, még eddig senki sem jegyezte föl róla. Nem volt ez akkor egyedülálló jelenség. A kor szelleme megengedte. Így például Jónás János 1871 október elsejétől fogva, zsidó létére, mint megválasztott rendes tanár tanított a halasi ref. főgimnáziumban, majd mint helyettes tanár az ág. hitv. evangélikus főgimnáziumban Budapesten.

Goldziher kálvinista tanárságának érdekes históriája van.

Kiinduló pontját önmaga beszéli el, atyámhoz Szatmárról

1872 július 21-én írt levelében. „A múlt félévben – azt mondja – előadásaim irányában oly csekély volt a hallgatóság részéről a részvét, hogy a dolgok ilyképeni folytatódása mellett tökéletesen el kellene csüggednem. Mert hallgatóimnak száma (kerekén: egy), és azon körülmény, hogy ezen „monas” számára mindenáron előadtam, a trés faciunt collegium-féle „axióma academicum” arculcsapása volt. Így nem szeretnék maradni. Szerencsétlennek érezném magam, ha éjjel-nappali tanulmányaimnak és búvárlataimnak eredményét a tanítás terén nem bírnám érvényesíteni.” Felkéri hát atyámat, vinné keresztül azt, „amit nem régiben kilátásba helyezett”, hogy t. i. a pesti református theologia első és másodéves theologusainak ő taníthassa a héber nyelvet és irodalmat. „Tán sikerülend – úgymond – ezúton az orientális irodalomnak egypár magyar művelőt megnyerni.”

Török Pál superintendens kapva-kapott a jóakaratóba ajánlott tehetséges emberen, s azonnal alkalmazta. Tényleg azonban, külföldi utazásai miatt, mindössze pár hónapig, s akkor sem egyhuzamban, hanem megszakítva taníthatott. Még életben van egy-két Nagytiszteletű úr, aki nála tanulta az áleph, béth, gímelt.

Légió a száma azoknak, akik Török Pált koruk egyik legkiválóbb emberének tartották. De nagyobb tisztelője, mint aminő Goldziher volt, senki sem lehetett. A gyöngye, kormányra nem termett ember könnyen érthető bámulattal nézett fel az erősakarátú, alkotó munkában felülmúlhatatlan férfúra. Egymáshoz való viszonyukról, Goldziher, mindkettőjük egyéniségét élesen megvilágító esetet beszélt el nekem.

1840-ben, mikor először jött szóba a magyar országgyűlésen az emancipáció, Török Pál, a pesti református egyház újonnan választott lelkésze, rendkívül szabadelvű egyházi beszédet mondott, mely *Mindnyájan egy vagyunk* cím alatt megjelenvén, országszerte óriási hatást tett. A pesti izr. hitközség, hogy kimutassa hálás elismerését az érdekeiket közelről érintő szónoklataért, önszántából évenként fizetendő pár száz forintot ajánlott fel az építkezései miatt pénzzavarokkal küzdő pesti ref. egyház részére mindaddig, míg Török Pál a lelkésze. Abban az időben nem volt ez példátlan. Katholikusok is szépen ada-

koztak a még mindég idegen jellegű fővárosban a magyarságot képviselő református egyház gyarapítására.

Egy szép napon, 1870-ben, Goldziher levelet kap Török Páltól. Magához kérte. Goldziher mindig gyorsan járt. Hát még most, képelem hogy' szaladt, hódoló tiszteletének tárgyához! Török aggodalmas arccal fogadta. Előadta neki, hogy iratai között reábukkant az izr. hitközség régi ajánlatára, s csakhamar konstatálhatta, hogy az összeget a hitközség csak egypár évig fizette, ő meg elfelejtette azt reklamálni. Így hát gondatlanságával megkárosította saját egyházát. Ez nem hagyja őt nyugodni, lelkiismeretét bántja s nem tudja, mitévő legyen? Goldziher sietett megnyugtanni a töprengő superintendenst. Lehet ezen segíteni. Maga vállalkozott kész örömmel a közvetítésre. El is intézte a dolgot simán, mindkét fél meelégedésére. A hitközség folyósította az egész elmaradt összeget.

Mikor aztán Török Pál 1883 október 7-én meghalt, Goldziher, mint hitközségi titkár, sietve hívta föl testülete figyelmét Török Pálnak a felekezeti testvériség ápolása körül szerzett érdemeire. Amiért is a pesti izr. hitközség, halála és elismerése jeléül gyönyörű koszorút küldött a kálvinista püspök ravatalára.

*

A *hűség* és a *hála* eleven érzete és gyakorlása, mit az egyházi szentatyák az erények koronájának minősítettek, mindenekfölötti ékessége volt Goldziher egyéniségének. Természetesnek találta, hogy minden alkalommal örömet tegyen róluk bizonysgot. Mindenfelől hallom, hogy teszem boldogult atyám nevét, halála kifejezése nélkül soha sem említette, pedig sokat emlegette. Olvasom ahhoz intézett leveleit, melyeken következetesen így írja alá magát: „legháládatosabb szolgája”, „mindig hálás kegyeltje”, „örökké háládatos szolgája”. Ezt mástól is megkövetelte. 1903 nov. 3-án bizonyos komoly ügyben fordult hozzám. Levelét így végzi: „mielőtt e leveletem papírkosárba dobnád, kérlek olvasd el Károli Gáspár fordításában Salamon Példabeszédei XXVII. része 10. versének legelejét”. Ott pedig ez van megírva:

„A te barátodat és a te atyádnak barátját el ne hagyjad.”

1895-ben Roberston Smith halála után, Cambridgebe hívták meg a keleti nyelvek tanszékére. Akkor hallottam tőle először az

azóta közismertűvé lett hármas fogadalmát: hogy atyái vallásához, családi nevéhez és magyar hazájához hűtelen soha sem lesz. Megtartá mindeniket, bár külföldi egyetemek versenyeztek érte meghívásukkal. Nagy kísértés! nemcsak a fényesebb anyagi javadalom miatt, hanem azért is, mert a tudomány emberére kiszámíthatatlan érték, ha oly körbe juthat, ahol a tudományt, az egész művelt világ érdeklődése és ellenőrzése mellett, igazán önmagáért művelik.

Egyik most megjelent újságban azt olvasom, hogy Goldziher áldozatkészen itthon maradt, bár hazáját inkább lett volna oka tán még „gyűlölni” is, mint szeretni. Ezt méltatlan vádnak tartván, nem hagyhatom szó nélkül. Mert utóvégre kétségtelen, hogy őt a magyar állam képezte ki. Összes külföldi útjait állam költségen tette. Amint magántanár lett szokatlanul azonnal 1200, majd 1600 forintos állandó jutalomban részesült, ami 40-30 évvel ezelőtt, ha nem is sok pénz, de pénz volt.

Igaz, hogy a magyar állam később mostohán is bánt vele. De csak azért, mert a közviszonyok még igazán nem engedték meg, hogy másként járjon el. Viszont azon idő alatt is, épp úgy, mint egész életében vele volt, úgyszólván karjain ringatta tudományos életünk legkiválóbb testülete. Tevékenységét a Magyar Tudományos Akadémia mindig a legeslegnagyobb mértékben méltányolta. Nem töltötte még be 26-ik évét, mikor levelező tagjai közé vette föl. Később, 1892-ben rendes tagjává, 1905-ben az I. (nyelv- és széptudományi) osztály elnökévé, 1911-ben igazgató-tanácsa tagjává választotta. Mind a három olyan megtiszteltetés, aminőben hitfelei közül még soha senki sem részesült. Az egyszerű tudós immár egy sort ült s tanácskozásokban, jogai címén mintegy egyenlősült József főherceggel, aranygyapjas vitézekkel, miniszterekkel.

Közéletünknek Goldziher mindig méltányolt, mindig számottevő tagja volt, bár maga is folyton-folyvást hirdette, hogy érzéke sincs kormányzati ügyek iránt. Súlyos bilincs gyanánt viselte hosszúnál-hosszabbra nyúlt hitközségi titkárságát s gyöngye emberek szokásaként szakadatlanul panaszkodott miatta, még akkor is, mikor már megszabadult tőle. Fővárosi bizottsági tagságát csak tréfálkozva emlegette, s bosszankodva a „hiábavaló időlopást”, amit e minőségében a főváros gyűléstermében (soha

meg sem mukkanva) eltöltött. Nevetve beszélt róla, mily paszsióval buktatták őt ki Ehrlich G. Gusztáv és Morzsányi, amint úrrá lettek a VII. kerületben.

A politikától meg a szó szoros értelmében undorodott. Engem is sokat korholt a politizálás miatt. „Mit fújod a politika szappanbuborékát?” Mikor pedig a főváros IX. X. kerülete országgyűlési képviselővé választott, s előzőleg 84 beszédet tartottam: nála szokatlan heveséggel támadt rám, hogy „Istentől adott adományaimat az útfélre szórom, borgőzös kortesek közé. Elvégzik azt kevesebbre elhivatottak is.” Hiába vettem ellene, hogy historicusnak közvetlen közelből kell látnia, miként végzik az ország dolgát. A történész a közéletből meríti impresszióit s csak azok alapján hatolhat be igazán, rég múlt idők tüneményeinek értelmébe. Falrahányt borsó minden szavam. Kimondta rám a szentenciát: „Fahnenflüchtig vagy a tudomány zászlaja alól! A tudományt nem lehet félakarattal szolgálni.”

Viszont én sokat évődtem vele, hogy nemcsak a politikában, de a tudományos társadalom körében sem teszi meg kötelességét. Mindég a többséggel tartott. Előtte a többség javaslata szentírás volt. Nem is okoskodott rajta. S ezt nevezte alkotmányos eljárásnak...

Annyi bizonyos, hogy semmikép nem termett a közügyek vitelére. Maga érezte legjobban, mennyire nem tudná megállni helyét a közélet durva tülekedéseiben. Félénk óvatosság honolt benne, mely irtózott minden kellemetlenségtől. Óvakodott bárkit is megbántani. A közönséges embereket kerülte. Tartott tőle, hogy „becsapják”. Sokszor emlegette öreg anyját, aki ujját fel-emelve, aggódó tekintettel kötötte a szívére többízben is: „Nazi, Nazi! Iasz' dich nicht in einen Sack hineinfoppen.”

Békeszeretőbb embert, mint Goldziher, soha életemben nem láttam. Szelíd volt, mint a galamb, melyről azt tartják, hogy nincsen epéje. Nem hiszem, hogy valaha szert tudott volna tenni ellenségre.

Felekezetéhez buzgón ragaszkodott, annak szertartásait szigorúan megtartotta. Az isteni kegyelembe vetett törhetetlen hite az egy-istenhívő mintaképévé avatta. Azért szerette úgy a zsoldárt: „Az Úr énnekem őriző pásztorom” – És vezérel engem

igaz ösvényében.” Igen jól érezte magát hitfelei között. A VII. kerület azon részében lakott, melyet nagy előszeretettel titulált Budapest ghettojának. Ott van, Holló-utca 4-ik szám alatt, a zsidó fiárvaház alapítványi ócska háza, hol 41 évig lakott régi jó barátja, Kohn Sámuel, a tudós rabbi szomszédságában.

Kielégíthetetlen tudományszomj élt benne. Tudása kiterjedt a keleti dolgok minden ágára. Különösen erős lehetett a részletekben, általában mindabban, ami memoria dolga. Jóval gyengébb volt az összefoglalásban. Sokat bosszantottam amiatt, hogy egyik főmunkájának, „Az Iszlámnak” *első* mondata egy „is”-en pendül, amit syntheticus gondolkodó nem követhet el.

Tudósok között úgy érezte magát, mint a hal a vízben. Derűs kedélye s lelki fürgesége szinte lubickolt a nekivaló elementumban. Otthonán kívül jóformán mindig a könyvtárakban, főleg az akadémiai és az egyetemi könyvtárban lakott. S mivel én is azt cselekedtem, rendszerint a könyvtárakban találkoztunk, ahol nemigen lehetett tőle szóhoz jutni. A tudomány csarnokaiban úgyszólván bugyborékolva tört ki belőle a sok ismeret, anekdota, irodalmi kuriózum.

Játszi, gyermeteg kedélye és munkaereje fölött, egész a legutóbbi ideig, nyomtalanul suhantak el az évek, miben - úgy sejtem - nagy része lehetett áldottlelkű nejének, Mittler Laurának. Csak sejtem, mert családi viszonyairól mélyen hallgatott. Nem emlegette tudós fiát, s jóbarátjai is csak a lapokból értesültek róla, hogy jogász fia egy csekélység miatt önkézével vetett véget életének.

Most ott nyugossa az igazak álmát a szeretett fia mellett magának fenntartott sírban. Fájó szívvel búcsúzom tőle.

Szép pályát futott meg. Dicsőséget árasztott mindarra, amit forrón szeretett: családjára, vallására, nemzetére és hazájára egyaránt.

Vasárnapi Újság, 1921 nov. hó.

VII. Úti emlékek.

1. Béctől Mölkgig.

1873. márc. 8.

En is azt mondom, amit monda vala I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem ő Nagysága, mikor már a tizenhatodik kristálykupát ürítette fenéig, hogy: Álló fiát! (rontott franciául és latinul = legyen tehát.) Nagy elhatározásom azonban korántsem vonatkozik valami elítélésre, apage Satanas! sokkal jámborabb vagyok; nagy elhatározásom tulajdonkép csak azt teszi, hogy felcsapok a „Sopron” hébe-korba levelezőjévé!

Az Erzsébet császárnéről nevezett vasút bécsi indóházában – hol királynénk határozottan rossz és művészietlen szobra áll – jegyet váltván, figyelmemet azon praktikus dolog ragadta meg, hogy a menetjegy, főlírata szerint, három napig érvényes. Bizony ezt a szokást nem ártana hozzánk is átplántálni, mert így, különösen lemaradás esetén, igen sok kellemetlenség lenne elhárítva.

A vaspálya chamois-szín vaggónjaiban elhelyezkedvén, vonatunk csakhamar megindult, Schönbrunn mellett meg sem állapodva tovarobogott, míg *Penzinget* értük. Ránk magyarokra nézve ez a hely nevezetes. Itt halt meg nagykárolyi gróf Károlyi Antal, a magyar nemes testőrség úgynevezett „nobel” kapitánya, tábornagy, főasztalnok, 1791. aug. 24-én, vagyis azon időben, midőn mánásainknál közdivatú volt a hon határain kívül élni, ott meghalni, s a hazának csak csontjaikat adni vissza. Hála Istennek, towarepült ez az idő, melynek ily ferde irányt Mária Terézia adott, kinek élete, működése, egész felfogása fényes tanúságot tett La Fontaine híres tétele mellett: „plus fait douceur, Que la violence.” Finom ujjaival remekül tudott a szívek húrjain játszani. Ifjúkori szépsége, életvidor kedélye minden hozzáközeledőt lebilincsel. Kedvessége, nyájas modora, ez a selyem-

háló, melybe főurainkat kerítette, nemzetünk elidegenítésére többet tett és jobb módszerek bizonyult be, mint az azelőtti vaskényszer.

Mária Teréziára, ki oly bőkezű volt a kegyelmi tények osztogatásában, a *Weidlingau* állomás és herceg Ditrichstein kastély melletti *Hadersdorf* élénken emlékeztet. Ő ugyanis e falvat Laudon tábornagnak adományozta, ki az itteni parkban nyugosza örök álmát. A törökverő hadvezér síremlékének korábbi felirata: Non grata patria, non imperátor, sed conjux, szemet szúrt s János főherceg kívánatára újjal helyettesített: Gid. Ern. Laudono conjux, contra votum superstes, ac haeredes pos 1790.

Ezután vadregényes tájak tárulnak fel a szem előtt. Távol mély völgyben Haimbach és a mauerbachi karthausi kolostor látszanak. Ott, a 1558 láb magas Tubbingen kegel alatt emelkedik az ódon zárda, melynek alapítója az Ampfing és Mühl-dorf melletti csatában Lajos bajor király fogságába esett szép Lajos 1783-ig az itteni sírboltban nyugodott. Jelenleg

Csak a holt század fekszik odabent.
Szemfődele a hosszú méla csend.

A táj egyre szépül. A szebnél-szebb points de vue-ek minden oldalról kínálkoznak. De szépség emelkedésével a vidék mindinkább vadregényessé válik. A vonat sziklák közt tör előre. Egyszerre elsötétül minden s míg a hosszú alagút alatt dübörög a vaskocsi, csupán a szivarvég világít, mire, mint a szivar újabb gyakorlati hasznára van szerencsém figyelmeztetni szivar gyűlölős, az ellen hatalmasan vagy szelíden, de mindig csókolnivaló szájjal debattáló hölgyeinket. Levertük a szivar hamvát, hogy a rövid, hosszú, egymásután egész sorozattal következő alagutakban világítsunk. Olykor-olykor viaduktok magaslatán robot a gőzkocsi, ilyenkor

Látni innen város és rét
Mint terül el a vidéken,
Oly mosolygó színözönnel
Mintha festve volna képen.

A sok alagútnak az a tulajdonsága van, hogy megunván az ember a sötétséget, harcra kél vele s jó kompániában meg-

ered az anekdota s nyúlik mint a pászma fonala. Úton, természetesen, utazási kalandok járnak.

Pocakos alföldi ember utazik a vasúton. Fiatal, afféle, hogy is modjam csak, nohát Miska bácsi szemében csak „téntás deák”, olyan gyakornok féle ember bukik be a coupéba. Miska bácsi, mert megjegyzendő ő az az alföldi civis, ki egész e pillanatig bundájába burkolózottan oly jó ízűen horkolt, felriad e zajra; pedig nem igen esik ínyére, ha zavarják az álmát, annak meg éppen ellensége, ha a fiatalember ügyetlen. Itt pedig emberére akadt, mert a jövevényt – ki e percben körmét rágja, mert az ablak leeresztésekor odacsípte az ujját – megjelenése, zavara ilyennek festették. Pista bácsi agyában borzasztó gondolatok cikáznak. Megállj csak, adta cingár téntanyalója, majd eljáratom én veled a kállai kettóst; mormogja magában.

Pár perc múlva a gyakornok, épen maradt két újjá hegyével mélyen nyúl oldalzsebébe s onnan egy a hirteleni benyúláskor kettétört szivar hulláját veszi ki, siralmasan illesztgetve össze a darabokat. De nagy lelke képes lemondani; felhagy a hasztalan munkával s egy egész, bizonyosan ajándékba kapott havannát ránt elő, rágyújt.

– Ugyan kérem, szíveskednék ne szivarozni.

– Szolgalatjára (kilöki a havannát az ablakon).

Miska bácsi pedig stoicus phlégmával veszi ki a kostököt, csihol, s aztán ugyancsak eregeti a szűzdohány bodor füstjét.

– Uram! riad rá a fiatalember, mialatt szeme villámokat szór.

– Sohse csodálkozzék kedves öcsém. Az a kutya természetem van, hogy nem esik jól a dohányszás, ha előttem más szivarozik.

Ez ellen pedig nincs appelláta, s a tiszteletbeli gyakornok-segéd úr abbahagyja a még meg se kezdett faggatást, mert attól tart, hogy ez a kéjelmesen pöfékelő útitárs még majd ötet nézi *havannának*.

Tehetlenségibe szidja magában vészes csillagzatai, mely *újból* rossz helyre vezette. Mert hisz ő kiváló Pechvogel s különösen a la guerre banque-ban s utazáson. Vele történt, hogy imígyen dicsekedett utazásaival: hiszi-e urambátyám, hogy én már tenger sok földet bejártam, de bárhol jártam-keltem, mindenütt volt számár.

– Öcsém, az nagyon természetes! – lőn a lakonikus válasz.

Ha pedig gyakornok úr nők társaságába kerül, akkor?... óh! távozz tőlem emlékezet. Kálmán barátommal, mert hát ez a neve, együtt mentünk a nőegyleti bálba. A bemutatás s a Nagysám mellé telepedés minden veszély nélkül végbement; de a conversatio megkezdése?.. már ez, minimo calculo, favágás az én Kálmánomra nézve. Törte bár a fejét, de hogy egy árva gondolat nem jött agyába, azért exclusive a kisaszszonyt vádolta, ki tudvalevőleg szeretetreméltó társalgó, s éppen most olyan mélabús, oly hallgatag, hogy egy szót sem szól hozzá! Ida nagysám persze csak ugratja a jámbort.

Észreveszem a szélcsendet, melynek néma kínja mázsányi teherrel súlyosodik Kálmán barátomra. Oldalba *érintem* és pedig hogy értsen róla, nem a leggyöngédebben: „kurizálj mán no!”

Erre aztán egyensúlyt veszelve elméjében, rögtön kirukkol mondókájával, félórai veríték gyöngyöztető pauza gyümölcsével:

– Kedves nagysám, szereti a sajtot?

Engem majd kilelt a hideg, Ida nagysám pedig úgy az arca elé, homlokához szorítja kiterjesztett legyezőjét, hogy az pattanva törik ketté s egy pillanat alatt széptevője lábai elé esik s gyönyörű fogsora, kedves, mosolygó arca el van árulva. Haj, azóta Kálmán barátom, ki még hozzá sopronmegyei, szerfelett büszke arra, hogy ártatlan kérdése azóta közkeletűvé vált és sok kedves derűre adott alkalmat. Azt mondják, hogy e végzetes eset óta Kálmánunk legfőbb élvezete nem az, ha a szoknya mellé állhat, hanem ha *elállhat*. Ezalatt odakint csoportosulnak. A vonat már egy negyed óra óta a jelentéktelen Porkersdorfon időzik. A vezetők nagy hűhóval beszélnek, hogy szerencsétlenség történt: a közeli Pressbaum állomáson két vonat ütközött össze. Egy vonatvezető meghalt, két szemközti ülő utas pedig úgy egymásra esett, hogy az egyiknek a feje betörte a másikat.

– Az a kérdés már most, melyik volt a tökkel ütött? – szólal meg a sarokból Miska bácsi.

De a várakozás nem meríti ki türelmünket. Megindulunk s Rekawinkel állomáson, két alagúton, ugyanannyi viadukton át Neulengbachra érünk. Sokat hallottam dicsérni az itteni her-

ceg Lichtenstein-féle kastélyt, de tetszésemet csupán fekvése nyerte meg. Csupa cifraság, csupa ciráda, de csak egyetlenegy művészi vonást is hiába keresnénk rajta. Azok az apró tornyocskák az ízléstelenség eltakarói akarnának lenni; de a barokk-stylusban épült várkastélyon előmlő ízléstelenséget nem lehet maszkírozni.

Kirchstetten, Böheimkirchen és Perschlingbachon át *Szent-Pölten* az első nagyobb hely, mit Bécestől fogva érünk. A csinos kis városnak újabb időben legnagyobb nevezetessége nemrégiben boldogult püspöke volt, kinek híre teljesen homályba borítá a vasútállomás mellett fekvő cs. k. hadmérnöki iskolát. Éppen a napokban új püspököt kapott Binder kanonok személyében.

Szent-Pöltenen túl rétek, szántóföldek tűnnek elő. Itt terem a híres ausztriai sáfrány, melyet itt kertekben nagymennyiségben termesztenek, s a lakosok fő keresetforrását képezi. De ismét hegyek következnek. A vonat egy 153 öl hosszú tunnelen megy át, melynek kijövetelénél az egész pálya legszebb pontja esik szem elé: balra hegyek-völgyek váltakozva, jobbra a Duna és egy magaslaton a *mölki apátsági* templom és zárda. Eh eu! jam statis est. Máskor másról. „Sopron”, 1873. 10. sz.

2. Strassburg.

Hogy szökik meg a tudományszomjas fiatalember Strassburgból?

1872 nov. 10.

Kürtöli a világ valamennyi hírlapja a strassburgi egyetem fényét, jövőjét, tanárai kitűnőségét. Ott van Max Müller, oly bizonyos, mint kétszer-kettő négy, hogy odamegy Mommsen, sőt Kuno-Fischer is készül odahagyni Heidelberget, melynek egyeteme Strassburgé mellett árnyékká válik, míg a régi jó tanárok kidőlnek, a fiatal erők pedig mind Elzász fővárosát keresik föl! – Mennyi alkalmunk volt ilyszerű dolgokat olvasni, mire a lökést túllelkesült németek adták s ezek lelkesültségének tovább szállítói németbámuló magyarok valának. A német lapok a szélrózsa minden irányába hordták a hírt, hogy a strassburgi egye-

tern 200.000 kötetnyi könyvtárt kapott, mely óriási tömeg a német könyvtárak duplumaiból és 50.000 kötetnyi angol ajándékból került ki. Világszerte tudva van, hogy az új egyetem helyisége a hajdani nagyszerű akadémiapalota lett, mely a tudomány jelen állásához mérten van fölszerelve.

Ily hírek hallatára a tudományszomjas fiatalember szíve repes az örömtől, hogy szerencséje éppen ezidőre tette egyetemi pályáját, mert oly egyetem hallgatójává lehet, hol meszellyel méri a tudományt, mint Selpitzen. Mi természetesebb hát, mint hogy egyetemi képzésemre nézve vágyaim netovábbja Strassburg lett. Lelkesültségem tetőpontra hágott, midőn Kehinél a helyreállított nagyszerű vashídon robogott át gyorsvonatunk a hatalmas Rajna fölött. E pillanatban mintegy varázsütésre előtűnt a Münster, a föld kerekiségén legmagasabb s tán legművészbibb kivitelű tornyával. Sohse felejtsem e látványt, oly mély hatást tett reám. Egy kanyarulat s a citadella komor romjai vonták magára figyelmemet. Tömérdek emeletes, két emeletes kaszárnya s egyéb katonai épületek egészen romban vagy épülőfélben. De a rombolás törmeléke oly nagy, hogy a szép, öt szögben épített várda alakját is alig lehetett kivenni.

Vonatunk az egész várat megkerülve, az 1870-ben szétrombolt, de immár fölépített auszterliczi indóházánál állott meg, honnét droschkénk félóra alatt a város túlsó szélire szállított. A hôtél Bale előtt áll a meg s én kiszállók, kétségeskedően tekintve e furcsa kinézésű szállodára. No de – így okoskodám – úgy látszik, itt mind ilyen s ezt dicsérik is, tehát alkalmasint csak külseje nem ajánlatos. Odabenn, sötét, mindenféle illattal szaturált légű folyosón át egy lyukhoz érkezem, melyet szobául jelöltek ki.

Volt szerencsém a Kutyakaparótól egész a híres Monori csárdáig, a Rongyos lámpástól a Koplalóig sok alföldi csárdát megismerni, de számuk nem lenne teljes, ha a hôtél Bale kimaradna. Ott is az ágyon az a jó tulajdonságú, pizokórzó vörös dunyha, koronaként uralgva a szalmazsákon, ott is épp oly mázos vagy kicsorbult porcellánedények, mint itt, ott is éppen oly festett bútor, mint itt.

A legrosszabban is van valami jó. Hotelünknek az a jó tulajdonsága, hogy csak egy lépés innét a Grand Rue, Strass-

burgnak legszebb és legegyszerűsebb utcája, mely hosszúságához képest – itteni mérték szerint – igen keveset, *csak* négyet kanyarodik. Ez utca kifejezője a város általános jellegének. Mindenütt francia fölírások; a katonákat kivéve, mindenki franciául beszél, a város mindenütt egyforma rosszul van kövezve s a folyadék, mi más valamire való helyen a kanális mélytitkú üregekben folydogál, itt a titkok fátyla alól föltárva, víg pataként nyíltan csörög végig az utcákon, míg végre hullámaint az Ilibe önti. Haj! de mily nagy út innét az Iliig. Addig az idevetődött jámbor férfiúnak ezt az orrot s szemet egyaránt érdeklő patakcsát akár akarja, akár nem, szemlélnie kell.

Az már csakugyan nagy baj, hogy a 85.000-nyi lakosságú város nincs csatornázva s egyetlen egyenes utcája sincsen; de hát váróváros s az mind ilyen. Imígy gondolkozám s vártam a kedvezőbb benyomásokat.

Az 111 partján valék. Olyanforma nagyságú, mint a Hernád vagy a Rábcza. Keresztül-kasul folyik a városon s színe, nemcsak a költőknél, de valóban is szőke, mert a zöldes-kék víztükör habzik a szappanlétől. Az egész város az 111 parton mosat, tutajokra épített házikókban. Csattog a sulyok, fehéredik a ruha s reggeltől kezdve egész megszökül, néha megöszül az 111 tükre.

„Nem tesz semmit” – mondám az „Angolosan” angoljával. Százados szokást nem egy könnyen lehet megszüntetni; régi, 4-500 esztendő házakat pedig bajos tisztán tartani. Ezért oly piszkos a város, mi ugyan nem valami kellemes, de nem is valami világrázó dolog. – Megindulék a Münster felé s e pont volt strassburgi tartózkodásom alatt az egyetlen, hol gyönyörködhettem, hol belemerülhettem a középkori művészet kulminációja szemléletébe. Minden zegét-zugát bejártam ezen, századok művészetét magán hordó kolosszális épületnek. E remekmű reám tett benyomásai nem illeszthetők e levél szűk keretébe.

A Münster északi kapujával szemközt van a volt akadémia palotája. Szép, egyemeletes épület ez, magas palafödélű mansardtetővel s két szárnyal. Hat hónappal ezelőtt itt ütötte föl tanyáját az Elzászt visszanémetesítendő német egyetem, mely már 300 évvel ezelőtt is éppen e tájon állott.

A strassburgi egyetem első csirája az 1536-ban városi polgárok által alapított, de csak 1538 március havában megnyitott kollégium volt. Idő múltán a város, mint a gazdag Elzász főhelye, magasfokú jólétre és vagyonosságra emelkedvén, Olasz- és Németország egyetemeihez hasonló felsőbb iskola után sóvárgott. A derék Bürgerek vágya 1567 március 1-én, Sturm Jakab polgármester és testvére, a nagytudományú Sturm János fáradozásai folytán egy akadémia alapítása által némiképpen teljessé vált. Mint minden új intézet, úgy ez akadémia is eleintén, előmozdítva az újság által, emelkedett. De rövid időn bekövetkeztek a hanyatlás napjai. A közellevő freiburgi, baseli, heidelbergi, tübingai egyetemek felülmúlták s hallgatói elzültek a német föld egyetemeire. Nagyon érezték hát egy rendes, fakultásokra osztott, doktoratust és licentiatust osztogatható egyetem szükségét. Sok munka után, 1621 aug. 14.-én örömmünnepet, az egyetem megnyitása ünnepét ülte a város. Egy álló hétig folyton folyt a dárídó. Trier, Worms, Speyer, Heidelberg, Tübinga, Freiburg, Basel, Colmar erősen voltak képviselve ezen, úgyszólván nemzeti ünnepélyen.

Az új egyetem rövid időn kétszázrmenő, Európa minden részeiből jött polgársággal dicsekedhetett. Kedvenc gyűlhelyévé lett a rajnamenti nemes ifjaknak, kik jórészt itt éltek le Student éveiket. S milyen volt e Student élet? Ma is elég bolond biz ez, hát még akkor.

A *depozíciókor* az egész Burschenschaft jelenlétében a Fuchsnak, vagyis az elsőéves egyetemi hallgatónak haját óriási ollóval levágták, füleit ormótlan nagy furkóval kitisztogatták, körmeit egy kolosszális reszelővel lereszelték, végre egy mester-ségesen csinált fogát (Bachantenzahn) kitérték.

Az egyetemi *pennalizmus* egy soha el nem árult, de hűségesen és teljes szigorral fenntartott kódexen alapuló szolgaság (Fuchsenwesen) volt. Az elsőéves tanuló kerek egy esztendeig valóságos szolgája volt társainak, s mint Fuchs, vagy latinosan Beanus, köteles volt a kollegák minden, a becsülettel nem ellenkező parancsát megtenni. Persze, hogy a fiatalember alig várta, hogy ő is parancsoljon a Fuchsoknak, s amint nagy diák lett, bezzeg érezteté potentátságát egy-két évvel alább járó társaival. A jól bevégzett egyetemi kurszus után nagyrészők elhagyta az

egyetemet, bár volt akárhány olyan, ki vén koráig folyvást egyetemi polgár maradt, s elég példa van rá, hogy ily vén Student 90, sőt 100 semestert hallgatott. A végzett Student aztán a tanároktól aláírt ajánlatot kapott, mely őt „der freundschaftliche Theilname der besten Männer für würdig erklärte”.

A strassburgi egyetem fénykora az 1770-es évekre esik. Ekkor írta be magát „Joh. Wolffg. Goethe Moeno-Francofurtensis, logiere bei Herrn Schlag auf dem Fischmarkt. 1770. 18. Apr.” Goethe társai valának az egyetemen Valthieri, Lenz, Churiensis Rhaetus, Wagner Henr. Lip., Jung Stilling stb. Ekkor tájban volt itt Schöpilin Ján. Dán. (t 1771) a történet és ékesszólás tanára,- kinek híre vonzá ide a nagy német költőt is. Goethe itt tett doktoratust, s itt szövődött közte és Brion Friderika, sesenheimi papeány közt ama gyöngéd viszony, melyről oly szépen emlékezik „Wahrheit und Dichtung”-jában.

A francia köztársaság az itteni egyetemet német jellege és függetlenségi törekvései miatt megsemmisíté. 1808-ig csak a theologiai és az orvosi kar tartá fenn magát – úgyahogy. Az ezen évi márc. 17-én pedig dekrétum bocsátatott ki, hogy „mint francia császári egyetemnek másként kell rendezkednie, különben bezáratik” – ami be is következett.

Amit Strassburg akkor elvesztett: az idén, május hó 1-én visszanyerte – „de nincs köszönet benne” – mondaná a strassburgi polgár.

Az egyetembe léptem előtt első dolgom volt a múlt félévi kimutatást megszerezni. S olvasám belőle, hogy a világ emez egyik leglátogatottabb egyetemének kikiáltott tanintézetben volt 52 theologus, 59 jogász, 52 orvos és 49 bölcsészeti, összesen 212 hallgató! Alig hittem a számoknak. De a német pontosságot van szerencsém annyira ismerni, hogy ennek bizony hinni kell. Ez lehüté vérem. Kerestem honfit, de csak egyre akadtam, Graff Lajos Pancsováról s ez is osztráknak van beírva.

Rendes, rendkívüli és szabadalmas tanárai száma 57, mi bizony édeskevés általában, 212 hallgatóra pedig nagyon is sok. Lapoztam a tanárikar névsorában s mint ottaniaktól is hallottam, a prot. theologia ritkítja párját. Ott van Bruch, Reuss, Schmidt, mind európai nevek. Jog- és természettudományokban senki, csupán a história s philológiában van még 3 főmatador: Noel-

deke, Weber és Weizsäker, no de aztán punctum. Ennyi pedig bizony akármelyik német egyetemen található s ezért nem kell egészségét rontani a fiatal embernek, egy oly nagy városban, melynek egyetlen kertje sincsen. – Különben, a 212 hallgató után ítélve, úgy látszik, valami sok nem is rontja!

Legszebb álmaimat láttam füstbe menni. Az egyetem sem felelt meg várakozásomnak s lassanként megérlelődött bennem a gondolat, hogy ott hagyom e várost, mint szent Pál az oláhokat.

Elgondolkoztam, hogy is virágozhatnék fel ily városban minden erőlködés dacára is valamire való egyetem. Minden egyetem főkélléke, hol a tanulók többet tanulnak, mint az előadásokon: nagy könyvtár. Itt van, az igaz, de – faládákban, jobbra kipakolatlanul. Gyűjtemények szintén szükségesek egyetemi városban. Itt egyetlen egy sincs. A város egyik volt nevezetessége (a könyvtár) mellett, a másik nevezetessége a „Musée de peinte et de sculpture” monumentális hét emeletes épületének üszkös falai ott szomorkodnak a főpiacon. – Mindehhez járul még az az istenverte viszony német és francia között.

Bluntschli, a heidelbergi hírneves jogtanár, a németországi protestánsok osnabrückeri nagygyűlésén mostanában ama szilárd meggyőződését fejezte ki, hogy „az üldözés mindig az üldözöttek előmenetelére s javára szolgál.” A német birodalom egyik legnagyobb embere mondja ezt akkor, mikor a kormány a homlokegyenest ellenkezőt mivelé Strassburgban. Hogy ébreszthetne bizalmat, rokonszenvet a Strassburgban székelő főkormányzóság?

A strassburgi német mindig jó francia volt, de most véres-szájú lett. Az itteni német épp oly tüzes francia, mint amily derék magyar nálunk a szepesi német. De a strassburgi nép – bár nem okolhatni érte – éppen a nyomás folytán vészes szélsőségre tévedt. A népszámlálást csak fegyveres erővel lehetett végrehajtani, az útfeleken felállított Warnung-ok zimankós időben bemázoltatnak, nem ritkán szétforgácsoltatnak.

A német iránti gyűlöletet ím e példa is bizonyítja. Egy lütichi egyetemi tanár, tüstént a bombázás után ide sietett a város megtekintésére. A Maison Rouge-ba, Strassburg első fogadójaiba szállott. A szobát mutató szolga panaszhangon mutogató az udvart elborító tömérdek cserepet, gerendát, szarufát, mint a porosz barbarismus tanújeleit. – Négy hét múlva újból meglátogatta

a várost s íme a szálloda udvarán ott állott érintetlenül a sok törmelék s ismét magyarázták neki, hogy „ez mind a pusztítás maradványa”. – Bizony elég idejük lett volna eltakarítani, de otthagyták, hogy idegen előtt is gyűlöltté tegyék a barbár győzöt.

Ily érzelmű városban állított most a mindenható porosz kormány egy német egyetemet!

Az Elzászban bennmaradt francia elem dehogyan ismeri el a német főnhatóságot, mint az hivatalosan híreszteltetik. About Ödön csak nem ismerheti ezt el, pedig nem hagyta oda Savernet, sőt új birtokot vett Elzászban. A bennmaradt maroknyi nép, e francia-német, olyan, mint a nemes bor, mely ki van állítva a tél fagyába. Minden jéggé fagy körülötte, csak az illatos lángszesz, mint romlatlan nemes nedv marad épen az elhidegülés közepette.

Különben eltekintve a polgárok túlzásaitól, az is csalhatlanul igaz, hogy a porosz mit sem mulasztott el arra, hogy az itteniek gyűlöletét maga ellen felfokozza. Úgy megrakta birodalmi katonával, hogy csak úgy hemzseg az utcán az a sok érdemjeles, rezesorrú német vitéz. A szállodák zsúfolva vannak sasos, sisakos német tisztekkel, kiknek szájából egyre hallhatni azt a Börne szerint kocsisoknak és kofáknak való nyelvet, melyet a strassburgi polgár bizalmas körben oly szíves-örömet utánoz:

Éne jüte jebrátené Janz

Éne jüte Jabe Jottesz – vagyis:

Eine gute gebratene Gans

Eine gute Gabe Gottes.

Fölfordult világ van biz most Strassburgban. Aki szerét ejtheti, szökik is innét. Eddigélé 30.000 lakos vándorolt ki. Az idegen is minél előbb szabadulni igyekszik e városból. Kit a pizok nem hajt el, elzavarja a rossz kövezet vagy fulladt lég vagy a szertelen drágaság és a pénzzavar. Ez utóbbira nézve azt mondja Berlepsch, hogy itt „alles gilt was rund ist”. Es ez nagyon igaz, számítnak itt tallér, frank, forint, dollár szerint. A forgalomban legtöbb ezüst van, arany- és papírpénz kevesebb.

Az ily pénz-Bábel aztán az idegenek rovására áll fenn s az utazó el nem tud igazodni a sokféle pénzzel, mit kezébe nyomnak. Ez állapotok koronája az ellenséges viszony német és francia között, minek folytán folytonos kellemetlenségnek van kitéve

az idegen s mielőbb szabadulni iparkodik ez ódon fészekből, melyben, ami jó és szép volt, tönkre tették s a mostani törekvések következtében lehet ugyan valamikor a tudományok íókusává, de most még csak a bagoly és a paizs van itt, maga Minerva csak útban van Strassburg felé. Lehet, hogy valamikor kedves, kellemes város lesz, de most nem az s úgy elíut belőle az idegen, mint én elfutottam gyors szárnyain a gőzkocsinak.

Vasárnapi Újság, 1872. 45. sz.

3. Heidelbergből.

Heidelberg, 1873 január vége.

Túl vagyunk az időn, melyben az egyetemek korporatív szervezetüknél fogva külső hatalom valának. Pallosjuk a többi fényes jussal együtt elveszett és régi inszignáiik, melyeket német egyetemeken ünnepélyes alkalmakkor a szolgák hordoznak körül, alapjában megváltozott időt szymbolizálnak. Elenyészett külhatalmuk, elsodorta a felvilágosodás, a szabadság, melynek ellene valának; de újjászületett belhatalmuk, s ezzel amit elvesztettek a réven, busásan kinyerték a vámon. Az egyetemek mai napság képviselői a legmagasztosabb inmateriális érdekeknek, ültetvényiskolái a tudományoknak, szemináriumai a népek magasabb képzésének, egyszóval fészkei a nemzetek idealizmusának.

A német egyetemek újabb időben minőségileg és mennyiségileg egyaránt erősödve, fejlődésükben új aerába léptek. Alig néhány évtizede, hogy a fővárosok, mint München, Berlin, dicsvágyukban a börze és a színház mellé a tudománynak is palotát akarván emelni, nagy erőködéssel egyetemre tettek szert. Hajdan, bizonyára nem ok nélkül, félreeső vidéki városokban üték föl a múzsák tanyájukat.

Miért alapítottak a mai leghíresebb egyetemek, mint a heidelbergi, freibergi, tübingai stb. a legszebb tájakon fekvő eldugott kis városkákban, könnyű okát adni: mert köznapi a tapasztalás, hogy erőfeszítő szellemi munkánál éppen a csönd,

a természet üdesége és szépsége a legjobb erősítő szer. Mi a városok tikkasztó nyári lege eme városkák hűvös erdeivel szemben? – test- és léleklankasztó, melyben a gyöngye ernyed, nem tanul, a kitartó tönkre jut.

A keskeny, hosszú Heidelberg kellő közepén áll az egyetem, mintegy magva, lüktető ere a városkának. Jobbra alig egy puska lövésnyire magas hegy emelkedik, balra épp oly csekély távolra a Neckar zuhog. Amerre a szem néz, mindenütt patak-folyó, hegy-völgy, árnyas berek, fölötte csend, mint a pieriai berkekben.

Rövid időn ötszáz esztendeje lesz, hogy I. Róbert pfalzi gróf az olasz akadémia mintájára Heidelbergben a tulajdonképpen Németország első egyeteme alapját vetette meg, mely azóta csaknem szakadatlanul fáklyavivője a német tudományosságnak. A német birodalom minden részéből jó ide, e valóságos földi paradicsomba, a nagy városok fojtó legét elszenvedni képtelen kitűnőség. Utánuk mindenünnen tódul a tudomány-szomjas fiatalság. Vagyunk vagy hétszázan s másfélszáz bádeni van közöttünk, a többi studens leginkább Svájc, Amerika, Anglia, Oroszország, Ausztria és Magyarhonból (13-an) seregett ide. Ezenkívül 3-3 brazíliai, török és szerb, két japáni, de csak egy-egy francia, oláh, görög és ausztráliai látogatja Mnemosynének Lajos-téri csarnokát.

A nagy nevek a mágnes, mely idevonja a fiatalságot. Pedig ha Heidelbergnek társai fölött csupán ez lenne az előnye, sokkal kevesebb tanulságot nyújtana, mint amennyit valóban ad. Az egyetemek jelentőségét általában véve kelletén túlbecsüljük. Igaz, hogy helyes rendszer, kitűnő tanárok megmutatják a tanulni vágyónak a csapást, melyen haladva célhoz ér, de nincs oly szak, melyet – a túlzók állítása szerint – meg is lehetne tanulni az egyetemen. Egy nemrég elhunyt hírneves prot. tanár kimondhatlan sokat ártott azzal, hogy midőn tantárgyát bevégezte, biztosítá tanítványait a bölcsek köve fölhalálásáról, vagyis arról, hogy ha stúdiumát megtanulták, ezzel a szakot teljesen kimerítették. Csak az hirdethet ilyen, a kutatásvágyat gyökerestől kitépő elveket, ki a tudomány mezején soha nem járt a maga lábán. Aki önjerején haladt valamire, az érzi, hogy haladását igen-igen kis részben köszönheti

egyetemi tanárainak, sokkal inkább környezetének vagy könyveinek.

A beható olvasás célravezetőbb, mint az előadás. Aki sokat nem olvas és pedig nem mindig összehasonlítva, ítélete gyakorlásával, az tudhat epizódokat a tudományok tömegéből, de sohasem lesz képes parányi maradványokból, úgyszólván morzsákból, feleleveníteni a hajdani életet, sohasem lesz képes pl. a természetvilág ránszármazott őskori emlékeiből föltüntetni a rég elpusztult természetet. Annyi áll, hogy a hallgatva tanulás könnyebb. Amit a fül meghall, hamar megragad; de ki tagadhatja, hogy épp oly gyorsan tovarepül?

A felolvasások tulajdonképpen célja: könnyen juttatni a hallgatókat általános nézponthoz. E könnyedség azonban olykor a felületességgel jár karöltve. Így áll a dolog. De másfelől megszorodott tárgyaink, a műveltséghez megkívántató kellékek annyira felhalmozódtak, hogy minden hátrányai mellett is kénytelenek vagyunk elismerni a felolvasások praktikus hasznát. Akarva, nem akarva be kell látnunk, hogy mégis csak nagy szükség van ezekre, nem a szakértőnek, az keveset okul belőlük, de főleg a laikusoknak.

A munkás mindenben, mi a tudomány körébe vág, laikus. Lehet-e üdvösebb valami, mint ezeknek rendezni felolvasásokat, ezeknek, kik görnyedve végzett napi munkájuk után képtelenek még a könyv mellé is lekuporodni? A munkások szűkkörű eszméit tágítani, szellemük bilincseit lepattogtatni tűzte célul maga elé ama nemes törekvésű egylet, mely főleg Gervinus buzdítására néhány év előtt alakult. Munkás-egylet a neve; tulajdonképp egy virágzó társas-kör, melyet virágzóvá a tagok vállvetett törekvése és magánadakozások emeltek. Az előadások ciklusát az idén Wattenbach fogja megkezdeni „A régiek fölfedezési utazásai”-val, s ez évben főleg a hajdankor lesz a sorrenden, előadva a tudomány vezérférfiai által.

A téli hónapokban rendszeresen tartatni szokott akadémiai előadásokkal ez idén dr. *Woltmann* karlsruhei tanár köszöntött be. A beköszöntő igen érdekes volt: a német renaissance kezdetéről szólt. Woltmann a renaissance fogalom meghatározásából, mint az egyéni szellem érvényesítéséből indul ki. A szabad akarat felszabadulásával az ember a természettel más

viszonyba lépett. Kutatni kezdé törvényeit s tapasztalatait a gyakorlati életben érvényesítette. Ezzel helyreállott az az összhang szellem és természet között, melyet már egyszer, a klasszikái korban elért az emberiség. Ez alapon kezdték építeni az utat mindenekelőtt az olaszok. Elveiket a németalföldiek is elfogadták, s a középkor felfogásával homlokegyenest ellenkezőleg behozták a realizmust a művészetbe. Először a XV. század végén léptek föl mesterek, kik az ízléstelenséget és elfintorítást a művészet egész birodalmában megszüntetni és a középkor elemeit a modern szellem erejével legyőzni törekedtek. Ugyanekkor pozitív hívő szellemet, mély erkölcsi életet látunk fejlődni a művészet terén és a vallás-egyházi életben Németországban, különösen a polgárságnál, teljes ellentétben Olaszországgal, hol a mindent-tagadás, gúny és erkölcsi könnyelműség mind jobban terjedett. A német népszellem bensősége, érintve a reformáció által, hihetetlen lendületet nyert. A szívben gyökeröző vallásos érzet lépett a művészetbe, midőn első mesterek iparkodtak a bibliai történeteket népszerűvé tenni és a művészet által az evangéliumot a szegények közt hirdetni. Példái e föllángoló tűznek Dürer apokalypszisi és passziói képei, Mária élete, mely tulajdonképp egyszerű családélet tüköré, de át- meg áthatva a legszentebb vallásos érzülettől. Dürer és Holbein képeivel cicomázatlan viselet, s ezzel egyszerűség honosodott meg a művészetekben; nem csekélyebb jelentőségű, mint a fejlődni kezdő poétái körök, melyek Németország mai szelleméletének csirái valának. A népiesség terjedésével előáll a népi humor, mely szatírává lesz és a középkori fantáziát legyőzi; ilyenmű műdarabok Brant Sebestyén Narrenschiff-je, a Reinecke Fuchs, Holbein Halotti Táncának szatírája stb. A művészetnek eszményi tartalma és külalakja reformálódik. A XVI. század kezdetén olasz befolyás alatt a tiszta formára törekvés első nyomait látjuk. Dürer elméletileg tudta s elismerte az egyszerűséget, mint a művészet célját, de praktice nem tudta elérni. E tekintetben szerencsésebbek voltak nála ifj. Holbein és kivált Vischer Péter. Ezek utódjai újra elveszték a helyes úton vezető fonalat. A díszleti elem, mely a barokk, copf és a jezsuita stílnak lett szülőanyjává, mind nagyobb foglalatokat tesz. Először a renaissance későbbi korában, a XVI. század második felében virág-

zott a cirádás építészet. A 30 éves háborúból legalább egy szikra maradt hátra, amely a XVII. században fölszítá a hollandi művészetet, melyből a német renaissance phónixként emelkedett ki. Az új iskola jellemző jelességei: vallási bensőség, a valóságnak bár élethű, de nem szolgálai felfogása, öröm a természet kisebb és nem megrázó képein. Később Lessing és Winkelmann biztatására Cartens és Schick az antik művilágba bocsátkoznak, ebből kiindulva akarják visszahozni a szabadságot, az életet a művészetbe, s ily módon a német művészetet egészségesebb pályán megtartani. Ez nem sikerült. Az ízléstelenség győzött az ízlésen. Napjainkban minden tagjában fölfrissült nemzeti érzés pezsg a német művilágban. A jövő titka, vajjon ez magasra emelendi-e a művészeteket.

Pár nappal Woltmann felolvasása után a studentek nagy örömmel újságolták, hogy a legközelebbi fölolvasást Treitschke, a német történelem tanára fogja tartani. E zseniális történész, úgy látszik, hivatva van a helybeli egyetem történeti szakosztályán a Schlosser, Hausser és Gervinus halála folytán esett csorbát kiköszörültni. Treitschke a német történetirodalomban idestova oly magas helyet foglal el, mint a mienkben Szalay. Neki is éppen az a főérdeme, ami Szalaynak volt: beható ítélet a tények pragmatikus előadásánál, a különböző korok vezéreszméinek fölvilágosítása és velős tömörség a terjengésre olyannyira csábító nemzeti intézmények eredete, fejlődése kutatásánál.

Treitschke Cromwell Olivért választá január 16-iki felolvasása tárgyául. Beszédén mélyézésű ethikai világnézet idealizmusa vonult keresztül. A történetnek ily eszményi és lelkesült tárgyalásánál a szó szoros értelmében fölemelkedünk és még az u. n. fárasztó nagy eszmék is rokonszenvesen érintenek. Treitschke Cromwell élethű jellemrajzát mutatta föl, melynek tartalmát gondolat és érzelem egyaránt eleveníték. Éppen ebben rejlik tárgyalási erejének titka. Bevezet a történet országába, s aztán nemcsak anyagválasztásával, hanem ethikai kompozíciójával is megatni igyekszik. Minden dolgozatának ez a célja. Esz és szívre akar egyszerre hatni, tudva, hogy csak ez esetben ébreszt vágyat, s a vággyal akaratot. „Nehéz lesz nekünk – monda bevezetésében – egy vallásos eszméktől

ihletett hőst, ki más hitformának hódolt, helyesen felfogni működéseiben” – és mégis Cromwell jellemének lelkesült tárgyalása fényesen bizonyítja, mennyire beleélte magát az orthodox puritánok e gránitjellemebe. Mint lángolt Treitschke előadásának minden vonása, amint a hősnek szenvedélyeiről volt szó; mint mutatta föl állami szereplését, hogy hozzávezessen halálos ágyához, felmutatni, mint kell egy férfinak meghalni, ki vallásos erős hit mellett hitt a maga történeti hivatásában is. „A hőrszok nem haltak ki az utolsó görög hőssel, – monda, – Cromwel koruk szülötte volt.”

Treitschke meggyőzött bennünket Lessing ama mondásáról, hogy a történetben csakugyan kijelentés működik, mely a kedélyekre a szó igaz értelmében nevelőleg és képzőleg hatott és hat jelenleg is. Meggyőzött arról, hogy áldás a történet, melyet a múlt élő tanulságként hagyott az emberiségre, hogy legyen magistra vitae, hogy legyen biztos kalauz egyesek és nemzetek egész pályafutásán keresztül.

Athenaeum. 1873. 6. sz.

4. Florenz.

Keresztelő szent János ünnepe Florenzben.

1880. július hó.

Nagy nevek ihlete lebeg e város fölött, s teszi érdekessé minden zegét-zugát. A tudománynak és művészetnek egész sereg oly bajnoka élt e falak között, hogy hírnevőknek szűk volt a város kerülete, s világgá röpi a dicsőség szárnyain. Itt született Dante és Boccaccio, Cimabue, Savonarola, a vasakarató rajongó, itt mondták ki, hogy „eppur si muove”, itt élt a rejtélyes Macchiavelli, Brunelleschi, Guicciardini, a történész, Leonardo da Vinci s hatalmas versenytársa Michel Angelo, kinek lángeszét kőbe vésve vagy vászonra festve annyi minden hirdeti e falak között, hogy méltán írhatnók neve alá, ami szent Pál egyházában olvasható: „monumentum quaeris? – circumspice!” emléket keressz? tekints körül, s lépten-nyomon láthatod az ő alkotását.

Az olasz festészet és nyelvtudomány, az európai kereskedelem és pénzügytan innen kapta lendületét; az ipar terén nevet adott a legfinomabb portékáknak: az arany *forint*; melyen címere díszlett (*flos*, liliom) s a florentin-kalap egy-egy remekbe üzött iparág emlékét tartja fönn. Hát még történelme, mily dicső és mily aljas, az emberi nagyság és bestialitás mint hajtja, kergeti egymást e város, egykor önálló állam, gazdag évkönyveiben!

Florenzhez közeledve, Macaulayra emlékeztem, ki Macchia-vellijében oly elragadóan festi le a középkori Florenz beléletét, társadalmi viszonyait, magasztos erényeit és feneketlen bűneit. Ily emlékek, mi természetesebb, hogy bizonyos előlegezett tiszteletet és csodálatot ébresztettek bennem a város iránt.

Ideérve, belemélyedtem a Galleria degli Uffizi, Palazzo Pitti, a szépművészetek akadémiája, a nemzeti múzeum, a bibliotheca Mediceo-Laurenziana lánravert kódexei, az állami levéltár, a nemzeti könyvtár, San-Lorenzo és San-Marco milliókat érő műkincsei szemlélete és tanulmányozásába, s testbenlélekben kifáradva, örömmel üdvözlém a beköszöntő ünnepet, midőn a bezárt, vagy ha nyitvatartott, akkor túltömött termeket odahagyva, kiléphetek az életbe, s szemügyre vehetem e népet multságában, vagyis oly oldalról, melyben számos jellemvonása híven nyilatkozik.

Keresztelő szent János Florenz védszentje, legfőbb patrónusa. Az ő arcképe ékesíté a város által veretett érmekeket, s nevenapját századok óta legnagyobb sátoros ünnep gyanánt ülik meg az Arno mindkét partján. Az ünnep régiségét már az a körülmény is elárulja, hogy vásárral van kapcsolatban; mert a középkorban ünnepnapon s búcsú alkalmával egyúttal rendezen vásárt is csaptak, s innen van, hogy magyarul a heti ünnepet vásárnapnak, vagyis vásár napjának nevezik.

Már kora reggel zúg a város. A többi olaszoknál egyébként is jobban öltözködő, formásabb s jóval tisztább nép, tisztes ünnepi köntösében hullámszik az utcákon. A nők jobbára talpig feketében sétálnak fel s alá; toilettejüket bizonyos hanyag elegancia jellemzi. Általábanvéve nem szépek, de aki szép, olyan gyönyörű, hogy látására, akinek van, hegyesre pödrí a bajszát.

A keresztelő szent János különös védelme alatt álló bap-

tiszterium (il battistero), azaz keresztelő kápolna, szintén ünnepi díszet öltve, mind a három remekművű bronz kapuját sarkig kitarva, szíves készséggel várja a tömeget. Közepén, vert ezüsből készített, ládaalakú oltár van kiállítva, melyet a nagyközönség az egész év folyamában csupán ezen az egyetlenegy szent napon szemlélhet meg. Keresztelő szent János életeseeményeire vonatkozó gyönyörű domborművekben hagyta rajta kezennyomát Finiguerra, Pollajuolo, Maestro Cione és Verocchio. Tetején, tömör ezüsből, 141 font súlyú kereszt pompázik; maga az oltár három mázsa 25 font.

De az egész vagyonnal fölérő oltárt még értékesebbé teszi a nép szemében a reá helyezett arany vagy ezüst öt ereklyetartó, melyekben sz. Zenobius, sz. Borbála, sz. Pantaleon, sz. Tódor és a „negyven szentek” tetemdarabkái rejlenek. Mikor mise végeztével elszedik a sorompókat, mindenki odatódul, s boldog, ha kezével vagy olvasójával megérintheti az ereklyetartó üvegét, még boldogabb, ha az oltár abroszára hajthatja homlokát.

Templomból ki a vásárba, oda, ahol legtöbb az ember. Nem kell messze fáradnunk, hogy odajussunk. A baptiszteriumra szögellő via Cavour a vásár színhelye; egész hosszában el van lepve vörös-fehér, sárga-fehér és kék-fehér sátrakkal. Azaz, hogy nem is sátrakkal, hanem csupán négy szál lécre kifeszített vászon menyezetű árúcsarnokokkal. Alattuk aprószeres kalmárok harsány kiabálással kínálgatják nevetségesen olcsó, de aztán igazi „vásári portékájukat”.

Némely helyt karikába kering a tömeg. Más vállán kereszttől bepillantunk mi is a kör közepébe. Fialat ember áll ott, előtte a kövezetre krétával rajzolva Milano címere. Kézzel-lábbal szónokol. Hihetetlen gyorsasággal hadarva adja elő, hogy az a milanói óralánc, az az egypár inggomb, gyufatartó és ékes fülönfüggő, melyet kezében tart, amilyen szép, olyan olcsó; csak attól tart, hogy ha megmondja az árát, kinevetik. Azt hiszik tán, hogy öt-hat frank, csalódnak: odaadom négy frankért, három frank, harmadfél frank, két frank az utolsó ára, másfél frank, egy frank; ekkor kimeresztli a szemét, megcsodálja portékáit, mintha azt mondaná, e már mégis rettenetes olcsó, aztán újra kezdi árlejtését: tizenyolc garas, tizenhat garas, tizenkét garas és *tíz garas* (fél frank), eb, aki olcsóbban adja!

Nincs a föld hátán iparos, aki ilyen finom holmit, ilyen potomáron adhatna!

S mindez pár perc alatt, rettenetes szemforgatás, taglejtés, esküdözés és szitkozódás mellett, olyan élénken megy végbe, hogy ehhez mérve a kerepesiúti „végeladók” csak jámbor filiszterek gyanánt tűnnek föl.

Egy másik kalmár üvegmetsző kését, egy harmadik cse-répragasztóját, tübe húzó masináját ugyanily handabandával egyekszik minél több vevő nyakába akasztani.

A kávéházak előtt gitárpengető, furulyázó, hegedülő, trombitáló had, mely leereszti szerszámát, amint az utca végén megharsan a „cittadini” zenekara. Néhány óra leforgása alatt nem kevesebb, mint kilenc bandával találkoztam. Egy katona- és gyerekbanda, egyenruhás városi zenekarok, két egyensapkás, különben polgári öltözetű, s három egészen civil-banda élénkíté az egyébként is süketítő zajjal zsbongó vásárt. Legérdekesebb látvány az árvaházi gyerek-banda, molnárszín egyenruhájában, vörös szalagos, fácánytollas Kossuth-kalapjában. Héttől tizenégyéves fiúk; némelyiknek térdeit veri a trombitája.

Délután a Piazza della Signoria felé irányoztam léptemet. A tér, melyre magas tornyával, suta derekával komoran tekint alá a méltóságos Palazzo vecchio, egykor nagy eszmeküzdelmek, gyalázatos ármány, bölcs törvényhozás, bosszú és lelkesedés színhelye. Az egyházi, társadalmi és állami politikának minden képzelhető problémája, elméletben s gyakorlatban felszínre került már e piacon, s ugyanitt mondták ki rá az anathemát. Hűbéri és pénzarisztokrácia, nyárspolgári uralom, demokrácia, forradalom, idegen és benszülött zsarnok, atyáskodó fejedelmi ház, összeesküvés, lángbaborult máglya, csordultig töltött méregkehely s munkájavégző hóhér, élet-halálharcban itt küzdött egymással közel egy ezredéven át. Egy egyszerű barát, abaposztó fehér kámzsájában, fekete csuklyájába itt lépett hódoló tisztelettől környezve négy lábú vásári szószékére, s itt vitték halálra, s itt égették meg máglyatűzben. Innét parancsolta rá gyönyörökben tobzódó társadalmára az askétai szigorúságot, s ragyogó ékesszólásával itt alakította át képromboló rajongóvá azt a népet, mely festőit és szobrászait két századon keresztül félistenekül bálványozta.

Most is a szenvedély hajtja ide a tömeget, csakhogy annak a szenvedélynek nem fenkölt eszme, hanem alantas nyereségvágy a mozgatója. Kezdődik a tombola, a *nagy lutri*, melynek eredményére napok óta elfogult lélekkel várakozik ezer meg ezer ember. A lutri, ó az a lutri, nemzeti szenvedélye az olasznak. Természete csakúgy megkívánja ezt az izgalmat, mint ínye a maccaronit. Castelar, akkoriban, midőn még az „egyházi állam” főnnállott, festői színezéssel írta le a római nagy lutrit. Idealizmust keresve ment az örök városba, s talált helyette mozgalmas sorsjátékot, bíbornoki segédlettel.

A florenci sorshúzásnál nem szerepel oly sok dísz, ágyúdörgés sem hallatszik. De itt is jelen van, itt is lüktet minden élő lényben ugyanaz a felcsigázott szenvedély, ugyanaz a babonás reménykedés, melyről Castelar emlékezik.

Orcagna pompás műve a Loggia dei Lanzi és a Palazzo vecchio között, magas emelvényen trónol a sorsoló-bizottság. Jobbkéz felől négyszögű, kilencemeletes roppant tábla mered égfele, melynek 90 rekeszébe ugyanannyi szám illeszthető; baloldalon az árвахázi banda játszik.

Hatot üt az ó palota toronyórája. A bizottság elnöke előszedi a numerusokat, melyek egy pár ember kezén megfordulva, utoljára, széken álló ötéves gyerek kezébe kerülnek, ki a tömeg felé tartva a papírlapot, egy szolgának adja át, az ismét megmutatja s kikiáltja a számot, összehajtja s egy dróttal körülfont hengerbe dobja. 30-30 szám elhelyezése után szünet, mely alatt a banda indulót játszik; aztán újra kezdődik a számok felmutatása. 49-et harsány hurrá üdvözli.

Végre mind a 90 szám benne van a hengerben, melyet egy hivatalnok néhányszor megforgatván, kezdetét veszi a sorshúzás. Minden arcra kiül a kíváncsiság és a nyereség vágya. Mindenki előszedi 15 számmal ékeskedő céduláját, s másik kezébe gyufaszálat vagy plajbászt vesz, mely a kihúzott számok keresztülszűrésére vagy jelzésére szolgál.

A gyerek belenyúl a hengerbe, kivesz egy számot, vállán keresztül átadja egy hivatalnoknak, ki a tömegnek felmutatja a papírost. Azalatt egy szolgál a fatáblára illeszti, egy másik meg nagy táblára festve, méltóságos léptekkel magasan tartva hordja körül az emelvényen a szerencsés numerust.

Másfél órahosszat tartott 54 szám kihúzása, minek *végeztével* azonnal kifizették a nyereményeket. Ha quinternot ütött cédulát mutatnak be a bizottságnak, egy szolga vörös zászlólenget, s a nép hurrázik; quaterno zöld, terno fehér zászlólengetéssel jár.

Aztán, néhány szerencsefia híjával, tört reménnyel oszlik szét a sokadalom, s a fényárban úszó dorn és baptiszterium, a zöld, fehér, vörös cserepekkal fényesen kivilágított via Cavour előtt elhaladva, ábrándozó, csüggeteg lélekkel merül el a Carraia hídján, az ünnep tiszteletére felgyújtott tűzijáték szemléletében. Félóra múlva az is elhamvad, csak a füstje gomolyog. Mintha csak az én taliánom füstbement reménységét jelképezné.

Vasárnapi Újság, 1880. 28. sz.

5. Búcsújáráhelyek Oroszországban.

Felolvasás 1888.

Ha meg akarjuk ismerni valamely nép *psychológiáját*, ha lelkében, mint nyitott könyvben akarunk olvasni: tanulmányozzuk mindenek előtt hitéletét és egyházi viszonyait, mint amelyek rendszerint félreismerhetlen jelekkel adják tudunkra az illető nép vezérlő ösztöneit, vele született tehetségeit, érzelmeit, gondolkodás- és cselekvésmódját, vagyis egész szellemi irányát.

Ily meggyőződéstől vezetve kerestem föl a múlt nyáron az oroszok valamennyi nevezetesebb búcsújáráhelyét, melyekről, saját tapasztalataim alapján, ez alkalommal szólni kívánok.

Három nagy *lavra*, vagyis búcsújáráhelyeken épült anyakolostor s egyszersmind metropolita székhely van Oroszországban, ú. m. a barlangi lavra Kievben, a szent-Szergiusz lavra Moszkva mellett és a Nevszki lavra Pétervárott.

1. Kiev.

A Deneper partján hármashalmon épült Kiev nevét a lengyel Kijóvnak ejti, Debreczeni Márton Kióvnak írta; nemzetközi neve Kiew, a németek újabban Kieffnek írják. Látszik, hogy

nincs jó hallásuk, mert ha volna, bármely orosz ajakról kivethetnék, hogy e hely neve *Kív*. így ejti minden orosz (írva: Kiebb).

E várost nem hiába nevezte II. Sándor cár az oroszok *Jeruzsálemének*. Templom templomot ér benne. 130.000 lakosára nem kevesebb, mint hetven templom esik, melyek jobbára a X. és XI. századból valók s annyiban magyar vonatkozásúak, mert többnyire magyar fajta népeken, t. i. besenyőkön és kunokon nyert győzelmek emlékére építettek. A honfoglaló magyarság is, hazai krónikáink szerint, Kieven keresztül haladt hazája felé, mely vándorlás máig élő emlékjele: a várost körülvevő rónaságnak *Vengerszkoje polje*, vagyis magyar mező nevezete.

Debreczeni Márton „Kióvi csatája” szintén egy itt vívott harcra vonatkozik, melyben I. Jaroszláv legyőzte a besenyőket 1037-ben. E diadal emlékére, éppen a csata színhelyére építette a nagyherceg, a máig azon mód fennálló Zsófia templomot (szobor Szofiaszkaja), byzanci művészekkel, egészen a konstantinápolyi Aja Sophia mintájára. Odébb, ezzel egy vonalban, szintén magaslaton emelkedik a még 1008-ban alapított Szent Mihály kolostor, Kiev legrégebbi szentegyházával. Mihály őrangyal, a város védszentje, kinek briliánsokkal ékes arcképe, Miklós cár ajándékából került a kolostor birtokába. Az oroszok előtt főképp Szent Borbála ezüst síremléke miatt nevezetes ez az egyház, reánk nézve azonban az oldalába falazott vörös homokkőbe vésett lapos dombormű miatt. Két páncélos lovas vitéz van azon kivésve, amint egy földön fekvő, csúcsos sisakú, szakállas, bajuszos harcost hosszú pikájukkal átdöfnek. Amazok oroszok, ez a letiport ember azonban bizonyára kun vagy magyar, kinek arca és ruhája azt hiszem legrégebbi, eddig ismeretlen emléke a magyar typus és viseletnek. Ugyanily szakállas bajuszos s hasonló öltözetű harcosok, hosszú egyenes sípokat – talán az ősi tároгатót – fúvó alakok kíséretében láthatók az elébb említett Zsófia templom falfestményein, mely tény még inkább megerősíti bennem a véleményt, hogy e marcona vitézek nem ábrázolhatnak másokat, mint kunok, besenyők vagy magyarokat.

Ugyanazon időtájban épült Kiev legnagyobb nevezetessége, a *Pecszerszkaja-lavra*, a legtiszteltebb búcsújáróhely az egész orosz birodalomban. Egy Hilarion nevű szerzetes 1017-ben a

Deneper partján emelkedő krétaasziklába odút vájt magának s eltemetkezett oda elevenen, kegyes merengésekben, aszkétai gyakorlatokban töltve idejét, mint egykoron az ó-keresztény anachoréták. Példája követőkre talált. Egy Szamoila nevű jámbor ember búcsúra ment Jeruzsálembe, visszajövet fölkereste az Athosz-hegyi kolostort, hol Antoniusz neve alatt beállott barátinak. 1040-ben hazájába térve, ő is *barlangot* (oroszul Pecsara, innen a Pecserszkaja-lavra neve) vájt a kievi magaslat oldalába s társakat gyűjtve maga köré, megalkotója lett a barlanglakó szerzetesek gyülekezetének. A szent életű embereket elárasztották adományokkal, melyekből 1055-ben négy byzanci építésszel kezdik építtetni a Pecserszkaja-lavra máig fennálló, Mária mennybemeneteléről nevezett székesegyházát, melynek fundamentumába hét szentnek Konstantinápolyból hozott ereklyéit rakták. E templom az Aja Sophia mintájára készülvén, mint minden orosz templom, szintén központi kupola építésen alapszik, ami azt jelenti, hogy közepén nagy kupola, sarkaiban pedig számos, mintegy tizennégy kisebb kupola domborodik. Tervrajzán a *symbolicus kereszt*, mint a megváltás jelképe van kifejezve. Ha ugyanis a kupoláknak megfelelő körök központjait az alaprajzon összekötjük egymással, egy X alakú keresztet nyerünk, mely másképp Szent András keresztjének is neveztetik, mert András vértanút ily alakú keresztre feszítették fel. Viszont ó-keresztény szentegyházak alaprajza a nagy T betű alakját mutatja, mely Antal keresztnek neveztetik, mert Szent Antalt ily alakú keresztben végezték ki. A csúcsíves r. katolikus templomok alaprajzában a Krisztus keresztjének is nevezett *latin keresztet* látjuk, melynek felső szára rövidebb, mint az alsó. A kereszt hosszának megfelel a főhajó, a végén lévő záradékkal vagy apsiszal, szélességének a két oldalhajó.

A Pecserszkaja székesegyház orientálva van, mint minden régi templom, azaz szentélye az épület keleti végén van. Kelet, mint hitünk bölcseje, az a szent táj, mely felé fordulva végzik imáikat úgy a római katolikusok, mint a görög orthodoxok. Budapesten is a középkorból való legrégebbi egyházakban, ú. m. a plébániatemplomban Pesten és a Mátyás templomban Budán, a szentély keletre néz.

A székesegyházról néhány ölnyire, – orosz szokás szerint,

mely azonban gyakran előfordul Felső-Olaszország és Szepesség renaissance-kori egyházi épületeinél is: elkülönözve áll a szerfölktt magas, szintén vastagon megaranyozott kupolával borított harangtorony (kolokolnya), földrengetőn bűgő nagy harangjával és tíz kisebb haranggal.

A lavrába lépve, azt hisszük, vásárba jutottunk. A pitvarban cseng-peng a pénz, melyet oly egyének forgatnak, kik emlékeztetnek a János evangyelistánál előforduló (II. 15.) ama pénzváltókra, kiknek Jézus „pénzeket elhinté és az asztalokat felfordítá”. Bazilita barátok, a szent hely őrei árulják ott a viaszgyertyát és az ostyát. A gyertyaöntés és ostyasütés kizárólagos szabadalma s legfőbb, dúsan hajtó jövedelemforrása a szerzeteseknek. Egy másik asztalnál két-három fiatal barát szántja a papírost nagy szorgalmasan, írásbelileg – voltaképp egy nyomtatott blanquetta kitöltésével, bizonyítván, hogy az illető hívő csakugyan itt járt zarándoklaton s megnyerte bűneinek bocsánatát. Mellettük egy őszbe csavarodott szerzetes szedi be a bizonyítványok taksáját. Egy harmadik emeltebb asztalnál ornátusban lévő barát egy csiptetővással háromszög alakú darabkát csíptet ki a feléje nyújtott ostyából, miáltal a szentség jelvényét űti az ostyára.

Az ostyaszentelővel szemközt foglal helyet a gyűrűs barát. Előtte hosszú, keskeny asztal rovátkos fiókjaiban nagyszámú jegygyűrű tündöklök, melyek darusításával Oroszországban mindenütt a barátok és pópák foglalkoznak. A menyasszony számára való mátkagyűrű arany, sárgaréz, türkizes ezüst vagy kékköves őn-gyűrű; a vőlegényé arany, ezüst vagy ónsodronykarika. A jegygyűrűket családi ereklyéül őrzik, de kétízben (pl. az anyáét vagy apáét) nem szabad használni; hogy miért nem? arranézve a mátkagyűrűvel kereskedő barátok és pópák tudnának megfelelni.

Nagy üggyel-bajjal áttörtetve a szentegyház vásárhoz hasonló előcsarnokán, egyszerre a templom belsejébe lépünk, hol szemünk világát pillanatra elkapja a falak mentén s a papi emelvény körül fölállított ezer meg ezer kisebb-nagyobb gyertya fénye, s mellünk elszorul a fojtó szagtól, mely a gyertyákról s az egymás hátán szorongó embertömeg lehelletétől árad szertesét. A jelenet kábító és kápráztató hatását még inkább fokozza

az, hogy a templom zsúfolva van arannyal-ezüsttel, mely csillogó szikrákban veri vissza a gyertyák minden oldalról reá eső sugarait. Belsejében „paraszt”, vagyis sújtásozatlan tér – amint Arany mondta – nincs egy tenyérnyi sem.

A szentélyt a közönségtől a képekkel és faragványokkal ékeskedő Ikonostas választja el. Három ajtó van rajta. A középső a legnagyobb; „királyi kapunak” hívják. Ennek függőnyeit a szertartás alatt időnként félrevonják, úgy, hogy a mögötte fungáló pap láthatóvá lesz.

A templomban egyáltalában nincsenek székek. Az orosz hívő, amint a templomba lép, arcra borúli, megcsókolja a követet, rajta tartja egyideig homlokát, s aztán mindvégig állva imádkozik, keletre fordult arccal keresve a kegyelemképet. Mária megdicsőülését ábrázolná e szent kép, melyet egész Oroszországban legrégebnek tartanak; állítólag még 1070-ben hozták ide Görögországból. Valóban erős hit kell ahhoz, hogy e kép meredt vonásaiból a megdicsőülést olvassuk ki.

Nyugaton az egyházi festészet a nép szellemének leg-hívebb tükre. Apránként bontakozott ki az ősi formákból, a merev, symbolicus alakokat átváltoztatta élő egyének képmásaivá, a meredt szemekbe életet öntött, emberi érzelmeket s értelmet lehelt arcukra. Az egyházi művészet folytonosan haladt a korrál, úgy hogy a műismerő pontosan meg tudja mondani, ez vagy ama szentkép mely korból való.

Ellenben az orosz egyházban a szentképeket ma is szolgailag azon mód, ama byzanci típusok szerint másolják, melyeket Konstantinápolyból ezer esztendővel ezelőtt kölcsönöztek. A régi byzanci alakokat hűségesen s szigorúan megtartották az ikon-okban, melyek feszesek, ódon szabásúak, nincs bennök semmi kifejezés és perspectiva.

Az előbbi képek mintegy bizonyági jelei a nyugati keresztyénség fejlődő, haladó irányzatának; emezekben világosan láthatjuk a keleti keresztyénség egyhelybenmaradását, fejlődés-képtelenségét, tespedését, megcsontosodott mozdulatlanságát.

A Pecserszkaja-lavra székesegyházának aranyozott ezüsttel dúsan megrakott főoltárán, arany szekrényben őrzik Szent-Vladimir koponyáját. Szvétozlavics I. Vladimir, Szent-István magyar király kortársa, ugyanazt a helyet foglalja el az orosz

történelemben, mint a mienkben Szent-István. Neki is „apostoli” a mellékneve, mert ő tette államvallássá a görög kereszténységet Oroszországban. Szobra ott áll Kiev egyik főterén, s róla nevezik az 1833-ban Vlnából ide helyezett egyetemet Vladimir egyetemnek.

Szívesen szabadulunk a székesegyház tikkasztó gőzköréből, hogy szétekintsünk az érdekesnek ígérkező telepen. Első pillanatra látjuk' itt, hogy a Pecserszkaja-lavra több, mint amennyit neve mond. Nem csupán anyakolostor, nem csupán metropolitai székhely, nem csupán papnevelő szeminárium, hanem egész hegyeket, völgyeket elborító kerített város, melynek belsejében minden épülecsoport megint külön be van kerítve.

A legközelebbi völgyben s az egyik magaslaton emelkednek a magas fallal környezett zárandok-xenodochiumok. Egyemeletes barakk, tégl- és faházak, mindenik bejárata előtt földszintes faház, „kontor”, vagyis iroda felirattal, és sorszám-mal: 1-2 egész 16-ig. E faházak hasonlóak a katonák főőrségeihez, olyanformák, mint aminő volt Budán a Hauptwache. S nincsenek is őrség híjával. Mindenik előtt lócákon, piszkos tölgyfa asztal mellett „ülnek az őrségre rendelt, vagy inkább napos barátok, kik az érkező zárandokokat fogadják, beírják nevüket, s szállásjegyet adnak számukra. Idegen ember bízvást kalandozhat e xenodochiumokban; menten fölismerik, s számba sem veszik többé. Több ily zárandoktelepet megnéztem, s mindnyáját egyformának találtam. Egymásnak háttal támasztott, lejtős, negyedméternyi magas fapadolat, azaz kaszárnyai prices van a szobák közepén, hol a zárandokok elhelyezkednek; az épület végében vastűzhelyek állnak, hol frugalis ebédjüket készítik a kegyes vándorok.

A zárandok-kaszárnyával egy vonalban vannak a katakombák. Nyolc ölnyi mély alagútakba szállunk le, melyek keskeny folyosóin jobbra-balra 118 szent szerzetes el nem rohadt hullái fekszenek bebalzsamozva, drága terítőkkal letakart koporsókban. Itt alussza örök álmát Nestor szerzetes is, ki történelmi évkönyveinek egy részét kétségkívül e barlangokban írta. Közhiedelem a nép soraiban, hogy a szent tetemek évenként egyszer, Szent-Pál napján megelevenednek, kora reggel kikelnek síri ágyukból, s csak a lemenő nappal térnek oda

vissza. Hiedelmeknek nincs szükségük a tapasztalat próbájára, itt azt meg sem lehetne tenni, mert ama szent napon a sír-üregek el vannak zárva.

A dohos, fojtó legű kriptáktól a legközelebbi templomig nagy utat kell tennünk. De bármily idő legyen, száraz lábbal tehetjük meg sétánkat. Mert a Pecserszkaja-lavra minden szent épülete tekintettel a zordon orosz égaljra, földött folyosókkal van összekötve egymással. Hegyen-völgyön húzódik át e végtelennek látszó folyosó, s egész hosszúságában, falai mindenütt el vannak borítva kemény táblákra húzott, s jobbára könyvekből kivágott szent képekkel.

A képek tisztelete sohol sem oly általános, mint a görögkeleti egyházban. A szentkép (obraz), mindig előtte égő lámpával, éppúgy föllelhető minden egyes orosz ember lakásában, mint akár a kályha. Ők képimádás dolgában is ott állnak, ahol ezer évvel ezelőtt a byzanciak, kik úgylátszik onnan indultak ki, hogy a logikusok okoskodhatnak elvont fogalmakról, de a tudatlan tömegnek képek kellene. Abstract fogalmakat nem lévén képes felfogni, a szent tanokat meg kell előtte testesíteni, meg kell mutatni előtte az egész szent történetet, az Isten ábrázatját és a megtestesült ördögét.

A jövődő életről való hit a képek révén gyökerezett meg az oroszoknál; nem is olyan az, mely későn támad valamely népben, vagy amely hosszas tanulmány és reflexió gyümölcse volna. E hit eredete – eltekintve a kijelentéstől – mindenhol áttetsző, közös forrásra vezethető vissza, t. i. arra az iszonyodásra, vagy visszatetszésre, melyet természetszerűleg költ fel minden érzékű emberben a testi halállal való *teljes megsemmisülés* eszméje. Ezt az általános pszichologiai momentumot zsákmányolja ki az orosz papság, midőn feltárja a tömegek előtt a jövődő élet gyötrelmeit, hogy annál erősebben tartsa féken a jelenben.

Ha a pecserszkajai katakombák völgyébe szállunk, ott egy aranyozott tetejű templomra bukkanunk, mely kívül-belül csodás képekkel van ellepve. Ördög és pokol, kísértés és elkárhozás ábrázolatai váltogatják benne egymást.

Ím itt a kísértés képe. Egy fehérleplű szende kis lány áll előttünk, kit egy-egy angyal fog közre, gondosan takargatva

nagy szárnyaival. Kell is óvniok a szende kis csemetét, mert jobbról-balról négy-négy ördög kapdos feléje: az egyik csoport aranyakkal tömött erszényt csillogtat előtte, a másik egy írást feszít elébe s kínálja a tollat, hogy írja alá – bizonyára az ördöggel való szövetséget. Az ördögök tetőtől talpig feketék, mint a korom, csak arcuk redői vannak vörössel megvonva. Farkuk oly hosszú, hogy mint az ostorinda nyúlik utánok, vagy derekukra van többszörösen tekerve, mint a Dante Poklában szereplő Minoszé. Hosszú, hegyes karmaik görbék, – a néptudat mindenütt így képzei az ördögöt; nálunk is *körmös angyal* annyi, mint ördög. Lábuk, mint a madár lába: négy ujjuk van rajta elől, egy meg hátúli. Valamennyien meztelenek: csak a főördög nézi vörös köpenybe burkoltan, szolga szellemeinek üzelmeit.

Ehhez hasonló óriási kép ábrázolja a végítéletet. Közbul a Krisztus ül magas trónuson, orosz püspöki koronát hordva homlokán. Lábainál jobbfelől, halvány alakok, anyaszült meztelen emelkednek ki a földből, míg egy másik csoport már kilépett sírjából s az ártatlanság jelképes fehér leplébe burkolózva várja ama nagy bírónak ítéletét. Az Úrtól balra lángnyelvek csapnak ki a földből, s azok közt sötét alakok kígyókként tekergőznek kínokban, arcukon tükröződő rémes meglepetéssel fogdosva homlokaikon nőtt szarvaikat. Ezek a gonoszok, az elkárhozottak, kik ördögökké válva susterognék a Gyehennán.

Kissé távolabb megint feltűnik a pokol képe: emberek, kötéltre függesztve pörkölődnek a földből előtörő lángokon; ami valóban nagy csoda. A kötelek kenderköteleknek látszanak; hogy esik, hogy el nem égnek? Talán bizony patent angol vassodrony-kötelek?

Egy kisebb képen, lánctravert emberekkel megrakott kocsit hajt a sátán egyenesen a pokol torkába, mely voltaképen egy lángokádó szörnyetegnek derékszögére kitátott szája. A pokol illetén ábrázolása nem ismeretlen előttünk. A lőcsei parochialis egyház falfestményein is, légben repkedő ördögök terelnek egy sárkány szájából kitörő lángok közé, azaz a pokol fenekére, számár hátán ülő s vállaikon a renyheség jelvényét, a „heverés párnáját” emelő egyéneket, kik csüggedetten kiáltanak fel:

... wir sind verloren

Im Gottesdienste wir traege woren (t. i. waren).

A kerített lavra roppant térségein barátok, koldusok, katonák és zarándokok raja hullámzik. Kiev elsőrendű erősség. Igen nagy helyőrsége van, mely ottlétemkor sátortáborban volt a lavra és a Deneper közti hegyoldalon, honnét délutánoként s az esti misékre nagyszámmal jöttek a templomba. A zarándokok száma évenként vagy 500.000-re rúg; asszony igen kevés van köztük.

A barátok magas fekete csákóikban, s kötélövezte fekete tógájukban, mindannyian marcona, katonás alakok. Szőrbeborult ábrázatjokon rengeteg, többnyire szőke vagy gesztenyeszín szakáll hullámzik, s hatok közepét verdesi szerfölött dús hajzatuk, melyet a fiatalok hátúi, hogy ne aggasson, csomóba szoktak kötni. Akinek bodor haja van, annak a feje igazán olyan, mint a szénás szekér. Általában rémséges piszkosak, megjelenésök, maguktartása annyira világias, hogy nincs egy vonás rajtuk, mely a nyugati szerzetesekre emlékeztetne.

Oroszországban két osztálya van a papságnak: a *fekete*: csornoje duchovensztvo és a *fehér-papság*: bjeloje duchovensztvo; amazok, t. i. a barátok csakugyan feketében járnak, míg emezek, a világi papság, nem fehér, hanem barna vagy kék ruhában.

A fekete barátok, mindannyian sz. Bazilrendi szerzetesek, jobbára Moszkva és Kiev táján laknak, nőtlenségi fogadalmat tesznek, s a felsőbb papság egyedül az ő soraikból kerül ki. Az egyházi kormányzatot tehát teljesen kezeikben tartják, s jórészen ezért oly gyűlöltek a világi papság előtt. Egyedül a bazilita főpapok érintkeznek a kormánnyal, melynek feltétlen szolgálói, nemcsak azért, mert valóságos államegyházat adminisztrálnak, hanem azért is, mert ellenkező esetben ki vannak téve a már gyakran rebesgetett esélynek, hogy az államkormány ráteszi a kezét roppant vagyonukra.

A tavaly elhunyt Katkov, hírneves moszkvai journalista, ki II. Sándor cár alatt a pánszláv cári politikát trombitálta világgá, lapjában, a Moszkovszkija Vjedomoszti-ban, gyakran szóba hozta a zárdák eltörlését, s vagyonuknak nevelési célokra való lefoglalását, ő azonban e részben csak a mumus szerepét játszotta, Jules Simon ama szellemes mondása értelmében: „il faut à tout gouvernement un spectre et une fanfare: le

spectre lui est aussi utile pour ramener les hésitants, que la fanfare pour exalter les fidèles.” A kormánynak ugyanis nincs komoly szándéka a fekete papság ellen, éspedig két okból. Először azért, mert vagyonuk nagyrésze ingóság. Ha valame-lyik kolostor archimandritájának (apát) fekvő birtokot ajánlanak, kenetes hangon mondja: jobb szeretnék ugyanannyi értékű drágakövet, mert azt könnyebb kiosztani a szegények közt. Tényleg azonban az orosz barátok soha egy kopeket sem adnak a szegényeknek. Hanem igenis okultak a maguk kárán. Nagy Péter, Erzsébet és II. Katalin nagy érvágást ejtettek fekvő birtokaikon. Attól tartanak, hogy ez ismétlődhetik. A földbirtok nem mozdul, arra kezet lehet tenni; ellenben a drágakő lenge jószág, s a barátok, mihelyt neszét vennék az elkobzásnak, bizonyára eltennék láb alól a rajok bízott ingó-kincseket. Ez az egyik ok, amiért a kormány nem tartja célravezetőnek a zárda-vagyon elkobzását. A másik ok más természetű. Nemcsak Grenville C. Murray, ki mint idegen csak hallom-mondom után beszél az orosz belállapotokról, de Tikhomirov is (La Russie politique et sociale. Paris, 1886. p. 174.), ki született orosz, erős gondolkodó s kitűnő megfigyelő tehetség: nyíltan azzal vádolja a fekete papságot, hogy a politikai fanatizmust terjeszti és gyalázatos rendőri kémkedést űz a kormány szolgálataiban. „A pápa – úgymond – olykor kényszerítve van arra, hogy jelentést tegyen a rendőrségnek arról, amit neki meggyóntak. Ez a földadás kötelező, abban az esetben, ha a pápa úgy véli, hogy a bűnös nem mondott le vétkes szándékáról.” A barátok kiátkozással sújtják a cár ellenségeit, s imájukba szövik, hogy: „irtsd ki uram a bösz ellenségeket, kik összeesküvéseket koholnak.”

Oroszországban az egyház és az állam mintegy összenőtt egymással, s éppen azért jobban mint bárhol, egymásra van utalva. Az Európában példátlan orosz állami és egyházi egységnek amaz érdekközösség az alapja. S ameddig a fekete papság eltörlése be nem következik, bizonyos, hogy a *Szent-Oroszországban*, a Szvétája Russzi-ban az állam és egyház szoros uniója nem forog veszedelemben. Ha már most tudjuk, hogy nagy autokraták, mint V. Károly, II. Fülöp, XIV. Lajos, mi mindent áldoztak ily egység eléréseért, mely valóban kiszá-

míthatlanul fokozza az állam erejét: természetesnek találjuk, hogy a cári politika dédelgeti a fekete papság intézményét, melyben saját nagyhatalmának legbiztosabb, ezidőszerint pótolhatatlan támaszát látja.

2. Moszkva.

Amint Kiev az orosz zarándoklatok, úgy Moszkva a nagy-orosz nemzeti élet főhelye. Mátuska Moszkvának, Moszkva anyácskának hívja az orosz, gyöngéden óhajtva kifejezni, hogy e város nemzetének bölcsője, igazi fészke. Mi is e városról neveztük az oroszot a múltban moszkovitának, majd moszkónak, jelenleg muszkának.

Az orosz nép faji tulajdonságai e városban nyilvánulnak legigazabban és legszembeötlőbben. Én ama nép itt nyilatkozó jellemének csak egy vonását emelem ki, azt, amely leginkább megragadott. Oroszországban minden nagyszabású, s mindenekfölött a népben élő amaz akarat, hogy nagygyá, elsővé akar lenni a világon. S a colossalis világbirodalmak alakulásának emez alapfeltétele Moszkvában négy oly tárgyat teremtett, melyhez fogható csakugyan nincs a föld kerekiségén.

Ott van a *Cár-kolokol*, a világ legnagyobb harangja. Húsz ember kényelmesen elfér öblében, mert magassága nyolc méter, szélessége is csaknem ugyanannyi. Ercanyagának szélessége fent 37, lent 56 centiméter. A lehetetlenséggel keltek tusára, hogy megalkossák e világcsudát, e 195.000 kilogramm súlyú harangot. Az orosz ipar alacsony fokon állott, művészete által kitűnőt, vagy éppen páratlant nem teremthetett. De hatalmában állott ormótlan nagysággal tündökölni. Nemzedékek dolgoztak ez egyetlen vállalat nyélbeütésén. Moszkvai fejedelmektől eredt a gondolat, s moszkvai harangöntők öntötték meg egymásután háromízben a kolokolt. S valahányszor leesett a toronyból, mindannyiszor, el nem csüggedve fogtak hozzá még nagyobb harang készítésébe. Utoljára, negyedízben, 1737-ben zuhant le a toronyból, s akkor 11.000 kiló súlyú darab letört belőle; maga a harang több ölnyire fűrődött a földbe. Nagy fáradsággal vájták ki onnét, s nem kísértve tovább az Istent, talapzatra helyezve állították föl a földön, az Iván Veliki nagytemploma előtt.

A Cár-kolokol párja a *Cár-puska*; puska oroszul a. m. ágyú, cár-puska tehát: az ágyúk fejedelme, mely a Kreml-kaszárnya előtt tájta egyméteres száját. I. Feodor Ivanovics öntette, Csochofi András orosz ágyúöntővel, 1586-ban. Az ágyú közel hat méter hosszú, 40.000 kilogrammot nyom s 2000 kilogrammos bombák valók bele.

A szellemdús Herzen, Moszkva szülötte, tréfásan fogta fel e két specialitást. „Moszkva – úgymond – nevezetes harangjáról, mellyel nem harangoznak és ágyújáról, mellyel nem lönek.”

A legnagyobb *könyv*, Nagy Péter cár anyjának ajándékából jelenleg a moszkvai Usszpenszki-székesegyház tulajdona. Ez egy igen köpcös evangeliumkönyv, mely a templom sekrestyéjében külön állványra van helyezve. Súlya hatvannyolc kilogramm; vert arannyal és drágakövekkel ékített táblája 200.000 rubel értékű.

Szintén Moszkva dicsekvésének tárgya a legnagyobb *kupola*, mely az 1881-ben fölszentelt Megváltó-templomát borítja. E középső kupolának aranyozása és kifestése egymillió rubelbe került s belső freskóinak méreteiről némi fogalmat adhat az, hogy a Megváltónak kereszt-alakban áldásra kitárt karjai tizenöt méternyi hosszúak.

Mind e műveknek ugyanaz a szellem adott életet, melyből ered az oroszok viláгурalmi törekvése. Ugyanaz az előretörő, önmagán kívül minden egyebet megvető szellem, mely ama közmondásban, mondhatnók moszkvai *közhitben* nyer kifejezést: „Moszkva fölött nincs más, csak a Kreml és a Kreml fölött csak a menyország!”

Aki Moszkvába megy, legelőbb is a magasán fekvő Kreml legmagasabb tornyába hág fel, hogy élvezze a kilátást. Azt a nyolcvankét méteres tornyot a nép Iván Veliki-nek, Nagy-Ivánnak keresztelte, népetymológiával torzítva el, XVI. századi építőmesterének, Jean Viliersnek nevét. Mikor Madame de Staël körültekintett e toronyból az alant elterülő városon, mondják, így kiáltott fel: „Voilà Rome tartare!” A kilátás onnét valóban sajtászerű, páratlanul bizarr. Elisée Reclus, Hindosztan nagy városaiban látott ilyen formát. Moltke szerint „ki a várost innét meleg, verőfényes napon nézi, annak ugyan eszébe sem jutna arra gondolni, hogy itt ugyanazon szélességi fok alatt van, mely

alatt a rénszarvasok legelnek Szibériában s a kutyák síkjégen húzzák a szánkót Kamcsatkában. Moszkva határozottan délvidéki városnak tűnik föl, mely azonban idegenszerű, soha sem látott sajátságokkal van felruházva. Úgy véljük Iszpahán, Bagdad vagy valami afféle hely van előttünk, hol Seherezáde szultánnő regéi játszanak, egyike ama városoknak, melyeket csak képzelünk idézhet föl, de a valóságban láthatatlanok.”

A városnak 800.000 lakosa van. Építkezési modora terjedő. Igen sok középülete s kerttel ellátott magánháza van, úgy hogy területe nem kevesebb, mint százhusz négyszögkilométer. E szerint éppen akkora helyen terül el, mint Párizs, melynek több mint háromszorannyi a lakosa. Szemünk nem visz annyira, ameddig szélső házai terjednek. S amerre csak nézünk, mindenütt mintha csak valami szeszélyes tündér készakarva halmozta volna össze a keleti népek minden kuriozitását és bizarr épületét, hogy mintegy óriási *rareeshew*-ban, ritkaságok tárházában tegye ki közszemlére. Im itt van előttünk a Kreml ódon, fogasolt bástyasora, a várost átszelő, kanyargó, ide-oda bódorgó Moszkva vize, partjain Velence palazzoira, China kajsza házaira vagy styl nélkül való modern nyugateurópai palotákra emlékeztető épületekkel, odébb apró faházak s köröskörül tömérdek, lehető legkülönfélébb ízlésű, de a tatár építkezési modort mindenütt többé-kevésbé feltüntető, arany vagy zöld-kupolás, piros-fehér-zöld vagy kék-sárga, vörös és fehér tetejű, tarka-barka, cifrábnál cifrább templom és torony. Mert Moszkváról azt mondták ugyan, hogy annyi benne a templom, mint ahány nap van az esztendőben; de ez nem felel meg a valóságnak. Moszkvában nem 365, hanem 390 templom van. Ebből görög orthodox 383, ág. evangélikus 2, református 1, továbbá 1 lengyel-, 1 franciakatolikus, 1 angol, 1 örmény. Az orosz templomok közül 8 székesegyházi, 21 kolostori, 258 parochialis, 6 udvari, 59 házi templom, 23 imaház, 8 templomi kápolna. Mindenik templomnak neve van ugyan, de mivel például 40 Szent-Miklós, 22 Troica, vagyis a szentháromság, 14 Szent-Iván tiszteletére emelt templom áll Moszkvában, mindeniknek külön jelzöt is ragasztanak nevéhez, mely néha meglehetősen furcsa, így pl. van egy templom, melynek „a tyúklábú szent Miklós”, egy másiknak „bagolyszemű szent Illés” a neve. Nálunk bezzeg nincs szükség

ily jelzőkre! Mert ha Moszkva az a város, melyben földrészünkön aránylag legtöbb a templom, úgy bizonyára ép oly joggal, saját tapasztalatunkból állíthatjuk, hogy – talán az egyetlen Berlin kivételével – nincs Európában egyetlen város sem, hol aránylag oly kevés lenne a szentegyház, mint a magyar fővárosban.

Moszkvát nem hiába tartják a szent Oroszország szent városának. Sehol annyi keresztet nem vetnek, mint itt. Az orosz mindenütt gyakran hányja a háromszoros, csonka keresztet: ha felkel, ha enni készül, ha leül, ha feláll, ha fürdeni akar, ha üzletet köt, ha kocsira száll, ha kocsiról leszáll stb., végre, ha szentkép vagy templom előtt megy el. Márpedig sehol a föld hátán nincs az útban annyi szentkép és egyház, mint Moszkvában.

A Kremlnek egyik, a Megváltóról nevezett kapuja is a szentek tiszteletében részesül és szent kapunak nevezetik. A kapu két oldalán két kis imakápolna van; fölötte meg mindkét felén a szmolenszki Megváltónak, a Kreml fő-főpártfogójának nagy képe, melyet Alexej Michajlovics cár 1647-ben függesztetett oda. A kép előtt ormótlan nagy lámpa lóg vastag láncokon, örökké égő mécsessel. Alexej elrendelte, hogy a kapun egyetlen orosz se menjen földött fövel keresztül s ma is, nincs rá eset, hogy e helyen orosz ember messziről le ne vegye főveget. Idegen ember is kénytelen meghajolni e szokás előtt s ha nem tenné, menten fülébe harsogják: *Sljapa, sljapa!* le a kalappal!

Másik ily szent specialitása Moszkvának az ibéri Isten anyjáról nevezett kápolna, az Iverszkaja Cszaszovnya, Oroszország egyik legnevezetesebb kápolnája. Nincs az az orosz, ki, bármily sietős a dolga, legalább egy percre be ne térne, hogy keresztet vessen magára s megcsókolja a kis Jézus lábát. Itt nincs kivétel senki számára. Aki bemegy, úgy kell tennie, mint a tömeg, másképp ugyan meggyúlik a baja.

E kápolna igen kicsiny, de annál nagyobb kincset zár magába. Itt van Moszkva leghíresebb szentképe, a csudatévő (*csudotvorni*) ibéri Isten anyja képe, melyet böjtök és imádkozások között, pontosan másolatot Pachomiosz archimandrita, az athoszhegyi ibéri kolostor eredeti példányáról és amelyet 1648-ban Alexej Michajlovics cárnak küldött ajándékba. Isten anyjának képe sötétbarna színű, mint minden orosz szentkép s arcán, mint a csensztochovain, egy sebhely látszik, melyet tatár-

kéz ejtett volna rajta. Egyébként ritkán van otthon, mert gyakran hordják, hatlovas kocsin, livrés inasok kíséretében, Moszkva utcáin át a betegekhez és családi ünnepekre, hogy az illető ház minden zegében-zugában meghurcolják s aztán tovább menjenek vele (és a száz rubelig terjedő tiszteletdíjjal) egy másik családhoz. Mialatt az eredeti távol van, egy másolat pótolja helyét, melyet azonban ugyanolyan tiszteletben részesítenek a jövő-menők, mintha csak az igazi volna.

Szintén a Belvárosban (Kitaigorod) emelkedik a Szent Bazil székesegyház, a leggrotteszkebb épület, melyet életemben láttam. Ez már igazán, hogy egy hazai kifejezéssel éljek, tarkább, mint a rác oltár. Oldala s teteje minden részében más” és más színekre van festve, kupolái pikkelyesek, girizdesek, kockások, némelyik úgy tekergőzik, mintha egyet csavarintottak’ volna rajta; – de a tizenegy közül nincs két egyforma. Az egyik olyan, mint az ananász, a másik, mint egy tövével fölfelé fordított fekete retek, a harmadik, mint a foghagyma, a negyedik, mint a vöröshagyma, az ötödik, mint egy kocsányán álló fenyőtoboz, a hatodik, mint a nyakas körte, a hetedik, mint a cantaloupe-dinnye ... s ki írhatná le mind a tizenegyet? Egy percig szinte kétkedünk, vajjon építményre nézünk-e vagy valami szörnyeteg növényre? S e pagoda-szerű bizarrság, melyet Napoleon turkomán mecsetnek nevezett, mégis annyira tetszik Moszkva köznépének, annyira tudja benne szeretni, csodálni a páratlant, a rendkívülit, hogy a monda szerint Rettenetes Iván cár, építésének – mikor befejezte az épületet – kiszúratta szemeit, hogy ne tudjon többé *ily mesterművet* alkotni.

A Kreml szent helyei közt előkelő rangot foglal el a Mária mennybemeneteléről nevezett (Usszpenszki) székesegyház, mely a cárok koronázó- s az orosz patriarchák temetkező-temploma. Itt mutogatják az Üdvezítő keresztjének egy szögét, Isten anyjának szemfedőjét s fehér ruháját, valamint arcképét, melyet Byzancból még 1154-ben vittek Kievbe, honnét Timur-Lenk közleledtének hírére, 1395-ben hozták ide, hogy megvédje a várost. E kép kerete 200.000 rubelre, a szent szűz homlokán lévő smaragd meg 30.000 rubelre van becsülve. Az ikonosztáz és az oltár szerelvényeinek aransúlya 5400 kilogrammra rüg.

Az Usszpenszkivel szemközt fekszik Mihály őrangyal szé-

kesegyháza (Archangelszki szobor), a cárok temetkező-temploma, számos ereklyével, melyek közt épp a legfontosabbak, Vszevolodovics Szent Mihály tetemei, némileg minket is érdekelnek, amennyiben ezt a szentet a hazánk elpusztításából éppen hazatérő Batu khán gyilkoltatta meg.

A cári temető közvetlen szomszédja Gyümölcsoltó-Boldogasszony székesegyháza (Blagovjéscsenszki szobor), hol hajdan a cárokat keresztelték és eskették. A régi cároknak aranyozott ezüsttel pántolt kicsiny faszékeit ma már a cári család nem használja; nem akar kivételt tenni a gyülekezetben s ennél fogva, ha egy vagy más tagja jelen van az istenitiszteleten, a cári szék előtt, a kövezeten állva vesz részt abban, csak úgy, mint az utolsó muzsik. A templom kövezete – a persa sah ajándéka – színes jáspis és agát. Ereklyéje majdnem annyi, mint ahány szent van a kalendáriumban. Az ereklyék (moscsi) közé számítják nemcsak a szentek piszkos koporsókban elhelyezett tetemeit, hanem a cárok aranyláncra fűzött, drágakövekkel díszített amulettjeit is, valamint a „Doni Isten-anyja” képét, melyet Dmitri Donszkoy 1380-ban nagyhercegi fekete főzászlójára varratva vitetett maga előtt a kulikovói csatában és amelynek oltalma alatt harcolt 1591-ben Godunov Borics a tatárok ellen Moszkva falai tövében.

Szintén a Kreml büszkesége a Szent Elek templom, véd-szentjének ezüst sarkophagban nyugvó csudatevő holttestével és a Csudov-monasztjír, vagyis a csudák kolostora, egykor a metropoliták székhelye; jelenleg, országszerte ismeretes szerzeteseinek gyönyörű szép összhangzatos éneklése által. Idegenre nézve érdekes még, a bejárata fölött függő szentkép miatt, mely előlről nézve Istent, jobbról nézve a Szent-leiket, balról nézve Krisztus képmását tünteti fel. A monostorral egytagba építve emelkedik az apácáknak a mennybemenetelről nevezett roppant kolostora. A XIV. században alapított klastrom (Vozneszenszki zsenszki monasztjir) úgynevezett nyári templomában (Ljetny szobor) nyugszanak az 1407-től 1728-ig elhunyt nagyfejedelemnők és cárnők tetemei; téli templomában ki van állítva a kazáni Isten-anyja igentisztelt képe s Moszkva dombormívú címere: szent György a sárkánnyal.

Moszkva legszentebb helye azonban, nincsen magában a

városban, hanem attól északkeletre mintegy nyolc mérföldnyire fekszik. A Szent Szergiuszról nevezett szentháromság kolostora (Szergeja Troickaja-lavra) ez, mely a kievi lavra után a leggazdagabb s leghíresebb búcsújáráhely egész Oroszországban.

Magas, fogasolt, nyolc kapuval megszakított kőkerítés veszi körül a lavrát, melyet 1609 és 10-ben, tizenhat hónapon át hiába ostromoltak a lengyelek. Kívülről, középkori várnak néznők. De a falakon belül kerülve, templomok, kápolnák, monostorok városának tűnik föl. Különböző ízlésű s különféle színekben pompázó tizenkét templom, császári és archimandritai palota, theologiai akadémia, számos klastromi épület, zárandok-xenodochium s egy vásárcsarnok foglal benne helyet.

Nálunk hajdan a pálosokat és a clarisszákat tartották a leggazdagabb szerzeteseknek. A nemzet kegyelete különösen fölkarolta ama két rendet, mert per excellentiam magyar nemzeti szerzeteküi nézte. Ugyanily nemzeti érzet tette dúsgazdagokká a nagy-orosz, tehát kiválóan nemzeti lavra bazilita barátjait. Katalin cárnő koráig 120.000 jobbágya volt a moszkvai Szergiusz-monostornak; azok ugyan nincsenek többé kezük között, de azért gazdagságra ma sem vetekedhetik egy lavra sem a moszkvaival, melynek évi jövedelme, 1872-ben, hivatalos becslés szerint 800.000 rubelre rúgott, ami egyenértékű egymillió o. é. forinttal.

E lavra számos temploma között a szentháromságról nevezett (Troicki chram) főegyház a legrégebb. Szergiusz archimandrita építé e helyen az első fatemplomot, melyet kevéssel halála után a tatárok fölégettek. Szergiusz utódja, Nikon metropolita eltakaríttatá a romokat s ím azok alól egészen ép állapotban kerültek elő Szergiusz tetemei. E csoda híre gyorsan elterjedt az országban, a hívők seregestől jöttek Szent Szergiusz hamvaihoz, melyek fölé 1422-ben Nikon patriarcha, byzanci ízlésben építteté a máig álló templomot. Ez kicsiny és alacsony; állandóan zsúfolva van ájtatos népséggel. Az ikonosztáz mellett emelkedik Szent Szergiusz drágakövekkel díszített ezüst koporsója, a szentnek fára festett képével, melyet Nagy Péter hadjáratain mindig magával hordott. A koporsó födele nyitva, a szentnek tetemeit drága bársony borítja s ezen fekszik egy arany kereszt, melynek megcsókolásáért töri magát ide a tömérdek nagy-orosz zárandok.

Valóban, csak azért a csókért jönnek ide! Nincsen bibliájuk vagy imakönyvük. Hiába is volna, legtöbbjük nem tudná olvasni, mert az orosz nép $\frac{9}{10}$ -része se írni, se olvasni nem tud. prédikációt, mely másutt a felolvasott evangyélium magyarázatából áll: itt ugyan nem tartanak; még szószerk sincs a templomban. Zene hangjai nem emelik lelköket; az orosz egyházban nincsen se orgona, se valami egyéb zene. Csupán a barátok és a diakónusok éneke zendül meg időnként. A hívek összes részvétele az isteniszteletben arra szorítkozik, hogy a miséző pap által ó-szláv, tehát előttük értelmetlen nyelven mondott imákra szintén ó-szláv mondatkákka, énekelve felelgetnek. Ez is ugyancsak szűkkörű, mert mindössze három mondásból áll, ú. ni. Uram könyörülj! Goszpodi pomiluj! – Uram kérünk téged! Goszpodi pomolimsza és: Add meg Urunk! Podaj Goszpodi!

Az egész isteniszteletben semmi sincs, ami az értelemhez szólana vagy nemesebb érzelmeket ébresztene s ez az, mely ezt az egyházat oly éles ellentétbe helyezi a mai katholicismussal, de még inkább a protestáns egyházzal, mint amely per excellentiam tanító egyház.

A székesegyháztól az egyházi kincstárba mentem, mely – ha e helyet Moszkvához számítjuk – Moszkvának ötödik, párját nem leelő nevezetessége. Ez egy egészen külön épület, hova egy barát vezetése alatt nyolcan-tizen mentünk egy csoportban. Mintha csak a mesebeli Dárius kincsét látnók, úgy tűnik föl előttünk az a rengeteg kincs, melynek arany és drágakő értékét 650 millió rubelre becsülik. Püspöki koronák, pásztorbotok, miseruhák stb., szem nem látott fénnel kiállítva láthatók ott üveg alatt. Az egyházi szerelvények, díszöltönyök, mind igen cifrák és sajtáságos jellegűek főképp az igaz gyönggyel való pazar díszítés-módnál fogva.

Számos kuriozitás is ki van ugyanott állítva, mint levelek, kéziratok, egy metszett agát, melynek belsejében egy kereszt, előtte térdelő szerzetessel együtt látható. De a legnevezetesebb vagy legtiszteltebb tárgyak: Szent Szergiusz szőracsuhája és fapohara.

A kincstár és a székesegyház között a szent stációk mentén árulják a szent képeket, melyekkel az itteni klastrom képgyártó-műhelye látja el az összes nagy-orosz piacokat. Az ostya

és viaszgyertya-üzlet az ötkupolás, freskókkal ékes, Godunov Borics cár és családja síremlékeiről nevezetes Usszpenszki-székesegyházban igen lanyhán megy, ellenben a Troicki chramban még a kievi Pecserszkaja vásárjánál is élénkebb. S mindenekelőtt az amuletteknek van itt oly keleté, minő sehol másutt.

Minden orosz, rendszerint azon védszent oltalma alá helyezi magát, akinek nevére keresztelték. Fürdőkben tapasztaltam, hogy minden orosz keresztet vagy egyéb jelvényt visel nyakában; ez oly szabály, mely alól, mint értesültem, nincs kivétel. Még a hitetlen orosz is rákényszerítik vagy valamiképp ráveszik családja tagjai, hogy varázsszerrel lássa el magát. A cárok többnyire keresztalakú amulettet hordanak mellökön, melyet holtuk után utódaik a Gyümölcsoltó Boldogasszonyról nevezett moszkvai székesegyházban állítanak ki közszemlére. Háborús világban számos ilyen amulettre bízta életének oltalmazását az orosz katona. Karács Teréz naplójából tudjuk, hogy az 1849-ben Miskolcon százanként elhalt orosz katonák meztelen mellükön rézlemezű keretbe foglaltan viselték egyebek közt Kossuth Lajos médaillon arcképét. A dolognak az lehet a kulcsa, hogy Kossuth ily miniature arcképét, melyet a felvidéki városokban kereskedők árulgattak, az oroszok szentnek nézték, megvásárolták s annak védelme alatt folytatták a harcot Kossuth népe ellen.

3. Szent-Pétervár.

Még egy lavra van Oroszországban, mely azonban össze sem hasonlítható a már említettekkel. A pétervári *Nevszki-lavra* (Szvjeta-Troicko Alekszandro-Nevszkaja lavra) ez, mely egykorú a hivatalos orosz fővárossal. Nagy Péter azért alapította, s azért ajándékozta meg 1724-ben Nevszki-Szent-Sándor amaz ereklyéivel, melyeket addig a vladimiri kolostor őrzött: mert újonnan alapított fővárosa virágzásának legbiztosabb zálogául tekinté, ha azt a nemzeti szent helyek nimbusával veszi körül.

Nevszki Sándor vladimiri nagy fejedelem, nemzeti hős és szent volt, ki olyanforma helyet foglal az orosz történelemben, mint a mienkben Szent-László. Amaz a tatár-uralom idején a „hitetlen” svédek, ez a „pogány” kunok ellen küzd, mindkettő óriástermetű: egy fejjel magaslottak ki vitézeik közül. Még az sem igen tesz különbséget a két szent hős között, hogy Nevszkit,

mint Oroszország védszentjét, egész Oroszország tiszteli; mert Szent-Lászlót, az egész középkoron át, éppen úgy imádta egész Magyarország. Nézetem szerint jobban tisztelték, mint Szent-Istvánt, kinek imádását újabb keletűnek tartom. Szent-István képe soha nem fordul elő régi pénzeinken, míg ellenben Szent-Lászlóé Nagy Lajostól Mátyás király koráig mindig, s csak Mátyás alatt váltja fel Szent-László alakját – nem Szent-István, hanem a Boldogságos Szűz, mint „Patrona Hungariae”.

A pétervári várszerű lavra templomai közt legkülönb a szentháromság székesegyháza, melyet még Nagy Péter kezdett építtetni 1715-ben, állítólag azon a helyen, hol Sándor, Oroszország védszentje, 1241-ben megverte a svédeket és a német lovagrendet. A templom építését II. Katalin fejezte be 1790-ben. Itt nyugsznak Nevszki-Szent-Sándor tetemei egy ötméter magas tömör ezüst pyramis tetejére helyezett ezüst ravatalon. Az angyaloktól támogatott, s szentek életeit ábrázoló katafalkhoz legföljebb ha a prágai Nepomucenus Szent János halotti díszefogható. Itt is, mint Prágában, minden vert ezüsttel van borítva. Erzsébet cárnő bőkezűségéből, ki 1752-ben e katafalk felállítására engedett át a kolivani újonnan nyitott ezüstabánya termeléséből 1800 kilogrammnyi ezüstöt.

Nevszki-Szent-Sándor képe olajszínű, fára van festve és ezüsttel díszítve, mint minden orosz szent kép. Mert Oroszországban annyira tisztelik az ikonokat, hogy nem örömet engedik meg hamar pusztuló anyagokra alkalmazni. így a XVII. században eltiltották festett üvegeken tüntetni föl a szentek képeit, mert az üveg nem tartós, törékeny holmi. De még másra is ügyelettelt voltak e tárgyban. Egész a XVI. századig kizárólag a monostorokban készítették a szentképeket. Attól fogva laikusok is gyártják, de mindig erős egyházi ellenőrzés alatt. A zsinatok, a szentkép-készítők számára pontos utasításokat, rendszeres ikonographiai kézikönyvet szerkesztettek, mint egykor a byzanciak. Mert az átöröklött mintáktól való legcsekélyebb eltérés is eretnekség számba jő; olybá vennék, mintha akár a lithurgia szövegén változtatnának. S nem elegendő, hogy a művész értse a mesterségét, hanem tiszta kezűnek, tiszta életűnek is kell lennie, hogy méltó legyen pl. a Boldogságos Szűz képmásának elkészítésére. Az 1550-iki zsinat 43. törvénycikke

megszabja, hogy „a szentképfestő alázatos, szende, szerény, komoly legyen, ne veszekedjék, ne részegeskedjék, ne legyen tolvaj vagy orgyilkos, s általában őrizze meg lelki-testi tisztaságát. Az, amelyik nem tudná megtartóztatni magát, törvényes házasságra lépjen. Illő, hogy a festők gyakran látogassák a papokat, tanácsot kérjenek tőlük, s rendeleteik és utasításaik szerint éljenek, böjtöljenek, imádkozzanak s tartóztassák meg magukat.” (Ld. *Etude d'iconographie chrétienne en Russie*, par J. Dumouchel, d'après Bouslaief. Moscou, 1874.) Szóval a szentkép-készítés egy neme az isteni szolgálatnak, melyet csak igazhitű, tiszta életű ember végezhet. Tényleg máig jobbára a barátok monostoraiból kerül ki a legtöbb szentkép, s még arra is ügyelnek, hogy ne minden jött-ment kereskedjék velők. Még napjainkban is tiltakoznak az egyháziak az ellen, hogy a zsidók, mint nem igazhitűek, a szentképekkel vásárt üzzenek.

Miképp a kievi és moszkvaiban, úgy a pétervári lavrában is több temető van. Orosz főemberek, kivált a katonák, nagyon sokat adnak arra, hogy tetemeik a monostorok szentelt falain belül helyeztessenek örök nyugalomra. E szokás dús jövedelemhez juttatja a bazilikát. A lavrák nyílt temetőiben szabott ára van a sírhelyeknek; ellenben a lavrai templomok sírboltjaiba temetkezésért tetszés szerinti, azonban a szabadégalatti sírhelyek árát okvetlen jóval meghaladó alapítvánnyal kell fizetni.

A Nevszki lavra temetői közt kiválóan nevezetes a Gyümölcsoltó-Boldogasszony kryptája, melyben a cári család több tagja nyugszik, egyebek közt Natalia, Nagy Péter testvére, s egy másik Natalia, I. Pál cár első felesége. Továbbá Pánin gróf, I. Pál nevelője, gróf Razumovszki, herceg Beszborodko, s akit legelőbb kellett volna említenem: Szuworov, kinek sírján eme, saját maga által készített katonás rövidségű fölírat olvasható: „Itt nyugszik Szuworov.” A Szent-Lázár feltámadásáról nevezett szentegyházban s a hozzátartozó temetőben is síremlék síremléket ér. Ez az orosz főnemesség temetkezési helye, a Trubeckóiak, a Suvalovok, a Seremetjevek stb. sírjaival.

A pétervári lavra metropolitai székhely; roppant épületei egyik szárnyában papi szeminárium, 240 növendékkel, s egy felsőbb papi akadémia (duchovnaja akademija) 120 hallgatóval foglal helyet. E hallgatókból, valamint a fölszentelt bazilitákból

alakítják azt a nemes chorust, melyet a moszkvai Csudov muzseszkoi monasztjir énekkara mellett, Oroszországszerte a legkülönbek tartanak.

A régi zsidók harsogó trombitákkal, hárfával és a szintén pengető psalteriummal dicsérték az Urat. A római katolikus egyház a ceremoniális éneklés kísérésére, valamint a hívek áhítatának emelése végett, a VIII. században behozta a vízorgonát (orgánium hydraulicum), majd a XVII-dikban a fújtatóorgonát (orgánium pneumaticum). A renaissance művészi szelleme miseközben többféle hangszert kezd alkalmazni; fra Angelico és Rafaello lantot, hegedűt, traversát és virginát adnak az angyalok kezébe. S már Voltaire, a korabeli francia katolikus liturgiát tekintve, méltán nevezte a nagy miséket „a szegények operájának (l'opéra des pauvres)”.

Egyedül a katolikus hierarchia feje, a pápaság, maradt e részben is hűséges megőrzője az ó-keresztény tradícióknak. A pápa, saját vatikáni kápolnáiban *máig* nem engedi meg az emberi kéz alkotta hangszerek pengetését. Oly istenitiszteleten, melyben a pápa is részt vesz, nincs más zene, mint az emberi hang, az ének. Még orgona sincsen, mely – miután századokig mindig csak *ördög kintornája* (quinterna diaboli) gyanánt emlegették, újabb, időben a protestáns templomokba is széltére fölvetett.¹

A zene minőségére nézve, a római papság – de csak tulajdon palotája kápolnáiban – a Milanóban érvényben levő ambrozianus ritus és az orosz egyház, teljesen egy alapon állnak: az ó-keresztény hagyományok alapján. A görög orthodox egyház, amint a képzőművészetek közül csupán a mindenk fölött spirituális festészetet veszi igénybe, úgy zene dolgában is

¹ Még 1674-ben a protestáns Mihály deák, pápista erőszakoskodásnak bélyegzi codexében (közlve: „Egyetemes Philologiai Közöny” 1888. 160. 1.), a zene bevitelét a gyülekezetekbe:

Ez alatt nyögődnek most sok ekklézsiák,
Kik tanítóoknak híreket sem hallják,
Mise hallgatásra erőszakkal hajtják,
Ha azt nem követik, pénzzel bírságolják.
Az szent írás helyött virginát nyomtatják,
Az dudát közöttök nagy dallal fújtatják ...

egyedül a legszellemibbet, az imádsággal legjobban megférő éneket. Lelketlen fa vagy érc-hangszereket nem szenvedhet az Isten házában. Isten dicsőítésére kizárólag az emberi hangot, az élő muzsikát tartja méltónak. És pedig a lavrákban – a laodiceai zsinat határozataival megegyezőleg – csupán a barátok, diakonok, akadémikusok és szeminaristák énekét. Nők egyáltalán nincsenek a karban; egyedül az apácaklastromokban szabad szervezni merőben apácákból álló énekkarokat. A nép nagy áhítattal hallgatja a barátok énekét; sokan szemlátomást csak annak a kedvéért mennek a misére, mert amint vége az éneknek, rendesen egyszerre igen számosan hagyják el a templomot. Az az ének valóban fenségesen komoly, egyszerű és természetes, a basszus uralkodik benne és sohasem csap át vontatott vagy „birbitelő” hangokba, mint pl. a spanyol papoké.

A kincstár itt is – t. i. a Nevszki lavrában – szerfölött gazdag. A drágaságok és ritkaságoknak hosszú sora van kiállítva, mint aminők Szent-Sándor koronája, a Nevszki-Sándor rend nagy keresztye, melyet II. Katalin hordott, két arany kehely Katalin, egy Erzsébet, egy Mencsikoff herceg ajándékából, drágakövekkel és gyöngyökkel pazarul kirakott püspöki koronák. Nagy Péter és Katalin életnagyságú képei, Nagy Péter által esztergályozott püspöki pástorbot, valamint az az ágy, melyben meghalt stb.

Szóval van itt mit nézni a templomban és a kincstárban, s van itt mit hallani, a karének megzendülésekor. Mindamellett az egész telep, több okból, még csak egy napon sem említhető a másik két lavrával.

A kievi nagy monostor nemcsak a görög keresztyénségnek, de azzal együtt az orosz nép polgárosodásának is kiinduló pontja volt. Az látta el századokon át püspökökkel az orosz egyházat. Ott másolta le Szent-Hilarion a szent könyveket, melyeket Nikon kötött be a Szent-Theodosius által szőtt szövegekbe, ott írta Nesztor az ország, Simon és Polycarpus az egyház első krónikáit, Gergely barát a szentek életet. Ott működött Agapith szerzetes, az első orosz orvos, és Alyp barát, az első orosz festő. Szóval Kiev lavrája azt a missziót teljesíté, mit nálunk a benedictinusok, s maga Kiev olybá veendő, mint nálunk Esztergom.

A Moszkva melletti Szergiusz lavra hasonlóan nagy történelmi múlttal dicsekszik. A nagy-oroszok ősi szent helye, maga Moszkva városa meg az orosz művelődés tekintetében afféle mint nálunk Debrecen. Az orosz Alföld fővárosa, még úgyabban mint a hortobágyi metropolis a magyar Alföldnek.

Mi ezekkel szemben Pétervár? Újdonsült, nemzetközi jellegű hivatalos főváros, de még ez sem oly mérvben, mint nálunk Budapest, mellyel állami és társadalmi centralisatio dolgában csupán Franciaország Párizsa mérhető össze. S amint Pétervár csak az orosz birodalom s nem a Szent-Oroszország vagy az orosz nép valóságos főhelye: úgy lavrája sem emelkedhetett az ősi alapítású nemzeti lavrákkal egyenlő színvonalra. Még csak nem is állandó búcsújáráhely. Már pedig, amint a periodicus források sohasem érnek fel az állandóan csörgedezőkkel: úgy a csak időszakonként látogatott búcsújáráhelyek sem állják ki a versenyt a váltakozva kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de időhöz nem kötöttek, szakadatlanul látogatott búcsújáráhelyekkel.

Csupán egy alkalom van, midőn Pétervár központi helyzetéből folyólag, a pétervári lavrában annyian vagy tán még többen fordulnak meg, mint a moszkvaiban vagy a kieviben. Háború kitörésekor tódul a Nevszki-lavrába a sok katona, hogy megszenteltesse a barátokkal fegyvereit.

Európában még csak három nép van, melynek harcosai mindenkor megszentelt fegyverekkel mennek a tűzbe. Az egyik a török, mely Konstantinápolyban a Szelamlík, vagyis a szultánnak a mecsetbe menetele napján, a szent pénteki napon áldatta meg imámjaival hadi szereit; a másik a spanyol, mely kibontott zászlókkal, hadi rend és teljes katonai díszben, csengő muzsikával vonul nagy misére s annak végeztével szentelt vízzel hinteti meg a fegyvereket; a harmadik az orosz, mely a fegyverek megáldatása után szent amulettekkel is bőven ellátja magát.

Ily rendkívüli alkalmak kivételével a pétervári lavra nagyobb néptömegeket csupán bizonyos meghatározott szent napokon lát falai közt, nem úgy mint a Pecserszkaja- vagy a Szergiusz-tavra, hol permanens a búcsújárás. „Kiev – mondja Anatole Leroy-Beaulieu (*Revue des deux mondes*, 15 août, 1887) – a

keresztyén-világnak, sőt talán a föld kerekiségének legnagyobb búcsújáráhelyévé lett. Mondják, hogy egyetlen évben, 1886-ban egymillió zarándok fordult meg ottan.” A szentföldre is orosz zarándok, még pedig közönséges paraszt ember több megy évenként, mint egyéb keresztyén együttvéve.

És e kitünőleg búcsújárá nép semmi vonzódást nem érez a pétervári lavra és szent ereklyéi iránt. Mikor például én jártam ott, tavaly július végén, csupa idegent, más helyről való orosz és külföldieket láttam a monostorban, igazhitű paraszt búcsússal azonban nem találkoztam. Hogy miért nem? azt hiszem nyitjára akadtam.

Az orosz népnek mindenesetre a legjellemzőbb vonásai közé tartozik a tradíciók tisztelete, az a conservatizmus, mely pl. nem engedi meg, hogy hűtlenné váljék a régi két lavrához, s odaszokják a friss alapítású pétervárihoz.

Ez a conservatizmus elvitázhatlan s világosan tükröződik vissza nemcsak politikai, hanem egyházi institúcióikon is.

Ide s tova ezer esztendeje, hogy az orosz nép a görög-orthodox vallásra tért, s azon nagy idő alatt úgyszólván minden változás nélkül őrizte meg ősei hitét. Az isteni szolgálatot nem igyekezett művészeibbé tenni, mint a román népek s nem törekedett hitéletének bensőségét gyarapítani, mint a germán fajok.

Hitelveik ma is a 325-től 869-ig tartott hét első egyetemes zsinat határozataiban gyökereznek, ami azt jelenti, hogy ma is kora-középkor álláspontján vesztegelnek. Még a pápaság is, valahányszor kísérletet tett visszahódításukra, saját benső természetére, alkalmazkodni próbált dogmatikájukhoz. Beleegyezett, hogy a görög szertartásból maradjon ki, hogy a Szentlélek a fiútól *is* (filioque) származik. 1438-ban a firenzei zsinat a görögökre való tekintetből minősíté pusztá véleménnyé, facultativ hitcikkellyé a purgatórium tanát, melyet azok mindig elvetettek. A világi papok házasságára, s az úrvacsorának mindkét szín alatti kiszolgáltatására szintén szemet hunyt a pápaság; mert a görög-orthodoxok passiv ellenállása, conservatív magatartása nem engedett egy hajszálnyt sem, minek következtében napjainkban a dogmatikai ellentétek a két egyház között ki-egyenlíthetetlenekké váltak. A pápaság egyetemes püspökségén kívül ugyanis két oly dogma hirdettetett ki, amelyeket a keleti

egyház semmikép sem hozhat összhangba saját tanaival. Az egyik „Szűz Mária szeplőtlen fogantatásának” 1854-ben kimondott dogmája; a másik az 1870-iki, t. i. „a pápa személyes csalhatatlanságának dogmája, mihelyt ex cathedra beszél”.

' Ezek a – legalább formailag – mindenkép *újításoknak* veendő dogmák, meglábolhatatlan örvényt támasztottak a Curia és a görög egyház között. A cári egyház, midőn ama dogmákat visszautasította, méltán hivatkozhatott volna a tradíciók föltétlen tiszteletére, mely nálok erősebb mindennél, s mellyel a cári politikának mindenkor számot kell vetnie.

Nyilvánvaló ez, a naptár és az ünnepek sokat bolygatott kérdésében. A Julianum kalendárium, mely ma már tizenkét nappal marad hátra a napév mögött: sokak szemében mintegy kifejezi azt a hátramaradást, melyben az orosz világ van a nyugateurópaival szemben. E naptár érvénybentartása egyértelmű lenne azzal, mintha Caesar óta nem mozdult volna a világ. Mindamellet Oroszország nemcsak ősi földjén tartja érvényben azt az ócska és hibás naptárat, hanem rákényszeríté Lengyelországra is, Kopernicus hazájára, mely akkor, amidőn orosz kézre került, már a Gergely-féle naptárt használta.

Az orosz kormány azonban nem vetheti el a júliusi naptárt. Mihelyt a nép lelkiismeretéről van szó, a cári mindenhatóság sem érzi magát korlátlanak. A néphit, vagy a nép előítéletei még az autocratiánál is erősebbek.

A Gregorianum-kalendárium elfogadásában azt a nehézséget, hogy az egy pápa műve s arról neveztetik, még valamikép le lehetne győzni; de nem lehetne a nép ellenzését, mely a napok megállapított rendjének felforgatásában minden fennálló rend elleni forradalmi merényletet látna. Orosz államférfiak s írók is úgy gondolkodnak, a kalendárium megváltoztatása - bármennyire diktálná a józanész – a nép hagyománytisztelete miatt teljes lehetetlenség.

Oroszországban tömérdek az ünnep, melyeket azonban nem úgy ülnek meg, mint az angolok, kiknek áhítata az ó-zsidók szombatnapi kegyes gyakorlatára emlékeztet. Az orosz ember az ünnep felét a templomban, felét a kocsmában (traktir) tölti. Tétlen, buta nyugalom és az ivás lévén összes élvezete: azokat igyekszik kielégíteni. Megjegyezték, hogy az oroszban az ünnepi

szó (prazdnik) a „renyhe” szótól (prazdnyi) származik. S mivel a renyhesség minden rossz forrása, a gyakori ünnep igen gyakran vezet erkölcstelenségre. A kormány efféle, de még inkább közgazdasági indokokból megvizsgáltatta a dolgot a földművelésügyi enquête-tel, mely kimutatta, hogy Ó-Oroszországban egy év alatt a görög-orthodoxoknak mindössze csak 245 munkanapja van, míg a róm. katolikusoknak 270, a protestánsoknak 290 munkanapjuk. Erre a kormány, a vele kapcsolatban lévő pétervári szent-synodus, mint legfőbb egyházi hatóság révén és nevében, rendeletet adott ki, hogy némely ünnep nem observálendő.

A rendeletnek azonban, bár teljesen törvényes formában a szent-synodus által dekretáltatott, a gyakorlatban semmi hatása nem lett. Így pl. Szent Illyés és a kazáni Isten-anya a legkedveltebb ünnepek máig, bár hivatalosan kitöröltettek az ünnepek sorából.

Éppen Szent-Illyés napján, aug. 1-én (júl. 20.) Szent-Péter-várott lévén, tanúja voltam a processiónak, mely a kazáni székesegyháztól (Szobor Kazanszkoj Bozsiej Mater) kiindulva tesz körutat a városban. A csudatévő Istenanyja-képet – melyet 1721-ben szintén Nagy Péter hozatott Moszkvából Pétervárra, hogy a hely szentségét s látogatását emelje –, azt a nagy ereklyeképtáblát négy ember veszi a vállára, s tengernyi néptől körülvéve hurcolja meg a városban. Bár folyvást a legszelebb utcákon, a Nevszki-Prospecten, a Bolsaja Szadovaján stb. mennek, mindamelllett iszonyú a tolongás mindenütt, mert sok az ember, s mindenik a szentképhez akarna érn *menetközben*. Ezért töri magát ezer meg ezer ember, s ezért verekednek a kép közvetlen közelében. Az ikon előtt lovasrendőrök nyitnak utat, s nyomukban siketítő zaj, lárma, szitok és ütlegelés közt gyorsan viszik tovább a képet.

Szóval Szent-Illyés napját ma is csakúgy ünnepnek nézik, s akként ülik meg, mint elődeik. A nép conservatizmusa hitbéli dolgokban századok óta visszataszít minden változtatást, a legparányibbat sem engedi meg.

Midőn a XVII. században Nikon moszkvai patriarcha a biblia fordítását, az ének- és imakönyveket revideálni, vagyis többé-kevésbbé újítani merészelte: amiatt az 1666-iki moszkvai

zsinaton tömérdeken szakadtak el az egyháztól, kik magukat aztán ó-hitűeknek (sztarovjerci) nevezték, míg ellenfeleiktől szakadóroknak (raszkolniki) bélyegeztettek.

S mi volt a botránykő, mely a szakadást előidézte? - Merő apróságok. Az ó-hitűek először is másképp írják Jézus nevét, mint a görög-orthodoxok. Nem első eset, hogy pusztán philologiai kérdés vallási térre tereltetett. Vuk szerb költő ellen is egész vallási háborút indítottak a papok amiatt, hogy a latin alphabetum jottáját be merte vinni a cyrill-írásba. Vagy nálunk a „keresztyén” és „keresztény”, mely voltaképp ortographia, vagy kiejtés dolga, egész a mai korig érő állandó vitát idézett elő; a katolikusok következetesen keresztényt, a kálvinisták keresztényt írnak és mondanak.¹

De mindez alig számít a sztarovjercik főlháborodásához képest, kiket ilyenfajta eltérés indított elsősorban az elszakadásra. A többi ok is hasonló ehhez: a sztarovjercik nem három újjal vetik a keresztet, mint a görögkeletiek, hanem csak kettővel; kétszer éneklük az alleluját, s nem háromszor; az úrvacsoránál nem annyi darab kenyeret használnak, s az oltár és a templom körül nem keletről nyugatra, hanem nyugatról keletre mennek. Dogmatikai különbség nincsen a két egyház között. De a külső ceremóniáktól való legcsekélyebb eltérés, az *egyetlen* ezredév alatt, elegendő volt arra, hogy néhány millió orosz örökre odahagyja azt az egyházat, mely a hagyományos szokásokat csak érinteni is merészelte.

Ebben nagy tanulság rejlik. Mutatja, hogy a traditionalis cári politika mennyire a népben gyökerezik, mennyire kifejezője a minden újítástól iszonyodó népszellemnek.

Búcsújáráhelyek Oroszországban, Bpest, 1888. 48 l.

¹ „Kálvinista, mert a keresztényen szót mindig erős „ty”-vel „ny” nélkül ejtette.” Kálmán Dezső: Csalánlevelek. Kölesd, 1882. 53. lap.

6. A csensztochovai-lavra.

Felolvasás 1888.

Pétervárból hazajövet, még egy búcsújáráshelyet látogattam meg, az Orosz-Lengyelországban fekvő csensztochovai pálos zárdat, melyről érdemesnek tartok néhány szót szólani.

Varsó és Krakkó között, a vasút mentén fekszik Csensztochova városa, melytől nyugati irányban, félóra járásnyi távolságra, hegynek menő négyszeres íasor végén emelkedik a Fényes halom (Clarus mons, lengyelül Jaznagóra), a búcsúsok célpontja.

Földrészünk minden nevezetesebb búcsújáráshelyét, Gibraltártól a Finn-öböl, autopsia után ismerem. S így saját tapasztalatomból állíthatom, hogy amint a görög-orthodoxoknál Kievhez, úgy a római katolikusoknál Csensztochovához íogható nincsen.

Nemcsak az évenként több mint százötvenezerre menő búcsúsok száma, de főképp azok magatartása teszi ezt páratlanná a katolikus egyházban. Amint ugyanis belépnek a templomba – vagy ha oda be nem férnek, a kegyelemképek a templom külső falaira kifüggesztett másolata előtt –, térdeplés helyett arcra vetik magukat. A mozdulat oly heves és oly hirteleni, hogy homlokuk többnyire nagyot koppan a kövezeten. Ekkor szétvetik karjaikat s így, a *symbolicus* latin kereszt alakjában a földön arcukra borultan várják végig a misét. A hívők ily exaltatiója sehol másutt nem látható. S ez éppoly megragadó, mint maga az istenitisztelelet.

Reggel hat órakor megkondul a monostor valamennyi hangja, a choruson eljátsza a zenekar az üdvözlő hymnust s benn a templomokban megkezdődnek a szent misék. A főtemplomban hatezer ember fér el; egy-egy fülkében, a karzaton, a templom oldal- és mellékhajóiban kisebb-nagyobb csoportokba verődnek össze a hívők s úgy vesznek részt a misében, mely alatt a főhajóban az üdvözlés első részét egy fiatal szerzetes solo énekli lengyel nyelven, második részét pedig a nép veszi át tőle orgonakisérettel. Az exaltatio mind nagyobb, nőttön nő, míg vége felé – énekben és arcokon kifejezve – legmagasabb fokra hág. A jelenet megrázó hatású; aki egyszer látta, sohasem felejtí el.

Az istenitisztelelet pálosok végzik, kiknek öltözete fehér

kámzsa, csuklyás vállkendővel. Egy öregebb még visel szakállat, a többi nem. Ha kimennek a zárdából, a rend szabályai értelmében fekete köpenyt öltenek magukra. Mindössze tizenhatan vannak s ennél fogva kivált nyáron, alig győzik a templomi szolgálatot és a lelki gondozást. Egyedül papokat fogadnak bennlakó vendégekül, de a vendéglátás fejében, felkérik őket, hogy a gyóntatásban segítségükre legyenek. Még a múlt évtizedekben több magyar származású szerzetes lakott köztük, ú. m. egy Eszterházi, továbbá Pater Chlebek és Pater Adrianus Nitsch, Pater Tiburtius és Pater Anastasius Rác, Nyitra-Ivánkáról; ma már egy magyar sincs a zárdában.

Csensztochova pálosait igen kedves, rokonszenves, egyszerű embereknek találtam. Amint megtudták, hogy magyar vagyok, oly lábra helyezkedtek velem szemben, mintha régi jó barátok lettünk volna. Egy álló hétig reggeli hat órától esti kilencig dolgoztam magyar-tárgyú művekben gazdag könyvtárukban,¹ honnan d. e. és d. u. ki-kihívtak uzsonnára, mely tokaji borból és egy szelet sonkából állott. A szomorodnival tüzesen tudnak koccintani s rendesen hozzáteszik:

Venger polák, dva bratanki,

I do szabii i do szklanki (v. hulanki).

azaz: magyar és lengyel két jó barát, akár ivás, akár kard dolgában.

Megajándékoztak egy tekercs szentelt gyertyával s megmutatták a legújabb csudát. A kegyelemkép éjszakára fehér lepellet van leborítva. Minapában szentségtörő kéz nyúlt hozzá éjnek éjszakáján; tenyere azonban az érintés percében egyszerre lángot vet, megpörköli a vásznat s mind az öt ujja nyoma, élesen körvonalzott égés-folt alakjában marad vissza rajta.

Az a csudatévő kegyelemkép, a zarándoklatok célpontja, „Fekete Szűz” nevet visel. Az ájtatos hagyomány szerint Szent Lukács evangélista festette Jeruzsálemben („imago Thaumaturgae Virginis à D. Luca Hierosolymis depicta, inde Constantinopolim, post in Russiam translata”. (Andr. Eggerer) *Fragmen panis corvi Proto-eremitici. Viennae, 1663. p. 172.*), a Szent-Szűz ciprusfa asztalának deszkájára. A Boldogságos Szűz képe görög ízlésben

¹ Erről bővebben írtam: „A censztochovai pálos nyomda magyar tárgyú termékei” című közleményemben: *Magyar Könyvszemle, 1887. évf. 139-152. lap.*

van tartva, vagyis aranyos mezőben, feketés-barnára van kifestve. A kiseded Jézust látjuk Mária balkarján, amint jobbját áldásra emeli, míg balkezében könyvet tart. A Szent Szűz sötétbarna arcán két mély vágás nyoma látszik, melyet állítólag egy tatár ejtett volna rajta. A kép egyébként igen kicsiny és jelentéktelen. Egy ébenfa-oltáron áll, mely négy oszloppal s hat ezüst angyalkával van díszítve. Az oltáron s körülötte jobbra-balra, tömérdek fogadalmi tábla s fogadalmi jelvény: ezüst vagy viasz kéz, láb, szem, fül s több efféle emberi testrész, mely a csudatévő Boldog Anya közbenjárása folytán gyógyult meg.

A Fekete Madonna mellképének másolatai nálunk is igen elterjedtek. Özvegy báró Pető Jánosné varazsdmegyei Lepoglaván a csensztochovai Boldogságos Szűz képmásával díszített oltárt állíttatott még 1672-ben. (Benger: *Annalium eremi-coenobiticorum ord. fratrum eremitarum S. Pauli primi eremitae vol. II. Posonii, 1743. p. 107.*) A csensztochovai Máriakép jelenleg is látható a budapesti egyetem templomának főoltárán, valamint az esztergomi Bakocs-kápolnában, úgy hogy a nálunk is ismeretebb szentképek közé sorozandó. Engem például itthon figyelmzettettek arra a sajátságára, hogy akármiként forgassuk, nézzük bár jobbról vagy balról: Szűz Mária mindenkor a szemünkbe néz.

A labirinth-szerű zárda és templomai, öt-szögletes csillagalakú várerősség közepén emelkednek. A külső várkapu fölött a Lubomirszki-címer díszlik, kőből kifaragva; e fölött Isten Anyja s egyéb szentek képe e fölirattal: *Sub tuum praesidium*. Felvonó hídon keresztül jutunk a második kapuhoz, melyen Szaniszló Ágost lengyel király márványba vésett képét szemlélhetjük. A harmadik kaput a pálosok által különösen tisztelt „hétfájdalmú Szűz” képe¹ díszíti s a negyediket Ulászló opoliai herceg képe, amint a Fekete Szűz ikonát átadja a pálosoknak.

A négy kapun áthaladva nagy kockákkal kirakott tágas térre jutunk. Előttünk a főtemplom, homlokzatán a Mária-kép nagy másolatával. E főtemplom tornya mérföldekre ellátszik; mert egy végetlennek látszó rónaság egyetlen dombját koronázza s különben is rendkívül sugár, magas. A hét emeletes építmény három felső emelete bádoggal borított fából van, melynek leg-

¹ Borsodmegyei Sajó-Lád mellett ma is fennáll a „hétfájdalmú Szűzről” címzett kápolna, melyet a pálosok építtettek.

tetején a pálosok jelvénye: egy fekete holló, amint a pusztában tengődő Remete Szent Pálnak egy cipót visz a szájában.

Nemcsak a városon belül, de az előtte elterülő széles domboldalon is, hajnalhasadtától késő estig állandóan tömérdek zarándok és koldus zsi bong. Egész vásár folyik ottan. A vár tövében négy sorjával fölállított fabódékban árulják a szent tárgyakat s közhasználati iparcikkeket. A domb másik felén szabad ég alatt négy sor lacikonyha. E két telep között és körül, a Jaznagóra bogárhátú lejtőjét a kocsikon jött zarándokok beláthatlan sokasága lepi el. Augusztus 24-től szeptember 1-ig - mialatt Csensztochovában tartózkodtam - a búcsúsok száma napról-napra szemmel láthatólag növekedett, azon arányban, amint közelebb-közelebb esik Kisasszony, vagyis a főbúcsú napja, szeptember 8-ika.

A tömeges búcsújárásban a vallási eszmén kívül kétségtelen része van a politikának is. Aki Jaznagórára megy, hogy a *Regina Regni Poloniae* előtt bemutassa hódolatát: az nemcsak vallásosságát, hanem egyszersmind jó lengyel hazafi voltát is demonstrálja.

A Lengyelország minden részéből idesereglett hívők szabad ég alatt ütik föl sátraikat. Nagyobb részök kocsin és gyalog érkezik, vasúton aránylag kevesebb. Férfiak és nők körülbelül egyforma számmal; természetesen közönséges, kirívó köznépi viseletükben. Mert a zarándokok külső jelvényt, tapasztalatom szerint, csupán Francia- és Spanyolországban hordanak.

Franciaországban a Lourdes-ba és Paray-le-Monialba kéjvonatokon utazó zarándokok mellén: fehér mezőben kék keresztkével ékesített kokárdákat láttam.

Spanyolországban pedig, San Jago de Compostellában a teljesen középkori zarándok-costume szemléletében gyönyörködhettem. Compostellában a zarándokok keresztben végződő hosszú bottal járnak, melyen vizes edényül szolgáló karcsúnyaku kabak vagy lopótök lóg. - Hagymával, sajttal és kenyérral tömött koldustarisznya fityeg válllaikon s nagy karimájú kalapjuk zsinórra függesztve veri hátukat, mint a gyűdi vagy radnai búcsúsokét. Rongyos ruhájok barna daróc, megrakva kagylókkal, mint a zarándokság ősi jelvényeivel. A tengeri kagyló régi symbolum, melyet a középkorban a szent földre menő continentalis népek

zarándokai azért aggattak magukra, hogy szembetűnően igazolják, hogy csakugyan elmentek földetlen földre.

Ha behatóbban szemügyre vesszük a lengyelek szent helyét, teljesen azt a hatást gyakorolja ránk, mintha magyar zár-dában lennénk. Ennek az a magyarázata, hogy Remete Szent Pál szerzete az egyetlen magyar alapítású római kath. szerzetrend: boldog Eusebius esztergomi kanonok műve; és specialiter a csensztochovai rendház első lakóit hontmegyei Mária-Noszt-ráról telepíté ide még 1382-ben, Ulászló opoliai herceg, előbb, Nagy Lajos korában, Magyarország nádora.

A pálosok magyar és lengyel tartománya közti kapcsolat mindvégig szorosan fennmaradt. Mindkét provincia fővezére, vagyis generálisa Magyarországon lakott, és pedig a török hódításig Buda-Szent-Lőrincen, aztán Mária-Thallban Pozsonymegyében. A pálosok anyakolostorának emlékét máig őrzi a budai hegyekben a Jánoshegy mellett, a Szép Juhásznővel szemközt eső domboldal, melyet a budai hegyek közt a török pusztítását szerencsésen átél legrégebb lakosság, t. i. a toki parasztok, máig *Pálhegyének* neveznek.

A magyar pálosokkal való szoros összefüggés magyarázza meg, hogy a csensztochovai klostrom minden zegében-zugában magyar vonatkozású tárgyakra bukkanunk.

íme, mindjárt a templom bejáratánál Szent István és Szent László magyar királyok és Szent Imre magyar királyfi életnagyságú képe. Szakállas, bajuszos álló alakok; az előbbiek jobb-jában jogar, baljában az ország almája, vállaikon arannyal áttört fehér palást. Szent István szőke fürtjein a német császári korona.

A zárda előcsarnokát alighanem Utjesenovics György, – ama híres Fráter György – egykor itteni, majd sajó-ládi pálos perjel, később váradi püspök és bíbornok építtette. Én legalább arra magyarázom, hogy az egész pitvar kizárólag az ő életéből vett frescókkal van borítva. Az első falfestmény Fráter Györgyöt, rendtársaitól körülvéve, mint csensztochovai pálos perjelt állítja szem elé. A másodikon püspökké avatják („Factus Episcopus Varadiensis, Regii Thesauri Praefectus”) Izabella királyné jelenlétében. A bejárat fölött lévő, elmosódott feliratú harmadik festményen, a pápa lábainál zsámolyon térdeplő Martinusiust III. Julius pápa és V. Károly császár a kardinálisok gyülekezetében

a bíborral övezik. A negyediken meg van örökítve, amint az alvinci kastélyban leszúrják („Cardinalis Martinusius ... â subordinatis sicariis transfigitur”) s a felírat szerint „Jézus Mária!” kiáltással kileheli lelkét. A bíbornok pálos ruhában van lefestve, holott tudvalévő, hogy nyusztprémes hálóköntösben volt, mikor meggyilkolták. A gyilkosok négyen vannak, mi szintén épp úgy nem egyezik a történelmi valósággal, mint e képsorozat több jelenetének részletei; a „Jézus Mária” kiáltás azonban historicum. Végre az utolsó fresco Fráter Györgyöt a ravatalon mutatja bíbor paláttal borított pálosrendi fehér csuhában, hosszú ősz szakállal. Ez is aligha felel meg a valóságnak. Utjesenovics, a trakostyáni várban, gróf Draskovics Iván birtokában máig meg-lévő olajba festett XVI. századi képe (könyomatban közli Og. Utiesenovic: *Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiesenovic, genannt Martinusius*. Wien. 1881.) szerint, borotválkozott.

A földszinti folyosókon a magyar pálosok őseinek arképeit látjuk olajfestményeken megörökítve. Ott van Szent András Zoërdardus és tanítványa Szent Benedek („Zorardi vitae aemulus”), a nyitrai remeték, Boldog Vác („Beatus Waac”) stb., valamint Salamon magyar király képmása, e fölirattal: „Salomon Rex Ungariae, belli domestici pertaesus, reiectoque regni terreno, solitariam vitám exemplo S. Gerardi arripuit et Paulinus Eremita factus. Vixit sanctissime. *Al* 1106.” A király pálosrendi fehér kámzsát visel, melynek kordáját veri ősz szakállal.

Az első emeleti folyosókon igen nagy kép tárja föl azt a jelenetet, amint Nagy Lajos magyar király fényes kísérettel viszi Szent Pál tetemeit Buda-Szent-Lőrincre.¹ Ezzel egy sorban Lukács atya, hársfaágat tartva kezében, jelenik meg Nagy Lajos előtt. Odébb Ferenc atya, amint megfogja a szarvast, Tamás atya, amint Mátyás király előtt – a felírat szerint – jövendőt mond: „B(eatus) F(rater) Thomas ordinis Paulini generalis, dono prophetiae illustris, Matthiae, Ungariae regi, victoriam et diem obitus

¹ V. ö.: „Az fölül megmondott érsek (Demeter) azért és legát nagy sok pispéköket és egyházi népeket egybe győjtván és sok szegények bodogok hozzájok gyűlvén, vévé fel az szent tetet és vivé Szent-Lőrinc mártírnak egyházában Buda fölött, Mindszent havának tizennégyed napján, azaz Szent Bereck konfessornak másod napján;” stb. „Remete Szíz Sz. Pál ősonknek kihozásáról.” Közli Toldy: *Magyar szentek legendái*. Pest, 1859. 152., 153. 1.

praedixit. A(nno) 1476.” Számos nagy kép mutatja boldog Eusebius esztergomi kanonok életeseeményeit. Egy régi, a XVII. század elejéről való festmény Bertalan pécsi püspök vonásait őrizte meg (Bartholomeus Quinque-ecclesiensis episcopus primus, Paulinus Eremitas in claustrum congregat stb.).

A második emelet folyosója kizárólag magyar paulinusok arcképcsarnoka. Ott látjuk a rendből kivált Fráter Domonkos („operibus charitatis erga pauperes illustris, mercedem caelestem recepit a. d. 1370”) és Péter nyitrai püspök (1405), Mihály zág-rábi püspök, Dénes kalocsai érsek (1370), István szerémi püspök (1577), Szakolyi János csanádi püspök („B. F. Joannes Zakoli... archiepiscopatum... Colocensem sibi oblatum reiecit et plenus bonis operibus caelum adiit a. 1404.”), valamint dicső elődjének, a róla Gellérthegynek nevezett helyen vértanúi halált halt Szent Gellértnek arcképét, ki a fölírát szerint: „e Palaestina Paulinum Eremum in Ungariam primus intulit et coluit.” Szent Gellért borotvált fejű, csak nagy agya fölött van olyanforma üstöke, minő a XVII. századi magyarok közt volt divatban. Zsinóros fehér ruha van rajta, mellette vörös süveg; a földön látjuk elterülve, körülötte a pogányok, kik – a legendától eltérőleg - agyonkövezik a szentet.

Érdekes és ritka példány Fráter György képmása, melynek fölírata:

F. Georgius Martinusius, primum ordinis generalis, deinde episcopus Vesprimiensis et S(acrae) R(omanae) E(cclesiae) cardinalis, regni Hungariae thesaurarius et gubernátor, a perfidis occisus. Vindicante Deo caedem innocens deciaratus. *Al* 1551.

Vége ott van még annak a – tudtommal egyetlen, eddig ismeretlen képe, akit legelőbb kellett volna említenem, t. i. Báthori Lászlóé, a biblia legrégebb magyar fordítójáé. Báthorit vörös kordával övezett pálosrendi fehér ruhában látjuk, össze-rogyva, öt barát által fönntartva, támogatva. Képe alatt e sorok:

B. F. Ladislaus Bathoreus, mundi spretis illecebris, rigorem vitae monasticae constantissime tenuit et missae sacro peracto officio, in manibus fratrum laetus expiravit. *Al* 1457.

A kincstár is tele van magyar emlékekkel, melyek közt legnevezetesebbek Báthori István kardja és fészülete, valamint a Hedvig királyné, Nagy Lajos leánya által a klastromnak aján-

dékozott szebbnél-szebb, drágagyönggyel és aranyfonallal kivarrott dombormívű misemondó ruhák.

Látnivaló, hogy Csensztochova Fényeshalma valóságos magyar múzeum. Mindamellett híre s neve újabb időben nálunk teljesen elhomályosult. Azt hiszem leginkább azért, mert magyar katolikus papoknak – kik a dolog természeténél fogva leginkább érdeklődnének e hely iránt, igen meg van nehezítve odautazás. Még protestáns lelkészek is bajosan juthatnak orosz területre. Éppen most, 1888. február havában történt, hogy Sommerville skót prédikátor Szalay József ref. lelkész kíséretében Bukarestből Oroszországba akart menni. De az orosz konzul kijelenté előttük, hogy prot. lelkészeknek csak akkor állíthat ki útlevelet, ha azok föl tudják mutatni a pétervári görög-orthodox synodus engedélyét.

Római katolikus papoknak mielőtt az orosz határt átlépték, reversalist kell kiállítaniok, hogy nem titkos jezsuiták; s nekik is mint a zsidóknak, a követség útján az orosz belügy-minisztériumhoz kell folyamodniuk útlevélért. így esik, hogy harminc év leforgása alatt, a monostor könyvtárában őrzött vendégkönyv tanúsága szerint, mindössze két magyar katolikus pap fordult meg Csensztochovában, u. m. Dr. Zalka János, ittjártakor (1862 aug. 8.) még széplaki apát és esztergomi kánonok, jelenleg győri püspök, és Bunyitay Vince váradi megyebeli szentszéki ülnök, m. akadémiai tag.

Közönségünk ismeretei gyér voltának tulajdonítom, hogy oly csekély érdeklődést gerjesztett nálunk az 1888. január hóban lapjainkban regisztrált rövidke közlemény, mely szerint a csensztochovai klastromot orosz katonaság szállotta meg, s kiverte onnét a barátokat.

E hírnek, ha eléggé ismerjük Csensztochovát, mindenkép megrázó hatásúnak kellett volna lenni, éppen minálunk, és pedig a következő okokból.

Csensztochova mint várerődítmény, elsőrendű fontosságú. Ez az egyetlen magas halom, mely a porosz határ mentén elvonuló nagy síkság fölött mintegy uralkodik. Stratégiai értéke megbecsülhetetlen. Csensztochova utolsó menhelye volt egy magyar eredetű institúciónak, a pálosok rendjének, mely a monostor elfoglalásával kitöröltetett az élők sorából.

Csensztochovát oly tiszteletben részesítették a lengyelek, mint akár a mohamedánok Mekkát vagy Medinát. S az az orosz kormány, mely mindeddig nem mert hozzányúlni, mely inkább lassú kihalásra szánta a benne lakó szerzetet, amennyiben nem engedte meg újabb rendtagok fölvételét: most egyszerre, egy csapással megsemmisíti. Ez a tény föltárja előttünk az orosz hatalom elszántságát.

Az időpontot valóban jól választotta meg. A katonáival megrakott Lengyelország moccani sem mer. Egy hang sem emelkedik e despoticus rendszabály ellen, melynek kíméletlenségére ugyancsak ráillik Beranger híres mondása: akik a hatalom harangját húzzák, azon kívül semmi más hangot nem hallanak...

Mi azonban kezünkbe vesszük a szent könyvet, s abból olvassuk, minő váratlan fordulatot vehet gyakran az erőszakos politika. Töméntelen sokaságáról méltán nevezhetjük az orosz sereget „Sisera hadának”, melyről így emlékezik a biblia:

„Oszevgyűjté annakokáért Sisera minden szekereit, kilencszáz vasszekereket és minden népet, mely vala vele, a pogányoknak városából Harósethből a Kison patakja mellé.” S két sorral alább olvasható ama hadnak vége: „És megrontá az Ur Siserát, és minden szekereket... és leszalla Sisera a szekérből és fut vala gyalog.”

Búcsújáráhelyek Oroszországban, Bpest.

7. Simancas.

- Úti naplóból. -

Valladolidból jó lovakon háromnegyedóra alatt elértem spanyolországi utazásom főcélpontját, Simancast. Hepehupás vidéken, a Pisuerga mentén vezet odáig a jókarban tartott tor-desillasi országút. Köröskörül a láthatáron sehol egyetlenegy fa, sehol semmi zöld, augusztus elseje van s az afrikai hőség sárga avarrá tette az egész vegetációt.

E sivár táj minden röge történelemről beszél, mint általában oly vidékek, melyek nagy nemzetek régi fővárosait környezik. Valladolid sokáig volt a castiliai királyok székhelye.

S éppen itt a Tordesillas és Valladolid közötti halmokon kalandozott közel négyszáz évvel ezelőtt Habsburgi szép Fülöp özvegye, Donna Juana, melléknevén „az örült”. Borzalmas történet; olyan, amilyennel telvék Spanyolország évlapjai. Mikor a kicsapongó férj halálravált, s a mirafloresi zárdában „örök” nyugalomra tették: özvegyén ismét kitört a féltékenység tébolya, ami pokollá tette volt együttélésüket is. Megparancsolta a burgosi érseknek, hogy nyissa fel a koporsót, mert az a gyanú kínozta, hogy elrabolták szíve bálványát. Csak akkor nyugodott meg, mikor egy könnyet sem ejtve, megérintette a holttestet. A zöldszemű szörny újabb rohama arra készítette a szerencsétlen asszonyt, hogy férje holttestét Granadába vigye, elhalt anyja koporsója mellé, mintegy annak a felügyelete alá. Három püspök s tömérdek pap kíséretében négylovas kocsira tétette s vitte Valladolid felé. Mindenkor éjszaka, fáklyafénynél, nagy lassan haladt előre a szomorú menet, időről-időre gyászistenítiszteletet tartva. Éjszaka kellett menniök, mert a királynénak az a meggyőződése, hogy özvegyeknek, kik éltek napjától elestek, fényes nappal nem szabad kitenni magukat kíváncsi emberek szeméinek. A koporsót többízben felnyitották, mert egy karthauzi szerzetes oly királyról beszélt előtte, ki tizennégy évvel halála után egyszer csak feltámadt. Ez a dőre remény tartja az életet a minden egyéb iránt közönyös asszonyban. A hornillosi major táján bolyongva, egy kolostor előtt vonult el a gyászmenet, melyet barátkolostornak vélték. Be is vitték a holttestet, mikor az özvegy nagy rémületére megtudta, hogy az a feketéllő nagy épület – apácaklastrom. Menten kivitette féltett kincsét a *nők* köréből a mezőre, megnyitatta a koporsót, megérintette a testet, s így csillapodott meg. 1506-tól 1509-ig számtalanszor ismétlődött e tájon hasonló jelenet, melynek művészi megörökítése a madridi múzeum egyik legbecsesebb újabb festménye. Donna Juanát, az örültet, végre is atyja, Katholikus Ferdinánd, az egyetlen ember, kinek szavára hajtott valamit, rá tudta birni, hogy Tordesillasban, Simancas mellett a Santa Clara kolostorban csakugyan örök nyugalomra helyezze Don Felipét, a szépet.

A másik nagy történelmi emlék ugyan e vidéken, nem pusztá emlékezés, hanem érzékelhető valóság.

Amint Simancashoz közeledünk, kocsink nagyobbacska

halomra kapaszkodik. S mihelyt elérjük a tetőt, hirtelen előbukkan a puszta vidék egyik emeltebb pontján, egy kecses formájú, soktornyú vár, kerek bástyákkal, fogasolt falakkal, egész ép állapotban, mintha csak ma rakták volna. Tiszta renaissance-munka, Alonso Berruguete, Juan de Herrera, Francisco de Mora mesterműve. Úgy uralkodik környezetén, a halmos tájon és a Pisuerga mentén, mint Sabác vára a Száva fölött, vagy Vég-Szendrő a Dunánál. Formája is hasonló ezekhez. Lát-szik, hogy egyugyanazon kor művészetének gyümölcse mindenik.

A vár tövében köröskörül mély árok húzódik, melyen két felvonóhid van. Háta mögött, a lankán és a fensíkon az 1200 lélektől lakott városka zsugorog szegényes házaival, melyeket az útról egyáltalán nem lehet látni. Csak a templom tornya ragyog ki az országútra.

Egykor a vár Castilia admiráljainak tulajdona volt. Azoktól vásárolták meg az állam részére, s Ximenes bíbornok itt helyezte el az ország *főlevéltárát* (Archivo general del Reino). A burocraticus modern állami rend nagy emlékjele ez intézmény, melynek szervezése és első berendezése, egyik kiváló érdeme Don Diego de Ayalának, V. Károly kitűnő titkárának.

A várral szemben, az országút túlsó felén, egy útszéli csárda (posada) az egyetlen épület. Afféle „kutyakaparói rongyos csárda”. Csak az a különbség köztük, hogy ez emeletes. Kocsim itt állt meg, s én azzal a kíváncsisággal léptem a csárdába, mely nagyon is indokolt, mikor előreláthatólag hosszú időre szánt tartózkodási helyemet szemléltem benne,

A pitvarban nagy csoport paraszt áll és ül. A jobbmódúak, kiket itt charróknak hívnak, mely azt jelenti, amit nálunk a „kékbeli” – sötétkék posztómándlit viselnek, bársony pisztolynadrág, harisnya és kivágott cipő, derekukon széles kendő-öv, e fölött atlasz-kendő, gallértalan fehér ing s nagy karimájú kalap egészíti ki öltözetüket. A szegényebbje beköti a fejét, s erre veszi fel a kalapot; továbbá csinvat kitli, tarka ing és posztó vagy csinvat nadrág különbözteti meg gazdagabb társaitól.

A pitvar hátterében, nyitott tűzhelyen, szolgálóra akasztott bográcspan fő a paprikás. Mégpedig igazi paprikás; mert a spanyolok, az északiak kivételével, általában még az alföldi magyar embernél is jobban megpaprikázzák ételeiket.

Kellő méltósággal, nagy lassan közeledik felém egy jól megtermett alak, ki fejét megbiccentvén, ezzel szabályszerűen bemutatta magát, hogy ő a csárdás (posadero). Egyúttal átveszi kalauzolásomat. Rozzant lépcsőn vezet föl a tanyámra, az egyetlen vendégszobába, honnét csak pár napja távozott Gindely Antal, a csehországi főlevéltárnok, ki a harmincéves háború történetére kutatott az itteni levéltárban.

A tágas, háromablakos szoba, mely mellett még egy kis kamra is van, meszelőt nem látott tán évtizedek óta. Nyomorúságosan van fölszerelve, rozoga bútorok, csorba és fületlen kőedényekkel, piszoktakaró, körülvörös paplannal, az asztalon ostyepkaalakú fehér agyagkorsóval, mely hidegen tartja a vizet. Ablakain legyek ezreinek nyomai feketéllenek, ajtaján nincsen zár, csak egy fakallantyú, mellyel éjszakára be lehet reteszelni a szobát. Természetesen csak úgy, hogy a legcsekélyebb külső nyomásra, a szoba közepén van az, aki akarja. A padló, a keresztgerendákra fektetett deszkákból áll, melyek közt akkora hézagok vannak, hogy a földszinten bográcsost készítő alakokat egész kényelmesen szemügyre vehetjük. Nem is igen tanácsos itt együltő helyünkből megmozdulni s fel s alá járkálni, mert a vékony padló a gerendák közé eső részén úgy meghajlik alattunk, mint a jó friss havanna szivar.

Alig tekintetem körül odúmban, helyszíni szemlére mentem. Nagy vigyázva mentem le a falépcsőkön a pitvarba, onnét kifordultam az épület keleti végéhez ragasztott hosszú, nagyon hosszú csűrbe. Az tele volt szárárral, spanyol szokás szerint fülüktől farkukig szép simára beretvált szárárral. Némelyik azonban csak szűgyétől tomporáig, testük közepéig volt leberetválva. Orrtekerő bűz terjengett a helyiségben. Mert itt nincs a háznak olyan szükséges része, ami nálunk a ház végében szokott lenni; erre csak a csűr árnyéka szolgál.

Másnapra kelve, bementem a várba, az állami főlevéltárba. A főnök megnyitotta előttem azonnal. A külügyminisztertől ajánlatom volt a madridi követséghez és a barcelonai főkonzulátushoz. S Madridban a követség, főleg gróf Batthyány Béla attaché, kivel idejövetelem előtt beszéltem, a legnagyobb előzékenységgel készítette elő utamat úgy itt, mint Alcalà de Henaresben, a másik állami levéltárban.

Nap-nap mellett 8-tól 1-ig dolgoztam a levéltárban s harmadnapra meg mertem kockáztatni a hallgatagon ülő főnök és a tisztek előtt, hogy szeretném megnézni a belső helyiségeket. Szó nélkül tettek eleget kérésemnek. A kilenc hivatalnok közül egy sem beszél semmiféle más nyelven, csak spanyolul. Talán azért nem lehetett szavukat venni.

Jó egy órába került a helyiségek futólagos megtekintése. A bolthajtásos szobákban rengeteg anyag van összehalmozva; s körülbelül kétharmada kötegekben, egyharmada bekötve. Öt vagy hat szobát kizárólag V. Károly levéltára foglal el, mely főleg a magyar korona megszerzésére vonatkozó iratai miatt érdekelt. Kár, hogy ezek jobbára rendezetlenek, s csak a limbusnak nevezett vegyestartalmú kötegekben rejtegetik kincseiket. Az inquisitio okirattára 4 vagy 5000 kötetben, illetőleg kötegekben három szobát tölt meg zsúfolásig. Az inquisitio főtanácsának (consejo general de la santa y general inquisicion) szép kovácsos betűkkel írt ügyiratainak és levelezésének máig fennmaradt legnagyobb részét találjuk itt együtt. Kár, hogy erősen meg van dézsmálva. Alcalá de Henaresben 1749-ben a rakétásnak adták el a levéltár okiratai jelentékeny részét „como membranas inútiles”. Itt meg, Kellermann francia tábornok itt feküdt tüzésége és gyalogsága szekérszámra hordta el az okleveleket fojtásnak, mégpedig véletlenül éppen az inquisitio okiratait.

A levéltárnak úgy ezen, mint a többi része nagyon kevésbé van felhasználva. Magyar történész, rajtam kívül, tudtommal csak kettő kutatott benne; az egyik Fraknoi, ki 1868-ban Pázmány Péter életrajzához keresett adatokat, s újabban Thallóczy Lajos. Nem is csoda, mikor az európai emberiség történetének örökbecsű tárháza ilyen helyre szorult, hol az európai embernek, megszokott életviszonyai szerint élnie, teljes lehetetlenség. A spanyol kormány is belátja e helyzet fonákságát. Több ízben tervezte is, hogy majd átviteti a levéltárat a Madrid szomszédságában lévő s üresen álló Escorialba, hol legalább tisztességes szállodák vannak. De mivel a spanyol kincstár állandóan tele van üressel: a terv eddig csak terv maradt, s ezután valószínűleg még kevésbé lehet ténnyé.

Minden nap délig a levéltár foglalt el. Akkor ebédelni men-

tem, melyhez az étvágy meg lett volna, mert a reggel élvezett manzanilla (édesbor) vagy aguardiente (ánizs-víz) s egy darab szalonna, nem nagyon terhelte meg gyomromat. De az ebédet mégsem tudtam végigenni. A vízzel is, melyre igazán rászorultam, mert a bor nem oltja a szomjat, nagyon meg voltam akadva. Tele van bölömbikával s ázalagokkal, minden korty egy-egy támadás az ember egészsége ellen.

Négyóra tájban egy-egy sétát tettem a határban. Lementem a völgybe, hol a bővizű Pisuerga, a sekély Dueroba szakad. Azért mondják e tájon:

Duero tiene la fāma,
Y Pisuergo lleva el agua,

ami azt jelenti, hogy a Dueróé a név, a Pisuergáé a víz.

Délutáni sétáimon valahányszor csak közeledtem bármelyik, cséphadaróval dolgozó földműves felé, az menten abbahagyta a munkát, s körülnézett, mintha keresne valamit. Szégyenli a munkát. Nem szabad őt dologban látni. A labrador (munkás) megszegyenítő kifejezés.

Estefelé akkora por támad, mint az Alföldön, mikor a csorda betér a városba. Harapni lehet a levegőt. Amit az idevalók úgy megszoktak, hogy a legnagyobb porban zavartalanul ülnek ki a csárda elé, s andalogva, szótlánul hallgatják, amint egyik társuk fáradhatatlanul pengeti a gitárt. Minden este gitárszóra aludtam el.

A víz vagy a koszt okozta-e, nem tudom, de az bizonyos, hogy egész otlétem alatt olyan német voltam, hogy eleintén azt hittem cholerában vagyok. Ez a legfőbb ok, amiért két hétnél tovább nem birtam ki.

Salamancába szándékozván, vissza kellett mennem a legközelebbi vasútállomásra, Valladolidba. A menetrend úgy van beosztva, hogy ha estére nem érek Valladolidba, egy egész napot vesztek. Elhatároztam tehát, hogy estefelé indulok el innét, bízva abban – a kocsmáros is biztatott -, hogy legalább egy szamarat kapok, mely beviszi útiládámat a városba. Azonban nem kaptam, nagy dologidő lévén e parasztfészekben. Tele volt a fészker számmal, de azért gazdáiknak hiába ígértem busás árat, egy sem akart velem jönni. A csárda kapujában ácsorgó szegényebb embereket amint megszólítottam, mindegyik

azonnal kicsapta a tenyerét s így szólt: „una limosna!” (alámizsnát). Én a földön heverő ládámra mutatva, 10-15 pesetát ígértem nekik, csak hozzák el utánam Valladolidba, Akkor aztán mindenik hátracsapott a tenyerével, sarkon fordult s többet rám sem nézett.

Nagyon megbosszankodtam. Kezembe vettem pakkomat, esernyő, oldaltáska s felöltőmmel együtt, s nekiindultam pontban esti hat órakor a tizenegy kilométernyi útnak, azon reményben, hogy útközben majd kocsira teszem úti készségemet. Jött is kocsí elég, de vagy meg sem állt, vagy elutasított, ámbár 10-15 pesetát (egy peseta annyi, mint egy korona) ígértem nekik. Egy gabnás szekér mellett egy órahosszat gyalogoltam. A zsákok tetején, a saraglya felé fordulva egy ember hasalt, kire rákiáltottam, engedje meg, hogy föltegyem a ládámat. A tenyerét mutatta felém, elutasító lag. Újra fölszólítottam. Megint felém tenyerelt. Kértem, könyörögtem, mind hiába. Ekkor szidni kezdtem: „eres Turco” (török vagy!) – amiről azt tanultam, hogy ennél nagyobb szitkuk nincsen. Azonban mindhiába. Közönyösen vett mindent, s én meg cipelhettem tovább cók-mókomat.

Simancastól három kilométernyire van az egyetlen épület az egész útvonalon. Egy útszéli csárda ez, melyben ismét hajhásztam egy szamarat, de a csárdás a világ minden kincséért nem adott volna. Mikor aztán otthagytam, utánam kiáltott: „hanem rablók járnak ám ezen a vidéken.” Ez volt az útravaló.

Már egészen sötét volt. Itt előbb alkonyodik, mint nálunk. A klímát ez a korai s hirtelen beálló éj enyhíti egy kissé. Helsingforsban, Pétervárott az éjszaka oly világos, mint nálunk a szürkület. Itt az éj koromfekete. Nem láttam tovább az orromnál. Kezem nem bírta könyvekkel megrakott súlyos ládámat, tehát a vállamra vettem. Birni csak bírtam volna, de mivel kemény kalapom volt, minden döccenőnél lebillent a kalap a fejemről, le kellett tennem a ládát s keresgélni a kalapot. Jó, ha ötven lépést tehettem egyvégtiben. A kalapkalamitás egyre megújult.

Végre esti kilenc órakor kimerülve, agyongyötörve értem el a valladolidi nagy hidat (Puente mayór). 9 óra 15 perckor az állomás kerítése előtt elhaladva, a gyorsvonat mozdonya-

nak két nagy vörös szemével néztem farkasszemet. Tíz perc múlva már útban voltam Salamanca felé, hol a Fonda de la Rosa kényelmes szállodájában úgy estem ágynak, hogy a személyzetet előre figyelmeztettem, föl ne verjenek, ha akármennyi ideig alszom is. Negyvenegy óráig aludtam egyhuzamban. Mikor felébredtem, nem tudtam a jobbkaromat fölemelni. Jobbvállam egy seb volt. Mozdulni is alig tudtam.

Egy tapasztalattal gazdagodtam. A spanyol népjellem kegyetlen érzéketlenségét mások baja, szenvedése iránt, magam példáján tapasztalhattam. Ebből a forrásból fakadt az inquisitio, vagyis az emberek mortifikálása, s ebből ered, máig gyakorolt egyetlen igazi nemzeti multságuk, a „corrida de toros” (bika- viadal), vagyis az állatok agyongyötrése.

A chinaiak mennyeinek, a spanyolok a föld legszebb országának tartják birodalmukat. Egyszer egy spanyol pap, Jézus megkísértéséről szoltában, elmondta, hogy mikor az ördög az Urat egy magas hegyre vitte, honnét megmutatta neki az egész világot: a Pyreneusok szerencsére elfödtek Spanyolországot; mert ha azt meglátta volna, nem állhatott volna ellent a kísértésnek!

Kézirat alapján.

8. Részletek „A magyarság Moldvában” c. tanulmányból.

A XVI. században Olaszországot franciák temetőjének, a török háborúk idején Magyarországot németek koporsójának nevezték. Nekünk is van ily temetőnk; közel hozzánk, egy lépésnyire határainktól. Csak az a különbség, hogy amott véres csatákban hullottak el franciák, németek: itt a magyarságot elevenen sodorja el idegen népáradat.

Még a múlt században a hitőkben, nyelvőkben állhatatos magyar falvak a bukovinai friss telepektől fogva óriási félkörben egész a Bug torkolatáig érnek. Legészakibb, s legkevésbé ismeretes helyeik Chocym és Mohylew a Neszter mellett. „Chotim táján Stojsin nevű falu merő magyarságból áll” írja Patai András, ki 1743-ban Péterfi Károly és Szegedi György jezsuita-

társaival járt azon a vidéken. Mohylew-ről 1770-ben Zöld Péter csik-delnei plébános bucsági (bessarabiai) útja alkalmából így emlékezik: „A második plébániai Mugyiló, Prút mellett (NB. tévedés; mert a Neszter mellett fekszik, a Prúthoz tíz mérföldnyire) nagy mezőváros, Podolia és Ukrania végén. Az egyik része a lengyel királyé, a másik az oroszé; harmadik moldvai. Ebben merő magyarok vannak és tűzkövel kereskednek. Ehhez a plébániához közel levő négy falu tartozandó. Gondot visel egy missionárius.”¹

Ma ennek a podoliai és felső-bessarabiai magyarságnak semmi nyoma többé. Délvidéken, a Tiligultól a Szerétig, melynek központi helye még száz esztendővel ezelőtt Csöböröcsök tiszta magyar mezőváros volt, jobban fennmaradt ugyan a magyarság, de teljes megsemmisülése küszöbön áll, mert azon a vidéken egyetlen erőteljes magyar község sincs többé.

Ez idő szerint a moldvai magyarság két főcsoportban lakik. Egyik felök az erdélyi Kárpátoknak a Beszterce, Szeret és Tatros vize által körülfogott lankáján, melynek központi helye Akna, legnagyobb, tisztán magyarajkú községei Bogdánfalva, Nagypatak, Klézse, Kalugerpatak. Forrófalva és Gorzofalva. E községek Gyimes és Ojtozon át közvetlen kapcsolatban állnak a Székelyfölddel, s e közelség, valamint tömeges együttlaksuk óvja őket az oláhságba olvadástól.

A másik főcsoport a Moldova és a Szeret lambdájában foglal helyet; legnagyobb községe Szabófalva, Román városa mellett. E csoport lakói tudnak ugyan még magyarul, de oláhu is, mondhatni valamennyien, vagyis útban vannak az eloláhsodás felé.

Moldva keleti, azaz nagyobbik felében, a Szeret, Duna és Prút mezopotamiájában, számot nem téve, szétszórtan él némi magyarság. Immár igazra fordult a *Száraz Szerétről* szóló székely monda. Elő hit a székelyek közt, hogy a honfoglalók a Kárpátok mindkét oldalán telepedtek le; keleti határuk, azaz a székelység véghelye a Száraz Szeretnél volt, mely homokzátonyok és ponkokkal elborított patakmeder a tekucs-galaci országútban. Ha ide ér a székely ember, áhítattal emeli meg

¹ Patai értesítése: Magyar Könyvház. Pozsony, 1783. III. 76. Zöld Péteré u. o. III. 419. 1.

kalapját: itt vesz búcsút hazánk földjétől. Egykor távolabb esett, – ma már csakugyan ott van a magyarság határdombja. Nemzetünk ethnographiai határa többé nem a Prút, még a Neszter sem, hanem a közeli Szeret völgye.

*

Folyó évi július havában, a Dunán keletről nyugatra, a Szeret völgyén délről északra s azután a Szeréten át nyugatról keletre tartva, részint hajón és vasúton, részint kocsin és gyalog, végig mentem a moldvai magyarság egész területén.

Konstantinápolyból Galac felé eveztemben, az útbaeső Szulinán, a Duna torkolatánál hallottam az első magyar szót, eladó vagy inkább eladott, s a távoli Konstantinápoly, Smyrna, Kairó, Rio de Janeiro piacaira szánt székely leányok ajkáról. Világforgalmi cikkek, melyek szembeötlően megkopva érnek idáig.

A moldvai s az újabban szintén Romániához csatolt dob-rudzsai partok közt lassan halad tova a nehéz, mély járatú Apolló, a Lloyd-társaság tengeri gőzöse. Utunk a Dunatoroktól Tulcsáig, hol kiszállottunk, sűrű és egyre hullámzó náddal, csatával, sással és kákával van szegélyezve. Felülete mindenütt egyenlő, csak itt-ott magaslik a zöld szőnyeghez hasonló buja vízi tenyészet fölé egy-egy nádi buzogány, mélyen hajtogatva nehéz fejét a legkisebb szellőlegyintésre. Ez a rengeteg nád-erdő megközelíthetlen egyes embernek is, nem hogy hadseregnek; s ebben áll a Dunatorok roppant stratégiai fontossága.

Tulcsán túl a Tétel alatti Tiszatorokhoz hasonló, náddal vegyes zombék váltja föl az előbbeni képet. Majd ez is elmarad s rideg, fátlan szilárd föld keretében tűnik föl a távolban Galacz városa.

A hajó végre horgonyt vet. Galacson vagyunk, Moldva legnagyobb kereskedő városában. Kikötőjének évenkénti forgalma átlag 9000 hajó, köztük igen sok tengeri, melyeknek ez a legvégső állomása. A Duna partján a lehető legvegyesebb nép sűrűforog. Nemzeti nyelvünk széliére hangzik, mert a Dunai Gőzhajó-társaság hajóin az alsóbb személyzet csaknem kizárólag magyar.

Maga a város poros, piszkos hely, a Duna partján amphitheatrumszerűleg épült s nagy területet foglal el. Régibb házai török s olasz módra, vápás cseréppel födvék, az újabbak vörös és fehér bádoggal.

Magyarok számosan telepedtek meg benne, de még több az ideiglenesen itt tartózkodó. Magyar útlevelők van is, nincs is. De ha van is, az csak egy évre van kiállítva, holott nem egy moldvai magyarral beszéltem, ki tíz-tizenkét éve lakik Romániában s mégis magyar alattvaló mai napiglan.

Utunk a szász-kúti újonnan épített cukorgyár mellett vezet, mely az Ausztria-Magyarország és Románia közt kitört vámháború folytán épült. Amerre csak jártam Moldvában, mindenütt új meg új gyárakat láttam. Merőben állami subvenczióra alapított vállalatok ezek. Románia nem hagyja magát; mert honi iparát minden áron meg akarja teremteni: teljesen kiszorítja a mi iparcikkeinket. A vámháborúig Brassó és Szeben posztógyárai fedték Románia posztósükségletét. Most bevitelünket lehetlenné tették a magas vámtételek. S e legfontosabb iparcikkal az* újonnan felállított belföldi gyárak nem tudják ugyan még ellátni az országot, de azért tőlünk mégsem szállítanak posztót. Románia egyezkedett az oroszral, egyezkednék az ördöggel is, csakhogy minket kiböjtöljön. Az orosz vámegezség következtében, a posztót jobbra a lodzi, orosz-lengyelországi óriási s olcsón és solidan dolgozó gyártelepről hozatják.

Kiérve a *nagy útra*, amint itt az országutat nevezik, mintaszerű töltött úton vagyunk, melyet kizárólag csángók gondolnak. A bogdánfalviak és forrófalviak híres útkaparók (cantonieru), fővegőkön pléhtáblával s számmal. A nagy utat kétfelől terebélyes gyümölcsfák, főképp meggy, sajmeggy, *ágoda* (eper), szilva, cseresznye és körtefák szegélyezik. Ez itt Sturdza herceg földbirtokos műve, ki szigorú parancsban adta ki ezelőtt vagy harminc évvel, hogy minden gazda szántóföldének a nagy útra dülő oldalán gyümölcsfákat ültessen.

A parancsnak annyival inkább volt foganatja, mert minden csángó született gyümölcskertész. Falvaik valóságos gyümölcsösök (csángóul: *livádák*), éles ellentétben az orosz falvakkal, melyek azért oly visszataszítóan ridegek, mert nincs bennök egyetlen gyümölcsfa, sőt általában fa sem.

Ipolyi szerint (Myth. 250. 1.), miként a germánoknál a tölgy, a szlávoknál a hárs az ős mythoszi *tisztelt fa*: úgy minálunk a diófa. A néptudat kitűnő kegyeletes érzettel emeli ki dalai,

közmondásai és meséiben. Ha ez így áll, a moldvaiak e részben is ugyancsak magyarok. A diófát nagy előszeretettel ültetik. Van is örömük benne, mert e különben rendkívül lassan növé fa, itt az ős televény földben buján tenyészik, úgy hogy a harminc éves ágas-bogas diófát hatvan évesnek néznők.

Az öregek tiszte a fák beoltása. A szép *horgas magú szilva* különösen kedvelt előttük. Már a *hurlugy-* vagy *bircsóka-szilva* kevesebbet érő, egészségtelen, hideglelős sárga szilva, semeddig sem áll el, mert héja megrepedez. Körtéik a *bódogasszony-, czémpél-, nyakas-, veres- és mátyáskörte*. Almafajtáik a *tángyér-, édes-, árpára érő-* (az Alföldön: árpával érő), *veres-, kaluger-, éneges-* (a. m. üveges) és háromféle *őszi alma*. Kajszi barackjuk úgyszólván nincsen; annál több az őszi barackjuk.

Moldvában katolikus és magyar, óhitű és oláh, identicus fogalom. Ha tehát a magyarság teljesen eloláhosodik, lesz belőle óhitű, de sohasem unitus; az uniónak ott egyáltalában semmi gyökere nincs.

Merő ábránd is azt várni, hogy a katholicismus alakítsa át a görögkeleti egyházat, holott lépten-nyomon látjuk éppen az ellenkezőt, az oláhság átalakító befolyását a római katholicismusra és protestantismusra. A moldvai katolikusok pápai engedélynél fogva nem a Gregorianum, hanem a Julianum, vagyis az oláhság által is használt kalendáriummal élnek. Moldvában minden katolikus pap bajuszát és szakállat ereszt; másként kancsalszeggel néznének rajok. Azon a tájon közmondásszerű, hogy a borotvált arcú pap, a. m. német ördög:

Popu rasu,
Neamtiu dracu!

Az oláhság babonái is elárasztották a csángók hitéletét. Az egészen oláhos *vízvetést*, nemcsak a *déskéntáló* (ráolvasó) vénasszonyok, hanem a paphelyettes deákok is alkalmazzák a miatyánk és angyali üdvözlés sűrű mondogatása közben. Ők is megülik az oláhünnepeket, még az úgynevezett *bocskorbőtőt* is, mert máskülönben pogányoknak tartatnának.

Szóval, az oláhság vallásos szertartásai, valamint babonái, valóságos lidércnyomást gyakorolnak minden körökben élő felekezetre. Mikor Sükei Imre Bukaresten megéppítette a kicsiny

református fatemplomot, annak a tornyára keresztet tétetett, másképp nem hitték volna el, hogy az is keresztyén egyház. S ha ismerjük e tényt, akkor más szemmel fogjuk nézni azt a másik factumot, hogy Czelder, mint református missionarius, Romániában vörös övet, reverendát, kollárét és keresztet hordott, a templomban megtúrte a feszületet s gyertyákat gyújtott. Márk Mózes is, mikor az oláhok a szent-Ádámról nevezett kaluger kolostorból nagy ünnepséggel vitték körútra a csodatévő képet, hogy az Istentől esőt kérjenek: mindenkor meghúzta a református egyház harangjait, s maga is részt vett a processióban. Nem mondhatnók, hogy a csángók jószívvel néznék szándékos eloláhosíttatásukat. Egy szegény forrófalvi szolgálóegény, emez egyszerű versezetével mintegy kifejezője lett egész faja keserveinek:

Czángó magyar, czángó magyar,
Mivé lettél czángó magyar!?
Agrúl szakadt magyar vagy te.
Elvettetve, eltemetve.

Idegén nyelv hóbortya nyom,
Olosz papockák nyakadon,
Nem tudsz énekelni, gyónni,
Anyád nyelvén imátkozni.

Hallyuk, még áll Magyarország,
Ó Iszténünk té isz mégálld,
Hogy rejtünk könyörüllyenek,
Sz' elveszni né engédgyenek.

Tömegesebb székely település Moldovában háromizben történt. A legnépesebb emigratio I. Ulászló korára esik, midőn Báthory vajda erőszakoskodásai kivándorlásra indítottak tömérdek székely családot; aztán 1764-ben a székely határország megalakítása miatt; végre 1817-ben az országos nagy inség következtében. A székely kivándorlás azonban egyre tart.

Ezt az áramlatot, mert gazdasági okai vannak, végleg megakadályozni nem lehet: így a csángóknak nemzetünk részére való megmentése hova-tovább megközelíti a lehetetlenséget...

A teljes cikket lásd: Földrajzi Közlemények, 1888.

VIII. Hazai tájképek.

1. Lőcse régiségei.¹

A város látképe.

X. század folyamában, a magyar nemzet abbahagyva külföldi kalandos hadjáratait, támadó állását a védelmivel cserélte föl. Addig övé volt a nagyvilág, ezentúl a természet által kijelölt határai közé vonulva vissza, saját kis világa foglalja el, s azonnal mindenütt érezhetővé válik a nomád életéről a megállapodó életre való átmenetel. Már Gejza vezér külföldieket hív be az ipar meghonosítására, kiknek nemcsak védelmet és biztonságot ígér, hanem földbirtokot is adományoz. A jövevény nép, mely hazájából magával hozta az iparos tevékenységet s az abban való némi jártasságot, letelepül s újonnan emelt városaik megannyi sanctuariumává lesznek a hazai polgárosodás és szorgalomnak.

Az állami létünkkel csaknem egyidős gyarmatosítás nagy következményeket vont maga után. Hogy a magyar nemzet volt az első, mely a négy folyam völgyén egységes hazát tudott alkotni, ez hatalmasan kifejlett államalkotó ösztönéről tanúskodik ugyan, de a szervezés nehéz munkájából részt kérnek magoknak azon, részint idebenn talált, részint később bevándorolt különféle népek, melyek, mint *kész európai anyag*, elősegítették a nemzetet abban, hogy *európai államot* alkothasson. S a magyar államiság ezen segédszerkesztői közt kiváló helyet foglalnak el a szepesi települők. Nemcsak azért, mert a nemzettel mindig karöltve járva, arra nagyobb befolyást gyakorolhattak, hanem azért is, mert tömegesen egy nagy vidéket fogva művelés alá, azt a *civilisatio* magas fokára emelhették.

Szepesmegye különösen nevezetes vidék a műrégészekre nézve. Nekünk egyetlen városunk sincs, mely ódonszerű kül-

¹ A teljes tanulmányt 1.: Die Kunstdenkmale Leutschau's. Bpest, 1879. S. 38.

sejével Nürnberg, Regensburg vagy Prágával vetekedhetnék. Egyfelől a pusztító hadjáratok söpörték el műemlékeinket, másfelől az újabb építkezés rombolta le vagy divatszerűekké alakította át középkori épületeinket. Oszlopok, oromtetők (Giebeldach) és erkélyek s a középkor más jellegző épületrészei eltűntek annyira, hogy pl. a francia „pignon-sur-rue” nálunk már alig fordul elő.

Még a legjobban conserváltattak Szepesmegye s általában a Felvidék városai, mint amelyek legalább a török pusztítástól mentve maradtak. Nem is igen van hazánkban város, mely annyi műkincset rejtene falai között, mint Lőcse, Szepesmegye fővárosa. Hozzájárul ehhez, hogy nincs városunk, melynek oly bő, oly részletes krónikája volna, milyen a lőcsei, melynek több írott példánya maradt reánk.¹ Kétszeres ok ez a műrégészek figyelmének fölhívására, s mi hálás elismeréssel adózunk azon férfiúnak, ki, mint legképzettebb műrégészünk, Lőcse régiségeiről írt vaskos munkával ajándékozta meg nemzetét.

Lőcse, Szepesmegye kellő középpontján fekszik. Mintegy a természet kimutatta, hogy egy nagy vidék művelődési gócpontja legyen. Biztonságáról helyrajzi fekvése gondoskodott a századok folyamában. Nemcsak a megyét, e várost is hegyek védik minden oldalról, miként a szepesi költő mondja:

Aus fernen Nebeln Alpengipfel schauen,
Rechts schneegekrönt der Tátra stolzes Haupt,
Der „Königsberg” zur Linken, waldumlaubt.

Und um die Führer schart sich weit hinaus,
Und ringsherum der Berge lange Kette,
Und breitet wie ein grosses Vaterhaus,
Die Arme aus um Weiler, Dörfer, Städte ...

Lőcse települése oly aprólékos gonddal, a helyi viszonyok oly szorgos figyelembevételével ment végbe, mely nem vált volna szégyenére a római települőknek. Gyarmatosítása egy nagy catastrophával van kapcsolatban, melyről a lőcsei chronikában ezt olvassuk:

„Anno 1245. Wie die Tartaren aus dem Lande waren, haben des Bergs (lapis refugii) Einwohner den Berg gedacht

¹ Egyrésze közöltetett: Magazin für Gesch., Stat., und Staatsrecht der österr. Monarchie. Göttingen. 1806. I. 215-278. II. 312-391.

zu verlassen, weil allda ein grosser Mangel und ein steinigter Acker das Feld zu bauen, von allen Seiten Drangsahl, das ihrige auch durch die Flammen ganz verzehret war. Haben derowegen sich um eine andere und bessere Gelegenheit umschauen wollen und erstlich angefangen, bei Georgenberg (fSzepes-Szombat), wo jetzund die wüste Kirch stehet, auf der Ebene zu bauen, mussten aber den Ort wieder aus Mangel Wassers und wegen der schweren Zufuhr verlassen. Begaben sich derothalben 3-tens auf den Stadtberg, verhessen aber solchen Berg wiederum aus Mangel Wassers und erkiessten endlich auf Gutachten des Bau-Meisters diesen Berg, da itzund die Leutsch stehet, allda sie Brunnwasser genug funden. Befestigten demnach *den* Berg und bauten, jedoch mit Furcht und Zittern, eine Stadt, die sie Leutschau nannten. Auf dem Berg, wo die Stadt Leutschau ist gegründet worden, soll vor Zeiten ein Eichwald gewesen seyn, wie *denn* auch noch Wurzeln und Block in etlichen Orten und Kellern sich finden sollen. Die anderen Leuthe aber sind wieder zu ihren Aeckern gezogen, ihre Hauser wieder erbauet, unter welchen nicht ein geringer Streit wegen der Güter vorgefallen. – Die Stadt Leutschau soll den Nahmen bekommen haben vorn Wache-Hauss, so gegen Morgen der Stadt auf dem Berg gelegen, wo jetzund das Bild ist. Denn weil die Tartarn gedreuet wieder zu kommen, wie denn auch geschehen war, als hat man von der Höhe die Bauleute und Bürger der Stadt gewarnet, indem sie laut geschrien und geruffen: Leuth schaut, gebt Achtung, stellet euch zur Wehre, der Feind kommt! wie man denn von der Höhe, da jetzund das Bild noch stehet, ziemlich weit um sich sehen kann.” Az itt említett erődítés bizonyára nem volt falakkal körülvéve, hanem csupán földsáncokból állott, mert Henszlmann régebben is és már többször kifejezett állítása szerint, a tatárjárás (1241-1242.) előtt történetünk föld- és favárait elég gyakran emleget, de kővárait abból a korból alig tudunk biztosan kimutatni, kivéve azon magyar városok falait, melyek még a római korból fennmaradtak, mint pl. Ó-Buda és Esztergoméi. Henszlmann e tárgyban való véleménye egyezik¹ Wenzel Gusz-

¹ A magyar orvosok és természetvizsgálók XII. nagygyűlésének munkálatai. Pest. 1868. 385. 1.

távával s máig általános érvényben van. Legújabban történt ugyan támadás ellene, de ez, az indokolás soványsága miatt, szóba sem jöhet.

Lőcse városát az ökoljog korában a „parta tueri” nagy feladata rákényszeríté, hogy léte biztonságára falakkal vegye magát körül. Mikor történt ez, történelmi adatok hiányában, bajos eldönteni. Nagy valószínűséggel bír azonban Henszlmann azon következtetése, hogy mivel a Felvidék hat sz. k. városa közt első helyet elfoglalt Kassa falait 1290-ben, a harmadik helyen lévő Eperjesét 1394-ben építették, a közbül eső Lőcse falait bizonyára 1290 és 1394 közt rakhatták.

A város helyszíni terve nyomán az olvasónak legalább megközelítő fogalma lehet Lőcse hajdani erődítéséről. A falak alkalmazkodnak a domb alakjához, melyet korona gyanánt borítanak el. Az alacsony halom azonban nem valami kedvező volt a város védelmére nézve, de éppen azért, hogy a természeti fekvés hiányain segítsenek a polgárok, a falak erősségére nagy gondot fordítottak. E falaknak s vitézségöknek köszönheték, hogy 1682 és 1709-ben az ostromló császári tábornokok ellenében, mindkét ízben a magyar ügy, Thököly és Rákóczi mellett, huzamosabban megvédhették városukat.

A város északkeleti oldalán, a domb meredeksége miatt nem kívánt gondosabb erődítést, miért is itt sokkal kevesebb tornyot látunk, mint az ellenkező oldalon. Északról délre, már maga a város talaja is ugyancsak lejtős. A körfalak mellett dombok emelkednek, melyekről könnyű volt a várost lövöldözni nemcsak ágyúval, hanem még a középkor régiebb idejében már jólismert vetőgépekkel (Wurfmaschine) is. Már lejtő mutatkozik keletről nyugatra, minélfogva a Zwinger árkát vízzel nem lehetett megtölteni, s ennélfogva csak száraz árok volt. Mi más volt pl. Kassa helyzete! Ott a város síkon terül el, s erőd-árkát a Hernád folyóból könnyen meg lehetett vízzel tölteni. Kassa tehát e tekintetben is sokkal erősebb város volt Lőcsénél.

Henszlmann bőven ismerteti a byzanci védrendszert, mint amelyből a középkori erődítés kifejlődött. Itt csak a két rendszer közti különbséget emeljük ki.

A középkoriak erődítésüknél a kiterjedést nem tartották

főtényezőnek, hanem annak vették magasságukat. Mert a falak függélyes védelme folytán, minél magasabbról dobták a feltörő ellenségre a követ, gerendát stb., annál nagyobb volt ezeknek hatása; a létra, faltörő kos (Sturmbock) és hengertorony (Bergfried) használhatóságát a magas fal nehezítette meg legjobban.

Lőcse körfalainak építője gondosan kerülte a holt szögleteket, azokat mindenütt kis ívonalakra kerekítvén ki, s ezek ennél fogva lényegesen különböznek a byzanciaktól. Mert a byzanci tornyok négyszögű alakja Lőcsén kerekdeddé válik, s azok paralellepipeduma itt hengerré lesz. Előnye ezen építésmódnak az, hogy a szögleteket elkerüli, mi azért történt, mert „man kann nicht über Eck schiessen”. Hol aztán az úgynevezett holt-szögletet éppenséggel nem tudták elkerülni, ott a szögletet toronnyal rakták meg, melyről a körfalat minden irányban át tudták tekinteni s megvédhatték.

A körfal teteje rovátkokkal (Zinnen) volt ellátva, s fajárda (Wehrgang) futotta körül, melyről a krónikában ezen érdekes pontot találjuk: „1531. Sint das der Kosztkä Kaeszmarck innen hatte, warn zu Leutch 3 Thor, als das Niederthor, das Klosterthor, und das Menhards Thüre verschlossen und verfüllet. So waren ingleichen alle Thürme an der Mauer, sowohl *die Mauer von allen Daechern entblösset*, und befreit, welcher Schad hernach mit etlich 1000 fl. kaum konnte recht gebracht werden.”

Szerzőnk nem foghatja meg, miért szedték le a Wehrgang járdáit éppen veszedelem idején, holott rendesen „diese vorgekrigten Gallerien wurden nur in Kriegszeiten aufgeschlagen”.

Részünkről az új ostromszerek, az ágyúk s tűzvetőgépek elterjedéséből magyarázzuk a Wehrgang elpusztítását. Ezek miatt történt, hogy éppen e korban nemcsak Lőcse, hanem minden más város és vár falairól is leszedték a Wehrgangot, először azért, mert könnyen felgyújtható lévén, tűzveszélynek tette ki a helyet, másodszer és főképen azért, mert a lőfegyverek (Fernwaffen) a védelmet a horizontális irányba tették át, minél fogva a Wehrgang, melynek eredeti rendeltetése a Középkorban szokásos függélyes védelem volt, e céljának sem felelt meg többé.

A krónika idézett cikke más tekintetben is igen tanulságos, megtudjuk ebből, hogy Lőcsének négy kapuja volt (mivel

három be volt tömve, legalább egynek, a negyediknek nyitva kellett maradnia, ez pedig a felső kapu volt); hogy a menhardi kapu csak kirohanási kapunak (Thürl, poterne) tekintett, végre megtudjuk, hogy veszedelem alkalmával szokás volt a kapukat belülről feltölteni, nem pedig csak eltorlaszolni, mint jelenleg történik.

Valamennyi fennmaradt torony, mint a középkorban, úgy most is el van látva földellel. Veszedelem idején a födeleket gyakran leszedték, hogy a védők, a legfelsőbb emeleteken is ledobandó védszereikkel együtt szabadon mozoghassanak, később pedig még az ágyúkat is kezelhessék; e szokás máig megvan az angol hadihajók földézetén, hol tisztításnak nevezik „to clear the deck”.

A tornyoknak nevezetes szerep jutott a vár védelmében. Az őrség regulatorai gyanánt tekinthetők; mert a régi német szokás, kiosztani a külön tornyokat külön céheknek, a települőkkel együtt hozzánk is elhatott, miként Nagyenyed, Segesvár (Schässburg) céhekről nevezett bástyáin kívül, a lőcsei tornyok is tanúsítják, melyekről a városi krónika részletesen emlékezik.

A régimódi városvédelemre nézve még érdekesebb az 1670-iki toronykiosztás, miből kitűnik, hogy 1665 óta addig az ideig két új bástyát építettek, több torony pedig nevét változtatta. De feltűnő, hogy sem az egyik, sem a másik kimutatás nem tesz említést az aranyművesek (Goldschmied) bástyáiról, holott ezen iparág Lőcsén nagyban űzetett, miről nemcsak a chronika több helye tanúskodik, hanem azon körülmény is, hogy a lőcseiek, mint egykor a várlovagok tették volt, kiváló vendégeiket sohasem eresztették el üres kézzel, hanem rendszeren kelyhekkal, poharakkal s egyéb ötvösmunkákkal ajándékozták meg. Éppen mint a besztercebányaiak,¹ kiknek városában az ötvösség igen ki volt fejlődve.

Mi már most Lőcse belvárosának elrendezését illeti, ezen a későbbi kor keveset változtatott. A németek úgynevezett Ringje, eredeti alakját itt egészen megtartotta; az egyes épületeket azonban részben újak váltották föl.

Hajdan az e tért körülövező házak földszíntjén félköríves

¹ Ipolyi Arnold: Besztercebánya város műveltség-történeti vázlata. Századok, 1874. 627-629. 1.

arcadok vonultak végig, részint, mint a chronika mondja, árúraktárul, részint arra szolgálván, hogy alattuk rossz időben is kényelmesen lehessen közlekedni. Ma mindössze három-négy háznak van ily arcadja, melyet a lőcseiek Löben-nek, a németek Lauben vagy Laubengänge-nek neveznek. Bár ezen arcadok leggyakrabban Olaszországban fordulnak elő, hol mintegy napernyő gyanánt szolgáltak, s bár Németországban is előfordulnak: nézetünk szerint mégis legvalószínűbben azon galíciai lengyel városok arcadjai után épültek az itteniek, melyekkel a lőcseiek állandó és élénk kereskedelmi összeköttetésben állottak.

Ilyen csarnokos két háza volt a Thurzó-családnak a lőcsei főtéren, melyek egyikének szabad járdája, a renaissance styl remekének mondható; ugyanennek van egy kútja, mely nem kevésbé díszes. E remek tárgyak valószínűvé teszik, hogy e házban maguk a Thurzók laktak s következtetést enged vonni a lakszobák hajdani dús ornamentatiojára.

A harmadik Thurzó-háznak nincs Löbene. Csúcsíves kapuzata legkésőbb a XVI. század első feléből való, az épület legfelső részei a copfos korra utalnak, míg az ablakok a századunkban végbement renoválás művei. Szóval ez épületen tiszta styl éppen nem, hanem különféle stylnek phantasticus vegyülete látható. Legérdekesebb a ház csigás és toronyfias (Fiale) koronája, melyhez hasonló Sáros- és Szepesmegyékben, nemcsak a lakházakon és kastélyokon, hanem a tornyokon is igen gyakran látható, s kiváló példánya a késmárki zömök és csinos sgraffitókkal ellátott harangtorony. E díszítés Olaszországból, Ausztria közvetítésével honosult meg Lengyelországban, s onnan vették át felvidéki városaink.

A Ring közepén állott a parochialis templom, s e mellett északra a kereskedők nagy raktára, a mai Börse-knek megfelelő Kaufhaus, melynek helyét jelenleg a reáliskola és a casino épülete foglalja el. Délen a legszélső épület a mészárszék volt, mely ekkép, mint Budapesten, Eperjesen, úgy itt is a város közepére volt helyezve; ma ennek helyén az ág. h. evang élikusok e század elején emelt styltelen temploma áll.

Végre a parochialis egyház és a mészárszék közt emelkedett a városháza. A chronika nem mondja, mikor építették a lőcseiek első városházukat; említi azonban, hogy a régibb

városház 1550-ben és 1599-ben leégett, a mostani pedig 1615-ben épült föl.

E szerint a mostani városházat még a renaissance-koron is innen épültek kellene hinnünk. Henszlmann azonban, beható vizsgálatból eredt szigorú kritikával kimutatja, hogy e városház zöme, termeinek és szobáinak nagyrésze, sőt csaknem egész teste régibb az 1615-ik évnél.

Ugyanis a középkori városházak elrendezési elve az összpontosításé; ennek következtében alakjuk vagy négyeg, vagy parallelogramm. A városház rendesen szabad téren áll, hogy négy homlokzata s ugyanannyi oldalról jövő világítása lehessen. Alsó emeletén gyakran oszlopcsarnok nyílik és a felső emeletre vezető lépcső az épület zömén, helykímélés szempontjából, kiszökik. Földszint vannak a rendőrség helyiségei, az emeleten a község és tanácséi.

Ezen elrendezést látjuk hazánk legrégebbi városházain, pl. a bártfain (Bartfeld); de látjuk a lőcsein is, mely e tekintetben még legközelebb áll a gossleri városházhoz.¹ Alakja parallelogramm, méretei, a középkorban divatozott arányosítási rendszerrel, különösen a részletekben szigorúan megegyeznek, s általában mintául szolgálhat annak tanulmányozására, miként törekedtek a kényelmes közlekedést a helynek lehető megtakarításával összekötni.

A városházával nagy ív kapcsolja össze a négyszögű harangtoronyt (Glockenthurm), melynek négy emeletét úgynevezett olasz tető koronázza. Ezt olvassuk róla a chronikában: „Anno 1656 d. 12. Sept. ist der erste Grundstein zum neuen Glockenthurm gelegt worden” etc.

A magyar Felvidéken a templomoktól elkülönített harangtoronyok, valószínűleg a középkor lejártával jöttek szokásba, így a kassai sz. Urbánnak szentelt harangtorony, valamint a lőcsei, a XVII. század szüleménye. Lengyelországban a különálló harangtoronyok mindennapiak s így aligha tévesztjük a szög fejét, ha a mieinket onnan származtatjuk.

A „Die Kunstdenkmale Leutschau's” magyar kéziratából, 1879.

¹ Mithoff: Kunstdenkmale und Alterthümer im Hannoverschen. Hannover, 1875. S. 67.

2. „A bihari síkság” egy-két fejezete.

Bihar vármegye hajdanában Magyarország nagy megyéi közt a legnagyobb volt: területe meghaladta a kétszáz négyzet-mérföldet. Azért hívták Biharországnak is. Ma már nem a legnagyobb vármegye ugyan, de most is a legnagyobbak egyike. Félíg hegység, félíg síkság: kellő közepén a róna és a hegyvidék közti választóvonalon emelkedik kulcsos Nagy-Várad, hét felekezet huszonnégy templomával. Hegyes vidéke jobbára oláh, magyar szigetekkel a Fekete- és Sebeskörös mentén, Belényes és Elesd táján. A síkságon csupán a Várad és Szalonta közti földszalagon lakik tömegesebben az oláhság; egyebütt a bihari lapály magyar lakosságú, mégpedig olyan, mely a magyarnál is magyarabbnak tartja magát.

A bihari síkság már Árpád-házi királyaink alatt sűrűn lakott vidék volt. A tatárjárás elpusztította ugyan, de csakhamar ismét fölvirágzott, s már a XIII. század végén rakva volt mindenütt városok- és falvakkal. Az ekkor sarjadt kultúrát az 1514. évi pórlázadás tarolta le, s nem telik bele 150 esztendő, hogy elkövetkezik a törökvilág, mely e vidékre nézve minthacsak a végítélet lett volna.

A háromízben végbement szörnyű pusztulásról beszél itt a síkság minden göröngye. Aránylag sehol az országban nincsen annyi pusztává lett falu, mint a bihari lapályon, valamint a lakosság „futását” s küzdelmeit jelző annyi Testhalom (Zsáka, Hencida, Sáránd és Szalonta határában), Csatahalom, Csatalapos, Csataérhát (Nagyrábé), Falusziget (Megyer, Torda), Lakósziget (Hencida), Pusztafalu (Asszonyvására, Szerep), Faluhely (Zsáka) stb.

A történelem, ha a nép öntudatába átmegegy: amellett, hogy többé-kevésbé megőrzi a múlt eseményeit, a közgondolkodásra és érzültre is állandóan irányadó hatást gyakorol, s léptenyomon valóságos nemzetalakító tényezőként jelentkezik. Mikor tehát valamely vidék vázlatos történetéről szólunk: elrongyollott, avult okirat halotti leplébe temetkezett múltja helyett, bizonyára tanulságosabb pusztán csak *élő történelmére* vetni ügyet, arra a történelemre, mely a nép lelkében élve, hatását mai napig érezteti.

A bihari sík föld minőségére nézve általában fekete televény, szikes foltokkal. Az Érmelléken aránylag legtöbb a hasznavehetetlen szántóföld, mert a *porszik* annyira föladjá magát, hogy néhol az érvölgyi szántóföldeket egészen elborítja, a termő réteg alá rejtőző s emiatt többnyire nem is látható *vadszik* pedig nem bocsátván át a vizet, megfullaszt minden növényzetet. Az ilyfajta földek kivételével, másutt a gyeptörés nehéz munkája rendesen dúsan téríti meg a ráfordított fáradságot. A mocsarak lecsapolása után újonnan feltört ingovány és rétség ingyentermő földje néha és néhol, kivált a Sárréten 20-30 magot ad.

A Hajdú- és Szabolcsmegyére dülő bihari róna, Derecskétől Mihályfalváig, jóminőségű *homok*, mely egyebütt csak el-elvértve fordul elő s nagy becsben áll. Bogyoszlón, az Érmelléken 14 krajcár egy véka homok. Komádiban a Sebeskörös hozovány-homokja kereskedelmi cikk, melyet hajókra rakva szállítanak a szintén mereven fekete agyagföldű Békésmegyébe.

Várad alatt a Sebeskörös mentén kavicslerakodás van jódarab földön, Kisszántó, Bors és Szentjános községek határában s a szebeni és micskei pusztán, hol a magyar államvasút nagy kavicsbányát műveltet.

Keletről nyugatra, egymástól 20-30 kilométernyi távolságban, egyközűleg haladó három nagyobb *folyó* szeli át a bihari síkot. Északon a Berettyó, mellékfolyójával az Ér vizével. Középtűt a Várad alatt elfolyó Sebeskörös. Délen, az arad- és békésmegyei határszélen a Feketekörös. Mindezek a Hármaskörös, illetőleg a Tisza felé igyekeznek, s a megye nyugati határán a köztük levő zugokat mocsarassá téve, alkotják a Sárrétet.

E folyók mentén fogjuk bejárni a bihari síkot, kezdve a legészakibb Ér vizével, mely névadója az *Érmellék*-nek.

Az *Ér* igen sajátságos víz: se nem folyó, se nem csatorna, se nem mocsár, de mindenikből van benne valami. Nemcsak a partja, de medre is telve vízi növényvel. Szélein sűrűn pállik a békanyál, benne buján tenyészik tömött fűrtjével a *fű-lencse* (a. m. békalencse), a *vízi moha* vagy hínár, melynek ostorindás nyúlványai finomak, mint a szálahúzott selyem, a *bikátok*, a *békatör*, a *vízi bürök* és a főlshinen úszkáló *kolokán*, mely-

nek vékony kocsána vörösbe játszó pompás fürtöt lebegtet a víz színén.

Az Ér tükre *tisztásain* egy-egy kéve kard-szabású *hadi-gyékény*, káka vagy polyvacsucck. A víz fölé emelkedő növényzet általában túlnyomóan kardos levelű, vagyis az itt termő növények nagyobb részének hosszú, kopasz, keskeny és mereven épélű levelei vannak. Ilyenek a fodorsás (*Glyceria spectabilis*), mely jóféle takarmány, a vízközi kaszálókon elvadulva termő háromélű sás, a róka-sás (*Carex vulpina*), a virágos káka (*Butomus umbellatus*), a béka-buzogány (*Sparganium*) és a nádi buzogány (*Typha*), melynek nehéz íeje, szárölelő hengerforma gubója erősen bókol a legkisebb szellőlegyintésre, s élesen zizegő hangot ad, ha a gyékény és káka közé vágódik.

A több ágra szakadó, káka és csaté közt nagy lassan szivárgó Ér vize, nedves esztendőkbén, például 1879-, 1880-, és 1881-ben, kiöntéseivel nagy károkat okozott. Ezért már az 50-es években Pocsajtól fel Székelyhídig 140.000 forint költséggel szabályozták, a 80-as években pedig biharmegyei részének medrét kitisztították.

Az áradásoknak több oka volt s részben most is van. Az Ér ugyanis szilágymegyei Szakácsi község határában a Szekeres erdőben íakad ki a hegytetőn, jelentéktelen forrásból. A Kraszna vize a közeli Ákosnál, Kraszna-Mihályfalvánál és Kraszna-Cégénynél az Érrel párhuzamosan, s attól csak 1500 bécsi ölnyire folyik. Ha tehát a Kraszna megárad, vízfölöslege jobbra az Érbe csap át, mely nagy gyorsan hagyja oda Szilágymegyét, hol nagy az esése, s némely szatmári és szabolcsi apróbb nyírvizek hasonló átöntéseit is magába szedve föl: előnti a bihari Érmelléket.

A látszólag hitvány víz kártékony áradásainak egyéb okai közt első helyen áll a medrét ellepő sűrű növényzet. A hínár és a kardos formációjú növények gyökerei összegubancolódva, erősen gátolják a víz lefolyását. Szalacstól csakis télen, mikor a nád le van vágva, folyhat le akadálytalanul a víz; ellenben nyár derekán, mikor a növényzet legbujább, csak egyes pontokon, főképp a hidaknál folyik némi sebességgel.

Magyarország legnagyobb mocsárvidéke, a *Sárrét*, akkor

még csakugyan vizek országa volt, s éppoly átalakuláson ment át, mint az Érmellék. Itt a vidéket jellemző szőlő, ott a „rét” van pusztulóban, melynek helyi értelme annyi, mint „nadas”; Sárrét tehát „mocsár-nádat” jelent. A Nagysárréten, Nagybjom alatt, s a Kornádi lápon, másképp a Körös Kissárrétjén alig van már benne egy-kétezer hold zsombék és *kotu*, a többi mind művelés alá fogva. A megye szélén, Békésbe is átcsapólag elterülő Nagysárrét vizeit a régi Berettyó-kanális, a Kissárrétét a Sebeskörös csapolja le.

Békésmegye határán, a Komádihoz tartozó *kóti pusztán*, *Írászon* és *Cirkon*, mely a váradi káptalan birtoka, most is még mintegy ezer hold *kotu*, vagyis turján terjeng; Kóton még ezelőtt hat-hét évvel, évenként vagy hatszázezer kéve nádat vágtak, melyet aztán a Körösön Békésmegyébe vittek eladásra. A levágott nádkévéket fűzfavesszőből font gúzzsal dorongok közé szorítva, úgynevezett *lápok*-ba kötözték, s így olyanformán úsztatták, mint a fenyőszálakat a tutajosok; egy-egy lápra ezer kévét is raktak.

Kóton és Írászon vizenyős semlyékek és náderdők, síkvizek és puha pázsitú gorondok, ilványos rónák és libegő lápok sűrűn váltogatják egymást. Itt-ott százholdakra menő élőföld, itteni szóval *ormágy* emelkedik ki szigetként az ingoványból. Sudár sás és vízi páfrány jelzi a zsombékot, mely veszedelmes szőnyeg: könnyen beleveszhet, aki rálép. A sudár sás ugyanis nagy darab földön csoportosan egymás mellé sorakozik ugyan, de minden bokra külön-külön elszigetelt oszlopot alkot, melynek talpa elhalt levelek, szárok, gyökértövek és rostok (miket a sárréti ember gyűjtőnévvel *nádtorzs*-nak nevez) barna szövedéke; ellenben az oszlop teteje: az éles levelek és szárok alkotta üstök eleven zöld. Néhol e szilárd *zsombékfészkek* tövében, alig féllábnyi korhadt növényzettől eltakart nagy mélység tátong, úgyhogy aki belelép, menthetetlenül odavész. Még a szárazabb, marhajárta helyeken is, kerékagyig süpped a kocsi a zsombékba.

A nádberkek közt egy-egy kis vízmező kerekedik, mint erdőben a tisztás. Belsejüket zeg-zugosan kanyargó erek és fokok szeldelik át, szigetekre szaggatva a rétséget. A nádasok sűrűek; mellettük egyéb növény számára alig marad hely.

Szélein kardlevelű növények meredeznek; ha e szélek kotus nocsolyák, buján tenyészik bennök a gyilkos csomorika, a mérges bolonyik, az elecsfű, a vízi petrezselyem, a nadálytő. Ezek mellett sárga növények egész raja lepi el a mocsarat. Általában kevés változatosság van a Sárrét növényzetében, mely többnyire csoportosan sarjad és jobbra sárgaszínű. Csak a tarka-hunyásznak (*Stachys palustris*), s a nádasokból kikandikáló kóros veronikának, vad-méntának és sövényi folyókának van piros, lila, illetőleg fehér virága. Néhol egy-két lábnyi mélységű mocsaras csikok ágaznak el az ormágyokon, s ezek is telvék mocsári sárga virágokkal.

A sár és a sárvíz milliárdnyi állat éltető eleme. Soha sincs zaj nélkül: apró vízi férgek, csúszómászók és madarak mozgásától és hangjaitól egyre morajlik. Rák, teknősbéka, nadály, lópióca bőven fordul elő; hajdan még több volt. Nagy hírre emelkedett a kornádi rák, úgyhogy ez lett a falu büszkesége: régi templomuk karzatán négy nagy vörös rák pompázott.

Váradtól a megye széléig, a volt Alföldi vasút mentén terül el a hajdani „*köleséri kerület*”. E táj nem oly föltétlenül sík, mint a Sárrét, s nem oly hatalmas, mint az Ermellék. A rónát halmok és völgyek szaggatják meg.

Mindjárt Várad alatt, a Sebeskörös egy régi szakadékanak magas partján, a nyolcszög három oldalával záródó, átmeneti korú, tornyos templom roskadozik Nagyürög oláh falu szomszédságában. Innen az országút egyenest *Gyapjú-nak* visz, hol fák közé rejtőzve áll a Blaskovics-féle díszes kastély, mely nemrég ment át József főherceg tulajdonába. Jobbra-balra föl-föltünező községek közt, de egyet sem érintve, érjük el az országúton a vidék központi helyét, *Nagyszalonta* városát.

Szalonta szabályos négyszögű piacán, a vendégfogadó tövében most is megvan a Csonkatorony, a hajdú várda utolsó maradványa. E torony 1620 körül épült, a szomszéd községek elpusztult udvarházainak és templomainak anyagából. Ölnyi vastagságú fala, külső és belső téglái kivételével, dirib-darab téglákkal van kitöltve, melyek hézagaiba, azóta mondhatni kövületté vált cementet öntöttek.

Szalonta a bihari sík legnagyobb városa, több mint tízezer

lakossal; nemcsak legnagyobb, de legszebb is. Itt született s itt vitte emberül jóidégig a jegyzői tisztet *Arany János*, minek tömérdek nyoma van műveiben. E nyomok alatt nemcsak azt értem, hogy névszerint sokat emlegeti s gyakran megénekelte szülővárosát, hanem még inkább azt a mély hatást, melyet Szalonta gyakorolt reá, s mely költészete minden ízét átjárta. A kiváltságaira büszke „szabad hajdú fészek” légköre fejleszté ki Arany Jánosban azt az erős történelmi érzéket, mely írói egyéniségének egyik legkiválóbb vonása. Mert Szalonta légköre telve van a történelmi elem kultuszával. A hajdúivadék szeretettel s büszkeséggel ápolja múltja emlékeit. „Én a szalontai mondákat – így ír Arany 1880-ban Rozvány Györgyhöz – nem már felnőtt koromban, de zsenge gyermekségemben, főleg apámtól hallottam.” Tradíciók letéteményese, történelem hirdetője itt minden: a föld (Testhalom, Gyilkosrét, Szigettő, Kölesér), a falak (Csonkatorony), a nép (hajdúság) s annak társadalmi élete, melyet Arany jegyzősége idejéig borússá tett a „Bethlen katalogisták” s az új jövevények közti villongás.

Arany emlékének van szentelve Szalontán a gymnasiumban az úgynevezett *Arany-szoba*, mely zsúfolásig meg van rakva reá vonatkozó emléktárgyakkal. Barabás íestette arcképe, bútorai, általa használt különböző tárgyak, művei, számos kézírata, a ravatalára tett koszorúszalagok, stb. foglalják el a helyiséget.

Szalontának északnyugatra legközelebbi szomszédja Geszt magyar falu. Ékesíti a helységet Tisza Kálmán kastélya, melynek északkeleti szárnyát a múlt század elején a jezsuiták, a többi részét a század végén Tisza László, a miniszterelnök nagyapja építtette. A kastély Mansard-tetejű homlokzatának középső része emeletes; oszlopoktól tartott erkélyére rúgó ablakai fölött oeilsde beuf-fel ellátva. Tűlső felén emelt térfok néz a tágas partra. A csinos és kényelmesen berendezett kastély L alakú; egyik szárnya nincsen kiépítve. Ettől keletre és északra terül el a tágas park, melynek egyrésze szőlőskert. Üvegház is van benne, meg egy regényes fekvésű kerti házikó, melynek örök érdeket ad az, hogy Arany János 1850-ben, mint Tisza Domokos nevelője, több hónapig lakott benne.

Gesztnek a neve azt adja tudunkra, hogy valamikor erdős, berkes hely lehetett; ma itt sincs több fa, mint a szomszéd

községek határain. De Geszthez tartozik a Tetemrehívásban megénekelte „radványi sötét erdő”. Erdősebb, bokrosabb, bár egyre kopaszodik, a Szalontától délkeletre eső táj, hol ennek előtte nagy kondákba gyűjtve makkoltatták a *baris-szőrű* (szűrkébe menő rőt sertéjű) szalontai híres fajdisznókat. Itt van *Árpád*, melynek szorgalmas magyar népe, megyeszerte híres és keresett íavillákat, jármókat készít.

Biharmegye Békésbe szögellő sarkán, *Sarkadot* találjuk. Sarkad nagy határát nyugati szélén a Feketekörös mossa. Ott éri végét a bihari síkság: már a hídon túl Békés vármegye láthatártalan rónasága terül el.

Az „Oszták-Magyar Monarchia írásban és képben”
c. mű *alapján*. VII. M. íi. 1891. 397-428. 1.

3. Hódmezővásárhelyről.¹

A vásárhelyi határ, felibe kiszáradt tófenék vagy ártér, felibe' emeltebb róna; mindenütt lapos, mint a tenyerem. Szemünk sugara, bármerre hordozzuk, sehol nem ütközik hegyekbe. Itten hegynek hívják, mi másutt halomszámba se menne.

A háromszög-alakú roppant határnak jóformán közepén eső község, az északi szélesség $46^{\circ} 25'$ és a keleti hosszúság $37^{\circ} 59'$ alatt, a tenger színe fölött 83 méternyi magasságban fekszik. Mintegy uralkodik a nyugat és délfelé, egész a Maros-torokig terjedő ártér fölött.

Hajdan Makóvásárhelynek hívták, a vele délkeletről határos Makó városától. De a Hód-tava, melynek partján épült, lassan-lassan végkép kiszorítá nevéből a Makó jelzőt.

Még 1753-ban, Szőnyi Benjámint a vásárhelyiek jámbor lelkipásztora ezeket írta az egyház jegyzőkönyvébe:

Tisza Maros Körös közt van egy nagy sziget
Melyben van sok tér-föld, sok berek, sok liget
Nyargal itt a jó ló untig, nemcsak iget
Itt sok jámbor magyar szántogat, vetegat.

¹ Felhasználtam Szabó Mihálynak, Faust fordítójának kézirati jegyzeteit, továbbá Juhász Mihály, Széli Farkas és Szeremlei Sámuel némely adatait.

Mint osztán a Maros befoly a Tiszában,
Kéi mélyfölddel félyebb a két víz torkában
Mező Vásárhelynek akadhatz nyomában
Szegedről itt lehetz vizen két órában.

Egyfelől a várost nagy tó mosdogálja
Hóid vizének hívják: félhold a formája...

Szegedről még csak néhány évtizede is gőzhajón, gályán és dereglyén jártak Vásárhelyre. Kikötő volt a város szélén, ott ahol most a vasút dübörög s bokrosán terem a petrezselyem és zöldség. Az az egész terület Szeged és Vásárhely közt, ölnyi mélységű fekete televény, mely csakúgy ontja az acélos búzát s trágyázatlanul is húsz magot ad. Homokos föld itt éppúgy, mint általában az egész tiszamarosközi vidéken, alig-alig fordul elő; bucka meg éppen nem. Úgyhogy Vásárhelyt híréből sem ismerik a *jász-esőt*, melyet a szomszéd Szegeden *kisteleki esőnek* hívnak, mert a homok-permeteg Kistelek buckáiból száll alá szél szárnyán a szegedi földekre.

A várostól északra, keletre és délre, tanyákkal tarkázott roppant síkság kerül el, mely Csanád- és Békésmegyéig mind csak vásárhelyi határ. A magyar példaszó szerint az ördög mérte itt a mértföldet, akkor is kötele szakadt. Reusz-Schleiz-Lobenstein-Ebersdorf, tudvalevőleg nem éppen utolsó a német fejedelemségek között. S Hódmezővásárhely határa körülbelül akkora. Amaz 15, ez 14 négyzet mértföld.

Nehogy azt higyjük azonban, hogy ez óriási területen egy-nél több helység sohasem volt. A mai vásárhelyi határon nem kevesebb, mint 18 falu állott egész a török hódoltság koráig. 18 falu, melyeknek emlékét puszta-részekben, dűlőföldek elnevezésében máig megőrizték ezek a helynevek: Gorzsa, Batida, Csomorkány, Sámson, Szőlős, Ráros, Pereskutas, Tótkutas, Fecskés, Mártély, Körtvélyes, Rétkopáncs, Szentkirály, Férged, Szenterzsébet, Újváros, Mágocs és Sót. Ezek mindenike egykor virágzó község, mire mutatnak a templomromok és egyéb om-ladékok. Kőtemplom az Alföldön, hova a követ messze földről, nagy költséggel kell szállítani, mindenkor biztos emlékjele az illető hely egykori jólétének.

Hódmezővásárhely ősi lakossága abból a 18 helységből szaladt össze. S e részben Vásárhely alakulása nem kivételes.

Mondhatni, valamennyi alföldi nagy városunk számos elpusztult kis községből alakult. A török hódoltság természete hozta magával, hogy a lakosság, mint veszély idején az állat, egy-egy nagy csoportba bújít össze, hol biztosabban érzi magát.

Mert ezen a vidéken egymást érte a török hódoltság, tatárjárás, rácpusztítás és a kurucvilág: mind megannyi elemi csapás, akár a jégeső, tűzvész, árvíz vagy a hasonló hatású sáskajárás. Mikor Buda bevétele után egyidőre beköszöntött hozzánk a békesség, az említett elpusztult helységek lakosai a Hód-tó partját kezdték megülni, az úgynevezett Oldalkosárban és a Tarjány-utcában. Ez a néphagyomány annál hihetőbb, mert a régi középületek: a református templom és főiskola, a városháza, a régi vendégfogadó, a tisztii házak, továbbá a tősgyökeres régi gazdák házai mai napig mind azon a tájon emelkednek. Ott volt a város magva.

Alföldünk történetében korszakot alkotó jelenség a vásárhelyi első artézi kút, mint amely e nemből a legrégebb az egész magyar Alföldön.

Már a 60-as években megkezdett sikertelen kísérletezés után, a városi tanács artézi kút fúrásával *Zsigmondy Bélát* bízta meg, ki a munkát a piacon 1878 október havában kezdte meg s 1880 június 28-án adta át a kész kút a városnak. E kút mélysége 197*84 m; 24 óránként kiömlő vízmennyisége 94.254 liter, mely a diluviális üledékből ered.

Nagy áldás e kút a városi közönségre, mely méltán büszke arra, hogy a modern haladást az egész Alföldön legelőbb használta fel közegészségügye megjavítására. Az Alföld egészségügyére általában nagyfontosságú volt e vállalkozás, mert bizalmat ébresztett a költséges artézi kutak iránt, s a többi alföldi városok: Szentes, Szeged stb. siettek utánozni a vásárhelyi mintát. Általános tudományos értéke szintén megbecsülhetetlen. »Földünk történelmének az a könyve – írja Halaváts Gyula – melynek lapjaira a részrehajlatlan természet írta fel eltörölhetlen betűkkel a régmúlt eseményeit s melynek lapjai a hegyes- és dombvidéken oly szépen fel vannak tárva, hogy aki e betűket ismeri, könnyen olvashat belőle, Alföldünk tengersík vidékén be van csapva, csak azt az utolsó lapot mutatja még, melyre a

tegnap utolsó óráinak és a ma még be nem végzett eseményei vannak feljegyezve. Annál becsesebbek aztán az adatok, melyeket az Alföldön fűrt artézi kutak szolgáltatnak. Azok az artézi kutak, melyek erőszakosan felszakítják a betett könyv lapjait, hogy akkor, amidőn a gyakorlati célnak szolgálnak, előbbreviszik ismereteinket is, megismertetvén minket a mélyen fekvő, különben hozzáférhetetlen rétegeivel az altalajnak.” *Halaváts* úr tényleg el is készíté a fűrőlyuk földtani szelvényét.¹ E részben tudományos szempontból kiválóan érdekes a második artézi kút, mint amely jóval mélyebb az elsőnél, s egész a levantei korú üledékbe hatolt.

A második artézi kútra szükség volt, nem azért, mintha a piactéri kút vize nem lett volna elegendő, hanem a közel 10.000 házra menő város roppant terjedelme miatt. Ez a szükségérzet lélekemelő nemes tette adott alkalmat: a város törvényhatósági bizottságának 1882. november 14-én tartott közgyűlésén, egy egyszerű polgár, *Nagy András János*, a maga és hitestársa *Mucsi Mária* nevében, 20.000 forintot ajánlott föl egy második artézi kút költségeire, mihez később, mivel ez a summa nem futotta ki, még 7000 forintot csatolt.

A *Nagy András János*-kútnak keresztelt második artézi kút készítésével ismét *Zsigmondy Bélát* bízta meg, ki a fűrást 1883. ápril havában kezdte meg, s éppen egy év alatt végezte be. Mélysége 252'599 m; vízmennyisége 24 óránként több mint egy millió liter. A felesleges vizet a város szélén 1886-ban épült fürdőbe vezetik le, melyben tíz külön fürdőszoba, továbbá egy férfi és egy női uszoda van; amannak tükörfelülete 192 D m, emezé 96 D méter.

Vásárhelyt a környéken „paraszt városnak” szokták nevezni. A lakosság nagyrésze valóban földművelő, de igen emberségtudó, munkás, józaneszű és értelmes; *bakónak* csúfolja az el-elvétve akadó oktondit. Az az osztály, melyet az újabb kor per excellentiam értelmiségnek nevez, Vásárhelyt nem nagy, de tisztességes; többnyire igen szerény anyagi viszonyok közt él.

Mesteremberek, a lakossághoz mérve, szintén igen gyéren vannak. De a göröncsérek, kovácsok, bognárok és ácsok messze

¹ A hódmezővásárhelyi két artézi kút, *Halaváts Gyulától*. Budapest, 1889. 20. lap.

földön híresek. A *göröncsérek* fehér alapra festett kék virágokkal díszített mázos tálakat, korsókat gyártanak. S az egész Alföldön a legcsinosabb és legcélszerűbb parasztkocsik szintén vásárhelyi mesterek műhelyében készülnek. Szándékosan nevezzük őket mestereknek; megérdemlik a mester nevet. Iparos lehet az ügyetlen is.

A nép zöme birtokos földművelő és napszámos munkás. Általában jól megtermett, ép testű és lelkű nép, egészség, erő, jószív és értelem sugárzik nyílt és mégis szelíd szemeikből. Józan életűek, módjával forgatják a *karafinát* és a *mihókot* (kancsót). Öreg embernek megbocsátják, ha *elnyomja Vörös Margit*, ha t. i. társas összejövetelek alkalmával leveszi lábáról a bor; de már a fiatal embert nagyon megszólják, ha meglátszik rajta az ital. Csak a napszámosok közt kezd lábrakapni a pálinkázás, mely a nehéz kubik-munkához és rossz táplálkozáshoz járulva, satnyító hatását máris kezdi kimutatni.

Jellemzi Vásárhely köznépét az idősebbek iránti *becsületadás*, mely abban nyilvánul, hogy az idősebbet, még ha testvérje is, *kis bátyámnak*, majd később családi állásához képest *kendnek* vagy *kigyelmednek tisztóli*, vagyis az ő kifejezésük szerint *mögböcsüli*. Más oldalról jellemzi Vásárhely népét a szellemi munkával foglalkozók, hivatalnokok vagy más honorátorok irányában (kiket általában az *urak* elnevezés alatt foglal össze) tanúsított tiszteletadás; valamint a tartózkodás, mondhatni restelkedés, mely elfogja a vásárhelyi embert, ha neki *az urak előtt* bármely szín alatt meg kell jelennie. Ezt, ha csak szerét teheti, kerüli, s midőn mégis meg kell jelennie, – kifejezésük szerint *eljárni az urakat*, vagy *hajtani az ügyet*: menteni igyekszik magát, hogy ő nem jószántából s nem örömost jött a *hivatal* elibe. Meg is esik nem egyszer, hogy a hozzá a dolog érdemében intézett hivatalos kérdésre imígy kezdi a feleletét: „*Mán* (t. i. már) abba az egybe fölkérom az urakat, hogy ilyen helyön még az apám se' járt, se' én.” S ez az egyébként rendkívül tiszta fejű, értelmes nép, zavarában, hogy magát érthetővé s ügyét könnyebben fölfoghatóvá s kedvezőbben elintézhetővé, az ő mondásuk szerint *kihajthatóvá* tegye, rendszeren eltér az általa közönségesen használt beszédmódtól. Megtörtént például, hogy a vásárhelyi ember ekkép mutatta be

magát a nagy tekintetű hivatal előtt: „Hát kéröm én vagyok az a célszörű szögény embör, aki ide alkalmasítottam a lányomat, mert hogy így csügged rajtunk ez az adói alkalom, rájuk testáltam az egész vagyonomat.” Innen van, hogy a vásárhelyi ember – nem úgy, mint a székely – a pörlekedést mindenkép kerüli; sokszor odahagyja a magáét, csak „az urak elébe ögyelegni ne kelljen”.

Általában nem kívánja a másét, de a magáét annál jobban megbecsüli. Jórészének van is mit megbecsülnie.

Mert a vásárhelyi gazda takarékos, gondos, igyekező, földjét jól műveli, ugarol, tisztázott vetőmagot vet, trágyáz, s vetett szénát termel gyakran az előbb érő kalászosok tarlójában. Ekkép egyévben kétszer is megnyírja földjét: két bőrt húz róla, ha kedvező az év. A vető-, cséplő-, szecs kavágó gépek használata évről-évre mindjobban terjed a nagyobb gazdák között.

Szeretnek a gazdák fát s nemesebb gyümölcsöket termelni. Tisztán tartott kertes tanyáik egy-egy kis alföldi paradicsom.

Lovaik jókarban tartására is nagy gondot fordítanak, úgy, hogy nem hiába mondja a makai ember: *kíméli, mint vásárhelyi ember a lovát*. Csínján bánnak az ostorral, s a szekeret fölöttébb nem rakják meg. Kíméletes gondoskodásuk magyarázza meg, hogy nemes lovaikért külföldi vevők is betekintenek ide már néha, s jó árt is adnak.

Hogy úgy a vagyonosabb, mint a szegényebb osztály fiai jobban beválnak katonának, mint az ország más részének népe, s hogy jó katonák válnak belőlük, az eddig mondottakból eléggé kitűnik. A vásárhelyi legények híres jó huszárok. A francia háborúk „legvitézebb huszára”, *Simonyi* óbester, nem győzte eléggé magasztalni „Vásárhelyről került jó katonáit, kikkel a nehéz napokban annyi dicsőséget aratott.” 1849-ben maga *Szabó Mihály* több mint ezer honvédet állított ki, pedig már akkor, mikor polgármesterré lett, ezernél több állott fegyver alatt. Egy szegény öreg özvegyasszony, azon alkalommal, midőn *Kossuth* szólott a néphez, egyszerre hét fiát állította a zászlók alá: a legfiatalabb 18 éves, a legidősebb 40 éves volt. Négyen jöttek haza a hét közül: hárman sebekkel borítva, egy meg csonkán. A többi odaveszett.

Miként a harc mezején, éppoly emberül állja meg helyét vásárhelyi ember nagy munka idején. Nemcsak igyekező, hanem bírja is a munkát. A munkásosztály, különösen aratás-kor, midőn a gazda kenyerén jól is él, csaknem csudákat mivel. Hajnali két órakor már suhog a kasza; húzza azt a jó részes éjjeli 11 óráig egész héten át. Tíz-tizenkét nap alatt össze is teszik a gabonát, s állítólag azért piros, vagy, amint a kereskedők mondják *tiszta erős tűzű* a vásárhelyi búza.

A vásárhelyi nők jórésze szép, jól kifejlett testű, sugár termetű. A darázs-karcsú derék azonban ritkaság közöttük. Gazdasszonyaik tiszták, takarékosak, ügyesek, ég a kezökben a munka, s folytonosan foglalkoznak. Jó kenyérsütők és különösen jó szájízűk van, amiért is híres szakácsok. Egyszerű ételeik ízletesek és táplálók. Messze földön híres a vásárhelyi *túróslepény*, melyet minden szombaton süt a jó gazdasszony nyári munkásainak, s mely nem szégyenelhetné meg magát úri asztalon sem. Büszkéek is gyúrt tésztából készített túrós lepényökre, melyet szerintök sehol az országban nem tudnak úgy készíteni, mint itt. A gyerekek a lepény miatt ünnepnek nézik a szombatnapot, s a hét közepétől fogva egyre hajtják:

Ma csütörtök, holnap péntök.

Holnapután lepényt őszők.

Szélüire sütik a lepényt a szomszéd Makón is, *köttes*, megkelesztett aljjal. De messze jár ez amattól! Tarhonyát is sokat és jót készít a vásárhelyi asszony: nyár elején vagy ősszel egész évre valót. Másutt sáfránnyal adják meg a színt, itt tojással, nemcsak a színt, de az ízt is. Csak félszázaddal is ezelőtt, midőn még asszonyok nemigen laktak a tanyákon, ezzel élt a béres egész éven át; soha meg nem unta, s oly egészséges volt, mint a makk.

A világ haladásán sokat sopánkodnak a „laudatores temporis acti”. Van is mit sajnálni a régi patriarkhalis idők eltűnésén! De nem szabad felejtenünk, hogy nemcsak ily *fonákja*: *színe* is van a változott viszonyoknak. Még Károlyi Sándor a vásárhelyi pusztákról szedette össze a sasfiakat, hogy tollaikkal ékesítse huszárezrede kalpagjait. Ez azt jelenti, hogy

Vásárhely tája, mely mai napság aranykalással ékes rónaság: másfélszáz évvel ezelőtt nemcsak desertum, de valóságos sivatag volt. Mert a királyi sas csak ott él meg, ahol nincsen ember, s nem láthatni keze műve nyomát...

Vásárhely népe bizalommal tekinthet a jövőndöbe. A magasabb műveltségre való átmenetel elboronálja ugyan a népies szokásokat, de ha fejlődési processusa véget ér: biztos záloga egy eljövendő szebb és jobb kornak. Földrajzi Közlemények 1890.

4. A Tisza-torok, Tételtől Zalánkemenig.

Régi emlékeim közt cserkészek: 1874 augusztus havában a „Ráckeve” fedélzetén írt útinaplómat lapozgatom. Ballagi Mórral együtt Slavóniába s Szerbiába szándékozván, vízen mentünk Szegedtől a Tisza-torokig. Útközben érdekes társaság verődött össze. Ott volt Bende József, ó-becsei plébános és orsz. képviselő, Dungyerszky, Bácska leggazdagabb kereskedője, Simon Mihály törökkanizsai ügyvéd, Mező János magyar-becsei kántor, stb.

Ez utóbbi öreg úr valóságos anekdota-magazin, csak úgy dőlt belőle a jobbnál jobb ízű adoma. Hadd mondjak el egyet száj ízelítőül. Egy Daróczi nevű volt karcagi prédikátor mód nélkül szerette a boroskát, s ezért fölkerete káplánját, figyelmeztethetné így vagy amúgy, ha észreveszi, hogy már eleget ivott. Isznak-isznak, s már át kezdik lépni a határt, mikor megszólal a káplán: „Tiszteletes uram, de erős ez a bor!” Daróczi nem késik a felelettel: „Az ám!” úgymond fejbólintva. A káplán nagyot nyel, kortyint egyet, s tovább folytatják az ivást. Daróczi már alig tud ülni a helyén, mikor megint odaszól a capellanus: „Tiszteletes uram, *rettentő* erős ám ez a bor!” – „Hát ne igyék kend!” volt rá a terribilis felelet.

Bármennyire kedves volt az úri társaság, mellyel megismerkedtem, tanulmányutat tévén, nem állhattam meg, hogy időnként a köznép közé ne elegyedjem. Annak a társasága mindig tanulságos, éppúgy, mint a mívelt embereké; csak a

félmívelt embert kerülöm, mert körükben unalomnál egyébre nem lehet szert tenni.

Beszédbe ereszkedtem a hajóslegényekkel, kik edzett, széles vállú, napbarnított, szinte rezes arcú férfiak, az egyik szegedi, a másik törökbecsei. Szakmájokra, a hajóséletre tereltem a beszédet, s hamarjában néhány száz hajós-műszót gyűjtöttem tőlük.

E szavak igen természetesen nemzetköziek, amint nemzetközi maga a hajós-életmód. Mindamellett jobbára három nagy kategóriába oszthatók. Egy részök tiszta magyar, egy részök torzítás németből, s egy részök olasz eredetű.

Timony (il timone) a kormány, *timonyoz* a kormányos, *alacscság* (allaccia) a hajó vékony kötélzete; *mankó* (manico) a kis kézi-evező mankós fogója, van *mankós csákla* is. *Trincölik* (trincierare) a kötelet vagy árbocot, ha madzaggal tekerik körül. A *rév*, e tájon néhol *rív* (riva), a halászok, *szigonya* (sigogna), a *bárka* (barca), s a zátonypózna, vagy gyakrabban tekerő-orsó jelentésű *járgány* (argano), mely népetymológiával került át nyelvünkbe, – mind tisztán olasz eredetű. S szintén olasz, bár nyelvészeink tárgyismeret hiánya folytán elég sületlenül a magyar tall, tallú-ból próbálták magyarázni, a *dal-evedző* (máskép *orradzó*) és a *dalladás*, mely alatt a csónak orránál való evezést értik.

Minden polgárosodás egyik legfontosabb tényezőjéről, a hajózásról lévén szó, az említett adatokból nevezetes bizonyítékot szerzünk arra nézve, mennyire ellenkező a történelmi valósággal az a sokat emlegetett állítás, hogy összes civilizációnkat a németnek köszönhetjük.

Pedig a főtebbi sorozat nem meríti ki az olaszság befolyását hajózásunkra. Ott csak Szegeden és Törökbecsén járatos szókat állítottam egybe, s nem említem az ottan ismeretlen *gályát* (galea, galera), a *burcsellát* (burchiello, a. m. naszád), a *csillehajót* (chiglia), s a *gabará*t (gabara), mely ily alakjában olasz, de amely Törökbecsén *gugora* vagy *kukorára* torzult, s tekerő vas-orsót jelent.

A németiség révén tiszamenti hajós-műszóvá vált szók menten fölismerhetők. Ilyenek: a *rótkaszni* (Radkasten), *cilinder*, *slepp*, *ferdék* (Verdeck), *kabin*, *szalon*, *spájz* stb. Még legjobban

eltorzult a *lajafánt* (Leitfaden), mely a. m. kátrányos kócmadzag. *Süftölik* (Schiffen) a hajót, ha terhétől megkönnyítik, mikor pl. a halászbárkából kiszedik a halakat.

Egyéb műszavaik jobbjára magyarok, de van köztük tót és oláh is elegendő számmal, mintegy a nyelv útján igazolva, hogy e foglalkozás csakugyan kiválóan nemzetközi. Ilyenek, hogy a ritkábbakat említsem: *kukajáró*, azaz egyenes pallózat, melyet *priváthajókon* a hajótető hosszában menő gerenda, a *szelemen* tart; *bálvány* a hajó oldalán lévő gerendapárkány, *kormányállás*, ahol a kormányos áll, *bak* a fedélzet azon oszlopkája, hova a köteleket kötik, s *régő*, a bakok fölötti korlát-léc; *dobókötel*, *hajóorr*, *hajófar* vagy *tat*, mely a ladik hátsó ülését is jelenti; *koleba* a hajószobácska, *bas* a hajó elején álló kabin, *csárda* priváthajókon a szoba és a konyha együtt, melynek homlokzata, a reáfestett védszentről *szentes* nevet visel; *kormányevadző*, *kormányfarok* van a kis hajók *fartőkéjé*-hez erősítve. *Böggő* a bárka görbe orra, mely alatt a puska kaksához hasonló *sárkány-ba* húzott *fejláncon* függ a *vasmacska*. *Szapuly* a vízmerő lapát, *lenta* a nagy evező, *förgetyű* az akasztó-kapocs és orsó, *orgona* a vasmacska-tekerő henger, *béllésdeszka*, amivel a hajó belsejét vonják be, *ostorfa* a hajófenék bordavégeit leszorító gerenda, *keszer* a hajóácsolásnál használt kapa-forma fejsze, *iszkába* vagy *eszkába* a deszkák összefoglalására szánt kétrét hajtott hegyes vasszög; uarrds-nak nevezik a deszkarovátkoknak mohával vagy csepüvel való betömését. A lélekvesztő, a csónak és ladik szorosán meg van különböztetve egymástól. *Lélekvesztő* az egy ember számára való vízi teknő, *csónyik* a fatörzsből faragott hajó, *ladik* a gőzhajókkal járó, deszkából ácsolt kis hajó. *Böggős hajó* a kunkorodott orrú nagyobb hajó. Felesen használnak már újabb keletű, csinált magyar szókat is. *Szócső*, *gép*, *gépszoba*, *légcső* stb. kitételeket szegedi hajóslegény szájából hallottam.

A „Ráckeve” Törökbecsén alól, a csurogi mocsaraknál egyre lassabban lubickol, itt-ott *sarai*, amint a hajósok mondják, ha az iszapot éri a hajó feneke. A Tisza szennyes vize már itt mintha csak álló víz volna. Semmi *sebje*, vagyis sebessége a szélesen terjengő sekély víznek. Mert a Tisza esése torkolatánál oly csekély, hogy a „Mittheilungen der geographischen Gesell-

schart in Wien” egy közleményében ki van mutatva, miszerint onnét néha másfél kilométernyire is belehatol, vagyis fölfelé folyik a Duna vize.

Apró örvények, itteni szóval: *limányok* csigasodródása egymást éri a víz színén. A parton lefelé is vontatják a privát-hajókat, elől a *prednak*, a gyalogvontatók vezére, utána a többi *húzza*, teljes erejével a *csarnok-kötelektől* tartott *őrfa* Y alakú *kukáján* járó vontatókötelet.

Kissé előbbre haladva, a *szirtok* tövébe érünk. így nevezik a tételi fensíknak a vízre dülő magas partját, mely alá *padmalyokat* vagy *pandalokat* mar a hullám.

Csakhamar *Tételen* vagyunk, melyet itt széltére így hív a magyarság, s ennél fogva helytelen, hogy egyebütt, még hivatalosan is, mindig csak német nevén, *Tittel*-nek hívják.

Tétel a Tisza mellett lapályon fekszik. Vele szemközt szakad a Béga-csatorna a Tiszába; előtte délre roppant mocsár, mögötte északra magas homok- és homokkőfensík emelkedik, melynek szellős és tar hegyfoka messze ellátszik a roppant rónaságba. A legcsodálatosabb alakulatok közé tartozik e két □ mértföldnyi, vetéllő alakú fensík, mely köröskörül meredeken emelkedik, s teljesen sima, mint az asztal. Meredek oldala, s a tövében elterülő mocsár természetalkotta erősséggé teszi, s valóban annak is használták 1849-ben a római sáncokból Perczel által kivert szerb csajkások és szerezsánok.

Ez a fősík történelmi nevezetességű nemcsak katonai szempontból, régi védművei miatt, hanem a Tétel fölött, rajta épül szent Ágoston-rendi kanonokok prépostságáról is, melynek rommaradványai még öt-hat helyt látszanak ki a földből. Fogak gyanánt bújnak ki a hegyoldalból az omlatag kőfalak, melyeknek legmagasabbja alig félőlnyi.

A prépostság omladékaihoz a temetőkön keresztül visz az út, menetelesen, a hegyoldalban. Délnyugatról kapaszkodunk fel a tetőre, hol két nagy temetőre bukkanunk. Nyugat felé a r. kath., keletre a Tisza felé a gör. keleti temető van. Az előbbiben néhány magyar feliratú sírkő; egyebek közt ott nyugszik: Rohonczy Sándor, főherceg János drágonus (!) ezred hadnagya”, ki tizennyolcadfél éves korában, 1849 szept. havában hunyt el. Ott van eltemetve továbbá Appel József csajkás-

ezredes (colonellus inclytae phalangis Nassadisticae commendants), több megye táblabírája, † 1841; Peter Depiny, aus Pest gebürtig, 27 Jahre alt, † 1863, a tételi származású budapesti uszodatulajdonos családjából stb.

Tétel 1872-ig a csajkások határőrzászlóaljának volt székhelye, s csak azóta tartozik Bácsmegeyhez.

A katonauralomnak, mikor ott jártam, 1874-ben, már csak a város csinoságán látszott meg a nyoma. Annak az érdeme, hogy e mindössze 2800 lélekből álló községet számos emeletes épület díszíti, hogy kongó téglával cifrán kirakott utcái vannak, hogy főutcáin petróleumlámpák világítanak, hogy hajóhidat vertek a Tiszán, hogy itt lévén a csajkások naszádjainak főgyűlhelye, jókora kikötője épült, melyben ottlétemkor három nagy hajó, az Achilles, Carl és Promontor horgonyzott.

A határőr-rendszer egyéb nyomai azonban már végkép eltűntek. Két év alatt teljesen beállott a magyar világ. A kikötő árboacán a magyar nemzeti tricolort lengeti a szél. A gunyhóknak itt nádból kötött a kerítésök; de a jobbmódúak házain a kapu rendszerint vörös, fehér, zöldre van festve. Az emeletes vendégfogadóban magyar leány nyitott szobát, s bár a lakosság túlnyomóan szerb és német, úton-útfélen magyar szó üti meg fülünket. A kikötőben átlag magyar a nyelv, s a városiak jelentékeny része is többé-kevésbé tud magyarul.

Amint Tételt a gőzösön elhagyjuk, rengeteg, mondhatni láthatártalan lópvidék képe fejlik ki előttünk, mely téglalakú terület északi szélén a tételi fensík emelkedik, lábában Tétel, Lok és Vilovo községekkel; nyugatra a gardinovaci padhát, délre a Duna, keletre a Tisza szegélyezi. Ez a Tiszatorok.

Nem tudom honnan vették földrajzíróink, hogy a Tisza Tételnél szakad a Dunába, mikor nyilvánvaló, hogy éppen szemközt Zalánkeménnel. Tételtől a Tiszatorokig még jó másfél mérföldnyi utat tesz a hajó. Vagy egy óra hosszant lapátolt még a „Ráckeve”, míg odáig ért.

Balra, a torontáli oldalon az újonnan telepített Rudolfs-gnad német község és magas gátaktól védett nagy határa látszik. Egyhangú, közönséges látvány. De ha jobbra nézünk, figyelmünket megragadóan szép vízmező kapja meg, melyen szikvizek és puha pázsitú gorondok, ingoványos zombékok és

náderdők, ilványos rónák és libegő lápok sűrűn változtatják egymást.

Erre a vízi országra csupán a távoli *Bjelo blato* (fehér mocsár) ezüstös csillogása vet némi fényt; egyébként színtelen, fakó, mint a benne buján tenyésző szittyó, vagy a vörhenyes vízi útifű. Nyár dereka lévén, már a fülemülefű is elveszte piros színét, egész ernyője szennyes fehérré vált, s egyedül a cserét szélén sárgálló palka kölcsönöz itt-ott rikítóbb színezetet a sárszín vidéknek. Most az a sár sok helyt egészen a felszínen van: bibircsói a nyári melegben ki-kifakadó dágványok, melyek meg-megbuggyannak, hol a benne fejlődő gázoktól, hol egy-egy féreg mozgásától. Néhol a Tisza széle lyukacsos, mint a méhsejt: ott lakik a parti fecske. Másutt a friss part mintha vízbe öltene nyelvét: félszigetet bocsát magából a belvizek méhébe.

A mocsarak karéjain, öblöcském szakadatlan folynak az ősteremtés apró játéka. Minden kis szellő habok hátán hozott nádtöredet, moszatot, falevelet és mindenféle gezemicét ver össze a sárgás-zölden bevaradzott tószélen. A hozovány töremorát és gízgáz csiganyál-szerű enyvvel gyúrja együvé a víztajték s a békanyál. Idő multával ez a partveredék megvastagszik s egy réteg tőzeg válik belőle.

A Mont-Blanc jegeseit *Mer de Glace*-nak (jégtenger) hívja a környék lakossága, mert a tengerhez hasonlóan szüntelenül mozog, soha egy percig sincs nyugton. Mi a mocsarak tengerének nevezhetnők a Tisza torkolatát, mert annak sincs pihenője, az is örökösen átalakul s átalakít. Soha ki nem szárad, örökké megújul. Ősszel és tavasszal a duzzadó Tisza bő vérével táplálja az itteni vízereket, s fél-fél esztendőre felfrissíti a télen megdermedt, nyáron kotussá vált vízi birodalmat.

De még másért sincs itt nyugalom. Milliárdnyi élőlény éltető eleme a sár és a sárvíz, mely apró vízi férgek, csúszómászók és madarak mozgásától s hangjaitól egyre morajlik.

Hajónk zakatolása csakhamar fölveri az addig csupán zummogó ősmocsarat. Egyszerre egy folt vadlúd röppen föl, vad zajjal, s magával ragadja a szárnyasok ezreit. Nem göb-beszkedik többé a torkos gödény, önelégülten tartogatva tokájában egy-két kövérebb potykát; nem cikákol a kék gém, vagyis nem rángatja már hosszú nyakát előre s hátra a kövér falattól,

melyet alig tud letuszkolni szűk gégéjén; a szárcsa csikorgásának, a szárcsa-fiak húzott, vékony hangú sipogásának, a nádi fülemile dorombolásának egy pillanat alatt vége és a kárakatoná, mely eddig vígan csobogott a vízben, megrázkódva készül repülésre. Zűrzavaros, riadó lárma kél a sárvizek fölött, melyből, Gvadányival szólva, még legjobban kihallatszik:

Szálló vadludaknak az ő gágogása,
Reznekek szárnyának szintűgy suhogása
S a vízi bikáknak bőgő kiáltása.

Amint a vadlúd fölrebben, mindenfajta visongás kél nyomában, s százféle madárral rétegzetesen népesül meg a levegő. A bibic nagy lármával csavarog a légben; nagyot rikolt a sártyúk, egyet perdül s tovarepül, mint a nyíl. Annál késedelmebb a vöcsök, mely, szegény, jóidéig szalad-szalad a víz tük-rén, míg föl tud kapni; a bölömbika se bírja jobban, s lassú röptében elhal szarvasbögésszerű bömbölése. Szalonka, bűvár, gólya, kócsag, bakcsó egyenként vagy párosával, s egy falka vadkacsa kavarog a lápok fölött, s az elvesző messzeségben, valamennyinél magasabban, felhők foszlányai közt teregeti szárnyát a szomszéd Fruskagórából idetévedt királyi sas.

Maga a mocsár is minden ízében megrándul, szinte úgy látszik, mintha egész testében remegne. Az ostorindás hínár, melynek nyúlványai finomak, mint a vékonyszálú selyem, meg a békalencse tömött fürtje, melynek az imént itt-ott tövéig láthatott a vizsga szem: egyszerre eltűnnek a felkavart iszapban. A sárvirág lekonyul, a vízi liliom meghajló bokkrétája futó csókot vet a víz rengő arcára, amint tövénél hirtelen lebukik egy kígyó, hal vagy héjas féreg. A hosszú nyelén lógingázó nádi buzogány is a szokottnál jóval erősebben bókol, mikor gyors szökéssel ugrik le róla fejtetőre a kecskebéka. Távobbb, a morotvakerítette emeltebb laponyagon vagy gorcon valami négy-lábú állat, rétifarkas vagy tán róka iramlik a kákabozótnak.

Másutt is láttam ekkora mocsarat: a Dráva-torok, vagy a pancsovavidéki fertő van akkora, mint a Tisza-torok lápvidéke. De egyikben sincs annyi élet, mint ebben, mert egyik sem oly megközelíthetetlen egyetlenegy fajta élőlénynek, az embernek. Ahova ez beteheti lábát, első dolga az *élet* pusztítása. A vadász fegyverével, a pákász szigonyával, a halász hálójával, a csikász

varsájával támadja meg a vízi birodalmak lakosságát. S nem egy állatfaj van, mely olyan mint a veréb, mely meghazudtolja a matematikát: ha egyet lelőnek belőle, egy se marad helyén; nem egy állatfaj, ha bolygatják, ha egy-kettőt elejtenek belőle, sőt némelyik, mondhatni, ha embert szimatol közelében, menten jobb hazába vándorol. Ezért oly néptelen, aránylag, a megközelíthető mocsár, s viszont ezért oly sűrű lakosságú a Tisza-torok. Itt az ember tehetetlen. Itt a vadászt megállítja a süppedékes semlyék, a csónakost a százlábú hínár, a sárvizek harasztja. Itt a fertő az úr; s az háborítatlan tenyészetnek nyitja meg szűz ölet minden teremtett lény számára, egyedül az ember és házi állatai kivételével...

A torkolathoz érve, ladikba szállunk a Ráckevéról s át-evezünk az éppen szemközt, a Kalakac hegyfarknál zsugorgó *Ó-Szlankamen* (Stari-Slankamen) nevű rác falucskába, mely történetünkben *Zalánkemén* neve alatt ismeretes, ma a környékbeli magyarság Szlankának hívja.

Hova menjünk? nincs nagy választék. A Dunaparton magasan álló piszkos kocsmában vontuk meg magunkat, melynek egyik szobája ivó, a másik mézárszék. Az ivó falain szerb, német és magyar aláírású képek, bécsi és budapesti gyárak készítményei. Hihetetlenül piszkos valamennyi, mi könnyen érthető, mert a szomszéd mézárszék legyei naphosszant sereggestül tanyáznak rajtuk.

A helység fölött nyugatra a Kalakac emelkedik, mely meszes hegy Dunára néző oldalán emberi kéz vájta tátongó üreg van; előtte keskeny kis ösvény vezet a mélység fölött, úgyhogy egy ember is könnyen megvédhette itt magát túlnyomó erő ellenében is.

Feljebb haladva a hegyen, gyönyörű kilátás tárult föl. Elöttem a Tisza összeszakadása, a torontáli sík, a tiszatoroki mocsár, a tételi fensík, stb. Majd oldalt mentem a hegyen, s elértem a zalánkeméni régi vár omladékait. A hegyfark keleti oldalát nagy körben keríti a régi várfal és sánc. A kőfal már alig látszik ki a földből, csupán a várkapu áll még fent néhány ölnyi magasságban. A sánc oldalán látni azt a vastag hulladék-reteget, mit még tán az őskori embertől kezdve, későbbi ivadékok egész mostanig fölhalmoztak. Urnadarabokat, vasszöge-

ket, bombaforrácsot, föliratos tégladarabokat hoztam is magammal, s aztán elhagyva e meredek hegyet, az ehhez és a helységhez keletre eső, már alacsonyabb hegyre mentem föl, melyen tömérdek gyepű bodza között kőlábas, nyolcszögű szerb templom áll. A két hegy közti horpályon át visz az út Új-Szlankamenbe s a ritiumi régi római castrum némi maradványaihoz. A hegy lábában O-Szlankamen látszik; a szigetkén és a mocsarakon túl a tételi fensík s a tételi torony.

Háry Gyula eredeti rajza, mely a trónörökös könyvében jelent meg, mutatja, hogy mily kevésbé ismerjük saját hazánkat. Pedig ezt az oly véghetetlen fontos és nevezetes pontot, mint a Tisza torkolata, nem lehet eléggé ismernünk.

Vasárnapi Újság, 1889. 2. sz.

5. Biharmegyei népviseletek.

Nincs oly vidék ebben az országban, hol a nemzeti öntudat erősebben élne a nép lelkében, mint a bihari rónán. A bihari magyar ember jóformán csak önmagát s a maga vidékébélit tartja „tisztá magyar”-nak, míg a többi népfajokat lenézőleg „sült oláh”, „csupa tót”, „merő német” és „vad rác” kitételekkel illeti. Ez utóbbi a II. Rákóczi Ferenc szabadságharca korában e tájon garázdálkodott rác csapatok („crudelissima Rascianorum gens”) kegyetlenségének a nép nyelvébe is átment örök emléke. Általában mindez az elnevezés a múltban gyökerezik, midőn a műveletlen ember szemében egyedül férfimunkaszámba menő hadimunkát azon a tájon egyedül a magyar hajdú végezte, mialatt a többi népség „kályha vállán sütötte a makkot”.

A történelem nemzetalkotó s nemzetfenntartó ereje nyilvánul hát abban, hogy a bihari ember a magyarnál is magyarabbnak tartja magát. Múltjában élvén, szájról-szájra szállítja a hajdúk dicsőségét, Toldi Miklós, Bocskai, Zólyomi, Rákóczi emlékezetét. Ily úton-módon támadó erős történelmi érzeke kifejti benne a tiszteletet minden iránt, ami hagyományos, tehát

az apáról fiúra szálló viselet iránt is. Az ősei dicsőségével eltelt hajdú-ivadék igen természetesen aránylag sokkal jobban megőrzi régi nemzeties jellegű viseletét s annak daliás szabását, mint a magyar Alföld azon lakossága, melynek csak a tegnapi emlékező Kliója és Kalliopéja nem örökít meg egyebet, mint egy-egy helyiérdekű szerelmes históriát vagy a legutóbbi akasztás hőstét.

Bocskai emléke honol a Kösmő és a Berettyó mellékén. Ott van Tamási és a régenyi pusztá, egykor mindakettő szabad hajdúfészek, ott van Kismarja, a fejedelem szabadalmas városa, s tőszomszédjában Nagykereki, honnét legelőbb indult ki diadalmenetére. Derék, szép magyar nép lakik azon a tájon. Viseletük legszebb a megyében; férfiaknál daliás, nőknél kackiás jellegű. Bornyúszájú, csipkésújjú, patyolat ing és a sarkantyús deli-csizma száráig érő, libacsont madzaghúzóval művészileg ráncbaszedett, négy vagy „hat-szilbe” varrt bő gatya, fő-fő ékessége a marjai és a kereki legény öltözetének. Bogra kötött fekete nyakkendő, ottani szóval *nyakravaló*, nyitva felejtett sűrűpitykés mellény, fekete szűr, melyet nyaratszaka bot végére tűzve hord a vállán, s darutollas csárdás kis kalap egészíti ki a jóravaló, tisztességes, berettyómelléki legény ünneplő testi ruháját.

Ennek a festői szép öltözetnek aztán, a legény testtartása adja meg igazi magyaros jellegét. A legény, ha egyhelyben áll, csipejére ereszti egész testét, de nem oly lomhán, mint a szicíliai, kit szintén ez a tartás jellemez, – hanem csak könnyedén. S különösen három ruhadarabnak kell kifogástalanul állania rajta.

Az egyik a *kalap*, melynek becsét és fontosságát igaz módon tünteti fel az ismeretes régi népdal:

Csárdás, kis kalapot veszek,
Mellé rozsmaringot teszek,
Szagos lesz az utca merre járok,
Annál jobban szeretnek a lányok.

A kalap, bihari felfogás szerint, annál szebb, minél pörgebb, minél kisebb a karimája. Azért mondja a nóta: „kerek az én kalapom, kerekebbre szabatom”. Csökmőtől Élesdig, sőt a Királyhágóig, a magyar lakosság „csárdás, kis kalapot” visel,

Derecske tája kivételével, hol szélesebb karimájú kalap járja. A kalapot a legény csak könnyedén vágja jobb szemére; már aki lehúzza a fejébe: bujnyikos kinézésű, negédes, s lányok szemében sem igazi helyre legény. Télen a *báránybőr*-, a *túri*-vagy a darutollas *asztrakán-sapka* hasonlóképp bukóra áll a legény fejében.

A másik nevezetes ruhadarab a *dolmány* vagy a *szűr*, melynek, bárminő' helyzetben legyen, akár panyókára, akár két vállra vetve, akár botra tűzve: szükségképp délcegen kell állnia.

A harmadik a *csizma*, mely hogy *nyalka*, azaz roppant magas sarkú legyen, éppoly feltétlenül szükséges, mint huszárattakhoz a kengyel. A kothurnustól kezdve a párisi sarkakig, mindig és mindenütt szükségét látták annak, hogy aki délceg akar lenni, magas sarkon járjon. Magyar legénynél ez annál fontosabb, mert táncának jellege is egyenesen megköveteli a magas sarkot.

Nézetem szerint ugyanis, a magyar tánc fő jellemvonása, hogy *sarkon és egész talpon jár*, ellentétben a nyugateurópai körtáncokkal, melyeket lábujjhegyen lejtének. Mert csakis úgy, ha az egész lábfejre s különösen a sarkakra nehezedik, nyerhet igaz kifejezést a magyar népjellemben gyökerező *gravitas*, az a méltóságos testtartás, melynek nincsen párja e földrészen, hanem ha a spanyoloknál, kiknél azonban a gravitas már szer-tartásos grandezza mégy át.

A hegyesorrú, sarkantyús csizma szintén főképp a táncra való tekintetből szerepel minden ünnepnapon. Azzal veri ki a legény a taktust, de csak „szép módjával”: inkább halkán, mint nagy zajjal; mert a lazán álló nagy tarajú sarkantyú csörömpölő pengetése merőben idegen hozomány: a huszároknak ép oly idegenizű, talmi magyar tempója, mint aminők fanfaronnade-jaik és kacskaringós, sületlen káromkodásaik.

De nemcsak táncán, hanem már a járásán is meglátszik a puszták fiának komoly méltósága. „Megismerni a kanászt csupán járásáról” – mondja a nóta s éppígy emlékezik a csikós-ról, a juhászról stb. A városi ember lőt-fut, gyorsan jár, szabott órája lévén minden teendőjének; a falusi és pusztai lakos, ki-nek nincsen szoros terminushoz kötve a tennivalója, rendszerint nagyon lassan jár és tempóra tesz mindent, még pihenni is

tempóra pihen s lenézőleg szól az utri-futri”, vagyis nagy sebbel-lobbal járó üzletemberről vagy más afféle istenteremtéséről. Éppúgy lenézi a lomha, nehézkes oláhot vagy a tótot, ki, mint a horgon akadt csuka, igyekezik előrenyújtott feje s nyaka után. Leánynál is a szemérmes lépés kellemei sehol jobban nem nyilatkoznak, soha sem igézőbbek, mint ruganyos járásában, mely nem lebegő, nem megy lábujjhegyen, hanem ellenkezőleg, éppúgy, mint táncra: egész talpon. Járás közben a bihari leány „olyan egyenes, mintha nádat nyelt volna”; lapos angolsarkú cipőben nem is lehetne oly egyenesen járni!

„Nagyszalonta nevezetes városában” ugyanoly festői, bár átlag nem oly délcegszabású a magyar népviselet, mint Kismarján. Szalontán csak a *cifra szűr* mülja felül a berettyómelléki magyar gúnyát. Mert az a boglárral ékes cifra szűr, úgy a rajta levő kézimunkánál, mint anyagánál fogva kétségkívül a legdrágább s a legdíszesebb effajta öltöny széles e hazában. Viselik is télen-nyáron egyaránt.

Egyéb téli felöltők, mint a huszárdolmányhoz hasonló, testhez álló, posztó *bekecs*, a fekete szőrű *guba*, mely a subát pótolja és a hitvány *daróc* nyomába se hágnak a szalontai cifra szűrnek. A *suba*, mely abban különbözik a bundától, hogy a bunda ujjas, míg a suba ujjatlan: Szalontán is *vóccal* varrott, vagyis a bőrdarabok szegélyei nincsenek közvetlenül összevarrva, hanem a közjük végtől végig illesztett irhaszíjra, olyanformán, mint ahogy a régi cserepárok kék nadrágja oldalára közbül varrtak egy fehér csíkot. Háromszéken a szűcsök ezt a munkát *vórcal varrásnak* nevezik s ez a szó vezetett engem ezen elnevezés eredeti forrására. Németül „Wurst” vagy „Würsteln” a vócz vagy vorcz neve s bizonyára onnan ered a magyar kitétel.

Szalontán az egysorgombos közönséges posztókabátnak *ujjas*, a többnyire panyókára vetett átgombolós posztókabátnak *mándli* a neve. A zsinóros *atilla* és a *dolmány* ünneplőruhák; úgyszintén a tisztes *dóka*, mely nem ugyanaz, ami a nagykun-sági *daku*; a *mondér* és a *lékri*, férfifelöltők. A *lajbi* vagy *kis lajbri* a közelmúltban még som-gombra gombolódott, ma már lapos pitykés. A bornyúszájú vászoning otthonszótt, a perkájés gyolcsing és gatyá rőf számra vett anyagból készül.

A Kis- és Nagysárrét közt, voltaképp a világ háta mögött fekvő, eldugott két helységben: Csökmön és Darvason, a legény legfőbb, elmaradhatatlan ékessége a pörge kis kalapjához tűzött vasgém- vagy darutoll, mely minél világosabb, annál szebb; a fehér darutoll a legszebb, s oly becsben áll, hogy örökbe is hagyják. Csökmő izmos és szálas népe roppant bő, körös-körül sűrű ráncba szedett gatyában jár, mely, hogy annál szebben, „kerekebben” álljon, úgy van varrva, mint a szoknya, t. i. csak egy szára van; ez alá vesznek aztán még egy vékony gyolcs gatyát. Darvason *huszárkát*, kigombolt posztómellényt, térdig formán érő vékony gyolcsruhát s hétköznap kék kötőt viselnek. Ha azonban halászni vagy csikászni mennek a rétre: úgy öltöznek, mint a kotubeli pásztor, gulyás vagy pákász. Felsőruhául vászon *sinkót* vesznek magukra, mely az inget is pótolja. A sinkót bekötik a *kukóba* (az Alsósárréten *cicu-nadrág*), ezt a testhez álló vászon „lábravalót” pedig a bocskor szárába. Úgy a sinkó, mint a kukó, oly durva és oly sűrű vászonból vannak, hogy se a tors, se a tövis, de még a sár sem hatolhat át rajtuk.

Ott, ahol a magyarság oláhokkal vegyest lakik, ezek hatása erősen meglátszik a nép viseletén. Ott az öltözet „tarka, mint a rác oltár”, miáltal ki van véve magyaros formájából, így Körösszeg-Apáti feliben magyar, feliben oláh faluban bőujjú vagy sűrű *forhametlis* (Vorhemd), vagyis bodorelejű inget, vörös-sárga vagy kék-sárga fejtővel kivarrt cifra kendőt, kék vagy más színű kötőt s vászon vagy gyolcs gatyát viselnek. A legények, pörge kalapjának egyik oldalára daru- vagy gémtoll, másik oldalára csinált virágbokréta van tűzve, ami egy kissé sok a joból; ellenben csizmájok ritkán sarkantyús.

A férfiak viselete Biharban hagyományos, mely hosszú időközökben is csak alig-alig módosul. Ellenben a fehérség viselete, főképp a fiataloknál, igen kevésbé emlékeztet régmúlt idők módijára. Lányok és menyecskék nem viselik többé a piros csizmát; divatját múlta az idres-bodros *tarjagos fikető* (főkötő) is, mit a menyecskék fehér vagy fekete gyolcskendővel, az öregasszonyok nagy *lencsés kendővel* kötöttek volt be, annyira, hogy csak a fodra látszott. A hatvanas években meggyezerte felkapták a *tiszagubát*, mely vörös zsinórral kihányt vas-

tag fekete kelméből készült s hátul vörös bojtjal volt díszítve. Azonban a tiszaguba módija is csak ideig-óráig tartott; ma már teljesen felváltotta a sárgásbarnára festett, fekete selyem virággal díszített, alig csípőig érő kis bunda. Híres a derecskői szücsök által készített sárga kis bunda és az úgynevezett *túri bunda*.

Ma a női viselet Biharban is, mint az Alföldön általában, többé-kevésbé a nagyvilág divatjához alkalmazkodik.

A *sima*, t. i. nem *tunikás* szoknyát, mely a szalontai kenyérvívó asszonyok rendes viselete: már csak idősebb nők veszik magukra, a fiatalja többre becsüli az elől-hátul s körül fodros szoknyát. Az úrias cviklis szoknya, alján bővebb, mint a derékban, mert kétoldalt hosszúkás háromszögű fél vagy egész cviklivel van kitoldva. Ez a *cvikli* (Zwickel), régi magyar szóval *aszály*, amit Arany próbált fölleveníteni a Buda halálában. Biharban jobb szereti az asszony nép a *kerekaljú*, másképp magyar szoknyát, „a kibe' nincsen cvikli” és amelynek Pestmegyében tréfásan *Csicsóné szoknyája* a neve.

Derékra való női ruhák a *vizikli* (néhol vizitli), az elől „komót” *bujjbeli*, *hozádálló*, *tüledálló* vagy *tülleálló*; a *lékri*, *majka* vagy *kacamajka*, az *ujjas*, az *ingváll* stb.

Menyecskék vagy bekötik a fejüket vagy pedig kisdud fekete csipke *fiketőt* viselnek, mint az alföldi menyecskék általában.

A leányok hajadonfövel járnak; középen elválasztott, leeresztett hajukba pántlikát fonnak. A köznépből kissé kiemelkedő vagy kiemelkedni vágyó leány azonban, ma már meggyeszerre feltűzi a haját, mert a csapba kötött pántlikás hajviseletet parasztosnak tartja. Az átmenet rendesen azzal kezdődik, hogy egyfonat helyett kétfonatban bocsátja vállára haját, melyet aztán egyszer csak feltűz, – mert bezsírozza a viziklit!

A cipellő és topánka leányoknál szintén oly magas sarkú, mint a legényeknél a csizma. Nem is „tarti kis lány” (begyes), akinek nincs magassarkú cipellője.

Biharban a női ruha általában sötét színű, idősebeknél fekete, mit Tiszántúl a kálvinistaság jelzőjeül tekintenek s azért nevezik a fekete varjút „kálomista varnyú”-nak.

Nem is alaptalanul; mert annyi bizonyos, hogy ahol Kálvin követői tömegesebben laknak, csakugyan túlnyomó a sötét szín. Zágráb piaca csakúgy piroslik a sok piroskendős, piros-

viganós asszonytól, Győrött kék, Salamancában sárga, Moldvában a csángó fehéreknél fehér a népviselet; ellenben Montaubanban, a francia kálvinisták egyik erős várában vagy nálunk a jóformán egészen református Nagykunságban, Békés megye magyar ref. községeiben s a bihari síkon túlnyomóan fekete vagy legalábbis sötétszínű a női viselet. S mondhatni, minél inkább közeledünk kelet felé, azaz minél közelebb férközünk az oláhsághoz, annál virágosabb, annál tarkább s általában világosabb színű a magyar női ruha. Az oláh nő tarkasága összhangban van temploma cifraságával; a kálvinista magyar asszonyon, ott, ahol még megőrizte régi szokásait, a ruha is oly puritán egyszerű, mint a szentegyház, hova imádkozni jár. S még ezelőtt harminc-egyven esztendővel ház körül a fehér, házon kívül a fekete kötenyt viselte Biharban úgy az úri, mint a parasztasszony. A tarka-barka kötő mintegy jelvénye volt a megbomlott erkölcsnek; azért mondta a sárréti nóta: „Annak a kis lyánnak tarka a kötője, Isten teremtu gyuse' – nem jó lesz belőle.”
 Vasárnapi Újság. 1890. 38. sz.

A hurca-gát. Az érmenli halászat céljait szolgálja a tömerek halfogó *vész- és hurca-gát*, melyet e néven sehol másutt nem ismernek. Vastag fűzfakarókat meglehetősen sűrűn vernek le egymás mellé az itteni halászok, mégpedig a víz folyásával keresztbe; ezen fűzfa-karók kellő közepére teszik le a hosszú vesszőből font, felül keskeny, alul tág, trombita alakú hurcát. A hurca két oldalán sövényyszerűen levert karók a hálnak útját állják s arra kényszerítik, hogy átbúvót kérésen. Vesztire bemegy a hurca nyílásán, honnét majd csak a halász fogja ki a merítő zsákkal; mert a hurca „kürtője”, vagyis előrésze oly alakú, mint a kapotnyak (asarum Europaeum) levele, melynek kocsánya helyén megy be a hal a hurcába; ez igen szűk átbúvó élben állván, a hal sohasem találhatja meg, s így okvetetlen bennreked. A halfogó hurca nyílásánál sárból, gyékényből, vízi gyökerekből gátat, *lépőt* készít a halász. Ez azonban nemcsak a halat tartóztatja föl, hanem a sok mindenféle gízgázt, a fenéken képződő vízi mohát, hínárt is, mely rátapadván a karóra, a vizet sem ereszti át.

Pótlás „A bihari síkság”-hoz Osztr. Magy. Mon. VII. 409 1.

IX. Rákóczi íródeákja.

1. II. Rákóczi Ferenc ifjúsága.

Nemzetünk szívében máig élő nagy történelmi alak II. Rákóczi Ferenc. Nevét önmaga mindig z'-vel írta, s ha csak Rákóczi-ról szólunk, mindenki őt érti alatta. Született Borsiban, Zemplén vm.-ben 1676 március 27.-én, meghalt Rodostóban 1735 ápr. 8.-án. Alig negyedfél hónapos volt, mikor atyját, I. Rákóczi Ferenc erdélyi választott fejedelmet elvesztette. Mint árvát édesanyja, Zrinyi Ilona kívánta volna gyámsága alá venni, Lipót császár tanácsosai azonban, amint értesültek a fejedelem haláláról, azonnal vitatni kezdték, hogy Rákóczi és testvérénénének gyámsága Lipótot illeti, főképp azért, mivel I. Rákóczi Ferenc tudván, hogy családját politikai szerepénél és jelentőségénél fogva a tényleges hatalom mindenképp el akarná nyomni: végrendeletében fiát Lipótnak különös pártfogásába ajánlotta. Csak nagynehezen lehetett kivinni Lipót magyar tanácsosai révén Bécsben, hogy a Rákóczi árvák gyámsága, Lipót főgyámsági jogának fenntartása mellett, édesanyjokra, Zrinyi Ilonára ruháztassék. Így vált lehetővé, hogy Rákóczi zsenge ifjúságát magyar környezetben, férfias lelkű anyja vezetése alatt tölthesse s gyökeret verjen lelkében az a hazafias érzet, mely nevéhez fűzötten később mintegy jelképivé vált hazánkban. Előbb Munkács, Sárospatak és Regéc várában, majd 1680., vagyis Báthory Zsófia halála után ismét s ezentúl állandóan munkácsi várakban laktak, mely hely iránt Rákóczi különös vonzalmát haláláig megőrizte. Ott a természetből jószívű engedelmes gyermek, kiből „semmi rossz hajlamot nem tapasztaltak”, anyja gondos nevelése mellett Kőrössy György kamarás (udvarmester) és Badinyi János nevelő kezére bízott. Ezidőben, 1682-ben, Zrinyi Ilona letette özvegyi fátyolát, Thököly

Imre gróf nejévé lett, miután nem élt többé Báthory Zsófia, a zsémbes „nagyasszony”, ki a kurucok fővezérével, a protestáns főúrral való házasságban családjá jövődjé veszedelmét látta. Ő ugyanis férje, II. Rákóczi György halála után visszatért a kath. egyház kebelébe s fiát, a még gyermek I. Rákóczi Ferencet is áttérítette. Rákóczi tehát már katolikusnak neveltetett. Báthory Zsófia egyfelől a Rákócziak kath. vallását, másfelől a család politikai helyzetét féltette a kuruc irányzattól. S csakugyan, amint egybekelt Zrínyi Ilona Thökölyvel, a Rákócziaknak azon birtokait, melyek nem voltak a Thökölynek hódolt részekén, a kormány azonnal elkobozta. Vallás dolgában azonban a család változatlan maradt.

Thököly nem avatkozott neje „kedves apróinak” nevelésébe; „Ferkó” katolikus nevelőit nem helyettesítette protestánsokkal. Őt egészen a nagy politika foglalta el s valószínű, hogy mostohafiát is azért vitte magával 1683-ban egész a pozsonyvármegyei Cseklézig, hogy a fejedelemsíű jelenléte emelje nimbuszát. A törökök kudarcá Bécs ostrománál lejtőre vitte a „kuruc király” ügyét, ki az események súlya alatt Rákóczi személyét ismét saját céljaira kívánta felhasználni. Hogy t. i. a fényes portánál irányában támadt bizalmatlanságot megszüntesse, kezesül akarta őt Konstantinápolyba küldeni. Zrínyi Ilona eleintén ráállott a tervre, de mikor valószínű kellett volna, nem tudott megválni fiától. Kevés idő múlva a török Váradon el is fogatta Thökölyt, ki rabságából szabadon bocsátatott ugyan, de a török álnokságán felbőszült párthíveit még kiszabadulta előtt elvesztette. A visszavívott Buda várfokán Thököly egykori kurucái már egy táborban hadakoztak a császár seregével. Egész Felső-Magyarország, Munkács vára kivételével, Lipót birtokába került, a Rákócziak javainak legnagyobb részével együtt, melyek annyit jövedelmeztek a fiskusnak, hogy jóformán az egész felföldi császári had azokból tartatott fenn. Császáriak foglalták el Regéc és Patak várát; a Rákóczi-ház ottani kincstárait feltörettek, s több milliónyi értékű aranyat és ezüstöt koboztak el. 1685 nov. havában Caraffa gróf, majd Caprara gróf császári tábornok ostrom alá fogta Munkács várát is, hol Zrínyi Ilona oly elszántan védte magát, hogy nem boldogulhattak a körülzárolással. Rákóczi, a 12 éves gyermek is ott forgolódott

a bástyákon, bátorítva, lelkesítve a vitézeket. „Senki sem engemet – írja Zrínyi Ilona –, sem két gyermekemet megijedt állapottal bizony nem láta; valamint eleim, úgy voltunk készek fejünk fennállatáig a várat megtartani, életünk letételével.” A császáriak 1687-ben másodszor és harmadszor is hozzáláttak a vár vívásához, melyet Zrínyi Ilona, miután férjétől értesült, hogy segítséget sem ő, sem a török nem adhat, 1688 jan. 17.-én a személyesen a vár alá szállott Caraffa Antal grófnak, az eperjesi bakónak kénytelen volt feladni. A kapituláció szerint a Rákóczi-árváknak összes javai visszaadtnak, ők maguk azonban, atyjuk végrendelete értelmében öfelsége gyámsága alá adatnak, azon hozzáadással, hogy a fejedelemszony velük együtt rangjához illő kísérettel Bécsben fog lakni, honnét csak a felség engedélyével távozhatnak. Abban is megegyeztek, hogy a Rákóczi-árvák többé nem anyjuk vezetése alatt állanak, hanem „annak gondviselése alatt, kit öfelsége melléjük fog rendelni”. Ami azt jelenti, hogy az udvar a Macchiavelli Principe-jében kifejtett elvek szerint a helyi dinasztiák elleni küzdelemben már eddig is többeknél alkalmazott politikáját kívánta a Rákócziakkal szemben is gyakorolni. A maga idegen és abszolutisztikus légkörébe akarta vonni a még gyermek Rákóczit, hogy elszigetelvéen nemzetétől, érdekeinek megfelelő német főúrrá tegye. Kollonics Lipót bíbornok, a magyaroknak és separatistikus törekvéseiknek esküdt ellensége, vállalkozott a feladat végbevételére. Kollonics az 1688 márc. 27.-én Bécsbe érkezett Rákóczi-családból Rákóczi nénjét, a 16 éves Júliát személyesen vitte magával az Orsolyák klostromába, s mivel ez, anyjától már úgylis elszakítva, öccsétől nem akart megválni: lábaival rugdosta be a kapun, Rákóczit pedig jószágigazgatója lakására vitte. Négy nap múlva végbúcsút kellett vennie az ifjú Rákóczinak édesanyjától, akit soha többé nem látott; mert ugyanakkor a bíbornok rendeletére a csehországi Neuhausba indították útnak, hogy a jezsuiták ottani kollégiumában neveltessek, ha lehet jezsuitává, éppúgy mint nénjét Júliát, ha lehet, apácává. Rákóczit Neuhausban a kollégium anyakönyve szerint 1688 ápr. 8.-án vették föl a szintaxisták közé, mégpedig nem mint fejedelmi sarjadékot, hanem felsőbb utasításhoz képest, mint „grófot (comes)”. Miután a zárdából Badinyit is elküldöt-

ték, Rákóczi teljesen elszakadt régi környezetétől. Ezentúl többnyire csak tanáraival érintkezett, mert korán fejlett és tudvágyó lévén, örömeiből társalgott idősbekkel, mint vele egykorú kamarás pajtásaival. Hódító egyénisége, előkelő származása, s az a politikai cél, melyet személyével el akartak érni: a klostrombeli nemesi konviktus tagjai közt kétségkívül legkiválóbb figyelem tárgyává tette, mi kifejezést nyer abban, hogy maga a házfőnök rendszeren éppen övele szeretett sakkozgatni. Egy jezsuita így ír róla: „Egész valójában semmi sem közepeszerű, szavai, magatartása, járása csupa méltóság, úgyhogy minden fejedelemre emlékeztet benne, de kevélység nélkül, mert amily nemes, éppoly emberséges, ámbár tekintélyét mindig megőrzi.” 1690 augusztusában nevelője kíséretében a prágai egyetemre ment. Eleintén a jezsuiták kolostorában lakott, majd különös engedéllyel magánlakásba költözött, s egész lélekkel feküdt neki a mennyiségtani, természettani, építészeti és hadtudományi művek tanulmányozásának. Ezalatt, 1691-ben néniétől vette Aspremont-Reckheim Góbert gróf. 1692-ben anyját kiváltotta Thököly, s őt is magával szerette volna vinni Törökországba, de az udvar még annyit sem engedett meg, hogy édesanyja Bécsből való távozásakor elbúcsúzzék egyetlen fiától. Rákóczi Júlia, férjhezmenetelével nagykorúvá lett, s így szerencsésen felszabadult Kollonics gyámsága alól. Aspremont ekkor neje nevében követelte a törvényszerű leánynegyed kiadását úgy az ingó, mint az ingatlan javakból. Kollonics azonban kijelenté, hogy mindaddig, míg Rákóczi nagykorúvá nem lesz, semmit sem bocsát ki kezei közül. Ebből a két testvér nevében folytatott pör támadt, melynek Aspremonték úgy vetettek véget, hogy császári pátenst eszközöltek ki Rákóczi Bécsbe jövetelére s nagykorúsítására. Az ekkép 1692-ben önállósított Rákóczinak első dolga volt, hogy testvéries egységre lépjen néniével. Ettől fogva a számításukban csalódott Kollonics és a jezsuiták hosszú ideig nyílt ellenségekül viselték magukat vele szemben. Rákóczi most nővére és sógora tanácsára jegyet váltott a császári házzal rokon Magdolna hessen-darmstadt hercegnővel, s midőn e lépését a császári gyóntató Lipót elé terjesztette, a császár erről mit sem szólt, hanem meghagyta neki, hogy tapasztalat szerzése végett utazzék Olaszországba.

1693 tavaszán útnak is indult, s egy évig tartózkodott olasz földön, jobbra Rómában, hol főként a művészet remekeit tanulmányozta s e tárgyban még leckéket is vett. 1694 elején Bécsbe, majd Magyarországra utazott s május 25-én sárosvármegyei örökös főispáni székét foglalta el. Mivel időközben arájának holt hírért vette, jövendőbelijéül a hessen-rheinfelsi uralkodó gróf leányát, Mária Amáliát szemelte ki. Eddig is meggyőződhetett arról, hogy a császári udvar nem szeretné, ha fejedelmi házból nőszülne, ürügyet kellett használnia, hogy leánynézőbe mehessen. A Rajna mellékére jutván, a szende, szép nőt megszerette s még ez év szept. 25.-én házasságalépett vele. Hazatérőben már megkapta mátkájának, darmstadti Magdolnának szemrehányó levelét, s tisztán láthatta, hogy a halálhír koholása tisztán csak az udvar fondorlata, mely nem tűrhette, hogy egy vele rokon nővel keljen egybe. Bécsben a császár haragja fogadta bejelentésnélküli házasságaért. Szobafogságot kapott, melyből nagy bajjal szabadult meg. Valóban örvendhetett, midőn ifjú nejével végre-valahára maga ura lehetett, saját váraiban. Jó ideig a pataki várban, Szerencsen, majd eperjesi házában s oly kisebb váraiban lakott, melyek – jelentéktelenségük miatt - nem voltak ellepve császári katonasággal. Egyébiránt semmi közügybe nem avatkozva, egészen magánéletet élt. A császáriak nem bíztak benne, a magyarok szintén nem. 1696-ban született első fia, kit a keresztpául fölkért I. Lipótról Lipótnak kereszteltetett. 1697-ben nagynehezen kieszközölte, hogy római szent birodalmi hercegi rangja, ha utódaira nem is, legalább az ő személyére elismertessék.

Lipót ekkor már 10 éve, hogy nem tartott országgyűlést. Egészen Kollonicsék abszolutisztiko-centralisztikus rendszere szellemében kormányzott. A közéletlenség nőttön-nőtt. „Ő szegény magyarság”, így szól egy históriás ének:

Idegen nemzetre szállott szép országod,
Tőled elvétellett arany szabadságod.

Thököly bujdosó kurucok a közhangulatot felhasználva, éppen Rákóczi jószágain, a Hegyalján zendülést támasztottak, meglepték és elfoglalták Tokaj, Patak és Újhely várát, s mindenkép azon voltak, hogy az ifjú Rákóczit vezérökül nyerjék meg. Rákóczi a szervezetlen, parasztlázadásszerű mozgalom elől

kitért. Tudta, hogy veszedelemben forog, mihelyt a legcekélyebb okot adja arra, hogy belekössenek. A Hegyaljáról sietve távozott Bécsbe, hol az udvar előtt annyira-amennyire tisztázhatta magát a gyanútól. Nem ok nélkül tette meg e lépést. Ha a köz-nép is benne látta természetes vezérét, a magyar rendi szabadság megsemmisítésén dolgozó központi kormány még tisztább tudomással bírt az ő politikai jelentőségéről.

Rákóczinak már a neve magában véve nagy politikai Programm volt, mely nem csupán a hazai viszonyokra vonatkozott, hanem egész Európa valamennyi nagyobb államának érdekeit érintette. A magyar nemzet politikai és vallási szabadságáért a 30 éves világháborúban küzdött fejedelmi háznak egyetlen sarjadéka, ki nemcsak származásra, hanem vagyona is legelső volt a magyar nemzetben; a sokoldalú ragyogó tehetségekkel ékes íjű, kinek egész eddigi életét családjának természetes ellensége, a császári udvar ármánya kísérte: egyaránt figyelemmel és várakozással tölte el úgy a magyar nemzetet, mint a császári udvart és az európai hatalmasságokat. Saját nemzete, elkobzott alkotmánya romjain keseregve, idegen zsoldosok garázdálkodásait nyögve: epekedő sóvárgással fordult feléje. „Házam tekintélyénél – írja önéletrajzában – s őseim nevénél fogva egyedül az én személyem egyesíthette a hazafias törekvéseket s csakis én eszközölhetem ki a külföldi fejedelmeknek barátságos támogatását. Ha valakit, úgy engem illetett a dédapám, I. Rákóczi György által III. Ferdinánd császárral kötött nagyszombati (máskép linzi) békekötés helyreállítása, mely megerősítette volt az országnak később legnagyobb részben eltörölt szabadságait. Nevezett ösömnek a Franciaország és Svédország királyaival kötött véd- és dacsövetségei kiterjesztettek az utódokra is: amiért hozzájuk fordulni egyedül én voltam jogosult.” Fenkölt, nemes, büszke és érzékeny lelke tisztán látja a hivatást, melyre a gondviselés őt kijelölte.

Pallas-Lexikon XIV. 373-376. 1.

A Gondviselés, ha nemzetet alkotott, kétségkívül célja volt vele s ez nem lehet más, minthogy birtokbavegye önmagát. Rákóczi egész hazafisága a szükségképi nemzeti önérvényesítés nagy összefoglalásán sarkallik. L. „AZ igazi Rákóczi” 1916. 21.1.

2. Rákóczi szabadságharcának okai.

A magyar nemzet 1527-ben, nyomban a rettenetes csatavesztés után, az állameszme képviselőjéül I. Ferdinándot választotta meg. E lépés előreláthatólag maga után vonta az alkotmányos rendszer bukását. Az akkori magyarság éppúgy tudta, mint a lengyel, hogy a Habsburg-ház az európai államrendben a spanyol inquisícióval dolgozó szertelen absolutismus legfőbb zászlóvivője. Azért nem lehetett lengyel királlyá soha egy Habsburg sem, bár többször próbálták. És ha Magyarország mégis e családból választott fejedelmet: ezzel csak nyilvánvalóvá tette a szabadválasztó és alkotmányos királyság agóniáját.

Maga az új dynastia, hogy úgy mondjam „in foro interno”, ragaszkodott azon állásponthoz, hogy a magyar trón az 1491-iki pozsonyi szerződés értelmében családi örökségül szállott reá. Az 1527-iki választást nem tekintette egyébnek, mint ama szerződés nyilvános elismerésének és végrehajtásának. S egészen természetesnek találta azt is, hogy önmaga iránti kötelességből gondoskodnia kell, amennyire csak lehetséges, minden további szabadválasztás lehetetlenné tételéről. Ezt a hivatást szolgálta az a következetesen alkalmazott rendszabály, mely szerint 1527 után 160 esztendeig, Rudolf kivételével, kit maga a család fosztott meg uralmától, minden Habsburg-házi királyunk, még életében, amikor a tényleges hatalom birtokában volt, megválasztatta és megkoronáztatta utódát.

Ekként a szabad királyválasztás joga, mint alkotmányjogi értéktényező, lényegében megsemmisült.

Fennmaradt azonban alkotmányunknak még egy fő-fő biztosítóka, az angol Magna Chartával és az aragoniai Formulával egyidejűleg kiadott Arany Bulla 31. §-ának záradéka, mely szerint, ha a király bizonyos határozottan megjelölt esetekben megszegi az alkotmányt, szabadságában áll az ország rendéinek összesen és egyenként ellenállani, minden hűtlenségi véték nélkül (sine nota alicuius infidelitatis). Ez a híres *jus resistendi*, melynek a XVII. században érvényét s ezzel gyakorlati értékét biztosította az, hogy a háromrészre tagolt Magyarországnak keleti felén a török hatalomra támaszkodó Erdélyben, nemzeti fe-

jedelemség állott fenn, mely a magyar nemzeti politikát nagy erővel képviselte a Habsburg-házzal szemben. Ez alapon fogott fegyvert Bocskai István, Bethlen Gábor és Rákóczi György. Mindhárom a szó legtisztább értelmében alkotmányvédő, mindhárom táborában egyesíti, egy parányi udvaronctöredék kivételével, az egész nemzetet, mindhárom diadalmas és amikor győz, mindhárom megemlékezik kizárólag alkotmányvédő hivatásáról, így esett, hogy diadalaik nem idéztek elő anarchiát, nem állítottak ellenjelöltet a koronás magyar királynak, nem vezettek elszakadásra az uralkodó háztól. Diadalaikat csak arra használták, hogy egyezményre, a jog és törvény szentségének kötelező elismerésére és biztosítására kényszerítsék a Sacratissima Majestast.

A hatalmi tényezők ez egyensúlyát Buda visszafoglalása 1686-ban, végképp fölbillentette. Világraszóló győzelme volt az a Habsburg-háznak. A török uralom megdőlt Magyarországon s azzal együtt Erdély önállósága is elveszett. I. Lipót a császári vezénylet és zászlók alatt kivívott diadalait olybá vette, mint II. Ferdinánd 65 évvel ezelőtt a fehérhegyi ütközetet, mely alkalmul szolgált a cseh alkotmány eltörlésére és a cseh királyságnak patrimoniális birtokaiba kebelezésére. Az udvar eleintén azon van, hogy Magyarország, mivel főként birodalmi csapatok foglalták vissza, német birodalmi választó fejedelemséggé alakíttassék át, miáltal a Habsburgok befolyása a birodalmi ügyekben egy szavazattal emelkednék. De az utóbb, magyarmentesen egybehívott hivatalos értekezlet, a fehérhegyi eseményeket tartva szem előtt, abban állapodott meg, hogy mivel a fővezénylet a császár nevében ment, a győzelmek jutalma is a császárt és családját illeti. Magyarország tehát az Ausztriai-ház örökös tartományaiba kebelezendő.

A magyar államiság visszaállításáról egy árva szó sem esett. A császár, mint Magyarország választott királya, kötelezve volt ugyan a nemzet érdekeinek s közelebbről az ország integritásának védelmére, de fölmentve érzé magát azon a címen, hogy fegyver jogán (*jure armorum*) hódította vissza Magyarországot. Ebből az következett, hogy tehet vele, amit akar. Miként 1671-ben a Wesselényi összeesküvés alkalmából, úgy ekkor is, Thökölyre hivatkozva, kétségkívül meg volt az udvarban a hajlandóság a

jogeljátszás elméletének újabb kimondására. Azonban az alkotmányra tett eskü és a pápai követ fáradozása más eszköz alkalmazásának egyengette útját. Így érlelődött meg az udvar azon elhatározása, hogy alkotmányos formák között maradván, kell megfosztani Magyarországot alkotmánya legfőbb biztosítékaitól.

Nem volt más módja e politika végrehajtásának, mint a rémuralom inaugurálása. 1687 február havában nápolyi gróf Garafa Antal császári tábornok felhatalmazást kapott, hogy Eperjesen a lázadó és pártütő magyarok megfenyítésére rendkívüli törvényszéket állítson föl. Carafa, mint a spanyol Habsburgok birodalmában felnőtt katona, közvetlen tapasztalatból ismerte a spanyol inquisitiót s ezt alkalmazta Eperjesen „a borzalmas és Nero ideje óta hallatlan mézárszék (macellum Eperjesiense)” fölállításával. E kitűnőleg politikai rendszabály, csak pusztán eszköz volt a *nemzeti függetlenség* híveinek, t. i. Thököly kurucainak és a *felekezeti függetlenség* híveinek, t. i. a protestánsoknak és a tervezett országgyűlés tagjainak megfélemlítésére.

Még javában folyt a mézárulás, mikor 1687 aug. 11-én a császári csapatok végképp leverik a törököt a második mohácsi ütközetben. E győzelem teljes biztonságba helyezte a császári politika régi szándékainak megvalósítását. Három nap múlva a bécsi tanácskozmány javaslatára, október 31-re országgyűlést hívott össze a király Pozsonyba.

Az itt előterjesztett királyi előadások már a bevezetésben kifejtik az udvar azon álláspontját, hogy az uralkodó Magyarországot fegyver jogán szerezte vissza, tehát szabadon rendelkezhetik fölötte. A király azonban kegyelmes. Megelégszik a békés kormányzás biztosításával s evégett, a törvényes rend visszaállításának Ígérete mellett, kívánja és elvárja a rendektől az Ausztriai-ház főági örökösödésének kimondását és az ellenállási záradék eltörlését. Más szóval mindazt, amit néhány auligus család kivételével, az egész politikai magyar nemzet alkotmánya Legfőbb biztosítékainak tartott.

Az országgyűlés udvaroncokból és fiatal emberekből állott. A meglelt korúak legnagyobb része, mint kompromittált, nem mert megjelenni, a vén kurucok, a nyakas protestánsok részint fegyverben álltak Zrínyi Ilona oldalán, részint bujkáltak

Caraffa elől. Még így is azonban zászlósurak és közrendek nagy számmal szegültek ellene a királyi propositióknak, úgyhogy közvetlen megriasztásra lett szükség. Ezt a rendeknél a személynök, a főrendeknél maga a király gyakorolta, aki egvébként fiaival együtt, ezúttal magyar ruhában jelent meg magyarjai között.

Törvénybe ment minden, amit a király kívánt. Az országgyűlés nemcsak ama sarkalatos jogairól mondott le, hanem az új hitlevél-formulában a katolikus és protestáns egyházak közti paritásról is, amit már a bécsi béke megállapított. Mikor ez megvolt, a királyi propositiókban foglalt ígéretekből semmit se váltott be a király. Nemcsak hogy nem állította vissza a törvényes rendet, de ettől fogva, bárha még 18 évig uralkodott, soha többé még csak országgyűlést sem hívott egybe. S Caraffát, hóhéraival együtt fölfelé (az államtanácsba!) buktatva, skartba tette ugyan, de nem a rémuralmat. Caraffa helyét gr. Kollonics Lipót foglalta el. Ő volt a lelke a császári bizottságnak, mely nyomban a pozsonyi országgyűlés után „Magyarország szervezése” végett Bécsben gyűlt össze.

Mi volt e bizottság s mit tervezett, arra nézve hamar tájékozódhatunk. Elég, ha tudjuk, hogy az ország határain kívül ülésezett és hogy benne a magyar nemzetet egyesegyedül az a Kollonics képviselte, aki bár indigenatust nyert családból származott s egymásután volt győri püspök, kalocsai, majd esztergomi érsek: olthatatlan gyűlölettel viseltetett a magyarság a politikai és lelkiismereti szabadság iránt. Programját összefoglalta azon hírhedt mondásában, mit Rákóczi is följegyzett róla, hogy Magyarországot előbb rabbá, aztán koldussá, végre katolikkussá fogja tenni. E célból az 1688-ra elkészült tervezet a központosítás szellemében javasolta Magyarország új berendezését. Ahhoz képest alakítandó át az egész közigazgatás, az adóügy, a büntető- és a perjog, az egyházi és iskolai ügy. Fölöslegesnek tartották a munkálatot az országgyűlés elé terjeszteni. Egyszerűen egy regnikoláris bizottságot hívtak össze Bécsbe, francia mintára a „notable”-ok, vagyis a főpapok és főurak közül, melynek feladatául tűzték ki, hogy önkezükkel kovácsolják a békót, mellyel az országot bilincsekbe verik.

A királypárti magyarok legkiválóbbjának, gr. Széchenyi Pál kalocsai érseknek erélyes tiltakozása, valamint külpolitikai

tekintetek miatt a terv ugyan ezúttal csak terv maradt, de azért az udvari párt egy pillanatra sem ejtette el az oktrojált alkotmány nyélbeütését.

A következő évtizedben a Nizzából Bécsbe szakadt fratre Angelo Gabriele minden tartalék nélkül úgy tünteti fel Magyarország beolvasztását, mint amely egyenesen kötelessége a császárnak. „Az ország szabadságai – így szól a császárhoz – oly nagyok, hogy azokat vagy meg kell tartani vagy megnyirbálni. Ha teljesen megtartatnak, Felséged fején ingadoz a korona, mert a tekintélyt az ország s nem az udvar fejezi ki. Ha pedig nem tartatnak meg, akkor veszélyben forog Felséged, hogy elveszti az örökkévaló koronát, mert ígérte és hit alatt fogadta ama szabadságokat. Szabad kézre van szüksége Felségednek, amit a következő háromféle eszközzel érhet el: 1. Apostoli feloldás az eskü alól, hogy így megszüntethesse Felséged azon szabadítékokat, melyek csorbát ejtenek a közrenden. 2. Ezen szabadítékok örökös megszüntetésének helyeslése maguk az országos rendek által. 3. Miután az országgyűlés lemondott a fegyveres ellenállás jogáról s a nemesek azóta mégis több ízben állottak ellent fegyveresen Felségednek: egyházi és világi végzésben kell kimondatni, hogy az ország felségárulásba esett s ezzel eljátszotta alkotmányát.”

Az összes udvari körök dogmaként vallják a Verwirkungstheorie-t s azzal kapcsolatban Magyarország mielőbbi beolvasztásának szükségességét. Midőn Kollonics 1696-ban a rendi szerkezet helyébe Magyarország újjászervezésére újabb kormányzati tervet (Einrichtungswerk) mutat be a megint Bécsbe hívott magyar mágnásoknak, ekként szól hozzájuk: „Ő császári királyi felsége mindeneket felülmúló atyai jóságát érezteti velünk abbéli eltökélésével, hogy ezentúl Magyarországgal úgy fog bánni, mint többi örökös tartományaival. Magyarország törvényeiben sok minden megigazítandó, mi hogy könnyebben sikerüljön, legtanácsosabb félretenni a hagyományos törvénykönyvet. Csak azt kell belőle megtartani, amit ügyes személyek kiválogattak s ezek mellé el kell fogadni azon rendszabályokat, melyeket ugyanazon személyek fognak kidolgozni. Aztán könnyörögjünk ő felségénél, méltóztassék mindezeket az ország örökös törvényei gyanánt megerősíteni s kihirdettetni.”

Az összbirodalmi eszme rideg proklamálása mellett, van egy pont Kollonics előterjesztésében, mely látszólag más beszámítás alá esik. Szerinte „a nagyszámú nemességnek kiváltságai a közterhek alól: minden jó kormány elvével ellenkeznek”. El kell ismernünk, hogy a kitűnőleg társadalmi elvet jelentő nemesség adómentességének megszüntetése, az állameszmének éppen eszményi felfogásából eredő gondolat. De hogy járulhatott volna ehhez a nemzet, hogy' hozhatta volna meg a tőle követelt nagy áldozatot, mikor az állameszmében csak a nemzeti létét megsemmisítő Leviathánt láthatta. Az idegen állameszmével azonosulás egyértelmű lett volna saját nemzeti egyéniségének feladásával. Hogy' tekinthette volna nemzeti közérdeknek, amit az idegen államrend érdekében követeltek tőle, mikor az újszerzeményi bizottság s egyéb állami intézkedésekben világosan láthatta, hogy Kollonics csak azért akarja meggyöngíteni, javaiból kiforgatni a magyar nemességet, mert abban rejlik Magyarország ellenálló ereje. Ily felfogásnak adott hangot Széchenyi Pál kalocsai érsek, midőn nemzete nevében így szólt Lipóthoz: „E gyülekezet nem lehet hívatva a fennforgó kérdések megoldására; nemcsak azért, mivel törvényellenes ily nagyfontosságú ügyekről az országon kívül tanácskozni, hanem mivel ilyenekben állandó, tartós végzést csak országgyűlés hozhat. A nemességet kiváltságaitól megfosztani, a szabad embereket szolgaságra vetni: fölötte veszélyes kísérlet, mely különféle rossz következményeket vonhat maga után.”

Széchenyi, mint a konzervatív királyi párt hazafias árnyalatának vezérembere, elfogadta a csak nemrégiben hozott 1687. törvényeket, de ennek fejében rideg tárgyilagossággal kívánta a királyi ígéret beváltását is. Vagyis azt, hogy Magyarországot saját törvényei szerint kell kormányozni. Széchenyi bátor föllépése ezúttal is megbuktatta ugyan a javaslatot, de azért az önkormányzatot követelő magyar királyi párt, mint ilyen, továbbra is számúzve maradt a király tanácsából. Egyébként ez a párt sokkal hidegebb és mérsékeltebb, sokkal udvaribb volt, hogyszem megfelelő ellenfele lehetett volna a központi kormánynak, mely a nyílt törvényszegést nap-nap mellett minden téren gyakorolván, tényleg lázító politikát űz, időnként kivehetőleg egyesenesen acélból, hogy a kiváltságos nemzetet „láadásba” s ezzel

öngyilkosságba kergesse. Kollonics a jogeljátszásra alapítja minden reményét, úgy okoskodván, hogy miután a jus resistendit a magyar országgyűlés eltörölte, ezentúl a nemzet, ha koronás fejedelme ellen támad, önmaga teszi félre az alkotmányt, melyet állítólag védelmezne.

Igazi ellenfele a központosító törekvéseknek csak az lehetett, aki maguknak az 1687-iki törvényeknek érvényét támadja, aki egy züllött ország erőszakkal diktált törvényének betűi fölé emelkedve: természetjogi álláspontra helyezkedik és a nemzetet egész létében megsemmisíteni törekvő égbekiáltó zsarnokság ellen megindítja az élet-halál harcot.

Egyetlen ember élt akkor, kit mintegy a Gondviselés jelölt ki a nemzet élére. II. Rákóczi Ferenc volt ez.

Utolsó sarjadéka annak a fényes nevű magyar fejedelmi háznak, mely a harmincéves világháború idején a magyar nemzet politikai és vallási szabadságát megmentette. Sokoldalú, ragyogó tehetségekkel ékes ifjú. Az egyetlen, ki alatt, háza dicsőséges hagyományainál fogva, az idegen uralom egységesítő törekvéseivel szemben egygyé válhatott a magyar.

A szabadságharc részletes leírását lásd:

Politikai Magyarország, 1912.1. 311-326.1.

3. A bujdosó fejedelem.

II. Rákóczi Ferenc, a választott, beiktatott és esküt tett erdélyi fejedelem, hogy Magyarország végképeni leveretése után esetleg arra a sorsra ne jusson, mint Csehország a fehérhegyi csata után: 1711 febr. 21.-én elhagyta hazáját örökre.

Ő maga, visszatekintve 8 évi szabadságharcára, egy meseteri képben így foglalja össze annak egész menetét: „Bárki ítélend a magyar ügyekről, a háború szerencsés kezdetét az ellenség fölötté nagy óvatosságának tulajdoníthatja és annak, hogy az erősségek és helyőrségek nagyon rosszul valának ellátva és még rosszabbul védelmezve. A háború szerencsétlen végének okául pedig a nemzet tapasztalatlanságát s tudatlan-

ságát, a fegyver és pénz hiányát – amelyek a hadakozás idegei –, a pestist és a francia udvar által nyújtott segedelem csekélységét tulajdonítandja.” Csak egyet felejtett ki a tényezők közül: a legitim uralkodónak szüntelenül az események fölött lebegő tekintélyét, melyet amíg le nem ráztak, tétovázó volt minden lépésük, s mikor azt is megtették, lidércnyomásként, nehezedett tetterejükre.

Rákóczi a határokról írt levelében az erős akaratú, tisztán látó, vezérei közt a tényekkel leghidegebben számoló Károlyi Sándorra ruházta hadainak főparancsnokságát. Károlyi, Rákóczi távollétében, megmentve amit még lehetett, Pálffyval mint császári biztossal, gyorsan megkötötte a békét, mert a halogatás kész veszedelem lehetett volna. Ennek értelmében 1711 május elsején Szatmár mellett, a nagy majtényi mezőn 12.000-nyi fölkelővel lerakta a fegyvert, átadta zászlait s letette a hűségesküt. Ez a *szatmárinak nevezett béke* Rákóczi nézve a körülményekhez képest elég kedvező intézkedéseket tartalmazott. Eletere s a várak kivételével minden ingó és ingatlan javaira kegyelem biztosított azon föltétellel, hogy három hét alatt leteszi a hűségesküt, a kezén levő várakat a császáriaknak átadja s a maga őrségeit elbocsátja. Ha az országban nem akarna maradni, a hűségeskü letétele után Lengyelországba távozhatnak. A feltételek végrehajtása után visszakapja fiait is, kik közül a nagyobbikat alig, a kisebbiket pedig éppen nem látta. A békekötés egy példánya azonnal megküldetett Rákóczinak, hogy azt, mint a szövetségesek vezére, ő is megerősítse. O azonban nem volt rábírható a béke elfogadására. Elsősorban nem bízott az udvar őszinteségében, s érvényesnek sem tartá a szerződést, melyet Pálffy, I. József időközben bekövetkezett halála után, tehát a tőle nyert teljes hatalom megszűntével kötött meg. Azt sem tudta magával elhítenni, hogy XIV. Lajos annyi szép Ígéret után is végkép cserbenhagyja s legalább a tárgyalás alatt álló közbéke megkötésekor ne emlékezzék meg róla oly módon, mely érzelmeit kevésbé sértő legyen a kegyelem elfogadásánál. S midőn a francia udvar e részben is aggodalmakra adott okot, leplezetlenül kifejezte előtte megütközését: „Úgy veszem észre – írja – egy idő óta úgy tekintenek az udvarnál, mint a kifacsart narancsot, melynek héját eldobják.

Erről nemcsak segélypénzem felfüggesztése, de még inkább meggyőzött az a mély hallgatás, melyet irányomban tanúsítanak.” Ezután politikai terveit a cárral való szövetségre nézve ismertetvén, így végzi levelét: „Remélem, gondoskodni fognak arról, hogy én s azok, kik sorsomban osztoznak, hiányt ne szenvedjünk. Mert senki sem tudja jobban, mint Ön, minő állapotba sülyesztett önzetlenségem s hazám szeretete.” Jogosabban soha senki sem hivatkozhatott önzetlenségére és hazaszeretetére. Kétszer is fölajánlották neki a lengyel koronát, érdekeit a hatalmas cár támogatta, s mégsem fogadta el azt, mert személyi előmeneteleért el kellett volna ejtenie egész valóján uralkodó eszményképét. 1711 és 1712-ben Lengyelországban maradt, hol a főurak részéről a legnagyobb kitüntetésekben részesült. Előbb jaroslavi uradalmában, majd, hogy ne kelljen fejedelmi udvart tartania, *Sárosi gróf* álnév alatt Danckában (Danzig) lakott. S mialatt a nemzetközi viszonyokat éber figyelemmel kísérte, hogy ügye érdekében hasznosítsa azokat: udvara jórészt hazabocsátotta, jól tudván, hogy működésének eredménye egyáltalában nem függ a bujdosók kisebb vagy nagyobb számától. Különösen arra irányozta figyelmét, hogy Magyarország a kötendő európai közbékébe befoglaltassék, s ezért a nagyhatalmakkal alkudozásra fordította minden erejét. Párisi és londoni követei egyre azt tanácsolták, béküljön ki az udvarral, ha másért nem, birtokaiért, melyek kezében lévén, többet tehet a hazáért. Úgyis hiábavaló minden erőlködése, mert, mint Vetésy írta, „sohasem fogja fenséged azt a kedves hazát látni, hanemha a bécsi udvar jóakarátának kapuján át”. Rákóczi minderre nem hajtott. 1712 nov. 16.-án Danckából Angliába megy, hol a bécsi udvar tiltakozása folytán az angol királynő nem fogadta el. Ekkor Franciaországba evezett. 1713 január 13.-án Dieppeben partraszállt s már ápril 27.-én emlékiratot nyújtott be XIV. Lajosnak, melyben szolgálataira hivatkozva, kéri: ne feledkezzék meg a közbéke megkötésekor Magyarországról. A király ezúttal is jóformán csak a magánember kérelmeit vette tekintetbe. Rákóczi s társai számára 6000 frank évdíjat rendelt, hátralékai fejében pedig 600.000 frankot utalványozott neki a párisi városháza jövedelmeire, minek értékesítésénél Rákóczi utóbb egyharmadnál többet elvesztett. Ám a béke 1713 s 1714-ben Ut-

rechtben és Rastadtban anélkül köttetett meg, hogy Rákócziról vagy hazájáról egy árva szó is foglaltatnék benne. Még arra sem történt intézkedés, hogy Rákóczinak a bécsi udvar kezében lévő fiai apjuknak kiadassanak. Hazulról sem szállongtak biztatóbb hírek feléje. Megalkottatott az 1715-iki XL. te, mely kamatostul szedte vissza a marosvásárhelyi országgyűléstől reá ruházott „haza atyja” (pater patriae) nevezetet. Az országgyűlés törvénybe iktatta, hogy Rákóczi, Bercsényi s mindazon társaik, kik az egyetemes amnesztiát nem vették igénybe, „mint törvényes királyuknak és a hazának nyilvános ellenségei, hazaárulók és az igazi szabadság felforgatói (perduelles, veraeque libertatis eversores), jelen törvény erejénél fogva törvényesen száműzetnek, s hogy meglakoljanak, üldözendők és elfogandók, összes ingó és ingatlan javaikra a királyi kincstár tegyen kezet. A velők való levelezés és közlekedés az összes és egyes országlakóknak felségsértés terhe alatt tilalmaztatik.”

Rákóczi, mialatt idehaza pereatot kiáltottak reá, a francia udvarnál, bár hivatalosan nem ismerték el, szerfölött nagy kegyben állott. Szeretetreméltó egyéniségét, melyet szerencsétlensége, európai hírneve kiválóan érdekessé tett, abban az udvarban csupa gyöngédséggel halmozták el. Az agg király személyes barátságára méltatta, törvénytelen fiai: a toulousei gróf, a mainei herceg, úgyszintén az orleansi herceg benső ismeretséget kötöttek vele, együtt vadászgatva, kivált „sinkorántázva” (chien courant), amint akkor az agarászatot nevezték. Rákóczi Franciaországba menetelekor eleve megállapította magatartását. „Elhátároztam – írja önéletrajzában – a mértékfeletti s a királytól nyert kegydíjat meghaladó költséget kerülni, állásom méltóságát kifelé fenntartani, meg nem felelő ifjúi társaságokat, asszonyokkal való botrányos érintkezést mellőzni, a fejedelmek barátságát, az előkelőkkel való szíves viszonyt, magam kisebbitése nélkül, ápolni.” Ez sikerült is. Nagy műveltsége – magyarul, latinul, franciául, olaszul, németül és lengyelül egyformán beszélt és írt – bámulatos kedves modorral egyesült. „Minden követeléstől ment magaviselete, írja személyes ismerőse Saint-Simon herceg, mindenki rokonszenvét megnyerte számára; mert lemondván rangbéli követeléseiről, őt mindenki könnyen megközelíthető s fesztelenül érzé magát vele. Ezt különösen méltá-

nyolták benne oly országban, hol a rangvita napirenden volt; ily módon ő százsorta több tiszteletben s kitüntetésben részesült.” Egyéniségének képét szintén Saint-Simon, a világ legnagyobb memoire-írója festette meg, ím e rajzában: „Rákóczi – úgymond – magas termetű, de nem túlságosan. Testes, de nem elhízott, izmos és arányos növésű. Tekintete igen nemes, majdnem parancsoló, de a legkisebb durvaság nélkül. Arca kellemes, de valóságos tatár idomú. Okos, szerény, óvatos, s ha nem is szikrázó szellemű, de olyan, aki mindent jól és értelmesen cselekszik. Igen udvarias, de az egyének különbsége szerint, válogatással. Modora mindenkiel igen könnyed, s ami ritkaság, egyszersem mind méltóságos, anélkül, hogy a legcsekélyebb hiúság, keresettség volna benne. Nem sokat beszél, de a társalgásban résztvesz s igen jól adja elő amit látott, tapasztalt, anélkül, hogy valaha magáról beszélne. Igen becsületes, igazságos, őszinte, egyszerű, rendkívül bátor s igen kegyes, istenfélő, anélkül, hogy ezt akár mutogatná, akár rejtegetné. Titkon sokat ad a szegényeknek és sok időt tölt imádságban.” A kornak vallásos rajongásra hajló iránya Rákócziban együttérző lélekre talált. Vallásos hajlamai veleszülettek. Hacsak tehette, mindennap misét hallgatott. S bár türelemmel viseltetett a más vallásúak iránt, metafizikai szemlélődésekbe merülten, erősen kárhoztatta azokat, „kik csak azt hiszik, mit érzékeikkel megfoghatnak”. Hányattatásai, keserű csalódásai után Istenben keresett és talált megnyugvást. Egyízben a karmelitáknál tett látogatást, s azok élete oly hatást tett reá, hogy elhatározta a világtól való visszavonulását. Remeteségbe vágott, s ilyenül szemelte ki a grosboisi kamalduliak zárdáját, melynek közelében lakva, Istenben való „újjászületésén” fáradozott kegyes gyakorlatok által. Tízórakor feküdt le, s már éjfélutáni 1 órakor fölkelte a Boldogasszony officiumára.

Az udvarral ugyan ezentúl is összekötetésben maradt, de lemondott a kártyáról, éjszakázásról, a világi multságokról. XIV. Lajos 1715 szept. 1-én történt halála után már egyedül benső barátja, Tessé tábornagy körében érezte magát jól. Már-már élőhalottnak tekintették, ki egyáltalán nem törődik többé semmivel, amiért élt-halt annakelőtte. Eszményisége azonban megőrizte ily közönyt, vagy pesszimizmustól Midőn 1715-ben

Törökország és VI. Károly császár meg Velence közt háború volt készüléfében, Rákóczi azonnal útnak indítá Pápay Jánost Törökország felé s nem eredmény nélkül adott életjelt magáról. 1717 szeptemberében a háborúban szorongatott Törökország meghívására 40 tagból álló kísérettel útnak indult és Spanyolország érintésével okt. 10.-én szállott török földre Gallipoliban. Törökországban fényesen fogadták ugyan, de arról, hogy - mint ő kívánta - külön keresztény sereg élére állítsák, tudni sem akartak, úgylátszik, a török politikusok egyszerűen a politikai mumus dicstelen szerepét szánták neki, hogy zenebonát támasszon a magyarok közt. Erre meg ő nem vállalkozott semmi áron. 1718 júl. 21.-én megkötöttvén a passzarovici béke, abban a porta a bujdosók kiadatását megtagadta, de belebeztetésükbe beleegyezett. Rákóczi ugyan visszavágyott Franciaországba, de Orléansi Fülöp, a régens, Ausztria iránti tekintetből, nem kívánta visszajövetelét, s így kénytelen volt továbbra is török földön maradni. A Boszporuson a kies Jenikői jelöltetett ki szállásául, míg Bercsényi Konstantinápoly perai negyedébe költözött. Két év múlva a császári követ fenyegetően követelte kiadatásukat. De a szultán becsületére és a Koránra hivatkozva jelenté ki, hogy ily becsstelenségre nem vállalkozhatik. „Te öntéd Istenem - írja Rákóczi - azt az erélyt a török miniszterbe, aminőre keresztény fejedelmekben nem találtam. Ezek ily esetben azt szokták mondani, hogy állami érdekek nem engedik szavukat megtartani.” Csak annyit tett meg a porta, hogy a bujdosókat a fővárostól kissé távolabb fekvő Rodostóba telepítette. A Márvány-tenger melletti ezen kedves fekvésű városban rendezte be új otthonát a fejedelem. Egész kis magyar-gyarmat alakult körülötte. Odatelepedtek: Bercsényi, Forgács Simon gróf, Esterházy Antal gróf, Csáky Mihály gróf, Sibrik Miklós, Zay Zsigmond báró, a két Pápay, Jávorka ezredes és mások, kik közül nem egy elmondhatta a holtáiglan szintén ott lakott Mikessel: „énnekem semmi okom nem volt hazámból kibújdosni, csak az, hogy *nagyon szerettem a fejedelmet*”. Valóban, Rákóczi elbűvölő egyénisége volt ama bujdosó-csoport központja, kinek akaratára szerint igazodott mindenki. Ő maga korán kelt, mindennap misét hallgatott, délelőtt írt és olvasott, délután fűrt, faragott, bútordarabokat esztergályozott. Egyhangú, jóformán zárdai életet

élt melyet csak néhanapján szakított meg egy-egy vadászat, vagy valamely újonnan érkezett honfittárs. Ezek közt legnevezetesebb volt *Rákóczi György*, a fejedelem fia. 1733-ban a lengyel örökösödési háború alkalmával a hazájába való visszatérés némi halvány reménysége villant fel még előtte egy pillanatra, de azután ez is eltűnt, mint a többi buborék. Kétév múlva, férfiasan túrt nagy kínok után, halálra vált. „Amitől tartottunk – írta akkor a hű Mikes – abban már benne vagyunk. Az Isten árvaságra téve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkot és atyánkot. Ma nagypéntek lévén, mind a menyeyei, mind a földi atyáinknak halálukot kell siratnunk!”

Halála előtt a szerető szív odaadó gondosságával intézkedett hátrahagyott családja és igazi családja, szöszerinti bajtársai érdekében. Mindenikről megemlékezett valami adománnyal 1732 okt. 27.-én kelt végrendeletében, melynek végrehajtásával négy francia királyi herceget bízott meg. A nagyvezérnek és Franciaország konstantinápolyi követének külön levélben kötötte szívére, hogy holta után ne feledkezzenek meg az elárvult bujdosókról. Testének belső részeit a rodostói görög templomban, szívet Grosboisban temették el. Tetemeit hű kamarása, Mikes Kelemen, a porta engedélye megérkezvén, 1735 júl. 6.-án Konstantinápolyba vitte és az ottani galatai, akkor jezsuiták templomában, a fejedelem végakaratahoz képest, édesanyja Zrínyi Ilona mellé helyezte el.

Rákóczi Ferenc és bujdosó társainak hamvait az 1906. évi XX. te. alapján hazahozták s hazai földben, a kassai domban helyezték örök nyugalomra. Pallas-Lexikon XIV. 382-384.1.

4. A küzdelem mérlege.

Történetellenes felfogás dicsérni vagy kárhoznatni azt a harcot, melyet Rákóczi nemzete nevében fölvett, a törvénytelen eszközökkel bár, de végtére mégis a törvény alaki jogcímén uralkodó királya ellen. Ez a harc a viszonyokban rejlett és nagyszabásúnak kellett lennie, mert a küzdő felek egyaránt

eszményi irányzatúak. Rákóczit a keresztyén erénytannak az erkölcsi kötelességekről alkotott dogmája vitte a viharba. Kiinduló pontja eszményi, álláspontja a harc folyamán mindenkor önzetlen, tárgyias, személyes érdekeit föltétlenül alárendelvén a célnak, amelyért fegyverre kelt. Ez a cél a *haza szabadságainak* megmentése, vagyis a régi, az Ausztriától független Magyarország fenntartása volt. A haza szabadságai alatt pedig nem a Mariana egyoldalú népfelség elméletét értette, mely visszaélés esetén szabad kezet ad a népnek egész a tyrannicidiumig; hanem a királyt és a nemzetet közösen magában foglaló szent korona felségjogát, mely csak akkor üdvös a közjóra, ha mindkét fél hatalmi egyensúlyban van egymással. Rákóczi küzdelme az államfelségi jogok ilyen összetételére, ilyen kölcsönös értelemben vett szabadságra vonatkozik, ha azt „szabadságharcnak” nevezzük. De épp oly joggal vehetjük ezt „alkotmányvédelemnek” is. „Forradalomnak” vagy éppen „lázadásnak” minősítése azonban vagy a rágalom, vagy a tudatlanság birodalmába tartozik.

Rákóczi fegyveres föllépése egyáltalán nem volt „forradalom”. Mert a forradalom a törvényes rend fölforgatását célozza, holott Rákóczi éppen a fölforgatott törvényes rend visszaállítását, s ezzel a jogfolytonosságot akarta, a koronás király felségjogának érintése nélkül. Még kevésbé lehetett „lázas”. Az akkori fejedelem még „választott” király volt, aki felségjogát a nemzettől, mint hatalma forrásától, tizennyolc becikkelyezett „feltétel (conditio)” alatt kapta, aki azonban hitlevelének az alkotmányra s az azzal kapcsolatos vallásügyre vonatkozó minden pontját kivétel nélkül megszegte és lábbal tiporta. Eszerint a király az általa kiadott hitlevelet, melyre megesküdött, önmaga tépte szét, s a nemzet egy része épp azért állott *élő tiltakozásként* fegyverben akkor is, mikor Pozsonyban a másik rész „nemine ibidem contradicente” eltörölte az ellenállás jogát. De még ez a másik rész is az ellenállási jogot annak fejében törölte el, hogy a király ígéretet tett a régi alkotmány visszaállítására. Ez tehát „egyezmény” király és nemzet között in optima forma, melyet a nemzet megtartott, a király azonban semmibe sem vett.

Isteni csoda lett volna, ha Rákóczi eléri azt, amire vállal-

kozott. Az egység és központosítás ama nagy időszakában a particuláris érdekek harcosa hogy győzhetett volna!? De szabadságharca a Leopoldus Magnusok és a Roi-Soleil mindent megemésztő zsarnoksága korában egy népet tárt a világ ámuló szemei elé, melyet egyetlen eszme tölt be, egyetlen eszme irányít, s azért minden áldozatra kész. Egy népet, melynél szabad egyéniségének érzése és tudata a hitelv magaslatáig tudott emelkedni. Fényesen bizonyította ezt az az erély, melylyel a magyar nemzet átértzett és vérébe átment felségjogát nyolc esztendőn át úgy tudta védelmezni, hogy elhatározott végromlását elhárítva, sorsának intézőit régi politikájuk elejtésére bírta.

A szatmári békével a Habsburg-háznak Caraffa és Kollonics politikájával szakítania kellett örökre. Be kellett látnia, hogy egy ki nem elégített Magyarországgal nagy politikát nem lehet folytatni. E kielégítést hozta meg a szatmári béke, mely nem volt se Fehérhegy, se Világos! Egyetlen bitót sem állítottak fel s egyetlen jószágot sem koboztak el. Az „unbedingte Unterwerfung” helyett *pactum* subjectionis következett be, melyet az uralkodó fejedelem és a szabadságáért fegyverben álló magyar nemzet kötött egymással. E szerződésben elismerte ugyan a nemzet azt, ami ellen fegyvert fogott, t. i. a fiági örökösödést, ami különben is elveszett már 1527-ben és szentesítette ugyan a fegyveres ellenállás jogának eltörlését; de fenntartotta a passiv ellenállás lehetőségét, az adó- és újoncmegajánlás jogának biztosításával.

A békével a magyar nemzet megnyerte, amit kicsorbult fegyvereivel még megnyerhetett: saját törvényei szerint való önkormányzatát. Csak Rákóczi vesztett mindent. S bármily paradoxonnak tetszik, – ezzel nyert a nemzet legtöbbet.

Népeknek jelképekre van szükségük, melyek érzékvén, személyekhez kötven az eszmei világot, tájékoztatói a tömegeknek. Rákóczi, aki mindenért ami nemzete előtt szent, áldozta fel mindenét: méltán lett jelképévé a magyar szabadság és függetlenségnek. A magyar nemzet a maga egész egyéniségének elidegeníthetetlen eszményeit benne szemléli mindörökké. S méltán szemlélheti. Mert merő színigazság Rákóczinak amaz önvallomása, melyet a Márvány-tenger partjain, kietlen egyedül-

valóságában, lelkiismeretével számotvetve, ekként foglalt írásba: „Nem félek – úgymond – őszintén kinyilatkoztatni előtted, óh, Örök Igazság!... hogy egyedül a szabadság szeretete és a vágy hazámat fölmenteni az idegen járom alól volt célja minden tettemnek. Nem vezérlett bosszúvágy, nem a korona vagy fejedelemségre törekvő nagyravágyás, sem hatalmi ösztön, hanem egyedül azon hívságos dicsőség: *eleget tenni hazám iránti kötelességemnek.*”
Politikai Magyarország, I. 327-328.

5. Idézetek „Az igazi Rákóczi” c. műből.

Rákóczi küzdelmének az örökkévalóságba átmenő lényege nem az időhöz és helyhez kötött rendiség, hanem a *nemzeti öncélúságnak*, vagy *politikai szóval a nemzeti önállóságnak* megmentése. Ez pedig elpusztíthatatlan érzelm- és gondolatvilágot reprezentál, melyet le lehet verni, de amely az idők folyamán visszatér, vissza kell térnie, míg az a nemzet él. Mert *az önelhatározás és önirányzás akarata: természetszerű, immanens alaptényezője minden nemzeti létnek.*

*

Rákóczi nagysága és dicsősége az ő szellemi energiájának saját szerzeménye, önmagában és önmagáért való (in sich és für sich) és így soha meg nem semmisíthető, természetes járuléka egyéniségének. Amint eszménye is, melyben saját lényegét adta át örökbirtokul nemzetének: – *hogy a nemzetek önmagukért vannak* – az általános emberi jogok alapján fennálló feltétlen természetjogi bizonyosság; tehát a változó idők változó felfogásától független. Úgyhogy, *in specie aeternitatis*, maga a mellétekintetektől megtisztított tudomány igazolja azt a kegyeletet, mely Rákóczit minden magyar ember szemében: *a nemzetfenntartó érzelmek soha el nem múló symbolumává avatta.*

I. „Az igazi Rákóczi” 1916. 103. és 138. 1.

X. Kossuth katonája.

1. Magyar ezred-napiparancs 1810-ből.

Történetünkben a cs. k. ezredhez intézett magyar szó unikumszerű ritkaság. Mennyire becsesebb, közlésreméltóbb ily-szerű írat, ha nem a mai „magyar világból” való, hanem rég elmúlt, idegen uralom alatti korban adatott ki. A következő magyar napiparancs Metternich korszakában kelt, az ezen időben Staszowban, Nyugot-Galiciában állomásozó,¹ Jellachich nevét viselő 62-ik számú ezredtől alezredesi rangja megtartásával 1809-ben a nemesi fölkeléshez áttett *Eperjesi Mihály* Maros-Vásárhelyt mondotta vitézeihez. A gyűjteményemben meglevő félvnyi nyomtatvány a következőket tartalmazza:

„*Napi parancs.* A M.-Vásárhelyre egybehúzott vitéz felkölt nemes 2-dik gyalogezredhez, annak elbocsáttatása alkalmosságával tartott *ezredkormánybeszéd.*

Vitéz Nemes Rend, Nemes Társaim és Vitéz Pajtásaim! Az én örömöm és büszkeségem! Amit eddig az illendőség csak szívembe zárt, azt a mai nap nemcsak megengedi, hogy nyilván kimondjam előttetek, hanem kívánja is: hogy az én örömöm vagytok és büszke vagytok veletek. Még ma ugyan a becsület és hírnév mezejének csak legelső barázdájában, s a vitézi emberkedés útjának csak első lépésiben vagyunk: de a mi Felséges császárunknak, királyunknak és nagyfejedelmünknek s hazánknak, nemzetünknek békességeért őrtálló mennyei gondviselés a háborúnak tüzit megoltván, a mi első lépésünk, a mi nemes és szíves igyekezetünknek kezdete is, határa is. Igaz, hogy ezen nemes seregből királyáért és nemzetiért nem áldozta fel senki életét, nem viseli az ő sebhelyeiben vagy csonkaságában vitézségének bélyegeit testén, nem hordozza

¹ Lásd Militár-Almanach, Nr. XVI.. S. 208.

mejjén az érdem címerit: de nincsen ezen nemes seregben senki, aki arra számot nem tartott volna, életét fel nem szánta, házát, kedveseit és az élet gyönyörűségét hátra tévén, magát a hírnévért és halhatatlanságért előre vitézi módon és nagy szívvel fel nem ajánlotta volna. Amit a vitéz nemes sereg nem cselekedhetett, az csak az ő jó és nemes szívének szomorúsága; senki nékie szemére nem vetheti: amit pedig véghez vitt, az a bátor és nemes első lépés, az ő dicsérete és tulajdona. Büszke vagyok nemes Vitézi Rend, a tiszt uraktól fogva a közrendű nemes vitézekig személyesen mindenikkel közületek! és azt kívánom, hogy ez a ti hozzátok intézett beszédem a ti kedveseiteknél és maradékaitoknál is annak örökös bizonyosága legyen! Magatok felajánlásában megmutattátok készségeketek, mint nemesekhez illik; megmutattátok felsőbbekhez való engedelmisségteket s a királyi Felséghez és hazátokhoz való hűségteket, mint a törvény kívánja; és afelett a vitézi gyakorlásokban mutatott jeles, dicséretes próbákban az időhöz és sorsotokhoz képest, érdemessé tettétek magatokat a megkülönböztetett becsületre. Azoknak sorsokon, akiket a nemesi születés ennek az érdemnek részeseivé tett volt, de az abban való részesüléstől, valami elcsábításból magokat megfosztották, nem lehet nem szánakodnunk, – de felejtsük el őket. Már most Vitézek! a szükség és veszedelem eltűnván, s a felsőbb Felséges rendlések azt kívánván, hogy ki-ki közülünk maga honjába a békesség karjai közé visszatérjünk; elfogunk ugyan közelébbtávolabb egymástól válni, de a királyi Felséghez való hűségnek s a haza és egymáshoz való szeretetnek lelke, mely minket ébresztett s egy testbe kötött volt, lakozzék ezután is mibennünk és ne aludjék el soha a ti nemes szíveitekben. Hígyjétek el részemről, hogy mikor ezután szerencsém léssen valamelyiket közületek polgári ruhában is látni: az én szívemnek teljes megnyugvása az léssen, hogy benne azt a nevet méltán megérdemlett egy nemes vitéz hazafit és kedves pajtásomat fogom szemlélni és becsülni. M.-Vásárhely, 20-dik Febr. 1810. - *Eperjesi Mihály* m. pr. Ezered főhadnagya (cs. k. alezredes), és a fenn említett nemes ezered kormányozója.

Vasárnapi Újság, 1872 34. sz.

2. Látogatás Kossuth Lajosnál.

Magyar ember, ha Turinba megy, Kossuthhoz is bekopogtat. Vagy úgy is lehetne mondani, hogy magyar ember azért megy Turinba, hogy Baracconeba menjen.

A legtöbb aztán le is írja az interviuet, rendszerint tömördek magasztalással s annál kevesebb diskreációval. Részemről megfordítom a *dolgot*: egyfelől nem tartanám ildomosnak magánbeszélgetésünk minden porcikáját a közönség elé tálalni, s másfelől dicséneket sem szándékozom zengedezni.

Kissé bánt ugyan, hogy gyémántot írva le, aranykeretet nem ötvözhetek; de úgy gondolom, szinte lealázó volna kérészéletű tárcacikkben magasztalgatni azt, ki egy remek élet nagy tetteivel sajátkezűleg írta történelmünkbe legfelségesebb panegyrisét.

*

Baraccone di Collegno kis helység, úgy kétezer lakossal, Turinhoz, keskenyvágányú vasúton nyílegyenest menve, huszpercnyi távolságra. Turinból jövet, kevéssel az állomás előtt szemünkbe ötlük Kossuth villája: csinos fenház, csigaszerűen tekergőző kéményekkel, erkéllyel és magas tetővel, melynek közepébe egy miniature második emeletke vette be magát. A „Vasárnapi Újság”-ban megjelent képére emlékezve, azonnal, mint régi ismerősömet pillantottam meg. Homlokzata viruló kertre s a szomszéd Rivoliban zsákutcába jutó másodrendű vasútra néz; mögötte a mont-cenisi nagyforgalmú vasútvonal húzódik.

Köröskörül hegyek koszorúzzák a láthatárt: északra, nyugatra és délre az Alpok hatalmas láncolata, keletre a montferati enyhe halmok. E magaslatok medencéje a kalászdöntő turini völgy; olyanforma, mint a Székelyföld paradicsoma, Háromszék. S a kiterjedt rónaság kellő közepén fekszik a második Rodostó.

Baraccone fekvése tehát inkább Zágon (Mikes hazája), mint Rodostó fekvéséhez hasonlítható. Márványtenger mormolása, habok zúgása ide nem hallatszik, csak a Mont-Cenisről süvölt végig a rónaságon olykor-olykor hideg, metsző szél, – nevezhetnök akár Nemerének.

Baraccone azért, bár helyfekvése egészen más, Rodostót és száműzöttjeit juttatta eszembe. Rákóczi és Mikes: Kossuth és Ihász. Rákóczi is hazajöhetett volna s mégis künnmaradt; Kossuthot sem tartja vissza írott artikulusz s mégis idegen földön él. Ki ne tudná, miért? Vannak erkölcsi lehetetlenségek, melyek éppoly megmásíthatlanok, mint az anyagiak.

*

Első kirándulásom alkalmával, a nyaraló kertjébe lépve, erőteljes öreg úrral találkoztam s magyarul köszöntem. Jól talált arcképei után nyomban fölismertem benne Kossuth hú felét, a derék Ihász Dániel ezredest. Ott szivarozgatott a lócán, szemére húzott kalapban, nagy buzgón olvasva Garibaldi memoire-jait. A tábornokkal együtt küzdött csatákat idézte vissza emlékezetébe.

Magyar szívességgel s barátságos vendégszeretettel fogadott. Azonnal tudtomra adta, hogy Kossuth Lajossal ezúttal nem beszélhetek, mert nagy munkája második kötetének sajtó alá rendezésébe van elmerülve s igen természetesen, neheze ésnék, ha megkezdett dolgában zavarnák. Jöjjen holnap; vonatindulásig pedig lakására hívott, melynek kiskapuja Kossuth kertjére szolgál s erkélye épp a vasútra dől.

Mindenik szobája érdekes ritkaságok tárháza. Az egyikben csiga-, másikban növénygyűjtemény, harmadikban amazoknál jóval becsesebb tárgyak: saját ereklyéi. E szoba, úgyszólván a rapperswyli lengyel múzeum zsebkiadása: itt is, mint ott, minden zug, egyetlen nemzet diadalaira s dicsőséges vesztett csatáira emlékeztet. A falakon legutóbbi szabadságharcunkra vonatkozó ritka metszvények, kardok, köztük az a kosaras görbe magyar kard, mellyel az ezredes Piskinél Bem apó kommandójára vágta az ellenséget. A másik sarokban garibaldianus ezredesi csákója, melyen, a korona híjával, Magyarország címere pompázik; aztán honvédszászlóaljának lobogója, melyet az olaszországi magyar légió is lengetett; Orsini alabástrom állószobra s egyéb oly tárgy, minővel egy Cato ékesítette volna szobáját.

Az ezredes úr likőrrel kínált s hát uramfia, még az a pálinka is páratlanul érdekes volt; mert magyar etiquette-tel ellátva, „Kossuth-likőr” nevet visel s Baracconeban gyártják. Az illető gyárosok szerettek volna hozzánk és Angliába nagyobb

szállítmányt küldeni e zamatos italból, tervöket azonban a magas vám és a szállítási költségek miatt nem hajthatták végre. Néhány órát töltöttem Ihász ezredes élvezetes társaságában. ő, ki előbb osztrák, aztán honvédtiszt, majd Kossuth útitársa Ázsiában, Amerikában, Angliában, végre olasz ezredes s Kossuth barátja, változatos életeseményeiből számos érdekfeszítő részletet beszélt el rövididei együttlétünk alatt.

*

Másnap Ihász ezredes, már mint ismerősét, igen szívesen látott s megismertetett Gunszt Bertalan úrral, ki velem egyívású, rokonszenves, élénk fiatalember, azelőtt a „Független Hírlap” munkatársa, nyolc hónap óta Kossuth segédje művei sajtó alá rendezésében.

Csakhamar megindultunk Kossuth lakása felé. Földszint, a pítvar s a mellette levő szoba legfőbb ékessége Kossuth londoni díszpolgári oklevele 1851-ből és a ceglédi küldöttség kolosszális képe. Ezutóbbin úgyszólván minden alak egy-egy ismerősöm. Csak egy van még, az egyetlen, a páratlan, a közepső, akit még sohasem láttam, de akit párperc múlva színről színre láthatok ...

Az első emeletre érve, beléptünk Kossuth dolgozószobájába. Ihász ezredes bemutat, a kormányzó a szoba sarkából elébem jó s kezét nyújtja.

Imponáló alak, melyet látni kell, leírni nem lehet. Külsőleg is megáldotta őt az Úr Isten mind a két kezével. Még meg sem szólal, ércsengésű, fülbemászó kedves hangját még nem is halljuk, csak előttünk áll, mint egy talapzatáról leszállott remekmű szobor s már elbűvöl. Úgy érezzük, életünkben először kerültünk igazi nagy ember színe elé, kinek pusztja megjelenése oly hatásos, hogy közelében eszünkbe jut, amit az „Ember tragédiájában az Úr mond önmagáról: csak hódolat illet meg, nem bírálat.

Arca, mint a cseppentett vér, szakálla hófehér, égszínkék, mély érzésre valló szeme párja, domború a melle, széles a válla, tartása delinél is délcegebb.

– Tegnap könyveket hagyott itt, melyekből látom, hogy a magyar történelemmel foglalkozik. S ugyan melyik korról specialiter?

– Jelenleg, válaszolám, Nagy Lajos és Mátyás korabeli dolgokat kutatókat.

– Furcsa! (kedvenc szavajárása, mely rendszeren egy-egy szép gondolatát előzi meg) nemzetek, melyeknek nincs jövőjük, nagy előszeretettel foglal koznak a régenmúlttal!

Középkori kicsiségek kutatókra találnak, egy Beatrix korát meglehetősen kiaknázták, de a legújabb események történelmét, teszem a hatvanas évek kezdetén senki, de egy lélek sem méltatta figyelmére. Pedig minő érdekes volna teljes világításba helyezni, miként szövődött össze e korban a magyar közviszonyok történelme az európaiéval. Szoros kapcsolat van azok között, de nincs aki feltüntetné s megismertetné vele a nemzetet.

A történelem örök törvények szerint működik, esetlégnek aligha van benne szerepe; hajdan „magistra vitae, lux temporum”-nak nevezték. S valóban, ha megértjük a különböző időszakok vezéreszméit, ha behatolunk intézményeink támadása és kifejlődése történelmébe, ha felfogjuk, minő hatással voltak azok a nemzet köz- és magánéletére: úgy kellene lenni, hogy a múlt ilyen tanulságokat szolgáltatva a jelen számára, a jövőnek mintegy irányt adjon; hogy a jövődönök valóságos mutatótáblája legyen a múlt...

– Hanem hát, mondja csak, tud-e vagy egy népet, mely igazán tanult a történelemből? Mert én nem tudok! – Azt mondják, hogy hát tanul a maga kárán. Nem igaz, még a maga kárán sem tanul!

Példa rá a mi történelmünk. Magyar ember szegény feje azt hiszi, hogy nem tud megállni a maga lábán. Osztrák mankó kell neki. Pedig nézzük csak a történelmet, mire szolgált az a mankó? – Rég olvastam magyar történelmi munkát, de arra még emlékezem, hogy a török, Magyarország területén nem tett állandó foglalást mindaddig, míg az osztrák ház alá nem jutottunk. Magunkra hagyva, egyedül nemzeti önéretünkre támaszkodva, másfél századig ellene tudtunk állani egy világrengető hatalomnak; de úgyszólván abban a percben, melyben megérkezik az osztrák „segítség”: elvész Magyarország kétharmada, s maradandóan török kézre kerül.

Vagy ott van az osztrák ház. Hát az okult-e valamit a

történelemből? A csehországi legújabb események, maga a közös hadsereg létezése, nem nyilvánvaló tanúbizonyság-e arra nézve, hogy a história reá nézve is inkább csak írott malaszt, mint a tanulság forrása. Minden győzedelmét magyar fegyvereknek köszönheti, hanem ezért egyedül csak a magyar szellemet számúzi a hadsereg kötelékéből.

*

Beszélgetésünk ezután Kossuth „Pesti Hírlap”-jára tért át.

– Nincs önöknek arról fogalmuk, minő gyötrelem politikai napilapot cenzúra mellett szerkeszteni! Mikor egy-egy cikknek éppen a legjavát törlik, amely nélkül ellapul vagy értelmét veszti az egész. A legsikerültebb vezércikk is pusztá betűhalmazzá omlik össze, ha kilopják belőle a lelket.

Estefelé rendesen átküldtük Budára a kefelevonatot, mert kéziratot nem néztek át. Késő este érkezett vissza, rendszerint tele törléssel, vagy éppen – kiigazítva. S minő volt az az igazítás! De azért visszaigazítani crimen laesae lett volna. Így történt, hogy néha azon mód a cenzor korrektúrájával együtt nyomattam ki dolgozatomat. A kikorrigált helyek kirívók, s a világ azt tartja, hogy én írtam; pedig dehogy írtam: a cenzor erőszakolta bele.

Több ízben azonban inkább kárba hagytam veszni az egész cikket, semhogy az idétlen igazítással együtt adjam sajtó alá. Ilyenkor aztán az volt a kérdés, mit tegyek már most? A lapnak reggelre török-szakad meg kell jelenni, hisz a közönség nem tudja, hogy késő este lestek meg és ütötték agyon a vezércikket. Ha nem volt más, már megvizsgált vezércikk készletben, úgy a lap anélkül jelent me:?. Nagy kegyelem volt, s csak némelyik cenzor engedte meg e kétsornyi communiqué közzétételét: „tőlünk nem függő akadályok miatt a vezércikk ezúttal elmaradt”.

Néha pusztá aritmethikát is törültek. Mikor a megyénkinti aránytalan adózás ügye volt napirenden, pár hónapi fáradságos munkával nagynehezen összeszereztem különböző megyék adózására vonatkozó adatait. Ezekről tabellát készítettem, melynek rovataiba odajegyeztem, hogy pl. Tornában, Ugocsában, vagy Bácskában, Biharban ennyi és ennyi a porták száma, egy portára tehát ennyi adó-forint és garas esik; aztán erdő,

rét, szántóföld, marhaállomány stb., s mindezek adója volt még föltüntetve azon a táblázaton.

Pusztán ezt, egy betű kommentár nélkül akartam kinyomatni. De egyetlenegy cenzor sem engedte meg. Okát kérdeztem, miért nem engedik? – „Hát csak azért, ők tudják miért!” Ez ellen aztán nem volt appelláta.

Akadtt azonban köztük becsületes ember is, akivel lehetett okosan beszélni. Ilyen volt Czech János; elég értelmes ember, hiszen megtették akadémiкусnak is. Ez néha azt a rendkívüli szívességet is tanúsította, hogy kéziratot nézett át, s kijelölte a helyeket, melyek azon módon való kinyomatását már állásánál fogva, nem engedheti meg. Fejezze ki másképp, vagy hagyja ki, s akkor készséggel ad hozzá a nyomdába szóló útlevelet.

Aztán megkérdeztem, mi lett volna, ha a kéziratot imprimatur nélkül adja sajtó alá.

– Nem tudom, úgymond, mi történik ezesetben. Még a legutolsó hirdetést is bemutattuk a cenzornak s imprimatur nélkül már csak azért sem közöltem volna valamit, mert ezáltal a nyomdát teszem ki annak a biztos veszedelemnek, hogy menten becsukják. Annyit tudok, hogy mikor 1837-ben a „Törvényhatósági Tudósítások” ügyében ellenszegülni merészkedtem, két vagy három (Gunszt úr közbeszól: „négy”) évi börtönre ítélték, sőt a kúrián, Jeszenszky nevű bíró, Tolnamegyéből halálra szavazott. „Úgy bizony, halálra ítélt!” – ismétlé s mélyen elgondolkozott.

Egyszerre csak megered a záporosó s Kossuth szinte önkénytelenül kitekintve az ablakon, megjegyzi, hogy a meteorológiával még nagyon gyöngén vagyunk.

– Nagyon fiatal még a tudomány – mondtam.

– Pedig a dolog ugyan régi – válaszolta. – Itt úgy látszik, valami kozmikus változás készül; mert ez a vidék az idén nem Piémont, hanem valóságos Szibéria volt.

Törvényszerű rend uralkodik a természetben s mint Lucretius mondta Pharsaliában, maga az Isten is, megalkotva a mindenséget, önmagát is törvényeknek vetette alá (fixit in aeternum causam, qua cuncta coercent; se quoque lege tenens), nem teheti meg, hogy $2 \times 2 = 5$ legyen.

Aztán vallási dolgokról folyt az eszmecsere. Dicsérte a magyar nemzet történelmének egyik ékkövét, a mindenkor változatlan fényben tündöklő vallásbeli türelmességet. Elmondta, mit tart a dogmákról; „a végtelent véges formák közé szorítani, valóságos blasphemianak tartom.” Hanem azért nagyon vallásos ember vagyok, tette hozzá; megvan a magam hite. Miként Schiller mondta:

Welche Religion ich bekenne? Keine von Allen.
Und warum nicht? – Aus Religion!

Majd a regényíró hatásáról szólt. Előadta, minő óriási befolyást, gyakorolt Scott Walter a skótok képzelmenek fejlesztésére. Midőn Ihással ott járt abban a földi paradicsomban, melyet népe vasszorgalma varázsolt azzá, több helyt szent áhitattal mutatták meg neki azt a hidat, szirtet vagy várfokot, hol Scott Walter egy-egy regényhőse szerepelt. Scott modorát nálunk Jósika utánozta; az ő Skóciája: Erdély. Csekélyebb tehetsége csekélyebb eredményt tudott ugyan fölmutatni, hanem azért e részben megvannak a maga érdemei.

Aztán ... aztán még sok mindenről beszélgettünk. Előbb kimerülne a szíves olvasó türelme, mint az a gazdag bánya – Kossuth másfélórai beszélgetése –, melyből e sorokat merítettem.
Vasárnapi Újság, 1880. 31. sz.

3. A ceglédi Kossuth-kultusz.

- Előszó Kossuth két amerikai beszédéhez. -

Az égből aláhullott *palladium* ereklyéje, az ó-hellén világ hite szerint, megoltalmazta Athént minden szerencsétlenségtől, – de csak addig, míg falai közt őrizték. – Kossuth Lajos akkor is védte nemzete igazait, mikor el kellett hagynia hazáját.

Kossuth 1849 aug. 20.-án azzal a tudattal ment számkivetésbe, hogy reá ezentúl is „a rendületlen hazafiság tevékenységének szent kötelessége vár. Élő tiltakozást kell képeznie a magyar haza állami életének eltiprása ellen Isten és világ előtt,

Szólania kell a némaságra kárhoztatott, cselekednie a bilincsre vert nemzet helyett, a bilincsre vert nemzet javára.”

S az azóta lefolyt 70 év távlatából ma már történelmi igazsággal állapíthatjuk meg, hogy ember soha hívebben és eredményesebben nem teljesítette fogadalmát, mint Kossuth Lajos. Nemzete mindenekelőtt neki köszönheti, hogy zszarnoki elnyomatását a Bach-korszak alatt csüggedés nélkül tudta végigszenvadni.

Magyarország akkor le volt ugyan tiporva, mégis *legalább* annyit nyomott a nagypolitika mérlegében, mint a kiegyezés után. 1867 után nem volt külügyminiszterünk; Kossuth 1849-től 67-ig igazán annak tekinthető! Palmerston és III. Napoleon, Viktor Emánuel és Bismarck ő vele tárgyalva, hatalmi tényező gyanánt vették számba a magyart.

Kossuth attól a perctől fogva, hogy kezébe kellett vennie a vándorbotot, mint a magyar nemzet elévülhetetlen igazságának lánglelkű szószólója járta be a nagyvilágot, „még a háztetőkről is” hirdetve, hogy *vagyunk* és *leszünk*. S a hontalan vándor fenséges szózata megremegettette Ausztriát, a magyar nemzettel szemben rabszolgatartóként viselkedő nagyhatalmat.

Mindennel megáldotta az Úr kegyelme Kossuthot, amivel hatást lehet elérni. Kristálytisza jellem, tudomány, daliás alak, ragyogó fellépés, szívekig ható ezüst csengésű hang és a szónoki művészet felülmúlhatatlan varázsa egyesült személyében. Szava és írása megigéző volt nemcsak azért, mert álláspontját mindenkor a lehető legszebben és legjobban tudta kifejezni, hanem még inkább azért, mert egész élete tanúskodott mellette, hogy amit írt és amit mondott, azt a legmélyebben és legigazabban *érezte* is. Ezt még legádázabb politikai ellenfelei sem merték kétségbevonni.

Diadalútja a föld legszabadabb területén, Észak-Amerikában érte el tetőpontját. A tiszteletére vert emlékpénz, jelképileg mutatja, minek nézték ott a hontalan emigránst. Ez az emlékérem egyik oldalán Kossuthot ábrázolja magyar ruhában, e körirattal: „*Kossuth Lajos Magyarország Washingtona.*” Odahelyezték hát Washington mellé, ki az ő szemükben minden haladás, minden „demokrácia, minden nemzeti függetlenség, szabadság, nagyság és dicsőség összoglalátja. S azon idő óta

Észak-Amerika közhelyein és magánházaiban egymás mellett díszleg a falon a szabadság legnagyobb apostolainak az arc-kepe: Washington és Kossuth.

Az érem másik oldalán Kossuth hitvallása pompázik, melyet át akart és át is tudott vinni a köztudatba:

„Az örökigazság nevében s mindarra, ami az embernek szent és drága! – *mióta az emberiség története megvan írva, sohase volt ügy igazságosabb, mint a magyar ügy.*”

A világtörténelmivé válandott „magyar ügy” Cegléd városából indult ki. Ott toborzottá első katonáit. 1848 szept. 24.-én, abban a pillanatban, mikor a kamarilla mindenfelől reánk tört, Kossuth Lajos így emelte föl szavát a magyar országgyűlésen:

„Lelkemben fel vagyok indulva azon gondolattól, hogy *40-50 ezer potom ember bejő az országba s úgyszólván kardvágás nélkül foglalja el a hazát.* Én nem érzek magamban annyi erőt, hogy ezt túrjem. Egy félóra múlva, mint a miniszterelnök által kiküldött biztos, megyek a vasúton s megkezdem Ceglédnél felhívni a népet, hogy tömegestül fegyverbe szálljon. S így megyek tovább faluról falura és vagy nem látnak Önök többé, vagy látnak mint utócsapatát oly seregnek, mely maga is képes lesz semmivé tenni azon gyalázatos rablócsordát. Félóra múlva zászló van kezemben s indulok. Hogy hol kezdem, megmondtam, merre fogok menni, nem tudom; de megyek arra, merre a körülmények, a nép hangulata s lelkesedése fogja adni az irányt.”

Még aznap Cegléden termett, mely még félévvel azelőtt, mint a vallásalapítványi uradalom legnagyobb magyar jobbágysége, verejtékezve robotolt s szállította a kis- és nagydézmát az uraság taksonyi granáriumába. Vele ment Jókai, Egressy Gábor, Csernátony, báró Lopresti Árpád és Rákóczy János.

Ceglédre érve, Kossuth gyűjtő szózata már az indóházból visszatéríti a harctérre a Szent-Tamás alól épp akkor odaérkezett első pesti önkéntes zászlóaljzat. A városban pedig örökké emlékezetes piactéri szónoklata, melyet a mai napig kegyeletesen megőrzött asztalról mondott a néphez, – szinte a földből teremtette elő a nemzetőrséget és honvédséget. S megy Kőrösre, megy Kecskemétre, az egész Alföldre. „Talpra magyar. Fel! fel! fegyverre! Velünk van az Isten és az igazság.”

E nagy napok óta a jobbágyi kötelékeiből Kossuth által felszabadított Cegléd városa országszerte leghívebb öre Kossuth Lajos hagyományainak. Vidéki város létére, mondhatni, nemzetközi jelentőségűvé teszi a *Kossuth-kultusz*, mint amely oly magyar embert ünnepel, kire hódolattal tekint az egész emberiség.

De közvetlen kapcsolata is van a ceglédieknek a világpolitika legnagyobb eseményeivel.

Midőn 1876-ban, Ferenc József és II. Sándor cár reichstadi találkozása után, a nagypolitika legóriásibb következményű tüneménye, Bosznia tervbevett okkupációja előrevetette árnyékát: a ceglédi választókerület Kossuthot jelölte képviselőjéül. Nyújtó Pál választási elnök a kerület nevében december 25-én így fordult hozzá: „Felhasználjuk az első alkalmat arra, hogy a magyar nemzet közvéleményének egy újabb nyilvánulása által azon politika mellett tüntessünk, melyet Ön s vele az egész nemzet a *keleti kérdésben* magáénak vall.”

Két nap múlva Cegléd városa „egyhangú lelkesedéssel” képviselőül választotta Kossuthot s elhatározta, hogy a polgárságból önként vállalkozó küldöttség kézbesítse Baracconban a megbízólevelet. Kossuth nem fogadta el a választást; nem akart alattvalója lenni oly fejedelemnek, ki magyar király létére egyúttal osztrák császár. De a ceglédiek ragaszkodtak föltett szándékukhoz, amit úgyszólván azon a napon hajtottak végre, mikor megtörtént a sorsdöntő lépés, mely időmúltával törvényszerűen magával hozta a világfelfordulást.

1877 január 15-én kötött meg a *titkos*, – Bismarck előtt is eltitkolt szerződés Ferenc József és a cár között, mely szerint Ausztria és Oroszország megosztoznak a Balkánon inneni Törökországon. Ausztria annak fejében, hogy okkupálhatja Boszniát és Hercegovinát, szabad kezet ad Oroszországnak a szultán megtámadására és hogy terjeszkedjék a Balkán keleti részén.

S alig *öt nap múlva* a hódító-politikusok végzetes megállapodása után, 1877 jan. 20-án már útban volt Turin felé a város zászlajával és a nemzet közvéleményével a 115 tagú ceglédi küldöttség, hogy *elsőnek* tiltakozzék Ausztriának ama mélyen titkolt, de a magyar nép zöme által biztosan megérzett nagyhatalmi rablópolitikája ellen, melyre majdan csak a világháború borította a szemfedőt.

Turinból január 24-én vonult be a küldöttség Baracconéba, hol Kossuthot az agg Dobos János, a ceglédi ref. egyház ékeszavú lelkésze üdvözölte. Kossuth válaszában hatását a ceglédiekre nem lehet leírni. De meg lehet mérni azzal, hogy a zarándoklat évfordulója most is ünnep Cegléd városában. És mivel a küldöttség tagjai immár fogyatéknak vannak, – hogy emléke soha el ne múljon, új tagokkal pótolják a halálestette hézagokat.

A jövőben Cegléd város közmondásos Kossuth-kultuszának még a turini százas küldöttség emlékének is hatékonyabb emeltyűjét látom abban, hogy a város ezt a fenséges tisztét, pár nappal ezelőtt, úgyszólván intézményesen biztosította a *Kossuth-múzeum* fölállítással.

Ezeréves múltunk legnagyobb alakjának eme kincsesháza nem jöhetett volna létre, egy fenkölt lélek kegyeletos hozzájárulása nélkül. *Özv. Kossuth Ferencné, szül. Kvassay Mária* úrnő, a nagy név méltó viselője, a Kossuth-ereklyék egész tárházának birtokában, mindent megtesz, hogy a múzeum is méltó legyen ahhoz, akiről elnevezték.

Az ő gyűjteményéből valók azok a beszédek, melyeket Cegléd város Kossuth-múzeuma felhívására emlékeztetőül teszek közzé, – Kossuth eredeti fogalmazatait és sajátkezű tisztázatait egybevetve válogatott beszédeinek angol kiadásával és amerikai újságok egykorú közléseivel. Eddig ezek magyar nyelven kiadhatatlanok voltak. Most a viszonyok változtával, a kiadásnak nemcsak hogy akadálya nincs, de nemzetünk válságos helyzete mellett időszerűnek ítélem, hogy minél szélesebb körben újítsuk föl ama beszédek emléket, melyek egykor magukkal ragadták Észak-Amerika közvéleményét.

Kossuth az Egyesült-Államokban erélyesen foglalt állást a Monroe-doktrínának Európára való kiterjesztése mellett. Mikor még Amerika gyöngye volt, helyesen tette, hogy külpolitikáját pusztán csak az *amerikai* független országok megvédésére korlátozta. De mióta megerősödött, Amerikának igenis feladata megghiúsítania minden elnyomatást Európában is, hogy saját lényét kiterjesztve az ó-világra, az „amerikai szabadságot” az egész emberiség köztulajdonává tegye.

A Washington végrendeletével és az eredeti Monroe-

tannai ellenkező merész gondolatot mindjárt a helyszínén, Washingtonban, Webster Dániel külügyminiszter nemcsak magáévá tette, hanem az ebből folyó következményt is menten formulázta. „Az Egyesült-Államoknak – úgymond – mint nemzetnek ugyanaz az érdeke a *nemzetközi* törvények dolgában, ami a magánegyéné *házája* törvényeivel szemben.” Ami azt jelenti, hogy Amerikából kell kiindulnia az emberiség újjászületésének. Kossuth, válaszában ugyanezt variálta s végezte azzal, hogy „vagy nincs az európai kontinensnek semmi jövője többé, vagy a jövő egyedül az amerikai republikanizmus lehet”.

Mindez immár valóra vált profécia. A beavatkozás kötelességének 1852 jan. 7-én Kossuth által proklamált eszméje testet öltött a világháborúban való részvétellel. A republikanizmus jórészben megvalósult s Európa társadalma hovatovább közeledik Amerikához. Wilson elnök immár Európában hirdeti Kossuth legsajátabb eszméit: *nemzetek önrendelkezési jogát és a megalkotandó egyetemes népcsalád testvériségét*.

Kossuth és Wilson idevágó nyilatkozatai tökéletesen egybehangzók. Sarkigazságaik ugyanazon alapgondolat változatai.

Wilson szerint „semmilyen béke nem lehet tartós, vagy nem érdemes rá, hogy tartós legyen, amely nem ismeri el azt az alapelvet, hogy a kormányok jogos hatalmukat csak a kormányzottak hozzájárulásától kaphatják és nincs a világon oly jog, mely a népeket a hatalom egyik tulajdonosától a másiknak adhatná át, mintha azok birtoklás tárgyai lennének”.

Kossuthnál is megvan ugyanezen gondolat. „Nemzetek nem csordák, melyeket gazdájuk egyik legelőről a másikra terelhet.”

Wilsoni mondás, hogy „a világ nem élhet olyan békében, amely nem biztosítja az élet nyugalmát és nem fogadhat el állandónak oly békét, amely ellen egyes népek akarata lázadzik, amelyben a lélek, a jog, az igazság és a szabadságérzés *nem tud megnyugodni*”.

Erre Kossuth, nemzete nevében, *anticipando* egyszer s mindenkorra megadta a vitazáró választ:

„Nemzetem nem halhat meg a szenvedések alatt, melyek reá mérettek. A magyar kérdésnek történelmi alapja is van, jogi alapja is van, földleirati, népességi, politikai, számtani alapja

is van; s e kérdés Európa szabadságának, Európa hatalmi súlveyenének érdekeivel kapcsolatos. Ily kérdések belekiáltanak a világtörténelem logikájába. E kiáltást ideig-óráig az erőszak elfojthatja, de az eseményt ki nem törülheti az események számlakönyvéből, hová azt a történelem beírta. E kérdés helyet fog magának követelni Európa függő kérdései közt mindaddig, míg vagy jog és igazság szerint meg nem oldatik, vagy a nemzet róla maga le nem mond.”

Et haec meminisse juvabit!

Kossuth L. Északamerikai beszédei. Cegléd, 1919. 36. 1.

4. Az emigráció lélektana.

Nem ismerek lelkiállapotot, mely önvallomásokban és történészek irataiban annyira föl lenne tárva előttünk, mint az emigránsok pszichológiája.

Dante, a legnagyobb száműzött, kit a világhistória ismer, immár közismeretű mondatban foglalta össze minden emigráns közös érzelem- és gondolatvilágát, „Nincs nagyobb fájdalom, mint visszaemlékezni boldog időkre – a nyomorúságban.”

Piero de' Mediciről fennmaradt az a megrázó kép, mely Dante híres mondásának méltó pendantja:

Non posso far che gli occhi non m'inacqui,
Pensando quel eh' io sono, e quel ch'io ero;
D aver diletto mai più non spero.
In alcun nido com' in quel eh' io nacqui.

Machiavelli, Francesco Vettorihoz intézett remek levelében rajzolja az emigráns-élet keserveit.

Macaulay, earl of Clarendonról szóló helyzetrajzában úgy foglalja össze az emigránsok lelkivilágát, hogy az immár köz-hellyé lett.

„Soká volt számkivetésben – mondja Macaulay – se körülmény egymaga teljesen alkalmatlanná tette volna őt a leg-főbb ügyvezetésre. Alig történhetik, hogy oly államférfiú, akit polgári zavarok száműzésbe menni és legjobb éveit idegen

földön tölteni kényszerítenek, visszatérte napján alkalmas legyen a kormány élén állani. Clarendon sem volt kivétel e szabály alól. Kemény harc után, mely pártjának és saját sorsának bukásával végződött, izgatott kedéllyel hagyta el Angliát. 1646-tól 1660-ig tengerentúl élt, messze távolból, s hamis világításban szemlélvén mindazt, ami otthon történt. Ismereteit a közdolgok felől szükségkép összeesküvők jelentéseiből merítette, kik közt sok bukott és kétségbeesett ember volt. Az eseményeket természetesen nem azon mértékben tartotta kedvezőknek, amelyben a nemzet jólétét és dicsőségét növelték, hanem aszerint, amint az ő visszatérése óráját siettették.”

Kossuth és Mazzini, Herzen és Victor Hugo ragyogó rajzát adták saját állapotuknak, mindenekfölött Teleki Sándor, aki szerint az emigráns „a forradalmak vadvirága, a honvágy által gyötörtetve, örökös bolygó zsidója az eseményeknek: ma a hazamehetés kitért kapuja előtt áll, holnap már eltorlaszolt, elsáncolt várkapu előtt; ma minden egészen biztos, holnap éppen semmi, csak a kétségbeesés. Elégedett nem lehet soha, mert az lehetetlen, mivelhogy vágya elérésével állapotja megszűnt”.

L. „Az igazi Rákóczi” 31. és 32. 1.

A ceglédi turini küldöttség előtt 1877 jan. 24-én Kossuth a következőkben összegezte a lelkében élő honvágy kínzását, s a hontalanság keserves állapotát:

„Amióta Olaszország nemzetközi viszonyai úgy alakultak, hogy az itteni államférfiakkal érintkezésemre sem tárgy, sem ok nincs, én akként élek, mint az a hajótörött, kit a habok egy lakatlan szigetre dobtak ki; egészen kívül állok az emberi társadalmon, nincs e népes országban egyetlenegy ember is, akivel nemhogy baráti viszonyban, de csak ismeretségi érintkezésben is állnék. A társasélet mindazon mozzanatai, melyek embert emberhez közel hoznak, reám nézve nem léteznek, annyira természetemmé vált az örökös magány, miszerint megvallom, napok óta lázas idegességben tart e tömeges találkozás kilátásának már csak a gondolata is...

Ha megfontolom: ki és mi vagyok, kit Önök ily rendkívüli megtisztelésre méltatnak s ha számbaveszem a körülményeket,

én nem gondolom, hogy egy ilyen jelenet egy másik példájáról tudjon a történelem.”

De politikai számvetése arra vezet, hogy továbbra is kint maradván, mint „élő tiltakozás” tisztének minden igazságát betöltse...

„Ezeknek sugallatából teszem most azon nyilatkozatot, hogy önök megtisztelő kívánságának engedni nekem *sem nem szabad, sem nem tanácsos*. Avagy azt gondolják Önök, uraim, hogy ha én édes Hazánk nagy érdekeinek megsértése nélkül hazamehetnék, én meghívást várnék arra, hogy a hontalanság sivatagját szülőföldem vizontlátásával felcseréljem? Tudják-e Önök mi az, amit honvágynak hívnak? Mi az a rettenetes állapot, melyet az, ki benne szenved, csak azáltal fejezhet ki, hogy: „fáj szívem, lelkem, fáj minden tagom”.

Óh! én ismerem! Velem jár magányos bolyongásaimban, melyeknek fáradalmában az érzékek eltompulását keresem, velem virraszt az éjnek csöndjében éjjeli mécssem mellett. Velem fekszik le, hogy csak szaggatott kábulást, de üdítő álmot alig hagyjon szállani fáradt tagjaimra; velem kel fel, hogy mellemen üljön a napnak foglalatosságai közben és megkeserítse ételem szűk falatját, ürmöt vegyítsen italomba és elhomályosítsa még azt a gyöngye örömsugárt is, – az egyedülít, mely bús magányomat még kissé felderíthetné, – azt, melyet a nyugodt elmének a tudomány s a természetteli társalgás adhat.

Igen, én tudom mi a honvágys; s kifejezhetetlen hálával áldanám a percet, mely fel hagyta lélegzenem anélkül, hogy lélekzetembe a honvágtyól elszorult kebel tompa sóhaja vegyüljön.”

L. Kossuth Lajos Iratai IX. k. 141. és 155. l.

5. Tükördarabok Kossuth életéhez.

1. Félévig Kossuth iratai közt. – 1918 november 30-án váratlan meglepetés ért. A Magyar Tudományos Akadémia fel szólított arra, hogy 1919 május havában tartandó díszközgyűlésen emlékbeszédet mondjak Kossuth Lajosról. Nagy örömmel

vettem a felszólítást, de egyúttal kijelentettem, hogy a feladatot csak azzal a feltétellel vállalom, *ha alkalmat adnak, hogy tanulmányozhassam Kossuthnak a Nemzeti Múzeumban őrzött hagyatékát*, mert történetírói lelkiismeretem követeli, hogy mikor biztos tudomásom van az illető történelmi alaknak legfontosabb iratairól, azoknak tartalmáról biztos tudomást szerezzek. — Az engedélyt megkaptam s december elején bevonultam a múzeumi igazgató szobájába, *hol zárt szekrényben odakészítették a hagyaték összes vaskos kötegeit s én azokat körülbelül félesztendeig minden áldott nap délutánján kivonatoltam, részben le is másoltam.*

— A hagyaték pontos sorrendben van összeállítva. Kezdődik Kossuth Lajosnak zemplénmegyei dolgaival, mikor még *Vécsey Pál* báró ügyvédje volt. Ezek egy forrásban levő nagy tehetségnek megnyilatkozásai, *melyek még sok tekintetben ellentétben vannak a pár évvel később már a világot egységes rendszerben látó s abban a tekintetben önmagában ellentmondást nem mutató egyéniséggel.*

— *In medias res* lépve, mindenképp álló fontosságúak a száműzetésének első időszakára vonatkozó levelezések, különösen *Batthyány Kázmér* gróffal, *Vay* gróffal. *Kiutahiai* tartózkodása betekintést enged abba, hogy Kossuth, ki addig csak saját magyar körében forgott, miként készül arra, hogy a nemzetmentésnek lelkét eltöltő feladatát idegen népek körében teljesíthesse. A tanulást a *török nyelven* kezdi; folytatja *katonai tanulmányokkal*; *azután az olasz, francia és utoljára az angol nyelvben* tökéletesíti ismereteit. *Németül* már perfektil tudott és franciául, amennyire idegen ember azt a művészi nyelvet elsajátíthatja, szintén eléggé készen volt. Angolul már fogságában tanult, mégpedig *Shakespeareből*. Mire az északamerikai hajó fedélzetére került, akkorára már annyira ismerte az európai főbb nyelveket, hogy azokon, mint mindig sajátkezű kéziratai bizonyítják, összes korrespondenciáit maga végezhetette. *Amerikában* megtett világhódító útja közismeretű. Ott a nemzetiségekről és a nemzetek testvériségéről mondott beszédeit 1919-ben én fordítottam és adtam ki Cegléden.

— A hagyatékban *az ötvenes évekre* vonatkozó tartalma azt mutatja, hogy a porba sújtott Magyarországnak ugyanakkor nem volt *külgyminisztere*, de Kossuth valóban annak tekint-

hető. Nem merült fel az amerikai sajtóban a magyar ügyről szóló oly híradás, melyről tudomást ne szerzett volna, mert mindent megküldték neki s amelyre vagy ő maga ne válaszolt volna vagy megbízást ne adott volna, mégpedig mindig úgyszólván elkészítve a választ, valamely megbízható emberének, *Mazzini*, *Garibaldi*, *Ledru-Rollin*, akit a francia köztársaság elnökének óhajtott volna, *III Napóleon*, *Heeren* stb., a kor legelső politikusai, mind eredeti levelekkel képviselve a gyűjteményben. Egyik érdekesebb, mint a másik. Az egykorú újságok a magyar ügy minden fázisára vonatkozólag kivágott lapokon és jegyzetek által roppant tömeggel vannak képviselve a gyűjteményben. A londoni bankópör, *Teleki* László diplomáciai lépései és főképp *Pulszky* Ferencnek tengernyi levele egész köteget megtöltenék. A *Magyarországnak az ausztriai birodalomba való bekebelezését illető anyag* különösen gazdag abban a tekintetben, hogy miként fogta fel ezt a nagy tényt a magyar emigráció. Az *újabb és Magyarország belügyeire vonatkozó levelezésben* kimagasló *Kossuthnak a függetlenségi párttal való viszonya*. Van a többi közt egy levele *Irányi* Dánielhez, a párt elnökéhez, mely 1873 december 9-én kelt s amelyben *a párt egész addigi existenciáját a legszigorúbban ítéli meg*. Egy másik korábbi, 1872 március 16-ról való levelében elvi álláspontját tisztázza. Egy szintén hosszú másik levélben *1872 július 4-én* azt írja: „Ha az osztrák háborúba keveredik (pedig én közösgüyes állapot mellett ezt csak idő kérdésének tartom), én úgy látom, *hogy most ismét van elem Magyarországon, mely háború esetén számba vétethetik*. A „Magyar Kérdés”, melyet az emigráció kapitulációja kitörült a történelmi kérdések sorából, „resurgit” (feltámad). A „szobor” *élővé lehet. Nekem hát ismét van hivatásom*. Egyelőre csak annyi, hogy a dermedt tagokban hígulni kezdő életnedv meg ne aludjék. A többi a körülményektől függ. Résen leszek.” Ez a kijelentés azt jelentette Kossuthnál, hogy ekkor, iratainak tanúsága szerint, ismét egész lélekkel vetette bele magát az európai közviszonyok minden oly ágának tanulmányozásába, melynek tudásával úgy vélte, hogy a magyar ügyet előmozdíthatja. Az egész hagyaték pedig bámulatba ejti az embert azzal, hogy egyetlenegy ember egész nemzetet hordozva szívében, éjjel-nappali munkával hogy tudott annyi ismeretre tenni szert és

végezni annyi elsőrendű munkát, mint amennyit Kossuth Lajos öt nyelven, pihenés nélkül halála napjáig egyenlő, felülmúlhatatlan energiával tudott kifejteni.

– A hagyaték *a legújabb időkig* terjed. Érdekes, amit *Bosznia okkupációjáról* 1878-ban ír franciául *Cairol* olasz miniszterelnöknek. Kéri, hogy az erre vonatkozó aktákat, melyekre a miniszterelnök pisai beszédében hivatkozott, küldje meg neki, mert „hazája ügyében nagy szüksége van reá. Ezzel bizonyíthatja, hogy Bosznia elfoglalása már a reichstadti titkos egyezményben el volt határozva.” *Görgeyről, Széchenyi Istvánról, Wesselényi Miklósról számos értekezése van.* Nagy tanulmány szól *Schlauch* püspök beszédéről, mely azt követelte, hogy a katolikus alapok az országgyűlés ellenőrzése alól és a felelős miniszterek hatásköréből elvonassanak. 1884-ben a *parlamentarizmusról* írt 21 levélnyi értekezése abból indulva ki, hogy az impériumot és a libertást az ó-világ lehetetlennek tartotta, hogy együtt érvényesüljenek, Angliát állítja mintaállamul, mint amelyben szerinte állandóan megvalósuló főlv az, hogy „az impérium a libertás kívánalmi szerint gyakoroltassék, más szóval, hogy az állam a nép akarata szerint kormányoztassék.”

– Azzal végzem, amivel kezdeni lehetett volna, hogy minő odaadó fiúi ragaszkodással volt édesanyja irányában, kit leveleiben „*Kedves lelkem anyám*”-nak szólít meg. Rabságából 1837 május 10-én déli 12 órakor írt levele örök emléke lehet annak, *hogy a szülő tisztelete és a szülő iránt tanúsított gyér^k meki alázatosság mennyire megfér a lélek igazi nagyságával*

Az Újság, 1924 márc. 30.

2. Beszéd-vázlat. New-York, 1851 december 14.

A „Nationalitás kérdése” c. beszéd sajátkezű angol kézirata mellett, Kossuth hagyatékában megtaláltam magyarnyelvű eredeti tervvázlatát is. Ez igen tanulságosan mutatja be, hogy Kossuth Lajos miként gondolta át szónoklata tárgyát s mily szabatosan állapította meg annak logikai menetét.

Hogy a political jogok nem race szerint voltak:
a nemes bírt political jogokkal, akármilyen eredetű,
a nép nem, akármilyen eredetű;
nemes, nemcsak magyar,
nép, nemcsak nem-magyar.

Sőt a magyarnak hibája volt, hogy a maga nemzetiségét 1790-ig éppen nem vette political calculusba.

Már Sz. István teoriája: nem biztos az ország mellyben egy nyelv – sok németet hozott be s meggazdagította, ország-nagy okká tette.

Azután az Anjou-ház alatt az olasz – még legnagyobb királyunk, Mátyás is, mellynek udvara a tudomány s művészet temploma volt, az olaszokat pártolta.

Az osztrák-ház alatt eláradtunk indigenákkal.

Horvát, slavon, tót, oláh nemesség igen sok – egész vidékek lakossága mint Turopolya – s példátlan! a horvát nemes minden joggal bírt az anyaországban – magyar ott nem, ha protestáns volt, s horvát nép fél-adót fizetett, míg a magyar egészet.

Százok teljes önkormányzási privilégiummal, csaknem republicanus alapon.

Sőt németek és tótok hamarébb adván magokat városi industriára s telepedvén városokba, mit a magyar földművelő nem szeretett: Magyarország legrégebb privilégiait városai nem magyarok, s ezeket alkotmányban participáltatta a magyar, míg a magyar földművest s magyar földműves városokat nem.

Jószágadományozás pénz, vétel alapján – idegeneknek kedvezett.

Annyira nem igaz, hogy a magyar race nyomta a többi!

Egész nemesség, azaz constitutionalis: ½ millió; a magyar =6-7 millió, s a mágnás nevek közt 5 idegen, míg egy magyar. Vagy nyomtuk az 1848. revolutióval?

Boldog Isten! hiszen ez mindenkit egyformán szabaddá, political nagykorúvá tett.

S mikor ezt tettük, akkor emeltettek az osztrák intriguák fegyvert ellenünk – s mégis nemzetiségi harccal rágalmaznak! Vagy tán nyelv tekintetében?

Rövid históriája a latin nyelv uralmának: papuralomból eredt, s nevelés is azon menvén, a nép kizárva maradt még a közélet publicitásából is s érdekéből.

Ezért democratiai tendentia első lépése: élő nyelvet hozni be a közéletbe.

Tehát lassan, fokozatosan, 55 évi fokozattal behoztuk a magyar nyelvet a latin helyébe – de csak oda.

Élő nyelv kellett? *Hungarian language in Hungary.*

Törvénnyel – mert kellett – mi nálatok *de facto*; s ha itt nem elnyomás az angol congressus, hogy volna nálunk az, hogy Hungarian legyen s ezzel democratiai – ami elébb latin volt s vele aristocratiai.

Volt igenis nationalitási antagonizmus, de ennek nem az az eredete, mintha a magyar nyomott volna, *hanem más.*

Mi? ezt én fogom megírni.”

Az elmondott magyar beszéd szövegét 1.: Kossuth, Északamerikai beszédei. Cegléd, 1919. 28-29. 1.

3. A világlélek élén. Amióta Magyarország fennáll, nem volt államférfi, aki Kossuth Lajosnak csak a nyomába is léphetett volna. 1848-49-ben Magyarország centruma lett a művelt világ érdeklődésének és az általános világszellem vezetője. Ekkor kapcsolja be Kossuth Magyarországot az egyetemes emberiség nagy mozgalmába. Kossuth Lajos kezdte meg Magyarország modern átalakítási munkáját, teljesen törvényes alapon, a király hozzájárulásával és a felelős magyar minisztérium kinevezésével, ami azt jelentette, hogy Magyarország teljesen modern alapokon regenerálódik s jelentette Kossuthnak azt a törekvését is, hogy Magyarország ezentúl a magyaroké legyen.

Mindenki üdvözölte a „vértelen forradalmat”, melyet Kossuth maga nem tartott forradalomnak, mert a politikai átalakulást a régi magyar alkotmány alapján vitte keresztül, a jogfolytonosságra hivatkozva, amely – és ezt aláhúzva mondom – az ő szava és nem Deák Ferencé.

1848-49-ben az emberiség közös nagy eszméje mellett a világ nagy népei közül legtovább a maroknyi magyar nemzet tartott ki.

Ennek a csodálatos jelenségnek kell hogy kulcsa legyen, mert a népek nem változtatják jellemüket: ez a kulcs nem más, mint egy nagy államférfi: Kossuth Lajos egyénisége.

Tolnai Világlapja, 1927 okt. 26.

XI. Politikai mezőkön.

I. Magyarország és Bosznia.¹

I.

Kiket jövőjük szétvezet azokat a múlt,
bármí szép legyen, össze nem tarthatja. Eötvös.

A Budapesti Szemlében, egyik legsikerültebb cikkében (1873.) azt mondta Salamon Ferenc: „A históriának a napi politika szolgájává tétele nem sokat használ a politikának, de mindenesetre kártékony a históriai kutatások szempontjából.”

S mit tesz ma? A Nemzeti Hírlap 1878. 194. sz.-ban „Magyarország és Bosznia” cím alatt írt cikkében megmutatja, mi az a „Habt-Acht-Stellung”, s a kormányt védve, kalaplevéve köszönti Bosznia occupatióját!

Ha meggondoljuk, hogy Bosznia occupatiója küszöbön áll, be kell látnunk, hogy Salamon Ferenc, említett eljárásával, a napi politika egyik életbevágó kérdésének alázatos szolgájává alacsonyította le a históriát.

Salamoni szövétnekre semmi szükség annak bizonyítására, hogy Bosznia egyrésze Ráma név alatt már Kálmán király alatt Magyarországhoz tartozott s birtokunkban maradt 1527-ig. Fönhatóságunk négy évszázadon át fűzvény anyaországunkhoz Boszniát nemcsak a hazai alkotmánnyal, hanem a középkori művelődés egyéb eszméivel is barátságos lábra állítottuk. Mindezzel tisztában vagyunk, csakúgy, mint akár a hivatalos lap szerkesztője. Sőt még adalékokkal is szolgálhatunk a történelem tárházából. Felhozhatjuk, hogy Mohács óta már háromízben volt kezünkben e kiélt, koldus tartomány, mert hiszen 1689-ben Piccolomini, 1715-ben Savoyai Eugen, 1790-ben Laudon seregei visszafoglalták; de mindannyiszor, amint kiismertük, a háborút

¹ Bosznia megszállása előtt folytatott történelmi vitából. (1878.)

befejező karlócai, nándorfejérvári és szisztovai békekötések alkalmából, ezer örömmel bocsátottuk vissza. Hungarus post factum sapit.

Ismételjük, tisztában vagyunk Bosznia múltjával. De már azt a „csivirítom-csavarítom”-politikát nem értjük, mely a nemzettel mindig és mindenütt szándékosan szembekötödsdit játszván, szépségflastromokkal véli helyreütni az általa elkövetett organicus hibákat. Salamon úr is előáll a maga szépségflastromával s a mi izgalmas korunkban, történelmi bizonyítékokkal akarja bebizonyítani azt az abszurdumot, hogy ami üdvös volt a középkorban, az üdvös a jelenben s üdvös lesz a jövőben is!

Mit is mondott csak Salamon úr e tekintetben? Halljuk az ő véleményét: A középkort mai liberális (?) szempontból ítélni, olyanforma, mint Nagy Károly császárt kinevetni azért, hogy Olaszországba menve, nem használta az augsburg-veronai vasutat vagy a helléneket hibáztatni, hogy Vilberforce gondolkodásáig nem emelkedve, nem törülték el a rabszolgaságot. (A történelmi vizsgálatról 11. 1.)

Mennyit bizonyítgatta Salamon úr, hogy az idő halad s azzal az eszmék is. De ha középkori történelmi bizonyítékoknak irányadó fontosságot tulajdonít napjainkban is, hiszen akkor szerinte az eszmék mozdulhatlanok volnának, mint akár a határkő.

A középkorban vallási és hűbéri aristocratián alapult a mi szövetségünk Boszniával. Azonban, demokratiai alapokon álló korunkban, érdekellentétben egymással, hogyan simulhatnánk egymáshoz mai napság, midőn mindenekfelett azt a tényezőt kell tekintetbe venni, mely a középkorban teljesen ismeretlen volt: *a nemzetiségi eszmét*

Hogyan került ki e nevezetes factor a köztudomás szerint éleselméjű, mélyreható történész figyelmét? Nekünk sajnosán esik azt látnunk, mintha Salamon úr a világi bölcsesség azon iskolájában növekedett volna, melynek tanai szerint a nyelv, a tehetség, minden, de minden arra való, hogy eltakarjuk vele szívünk érzelmeit, lelkünk gondolatait, hogy a hatalom viselőinek be nem vallott vészes tendenciáit palástolgassuk.

Salamon úr lóhátról beszél Dél-Szlávia ábrándjáról. Ha

azonban e tekintetben egybevetjük a jelen állapotokat a középkoriakkal, nem csupán neki, hanem a nemzet kormánypárti többségének mondjuk: „Szállj le magyar a nyeregből.”

A középkorban nem létezett még az a nagy motto, mely egy nagy politikai missiot rejt magában: „számo szloga szrbina szpaszáva” (csak egyetértés üdvözi a szerb népet). Ez azt a hitet fejezi ki, hogy a délszlávok, e roppant tömeg, mely épp akkora területen, mint egész Magyarország s Erdély, Csáktornyától Antiváriig, Nizzától (a mai Nis) Triesztig, Jádrától (a mai Zara-Vecchia) Kikindáig compact tömeget képez: egykor egygyé lesz, *alkalmasint* közös sírba temetve az ausztriai németséget s a magyarországi magyar és román elemet, de *bizonyosan* a szabadságot.

A vallási ellentét a görög és római egyház között, a középkorban igaz, hogy kiengesztelhetlen volt, de napjainkban már nem az. A történelem „experimentumai” bizonyítják, hogy nem az. Íme előttünk a példa: Horvátország népességének csaknem fele a görög, fele a római egyház híve s mégis vasérrélyel, következetesen, egymásnak keztenyújtva harcolnak Dél-Szlávia megtestesítésén s a mi romlásunkon.

Ezeket pedig azért hoztuk fel, mert Salamon úr történelmi methodusának jelen cikkében is kifejezett főbb tételeit, a geographiai és vallásügyi okokat óhajtottuk megvilágítani. Vigyük tovább a fáklját.

Azt is bizonyítgatja Salamon úr, hogy Bosznia felénk gravitál. Ismerjük Salamonnak e tárgyban írt régibb cikkeit, melyekben Buckle eszméit továbbfejtve, azt a teoriát állítja föl, hogy a földrajzi alakulástól függ egy-egy nemzet jövő sorsa. Földrajzilag Bosznia folyói délről északra egymással párhuzamosan folyván, szétválasztják a partjaikon lakó népeket s azok éppen e miatt nem nyújtottak egymásnak kezét a közös cselekvésre; mivel pedig valamennyi boszniai folyó a Szávába ömlik, consequitur ergo, hogy az e vidéken elterülő tartományok, mintegy a mi főnhatóságunk alá áhítoznak.

E szerint az özönvíz által egyszer s mindenkorra praedestináltatott volna a világtörténelem menetrendje. Továbbá, Salamon úr illetén okoskodása igazolja azon föltevésünket, hogy Buckle, az újkor legnagyobb historikusa, éppen túlzásaival hó-

dított legtöbbit, mert túlzás az, minek egyébként a magva már Montesquieunél megvan, hogy t. i. a földrajzi viszonyokra úgy szólván kizárólagos súlyt fektet. Nála e tétel oly merev, mint akár a praedestinatio dogmája az „Institutiók”-ban.

Mennyire nem kizárólagos s mennyire változandó e befolyás, mutatja azon körülmény, hogy ime, ott a délvidéken is a megváltozott viszonyok folytán mi egykor javunkra vált, az most mind ellenünk fordult s ami üdvös volt a középkorban, vészthozó a jelenben.

A középkorban a mi kezünkben volt Slavonia, s a dráván-túli három megye csakúgy, mint most akár Baranyamegye. S ez a mi saját birtokunk volt az a híd, mely összekötő kapcsul szolgált további hódításokra.

Most? az egyedüli kapcsolat egy vasút lesz, melynek Dályától Vinkovcén át Bródig, Bosznia határszéléig kiépítését Tisza Kálmán megszavaztatta a házzal (mely máig észre nem vette e vasút sürgős kiépítésének titkos célzatát) félesztendővel ezelőtt, nyíltan azt bizonyítva ezzel, hogy *Bosznia occupatiója, minden hitegetések dacára, már akkor eldöntött tény volt.*

Slavoniát kiadtuk kezünkől, bár összes arisztokráciája, a nagy földbirtokosok egész tömege az unió pártján volt; cserben hagytuk, mondhatnám elárultuk őket, hogy Horvátország név alatt megvessük Dél-Szlávia *alapjait*

A hiba el volt követve akkor, most egy újabb hibával már nem tesszük jóvá. Nem ütjük helyre azzal, hogy amaz alapokat kiszélesbítjük. Mert az occupait Bosznia velünk, határainkkal vagy az osztrák (német lakosságú) határokkal sehol sem érintkezvén, de igenis három oldalról körül lévén fogva Horvátország, Slavonia és Dalmátiától s a negyedik oldalról Szerbiától, előbb-utóbb vagy Horvátország, vagy Szerbia kezébe jut, s bármelyikbe jusson, azáltal a szláv elem praeponderantiája délnyugati határainkon meg leend alapítva s kész a trialismus, vagy az absolutismus, vagy mindakettő.

Ez is egy kis különbség a középkor és a mai kor viszonyai között. A *pénzügyi hátrányokról* nem is emlékezünk. Eleget beszélt azokról maga Salamon úr a török hódítás történelmében, váltig bizonyítván, hogy egy kipusztított, sivár tartomány élelmezése, berendezése, hódoltságban megtartása a középkorban

egy európai államnak sem sikerült; hanem amelyik megkísérlé e merényletet, pénzügyileg össze is roskadt a kiélt tartomány polypkarjai között. E tekintetben azonban Salamon úr, úgy látszik, nem veszi be bizonyító erővel bírónak a középkor példáját. Erre mutat azon eljárása, hogy egy szóval sem említi.

*

Csak benyomásainknak akartunk szavakat kölcsönözni e hamarsággal összeállított sorokban, melyekben még csupán azt az „experimentumok” által igazolt tanulságot ajánljuk Salamon úr, a történelmi teoriák nagymestere becses figyelmébe, hogy mint az ócska vászon, a rossz portéka, mosásba kerülve úgyszólván magától szétmállik: úgy a politikában is erőszakolt, török-szakad végrehajtott cselszövények, fondor tervek önmagukól lassankint megsemmisülnek, vagy az eredeti célzatoktól elütő kudarcra vezetnek.

Lengyelország felosztásában immár megbosszulta magát a nemezis. Mind a három osztozkodó birodalomra nézve állandó forradalmi teleppé vált a bekebelezett, az elrabolt rész, s kérdés, vajjon nem lesz-e még rajok nézve végzetessé a századéve elkövetett bűn.

Törökország felosztása sok tekintetben hasonló tüneteket mutat, melyeket kár volt Salamon úrnak elfelejteni.

II.

Azon őszinte tisztelet mellett, mellyel Salamon úr írói érdemei iránt viseltetem, senki se csodálkozzék, ha fájdalmasan érintett, szavát azok chorusában hallanom, kik parancsszóra azt is készek dicsőíteni, mit maguk az intézők is szégyenkezve mindaddig desavouáltak, míg a befejezett tény előtt találván magukat, azzal nem állhattak elő, hogy a szükség nyomása alatt másképp nem cselekedhettek.

E chorus szavát hallva, eszébe juthatna Andrássynak, amit Byron a nagy Canningnek írt, mikor 1822-ben külügyminiszter lett: „Az ebek összegyülekeznek a vadász szavára s követik őt, de tévednél, ha a szeretet jelét látnád csaholásukban: ugatásuk csak a vadhús panegyrisé, nem a vadászé.”

Hogy Salamon úr hangja azon kardalnokok zsvivájába vegyül: ez, azt hiszem, méltán elszomoríthatott különösen engem,

ki történelmi kutatásaimban Salamon úrtól vettem irányt, ki az ő minden sorát, mindmostanig, a szerető tanítvány áhítatával olvastam. Ez érzet befolyása alatt írtam a „Habt-Acht-Stellung” politikáról, bizton számítván arra, hogyha nem inge Salamon úrnak, nem veszi magára. Csalódtam, nagyon csalódtam, mert Salamon úr nagyon megharagudott. S ezzel áttérek a dologra.

Salamon úr a Nemzeti Hírlap mai számában „A berlini szerződés” cím alatt, folytatja kormányhű politizálását. Ezzel mi nem akarjuk azt mondani, mintha sugalmazott író lenne, mert oly megbélyegzés volna ez, melynek csak fölteveése ellen is tiltakozunk. Nem mondottuk tegnapi cikkünkben sem és nem is sejtjük, Salamon úr honnan vette e vádat önmaga ellen? Mi éppen ellenkezőleg, ismerve Salamon úr e tárgyban írt valamennyi cikkét, elég alkalmunk volt értesülni az ő megcsontosodott, a régiségétől immár elavult nézeteiről Bosznia középkori állását illetőleg. Sőt jólélekkel elmondhatjuk: amint észrevettük, hogy középkori mértékkel mérlegeli a mai viszonyokat, előre is megmondhattuk volna, miket fog írni ez ügyben.

Mi csak az ellen szállottunk síkra, hogy Salamon úr éppen most, midőn Bosznia kapui előtt 30.000 magyar katona szívében küzd a fegyelem a hazafisággal, hogy *éppen most* lép föl efajta eszméivel, melyek tarthatatlanságát hangosan hirdeti a magyar nemzet közvéleménye és igazságszeretete, csakúgy, mint a történelem tanúbizonyága.

Bosznia megítélésében, Salamon úr felfogása szerint, mindenekfölött álló szempont az utaké, mert egy nagy nemzetközi út nyílik meg Bosznián keresztül az Aegeumi tengerig, mely ráknézve előnyös volna.

Ha Chlumeczky vagy de Pretistől eredne e nyilatkozat, elismernők, hogy a maguk szempontjából igazuk volna. De ha magyar ember csinál propagandát a Magyarországot elkerülő, a budapest-zimonyi vasutat elodázó, hazánkat nem is érintő Szaloniki-Bányaluka-Szannaujvár (Növi) -Sziszek-Zágráb-Grác-Bécsnek menő vasút mellett: mit mondjunk arra mást, mint hogy legvitálisabb érdekeink rovására, s a bécsiek előnyére, ez az *első eset*, hogy a magyar sajtó egyik tekintélyes tagja szót emel.

Elannyira, hogy maga a Nemzeti Hírlap, melybe Salamon

úr cikkezik, mai esti lapjában ekkép ítéli el a sziszek-novii csatlakozást: „az ellen óvást kell emelnünk, hogy Magyarország elsőrendű forgalmi érdekei a sziszek-novii csatlakozásnak ily módon való kiépítése által kijátszassanak...; figyelmeztetni akarjuk az illetékes köröket, hogy itt oly követeléssel állnak szemben, melyet Magyarország érdekében feltétlenül és határozottan vissza kell utasítaniok.”

Az utak kérdésében maga Tisza Kálmán sem engedett annyit, mint Salamon úr. Tisza legalább a veszett íesze nyelét akarta megszerezni a dálya-bródi vasút megépítése által, hogy ekkép némileg enyhítse a Saloniki vasút kiépítésének káros következményeit.

Még tarthatatlanabb, még inkább emlékeztet a granicsár tábornokok okoskodására Salamon úr azon állítása, hogy ha Boszniát elutasítjuk, „mindenki, akinek józan esze van”, belátja, hogy háború nélkül oda kell ajándékoznunk Dalmátiát Olaszországnak, hogy aztán Fiume és Trieszt is utána essék.

A dolog természetét véve föl irányadóul, tüstént azt kérdezzük, miként történhetett, hogy mind e mai napig háborítatlanul meg tudtuk tartani Dalmátiát, holott Bosznia nem volt a mi kezünkben? Honnan van egyszerre az a changez-marche, hogy most már minden ok nélkül át kellene adnunk az olaszoknak?

Lovag Jovanovics István altábornagy, az occupáló hadsereg egyik vezére, még az 50-es évek végén, valamint Thoemmel Gusztáv kapitány, jelenleg ő Felsőge katonai irodájának hivatalnok, 1867-ben szórul-szóra ugyanazt mondta, amit Salamon úr, hogy t. i. szükséges volna Dalmátiához csatolni Boszniát, mint „Hinterland”-ot.

Jovanovicsnak és Thoemmelnek, mint telivér granicsárok, a maguk szempontjából igazuk volt. Ezen érveléssel eltakarták valódi célzatukat, melyet mint katonák abban helyeztek, hogy keleten kárpótolják a monarchiát a nyugaton szenvedett érvágásokért, mint szlávok pedig abban, hogy lehetőleg szaporítva a monarchia szláv elemeit, ezáltal veszélyeztessék a dualizmust.

Gyönyörűséges taktika, mely mégis elvakítja Salamon urat, ki Jovanovics és Thoemmel művei megjelenésével egyidejűleg dolgozván a brebiri grófok történetét, szintén e felfogásnak hódolt. S nem fontolván meg a változott viszonyokat, melyeket

tegnapi cikkünkben lelepleztünk, ma is ugyanazt a politikát követeli, melyet Magyarország azon a vidéken hatodfélszáz év előtt követett.

De a Hinterland még szoros katonai szempontból sem állja ki a tűzpróbát. A magyar ember legalább a maga kárán okul, Ausztriának azonban még ez a lecke sem elég arranézve, hogy eljtsse hagyományos, s a legtöbbször vereségre vezető politikáját. Nem volt elég a lombard-velencei lecke? Azon tartományok Tirolra, Karinthiára és Istriára támaszkodtak: mégis elvesztek örökre, visszahozhatatlanul. íme e példa eléggé bizonyítja, mit kell tartanunk a Hinterlandok értékéről.

Tovább menve, kimondhatjuk, hogy Salamon úr Hinterlandja ellenkezik még az ő saját elveivel is, melyek a helyrajzi alakulásoktól teszik függővé valamely tartomány gravitálását.

Bosznia hegyei elválasztó határvonalat képeznek Dalmátia felől. A hegységek hosszú láncolata húzódik ott északról délnek. A Dinari alpok egész sorfalat képeznek Dalmátia keleti határán, s Bosznia és Hercegovina útját teljesen *elzárják a tengertől*. Csupán szűk szorosokon át lehet a tengerhez férközni a következő négy úton:

1. az Unnatz felső völgyéből a Srmitza- és Orsova-szorosokon át Kninbe vezető ösvérúton;

2. a Travnikból Skoplje, Köprüs, Livno és Signbe vezető girbegurba, különben használható úton;

3. a Boszna-Szerájából a Vranacz és Pórin által képezett szoroson át a Narenta mentében Mostarba és az Opus erődhez vezető úton; végre

4. az előbbiből kiszakadó, Bilecs és Trebinjén át Raguzába kanyarodó és csupán kisebb járművekkel járható úton.

Mennyivel különb és mennyivel több út vezet tőlünk Romániába, hanem már azokat Salamon úr egyenesen csak szétválasztóknak tartja Magyarország és Románia között.

Vasúttal lehet ugyan majd nagy áldozatok árán segíteni a Dalmátiát Boszniától elkülönző természeti akadályokon, ámde ez az eljárás ellenkezik Salamon elveivel: a folyók irányáról szóló tana összeomlanék, ha elismerné, hogy vasútépítéssel a folyók irányának befolyása megváltoztatható.

Lássuk most mit kell tartanunk a Hinterlandról Olaszor-

szagot véve tekintetbe. Salamon úr szerint a Hinterland nélkül Dalmáciának általunk birtoklása csak ideig-óráig tartana. Nem látjuk ily feketének a dolgot. S a legelső olasz katonai folyóirat, a Rivista Militare Italiana szintén mellettünk bizonyít, mely 1876-iki folyamában így nyilatkozik e tárgyról: „*Bosznia a szomszéd tartományokkal igen-igen csekély (földrajzi) kapcsolatban lévén, teljesen különálló hadszínhelyet képez.*”

Középkori példával is szolgálhatunk. Már Ljubics (Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga XVII. Zagr.) bebizonyítja, hogy Velence még a XIV. század közepe után is vezérszerepet vitt az Adrián s a hatalmas Ragusa, a hatalmas magyar királyság szárazföldi birtokaira s haderejére támaszkodva, hiába iparkodott független tengeri állást biztosítani az Adrián.

Jelenleg szintén így vagyunk. Olaszország hódítás nélkül is fenn tudja tartani kereskedelmi összeköttetését Dalmáciával s éppen azért annak a földnek *tényleges* birtokára annyival kevésbé áhítozhat, mert tudja, hogy Dalmátia igazgatása örökös, roppant deficittel jár. Nem minden állam Magyarország, mely semmi befolyásért, hübele-Balázs tíz év alatt 20 milliót dobjon ki egy Horvátországra.

Érdemesnek tartja-e Olaszország, 220 □ mflndnyi terméketlen terület elrablásáért egy háború esélyeit és csapásait elviselni? Aligha. Még akkor sem, ha ezáltal Bosznia forgalmát is megkaparíthatná, mely amellet, hogy jelentéktelen, a vele összekötött veszélyek mellett nem lehet kívánatos egy idegen államra nézve sem.

Szerintünk valamely ország értéke nem annyira a talajtól, a helyrajzi konfigurációtól, mint inkább lakosai minőségétől függ. Ha ennél fogva az ethnographiai viszonyokat tekintjük: be kell látnunk az elrémítő valóságot, hogy Bosznia, Ó-Szerbia és Hercegovina 1100 □ mflndnyi területével 1,100.000 szlávval szaporítanók a birodalom szétszaggatására törekvő nemzetiségeket.

Ezzel az ellenünk törő népáradattal mi nem tudunk megbirkózni. Vajha sikerültek volna az Árpádok azon állítólagos törekvései, melyeket Salamon úr emleget! De ma már e törekvések megújítására *nem érünk rá s ez a legborzasztóbb mento* a mai világban.

Ez meggyőződésünk s ez az, ami polémiánkat Salamon úrral elvi magaslatra emeli. A dolog úgy áll, hogy mi a nép politikája mellett küzdünk, mely a nemzeti és nemzetközi közérzet, a jogosság és nyilvánosság politikája: Salamon úr a cabinet-politika mellett tör lándzsát, mely a népeket szétválasztó, a titokzatos ármány és a szurony politikája.

Pesti Napló, 1878. 175. és 177. sz.

2. Az 1906-ik évi felirati-javaslat tervezete.¹

A képviselőház 1906 június 28-iki ülésén Ballagi Aladár előadó az alábbi felirat-tervezetet nyújtotta be:

Császári és apostoli királyi felség! Felséges császár és apostoli király!

Legkegyelmesebb urunk, királyunk!

A magyar nemzet mindenkor magasztos érzelmekkel fogadja, midőn Szent István birodalmának koronás királya az ország politikai, erkölcsi és anyagi érdekeiben munkára hívja fel az országgyűlést.

Őszinte megnyugvással tölti el lelkünket Felségednek a trón magaslatáról elhangzott azon kijelentése, hogy „fájdalmasan esik atyai szívének visszatekinteni a közelmúlt eseményeire, melyek az alkotmányos élet rendes menetét megzavarták”.

Őszinte megnyugvással, mert Felséged ezen kijelentése, midőn egyrészt fényes bizonyosága annak, hogy a fennforgott félreértések eloszlottak, másrészt biztosításul szolgál nekünk arra nézve, hogy a közelmúlt sajnálatos eseményei ismétlődni nem fognak, a törvényhozás két tényezőjének alkotmányos és törvényes együttműködése a jövőben mindig zavartalan marad.

Növeli örömlőket és megnyugvást az a körülmény, hogy Felséged, a végrehajtó hatalmat olyan kormányfőriak által gyakorolja, kik a képviselőház többségét alkotó szövetkezett pártoknak bizalmát bírják, ami által az alkotmányunknak egyedül megfelelő parlamentáris kormányforma újból érvényre jutott.

¹ E tervezet alapján készült 1906. évi képviselőházi felirat.

A magyar nemzetnek Felséged uralkodóháza iránti hűsége sokszor volt már kitéve megpróbáltatásoknak, de nemzetünk fényesen kiállotta azokat, mert őseitől öröklött királyhűsége mellett nem feledkezett meg az önmaga iránti hűségről: a törvényeihez és alkotmányához való ragaszkodásáról, mint a trón és a haza legbiztosabb támaszairól.

Azon célból, hogy a törvényeknek és a jognak uralmát és ezáltal a jogfolytonosságot helyreállítsuk, hogy a polgári és egyéni jogok szabadságát biztosítsuk és úgy a közigazgatást, mint az állami élet minden szervét a nemzet bizalmát bíró férfiakra bizzuk: készséggel belenyugszunk abba, hogy azok a nagyfontosságú közjogi kérdések, melyek a nemzet és királya között a korábbi országgyűléseken félreértésekre vezettek, a jelen országgyűlés munkaprogramjából kirekesztessenek, de elveit és politikai meggyőződését a szövetkezett pártok mindegyike egész tisztaságában, sértetlenül fenntartja.

A nemzet nagyrészére, midőn elhatározta, hogy a közjogi alapra vonatkozó elveinek megvalósítását nem állítva előtérbe, résztvesz a gyakorlati kormányzásban, ennek indító oka azon szándék volt, hogy megszüntetve az alkotmányellenes állapotokat és ezek visszatérte ellen a királlyal egyetértőleg biztosítékokat keresve, igyekezék az alkotmány rendes feltételeit erősíteni.

Örömmel értesülünk Felséged kijelentéseiből, hogy ezen törekvésünk teljes összhangban áll Felséged felfogásával, s így a nemzet és király közös és kölcsönös érdekei felismerésében ősi alkotmányunk új erővel, új biztosítékokkal veendi körül jövőnk alapjait.

Minden igyekezetünkkel rajta leszünk, hogy teljes erőnk-ből segítsük elő a magyar nemzeti állam Felséged által is óhajtott kiépítését a közélet minden terén.

Gazdasági ügyeinkre nézve Felséged által szentesített 1867: XII. és újabban az 1899: XXX. törvénycikk is megállapítja az önálló gazdasági berendezéshez való természetes és törvényes jogainkat. Ámbár a magyar nemzet az önálló vámterület jogi állapotában van és ezzel szemben – bármily súlyosnak találja is önrendelkezési jogának hosszabb időre való korlátozását – kétségbenvonhatlan jogai fenntartásával és hangsúlyozásával a

már megkötött külföldi vám- és kereskedelmi szerződéseket s állategészségügyi és egyéb egyezményeket a maga részéről elismeri és törvénykönyvébe iktatja. E szerződésekhez fűződő nyomós érdekekből a vám- és kereskedelmi viszonyokat készek vagyunk a birodalmi tanácsban képviselt országokkal és tartományokkal jogaink és érdekeink teljes megóvása mellett a kölcsönös szabad forgalom alapján 1915, illetve 1917-ig szerződésileg szabályozni.

Midőn az országgyűlés meghozza e rendkívüli áldozatot, számbaveszi az adott viszonyok között az ország gazdasági körülményeit, de egyúttal abban a biztos reményben él, hogy a szükségrendeletnek nevezett törvénytelen intézkedések, melyeket az 1790-91-iki törvények határozott szavakban tiltanak és ítélnek el, a jövőben előfordulni és alkalmaztatni semmiképpen nem fognak. *(Elénk helyeslés.)*

Id. Madarász József: Helyes volna, ha úgy lenne!

Ballagi Aladár előadó (folytatja): Örömmel vesszük tudomásul, hogy szövetségeseinkkel és az összes külállamokkal fennálló viszonyaink változatlanul zavartalanok és barátságosak és hogy Felséged továbbra is a béke fenntartására törekszik.

A külügyekre vonatkozólag az országos törvényeink értelmében megillető jogok gyakorlása alkalmával gondosan fogunk figyelni arra, hogy Felséged fenti szándékait előmozdítsuk.

A védkötelezettség lerovásának rendes mederbe terelése céljából a korábbi törvényeinkben meghatározott újonclétszámot már megajánlottuk.

A közösügyi szükségletek ügyében kiküldött korábbi országos bizottságok által megállapított rendkívüli szükségletek azon részét, mely működésünk időtartamára esik, szintén hajlandók vagyunk megadni.

Közterheink illetően állandó emelkedése mellett elodázhatlan köteletségünknek tartjuk oly intézkedések megtételét, amelyek népünk gazdasági erejét fokozzák, az értékesítést javítják, a termelőképeséget emelik, továbbá a mezőgazdasággal foglalkozó, egymásraltalt rétegek között az egyetértést biztosítják és általában az egészséges fejlődést előmozdítyák.

Okszerű gazdasági politikával s új kereseti források megnyitásával fogunk törekedni arra, hogy a szegényebb sorsúak

megélhetését és a hazában megmaradását biztosítsuk. Úgyszintén kiváló gondot kívánunk fordítani a közterhek arányos elosztására és elviselhetőbbé tételére, valamint az adómenies létminimum megállapítására (*Élénk helyeslés*) és a köztartozások kíméletes behajtására.

Ipartörvényeink revíziója, iparunknak rendszeres fejlesztése s a katonai és egyéb közszállítások ügyének a kisipar érdekeinek megóvása melletti szabályozása lesznek hivatva nemcsak gazdasági életünknek újabb fejlődését elősegíteni, hanem meglévő iparos osztályunk érdekeit is biztosítani.

Kereskedelmünk nagy érdekeit, különösen tengeri kereskedelmünk fejlesztését általában elősegíteni óhajtjuk.

Főfigyelmünket fordítandjuk a munkáskérdésre, mely célból külön állandó bizottságot is állítottunk fel.

Mindezen üdvös intézkedések azonban csak akkor létesíthetők, hogyha az országban az alkotmánynak épsége és a törvényeknek uralma mindenkorra biztosítatik és ha nem fognak ismétlődni a Felsőged által is sajnálatosnak jelzett események, melyek az országra a közelmúltban minden irányban csak erkölcsi és anyagi károkat hoztak. (*Úgy van!*)

Éppen azért nagyjelentőségűnek tartjuk és megnyugvással tölt el bennünket, hogy ily kísérletek ismétlődése ellen Felsőged is indokoltnak találta némely intézményes biztosítékok létesítését.

Idetartozik: (*Halljuk! Halljuk!*) a törvényhatóságok és községek önkormányzatának erősítése és életképessé tétele, úgy a törvényhatósági, mint másrészt az állam igazgatási jogkörének pontos meghatározása, a közigazgatási bíróság hatáskörének kitágítása, hatásköri összeütközési esetek eldöntésének független bíróság elé utalása, valamint a királyi kúriai bíraskodásról szóló törvény hatályának meghosszabbítása és ezen törvény hiányainak orvoslása.

Állami életünk zavartalan menetének illetően való megoltalmazásával karöltve kell járnia az egyházi kérdések megoldásának is.

Felsőged legfelsőbb trónbeszéde ezirányban is kijelöli törvényhozásunknak az utat. Nagyfontosságúnak tartjuk e részben, hogy Felsőged a katolikus autonómia régóta húzódo ügyét szintén megoldatni kívánja. Hasonlóképpen tökéletesen meg-

egyezik a mi törekvésünkkel, hogy a katolikus alpapság anyagi állásának kérdése, a szükséghez képest, az állam hozzájárulásával is intézményesen rendeztessék.

Az 1848: XX. te. intézményes végrehajtásának kérdése, a lehetőség határain belül és a felekezeti önkormányzat minden sérelme nélkül, tekintve, hogy ez oly kívánalom, mely elől törvényhozásunknak többé kitérnie nem lehet: lankadatlan gondoskodásunk tárgya leend.

A közoktatásügy terén az erkölcsi és művelődési szemponton kívül ezentúl is buzgón törekszünk a nemzeti irány érvényesítésére, de amellet nem kívánjuk mellőzni a történelmileg jogosult és hívatott illetékes tényezőket sem.

Készséggel fogja tárgyalás alá venni a képviselőház a Horvát-Szlavonországgal kötendő pénzügyi egyezményt, amint az a korábbi országgyűlések által kiküldött országos bizottságokban megállapított. Éppen így a legnagyobb gonddal és sértetlenül fogja megóvni a társországoknak az 1868. évi XXX. törvénycikkben biztosított önkormányzati jogait.

Szorgosan mozdítja elő anyagi érdekét is, ami által természetes fejlődésüket minden irányban biztosítani fogja s nagyban hozzájárul, hogy Magyarország és Dalmát-Horvát-Szlavonországek között az állami közösség testvéries köteléke minél jobban megerősödjék.

Az állami élet rendes menetét biztosító ezen feladatokon kívül elsőrendű fontosságú reform a politikai jogoknak a társadalom minden rétegére kiterjesztése s ezáltal a nemzet egészének felvétele az alkotmány sáncaiba.

A legfelsőbb trónbeszéd a demokratikus eszme minden korszerű követelményének érvényesítésével a magyar állam nemzeti jellegének megóvása mellett, az általános szavazati jog behozatalára hívja fel törvényhozói tevékenységünket.

Hálás köszönettel fogadja Felségednek hű Magyarországa egész népe iránt táplált ezen atyai szándékait a jelen országgyűlés, melynek ezidőszerinti többsége már régtől fogva azon nézetben volt, melyet most a trón magasságáról biztatólag hall; mert jogos törekvései ezen részének elismerése bizalomra gerjeszti az iránt, hogy, mint e téren találkozott Felséged akaratával, úgy egyebekben is, a jövődő biztos haladásának zálo-

gául egyetértés emelendi a trón fényét és a nemzet boldogságát. *(Úgy van! a baloldalon és a középén.)*

Felséges urunk, királyunk!

Bízva bízunk abban, hogy Felségednek szellemi és anyagi jólétünk megerősítését célzó szándékai nemsokára testet ölthetnek. És midőn Felséged királyi jogain alapuló elhatározásának szabadságát fenntartani kívánja, igen jól tudjuk, hogy ezeknek legbiztosabb kezessége maga a magyar alkotmány, mely a koronás uralkodónak teljesen biztosítja az összes alkotmányos királyi jogokat. *(Úgy van! a baloldalon és a középén.)*

A nemzet közvéleményére való hivatkozás Felségednek törvényeiben gyökerező alkotmányos joga s meg vagyunk róla győződve, hogy a nemzet nem nyilatkozik másként, mint oly módon, mely uralkodójának és önmagának igazi és jól felfogott érdekeit képviseli. Koronás királyt és alkotmányt csak együttesen szolgálhat híven a magyar, mert a kettő elválaszthatatlan egymástól.

Így veti meg nemzetünk egy új élet alapjait.

Lelkünk mélyéből kérjük az eget Mindenható Urát, vezesse működésünket a nemzet haladásának és felvirágzásának azon útjain, melyeken Felséged a magyar nemzet ősi erényeibe vetett bizalmával a királyi megalégedettségben és népei boldogságában lelje jutalmát!

Kik egyébként mély hódolattal vagyunk Császári és Apostoli Királyi Felségednek Budapesten, 1906 június hó legalázatosabb szolgálai Magyar-, Dalmát-, Horvát- és Szlavonorságok képviselői. Széli Kálmán elnök, Ballagi Aladár előadó. *(Felkiáltások balfelől: Éljen Ballagi!)* Országgyűlési Napló 1906. I. 176-179.

3. A felirati javaslat indokolása.

Ballagi Aladár előadó: T. képviselőház!

A beterjesztett felirati javaslat nyitját általában véve a közelmúltban (1904-6.) végbement alkotmányos küzdelem folytán előállott általános politikai helyzetben kell keresnünk.

Mindnyájan tudjuk, t. képviselőház, minő szörnyű támadásnak volt kitéve egész alkotmányosságunk és a parlamenti rendszer. Aki figyelemmel elolvassa a bizottsági javaslatot, számos helyen találhatja meg e támadás visszautasítását és leg-
határozottabb elítélését.

Midőn az alkotmánytipró kormányzat megbukott – amint méltóztatnak tudni –, nem volt többség, amely átvehette volna a kormányzatot és mivel nem volt többség, a nemzeti és alkotmányos irányú különböző pártoknak kellett szövetkeznie, hogy a többséget elérvén, bármikor elvállalhassák az ország kormányzatát. Midőn ez az időpont bekövetkezett, a nemzet vezérei elveik sérelme nélkül szövetségre léptek és a végrehajtó hatalom által a kormányzatba tényleg meghívtak. Megalakult a *koalíciós kormány*, amelynek megegyezését szankcionálta a nemzet a választásokon.

A felirat az ekként alakult politikai helyzetnek teljes, tiszta, hű, s igaz képét tárja fel, tiszta képét annak, hogy a törvényhozás két tényezője között az egyetértés és a megegyezés tényleg bekövetkezett. így a felirat lényegében semmi egyéb, mint *munkaprogramul*, amely határozott keretek között mozog. A felirat tényleg nem mondhat semmi olyat, ami áthághatná a pártközi egyezményt, viszont kétségtelen, hogy midőn a Felső trónbeszédében a nemzet vezéreivel létrejött egyezséget tette közzé, ehhez alkalmazkodnia kell a feliratnak.

Igen sokan óhajtották volna – a felirati javaslat szerkesztése óta több ízben megnyilvánult ez az óhaj –, hogy a felirat egészen a függetlenségi és negyvennyolcas párt szellemében készült volna. Ez azonban nem volt lehetséges, mert igaz ugyan, hogy a függetlenségi és negyvennyolcas párt ezidőszerint magábanvéve az egész parlamentnek abszolút többsége, mindamellett nem felejtette el a függetlenségi párt – és magam is meggyőződtem erről –, hogy a pártszövetségtől kapott mandátumot, amelyet respektálnia kell. Ez magyarázza meg azt, hogy a koalíciónak, vagyis az országgyűlés óriási többségének szellemében van tartva a felirat. A függetlenségi párt programja radikális érvényesítésének a követelése nem vezethetett volna egyébire, mint, a pártszövetség szétbontására, s ezzel a jelen kormányzati alap megsemmisítésére, amit pedig, úgy hiszem, senki sem óhaj.

Ezzel kapcsolatban a legfontosabb az egész felirati javaslatban az a kijelentés, hogy a legnagyobb fontosságú *közjogi kérdésekre nézve* kimondatott a jelen országgyűlés tartamára az az alapelv, hogy *quieta non movere*. De egyúttal ezzel kapcsolatosan határozottan kifejeztetett az is, hogy minden párt, mely a koalícióban van, a maga tisztaságában és sérthetetlenségében tartja fenn elveit és azon időpontban, amidőn ezen átmeneti állapotnak vége szakad, elveit azonnal érvényesíteni fogja.

Novum, egészen új dolog a felirati javaslatban az, hogy *oly kormányról van benne szó, amely a nemzet bizalmát bírja*. Ezt kimondani eddigelé nem volt szükséges; most is csak azért lett erre szükség, mert a lefolyt küzdelmek folyamán bebizonyult, hogy ideig-óráig más kormányzat is lehetséges a parlamenti élettel kapcsolatban. Többségről és többségi pártról mind-éddig sohasem volt szó a feliratban, hanem mindenkor csakis az országgyűlés egészéről.

Általános jellegű még – amit fel kell említenem a felirat ismertetésénél – a felirati javaslatban kifejezett az a törekvés, hogy haladjunk nemzeti irányban. Ez több mint százszázötöd óta a világ minden civilizált nemzetének állandó törekvése; a legtöbb helyütt el is érték már a végcélt. Nálunk csak előhaladásról lehet szó, ezt azonban megkívánja úgy a kor szelleme, mint magának a nemzetnek vitális érdeke. Mindazon tereken tehát, amelyeket az egyezmény közvetlenül nem érint, meg akarjuk tartani, fejleszteni akarjuk a nemzeti irányzatot, így az *általános szavazati jognál* határozottan kifejezést nyer az, hogy ennek behozatala csakis a magyar állam nemzeti jellegének megóvása mellett történhetik. Utalás történik másodszer a nemzeti irányra azon a ponton, ahol arról van szó, hogy a *közoktatásügy terén* a fejlesztés nemzeti irányban történjék.

Nagyfontosságú részei a javaslatnak kétségkívül a gazdasági természetűek is; de azok csak a részletes vita során tárgyalhatók, mert általános jellegű vonásaik is mind részletkérdésekhez csatlakoznak. En e felirati javaslatot általánosságban elfogadásra ajánlom, a részleteknél azonban magam is kívánok bizonyos módosításokat javasolni. (*Elénk helyeslés.*)

4. A nemzetiségek és a szabadság.

Justh Gyula elnök: Következik a napirend szerint a felirati javaslat tárgyalása. Az előadó urat illeti a szó.

Ballagi Aladár előadó: Tisztelt képviselőház! Bármennyire óhajtanám is e tárgyalás befejezését, mindamellett élni akarok az *előadói zárszó* jogával, mégpedig azért, mert a kisebbség javaslatának betervezői, Polit Mihály és társai, úgy magában felirati javaslatukban, valamint itt a parlamentben oly állításokat bocsátottak világgá, amelyeket nem hagyhatok szónélkül. (*Halljuk! Halljuk!*)

Kijelentéseket tettek a magyar nemzeti állam ellen, amelyet a jogállammal megegyeztethetőnek nem tartanak; kijelentéseket tettek a demokráciáról és szocializmusról, amelyek egyáltalában tarthatatlanok. Mindezen nyilatkozataikban, melyek különösen az államra vonatkoznak, mindannyian a történelmi jogra és a természeti jogra hivatkoztak. Én, amidőn az ő álláspontjuk ellen felszólalok, méltányosabban nem járhatok el, mintha ugyanazon álláspontra helyezkedem, amelyből ők kiindultak. (*Helyeslés.*)

Nézzük tehát a történelmi jog álláspontját. Egyik szónokuk azt mondta – és ezt vádként hangoztatta -, hogy a magyarság karddal hódította meg e hazát. Ez tökéletesen igaz. Azt hiszem, hogy hatalmat a legtöbb esetben csakugyan karddal szoktak szerezni. De elfelejti hozzátenni a kisebbség szónoka, hogy ezt a hazát a kultúrával tartottuk meg, amelynek a magyarság zászlóvivője volt, mind elejétől fogva, amint ezen földre tette a lábát! (*Helyeslés.*)

Ekével hódította meg először, azután, az Árpádházi királyok alatt, bányászat, ipar és kereskedelem megteremtésével. Hogy többre nem mentünk, annak, azt hiszem, részben a török hódítás az oka, majd azon államszövetség, amely tömérdek akadályt produkált ezen a téren.

Eszmei tekintetben a magyar faj csodás alkalmazkodásra képes. Azon perctől fogva, amint idejött, mindenkor az általános, emberi érdekeket képviselte és általános emberi nagy érdekeket vitt előre.

Amidőn eljött az idő teljessége, fölvette a keresztyénséget

és megalapított egy oly keresztyén államot, amelyhez fogható nincsen Kelet-Európában. *(Úgy van! Úgy van!)* Annyira tudott azonosulni a nyugati keresztyénséggel, hogy a román- és germánfajú népeken kívül egyetlen keresztyén nép van, mely résztvett annak legnagyobb középkori vállalatában, a keresztes-hadjáratban s ez a magyar. Fejedelme számára keresztes hadban szerezte meg a jeruzsálemi királyi címet.

Majd amidőn a katholicizmus oly állapotba jutott, hogy saját legjobb fiai szerint reformálni kellett in capite et membris, egész Kelet-Európában legelőször Magyarország érti meg a kor intő szavát, hogy t. i. a keresztyénség keretén belül is szükség van ellenzékre és magáévá teszi a protestantizmust éppen abban az időpontban, amidőn idegen házból való uralkodó család kerül trónjára és amidőn a protestantizmussal való szövetezése a magyarságnak egyúttal politikai megmentésével is jár. *(Igaz! Úgy van! a baloldalon.)*

Politikai és vallásszabadsági nagy küzdelmek keletkeznek, amely küzdelmek alatt a magyarság akként viseli magát, hogy egyenjogú szövetező fele a világ legnagyobb eszméjét előre vivő nemzeteknek saját elnyomó uralkodóházával szemben. E harc sikerének most is itt van a maradandó emlékjele, konstatalható még a nemzetiségi padokon is, hogy, teszem, Bella képviselő úr az Úr igéjét úgy hirdetheti, ahogy hirdeti. Itt van Ausztriának képe, amely ellentállásierő nélkül volt és megmaradt a régi rendszer mellett a maga egészében és itt van Magyarország képe, mint a lelkiismereti szabadság megvalósulásának élő emlékjele a különböző vallásfelekezetekkel, amelyek szabadon gyakorolhatják hitelveiket. *(Igaz! Úgy van!)*

Midőn pedig a francia forradalom révén napirendre kerül megint a nagy általános emberi érdek, ami által előremegy a világ, Magyarország és a magyarság ismét szövetségese világraszóló nagy nemzeteknek, egyesülve velők azon cél kivívásában, amely a polgári jogegyenlőség megvalósítását tűzi ki zászlajára.

Ez volt a XIX. század második évtizedétől fogva Európa legnagyobb népeinek és ezekkel karöltve Magyarországnak törekvése, mellyel a magyarság elhatározó befolyást gyakorolt Ausztria viszonyaira is. Széchenyi és Kossuth, a közszabad-

ság fejlesztése szempontjából, nemcsak Magyarország, hanem v Ausztria átalakulására is döntőleg hatott. (*Helyeslés.*)

És most, mikor a közszabadság az egyenlőség jegyében megint egy hatalmas lépést készül tenni a haladás útján, most a megvalósítás küszöbén áll az a reform, melyet a magyar országgyűlésnek magábanvéve is többségi pártja, Ludvig János és Irányi Dániel által már 1868-ban hirdetett s melyet később programjába vett föl. A polgári jogok kiterjesztése a nép széles rétegeire, a nép nagy tömegének bevonása az alkotmány sáncaiba meg fog történni a legközelebbi jövőben. Meg fog történni, de természetesen oly módon, ahogy ezt a magyar nemzet politikai érettsége, minden majmolástól menten, pusztán saját történelmi nagy egyénisége tekintetbevételével követeli. Magáévá teszi amaz elveket s egész erejével érvényesíteni akarja, ezzel ismét általános emberi érdeket szolgálva, ugyanakkor, amidőn a magyarságnak és a hazában itt lakó minden népeknek érdekét is előbbre akarja vinni. (*Úgy van! Úgy van! a baloldalon.*)

Vagyis a magyarság fenntartja nemzetközi összhangját a világ minden nagyra menő népével és ebben van garanciája annak, hogy a magyarság kezében jó kézben van ezen államnak vezetése. (*Élénk helyeslés a baloldalon.*) Fenntartja nemzetközi összhangját, anélkül, hogy beleolvadna a nemzetköziségbe (*Igaz! Úgy van! a baloldalon*), ami éppen a szőnyegen lévő általános szavazati jog kérdésében rendkívül fontos, mert hogyha mi a nemzetköziség elveit valljuk és ha tisztán azt akarjuk vallani, akkor valóban az 1867-iki erfurti kongresszus programját kellene magunkévá tennünk, mely mindjárt az elején azt mondja: „Célunk a trón és az oltár összetörése.” A következő szakasz pedig: „És mivel a trónnak és oltárnak legnagyobb támasza az állandó hadsereg, további célunk az állandó hadsereg eltörlése.”

A magyarság ilyen doktriner elveknek s általában u. n. természetjogi elméleteknek, amelyek tisztán mutatják ugyan az irányt, de amelyek csak arra valók, hogy nemzeteket végveszedelembé döntsenek, sohasem volt barátja, ilyenekhez sohasem csatlakozhatik (*Élénk helyeslés*), hanem ezeréves múltjára támaszkodva, a nemzeti jelleg megóvásával akarja az emberi-

ség követelte jogokat megvalósítani. *(Élénk éljenzés és taps a szélsőbaloldalon.)*

A magyarság sohasem vallotta, természetesen, az ó-görög demokrata álláspontot, amelynek ez a jelszava: „*ho démosz holosz kratei*”, vagyis, hogy az egész nép uralkodik, hanem a magyarság más változattal akként cselekedett, hogy megalkotta már a középkorban a szent korona fogalmát, vagyis azt a jog- és államrendet, mely szerint nemzeti király és királyi nemzet együtt teszik azt az egységet, amelyben a nemzeti hatalom áll. *(Élénk helyeslés.)*

A kisebbségi javaslat előterjesztői, s köztük éppen az, aki beszédében a legmagasabb színvonalat érte el, Polit Mihály tisztelt képviselőtársam igen sokat beszélt a demokráciáról és a szabadságról és nyilatkozott ezekről akképen, hogy azt kellene feltennünk, hogy ő feltétlen híve a demokráciának és a szabadságnak, oly értelemben, amint az eszmeileg áll, a maga elvi tisztaságában. En ezen lehető feltevessel szemben bátorodom megkockáztatni azt az állítást, hogy az általam igen tisztelt Polit Mihály képviselő úr, vagy igazi jó szerb – s ez épp úgy áll a románokra is – és akkor nem lehet a demokráciának és a szabadságnak hívatott szószólója; vagy pedig hívatott szószólója a szabadságnak és demokráciának és akkor nem lehet igazi jó szerb, éppúgy, mint a románok nem lehetnek igazi jó románok. *(Ellenmondás a nemzetiségieknél.)*

Ismétlem, nem lehet; a kettő kizárja egymást. Megmondom; miért, méltóztassanak nyugodtan meghallgatni. *(Halljuk!)*

Nem lehet azért, mert a néplélek legnagyobb revelációja a vallásrendszer, amelyet önmagából kifejt vagy amelyhez csatlakozik. *(Helyeslés a szélsőbaloldalon.)* Micsoda vallásrendszer áll fenn úgy a románok, mint a szerbek körében? Az a rendszer, amelynek bölcsőjét Byzánban ringatták és amely ott, ahol szabadon, a néplélelnek megfelelően, minden korlától mentesen fejlődhetett, t. i. Oroszországban, létrehozta a deszpotizmus legnagyobbikát, a caesaropapismust, *(Ügy van! balról. Nagy zaj és mozgás a nemzetiségieknél. Elnök csenget),* ahol nincs más, mint egy „deszpotész”, azaz úr, akivel szemben mindenki más „*dülosz*”, azaz rabszolga. Ez olyan tagadhatatlan történelmi tény, hogy én azt merem állítani, hogy Polit

Mihály képviselő úr és vele együtt a szerbség és románság, amíg meg nem kezdi saját egyházának átalakítását és reformálását, addig semmi címen nem beszélhetnek demokráciáról és szabadságról, mert hiszen ilyenén álláspontnak ellenemond saját egyházi rendszerük a maga hierarchikus fokozataival, a caesaropapismussal, a fejedelemmel, aki előtt szellem és anyag,¹ az egyén teljes egzisztenciája tiszta függésben áll. Amíg önök meg nem kezdik a görög-keleti egyház reformját, amíg önök éppen egyházukban s annak mozdulatlanságában lelik támaszukat: addig önök joggal nem emlegethetik sem a demokráciát, sem a szabadságot és ezekről legkevésbé tarthatnak leccét éppen a magyar nemzetnek. (*Úgy van! Úgy van! Zaj.*)

Elnök (csenget): Méltóztassanak csendben meghallgatni a szónokot, mert névszerint fogom megnevezni a közbeszóló képviselőket.

Ballagi Aladár előadó: Felszólalásaikban és felirati javaslatukban minden azt bizonyítja, hogy az igentisztelt szerbek és románok nincsenek saját elemükben, amidőn eltérnek azon princípiumtól, amelyen egész létük alapszik, t. i. a tekintély elvétől, amely parancsot és függést állapít meg és áthelyezkednek velünk szemben egy piruettel a szabadság és demokrácia álláspontjára. Nem rekriminációképpen, hanem csupán annak igazolására, hogy magyar kézben van itt a legjobb helyen mindaz, amit a világ legnagyobb nemzetei az előhaladás feltételéül jelöltek meg és hogy a legrosszabb kezekben volna éppen akkor, ha az önök kezébe kerülne, a következő tényeket sorolom fel.

Egy hang (a középén): Próbáljuk meg!

Molnár Jenő: Egészen biztosan felsülnének!

Elnök: Molnár Jenő képviselő urat kérem, hogy folytonos közbeszólásával ne zavarja a szónokot.

Ballagi Aladár előadó: Én floskulusokra nem vadászok, szónoki babérokra nem pályázom – nem is tudnám elérni, hanem a tények megállapításának tudományával foglalkozom és ezért tényeket hozok fel, amelyek azonban tizenhárom próbásak és amelyeket önök nem cáfolnak meg soha.

Önök tagadják a nemzeti államot, mert hiszen a polyglott állam közjogi érvényesítése politikai téren is egyenjogúvá

tenné a nemzetiségeket; és teszik ezt olyan múlttal, amely egy-két vonással jellemezve a következő:

Három nemzetiség jelentkezik a nemzetiségi táborban; az erdélyi szászok most nincsenek köztük.

Az egyik a szerbség. A szerbek már Rákóczi alatt játéklabdái voltak egy idegen hatalomnak velünk szemben, akik „az alkotmányos szabadságot képviseltük. Később az újvidéki gyűlésen csatlakoztak Horvát-Szlavonországhoz Ausztria kormánya alatt; majd a karlovici szkupstinán elhatározták, hogy szerb vajdaságot alapítanak, amely elszakad Magyarországtól, azon a címen, hogy „a szerb nemzet szabad és önálló nemzet”. Így használták önök a szabadságot. A szabadság és önállóság a magyarságtól való szabadulást és a magyarságtól való függetlenítést jelentette az abszolút Ausztria főhatósága alatt. *(Igaz!)*

Kun Árpád: Visszaéltek a vendégjoggal!

Ballagi Aladár előadó: Itt vannak azután a románok. A balászfalvi gyűlésen hűséget esküdtek – nem V. Ferdinánd magyar királynak, hanem I. Ferdinánd osztrák császárnak, orosz és osztrák zászlók alatt, Schurttner császári tábornok jelenlétében.

Kun Árpád: Ez a románok programja!

Ballagi Aladár előadó: Én invektívákkal nem akarok élni: csakis tényeket konstatalok.

Az orosz és osztrák kétféjű sas egyaránt Byzancból van átvéve, mert eredetileg a byzanci császárok címere, inszigníája volt az. Ez a kétféjű-sasos tábor két elnyomó hatalomnak, azon időben az abszolút törekvések vezérlő fejeinek zászlóiból állott és önök ott álltak a zászlók alatt s ott mondták ki azon határozatokat, amelyek ellentétei minden szabadságnak és függetlenségnek. *(Úgy van! a bal- és a szélső-baloldalon!)*

1863-ban a szebeni tartományi gyűlésen a central-parlamenttel mi történt? Miként akarták Erdélyt önálló autonóm osztrák tartománnyá szervezni? Minek emlegessem ezt és minek emlegessem a memorandumot? Elég volt egy tényt felemlítenem, mert hiszen a többi annak az egy ténynek folyománya.

A harmadik csoport a tótság. (*Halljuk!*) A tót rendkívül derék nép; vallásos, csekély igényű, munkás és nagymértékben hazafias, magyar értelemben véve ezt a kifejezést. (*Általános helyeslés.*) A XVII. és XVIII. században alkotmányos és lelkiismereti szabadságunkért vívott harcainkban, mondhatni az egész magyar gyalogság, az ú. n. talpasok a tótokból kerültek ki; (*Úgy van! balfelől*) a magyar nemes lóhátról harcolt. Ez az egyik tény. Hodzsa képviselő úr nem fogja ezt letagadhatni, mert ez historikum; itt hiába minden; ez így van.

A másik 1848/49-re vonatkozik és ismerve azon kornak történetét ex actis és nem kalendáriumokból, (*Derűtség balfelől.*) állíthatom, hogy a tótságból legalább húszszor annyi volt velünk, mint Hurbánnak zászlói alatt, akiről biztosan tudom azt az okmányilag megerősített dátumot, hogy az ő „tót” felkelő csapatkaja Bécsből jött és Pozsonyig ment Separatzugon, katonai „certifikát”-tal, az arzenálból kapott fegyverekkel...

Egy hang: Bizonyosan szabadjeggyel!

Ballagi Aladár előadó: Hát ez igenis a szabadjeggynek felel meg. (*Elénk derűtség.*) És állott ez a csapat csehekből és morvákból! – a tótság pedig velünk volt a harmadik zászlóaljban, a Sándor-ezredben és a különböző hadcsapatokban, amelyek mind az alkotmányos szabadságért és a polgári jogegyenlőségért küzdöttek. (*Mozgás a nemzetiségi képviselők padjain.*) Ezt Hodzsa képviselő úr nem fogja megcáfolhatni, aki pedig koronatanú lehet, mert hiszen, ha jól tudom, édesatyjának irományai kezében vannak.

Hodzsa Milán: Igen!

Ballagi Aladár előadó: Szeretném, ha azokat ide a ház asztalára letenné. (*Elénk derűtség és helyeslés a bal- és a szélsőbaloldalon.*)

De most áttérek a vezetőkre. Mert a vezetők másképpen forgolódtak és meg kell különböztetni a vezetőt a néptől. (*Elénk helyeslés és taps a bal- és a szélsőbaloldalon.*) A vezető, az más; majd kifejtem mindjárt, hogy mi az a vezető.

Mit csináltak a vezetők? 1849 március 4-én megjelenik a császári összbirodalmi alkotmány, amelynek 5. §-a így szól: „Minden népfaj egyenjogú.” Megint itt vagyunk tehát az egyen-

jogúság kérdésénél. (*Mozgás a nemzetiségi képviselők padjain.*) Erre a lipótszentmiklósi tót program szerkesztői kérvényt adnak be a császári minisztériumhoz, amelyben egyebek között szószerint ezek foglaltatnak: (*Olvassa.*) „A tót nép földje, mint önálló és Magyarországtól semmi tekintetben sem függő korona-tartomány területileg is kikerekíttessék.” Ez a szabadság és egyenjogúság legelső követelménye volt, úgy-e bár? (*Mozgás.*)

Amint elmúlt a Bach-rendszer, amely – amint tudni méltóztatnak – keresztülgázolt a nemzetiségen és minden egyeben, 1861 június 6-án összeülnek ismét a tót nép képviselői, mert akkor már a magyar szabadság ismét megengedte ezt nekik, mert akkor már magyar jegyben voltunk megint, és legelső tényük a magyar szabadság első felvillanására az a program, amelyben szószerint ezek vannak: (*Olvassa.*) „A többségükben tótoktól lakott felvidéki vármegyék tót hivatalos nyelvvél, tót tisztviselőkkel és tót iskolákkal, autonom tót tartományként, Slovenske Okolie szervezendők.”

Ez az a tót program! (*Derültség.*) Ha tehát ilyeneket látunk a történelmi fejlődés során, akkor azt kérdezem: helyén van-e az, t. feliratszerkesztők, hogy azt mondják: „az államot saját polgárainak egyik felerésze iránt természetellenes és indokolatlan bizalmatlanság uralja.” Igaz ez? Indokolatlan a bizalmatlanság?

Maniu Gyula: Bizony indokolatlan. (Zaj.)

Ballagi Aladár előadó: Még ezután is indokolatlan?

Maniu Gyula: Igen! Indokolatlan! (Zaj.)

Ballagi Aladár előadó: Látott-e már egy olyan nemzetet, olyan országot, amely azt sem tartaná elég indoknak, amit én itt felhoztam? (*Mozgás. Zaj.*)

Mindaz, amit felhoztam, csak azt mutatja, hogy ha a mi kezünkből kiesik a vezetés, ha a mi kezünkből kiütik a vezetést, akkor annyi bizonyos, hogy mindnyájan Ausztriának pórázára jutunk. (*Igaz! Úgy van! a baloldalon.*) Ezt kétségtelenül bizonyítja a história. Ha pedig Ausztriáról van szó, én nem akarom a Mazzini híres kijelentéseit használni, de annyit mégis bátorodom mondani, hogy Ausztria a szabadságnak és a demokráciának nem valami klasszikus földje. (*Igaz! Úgy van! a baloldalon. Tetszés.*)

Hodzsza Milán: Ezidőszerint klasszikus!

Ballagi Aladár előadó: Az általános emberi törekvésekkel szintén kétszínű játékot űznek a t. nemzetiségi képviselők. Unosuntalan demokráciáról beszélnek és egyben megtagadják a demokrácia legfőbb követelményét, amely abban áll, hogy az egyén, származására és vagyoni állapotára való tekintetektől menten, kizárólag csak erkölcsi és értelmi súlya szerint értékeltessék. *(Helyeslés.)*

Mania Gyula: Ezt kívánjuk mi is! *(Zaj.)*

Ballagi Aladár előadó: Nem, kérem! Önök mindenestől a származásban keresik a demokráciát. *(Igaz! Úgy van! a baloldalon.)* mikor a nemzetiséget csempézik be a demokratikus elvbe. *(Úgy van! a baloldalon.)*

Suciu János: Ez szofizma! *(Mozgás. Zaj)*

Ballagi Aladár előadó: Ez szofizma? Tessék azt megcáfolni, igaz-e az, hogy a demokráciának feltétlen követelménye, hogy születésre, felekezetre ne nézzen? Igaz-e ez, erre kérek feleletet? *(Mozgás. Felkiáltások a középben: Igaz!)* Hát akkor, hogy mondhatják azt, hogy ez szofizma, ha a premissza olyan szilárd, mint a Sión hegye? *(Elénk tetszés és taps balfelől.)*

T. képviselőtársaim! Önök kacérkodnak a szocializmussal is. *(Halljuk! Halljuk!)* Önök az orthodoxa regilio hívei és mégis kacérkodnak a szocializmussal! *(Ellenmondás a középben. Zaj.)* A szocializmusnak kétségtelen ismertetőjegye az, hogy munkaközösségen felépülő társadalmat akar létesíteni; hát már most mikor munkaközösségről van szó, akkor mi a nemzetiséget, vagy felekezetet kutassuk? Hisz ez magában véve tagadása az egész szocialista elvnek.

Hodzsza Milán: Nem vagyunk szociáldemokraták!

Ballagi Aladár előadó: A szociáldemokrácia megint más. Használják a szavakat anélkül, hogy látnák mi van mögöttük. Szocializmus és szociáldemokrácia lényegesen különböznek egymástól, mert a szocializmus, ha az elvek tisztaságában nézzük, kizárja az uralmat, az az uralomnélküliség állapota; a szociáldemokráciában pedig benne van a „*kratein*”, az uralom, az uralkodás jelszava és kívánalma. Ne zavarják össze a fogalmakat. Önök hivatkoztak arra, hogy a szocialisták az önök pártján vannak és önökkel rokonszenveznek. Ez volt a tételük.

Hodza Milán: Persze, hogy rokonszenveznek.

Ballagi Aladár előadó: Akkor azok nem szocialisták; valamint Önök is, akkor sem szocialisták, ha rokonszenveznek velük. Önök csak nemzetiségiek akkor is. *(Igaz! Úgy van!)* Ezt tessék megcáfolni, ezek megcáfolhatatlan tények az eszmék világában.

Egy hang: *(a középén)* Professzor!

Ballagi Aladár előadó: Professzor? Hiába beszélnek! Ki hirdesse az elméletileg megdönthetetlen igazságokat, ha az nem, aki professzor? *(Igaz! Úgy van! Taps.)*

Önök különbséget akarnak tenni a nemzeti állam és jogállam között. Már a miniszterelnök úr igen szépen megcáfolta ezt a tarthatatlan álláspontot. Én csak arra akarok reflektálni, hogy már első szónokuk kijelentette, hogy az a kérdés, jogot akarunk-e érvényesíteni, vagy hatalmat, jogi kérdés-e a nemzetiségi kérdés, vagy hatalmi kérdés? Hiszen Önök már megfeleltek arra, hogy minek minősítik. Megfeleltek, amikor Brediceanu Koriolán t. képviselőtársam kiveti a mellét és azt mondja: mi románok, urak akarunk itt lenni, főispánok; miért ne lehetnének főispánok? *(Mozgás és derűlttség.)* Szórói-szóra így mondta ezt. *(Ellenmondás a középén.)* Itt a napló, tessék megnézni, citálni tudok régebb dolgot is, nemcsak olyant, amit tegnap mondtak. *(Zaj.)*

Így állítják fel tehát a kérdést; önmaguk hatalmi kérdésnek minősítik. *(Zaj a középén. Elnök csenget.)* Ennélfogva, midőn minket e részben hatalmi törekvésekkel vádolnak, akkor – megszólal bennem ismét a professzor, – tetszik tudni, mit csinálnak? Ezt „etnikai circulus vitiosusnak” hívjuk, amikor t. i. azzal vádolunk mást, amire magunk törekedünk.

Uray Imre: Urak lesznek, sarkantyús bocskorban!

Ballagi Aladár előadó: Pártjuk egyik tagja, Jehlicska t. képviselő úr pl. mit mondott? Most jönnek az analógiák, a hivatkozások külföldi államokra. Előrebocsátom, hogy nem szeretem az ilyenfajta párhuzamokat. Én sohasem hivatkozom, amikor magyar ügyeket kell megítélni, külföldi állapotokra. Nem vagyok angломán, mert hiszen Anglia izolált állapotban, más helyzetben van, mint mi, nem hivatkozom francia és egyéb példákra. Az európai emberiség iskolájába járunk vala-

mennyien, annyi önállóság tehát lehet bennünk, hogy a magunk fejével gondolkozzunk.

De Önök jönnek látták Amerikára hivatkozni. Amerikára mutatott Jehlicska képviselő úr, mégpedig a közoktatás kérdésében. Ez igazán malőr, éppen Amerikára hivatkozni! (*Derült-ség.*) Méltóztatik-e tudni, hogy miképpen van a közoktatás ügye, a public school-rendszer berendezve Amerikában? Tetszik-e tudni, hogy a teacher minő feltétellel kap iskolanyitásra engedélyt. Ha nem, hát majd megmondom. A polgármester nem veszi addig tudomásul még egy kis iskolának sem a megnyitását, ahol esetleg tíz gyermek tanításáról van szó, míg ki nincs mutatva, hogy ott alkalmazva van egy teacher, aki amerikai benszülött és perfekt angol és ott minden gyermek kivétel nélkül angolul tanul. Ha Amerikára hivatkoznak, mint a szabadság honára velünk szemben, akkor hova lesznek az Önök szerb, román és tót gimnáziumaik, népiskoláik, meg egyéb efféle intézeteik? (*Helyeslés balfelől.*) Az Amerikára való hivatkozás nem sült el azért, mert csak nagyjában tudja igen tisztelt Jehlicska úr, hogy Amerika a szabadság hona, ahol mindenki tehet, amit akar, holott épp az államnyelv alkalmazásában úgy meg van kötve az iskola, mint sehol a kontinensen. (*Helyes! Most beszéljenek!*)

A másik hivatkozás Svájcra történt. Erre többen hivatkoztak, pedig ez a hivatkozás abszurd. Egy monarchikus államban, történelmi jog alapján fennálló ezeréves államban hivatkoznak egy neutralizált területre, amely köztársasági kormányformával áll fenn, ahol ezeknek megfelelőleg három békés náció él és intézi a közdolgozatokat, amelyek ott egészen más természetűek, mint a nagyhatalmi keretbe tartozó magyar államban. Egyről azonban el méltóztatnak feledkezni. Svájcban ott vannak az úgynevezett rhaetorománok, külön nyelvvél, irodalommal, akiknek azonban sem a Bundesrath-ban, sem a Bundesverfassung-ban semmi helyük nincs. Eszerint még Svájc sem sült el. (*Igaz! Úgy van! balfelől. Ellentmondások a középén.*) Hogyan, hát a rhaetorománoknak talán van ott valami beleszólásuk az államügyekbe? (*Zaj.*) Ellentmondani könnyű. (*Zaj.*)

Önök szóbahozták Belgium példáját. Megint pompás példa! Neutralizált terület, amelyen mindössze két nemzet van, az

egyik a régi történeti jogon fennálló kisebb nemzet, a vallonfrancia és a másik a flemi, amely kétharmadrésze a lakoságnak vagy valamivel több, amelyek ott egymással békén megférnek ugyan, de tessék csak elővenni azt a belgiumi alkotmányt, tessék abba belenézni és ne csak a kalendáriumba (*Derültség és taps a baloldalon*) és meg méltóztatik látni, hogy biztosítva van a francia nyelvnek elsőbbsége, mert az a törvényhozás autentikus nyelve, másodsor különböző paragrafusokban biztosítva van az előjoga az igazságszolgáltatás, közoktatás és közigazgatás terén. Ezeket tessék megnézni és akkor tessék majd Belgiumra hivatkozni. (*Helyeslés a baloldalon.*)

Maniu Gyula: De a Kúrián két felírás van! (*Zaj.*)

Ballagi Aladár előadó: Önök azonban doktriner politikusok, akik szerelmesek elveikbe, amelyek mint valami Pygmalionszobor megigézték Önöket és nem tudnak tőlük szabadulni. Ezt bizonyítja az, hogy felhozott dátumaimat, amelyek ellen eddigelé egyetlenegy tárgyi ellenvetést sem hallottunk, nem tudják elszenvedni. Ámde a tények vasdolgok: facts are stubborn things, hajthatatlanok, mint az angol mondja és nincs az a hatalom, amely megváltoztathatná azokat. (*Taps.*)

Önök beszélnek igen sokat beolvasztási politikánkról, mégpedig két irányban beszélnek – úgylátszik, a klubélet nincs jól szervezve –, mert az egyik azt mondja, a magyarok tüzzel-vassal olvasztják be a nemzetiségeket, Vajda Sándor tisztelt képviselőtársam meg azt mondja, a magyarban nincs semmi beolvasztóképesség. Hol van itt az igazság? Majd megmondom az igazságot. (*Halljuk! Halljuk!*)

Az igazság először is az, ha néparányokról van szó, hogy Magyarország területén a magyarság számarányára nézve is uralomra hívatott és itt uralomra van szükség, mert nagyhatalmi politikának vagyunk részesei egyfelől, másfelől azért, mert ebben az államban, mint minden államban, az állami akarat egysége nélkül eredményt soha el nem lehet érni. (*Zaj.*)

A beolvasztás dolgában mi az igazság, (*Halljuk!*) elmondom azt is nyíltan és őszintén. Tessék elolvasni Kőrösy Józsefnek külön megjelent statisztikáját Bars- és Hontmegye viszonyairól, láthatni fogják ott Bella, Hodzsa és többi tót tisztelt képviselőtársaim, hogy a tótság terjed, nyomul le a

Duna felé ezen tüzzel-vassal folytatott beolvasztási politika dacára. A románságról igen jól méltóztatnak tudni, nem kell itt hivatkoznom holmi auktorokra, minek vonjam magamra a professzoroskodás vádját, tudvalevő tény, hogy a románság terjed és harapózik és elfoglal oly tereket, ahol ezelőtt nem volt. *(Egy hang a közepén: Kivándorol!)* Hát a magyar nem vándorol ki? Legkevesébbé vándorolnak ki a románok. *(Igaz! Úgy van!)* Hogy lehet ezt imputálni a magyar politikának? Legkevesebben a románok közül vándorolnak ki. Ebből éppen azt lehetne következtetni, hogy a román nép legjobban érzi magát a mi földünkön. *(Elénk helyeslés. Zaj a közepén.)*

Elnök (csenget): Csendet kérek!

Ballagi Aladár előadó: Most áttérhetek arra, mi az a mi tüzzel-vassal folytatott beolvasztási politikánk? Az, hogy tanítjuk a magyar nyelvet, amely a premisszák után akként áll, hogy voltaképpen semmi egyéb az az államnyelv tanítása, mint vegyes vidékeken önvédelmi intézkedés, amihez mindenkinek joga van, olyan vidékeken pedig, hol compacte vannak a nemzetiségek, jótétemény a nemzetiségekre, hogy fiaik, midőn a közéletbe kerülnek, megállhassák ott a helyüket és ne károsodjanak sem anyagi, sem szellemi téren. *(Igaz! úgy van!)* Aki minket oly örülettel vádol, hogy mi Árva megyét vagy Naszód megyét akarnók megmagyarosítani, az a méltatlanság és valótlanosság oly terrénumán kalandoz, melyre természetesen én nem tévedek. *(Helyeslés.)*

Vajjon kívánatos-e – azon kérdést teszem fel – a nemzetiségi Programm keresztülvitele a fennforgó viszonyok közt? Én nem hiszem, mégpedig elsősorban azért, mert ez nem kívánatos magukra a nemzetiségekre sem. Mi államszövetségben élünk egy szomszédos állammal, amely sok tekintetben erősebb nálunk. Ez az egyetlen nagyhatalom, amely elmulasztotta az utóbbi harminc esztendő alatt gyarmatokat szerezni és gyarmatául minket akar tekinteni csupán élheteretlenségből és ez éppúgy kizsákmányolja, ha arra kerül a sor, a román, mint a tót, mint a szerbet és mint a magyart. *(Úgy van!)* Ez a mi érdekességünk, amelyet megint nem lehet letagadni.

Vajda tisztelt képviselőtársam részrehajlással és a sovinszta irány terjesztésével vádolta meg a budapesti egyetemet, amelynek én teljes jogú tagja vagyok. Hát azon a címen is erre pár megjegyzést akarok tenni, *(Halljuk! Halljuk!)* mert ez a vád a legigaztalanabb, amely egyáltalában elképzelhető. *(Úgy van! balfelől.)*

Itt nem fogok az általánosságok körében mozogni, hanem nevekkal állok elő. Önök is ismerik kétségkívül azon egyéneket, kik fajuknak díszét képezik és akik az én tanítványaim. Önök ismerik Jankulov Boriszlávot, önök ismerik Mihájlovcics Dejánt, Popovics Istvánt, Iskrulyeff Keresztélyt, Relkovics Davorkát, Relkovics Nédát stb. Egy egész listával állhatnék elő, akiket megkérdezhetnek önök és akik kétségkívül kettős nyilatkozatot fognak rólam tenni, mint a budapesti egyetem tagjáról. Először azt, hogy én csakis az igazságot keresem; az pedig kizár minden egyoldalúságot és nemzeti szubjektivitást, mert az maga az egyetemes tárgyilagosság. Másodszor azt, hogy polgári pályájukon, kivéven egy-kettőt, aki Kragujevácban vagy Eszéken tanár – odáig az én kezem nem ér –, mit tettem az ő érdekükben, mennyire kitemtem magamat, mennyire megmozdítottam minden követ, hogy ezek a kedves tanítványaim – akik kedvesek voltak azért, mert kitűnőek voltak – polgári életcéljukat minél gyorsabban és minél fényesebben érhesék el. *(Általános helyeslés.)* Kérem, ilyen általános vádakkal ne méltóztassék élni, különösen ha azoknak semmi alapjuk sincs.

Most már végzem is felszólalásomat, amely amúgy is hosszúra terjedt. A nemzetiségekre vonatkozólag csak annyit akarok még mondani, hogy, uraim, jogegyenlőségüket önöknek senki sem bántja, polgári szabadságukban senki sem háborgatja Önöket. *(Igaz! Úgy van!)*

Hodzsza Milán: Tudomásul vesszük.

Ballagi Aladár előadó: Igen, méltóztassék tudomásul venni, hiszen eddig is tapasztalhatta; de senkisem fogja megtűrni Magyarországon azt, hogy állam legyenek az államban *(Helyeslés balfelől)* és ha Önök erre a terre akarnak menni, *(Felkiáltások a középén: Nem akarunk!)* akkor azt hiszem, esetleg mindakét félre nézve végzetes útra tévednek és akkor

következhetik be az a *lasciate ogni speranza* állapot, amelytől az Isten óvjon.

Én, tisztelt képviselőház, csak annyit vagyok bátor még mondani, hogy a feliratot olyannak tartom, mely alkalmat ad arra, hogy megszilárdítsa az egyetértést az államfő és a nemzet között; és mert ilyennek tartom, mert a politikai helyzetnek teljesen megfelelőnek találom, éppen azért általánosságban ajánlom azt elfogadásra. *(Zajos helyeslés, éljenzés és taps.)*

Országgyűlési Napló, 1906. I. 358-364. 1.

5. A magyar jövő kérdései.

1. Az ipartörvény revíziója. – 1906. febr. 5.

A kisipar válsága immár elsőrendű közügyi kérdéssé lett az egész világon. Mert a kisipart s azzal együtt a kisembereket főként az iparszabadság korlátlanúsága és a gyárak versenye tarthatatlan helyzetbe sodorta.

A szabadelvűség uralma alatt senki sem törődött a kisemberek érdekeivel. Minden csak arra szolgált, hogy a gazdagok még gazdagabbakká, a szegények pedig földönfutókká legyenek.

Legelőbb, már 1791. év március havában, Franciaország proklamálta az iparúzés és ipari munka teljes szabadságát. Attól fogva minden európai törvényhozás csakis ezen tisztán elméleti, s inkább politikai, mint gazdasági álláspontra helyezkedett. Németország (legelőször a westfáliai királyság, már 1808-ban), Svédország 1846-ban, azután Olaszország (legelőbb a szard királyság), Svájc (ahol kantononként fogadták el), Dánia 1857-ben, Ausztria 1859-ben tette magáévá az iparszabadság rendszerét. Nálunk 1872-ben formulázták az iparszabadságot, s maig fennáll – mert az 1884-iki XVII. törvénycikk azonmód átvette – az 1872-iki VIII. törvénycikk 1. §-a, mely szerint „a magyar korona területén minden nagykorú, vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, nemre való tekintet nélkül, ezen törvény korlátai közt, bármely iparágat, ideértve a kereskedelmet is, bárhol, önállólag és szabadon gyakorolhat”. E korlátozások ismeretesek.

Egyedül Anglia elégedett meg azzal, hogy a régi iparszervezetet 1835-ben eltörölte ugyan, de új ipartörvényt nem alkotott. Gyakorlati érzékét követve, a mutatkozó szükség szerint szabályozta az iparügyet. E törvényekben és rendszabályokban a gazdasági szempont volt az irányadó, s jórészt ennek köszönheti a hatalmas Anglia iparügyének harmonikus berendezését (lásd Cunningham: *The Growth of English Industry and Commerce* Cambridge, 1882).

Ügy vélem, nekünk is ily módon kellene eljárunk. Mert ekként biztosítható a fokozatos fejlődés.

Első és főszempont a kisemberek megmentése. Mert államfenntartó csak az lehet, aki maga is meg tud élni. Aki a maga erejéből még saját magát sem tarthatja fenn, semmivel sem járulhat a nagy közösség, az állam fenntartásához.

A világért sem várunk mi mindent az államtól. Kétségtelen, hogy az a mondás, hogy „segíts magadon, az Isten is megsegít” – teljesen igaz. Ennek értelmében a munka szeretete, a becsületes munkaösztön, a szolid munka minden körülmények közt kívánatos. Szükséges, hogy az iparosban meglegyen az önérzet, mely őt arra sarkalja, hogy iparterményeit minden ereje megfeszítésével, tehetsége szerint a legjobb minőségben állítsa elő.

Oly központosított államban azonban, mint aminő Magyarország, az önsegély bármely téren, az egész vonalon csak úgy küzdhet meg a létviszonyokkal, ha az állam kellő gondot fordít a gyöngék védelmére.

A tudományos irodalom nagy általánosságban pontosan megállapította a kisemberek oltalmára alkalmazható eszközöket. Különösen figyelemreméltó e részben dr. Grunzel József kormánytanácsosnak „*System der Industriepolitik*” c. kiváló műve.

Ezen általános szabványokat hasznos ugyan megismerni, de nézetem szerint iparügyünk fellendítésében nem csupán a könyvek útmutatásai nyomán, hanem elsősorban az eleven, a tényleges iparélet megfigyelése alapján kell eljárunk.

Másutt is érzik a szükségét annak, hogy a tapasztalati tényeket maguk az érdekeltek állítsák össze a törvényhozás céljaira. Maguk az érdekeltek, mégpedig *társadalmi* és nem hivatalos úton. Erre szolgál a *Petite bourgeoisie* (kis polgárság)

mozgalma, mely pár évvel ezelőtt indult meg, s 1903. szept. havában megalkotta az u. n. *Institut pour l'étude du problème des classes moyennes* (a középosztály kérdésének tanulmányára szolgáló intézet) intézményét Brüsszelben.

Ez az intézet tevékenységét kiterjeszti az egész középosztályra, tapasztalatokat gyűjt a kispolgárság köréből, könyv- és irattárt rendezett be, tanulmányokat tesz közzé, s 1905. aug. havában Liègeben gyűlést tartott. Működése azonban *kizárólag* társadalmi. Semmiféle korteskedést nem végez. Egyedüli célja a *helyzet megismerése*, hogy ennek alapján a jók legjobbjai alkotó munkásságukban biztos útmutatás szerint járhassanak el.

A mi viszonyaink között a helyzet pontos feltüntetésére maguk az egyes ipartestületek hivatvák. De azonkívül sokat tehet a sajtó, ha erre a kérdésre veti magát. Ha felhívja az érdekelteket, hogy ismereteiket, eszméiket közöljék e törvény revíziója érdekében.

Ipar és Kereskedelem, 1906. febr. 5.

*

2. A sajtószabadság biztosítékai. 1907. máj. 14.

A sajtótörvény revíziója alkalmából összehívott szaktanácskozmányon Günther Antal igazságügyminiszter elnöklete alatt elmondott beszéd.

Ballagi Aladár: Az ankéten történt felszólalásokat bizonyos egyoldalúság jellemezte. Egyesek a hírlapírás, mások a parlament, ismét mások a közönség szempontjából tekintették a dolgokat. Szerinte az ilyen fontos kérdések eldöntésénél a főszempontnak a tárgyilagosságnak kell lennie. Minden szabadsággal, s így a sajtószabadsággal is természetszerűleg együtt jár a *felelősség*. Az értekezleten történt felszólalásokban képviselve volt az abszolút szabadságtól kezdve mindenféle irányzat. A szocialisták szónoka, Garami Ernő kontemplálta ezt az *abszolút szabadságot, amely voltaképen fallácia*. Csupán egyetlenegy állam van, ahol a sajtónak intézményesen megvan még az abszolút szabadsága, de ez sem a mi kontinensünkön van, hanem Délamerikában. Venezuela az az állam, amely állandóan a forradalomnak és a tiszta anarkiának a színhelye. A szocialisták álláspontjával szemben figyelmeztet szóló arra, hogy a mi országunk alkotmányos monarchia, ahol semmiféle jog, semmiféle szabadság sem lehet abszolút, még magáé az államfőé sem. A másik ultra álláspontot szerinte az értekezle-

ten Seress László képviselte. A privilégiumokat érti, amelyeket Seress a parlament privilégiumaival mért össze. Szóló ezt nagyon szerencsétlen hasonlatnak tartja. A parlament a szuverenitásnak az egyik fele, amelyet tehát másképp, mint immunitással elképzelni sem lehet. Farkasháznak a tervét a sajtókamarára – bárhogy tiltakoznék is ez ellen Farkasházy – szélső reakcionárius gondolatnak véli. Szóló szerint a magyar sajtószabadságnak a legfőbb akadálya, hogy *sokkal több lap áll fenn, mint amennyit a közönség eltarthat*

Zilahy Simon: Ez nem áll!

Ballagi Aladár: Nagy veszedelemnek tartja ezt, mert ez az oka, hogy *a lapok részére szubvenciók folyósíthatnak, ami viszont a függő viszonyt állapítja meg és így korlátozza a szabadságot.* A sajtóval szemben fennálló animozitásnak okát abban a történelmi momentumban véli felismerni, hogy a magyar sajtó a legtisztább nemzeti célok szolgálatából a hírlapírás mai medrébe terelődött át. Azelőtt a hírlapírás a szabad véleménynyilvánításnak dilettáns foglalkozása volt, ma pedig már nincs ezen a téren dilettantizmus, hanem kenyérkeresetté vált.

Seress László: Kemény Zsigmond is a fizetéséből élt.

Ballagi Aladár: A sajtószabadság biztosítékait három pontban foglalná össze. Éspedig először *ki kell emelni a hírlapírást* abból az állapotból, abból *a biztosítatlan helyzetből,* amelyben ma van, mert ilyen körülmények között erre a pályára képzett emberek nem igen vállalkoznak.

Rákosi Jenő: Az a kérdés, befogadtatnak-e, képesek-e rá.

Ballagi Aladár: Másodszor a sajtójogi *felelősség* legszigorúbb megkövetelése. Ezzel a sajtó csak önmagát becsüli meg és felfogása szerint a sajtószabadságnak ez is nagy biztosítéka. Harmadszor *a lapszerkesztésnek bizonyos kvalifikációhoz való kötése.* Szóló a szerkesztőktől megkívánná az állampolgárságon kívül azt, hogy nyereségvágyból eredő, vagy közszemérem elleni vétségek tekintetében büntetlen előéletűek legyenek, nagykorúak legyenek ...

Seress László: Tehát Petőfi Sándor nem lehetne szerkesztő, nem volt még nagykorú.

Ballagi Aladár: Az ilyen csodás kivétel nem szolgálhat alapul a jogalkotáshoz. Megkívánná a szerkesztőtől továbbá,

hogy legalább öt esztendeig zsurnalisztikái működést fejtett legyen ki és egy bizonyos iskolai kvalifikációt, pl. – és ezt különösen a vidéki szerkesztőkre érti – hat polgári osztály elvégzését.

Purjesz Lajos: írni-olvasni tudás.

Ballagi Aladár: A sajtóvétség által okozott erkölcsi kár korrekтивájául a kötelező helyreigazításnak díjtalan, a lapnak ugyanazon helyén történendő és legalább még egyszer akkora terjedelemben való közlését kívánja és mint posztulátumot felállítja, hogy ez a helyreigazítás legyen ténybeli s azon igazítani ne lehessen. A kaució tekintetében az a véleménye, hogy ez preventív akadálya a sajtószabadságnak. Bernáth Gézával szemben nem ismeri el a kaució felemelésének jogsultságát, ellenben tekintettel a mi sajátos viszonyainkra a kártérítés szempontjából, pl. a maximális büntetés összegéig leszállított kauciót fogadná el. Esetleg *a kiadó és a nyomdász tartozzék egyetemleges anyagi felelősséggel.* (Felkiáltások: ez volna még csak az igazi cenzúra.) A szemérem elleni vétségeket teljesen kikapcsolná a javaslatból. Ebben a tekintetben teljesen egyetért azokkal, akik szerint ezeknek a dolgoknak a sajtószabadsághoz semmi közük nincsen.

Egyetértés, 1907. május 15.

3. Az ötvenéves ember problémája. 1922 máj. 28.

- Egy körkérdésre adott válasz. -

A kiegyezés óta kezünkbe került fél-államiságunk egy nagy hatalom keretén belül, természetesen hozta magával az óriási központosított bürokráciát. Már Roscher, lipcsei előadásában, az addig közmondásos francia hivatali túltengéssel szemben, *legpazarabb* állami berendezésül Magyarországot tűntette fel. Alapja e tüneménynek a magyarság urizáló hajlamaiban keresendő. Ehhez képest, amint úgy-ahogy magunk urai lettünk, azonnal egész népvándorlás indult meg a főváros felé. A diplomás emberek ideálja a hivatal lett, a köznépé a hivatalszolgai állás.

Minden hivatalszaporítás ágyát a „közvélemény” vetette meg, mely lassanként minden téren „felügyelőt” faragott az addig a hivatalban dolgozni is kényszerült tisztviselőből, aki

ezer örömmel engedte át mindig új embereknek a komoly munka teljesítését. Magyarország rövid időn a *Prince Caniche* mintaállamává lett. Laboulaye felülmúlhatatlan gúnyja a francia közigazgatásról a „szoptatás ellenőrzésére” újonnan felállított ellenőrökről és az ellenőrök ellenőreiről in *infinitum*: más és más címeiken, mindig a közvélemény nyomása s a képviseleti rendszernek azzal szemben veleszületett tehetetlensége és tervtelensége miatt, valósággá lett nálunk s államiságunk egyik alapvető élettani törvényévé, 1914-ig. Tisztviselői karunk tízévenként átlag 30.000 új állással szaporodott.

A háború külön fejezet. Utána beköszönt a kommün. Új emberek siserahada lepi el az országot; a szegődvényesek és ideiglenesen alkalmazottak eskü nélkül rukkoltak be szolgáknak, a szolgák altisztekké emelkedtek: minden állásból kettő lett s ezek utólag állandósítottak. A kommün eltűnése után az egyharmadrészre csonkult Új-Magyarországba – az események kényszerítő hatása alatt – visszaszivárgott a régi Nagy-Magyarország tisztviselőinek jórésze: egy állásra három ember.

A hivatalok végtelen szaporodása minden eddigi méretet meghaladott. 8 millió lakosra 800.000 közalkalmazott, odavéve a Krueger óta számontartott „érdekképviseleti tisztviselőket” is, kik mintegy áthidalják az állami és a magánalkalmazottak közti űrt. Szóval odajutottunk, hogy *minden 10 emberen egy közalkalmazott* gondviselése gyámkodik. Képtelen helyzet, mely nem felel meg a valóságos közszükségletnek s végképp figyelmen kívül hagyja nyomorúságos gazdasági és területi viszonyainkat. Viszont igaz, hogy fizetésük alig több a semminél.

E problémával meg kell küzdeni. Az a kérdés, hogy miként? Erősen tartja magát a hír, hogy a hivatalnoki létszám csökkentése céljából *az 50-60 éveseket nyugalmazzák*. Ha ez a hír valóra válik, akkor az állam egyszerűen kiküszöböli az államszolgálatból a *tapasztalatot*. Ezzel a tapasztalat az inkompatibilitás lomtárába kerül. Ám megmarad a régi sablon: *egy tisztviselő helyett fizet az állam kettőt*; a magasabb állásba emelkedő újat és a régit, aki tétlenkedve gyönyörködhetik kék lapjában. *Pedig az ép, egészséges, értelmi tevékenységhez szokott ember 50 éves korában van ereje teljében*, egyénisége hivatalkörét, ha annak élt, ügyvitele közben szerzett ismeretei és

tapasztalatai révén akkor kezelheti legeredményesebben. S ha ezt a tapasztalt embert, aki már nem mai csirke, nyugalmazzák: ugyan mihez kezdjen? Azt csak nem lehet fölteni, *hogyan megél a nyugdíjából?*

Azt hiszem, *elhibázott politika lenne jobb jövőnk megépítését az idősb emberek tömeges elbocsátásával kezdeni.* Ennek az útját egyedül *a succrescentia körüli jobb politika* és a nemzet közfelfogásának intézmények által való átalakítása egyengetheti. *A fiatalembereket kell gyakorlati pályákra irányítani.* Amerikaiak lettünk mindenben, miben nem kellett volna s nem tudunk amerikaiak lenni abban, ami élettani törvényszerűséggel juttatna túrhető állapotokhoz.

Az ifjúság érintett átnyergelése nem mehet egy tündérsu-hintásra. De tegyük meg azt azonnal, amit meg lehet tenni elő-készítésére. A jövő reménye ne akassza többé boldogulásának kulcsát a *büro* egyetlen szögére! Az összes közép- és alsóbb-fokú iskolákban alkalmat kell adni a fiatalságnak, hogy a kézművek alapvető ismereteibe gyakorlatilag bevezetessék. Minden tanuló az iskolában felállítandó műhelyekben legalább egy fő-fő-iparágból ki kell képezni. A képzés alatt hányan lesznek, akik szendergő ipari tehetségük ismeretére jutva, inkább választják majd a hajlamaiknak megfelelőbb s jóléttel kecsegtető ipari pályát, mint a kishivatalnokok siralmas életmódját! Az új Franciaország *az iskolai műhelyekkel* sikeresen üzent hadat az ott is országos csapássá lett hivatali túltengésnek. Iparilag képzett ifjai, akiknek nem jut állás vagy akik nem valók tisztán értelmi pályákra, nem lesznek azért éhenkórászokká. Ez a rendszer francia mintára nálunk is több intézetbe be van hozva. De általánossá kell tenni minden, az egyetem kapujáig érő iskolában, olyanformán, amint e rendszer apostola, egy francia kultúrájú ember, Orel Géza dr. már a háború kitörése óta prédikálja. Akkor aztán nem a diploma lesz többé *minden* iskolába járt ifjú sóvárgásának tárgya, hanem jórészüké az, hogy egy színvonalában emelkedő kultúrállamnak protekció nélkül, a maga lábán megálló, független polgárai lehessenek. És akkor nem lesz olyan nehéz probléma többé a köztisztviselői pályán, mint most, az ötvenéves ember problémája.

Az Újság, 1922 május 28.

XII. Magister historiae.

1. Franciaország hatása Európa művelődésére.

Colbert, XIV. Lajos nagy minisztere, mintegy iskolába fogta nemzetét, hogy az majdan tanítója lehessen az egész világnak. Politikája merőben művelődési, s elérte vele a legnagyobbat: hazáját a civilizáció élére helyezte. Hatása nem vált egyszerre láthatóvá. Fegyveres hódítás gyorsan megy: szél szárnyán jő, mint a zivatar, de nincs is benne a maradandóságnak semmi eleme. A művelődés ellenben lassan halad; lépésről-lépésre foglal tér. Előbb környezetét hódítja meg, aztán mind szélesebb karikákban terjed, s ahol egyszer megvetette a lábát, ott meg is gyökerezik.

A hegemonia, mely még *Colbert* alatt a francia kormányé volt, már a következő, a XVIII. században szélesebb alapokon áll: a francia társadalom veszi át a kormány szerepét. Eleintén *XIV. Lajos* és udvara, aztán *Franciaország* és ennek véleménye uralkodik az elméken és vonja magára a figyelmet.

A francia nemzet soha nem volt nagyobb, mint akkor, midőn közhatalmi állása hanyatlásnak indult, midőn nemcsak a nagy király, *XIV. Lajos*, hanem vele együtt a királyság is halálos beteg volt. *XIV. Lajos* 1715-ben halt meg, s ha egy bizonyos évhez akarjuk kötni az időpontot, melyben a francia szellem meghódítja Európát, úgy az éppen 1715-re tehető. Még az előző 1713-ik évben az utrechti nemzetközi békét latinul fogalmazták. S ez volt az utolsó nagy nemzetközi egyezmény, mely latinul volt írva. Utána, 1715 óta a diplomácia nyelve a francia. Már ez világuralmi tény! Ettől fogva szükségszerű, hogy a földteke minden államában, épp a vezérlő körökben legyen egy csomó ember, ki franciául úgy beszéljen, mint anyanyelvén, mert csak így beszélhet a világ minden hatalmasaival.

Két nyelvet kellett a franciának diskreditálnia, hogy helyökbe a magáét tehesse: a latint és az olaszt. A latinnal, Róma nyelvével, elbánt a haladó kor, mely a politikát elvilágiasította. Állambölcsesek is kimutatták nagy hátrányait. *Thomasius* szerint a latin nyelv romlás a tudományra, mert minden gondolatot ködbe borít, s romlás a nemzetekre, mert a magasabb művelődést minden laikusra, az emberiség felére, t. i. az egész nőnemre nézve megközelíthetlenné teszi.

Az olaszt leszorította közhatalmi súlyával, s azzal, hogy saját művelődése, mely az olasz renaissanceból eredt, túlszárnyalta mesterét.

Már a XVIII. század elején a törölmetszett németiség tipikus képviselője, *I. Frigyes Vilmos* óvja gyermekeit a latintól, mint „haszontalanságtól”; s bár a francia szellemnek hadat izent, családjában nevelőkül kizárólag franciákat alkalmaz.

Fiának, *II. Frigyesnek*, a *Nagy*-nak nem a német, hanem a francia lett mondhatni anyanyelvévé, összes levelezése, összes, roppant terjedelmű irodalmi munkássága francia, egész műveltsége párisi. Midőn a brandenburgi ház történetét írja, a bevezetésben ezeket mondja: „német létemre ez idegen nyelven írom művemem, mert ez a legcsiszoltabb s legelterjedtebb Európában”; „különben is, hogy egy német franciául írjon, az csak olyan, mintha Cicero idejében egy római görögül írt”.

Íme, a XVIII. század derekán már megvalósítva látjuk *Colbert* álmát. Franciaország Hellas műveltségét s Róma hatalmát csakugyan egyesíté magában.

Földrészünkön egy a jelszó: nulla salus sine Gallis. Egész népek tüntetőleg mondanak le egyéniségükről, s kelet vagy dél, éjszak vagy nyugat franciáinak nevezik magukat. A svédek és lengyelek vitatkoznak egymással, melyik viseli igazabban a „français du Nord” kitüntető nevezetét. S bár *Poniatovszki Szaniszló* lengyel, *III. Gusztáv* svéd király lenne, udvarukban nem a szűkkörű lengyel vagy svéd, hanem az egyetemes francia nyelv az uralkodó.

Az előkelő világ ifjú éveiben francia nevelők s *bonne*-ok kezébe kerül, kik megannyi utászai a francia kultúrának. Újmódi nevelés ez, melynek kátéja *Rousseau* „Emil”-je. S a szabad szellem, mely Európa nevelésének e regenerátora műveiből sugár-

zik, nem akadály arra, hogy alá ne vessék magokat a legabszolútabb birodalmak uralkodói is. Oroszországban *II. Katalin* maga is *Mlle Gardeil* tanítványa, *d'Alembert*-t szólítja fel, vállalná el fiának, a későbbi *I. Pál* cárnak nevelését, s a *Vaud-cantoni Laharpe*-m bízza unokáját, a későbbi *I. Sándort*. Ausztriában *Mária Terézia* nevelése nem német, hanem francia, s fiainak: *II. József*-nek *Bourguignon* és *Brequin*, *Károly* főhercegnek *Orry de Morveau* és *Sauboin*, *Lipót* főhercegnek *Brasseur* a nevelője, kik tanítványaikkal *Bossuet* egyetemes, *Rollin* francia történelmét, *Voltaire* *Henriade*-ját, *Racine* drámáit, *Boileau* satíráit olvastatják. Lengyelország tanulmányi tervét ugyanekkor *Condillac*, Oroszország egyetemei tervét *Diderot* készíti, stb.

Ez lehetetlenség lett volna, ha Franciaország néhány emberöltő alatt elsővé nem küzdí föl magát a tudományok terén is. Még a XVII. században a tudományok vezérei az olasz *Galilei*, a német *Kepler*, az angol *Newton*, most azok helyére franciák lépnek. Elsősorban *Lavoisier* a modern chemia és physiologia, aztán *Buffon* a leíró természettudományok, *Jussieu* a tudományos botanika megalapítója; az electricitás, a gőz felfedezői mind franciák s náluk megy végbe az első kísérlet, hogy e természeti erőkön erőt vegyen az ember s a maga céljaira hasznosítsa.

Franciaország egész tudós rajokat bocsát ki kebléből a szélrózsa minden irányában. A külföldi akadémiák élén jobbra franciák állnak. Elég legyen Berlint említnem, hol *Mau-pertuis*, majd, miután *d'Alembert* nem fogadta el, *Lagrange* az elnök.

A művészetben Olaszország, Spanyolország és Németalföld elvesztik irányadó befolyásukat. Franciaország akkor szerz meg e téren az elsőséget, melyet azóta sem tudtak kezéből kicsavarni. Drezdában *Silvestre* és *Hutin*, Berlinben *Blaise Nicolas Lesueur* a művészeti akadémiák vezetői s a párisi Salon kiállításai voltaképp kirakatok, melyekben a kor művészetének javát-savát szemlélhetni.

Az építészetben *Perrault*, *Leblond* és *Mansart* művei a minták, melyeket világszerte másolnak.

Nagy Frigyes írja *Anti-Machiaveljében*, hogy nincs oly fejedelem, le egész a mellékági hercegekig, ki ne törekednék

utánozni *XIV. Lajost*; mindegyik megépíti a maga Versailles-ját, tartja a maitresse-eket s hadsereget tart fegyverben.

Schönbrunn *I. József* Versailles mintájára építi, Bajorországban Nymphenburg szakasztott mása Marlynak s az *I. Frigyes* által épített berlini királyi palota annyira utánzata a Louvrenak, *Perrault* e nagy művének, hogy midőn 1806-ban a franciák bevonultak Berlinbe, megpillantva a palotát, álmélkodva kiáltottak föl: „Ah ! le Louvre.”

Kisebb paloták mintáit *Mansart* és *Leblond* szolgáltatták, kiszorítva az olasz renaissance ízlését, mely nálunk p. o. *III. Károly* koráig tart. Ez időnek monumentális emléke Budapesten a Károly-kaszárnya, *Martinelli* műve; a kisebb arányúnál a királyfalvi *Róth* nemzetség által 1728-ban építtetett sziráki kastély, mely azonban már erősen emlékeztet a francia petites maisons-okra.

A következő időszakról, t. i. *Mária Terézia* korától fogva pedig, Pozsonytól Görgényig, ami palota csak épül, az mind francia ízlésű. így *Grassalkovics* palotái Pozsonyban, Gödöllőn, Hatvanban és Pesten,¹ a *Rádayaké* Pécelen, a *Podmaniczkyaké* Aszódon, továbbá a királyi palota Budán, a tétényi kastély, Verőcén a *Migazzi*, Martonvásáron a *Brunswick*, Gyulán a Wenckheim-palota. Mindenik mellett elmaradhatlan járulék gyanánt terül el a szökőkutakkal, víztartókkal, szobrokkal elborított Le-Nötre-féle tágas park. Erdély elárasztva ily emlékekkel s elárasztva a történelmi Európa minden tartománya.

Francia művészek járják be a világot. *Tocque* Dániában és Oroszországban tartózkodik állandóan. *Leblond* építi 1720-ban Nagy Péler legkedvesebb Trianonját, a Finn-öböl partján mai napig azon mód fennálló Peterhof-ot. II. Katalin Falconer-val készítteti Nagy Péter lovasszobrát s palotája elé téteti, hogy mindennap gyönyörködhesék Oroszország legnagyobb műremekében.

II. Frigyes porosz király örvend, hogy *Coustou* Venusát megvehetette s magát a mestert is szeretné szolgálatába fogadni. „J'ai déjà – úgymond – Homère-Voltaire, je veux avoir Praxi-

¹ Grassalkovicsnak a Hatvani- és a Gránátos-utca sarkán állott pesti palotáját 1887-ben rombolták le; ennek a helyén épült a Dreher-féle négyemeletes bérház.

tèle-Coustou.” (Van már Homer-Voltaire-em, szeretném megszerezni Praxiteles-Coustou-t.) A század végén *Houdon* készíté az Egyesült-államoknak Washington és Franklin, Poroszország számára Henrik hercege, Oroszország számára II. Katalin szobrát.

Pétevár legszebb épületeit általában franciák emelik. Erzsébet cárnő alatt *De la Motte* tervei szerint épül az Académie des Beaux-Arts, melynek termeiben a tannyelv is francia, mert tanár és tanítvány egyaránt abból a nemzetből való.

E francia befolyásnak még Ausztria áll ellent legtovább. *Lipót* császár viselte ugyan már a vállat verő allonge-parókát, de udvarában még a merev spanyol etiquette és szertartások az uralkodók. *I. József* már kezdi alávetni magát s udvarát a francia szokásoknak. A paróka mellé fölveszi a francia kabátot, a harisnyát és csattos cipőt. *VI. Károly* alatt a társadalom már egészen francia, csak az udvar ragaszkodik az olasz és spanyol tradíciókhoz; de észrevétlen belopódzik a háromszögletű kalap, a hímzett kabát, széles aszályal (chanteau), a gyíkleső vagy *koszperd* és a pálca.

Badeni Lajos és *Savoyai Jenő* már az utolsó francia divat szerint öltözködnek. *Bartenstein*, *Sinzendorf*, *Kaunitz* osztrák miniszterek egészen franciák. Magának *VI. Károlynak* is már van maîtresse en titre-je, *Batthyányi grófnő*. *Kaunitz*, mikor a Burgba hajtát, maitresse-ei, à la duc de Richelieu, a kocsiban várják. S szeneveleg azzal, hogy bár anyanyelve a német, azt törve beszélje. Látszik, hogy szereplésének dereka *Mária Terézia* korára esik, midőn Franciaország végleg bevonult a Burgba. *Mária Antoinette* már ez új világ gyermeke: nem is akart érteni németül, „a kocsisok nyelvén”. „Je me sens française jusqu'aux ongles” (tetőtől-talpig francia vagyok) – írja 1777-ben. Az 1770-es években Bécsben az elegáns világ Paris nyelvén beszél, ruháiban jár, irodalmán élösködik, szokásainak rabja. Bécs kis Paris. S ez magyarázza meg, hogy e korban, a királynő környezetéből indulván meg a magyar irodalom: az merőben francia. *Bessenyei Destouches*, *Voltaire*, *Racine*, *Rousseau* utánczója s testőrtársai az irodalmi grand-siècle magyar tolmácsai.

Vidéken ugyanily átalakulás ment végbe. Debrecenben mint diáköltöny 1774-ig tartja magát a zöld szűr és a zöld nyelvű (helyesebben csákójú) hosszú magyar süveg, az úgynevezett

nyestes sinkó; akkor egyszerre háromszögletű francia kalap s fekete palást jó helyébe. *Rettegi* György emlékirataiból tudjuk, hogy az ő ifjúkorában a magyar nők „magyar csizmát viseltek; már most – úgymond – kevesen viselnek azt, hanem német (értsd: francia) *czipellüst* s *strinflét*. Mely-tartót, vagy a mint most hiják *laszli* vagy *maszli*, vagy mi ördög nyakszorítót, tudom mikor senki se viselt, hanem 1733 tájban kezdenek csak igen keskeny nyakszorítókat vagy pántlikácskákat az ifjú leányok és asszonyok viselni, de már most oly széleseköt kötnek a nyakokra, mint az férjfiak nyakravalója. Valami nagy keskenő-forma fekete selyem materiából való *czedelét* is vetnek az úri asszonyok (t. i. a főrendűek) nyakokba, melyet *mantlinak* hívnak, a nemes asszonyok még e félével nem fertéztették meg magokat. *Bóbitát* is tesznek elől az homlokok tetejére, mely akármely szép személynek is dísztelenséget ad. Sokféle encsembens módi vagyon még az asszonyok között, melyeket az ördög sem győzne elszámolni.” *Apor* Péter Metamorphosisaiban megragadó képét adja a gyors átalakulásnak, mely Erdély főuraival letétette a kardot, hogy francia gyíklesőt kössenek derekukra, a hajdú-tánc helyébe léptette a minevétet (menüetté), a magyar bor helyébe adta a champagne-it, a régi tisztos erkölcsök helyébe a fajtalant. Szóval a XVIII. század folyamában minden, ami nemzeti, meghátrált az immár egyetemessé vált francia szellem és divat előtt.

Azon időtől fogva, hogy *Colbert* képessé tette hazáját arra, hogy az egész földkerekséget áruival ellássa: minden divatcikk onnét jött. Ott az irodalmi grand-siècle a XVII. századra, a katonai *Napoleon* korára esik. A kettő közt van a divat nagykora, a XVIII. század. Alkalmazkodik hozzá mindenki. *La Bruyère* utánzója, *Alleaume*, a „Suite des Caractères”-ben így nyilatkozik róla: bármily nevetséges némely divat, még nevetségesebb eltérni attól. S még *Montesquieu* is pártjára áll; „mert – úgymond – ez az én hazám aranybányája”.

Másutt a „módi” csak utánzat, azon mód veszik át termőföldjéről; Franciaországban a társadalommal együtt fejlődik s ennél fogva minden ízében kimagyarázható.

Az 1700-as évek elején *XIV. Lajos* képmutató udvarában egy koros maîtresse, *Maintenon* asszony parancsol. A rikító,

tarka színeket rideg, monoton, sötét színek váltják föl. Madame de Maintenon mintegy vezeklő öltönyt hord, de csak fejére tesz fekete csipkét, fekete ruhát nem mer hordani, mert az agg király gyűlöli a mulandóságra emlékeztető fekete színt, mint a gyász jelvényét. Maga *XIV. Lajos* púderes parókát ölt, mert ez egyenlővé teszi az aggastyánt a fiatallal s enyhíti az arcvo-nások redőit, melyeket élesebben kiemel a természetes hajzat.

Holta után a régensség és *XV. Lajos* kormányával beál-lott a kacérok uralma (*règne des coquettes*). A kor frivolitása kifejezést nyert a nők ruházatán. Rikító színek, könnyű, csillogó csalánszövetek, tömérdek csipke s szalag jött divatba. „Ugyanez az asszony (t. i. Pompadour) – írja *Rettegi* György 1765-ben – egyéb színek felett szerette a meggyzín köntöst, melynek becstületi nemcsak Franciaországban, hanem a bécsi udvarban s következésképpen Magyar- és Erdélyországokban annyira elter-jedett, hogy minden renden lévő iczki-viczki ifjúság nem tartja magát olyan színű köntös nélkül embernek, nem is hívják már meggyzínnek, hanem Pampadur-színnek.” Ugyancsak Pompa-dour találja fel a szépség-flastromot (*les mouches*), mely kiemeli a bőr fehérségét, mire csak Angliában adnak többet, mint Fran-ciaországban. Hold-, nap-, csillag- üstökösalakban vágta ki fekete gummiarabicumos tafotát s azt a halánték, szemek, száj-széle, homlok, orr és ajkak mellé ragasztották. E flastromok mindenikét másképp hívták: „la passionnée” a szem szögében, „la coquette” az ajkaknál, „la galante” az arc közepén lévő. Egy nagyvilági nő (*une femme du grand monde*) hét vagy nyolc ily flastrom nélkül nem jelenhetett meg a salonokban.

A nagy forradalom küszöbén, *Mária Antoinette*-el tetőpont-ját éri el a párisi divat. E korban, *Dufresny* szerint, „a nők csevegő madarak, melyek tollazatukat napjában kétszer-három-szor változtatják”. S ezidőtől fogva szerepel a „toilette du matin” vagy „négligé galant”, a *toilette pour la promenade – pour le spectacle -, pour le souper*”, a „toilette de nuit” stb.

A XVI. század *vertugadin-im* újra feltűnnek. *Vertugadin* szórói-szóra annyi, mint erényörző. Az egykorúak szerint kis nők olyanok benne, mint a kugli; nagytermetűek, mint valami öreg harang. 1724-ből ezt a leírását ismerem: „halcsontgyűrűkkel kifésztett és fölpeckelt vászonharangok, melyeket a nők

szoknyájok alatt viselnek, s melyeknek lábaik mintegy harang-ütői.” Ez tehát a *krinolin*, melyet ily név alatt az 50-es évek végén Eugenia császárné hozott divatba. Nálunk mindkét időszakban nagyon kaptak rajta asszonyaink, csakhogy míg újabbban a krinolin megfért a 60-as években kezdett magyar nő viselettel: addig 1790-ben, mikor beköszöntött a magyar ruha, a vertugadin-t, melyet magyarul *verdigály-nak* hívtak, félredobták. *Gvadányi*, mikor a nemes magyar dámákhoz szól, nagy megnyugvással emeli ki, hogy:

Egyikének sincsen peckes verdigálya,

A verdigályt kétoldalt dudorokkal díszítették. Ez franciául *bouffant*, magyarán *pufándli*; mert nálunk éppúgy ismerték, mint Parisban. Mátyási József, mikor gúny tárgyává teszi a nálunk is széltére elterjedt francia módit, így versel róla:

Még a gomb is olasz vagy franc' a ruháján,

Csak mantli, pantófli, pufándli, vanádli.

S az ördög tudná még a többit mi nádli.

Érdekes lesz megemlítenem, hogy az írók legnagyobb ellensége is erről a ruhadarabról vette nevét. „A buffán magyarul: dagály” – írja Csokonai. Innen ered a már Pázmánynál is előforduló „dagály” szó, mely eszerint eredetileg fölösleges, fel-fújt cafrangot, üres cikornyát jelent.

E múlt századi *tourneure*-nek, melyet Watteau talált föl, méltó párja a *trompeuse*. Miután francia földön támadt, eleve tudhatjuk, hogy hozzánk is eljutott. Csokonai megénekelte:

„óh miket láttam én, óh miket csudáltam,

Kivált a trompözbe ha lekukucsáltam.”

S magyarázatul ezt veti utána: „Ez a trompöz, franciául *trompeuse*, magyarul *csali ruha*, olyan patyolatdomb, amelyet kebleikre az olyan dámák tesznek, akiknek nincs ott mit mutatni. Azt tartom, helyesen! De idővel olyan fiatal és ép grátiák is felrakták, akiknek van mit mutatni: már ez nem szinte oly helyesen.”

Ezzel a divat az esztelen szertelenségbe csapott át. Érthetjük, hogy erős visszahatást támaszt; érthetjük, hogy *Rousseau* miért fakadt ki ellene, s miért mondja: adjatok egy jóízű leánynak egy kevés szalagot, virágot, *mousseline*-t, – csipke,

gyémánt nélkül: s százszorosa kecsesebb (charmante) köntöst állít ki magának, mintha Duchapt minden brillantját rakná magára.”

A francia divat mindamellett, minden túlzásaival együtt, ment a maga útján, s vele együtt ment az egész világ. S amint a franciák voltak Európa marchand-de-modes-jai: táncmesterei is ők voltak. A táncok csaknem kivétel nélkül népies eredetűek, s nemzetiek, melyek azonban csak akkor léptek ki szűk körükből, akkor lettek a nagy világéi, ha a francia hozta divatba.

A versaillesi udvari bálók mintegy veteményes kertjei, plántaiskolái voltak újabb és újabb táncnemeknek. Még XIV. Lajos korában viszik be az udvar körébe a *menuette-ei*, e poitou-i néptáncot, mely az udvari bálókön egész 1789-ig állandó vendég volt. Ez a merő komplementekből álló kecses tánc olyan, mint a vándorpatkány: gyorsan terjed, s ahol egyszer meghonosul, kiszorít minden honi patkányt, minden nemzeti társas táncot. Erdélyben addig a hajdú-tánc, a lapockás, egeres (vagyis cicázó), gyertyás és süveges tánc járta. „A *minevét*-nek híre-helye sem volt – írja Apor Péter – ha éléhoztad volna, talám más azt tudta volna, hogy azt kérded: *ma mit ett?*” A menüetté tehát 1736-ban már Erdélybe is eljutott, hol még 1836-ban is tartotta magát, amint Kovács Samu, 1889-ben megjelent Visszaemlékezéseiből látjuk.

A *cotillon* eredetileg szintén néptánc. Jelentésére nézve annyi, mint alsószoknya, a breton menyecskek bokorugró szoknyája. Nevét onnan vette, hogy mikor járták, ezt danolták:

Ma commère, quand je danse.

Mon cotillon va-t-il bien?

(Komámasszony, ha táncolok, jól áll-e a szoknyám?) A forradalom hozta be a feszes, méltóságos, ünnepélyes menüetté helyett a *quadrille*-t, melyet akkor contre-danse-nak, magyarul *kontratánc*-nak neveztek. Ez voltaképp, mint neve is mutatja, angol paraszttánc (country-dance), s elfajulása újabb időben a cancan, melyet a quadrille formájában s zenéjére táncolnak.

Nagy ünnepélyeken néha-néha előfordult a *polonaise*, mely igen régi legyei néptánc. Jellemzi a rezgő séta, a forgatás és a nócseré, mely a lengyelség izgékony, szeszélyes, csapodár

természetét fejezi ki. Nálunk jól ismerték már a XVII. században *lengyel változó* név alatt. Aztán feledésbe merült, s csak mikor a múlt században az Oginsky herceg polonaise-mutatóványaitól elbűvölt francia udvar újra felkapta, akkor kezdett nálunk is újra divatba jönni.

A *walzer* igen régi tiroli és schwarzwaldi néptánc. Az egyház mindenkor üldözte, mert e körtánc – úgymond egy rendelet – oly gyűrű, melynek közepén a sátán áll, ki azért szerzé ezt a táncot, hogy az ifjak egymást felhevültén, egymáshoz tapadva látván, egymás iránt vágyra gyűladjanak. Annyi bizonyos, hogy e táncban simulnak legszorosabban egymáshoz a párok, – mondhatni amalgamizálódnak.

Nálunk *voltzeris* név alatt terjedt el, de nem a németek, hanem a francia Trénis révén, kinek walzer-táncáról megjegyezték, hogy az oly simán megy, mint az olaj a csiszolt márványon.

A *galoppade*, magyarul *kalupáta*, ma *galopp*, – a régenség örjögéseihez tartozik. Ez már nem néptánc. Feltalálója ugyanaz, ki a tánc történetében arról lett nevezetessé, hogy palais-royali orgiáiban divatba hozta azt a menuette-et, melyben a párok idomait még a bibliai fügefalevél sem takarta. - Not to be spoken of.

Ha e táncokat egyenként és együttesen tekintjük: szemünkbe ötlük az a vonásuk, mely kiválóan jellemzi a francia szellemet.

A franciák közhatalmi és művelődési viláгурalmának koráig ugyanis a nemzeti táncok jobbára olyanok, melyekben csak *egy pár* szerepelt, vagy néha csak *egyén*.

Minél barbárabb valamely nép, tánca annál inkább elszigetelt, magános. A néger árnyékával táncol, az abessziniai egyedül járja a calandá-t, s a török méltóságán alólinak tartja, hogy ugrádozzék, mint a bolond; ott csak a rabnő táncol, ott a bajaderek magántánca járja. Ismeretes a Lloyd-hajón táncraperdült párokat szemlélő mohamedán atyafinak ama mondása: „nem végeztethetnék el ezt a munkát rabszolgáikkal?”

Nálunk a *palotásban* nők is résztvettek. Komoly, méltóságos táncukat így írta le Csokonai:

Csak a magyar tánc az, mely bír oly érdemmel,
Hogy legjobban egyez a szűz szeméremmel.

De már a *verbunkost* csakis a férfi lejtette, délceg testtartással, lassú lépésekben. S Csokonai ezt a magántáncot tartotta a legmagyarabb s legszebb táncnak:

Csak a magyar tánc az, mely sohasem jára
A jó egészségnek semmi ártalmára.
Mivel mérsékelve mozgatván bennünket,
Frissíti elménket, testünket, vérünket.

Már a *kufercest*, mely szakasztott párja a mai souper-csárdásnak, s melyben egy „anglus” Bécsben háromszáz figurát számlált meg, ugyancsak Csokonai „szapora, rendetlen, hiú tót táncnak” nevezi.

A legérzékibb néptáncokat, u. m. a spanyol *fandangót*, gitarré-kísérethez egyetlenegy nő, a nápolyi *tarantellát* több egymásba kapaszkodó nő járja. A kisoroszok nemzeti táncában, a *kazacsában*, szintén csak egyetlenegy pár vesz részt.

A franciák ízlését ilyen solo-táncok nem elégíthették ki. S csakugyan azt látjuk, hogy polgárosodásuk, mint mindenben, úgy a táncban is közelebb hozta egymáshoz az embereket, társaságba vegyíté, megteremtven, illetőleg mindenfelé, félvad népek közé is elterjesztvén a *társastáncokat*. Tán semmi sem mutatja meggyőzőbben a franciák átható befolyását az emberiség művelődésére, mint éppen ez a magábanvéve csekélynek látszó tény. Mert hogy kevésbé civilizált népek közé is bevigyék társastáncaikat, az annyival nagyobb föladat volt, mert előbb le kellett rombolniok azt az egyházi felfogásra támaszkodó idegenkedést, mellyel a kontinensen általában a táncmulatságokat tekintették.¹ Előbb rehabilitálniuk kellett magát a táncot, mint a művelt életviszonyok egyik fontos tényezőjét. A francia irodalom hosszú előkészítő munkájára volt szükség, hogy a bálók ilyen felfogása általánossá váljék. Még 1764-ben Rettegi György így ítélte meg a táncmulatságokat: „*Bál* nevű vendégség – úgymond –, melyben éppen annyi istenes dolog megyén végbe, mint régen a Báál-isten tiszteletiben.” „Efféléket hozá-

¹ Így pl. a kecskeméti ref. egyház jegyzőkönyvében ezt a bejegyzést találjuk: „1757 die 17 Januarii. Különös regula a táncrul. 1. A közöttünk darab időtül fogva eláradott muzsika és tánc, mind lakodalmi alkalmatossággal, mind pedig más akármely vendégségekben, tellyességgel tilalmaztatik; és ha kik tapasztaltatnak, az ekklézsiai fenytéket semmiképen el nem kerülík, stb.

nak be az urak Erdélybe! Igazán nevezték bálnak, mert a Báál-istennek áldoznak benne.” S még ezután vagy százesztendeig tartja magát az a nézet, hogy a bálók nem férnek meg a tiszta erkölccsel. *Sárospatakon* például csak 1840-ben engedték meg, Fáy Ferenc algondnok kezdeményezésére, hogy a juristák, vagy amint a „Honművész” írja, a törvényhallgatók nyilvános bált rendezzenek. Patakon 1840 febr. 1-én tartották az első jogászbált, „nemzeti tánccal” kezdték, magyar ruhában, – Bunkó bandája húzta.

A francia szellem elterjedésének nagy emeltyűje, hogy az előadásunk alapjául fölvetett XVIII. században nincsen nemzeti vagy faji féltékenység, mely útját állana. Még háború alatt sem jelentkezik nemzeti fajgyűlölet nép és nép között; mert azon kor háborúi nem a nemzetek, hanem a kabinetek vállalatai, melyek sikeréért éppen ezért jobban érdeklődnek a kabinetek szűk koteriái, mint a nemzetek nagytömege.

Saját vezéreik, *Belle-Isle* és *Grammont* vereségeit játszi kedvteléssel kürtöli az utcai Múzsza. Ellenben *II. Frigyes* ellen még Rosbach után vagy *Pitt* ellen még a gyarmatok elvesztése után sincs semmi keserűség Parisban. Sőt a chansonok hőseivé avattatnak. S mikor a francia diplomácia *II. Katalin* ellen fordul, ugyanakkor *Voltaire* védelmére kél. Szóval az udvar s a hivatalos világ gúny tárgya azon nemzet előtt, mely érzi, hogy tényleg és a világ szemében nagyobb társadalmilag, mint kormánya által, mely nemzetközileg repraesentálná.

Az orosz egyenesen művelődése megindítójának nézi a franciát, éppúgy, mint a magyar. Spanyolország, Nápoly, Párma, a Bourbon-házból származó uralkodóinál fogva, örömet tekint magát Franciaország kiegészítő része gyanánt, hogy reá is essék egy sugár a gloire ama fényes napjából. A német sem gyűlöli a rajnántúli testvért. Tudja, hogy e nemzet német területen maradandóan nem hódít s e részben jobban tart a kebelén táplált kígyóktól, Ausztria vagy Poroszországtól.

Egyedül az angol tartózkodik lehetőleg a franciás műveltségtől. Kizáró, rideg patriotizmusa, insuláris helyzete, magának élő népet teremtett belőle s meg tudott állni a maga lábán. Így esett, hogy akkor, midőn a francián kívül nincs más eredeti, magából a társadalomból nőtt irodalom Európában: Anglia egy

Swift, egy *Addison*, egy *De Foë*, *Johnson* és *Goldsmith* műveit mutathatta föl.

De azért az angolok sem vonhatták ki magukat a francia befolyás alól, oly korban, midőn egész Európa egy nagy családnak látszék. A fejedelmek összeházasodva. A nemzetek zömét alkotó alsóbb néposztályok nem tettek számot s a kivált-ságolt osztályokból valók merőben világpolgárok (citoyens du monde), mert elsősorban kasztjuknak tagjai s nem nemzetüké. A magyar nemes és a francia nemes közelebb állott egymáshoz, mint a magyar nemes és a magyar paraszt.

Egész sereg idegen nemes ember vágyai netovábbját érte el, hogy apródul vagy katonául szolgálhat Franciaországban. Ott van *Bercsényi*, *Eszterházy*, *Ráttky*, *Pollerecsky*; magyar nemesek s francia ezredtulajdonosok.

Viszont* nincs az a francia, ki szívesen látott katonatiszt ne lenne idegen államok hadseregében. *La Fayette* az Egyesült-Államokban szolgál, *Dumouriez*, *Choisy*, *Viomesnil* a lengyeleknél, *Saint-Germain* meg *Kleber* Ausztriában, *Comte de Damas*, *Duc de Richelieu*, *Langeron* Oroszországban, *Bonneval* s a magyar eredetű báró *Tott* francia tábornok Törökországban s egész csapat a porosz királynál, Perzsia és Indiák fejedelméinél.

A francia írók, művészek, tudósok, szakácsok, komornak, kertészek, nevelők és bonne-ok hazája széles e világ. A határok mintha csak pusztán földrajzi fogalmakká váltak volna, melyeket egyedül a kormányok respektálnak.

Mert a francia nyelv a XVIII. században azzá lett minden tehetségre nézve, ami a korán arab nyelve, minden igazhívő mohamedánusra. Ezt beszéli minden művelt ember, mert csak ezzel boldogulhat, mint citoyen du monde. Szent-Ágoston alatt Róma az Isten városa, most Paris az emberiség városa.¹ A pol-

¹ Hume, önéletrajzában (1776) így ír róla: „Csupa gyönyörűség Parisban élni, mert sehol a világon nincs város, mely annyira bővölködnék fogékony, tudós és finom társaságban, mint ez. Egy időben azon jártattam az eszemet, hogy egész életemre oda megyek lakni.” S ez a felfogás még Eötvös-nél is visszhangzik a Karthausiban: „Ki nem álmodott – úgymond – Parisról gyermek korában?! ki előtt nem emelkedett egy nap reményként e város, mely, mint a szív, egész népének egész életét zárja magába s melyhez minden csepp vér egész erővel todul, mintha dobogni akarna körében? kinek lelét nem tölti vágy, ha csodáiról hall s nagy tetteiről vagy bájoló romlottságáról?”

gárosodás egészen kosmopolita s szükséges volt, hogy kosmopolita legyen, másképp sohasem lehetett volna a világ urává.

Az általános emberi, az, ami minden emberrel közös, amely nincs nemzethez kötve, melynek törvénye törvény a timbuktuai négerre és a salonfira egyaránt, ami mindnyájunk tulajdona, – ím ennek a kinyilatkoztatója a francia szellem; és saját rokonszenves egyéniségével feldolgozva, ezt a szellemet adta vissza a világnak, művészi formában. Lényegében társas, tehát társadalmi szellem, mely minden viszonyok közé alkalmas, mert minden emberi viszonyoknak mintegy kivonatja. S ami fő: az embert mindenkor embernek tekinti; türelem és felvilágosodás a jelszavai.

A francia humanizmus, minden mellékes körülmény számbavétele nélkül, az ember egyéni értékén kívül, semmi egyébre nem tekint. Amint *Bessenyei* írja, ki voltaképp nem egyéb, mint magyarul író és verselő Voltaire:

Cifra, üres hangon ne verselj, ne beszélj,
Az embert fedezd fel s erkölcséről ítélj.

Dőre beszéd, hogy a francia szellem uralma azonos lett volna az erkölcstelenség uralmával. Nincs civilizáció, mely az aljasabb szenvedélyek segédkezését nélkülözhetné. Ez az alom, hogy ne mondjuk: trágya, melynek rothadása múlhatatlan előfeltétele az új tenyészetnek.

Csak egyfajta példát hozok fel. A szerencsejátékok, az aljas szenvedély e kinövései, nyelvünkben megőrizték a legerősebb idegen befolyások nyomait.

Olaszországból jött a *carta*, vagyis *kártya*, a *lotto*, a *tombola*, a szerencse kereke s a kockajátékok minden neme. A *tarokk-nak* (tarocco) Velence és Milano a hazája, műszavai: a skíz (schiso), pagát (bagatt vagy bagattella), gavar (caval vagy cavallo), ultimo, skart (scarto, a latin ex-cartare), egytől-egyig olaszok, éppúgy, mint a *birbics* (biribisso), a *resztó* (a. m. maradok, resto) s maga a hatalmas *tromf* (trionfo), mely voltaképp diadalkiáltása a szenvedélyes kártyás olaszoknak.

Jött a francia befolyás s nálunk is lábrakapott a házard-játékok minden neme. Az adut (à tout) és az ász (as) versenyre kelt a tromffal. Bejött a *billard*, az *à la guerre*, a *carambole*; továbbá a *francia kártya*: a *trèfle*, *coeur*, *carreau*,

pique s egész csoport műszó: partie, talon, betli (bête), hon-neurs; banque, banquier; préférence, écarté, à Γ hombre, piquet, kujon (coïon), fc maga a *máriás*, melynek eredeténél nehogy Máriára gondoljunk, mert az egyenesen a francia „le mariage”, másképp *Jeu de la Guimbarde*”.

S tán a német nem gazdagított bennünket e téren semmivel? Nincs-e nyelvünkben a *ferbli*-től le a gyermekek *Kopf* oder *Schrift* játékáig tömérdek nyoma a németiség ilyenén befolyásának?

Romániában a nyilvános és rejtett romlottság szolgálatában csaknem kizárólag magyar elemek állanak; de azért lehet-e mondani, hogy mi oda csupán csak romlást küldünk, szabad-e elfelejteni, hogy a romlottság mellett magyar tudósok, művészek, mesteremberek egész raja dolgozik a román polgárosodás épületén?

Azt is az unalomig gyakran olvashattuk, hogy utoljára is a demoralizáció szorítá le Franciaországot azon helyről, melyet annyi dicsőséggel foglalt el. Ez azonban vagy elfogult vagy, ami több annál, hazug állítás. Minden civilizáció, miképp minden szervezet, önmagában hordja halála csíráját.

Midőn *II. Katalin* 1765-ben *Le Prince*-t fölhívja, hogy orosz typosokat fessen természet után: a hazatérő új dolgokkal, egy új világ föltárásával lepi meg a párisi Salont. Ez az első nyilvánulása a specialis nemzetinek, a francia universalizmussal szemben.

Ezzel egyidejűleg a poroszországi francia kultúra, azon ellentéttnél fogva, melyben a nemzetivel szemben állott, első ébresztője lesz a német irodalom nagy korának. Miképp nálunk *II. József* erőszakos germanizálása ébreszti az immár elandolodott magyarságot nemzeti öntudatára.

S jönnek egyfelől a *Lessingek*, *Klopstockok*, *Schillerek*, *Wielandok*, *Goethék*; másfelől a *Gvadányiak*, a népies iskola, majd a *Kisfaludyak*. *Ányos Pál*, ki maga is a francia irodalom emlőin nőtt fel, mialatt élesen támadja az idegen módit, egyszersmind lándzsát tör a nemzetinek jogosultsága mellett:

Nem kedveli az erkölcs szagos keszkenőket.
Pipes ruházatot, nyakakon kendőket:
Fátyol, nagy ezüst gomb, párducok bőrével,
Jobban öszveillik magyarok szívével.

Politikai téren a napóleoni háborúk lesznek leghatalmasabb rugói, veteményes kertjei a nemzetiség eszméjének, mely terjed, mint az avarba kapott *tűz*.

A francia forradalom demokratikus eszméi a tömeg felszabadítására törekedvén, új, egészen nemzeti elemeket állítanak a közélet piacára. Rövid időn a népies kap lábra világszerte, kapcsolatban a nemzetiség eszméjével. A nemzeti elkülönzés, más szóval a kiválás a világpolgári egyetemes népcsaládból, diadalmaskodik az universalizmuson; immár ez a vezérgondolata Európa valamennyi népének.

A világ – tisztelt társaság – iskolába járt Rómához, majd az olasz renaissance-hoz; ezeket váltotta *fel* a francia iskola. Jó tanító volt mindenik, – mert tanítványai nyakára nőttek. Mikor valamely civilizáció odáig emeli környezetét, hogy az megállhat a maga lábán: akkor már megtette kötelességét és akkor ütött órája, – az önállóságra képesített tanítványnak nincs többé szüksége mestere vezető kezére.

A francia nemzet annyira iskolázta már a világot, hogy annak részei saját erejükön, saját egyéniségüket követve fejlődhetnek tovább. Ha a gyermek nagykorúvá lesz, a maga fejével akar gondolkodni, s emancipálja magát tanítójától.

Ez és nem a németek nagy katonai győzelmei szegték szárnyát a francia szellem világhuralmának.

Es itt, mielőtt tovább mennék, nem fojthatok el egy megjegyzést. Mivel egész nemzeti életünket a politika abszorbeálja, a magyar ember hozzászokott, hogy a közviszonyokat kizárólag a politika szemüvegén át nézze. Mondhatni egész népünknek egy vagy más irányban elfogult, egyoldalú pártszellemét jellemzi az öreg Kászonyi példája, ki állítólag, soha életében nem ült hajóra, mert azon is van *kormány*. Próbáljuk meg ezúttal kibontakozni ez egyoldalúságból. Társadalmi dolgokról szólván, próbáljuk meg azokat a *társadalom*, s ne a politika szempontjából ítélni *meg*; mert az az igazi tárgyilagosság, mely minden tárgyat a saját, s nem egy idegen tárgy fogalomköre s törvényei szerint ítél meg.

Németország politikai túlsúlya ezidőszert elvitázhatlan tény. De a Sedan óta eltelt közel húsz esztendő, társadalmi téren világosan kimutatta ez uralom sivárságát. Franciaország

hegemóniája alatt – nem az anyagiakat, hanem az ember nemesebb, pénzzel megfizethetetlen javait tekintve – soha nem volt példa ilyen meddő hús esztendőre.

Mert Franciaország, mialatt önmagát szerencsétlenné tette; úgy tett, mint ama mesebeli pelikán, az önfeláldozás halhatatlan symboluma: szíve vérével táplálta gyermekeit, az emberiséget.

Mialatt saját abszolút kormánya elnyomta a francia nemzetet, az a nemzet annál erősebben viaskodott a szabadság, türelem és felvilágosodás nagy eszméi mellett, melyeket az egész világgal közölt, hogy a maga képére nevelje az egész emberiséget.

Németországban, mialatt a nemzet ugyanoly politikai viszonyok súlyát hordozza: az állambölcselek s a gondolkodók minden osztálya arra akar mindnyájunkat tanítani, hogy ez az eszményi állapot, melytől elválaszthatlan az emberiség üdve. Vagyis szándékosan összezavarják a politikai szükségességet, mely például minket kétségtelenül a németekre utal, – a társadalom igaz érdekeivel. Az államot azonosítják a társadalommal.

Ez a meddő szellem, ez a retrográd irány, a vér és vas politikája, a születésen alapuló merev, jóformán kasztszerű rendiség, mely minden egyes alattvalónak pontosan megszabja a maga helyét az állami és a társadalmi hierarchiában, párosulva a németiség száraz, művészi érzék híjával lévő s egyoldalú jellemével, – ez okozza, hogy Németország oly roppant politikai fölény mellett is, nem tud hódítani, s társadalmi befolyása alig-alig lépi át birodalma határait.

Paradoxonnak látszik, pedig nagy igazság, hogy a kard diadalai könnyű munkák a művelődés diadalaihoz képest. Megvernünk egy nemzetet, kicsi dolog, gyakran ismétlődik; de meghódítani az egész emberi nemet, eddig csak egy nemzetnek sikerült, s ez a francia.

Ott az egész társadalom, mintha egy szent örület rabja lett volna, az egész föld kerekége pártfogójának, mesterének, barátjának tekinté magát, s meg tudta nyerni az egész emberiséget, – határtalan emberszeretetével. Vagyis szívével vitte végbe e nagy munkát, melyet másképp nem is lehet végre-

hajtani. Mert az emberiség olyan, mint a szép asszony: hogy uralkodhassunk rajta, meg kell nyernünk, hogy megnyerjük, tetszeni kell neki, s hogy tessünk neki, szeretetreméltónak kell lennünk.

Ez a jelentősége a francia társadalom amaz érzelmi vonásainak, melyeket most a németek nyomán divatba jött gúny tárgyává tenni.

S vájjon Franciaország csakugyan megbukott volna-e már teljesen, azért, mert politikailag tényleg már alig számít?

Én ezt nem tudom elhinni. Én nyitott szemekkel nézve a világba, úgy látom, hogy Franciaország most is uralkodik a társadalomban.

Ha körülnézek e díszes társaságon, melyben egy nagy vármegye intelligenciája gyűlt össze, azt látom, hogy a jelenlevőknek kalapjoktól csizmájok, illetőleg cipőjük sarkáig minden ruhadarabja francia ízlésű. S ha magamon nézek végig, egyszerű fekete ruhámban a francia nemzet nagyságának dicső emlékjelét pillantom meg. Ez a salonkabát a francia forradalom vívmánya: jelképes kifejezője minden ember vagy minden polgár egyenlőségének. Ugyanaz a szellem, mely levettette a grand seigneur-ökkel a skarlát, gránát, nyusztal ékes díszruhákat, melyek korlátot vontak ember és ember közé: egyszersmind díszruhává emelte a polgáriás, sima fekete kabátot vagy frakkot, melyet azóta különbség nélkül egyaránt hord a kellner és az országok fejedelme.

De nemcsak a ruha szabása emlékeztet franciákra e teremben, hanem francia itt az a magatartás, az a modor, azok a szokások, melyek e kört mívelt társasággá teszik s megkülönböztetik a barbártól.

S maga ez a felolvasás is, melyre összeültünk, egymás mellé szegények és gazdagok; nemesek és nem nemesek; katolikusok, protestánsok, zsidók és görögök; magyarok és nem magyarok; – tisztán a francia társasélet hajtása, mely egyedül az *embert* nézi, s nem a rangját, nem a vallását, nem a nemzetiségét. A Zemplén-megyei Orvos-Gyógyyszerész Egylet ismeretterjesztő estélyen tartott felolvasás. Budapest, 1889. 34. 1.

2. Lakodalmak a XVII. században.

- Kiadatlan értekezés. -

A XVII. századig, egymástól élesen elkülönzött három időszakot látok a magyar nők történetében.

Az első, melyről nyelvünk a tanúbizonyság, az a kor, midőn még *leányvásáron*¹ kél el az *eladó leány*; megveszi a vevő-legény, vagyis *vőlegény*, a vevő-fél, vagyis *vőfély* közvetítésével. *Meghagyatott*-nak nevezik az el nem vett, a férjhez nem ment leányt.

E pogány állapotokat váltja fel a középkor, melynek kezdetén a nő helyzete még világszerte igen alacsony. Mert a kor eszménye a *szent*, az pedig coelebs (nőtlen); szentségének éppen az az alapja, hogy minden testiséget – bibliai szóval élvén – megöldököl magában. A szent atyák felhasználták ékesszólásuk minden eszközét annak kimutatására, mennyire elvetemültek azok, kiknek ingere oly ritkává teszi a nőtlenséget. Aranyszájú Szent János csak saját korának visszhangja, midőn azt állítja, hogy „a nő szükséges rossz, természetes kísértés, óhajtott szerencsétlenség, házi veszedelem és gyilkos igéző”.

A keresztes háborúk idején, Szűz Mária tisztelete nagy fordulatot idéz elő a nők helyzetében. Az anyaság és az anya szeretete gyermeke iránt a Boldogasszony és Jézus Krisztus személyében eszményített. Új jellemtypus támadt; a csodálatnak egy ideális női alakja lőn felállítva, kinek révén a nő először emelkedett az őt megillető helyre. Többé nem rabszolgája vagy játékeszköze a férfinak, s nem marad tovább pusztán csak az érzékiség fogalomkörében. Új sphaerába lép; a világ meglátja, s hódolattal veszi körül a női méltóságnak erkölcsi vonzerejét és szépségét, mely viszont, erős hatással van az erkölcsök szelídítésére s az ízlés finomítására.

Ez az eszmény a renaissance és a reformatio által erősen módosítva jelenik meg a XVII. században.

A renaissance hatását nálunk csak a legfelsőbb körökben látjuk. A mívelt olasz világ szemében a férfias szellemű amazon a mintaszerű nő; ilyen tulajdonaiért csodálják Girolamo Riario özvegyét, ki hadsereget tart és vezet, s diplomatizál úgy, hogy

¹ A karancsalji palócoknál „leányvevés” (másképp „kendőlakás”) a neve. Földrajzi Közlemények. XIX. 241.

egy Machiavellinek az eszén is túl jár. Hősies személyét bukásában is nagyra tartják, s akkor nyeri megtisztelő nevét, akkor mondják róla, hogy „prima donna d'Italia”. Nálunk ily élesen kifejlett individualitású alakok: Széchy Mária és Zrínyi Ilona, úgyszintén Rákóczi Erzsébet, – társai közt a legkevésbé ismert, kinek jellemrajzát személyes ismerőse, Timon, a történetíró e pár szóval adja: „faemina sterilis et Dianae studiis nimirum addicta”.

Gyakoribb jelenség a biblicus, kegyes Márta, mint aminő Lorántffy Zsuzsanna, Apafi Györgyné, Petki Borbála stb. Ezek kegyes szívű matróknak, s kifejezői a protestantizmus szellemének, mely főként a hitestársi viszonyt, a szent házasságot emelte tisztelete oltárára.

A bibliára támaszkodó protestáns felfogás szerint a szent házasságban a férfi és nő egyenlő. Becsüljék meg egymást; mert a férfi porból, a nő a férfi oldalbordájából vétetett s „ezért teremtett nemesebb materiából az asszonyi-állat, hogy a férfi meg ne vetné az asszonyi állatot.”¹

Egy harmadik typus mindezeknél átalánosabb, egészen magyar jellegű; hazai belső viszonyok terméke. Nem oly kifejezett typus, mint a lovagok hódolatától környezett gyöngéd nő, mint a renaissance heroinája, mint a reformatio ájtatos jó lelkei. Nevezhetnők a magyar gazdasszony ősi példányának, ki ama fejlődési fokok mindenikéből megtart valamit, de egyikben sem szertelen; patriarchális viszonyok közt felnőtt, abba illő s abban szerepét betöltő nő, csekély elméleti ismerettel, sok babonával, ki alárendeli magát férje akaratának s bár a szertartások módját alig ismeri, mégis merő conventiók rabja.

A XVII. század nővilágában ez a fajta a legkevésbé érdekes, de ez a legáltalánosabb s így, ha történész szól XVII. századi magyar nőkről, ezt és nem a kivételes típusokat kell bemutatnia, mert így hozza magával az igazság.

Értekezésemben a hajdankort próbálom megeleveníteni, vagyis jelenvalóvá kívánom tenni a múltat, merthogy valamiről ítéletet hozhassunk, jelen kell annak lenni. (Mintegy *látnánk* kell a rég elpusztult világot, benne mozgó embereivel.)

Meg akarom mutatni, hogy ama rég elpusztult világban is a szokások általában nemzetközi jellegűek s fel akarom tüntetni,

¹ Ker. Préd. 252.

hogy a legtöbb szokás, csekély változással máig megvan; csak-hogy, ami hajdan a legfelsőbb körökben dívott, ma már csak a köznép közt járja; az őrizte meg mai napiglan.

Előadásom tehát szorosán módszertani: azt óhajtom bemutatni, miképp bánjunk a művelődéstörténeti zilált, összefüggéstelen adatokkal, hogy belőlük tanulságot meríthessünk.

Társas életünk akkori fejletlenségét semmi sem bizonyítja annyira, mint a házasságok története. Felsőbb körökben ridegen érvényesül a faj- és vagyonfenntartás és szaporítás elve. Az egyéniség minden jogát megsemmisíti a függő viszony, melyben a házasulandók szüleikkel szemben vannak. Szepesmegyében még érvényben van a drákói törvény, mely szerint az apa, anya vagy gyám tanácsa ellenére s beleegyezésök nélkül házasodó vagy férjhez menő gyermekek elvesztik örökségüket.¹

Rendszerint a szülők, néha-néha az idősebb atyafiak, a család bölcsei hozzájárulásával határoztak gyermekeik jövője felől. S ez ellen nem volt fellebbezés. Csáky Ferencet 1651-ben börtönbe vettette atyja amiatt, mert nem akarta elvenni a neki szánt Homonnai kisasszonyt. Sőt arra is van példa, hogy egy nyolcesztendő úrleányt „eladtak” egy tizennyolcesztendő úrnak,² mert a szülők úgy találták, hogy együvé valók születésük-nél és vagyoni állapotuknál fogva.

„Mikor valamely ifjú legény – írja Apor Péter – meg akart házasodni, elsőbben az leánynak az apját anyját megjártatták alattomban, hogy van-e kedvek leányokot azon ifjú legénynek adni vagy nincsen; ha volt kedvek, napot tettek, hogy mely nap menjen az ifjú legény leányt nézni. Az rendelt napra az ifjú legény mentől tisztességesebben lehetett, elment.”

Csatlakozzunk egy ily leánynéző ifjúhoz, a derék Bethlen Miklóshoz, ki boldogabb társainál annyiban, hogy atyja és mostohaanyja hosszabb kötélre bocsátotta, mert két nő közül engedtek neki szabad választást. Maga Bethlen Miklós csak annyit kívánt, hogy a jelöltek kisasszonyok legyenek; mert – úgymond – „eltökéltem volt elmémben azt, hogy... özvegy asszonyt, ha nem tudom, micsodás lészen is, de soha nem veszek, hanem leányt.”

¹ Jus municipale Saxonum scepusiensium. Cap. 15.

² Deák: Wesselényi Anna életrajza és levelezése. 7. és 149. l.

Bethlen Miklós tudja mi a regula, s azért nem egyedül, hanem házuk egy régi jó barátjával indul háztűznézőbe Béli Pál és Kun István leányaihoz. Abban az időben ugyanis a lányos háznál nagy sértésnek vették, ha egy idegen fiatalember egyedül ment *kisasszony-látásra*; mert ezt arra magyarázták, hogy a szülék hátamegett akar a leánynak udvarolni. Márpedig sententia számba ment, hogy „az mely leányt az atyja, avagy anyja híre nélkül adnak el, nem szent házasság”.¹

Házasulandó fiatalemberünk útközben megtudta, hogy a Béli kisasszonyt „nem az atyja és anyja neveli”, hanem egy nőrokona. Emiatt feléje se néz, hanem irányt változtatva, Kun Istvánnak erősen *kommendált* leányát keresi föl. A lányos háznál jószívvel is látják, s menten bevonják az ivó-compániába, „mint-hogy gonosz szokás, hogy a leánynézőt, ha lehet, megrészegeítsék”.

A szapora kancsójáratatás azonban nem aggasztá az óvatos ifjút, ki, hogy le ne vegye a lábáról az ital, azt mondta, hogy „adjanak egy palack savanyúvizet az inasom kezibe, hogy az én boromat az én szokásom szerint azzal elegyítse. Szemem előtt adtak, de... (savanyúvíz helyett) szász bort, olyant, mint a savanyúvíz színére nézve és hasonló üvegbe tették, a savanyúvizes palacknak helyébe a jeges vízbe; az inas sem tudta, nemhogy én. Gyógyi bort ittunk, de ők, hogy már savanyúvízzel bőven elegyítem, köszönetni kezdek nagy fenny en. Mondok magamban: ezek engem a borral akarnak kitanulni, de bizony megcsalják magukat, én iszom ki őket bezzeg úgy.”

Természetesen ellenkezőleg történt. A fiatalember csak nem foghatott ki vén rókákon!

„Természetem és szokásom szerint gyakran menvén ki - így folytatja - tekintem, hát oly részeg vagyok, hogy az embernek az orra is kettőnek látszik. Hihető, hogy Venus asszony innyaadó inaskája, Cupido is töltötte. No én ki nem menék asztalhoz többször, hanem csak lefeküvéim, de haragudtam; noha azt a fortélyt akkor nem tudtam, hanem csak a sok, noha elegyes bornak tulajdonítottam.”

„Másnap engemet ebédre marasztanak, de rosszul lévén a tegnapi bortól, keveset ettem és csak savanyú vizet ittam.” Rosszulléte azonban bizonyára nem menté föl a leánynézőket

¹ Magyar leveles tár. II. 301.

megillető *próba* alól, mely abból állott, hogy az elébe adott főtt tojást *három szégyen nélkül* kellett megennie. Először ugyanis „azt kellett megtudni, híg-e vagy kemény? mert ha az híg tojást kemény gyanánt, vagy az keményt híg gyanánt bontotta fel, első szégyen volt; másodszer: mikor megsózta s felkeverte s valami kifolyt a tojásból, második szégyen volt; harmadszor: mikor ette, úgy keverte fel, hogy mikor az kenyérral mártogatta, semmi róla le nem hullott és az tyúktójáshoz is annyi kenyeret metéllett, hogy megérte vele, s meg is ette az tyúktójást véle, másként harmadik szégyen volt.”¹

Emberünk ezt a tisztjét, hisszük, hogy emberül elvégezvén, ebéd után elindult a másik lányos házhoz, Vargyas felé. „Teleknél – úgymond – találám elől Dániel Pétert, tisztességes szép készülettel; kérdem, hogy hova szándékozik? monda: Basa és Kun István úrhoz. Gondolat ütközék elmémbe, talán ő is leánynéző; úgy is volt és mivel én semmi szót nem adtam a lányos házhoz, hátha elüti a kezemről? azonban hátha a vargyasi nékem nem fog tetszeni, osztán sem egyik, sem másik nem leszén. Én hirtelen mindjárt csak resolválám magamat és egy jeles tréfás, jó iható prókátortól *kezem beadásával* visszaizenék, hogy a leányt én elveszem. Én osztán a másíknak látására sem menék Vargyasra.”²

Ebben az előadásban sok a tanulság. íme egy ifjú, ki a neki kommandált leányt akkor látja először életében, mikor háztűznézőbe megy hozzá. S akkor is csak pillanatokra, mert mindössze fél napi ott időzése alatt alig válthat vele egy pár szót. Egy másik forrás tudunkra adja, hogy „rendszerint mindenkor vacsorára ment az leánynéző; azt ott jószíwel látták, asztalnál az legényt és az leányt egymás elleniben ültették szemben; erősen ittak, vacsora után éjfélig s tovább is táncoltanak; az ifjú legénynek az szolgálját is mentől jobb szívvvel lehetett, úgy látták. Megvirradván, az leánynéző elbúcsúzáván, elment.”³

Bethlen előadásából kitűnik, hogy amint megérkezik ivóasztalhoz ült, hol nincsen helye féhércselédnek; ott leisszák, s másnap mámoros fővel jelenik meg az ebédnél, melynek végez-

¹ Apor: *Metamorphosis Transylvaniae*. 377-378. 1.

² Gróf Bethlen Miklós *Önéletírása*. I. 359-363.

³ Apor: *Metamorphosis Transylvaniae*. 377. 1.

tével azonnal odább megy. Mégis megkéri a 14 éves kis leányt, kivel néhány hét múlva megesküszik.

Látnivaló, hogy a két engedelmes teremtés, törvényül tiszteli szüleinek akarátát, s jóformán tisztában vannak választásukkal, mielőtt meglátták volna egymást. Nincs szükség udvarlásra: a külső körülményeket latolgató szülék elvégezték már egymásközt, mit egy későbbi kor saloni hódító hadműveletek körébe sorozott. Maguk az egymásnak szánt ifjak is merő praeoccupatio rabjai, kiknek vonzalma pusztán csak az első benyomás optikai momentumára van utalva. A látogatásnak alig is van más célja, mint hogy az egymásnak szánt felek ne legyenek kénytelenek látatlanba örök frigyre lépni, hanem előbb szemközt ülven, egymást jól megnézzék. Mert

Hiszen az szerelmet a látás szerzetté.
A szív, hogy szeressen, a szem cselekedte.

Szokott kalauzzá szívnek a szem lenni,
Minden indulatnak ez után kell menni.

Szerelemnek ott van kész gyarapodása,
Hol szemnek adatik szabad sétálása.¹

A *megkérést* a család legtekintélyesebb tagja végezte. Kemény Simon hosszú instructióval küldi kérésül Perényi Gábort, lelkére kötvén: „úgy végezzen, ne csak az apjától s anyjától menjen végére (a dolognak), hanem a kisasszontól is, jövődben se mondassék: apja s anyja adta, de magának kedve nem volt hozzá.”²

Kedvező válasz esetén a vőlegény tüzte ki a *kézfogó* idejét, mely elérkezvén, nagy kísérettel jelent meg mátkájánál. Vacsora előtt az ebédlőben ment végbe a szertartás. A cifra ruhában, kardosán megjelenő vőlegény, az egybegyűlt nagy társaság előtt térdet hajtott, aztán kikérette a leányt, kit mielőtt kivezettek volna, tekintve, hogy a kézfogás már a házassági kötelezettséget állapítja meg, apja s anyja megkérdeztek: „vagyon-e kedve ahhoz a legényhez menetelre; és ha mondotta, hogy vagyon, úgy ígérték oda, úgy vitték ki az kézfogásra. „A leány ekkor az „ebédlőpalotában” megjelenvén, a társaság színe előtt oda

¹ Gyöngyösi: Marssal társalkodó murányi Vénus. II. rész.

² Történelmi tár, 1889. 400.

ment hozzá vőlegénye, s kézfogás jeléül „szép gyengén az kezeinek első ujjai végével megütötte a leányasszony keze újjainak végét”.

Erre a leány visszahúzódik anyja lakosztályába. Nyomában megy vőlegényének két atyjafia, kik az úgynevezett *jegyves gyűrűt* adják át neki. Viszont a leánynak valamelyik atyjafia skófiummal (aranyfonallal) gazdagon kivarrt keszkenyőre gyűrűt akasztván a leány nevében, kiküldöttek a legénynek.

A jegy-gyűrű napjainkban a békesség és az örökkévaló egyesülés jelvénye. A békességé, mert sima, sehol sincs megszakítva; az örökkévalóságé, mert karikába futván, soha sincsen vége, végnélküli, mint az örökkévalóság, s mint aminőnek kellene lennie a jövőendő életről szóló tant is tekintetbe vevő házasságnak.

A régi világ „jegyves gyűrűje” pusztán csak az egyesülést jelképezte. Éppen azért nem karika, hanem drágakővel megszakított közönséges gyűrű; mert csak így juthatott kifejezésre a két fél egyesülése. Vőlegényre vonatkozik az érc, mely volta-képpen lényege, főfőrsége a gyűrűnek; a menyasszonyra a drágakő, mely annak ékessége.

E gyűrűt a negyedik, vagyis a gyűrűs újra vonták hajdanában is; még pedig azért, mert azt hitték, hogy ennek az újjnak egyik vérege egyenesen a szívhez vezet.

Külföldön a gyűrűváltás általában akképp ment már a XVII. században, mint napjainkban. Franciaországban az eskető pap a jegyesek újjá hegyéhez érintvén gyűrűiket, rhytmusos mondókával húzta újjjaikra, melyet az érdekelték utána mondtak (ld. Michelet: *Origines du droit français*, p. 189.)

A hüvelykujjnál: Par cet anel l'Eglise enjoint;

A mutatóújjnál: que nos deux coeurs en un soient joints;

A középsőújjnál: par vrai amour et loyale foy;

A gyűrűsújjnál: *pour tant je te mets en ce doy.*¹

Jegyváltás után a legény ismét beküldötte mátkájához két atyjafiát „és az leányt hűtre kikérette; akkor megint az apja s az anyja s az atyjafiai az leányt kihozták, rendet állottak (vagyis egysorba álltak). Az asztalon tisztességes szőnyeg volt, az

¹ Magyarul: Az egyház megparancsolja ezen gyűrű által, | hogy szívünk egybekapcsolódjék | igaz szerelem és őszinte hűség által, | ezért húzom fel néked ezt erre az újjadra.

asztal eleiben is az földre szőnyeget terítettének, az *pap* elé-állott, háttal az asztal felé, arccal a nép felé; élément az ifjú legény, az szőnyegre állott, az leányt is elévezette valamelyik asszony atyjafia és az pap ott megesketé őket. Vége lévén az *hitlés*-nek, az leányt megint bevitték”.

Ez volt a „*gyűrváltási hitlés*” vagy *hitfeladás*,¹ mely akkoriban jogilag házasságkötés volt nálunk épp úgy, mint világszerte. A tridenti zsinat előtt különbség volt téve a sponsalia de praesenti és de futuro közt, aszerint, amint az eljegyzési szavak a jelen vagy jövőre vonatkoztak (ego te in meam accipio vagy accipiam); az első esetben nem formászerű ugyan, de valóságos házasság jött létre. (Kovács 559.) Miről tanúságot tesznek egyebek közt a román nyelvek, melyekben ezek a szók: férj és feleség, a latinul ünnepélyesen eligérkezettet, jegyest jelentő *sponsus* és sponstíból erednek; így az olasz *sposo*, *sposa*, a spanyol *esposo*, *esposa*, a provençal *espos*, *esposa*, a francia *époux*, *épouse* (Diez: Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen. 3. Ausg. I. 395.). Tehát maga a szóképzés is bizonyítja, hogy az eljegyzés (desponsatio sponsalia), annyi, mint házasságra lépés.

E házasságkötés azonban még nem kész házasság, azon oknál fogva, mert az arra vonatkozó jogi szabály: „sponsalia per concubitum transire in matrimonium” még nem ment teljességébe. Még nem ment véghez „minden menyegzői állapot” – amint Dengelegi uram mondta 1605-ben.

Húgomnak és bátyámnak szólítja egymást a *mátkapár*; mások előtt az *én atyámfia* címen szólnak egymásról, bár voltaképp már hitestársak s annak is tekintik magukat. Katholikusok épp úgy, mint protestánsok, kiknek a hercegszőlősi articulusok 1576-ban egyenesen megmondják, hogy asszonyszemély, ki már kezett fogott, nem szabad ember, hanem kötélben marad. (Kiss Á. 684.) Bethlen Gábor kézfogója után így ír mátkájáról: „enyém az mind menyegzővel, mind a nélkül.” Vagyis akár ülik meg a lakodalmat, akár nem: már a kézfogón feleségévé lett jegyese; ki azonban, mint a XVII. században rendszerint történt: kézfogó után otthon maradt. „Asszony most is leánfővel”, kinek még nem kötötték be a fejét.²

¹ Erdélyi történelmi adatok. IV. 83.

² A gr. Károlyi-család oklevéltára. IV. 8., 10. és 12. I.

Mert a kézfogóval nem járt együtt az egybekelés, a traditio puellae, illetlennek tartván a jegyeseket azonnal összeadni. Csáky István decemberben kérte meg Forgách Évát s abban a jóhiszemben ringatózott, hogy a következő farsangon hazaviheti jegyesét. De a mostohaanya nagyon rátartós volt: húsvét előtt hallani sem akart a lakodalomról. „Ezer szó annyi, mint egy; egy szó annyi, mint ezer – így szólt – ne is gondolják, hogy oly hirtelen, *postán* adom oda a nádor leányát; mert nem ahoz való, hogy csak jöjjenek és ily gyorsan elvigyék.”¹

Bethlen Miklós írja: „Osdolára menénk és megesküvénk a mátkámmal; de mivel igen gyenge és kicsiny idejű is volt, *esztendeig* kellett várnom mátkaságban és in anno 1668. 11. júniusban volt a lakodalmunk ugyan Osdolán, lévén ő akkor tizenöt esztendős három holnap csak, én pedig huszonöt esztendős hét holnap. Bár lett volna idősebb – veti utána – talán egészségesebb lett volna.”²

Rhédey László mátkája, eljegyzésekor három hónap híján tizenhét esztendős volt. Mégis *huszonegy hónapig* járt jegyben, mely után az egybekelés a rózsahegy-i kastélyban a menyasszony házánál, a gazdag magyar lakoma pedig, ősi szokás szerint, a völegény jószágán, Szent-Jóbon ment végbe.³

Illyésházi Gábor, midőn leányát Erzsébetet Eszterházy Pálnak ígérte volna, „napot rendelt kézfogásra, *kétesztendő* terminust hazaadásra”. Ez azonban kivételesen hosszú idő lehetett, mert az egykorúak is „hosszú várakodó ellenkezésnek”⁴ minősítették.

Ha valaki azt akarta kifejezni, hogy soká várakoztatják, s tűrömlaja fogytán, azt mondta: *ne tartson úgy, mint egy leányt jegybe!* „Untalan ream ír es jzen az török, hogy meg wynék vele – írja Bosnyák Márton, 1555-ben⁵ – es ütet ne tartanám ug mynt eg' leant jeg'be.” S valóban érdekes, hogy ez a mondás máig él a nép ajkán. Az Ermelléken hallottam egy asszonytól, kit felkészülten hiába várakoztattak, ezt a kifakadást: *itt ülök jegybe gyűrübe!* minek kimagyarázása végett

¹ Deák: Wesselényi Anna. 21. és 80. 1.

² Bethlen M. Önéletírása. I. 363.

³ Szalárdi Krónikája, 189. 1. – Magyar történelmi tár. I. 214 és 222.

⁴ és ⁵ Magyar leveles tár. II. 285. és I. 176.

– amint láttuk – nem a nyelvtudományhoz, hanem mint annyi más látszólag nyelvészeti kérdésnél, a művelődéstörténelemhez kell fordulnunk.

Az eljegyzési szertartás után asztalt terítettek, asztalnál a menyasszonyt „megint az legénnyel szemben ültették”, s végül éjfélig, vagy tovább is táncoltak.

Reggelre kelvén, a vőlegény jegyajándékot küldött mátkájának, mely néha száz aranyra ment.

A lakodalom napját a vőlegény és atyjafiai tüzték ki, rendszeren jó későre, mert nagy előkészület kellett hozzá. Főrendüek „különös lovasok és csatlósok által invitálták”¹ rokonaikat, jóbarátaikat, szomszédaikat, a vármegyéket, a városokat s az országnagyokat, sőt a fejedelmeket is.

Gróf Thurzó Borbálának gróf Erdődy Kristóffal tartott lakodalmán jelen voltak a császár, a lengyel király, az erdélyi fejedelem, a szász választó és még négy német uralkodó fejedelem, valamint két főherceg követei; a lengyel királyfiak; Csehország és Ausztria rendéinek küldöttei. Lengyelországból hat, az osztrák tartományokból tizenhárom főúr személyesen, vagy követei által. Öt káptalan és konvent, 28 vármegye, 35 város, 6 véghely képviselőin kívül megjelent még 91 magyar főpap, nagy úr és főasszony, összesen nem kevesebb, mint 2621 főnyi kísérettel és 4324 lóval.

Mert az urak mindannyian szolgahadtól környezve, tömérdek kocsival jelentek meg illendőképpen a lakodalmon. Ellátásuk az akkori primitív közlekedési viszonyok mellett, óriási feladat. Az árvái, bicsei és lietavai Thurzó-féle uradalmak jobbágyaira kivetett s általuk beszolgáltatót élés nem kevesebb mint: 40 ökör, 19 bika és tehén, 140 borjú, 350 bárány, 200 disznó és malac, 16 oldal szalonna, szarvas és vaddisznó annyi, „amennyit az Isten ad”, 30 bölény, 30 őz, 200 nyúl, 600 császármadár és fogoly, 400 lúd, 400 kappan, 1000 tyúk, 6000 tojás, 4186 galócza, pizstráng, tok, menyhal, fejr-hal és csuka, 15 rakás potyka s a tokaji uradalom halküldeménye. Azonkívül angol tyúk, páva és rák nagy mennyiségben, 1500 forint (vagyis mai pénzürtékkel számítva 12.000 forint) árú fűszer és egyéb konyhai készlet került az asztalra, pedig zöldséget, sót, 20 akó

¹ Kovacsóczy: Árpádia. I. 343.

ecetet, 50 köből szép tiszta búzát s a szolgák asztalára kenyérnek valót, amennyi kellett, továbbá 234 köből lisztet az uradalom szolgáltattak. Végül 650 akó bor és 295 akó sör; 75 szekér széna és 860 köből zab¹ tünteti föl egész istentelen pompájában a lucullusi vendégséget.

Nem csoda, hogy egy-egy ily lakzi, miután in ultima analysi a jobbágyok verejtékéből telt ki, hosszú időre megnyomorította a föld népét; annyival inkább, mert a rokonok s a tisztartók zsarolásra is felhasználták a kedvező alkalmat. Révay Zsófia például testvérét azzal vádolja, hogy „az pénzt, melyet az én menyegzőmre szedtek az jobbágyokon, kegyelmed magánál tartotta és énnekem többet *ezer* forint és egynehány nyestnél nem küldött, holott *negyedfél ezer* forintot szedtenek volt”.² S tudnunk kell, hogy a Thurzó Borbála lakodalma nem kivételes, nem szokatlanul pazar; mert a hasonló vagyonú nagycsaládok, az Illyésháziak, a Czoborok, a Bethlenek, a Drugethek, a Rákócziak stb. ugyanily semiramisi fényel rendezték lakodalmaikat. Kivételes igenis s épp azért nem hoztam fel példa gyanánt, a Helmeccz várában és még több helyt 1618-ban tartott lakodalom, melyet Thurzó György nádor özvegye, Czobor Erzsébet fiának, gr. Thurzó Imrének bedegi Nyári Krisztinával egybekelelése alkalmával rendezett.

A fényűzésnél, a pazarlásnál nincs relatívabb fogalom a világon s ennek megítélésénél nemcsak az illetőnek vagyoni állása, hanem a korviszonyok is tekintetbe veendőek. Ma pl. azt az egyént, kinek három-négy inge van, nem tartjuk fényűzőnek; holott a XIV. század végén bajor Izabella francia királynét azért kiáltották ki tékozlónak, mert abban az időben ő az egyetlen francia előkelő dáma, kinek kettőnél több inge volt. Vagy pl. mai napság senki nem tartaná pazarlásnak, ha egy főúri lakodalmon száz narancsot fogyasztának el; de a Thurzó Imre korában, 1618-ban pazarlásszámba mehetett, lévén a narancs darabjának ára 12 dénár,³ vagyis mai pénzzel számítva, legalábbis 84 krajcár. Általában véve meggyőződésem, hogy

¹ B. Radvánszky: Magyar családélet és háztartás. (Adatgyűjtemény.) III. 11-14, 61-62.

² Magyar leveles tár. II. 261.

³ Kovacsóczy: Árpádia. I. 349.

Thurzó Imre ezen bicsei lakodalma volt hazánkban a legfényesebb násznap. Mert a fennmaradt részletes kimutatás szerint, 14.310 forint, 40 dénárba,¹ vagyis mai értékre számítva, csak készpénzben több mint 100.000 forintba került.

Az effajta népes és szertartásos pompával végbemenő lakozikat igen természetesen nagy gonddal kellett előkészíteni, elrendezni; mindkét fél igen sokat adott arra, hogy „ez dolog mint lehessen legjobban s tisztességesben”,² mert úgy válik becsületükre.

Mindenekelőtt tehát rendezőkről kellett gondoskodnia úgy a lányosháznak, mint a vőlegénynek. Nagyúri lakodalmakban a főrendezőt *főgazdának*, segédeit (kik szintén úri jó barátok) *algazdáknak* nevezték. „Az fő-gazda pedig mindenkor valami nagy úr volt, annak nagy hosszú aranyas pálczája, annak osztán sok vice-gazdái voltának, azoknak mind hosszú, zöld festéssel festett pálczájok, azokról ismerték meg kik az gazdák.”³ A főgazdák asztalnál ültek; míg az algazdák az étkezés alatt, zöld pálcáikkal jártak fel s alá, tisztökül ismervén, étellel-itallal kínálni a vendégeket.

A vőlegény, közelebb való atyjafiai közül hívott magának násznagyot és nyoszolyóasszonyt, vőfélyt és kisnyoszolyóleányt. Özvegyembernek mindegyikre nem volt szüksége.⁴

Násznap a vőlegény, rendesen egyik legtekintélyesebb, meglelt korú rokonát kérte föl, kinek a lakodalomban nagy szerep jutott. Ő vezette a lakodalmat, ő kísérte hintóba a vőlegényt, ő lépett be lelelő a leányos házba, ő rá volt bízva a lány kikérése, ő kezdte a táncot a nyoszolyóasszonnyal, ő búcsúztatta a menyasszonyt szüleitől.

A *vőfély* fiatalabb legényember volt. A nászmenetben a vőlegény kocsiában ült; lóháton vitte a menyasszonyt elé a vőlegény ajándékát s ő adta az elsőnapit multság után a vőlegény kezére a menyasszonyt, amikor is ő vette le a koszorút a menyasszony fejéről.

Midőn a násznap a leányos ház elé érkezve, előbb ren-

¹ Radvánszky: Magyar családélet. III. 20-31. 1.

² A gr. Károlyi-család oklevéltára. IV. 6.

³ Apor: Metamorphosis. 380. és 381. 1.

⁴ Bethlen Önéletírása. II. 13. 1.

dezkedett, s úgy indult meg, pontosan megszabott rendben: elől a násznagy, utána a vőlegény és a vőfély néhányadmagával, kik után a nyoszolyóasszony és a kisnyoszolyók jöttek. A *palotában*, vagyis a teremben várta őket a menyasszony családja, vendégeivel együtt, kikkel az újonnan érkezettek kezét szorítottak.

Mire mindnyájan felgyülekeztek, a násznagy „felköszöntötte és feláldotta” az *örömatyát* és *örömanyát*, t. i. a menyasszony szüleit; mire a főgazda válaszolt az örömszülék nevében. Azután a násznagy *kikérte* a leányt, emlékeztetvén a szüléket arra, hogy annakidején menyasszonyul Ígérték leányukat, most tehát haza kéri a vőlegény részére.

A leányt azonban nem illik egy kérésre postán od'adni, s a főgazda tiszte valami *úri tréfát* ejteni a násznagyon és vőlegényen.

Máig megvan ez a szokás a legtöbb falusi lakodalomban. Kalotaszegen kétizben egymásután sánta vagy béna nőt vezetnek ki a menyasszony képében, s csak harmadszorra adják ki az igazit. Técsőn valami bekötött fejű, rút álarcos vagy potrohos férfit adnak ki. Orosszegen, Udvarhelyszéken szintén valami rút, vagy ha van kéznél nyomorék, púpos perszónát mutat be a kiadó, s csak harmadszorra adja ki a menyasszonyt.

A nyikómelléki székelyek öregasszonyt, vagy rút, nyomorék nősemélyeket hoznak elő, de a vőlegény szószólója így utasítja vissza: „becsüljük őkegyelmét is, de akár elől, akár hátul vizsgáljuk, nem nekünk való, más kell nekünk.”

Gyergyóban egy leálcázott, nevetségesen öltöztetett asszonyt, kinél guzsaly van, a kezében cserépkorsó lóg le, s nagyot kortyantgatva tántorog elő az állítólagos menyasszony, kit a vőlegény gazdája visszautasít; erre íedett arcú, egyíormán öltözött s egyforma termetű két leányt vezetnek elő, kiket a szoba közepére ültetnek. A vőlegénynek választania kell, ha téved – mi ritka –, italbírságra ítélik s kinevetik.

A kovásznai székelyek előbb néhány rút banyát vagy nyomorékot hoznak elő s csak azután a kibontott hajába szemérmesen takargatott menyasszonyt.

A felső-dunamelléken a menyasszony helyett a bőgőst vezetik be női öltözetben, s azt kéri a vőlegénytől: „vajjon

ez-e az a választott szűzecske?”, mire a legény szabódik, hogy nem az, hogy ez se testének, se lelkének nem kell.

Efféle tréfák járhatták a régi világban is, míg végtére a főgazda „szép hosszas beszéddel az örömatya s anya képiben az leányt kiadta, azután az egész násznépével ebédre marasztotta”. De mielőtt asztalhoz ültek volna, úgynevezett *mosdatok* és *pohárnokok* ezüstös, aranyos korsóval és *mosdómedencével* s kendővel a kezökben előbb a jelenlevő leányokat s asszonyokat, azután a vőlegényt és a főbb hivatalos személyeket megmosdatták.

Azalatt nagy sürgés-forgás volt az ebédlőpalotában, melynek falait az akkoriban igen drága viaszgyertyákkal, még pedig festett viaszgyertyákkal rakták meg, hogy ha estére kelnek, megvilágíthassák a termet. A pohárszékre kirakták a családi kincstár minden ezüstneműjét. Két külön emelvényen helyezkedtek el a muzsikuskok, mert úgy a vőlegény, mint az örömatya gondoskodott egy-egy bandáról.

A főgazda jeladására az egész násznép bevonult az ebédlőpalotába, hol a főgazda s a többi gazdák jelölték ki mindenki helyét az asztalnál. A főhelyeket fejedelmi vendégségben *majestas*-nak hívták.¹ Ide ültették a vőlegényt és a menyasszonyt, ki azonban egy falatot sem evett, csak csendesen sírdogált s szemeit törülgette. Az asztal középső részén ioglalt helyet a főgazda.

A „mindenféle liktériumok, portai s velencei nádmézből csinált coniectek, s nagy aranyos pástétumokkal” megrakott asztalra nagy muzsikaszóval hozták be azt ételt; majd elnémult a zene, „az pap az asztalt feláldotta”, a főgazda meg kínálni kezdte a vendégeket. Az egész étkezés alatt a *fennálló gazdák* is zöld pálcáikkal körül-körül jártak s kínálgatták a vendégeket.

Étkezés közben adták fel a bort ezüst kupákban vagy veres fazekakban, melyek három-négy személy számára szolgáltak ivó-poharakul. A köszöntőket a főgazda kezdte; aztán a násznagy, vőlegény és vőfély felkelt az asztaltól, az örömatya háta megé állott, s teli kupájokat „elköszönték az főgazdára az örömatya és örömanya egészségiért”.²

¹ Erdélyi történelmi adatok. IV, 83.

² Apor: Metamorphosis. 384. 1.

Az ivóedény nagysága arányban állott a megtiszteltnek állásával s érdemével; kisebb rendűekért kisebb fajta pohárból, főbb személyiségekért nagy billikomokból és kupákból ittak. De minden köszöntésnél az ivócsoportoknak ki kellett inni serlegeiket, az egyes ivóknak poharaikat, mire a gazdák árgusi szemekkel vigyáztak.

Gyümölcsfeszedés után a mosdatás ugyanolyan ceremóniával ment végbe, mint ebéd előtt.¹ A vendégek más terembe vonultak s társalogtak addig, míg az ebédlőpalotát a tánc számára elkészítették.

Táncnak csak az úri házakban volt helye. Ott már akkor túltették magokat azon az egyházi felfogáson, mely a táncot mint erkölcstelen dőzsölést feltétlenül elítélte. Egy XVI. vagy XVII. századi lakodalmi ének² a táncokat egyetemleg ekképp ítéli el:

Az tánc légyen tilalmas,
Mely léleknek ártalmas:
Díztelen forgódás,
Éktelen tapodás,
Tombolás, tombolás.

Estére fordult az idő, midőn a hosszú ebéd és siesta után „a táncoló palotában az bėjövésnek rendi szerint szövétnekek-nél és gyertyáknál mentek bé”.³

Fejedelmi lakodalmakban a vőlegényt illetve az első forduló. Bethlen Gábor menyegzőjén is „az vőlegényé lőn az első tánc, azután az menyasszonnyal római császár követjéjé, ki mivel papi ember vala, ez volt az mód: hogy egy szép keszkenőnek az egyik végit az pap úr, másikat, de nem hosszan egymástól, az menyasszony fogta és úgy táncoltak”.⁴ Ez annyi- val könnyebben megtörténhetett, mert az akkori szokáshoz képest a menyasszony voltaképp nem is táncolt, csak sétált fel s alá, táncoló lépéssel.

Barcsay Ákos, bár „hanyatlott idejű ember” volt, fejedelemsége idején második házasságra adta magát, nőül vévén „Losonczi Bánfi Zsigmondnak szintén emberkorbéli leányát”.

¹ Erdélyi történelmi adatok. IV. 83.

² Thaly: Régi magyar vitézi énekek. I. 411.

³ Erdélyi történelmi adatok. IV. 83.

⁴ Kemény János erdélyi fejedelem önéletírása. 86. 1.

S menyegzőjén „a szokott táncot” ő sem „hagyta hátra”.¹ I. Apafi Mihály lakodalmán „az míg az fejedelem táncolt az fejedelemasszonnyal, az urak addig mind fenállottanak, valamikor arra fordult az fejedelem, az urak mind fejet hajtottak; magyar módon, szép csendesen táncolt, alig láthatta valaki az lábait mint emeli fel az táncban”.²

Nem fejedelmi menyegzőkön az első táncot a násznagy a nyoszolyó-asszonnyal, a vőlegény a menyasszonnyal, a vőfély a nyoszolyó-kisasszonnyal lejtette. Ezek, Apor szerint, „hármat táncoltanak”. S részemről ezen lakzi-kezdő hármastáncra vezetem vissza a *három a tánc!* kiáltás eredetét. Föltevésem anynyival valószínűbb, mert az a kiáltás azonmód megvan már egy XVII. századi menyegzői énekben,³ ekképen:

Erre gazda jól is vigyázz.
Ifjakat mikor táncba látsz.
Ollyankor vígan azt kiálts(d):
Hegedős! három most a tánc!

A két különböző forrás adatait egybevetve, az jó ki, hogy a „három a tánc!” kurjantás már kétszáz évvel ezelőtt jeladás volt a lakodalmás tánc megkezdésére.

A hármastánc után az örömatya az örömanyával, s aztán, ha voltak gyermekeik, azok táncoltak. Csak azután következett a többi násznép tánca.

Kezdték a *lengyel változóval*, vagyis a polonaise-el, mely igen régi lengyel eredetű néptánc. Jellemzi a rezgő séta, a forgatás és a nőcsere: „hol az férfi hagyta el az leányt, hol az leány az legényt, hármat fordulván egymással; magokra is hármat fordulván, úgy választott az legény magának leányt, vagy az leány legényt, az kit akartának.”⁴ E tánc tehát önönmaga elárulja eredetét, amennyiben hű kifejezője a lengyelség izgékony, szeszélyes, csapodár természetének.

Ezt követte az *egeres tánc*, melyet ha most is divatba lenne, mai szóval cicázónak nevezhetnénk, a vele rokon népjátékról. Ekkor ugyanis a terem közepére állott egysorjában

¹ Szalárdi János siralmas krónikája. 594. 1.

² Apor: Metamorphosis 336., 337. 1.

³ Thaly: Vitézi énekek. II. 113,

⁴ Apor: Metamorphosis. 331. 1.

kilenc vagy tíz férfi, s tőlük oly távolra, hogy közöttük egy táncoló-pár kényelmesen eljárhatott: ugyanannyi leány, szintén egysorjában. Az első sorban álló legény táncba vitte az első sorban álló leányt, vagy kétszer megkerülte kívül-belül a két-sorban állókat; azután elbocsátván a leány kezét, mindenik a maga során külön táncolt. Ekkor elkezdte a többi mondani: *macska fogd el az egeret!* mi jeladás volt a cicázás megkezdésére. „Ha jól tanólt leány volt, – úgymond Apor – úgy elfárasztotta az legényt, míg minden egyetmása a testitől megizzadt.” Mikor végre megfoghatta a legény a leányt, ismét megforgatta egynehányszor, s aztán sorba álltak. A többi párok rendre ugyanily módon táncoltak és cicáztak mindaddig, míg az egész sor le nem táncolta a maga részét.

Jött a *süveges tánc*, mely azzal kezdődött, hogy egy férfi szép süveget véve kezébe, azt feltartotta, s egy ideig egyedül táncolt a terem közepén; majd egy asszonyt vagy leányt kért fel s azzal táncolt, ki azalatt mindaddig kapdosott a süveg után, míg elkaphatta. Ekkor az asszony kért fel egy legényt, s azzal addig táncolt, míg az éppoly fáradság árán, mint az előbbi táncban a leányt: ez alkalommal a süveget kézrekeríthette, így váltakozva ment a süveges tánc in infinitum.

Parasztlakodalmakban most is járják ezt a táncot. Cegléden a legény a szoba közepére áll, s kalapját kezében forgatva, solo-táncát ezzel a nótácskával kezdi:

Kalapos, kalapos,
Kinek az orra lapos.
Lám, az enyim nem lapos,
Nem is vagyok kalapos.

Mialatt a násznap az ebédlőpalotában vígan ropta a táncot: a vőlegény és a menyaszony e napon immár harmadszor váltott új ruhát. Divat és jó ízlés úgy hozta magával, hogy mindig egyformán legyenek öltözve. „Én első nap szederjesben s másnap zöldben s harmadnap vagy veresben vagy királyszínben leszek, ha azt érem; s azt akarom édes szívem, hasonló színben légy velem”,¹ – írja Csáky István mátkájához.

Mikor a menyasszonyt harmadízben öltöztették, haját kifonva, egész hosszúságában leeresztették s hosszan lencsüngő

¹ Deák Farkas: Egy magyar főúr a XVII. században. Okirattár, 303.1.

pántlikákkal közben felcifrálták. Eddig gyöngyös, köves *korona-koszorú* volt a fején, most virágból kötött koszorút tettek rá, s úgy hozták ki a táncoló palotába.

Amint megjelent, a hegedűsök vonni kezdték a *meny-asszony táncát*. A menyasszonyt a násznagynak osztották, ki is kettőt-hármat kerülvén véle, *búcsúztatóra* apja, anyja, atyja-fiaihoz vitte. A menyasszony előbb az apja, aztán az anyja lábaihoz borult, mialatt a násznagy elbúcsúztatta tőlük, megköszöntetvén véle, hogy „atyai s anyai képen” felnevelték, gondját viselték, s tisztességesen férjhez adták. A búcsúztató végeztével a menyasszony apjának, anyjának kezeit s némelykor lábait is megcsókolta, viszont azok leányukat megcsókolták. Azután a násznagy a menyasszonyt a vőfély kezeire adta, ki egyet fordult vele, mire elébök állott hat ifjú legény, az forgós kalappal fejükön, bal kezükben nagy égő szövétnekekkel, jobbjukon táncosnéikat vezetve, kikkel a menyasszony körül eljárták a *gyertyás táncot*, mely nemzetközi tánc eredete a középkorba megy vissza, *danse à la torche* néven már 1453-ban is járták Lille-ben, a burgundi herceg híres vígasságain.

Miután ekkép három pár táncot jártak, „jel adatván, az szövétnekes ifiak az ajtó felé kezdettenek nagy hamarsággal, csaknem futva, menni, az vőfély az menyasszonyt utánok vezette; az vőfély s menyasszony után kísérve mentenek az noszolyóasszony, kézit fogván az noszolyókisasszonynak; az menyasszonyt az vőlegény hálózataiba bevitték, s az vőlegénynek az vőfély presentálta, feláldván őket szép áldásokkal”.

Vácon és Gödöllőn a parasztlakodalmakban ma is, mielőtt *fektetni* vinnék a menyasszonyt, szintén *gyertya-táncot* jár három pár, mégpedig akképp, hogy a legények balkezök négy újjá közé három-három szál gyertyát vesznek. A karancsalji palócoknál „fektetéskor”, mialatt a cigány a fektető nótát húzza, a vőfély, fokosát hóna alá szorítva, egyik kezébe ujjai közé 3-4 égő gyertyát vesz, a másikkal meg a menyasszonyt fogja kézen, s fektető verseket mondogatva, minden versszak után táncol vele egyet.

A régi világban a gyertyás tánc után „az vőfély az kardját kivonta és karddal az menyasszony fejéről az koszorút lemetszette és az kardja markolatjáig lebocsátotta, mezítelen levén

az kard: az azért volt, hogy emlékezzék meg az menyasszony, hogy mivel szüzességének jegyét az koszorút karddal veszik le, úgy viselje magát az szent házasságban, hogy ha azt megmocsolja, kard lészen az fején.”

Ennek pendantja a borsodmegyei *kakasnyakvágás*, mi abból áll, hogy a násznép törvényszékké alakul át, hogy törvényt lásson egy előállított kakas fölött, mely ellen az a vád, hogy sok feleséget tart. A törvényszék fontolóra vévén a bűn nagyságát, mások elrettentő példájára, halálos ítéletet mond ki, melynek értelmében a kakas nyakát éles karddal menten elcsapják. Egyszersmind tudtul adják a vőlegénynek, hogy okuljon e szomorú példán, mert így jár minden, aki több feleséget tart.

A régi szertartás folytatása abból állott, hogy „a noszolyó asszony az menyasszonyt levetkeztette, az vőfély pedig az noszolyó kisasszonnyal hármat-négyet fordult, azután az kadból az koszorút az földre vetette és azt négygé vágta, jelentvén, hogy már vége vagyon az menyasszony leányságának.”¹

Hasonló szokás él most is a sárosmegyei tót nép közt, kikenél az egyik druzba (vőfély) megtáncoltatván a menyasszonyt, leülteti a szoba közepére, leveszi és kardja hegyére tűzi pártáját. A császártöltési sváboknál szintén a vőfély metszi le nagy ünnepélyesen, a szoba közepére ültetett menyasszony fejéről a rozmarinkoszorút. Ellenben a Barczaságon, az újfalusi magyarok közt, a nyoszolyólányok lopják félre a menyasszonyt s koszorúját levéve, úgy kontyolják fel vörös selyemkendővel. Oroszhegyen pedig a kisvőfély, miután körültáncolt a menyasszonnyal, leveszi fejéről a koszorút s ellövi, annak jeléül, hogy már asszony, s többé nem illeti meg a virág.

Régente a muzsikások hajnalhasadtakor a vőlegénynek és menyasszonynak, a násznagynak, a vőfélynek, a nyoszolyó-asszonynak, a kis-nyoszolyónak, s másoknak is, ahová érkeztek, *hajnalnótát* húztak. E szokást a szepesi polgárok már a XVII. században azonmód átvették, mégpedig magyar nevével együtt: a legényektől a jelenvoltaknak rendezett reggeli zenét, német beszédőkben is *Haynal*-nak nevezték.²

¹ Apor: Metamorphosis. 388. 1.

² Demkó: Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században. 76. 1.

Ez időtáiban, virradatkor, mikor gondolta a nyoszolyó-asszony, hogy az új házasok fölkeltek, bement, az új menyecs-két felöltöztette vőlegényétől kapott nászruhájába, s keleti gyön-gyökkel ékes főkötőbe kötötte be a fejét.

Már most, a lakodalom másodnapján nem nevezték többé az új párt vőlegénynek és menyasszonynak, hanem *új házasok-nak*, s úgy is ittak egészségükért.

Ezen a napon már kora reggel lóháton járt a vőfély ház-rol-házra az illető helységben szerteszét elszállásolt vendégek-hez, hogy megmarassza őket ebédre. A táncot többé nem a gazda, hanem a vőfély osztotta, ki egészen átvette a gazda szerepét, ő készítette a *felestökömöt* és a mézesbort, mely idő alatt, simára hántott s faggyúval, hájjal erősen megkent fenyő-szálla próbáltak a fiatalabb vendégek felkúszni. A fenyőfa tetejébe két, három, négy arany s négy-öt sing posztó s egy palack bor volt pályadíjul tűzve, melyet a nyertes úgy szedhe-tett le, hogy a fenyőszál teteje táján keresztbehúzott dorongra ült; ott a bort kiitta, az aranyat és posztót magához vette.

Elkészülvén a reggeli, a vőfély mint gazda az új házasok-kal s a vendégekkel együtt leült; elhozatta melegen a mézes-bort, „s mikor ittanak, osztán az ital után az férfiak és asszo-nyok egymást csókolgatták”. Ezért hívták *csókos pohárnak* a mézesbort, mely egyébiránt symbolicus jelentőségű: a boldog fiatalok mézesheteit, boldog örömeit példázza. Napjainkban is ezt jelenti a hétfalusi csángóknál, akik a lányos háznál tartott vacsorán, kizárólag csak mézes pálinkát isznak; valamint a karancsalji palócoknál, kiknél a menyasszony a lakzikor a hé-részeseket¹ vendégeli meg mézespálinkával.

A reggeli és ebéd közti időt táncsal töltvén, a leírt mos-datás után ebédhez ültek. A nyoszolyó-asszony, ki a gazdasz-szony szerepét vette át, ez alkalomra annyi bélest süttetett, ahá-nyan voltak; ezt hívták *noszoly ó-asszony bélesinek*. Egyet azon-ban külön süttetett akkép, hogy rizskása, őzmája és mézes-szilva helyett egy-egy tenyérmnyi vagdalt ruhát s keresztül-kasul rézvevőket raktak bele. Ezt a bélest a vőfély elé tették, ki ha tanulatlan volt, nekiesett a késivel, s felsült, gyalázatban

¹ A menyasszony szülei, testvérei, rokonai, s általában a lányos ház lakziba hívott vendégei. — Földr Közlem. XIX. 242.

maradt, ki is nevelték érte. De a kitanult vőfély előbb a villájával megnyomogatta, bele-beleszurkált, s meggyőződven a hamiságról, szépen kiszedegette előbb a rézveaszóket, aztán a vagdalt ruhát, megkínálta vele a nyoszolyó-asszonyt, „az többi részét *tepsiástól*” kiadta. Olyankor az noszolyó-asszony nehezelt, hogy kitanálták mesterségit, az vőfélyt pedig mindnyájan megdicsérték.”

Víg lakozás után ismét három a tánc éjfélig!

Harmadnapra kelve az örömanya megajándékozta a jelen volt érdemesebb vendégeket s a hivatalos személyeket. A menyecske *parafernomát* (hozomány) szekérre rakták, s azzal az új házasok elváltattak a násznép jórészével együtt.

Az örömatya azonban megmarasztotta a lakodalmi gazdákat, megvendégelte s megajándékozta.

Hazavívén az új feleséget az újházás ember, ott is harmadnapig vígan voltak. A násznagy, vőfély, noszolyó-asszony és kisnoszolyó még mindig viselte e nevet, aminthogy tisztességük is a lakodalom teljes bevégződéséig tartott. „Harmadnapon az vendégek elmentenek; az új házasok úgy élének az mint lehetett, ritkán igen jól csendesen élt, talám többet heregve, morogva, kocódva, hogy több víg napok sem volt talám az lakodalmok napjánál.”²

*

Véget ért a dínom-dánom,
Holnap bizony szánom-bánom;

ez volt a rendes rigmus az elvalahára fészökbe vergődött új házasokra, miben több-kevesebb igazság volt, úgy a legényre, mint a leányra nézve.

Mert a legény rendszeren igen kiköltekezett, jó, ha adóságokba nem verte magát. Bethlen Miklós jómódú főember léteire hat vagy hétszáz forint értékű nászajándékot kapott ugyan a fejedelemtől, a szász városoktól s jóbarátaitól; de a lakodalmára vett „szép kék bársonyos hintó és szép választott hat pejló” s egyéb parádé úgy elvitte a pénzét, hogy saját vallomása szerint „mikor haza menénk a menyecskével és

¹ Tepsia, annyi mint tepsi. „Egy nyeles vas tepsia” stb. Történelmi tár. 1885. 407. 1.

² Apor: Metamorphosis, 392. 1.

számot vetek ládával, erszénnyel, nem hiszem huszonöt forintnál több pénzem volt volna”.¹ Márpedig huszonöt forint akkor ugyan legalább hétszer annyit ért mint most, de azért mégsem igen volt elégséges egy főúri új háztartás megkezdésére.

Már a menyecskénél, legtöbb esetben, nem volt annyira helyén a szánom-bánom. „Az régi magyarok az új asszonyt azért nevezték menyecskének, – egy egykorú író etymologizálása szerint – hogy az jó feleség olyan mint egy kis meny vagy menyecske az mint hogy az gonosz asszony bizony igen nagy pokol és gehenna”. Nála, a szülei háznál megszokott feltétlen függést, leggyakrabban kevésbé szigorú függés váltotta fel. *Ura* van ugyan, de annak kevésbé szolgálója, mint volt odahaza szüleinek s idősb rokonainak.

A XV. században a firenzei polgár nősülése után néhány napra, neje kezét kezébe véve, elvezette palotája minden zugába, a padlástól a pincéig. „Mindez a *mienk*, viseld gondját, viseld gondomat becsülettel.” Majd jó tanácsokkal világosítván fel neje elméjét, legdíszesebb szobájába vezette, hol egymás mellé térdelve hosszasan, mély áhítattal imádkoztak.

Nálunk a XVII. század annyira át volt hatva a vallásos eszméktől, hogy a firenzei jelenet vége, bizonyára ismétlődött itt e hazai földön is. De egészében nem mehetett végbe azon oknál fogva, mert az a gyöngéd elegancia, mellyel a firenzei polgár nejét kalauzolja a kamarába, a családi életbe és a mennyei boldogság ismeretébe, csak magas civilizáció közepette élő egyének közt lehetséges.

A jó tanács is különböző árnyalatú ugyan, de általán durvább volt, mint aminőt egy firenzei polgár vagy egy velencei nobili osztogatott hitvesének. Ezen intelmek bőven maradtak fenn; többnyire fenyegetésekkel elárasztott hétköznapiságok. Még leggyöngédebb s egyszersmind legjellemzőbb jótanácsokat foglal magában a *cantus mairimoniales* néhány fölötté naiv sora, melyben mint tükörben, ekképp mutatja fel a férj feleségének miként cselekedjék, ha boldogan akar élni a szent házasságban:

Hozzám jó kedvet mutass,
Szépen szólj, ha hílak,

¹ Bethlen Önéletírása. I. 376., 377. 1.

Rút szemmel ne hunyorgass,
 így szólj, ha kiáltlak:
 „Hallom én édes uram!
 Mit parancsolsz hadd tudjam?
 Mit akarsz, hogy hozzak?”
 Olyankor én is téged
 Megfógván mindkét kézzel -
 Szépen megcsókollak.

Kézirat alapján közöljük e némi tekintetben
 hiányos, de becses tanulmányt. 1890.

3. Nagy Frigyes és Mária Terézia.

I

A keresztyénség sok bűnt megbocsát annak, ki botlásait szeretete nagy voltában („ex quo omne bonum fluit et procedit”) követte el; a népek is hajlandók nagy immoralitások bűnbocsánatára, ha azokat irántok való szeretetből, az ő felemelkedésök érdekében vitték véghez. Úgy gondoljuk, elsősorban ez az oka annak, hogy valamennyi porosz történetíró oly türelmetlen elfogultsággal dolgozik Nagy Frigyes rehabilitálásán.

Nagy Frigyes nemcsak hirdette, hanem tényleg meg is valósította a középkori patrimonialis fejedelemség ellenében a népfejedelemség eszméjét. Összes államtanát azon erkölcspolitikai eszme fejezi ki leghívebben s nemesíti meg minden irányban, hogy a fejedelemség államszolgálat s a nép érdeke azonos a fejedelmével. Csodás munkaereje és tehetsége az állam érdekét mindenek fölébe helyezvén: egy emberöltő alatt nagyhatalommá emelte a porosz államot s rányomta arra hatalmas szellemének bélyegét. Csodálhatjuk-e, ha egekig magasztalja az a nép, mely felmagasztaltatását neki köszönheti?

De Frigyes irányában nemcsak a poroszokat, hanem az egyetlen Macaulay kivételével, általában minden modern történetírót megszállotta a *lues Boswelliana*, a bámuláskór. Ennek tehát semmiesetre sem lehet nemzeti elfogultság az oka, ennek oka másban: az egyetemes világszellemben keresendő.

Immár megértjük Frigyes terveit, gondolkodás- és cselekvés-

módját. Megértjük nemcsak azért, mert nagy alakjára sugárzó fényt lövellő számos új adat került napszínre poros levéltárak aktáiból, hanem főképp azért értjük meg, mert korunk szelleme egyenesen a Frigyes által tört ösvényre tért. E modern világ-szellem sugallata vezérli a legnagyobb történetírókat is. Mert a legkülönb ember is, édestestvére kortársainak. Bármiképp vergődjék, nem csiszolhatja le a családi vonásokat, melyek kortársaihoz hasonlóvá teszik; szálljon bár szembe az uralkodó áramlattal, legföljebb annyira mehet, hogy kora szellemének ellentétes alakját, megfordított képmását érvényesíti. Tehát még ez esetben is az irányadó, melyhez minden tevékenység alkalmazkodik, azon korszellem, mely nem lehet igazság, mert az igazság örökkévaló s a korszellem múltékony.

Carlyle és Droysen, sőt még Ranke is, többé-kevésbé egy húron pendülő nagy tehetségek, kiket történelmi bűvárlataikban azonos szempontok vezérlenek. Nem érik be azzal, hogy az emberi élet keserves tüneményeinek kétségbevonhatatlan jellemző tulajdonságait megállapítják, hanem ama, fájdalom, életigazságokat alaptörvénnyé emelik, mely nemcsak hogy maga nem tűr engedményt, hanem össze is töri, aki ágaskodik ellene. Ekképp, mintegy sanctionálnak mindent, ami történt, mert hiszen – így szólnak keserű lemondással – így volt mindig, így van s így lesz ezután is.

Feltétlen hódoló tisztelet a siker iránt, másfelől ennek logikai következménye gyanánt a „vae victis!” íme ez a legjellemzőbb vonása a modern történetírásnak. Részrehajlatlannak mondják e világnézi etet, mert hiszen a tárgyak képét tükör hűségével adja vissza, mindent a maga reális valóságában tekintvén. Eszmét és embert egyaránt azon gondolatkörben szemlél, melyben amaz megérlelődött, emez működött. Panaszra van-e ok, ha az eszme sikert nem ér, ha a küzdő ember nem emelkedik? Kereken tagadják. Nem volt érett az eszme, másképp érett gyümölcsként egy rázásra ölébe hullott volna azoknak, kik érte nyúltak; s nem élt úgy az az ember, amint a tényleges viszonyok parancsolták, másképp törvényszerűleg emelkednie kellett volna.

Holmi *aetheri*, kézzel nem fogható dolgok, minők a becsület, az adott szó szentsége, a transactiót nem ismerő erény

örökké egyforma köntösében: divatból kiment fogalmak, melyekre semmit nem ad a forténetírók ama legújabb iskolája, mely a *struggle for life*-féle elvek emlőin növekedve, kivonta azoknak legközelebbi consequentiáit. Csak a legközelebbieket, mert a távolabbiak, – modern ruhába öltöztetett ököljog – egyenesen a társadalom felbontására vezetnek s elsősorban azon történetírók, a tömeg szemében lomha hadát semmisítené meg, mely most oly gyönyörűséggel fűrészezi maga alatt a fát. Minő tragicomicus jelenet lenne, ha a modern történetírást is az a sors érné, amit egyik megteremtője, Carlyle Tamás, a XVIII. század egyetlen jóra való tette gyanánt tüntet föl: hogy t. i. *önnön műve*, a francia forradalom által – megölte önmagát.

*

Broglie herceg, – kinek legújabb műve¹ adott alkalmat jelen tanulmányunk megírására – a történetíró régibb, úgynevezett szabadelvű fajtájából való. Aki ismeri Macaulay *Frederic the Great*-jét, mely az Olcsó könyvtárban magyarul is megjelent: az ismeri Broglie herceg művének szellemét s jórészben anyagát is. Művének alaphangulata a 30-as évek szabad szelleme, melytől csak úgy dagad Macaulay minden sora. Mély morális érzékkel tárgyalván az eseményeket, nem enged különbséget a fejedelmeket s a magánembert kötelező erkölcsi törvények közt. Ily nézetekkel nem lehet más, mint Mária Terézia pártosa s kemény bírója Nagy Frigyesnek.

Művének anyaga is jórészben ócska, nem annyira a francia közönség, mint inkább a szakember előtt, ki ismeri a legújabb osztrák és porosz publicatiókat: Arnoeth, Droysen, Grünhagen műveit. Broglie ugyan sokat tud beszélni azon édes gyönyörűségről, melyet a sárgult papírosokkal, egykorú eredeti kútfőkkel társalgás okoz; de ha végére járunk, mi hát az, ami történelmi anyag tekintetében új az ő művében: úgy találjuk, hogy mindössze néhány esemény bővebb kiszínezése, a Broglie-család, valamint a francia külügy- és hadügyminisztérium újonnan megnyílt levéltárainak adatai alapján.

Bár e műnek felfogása s jobbjára anyaga is régi, mégis oly

¹ Frédéric II. et Marie-Thérèse, d'après des documents nouveaux 1740-1742. Par le Duc de Broglie, de l'Académie Française. 2 vols. Paris Calmann Levy, 1883.

üde, oly kellemes, úgy tud hatni éppen az újdonság bűbajos ingerével,.. . főleg azért, mert még a francia irodalomban is párját ritkító formatökély és bevégzettség ékesíti.

Európai nagy bonyodalmak előadásánál a történetírónak egyik legnehezebb feladata az események csoportosítása. Egységet kell behoznia a szertesztágazó eseményekbe, gondosan rendeznie a diplomatai pókhálót, mely összeköti, de gyakran csak összebonyolítja azokat s hatásukban összefüggő oly fegyvertényeket kell feltüntetnie, melyek olykor éppen egyidejűleg, földrészünknek mind a négy sarkán vívottak.

Történelmi csoportosítás dolgában a német szellem, csupán a nézete szerinti igazság kiderítését célozván: beéri a rendezés mesterembernek való munkájával; ellenben a hatásra és eszmei hódításra sóvárgó francia szellem, a szerves feldolgozás művészi munkájára veti összes erejét. Az arányok, a színezés, a scenirozás, harmonicus egészszé olvadnak össze Broglie művében is. Látszik, hogy szerzőjük, bár nem francia fajta, fölvette a telivér francia faj sajátosságait. Finom tapintású ujjai közt piperecikké válik még az abaposztó is (szójáték, anekdota); monumentálissá a köhalmaz (az adatok rengetege).

Bizonyára több új adatot hozhatott volna napfényre, mint amennyit csillag alatt idéz munkájában; mert lehetetlen, hogy kutatásaiban egyedül csak fontosabb adatokra bukkant volna. De úgy látszik, szándékosan mellőzte legnagyobb részöket, nehogy az újság kedvéért elrontsa a művészi ensemble-t, mellyel műve tündöklik.

Ízlésének egyébként legékesebben szóló bizonyossága: tárgy választása. Elővesz egy avult tárgyat, egy háború elcsépelt történetét. De minő háborút?!

A legtöbb háború csak emlékjele az emberiség periodicus örültségének, nem idéz elő gyökeres változásokat, nem teremt új állapotokat; véres küzdelmeiben látjuk a vajúdat, de az újszülöttet hiába várjuk. Aki ily háborúk történelmét dolgozza fel, az emberek emlékezetébe akar véteni oly hiábavaló lomot, mely teljesen méltó az elfeledésre.

Az osztrák örökösödési háború nem tartozik ama tanulság nélküli nagy verekedések közé. E háború története szorosan összefügg korunk összes politikai történelmével.

Broglie maga is őszintén bevallja, hogy két kötete megírására politikai érdeklődés adott ingert. Be akarta mutatni Frigyes uralmát akkor, midőn első debutjét tartá a világ színpadán. Bölcsőjében akarta szemügyre venni a porosz nagyhatalmat – szerintem helyesebben: a Fridericianismust (à la Machiavellismus). Közélről érdekelhet ez minden franciát, mert hiszen Frigyes ezen első fellépése adja meg az első lökést arra, hogy e nagyhatalom a franciák rovására óriás mértékben kifejlődjék, ím, itt az első jelenete annak a világtörténeti nagy drámának, melynek bonyodalma több mint száz éven át húzódván, catastropháját Königgatznál, epilógját Sedánnál látta meg a világ.

*

VI. Károly császár, utolsó férfitagja a Habsburgok ragyogó nevű családjának, élte utolsó percéig dolgozott azon, hogy biztosítsa családjá számára a leányági örökösödést. Hiába mondja az öreg Savoyai Eugen, hogy a *pragmatica sanctio* érvényesítésére mindenekelőtt teli kincstár s jól begyakorolt hadsereg szükséges. Szegény öreg, naiv császár, azért egyre csak pergamenekkel, négyszögmérföldeket beborító diplomaiai jegyzékváltásokkal akarja biztosítani jogait s holta után is őszinte bizalommal számít a családjá iránt tett kötelezettségek beváltására.

Ugyanakkor, három hónappal a császár halála előtt, Poroszország úrfi fejedelme „Anti Macchiavel” cím alatt egy politikai művet ad sajtó alá, melyben egyebek közt illetően nézeteinek ad kifejezést: „Az uralkodók a következő esetekben vannak *jogosítva* szövetségeik megszegésére: 1. ha szövetséges társuk nem teljesíti kötelezettségeit; 2. ha észrevesszük, hogy amit s másképp nincs hatalmunkban őt megelőzni; 3. ha nálunk erősebb hatalom kényszerít bennünket szerződéseink megszegésére; 4. ha nincs módunkban tovább folytatni a háborút, melyre szövetkeztünk; mert ennek az ördögös pénznek meg kell adni, mindenre van befolyása s a fejedelmek eszközeik rabszolgái. Egyedül az államérdek szabályozza törvényszerűleg a fejedelmek cselekedeteit.”

Ily észjárás, a fejedelmek érdekeit emancipálja az erkölcsiségi általános szabályai alól. Casuista elmélet, mely mentális rezervátaival a gyakorlatban bármely hitszegést igazolhat. S részemről éppen e kétfajta gondolkodásmódban látom az osztrák

örökösödési háború világraszóló drámájának expositióját. Draper művelődéstörténetét a hit és az ész kora nagy fejezeteire osztotta. Annak a *hit korának* a fenforgó esetben, VI. Károly az utolsó képviselője; az *ész korát* Nagy Frigyes kezdi meg.

Egyének és nemzetek életére Igelhatározóbb befolyással van múltjuk. Vegyük most szemügyre az osztrák örökösödési háború két legfőbb szereplő nemzetét.

1740-ben a fiatal monarchia, melynek Berlin a székhelye, emlékekben még igen szegény, külsőleg nem is hatalmas. Aránylag gyér a népessége, kicsiny a területe: mindössze a brandenburgi választófejedelemség, Pomerániával, Preussennel s Alsó-Luzáciával bővülve. Határai védtelenek. De erőteljes, egyvallású, egynyelvű nép lakja, mely ragaszkodik souverainjéhez. Nagy Frigyes atyja, a brutális despota, kitől jobban rettegetek tulajdon gyermekei, mint alattvalói, bár nem használt középkorias extra vaskezyűt, vasmarokkal szedte rendbe a porosz államot. Erélyes közigazgatása mintaszerű volt, hordószámra gyűjtötte a tallért s kimeríthetlen gyönyörűséggel dressirozta katonáit. Kíméletlen, nyers kormányzásának eredménye gyanánt hátra is hagyott két reális nagyhatalmi tényezőt: teli kincstárat s mintaszerű hadsereget.

Ez volt az öröksége Nagy Frigyesnek. Minő más a Mária Teréziáé.

Egy megalapított hírvű nagy birodalom örököse, de amely kevéssel ezelőtt csak nagy szerencsétlenségek kíséretében szerepelt. VI. Károly országglátát eleintén a dicsőség halvány sugara kísérte, s utoljára a megaláztatások és szerencsétlenségek egész sorozatával végződött. Gyászos háborúi kitüntették, hogy hadereje nem tud hadakozni, azonfelül kimerítették pénzügyeit s dezorganizálták közigazgatását.

Még nagyobb veszedelemnek tűnhetett föl, hogy a nagy birodalom a legheterogenabb elemekből volt összetákolva. Egykor az a mondás járta: „*bella gerant alii, tu felix Austria nube!*” Ilymódon inkább családi, mint hódított, inkább polgári jog szabályai, mint a népjog alapján szerzett birtokokból verődött össze Mária Terézia öröksége.

Nem lehetett valószínű, hogy egy 23 éves gyöngé nő, kire ez az államcsoportozat maradt, együtt fogja azt megtart-

hatni. Császári atyja amint behunyta szemét, szinte hihetetlennek látszott Ausztria fennmaradása: körülötte minden hatalom ellene támadt, magának igényelve a feldarabolt birodalom egy-egy foszlányát.

Téli hadjáratok – úgymond Frigyes, katonatisztjei számára írt utasításaiban – rendszerint keservesek, s *ha csak lehet* elkerülendő; mert a világ legkülönb hadseregét is könnyen ruinálhatják.

„Ha csak lehet!” De hogyan lehetett volna e nagy raga-
dozónak, 1740-ben VI. Károly halála után, lemondania a téli háborúról, mikor arra a következő nyomós okai voltak:

– „Szilézia ím itt országom tövében, egykor a mienk, a Brandenburg-hohenzollerni dynastiáé volt, de Ausztria galádul kiforgatott belőle (az igaz, hogy majdnem száz évvel ezelőtt); ez az ország – melyhez jogom van – hely- és néprájlilag Brandenburghoz tartozik, mert csak folytatása a brandenburgi rónaságnak, s népe éppúgy protestáns, s éppúgy szlávval vegyes német, mint tulajdon népem; csak akkor lehetek egyenrangú nagyhatalom Európa nagyhatalmaival, ha erre az országra érvényesítem jogaimat! Ez nem történhetik meg másképp, mint téli hadjáraton; s ez esetben annyival biztosabb a siker, mert e télen egész Sziléziában mindössze két osztrák ezred fekszik.”

„Elhatároztam – úgymond – a hercegségre vonatkozó jogaimat érvényesíteni, s ennél fogva haladéktalanul, még a télen munkához kellett látnom, hogy a hadszínhelyet, ha csak lehet, a Neisse partjaira (tehát a morva határra) tegyem át. Ha tavaszig vártam volna, a háborút már Crossen és Glogau mellett (vagyis Szilézia bejáratánál, a porosz határon) kellett volna megkezdenünk; amit tehát a télen egyetlen díszmenet árán elérhettem, tavasszal két vagy három hadjáratunkba kerülhetett volna.”¹

„Ez elegendő ok téli háborúra” – Frigyes szemében. A betörés jogcímével keveset törődik. Közvetlenül a támadás előtt is csak általánosságban szól „amaz ismeretes jogairól Sziléziára,” mégpedig oly férfiú ábrázatát véve föl álarcul, ki megvárja, hogy elhiszik amit mond. Ez a pont reá nézve

¹ Les Principes Généraux de la Guerre. Oeuvres de Frédéric. XXVIII. p. 4.

közönyös; bárhogy szorítják, nem nyilatkozik körülményesebben. Mintha tudta volna, hogy majd eljő az idő teljessége, midőn egy Ranke, tehetsége súlyát veti a mérlegbe, hogy kifejtse lépése jogosultságát!

Frigyes betörésekor minden figyelmét annak gyakorlati kivitelére fordítja. Nem tölti az időt pergamenek búvárlásával, mikor egy nagy hadsereg mozgósítása veszi igénybe minden percét.

„Miről is jók azok a jogosult igények? Érnek-e valamit, legyenek bár még oly jogosultak, ha e gyarló földi ember nem tudja érvényesíteni? Tele van a világ ilyenekkel. Ha gondolod, hogy jogaid vannak s azokat tényékké tudod tenni: tedd meg; méltó a munkára!”

Broglie nem ereszkedik e jogok tárgyalásába. „Ami a jogokat illeti, – úgymond – melyeket Frigyes váratlan annexiójának igazolására felhozhatott: meg fogják nekem engedni, hogy ne foglalkozzam velők, több oknál fogva. Először is azért, mert maga Frigyes sem foglalkozott velők.”

Történelmi módszer tekintetében Broglie ezen eljárása nagyon is kifogásolható. Ha idézett föltevése állana, akkor a történetíró teljesen megoldaná feladatát a múlt idők képének egyszerű föltüntetésével. Holott tulajdonképp csak a tárgy előadása után következik feladatának legfőbb része: a tanúk kihallgatása, jogtudók és történetírók véleményeinek megolvassása után az ítélet hozatala.

A betörés lefolyása röviden a következő: Frigyes fölhasználva Mária Terézia szorult helyzetét, s azzal szemben az ő tulajdon csatára kész seregét és telt kincstárát \ követeli Mária Teréziától Szilézia átengedését, s azzal egyidejűleg fegyveres kézzel ront be a maga számára igényelt tartományba, az utolsó órában is azt állítva Botta osztrák követ előtt, hogy „mint jóbarát (*come buon amico*)” teszi be lábát Sziléziába. *Bead possidentes!* gondolja magában, amit Droysen porosz historicus, ki teljesen méltányolja a porosz király e lépését, e cynicus meg-

¹ Voltaire írja Mémoirejaiban, hogy Frigyes „Hist. de mon temps” című kéziratát rábízván, abban egy helyt kitörölve találta e sorokat: „Des troupes toujours prêtes à agir, mon épargne bien garnie, et la vivacité de mon caractère, c' étaient là les raisons que j'avais de faire la guerre à Marie Thérèse.”

jegyzéssel kísér: „jobban conveniált neki úgy tennie, mint a spanyol példaszó tartja: előbb vedd el, s csak azután kérjed.” Hát erre a beszédre méltán mondja Broglie: „ez az eljárás szokottabb a brigantiknál, mint a diplomatáknál (ce procédé, plus familier aux brigands qu'aux diplomates)!”

Egykorú oklevelek tanúsítják, hogy egész Európa indignálódott a zordon hatalmi tény fölött. A bécsi angol residens hangoosan tiltakozott ellene: ha – úgymond – efféle merénylet hajtatnék végre, a porosz királyt számkivetnék a kormányzók társaságából. Eleintén, mikor híre szaladt a betörésnek, éppen azok, kiket legközelebről illetett, hinni sem akarták!

De a közlelkiismeret eme fölháborodásának viharja gyenge szellővé csillapult korunkban. Nagy történetírók próbálták lemosni a sziléziai betörés rablási jellegét. Ranke kutatásai után annyit csakugyan meg kell engednünk, hogy a Brandenburg-hohenzollerni háznak a XVI. században birtokai voltak Sziléziában, s annak egyes részeire vonatkozó jogai meg voltak állapítva. Droysen világosan kimutatta, hogy a Brandenburg-hohenzollerni dynastia sziléziai hercegségeit csak azon föltétel alatt engedte át Ausztriának, ha azokért cserébe megfelelő birtokkárpótlásban részesíti. Ausztria megígérte, de nem váltotta be ígérését. Ez egyébtől eltekintve, politikailag eszélytelen eljárás volt éppen az emelkedő, aggressiv természetű Poroszországgal szemben.

Das eben ist der Fluch der bösen That,
Dass sie fortzeugend Böses muss gebären.

Az a beváltatlan ígélet, ha egyebet nem, ürügyet adhatott amaz emelkedő ház egyik ivadékanak, hogy hasonlót hasonlóval viszonzozzon. Az igaz, hogy csak *ürügyet!* Mert a brandenburgi választóknak Szilézia iránti igénykeresetökben, az 1740-hez legközelebb eső, legújabb bizonyosságuk 1660-ban, nyolcvan évvel azelőtt kiállított oklevél. Azóta Poroszország és Ausztria nyolcvan esztendőn át békében élt egymással, több szövetséget kötött, közös táborban harcolt közös ellenség ellen. Azokat az igényeket nyolcvan évi elfelejtés után, nyolcvan év múlva csak úgy lehetett életrekelteni, ha megsértik azt a jogot, melyet az ó-kor jogtudósai méltán neveztek *az emberi nem patrónusának*: ha megsértik minden nemzet ama bölcs törvényét, mely meg-

állapítja az *elévülés* határidejét, melynek eltölte után a birtoklás jogcímét, lenne bár jogtalan, többé feszegetni nem szabad.

A törvényhozás azon maximáját, hogy minden jogkövetelés valamikor véget érjen, mert különben a legtöbb birtok tulajdonjoga bizonytalanná válik: kétségkívül jól ismerte Nagy Frigyes. S ez lehet az oka, hogy nem is próbálta mosogatni a szerecsent, későbbi Escobardokra, casuista történészek kedvtelésére bízva e háládatlan munka teljesítését. Ezek nem is maradhattak el! Ha késtek száz esztendeig, megjelentek százegy év múlva. De meg kellett jelenniök. Mert jól mondja egyik, legrégibb idő óta *activ* szerepet vivő államférfink: „hol zsarnokok mutatkoznak, ott mindenkor politikai *sophistákat* is találunk.”

II.

Frigyes, miután 1740 dec. 15.-én, saját szavai szerint „kibontott zászlókkal s csengő zeneszóval átlépte a Rubicont”: rövid idő múlva hatalmába keríti egész Alsó-Sziléziát, az osztrák határon fekvő Neisse vára kivételével. Már tíz hónapja táborozik Sziléziában, midőn egyszerre megkötí a kleinschnellendorfi szerződésfélét, melyre nincs szó a diplomatiában, s melyet Raumer *igen titkos összejövetelnek*, Ranke *megegyezésnek*, Broglie *árulásnak* nevez.

E lopva csinált szerződés megértésére, szükséges megismerkednünk a helyzet képével, 1741 október elején. Ausztriával barátságos lábbon egyedül Angolország áll. Tényleg harcol ellene Frigyes, mint az antipragmaticusok feje, *szövetségben* a franciával, bajorral és szásszal, melyek egyesült hadserege, Bécs alól visszakanyarodva, Prága felé tart, a lehető legkedvezőtlenebb *auspiciumokkal*.

Frigyes, Szilézia birtokában (beati *possidentes!*) érkezettnek látja az időt, hogy meghallgassa a közvetítő szerepét vivő angol követ, lord Hyndford ajánlatait. Megalkuvás után, a szerződés megpecsétlésére okt. 9.-ét, s a Stahrembergék kleinschnellendorfi kastélyát tűzik ki, mely egyenlő, minthogy 3-4 mértföldnyi távra fekszik az ellenségkép egymással szembenálló porosz és osztrák tábor között.

Neipperg osztrák tábornoktól, a megegyezéshez híven, okt. 9-dike hajnalán parancsot kapnak a kleinschnellendorfi kastély-

ban fekvő horvátok, hogy azonnal fogjanak el minden élő lelket a kastélyban, vigyék őket Neisséba, s maguk is további intézkedésig ott maradjanak.

Ugyanekkor Frigyes kilovagol táborából kémszemlére, s vele együtt Valori a francia követ, kinek utasítása van Parisból, hogy mindig sarkában legyen a porosz királynak. A kövér francia diplomata már alig győzi a lovaglást, midőn egy faluba érve, Frigyes ott marasztja.

„Még sokat akarok recognoscirozni, mi veszedelemmel is jár, jobb lesz, ha Excellentiád addig villásreggelizik a fiatal dessau herceggel.”

Megszabadulva a francia udvar követétől, csak egy főtisztje marad mellette, kivel a kleinschnellendorfi kastélyba siet. Már ott várják őt Neipperg osztrák tábornok, s Hyndford angol követ. Azonnal munkához látnak; az eleve kialakított föltételeket Hyndford leírja, s mindhárman aláírván, Neipperg és Frigyes egy-egy példányt magukhoz vesznek.

Azokon a papírosokon pedig a következő egyezmény volt írásba foglalva: Neipperg tábornok egy hét múlva, Neisse alól szabadon elvonul Morvaországba; a poroszok csak *színleg* csatároznak utócsapataival. Frigyes *színleg* körül táborolja Neissét, melyet nov. 1-én valósággal átad neki a hátrahagyott osztrák parancsnok. Továbbá a porosz király ezév végéig definitív békét köt Ausztriával, melynél fogva Alsó-Sziléziát Neissével együtt végleg birtokába veszi. Addig azonban, a franciák félrevezetése okáért a *színleges* ellenségeskedés folytonosan tart.

Hyndford jelentéséből tudjuk, hogy a föntebbi pontok írásbafoglalása után, kezet adtak mindhárman, e szerződésfélének a legmélyebb titokban tartására. A porosz király pedig kijelenté, hogy ellenkező esetben, minden kötelezettségtől mentesnek fogja tekinteni magát.

Frigyes ezután, karonfogva Neipperget, pajtáskodó bensőséggel beszélget vele Mária Teréziáról, s annak férjéről; örömet bocsát rendelkezésükre 50.000 tallért; tanácsokat ad az osztrák tábornoknak, hogy mikép törhetik össze legbizonyosabban az ő szövetségeseit, a franciát, bajort és szász. „Ha szerencsések lesznek – úgymond –, ő maga is örömet csatlokozik a királynéhoz (take part with the queen), de ha pórul

járnak, akkor? – no akkor minden szentnek maga felé hajlik a keze.”

Neipperg ezután a közlő császárválasztásra fordítván a beszédet, Frigyes megjegyezte, hogy szava ugyan le van kötve a bajor trónkövetelő részére, de majd szerét ejti, hogy lerázza e kötelezettségét. Végül Frigyes kijelenti, hogy a titok megőrzése végett, mindenekfölött Valorit kell megcsalni (c'est Valori surtout qu'il faut tromper).

E célból azonnal leülteti lord Hyndfordot, s panaszos levelet mond neki tollba, melyet még aznap, vacsoránál kell majd kézbesíteni neki. Frigyes miután az önmagához címzett levelet megíratta, visszatért táborába. Este együtt vacsorált Valorival, midőn egy trombitás átnyújtja neki a Hyndford kezével írt levelet; végigfutja – ugyanaz, melyet délben ő maga dik-tált – s átadja szomszédjának: mon cher Valori, olvassa csak!...

A francia udvar tulajdonképpen képviselője Németországban Belle-Isle tábornagy. Ehhez is ment egy „tájékoztató” levél, szintén 1741. okt. 9-iki kelettel, melyben a tábornagyot *közös ügyök* minélelőbbi teljes diadalával kecsegteti. A levél zárszavai: „XV. Lajosnak tartatott fenn, hogy legyen bírása a királyoknak és Belle-Isle úrnak, hogy legyen közege az ő hatalmának és bölcseségének. Vagyok, teljes becsüléssel és képzelhető barátsággal, leghívebb barátja.” Utóirat. „Valori úr informálni fogja *hadi működésünkről*. Folyvást előttem az *ellenség* s 6000 huszár a nyakamon.”

Brogie szinte látja a sardonius mosolyt, mely Frigyes ajka körül játszik, midőn Belle-Islet e levelével alaposan tév-útra vezet.

Egyhónap múlva híre futamodik Frigyes árulásának. Belle-Isle azt csak mende-mondának tartja s midőn megújul, hevesen tiltakozik ellene. A rosszhiszeműség oly magas fokát, a macchiavellista fogások oly pazarlását még ekkor nem teheti föl Frigyesről, hogy aznap biztosítsa őt *közös ügyök* diadaláról, mikor háta mögött ellenségeivel szövetkezik.

Valori a sensatiós hír elterjedésekor azonnal megjelenik audientián Frigyes előtt, melyről sok újat mond Brogie műve. A kihallgatás alkalmával Frigyes eleintén cáfolatra sem akarta érdemesíteni a „kósza hírt”. „Mit tehetek róla? – úgymond –

Meggátolhatom-e, hogy a rosszlelkűek ilyeneket terjesszenek és hogy a bolondok elhigyjék?” Valori azonban bátorodik megjegyezni, hogy éppen Neipperg tábornoktól tudják a „kósza hírt”. „Azt mondta volna? – kiált föl a király – hát akkor hazudott s azt drágán fogja megfizetni!” Társalgásuk azonban különösen élénké vált, midőn Valori fölszólítja a királyt, hogy küldjön segítséget a Prága felé tartó francia, bajor és szász szövetséges hadseregnek. „Egy lépést sem teszek Csehországban – mert már késő: mért nem serénykedett jobban a bajor választó? Legföljebb egy ezred huszárt adhatnék, hogy bebizonyítsam, miszerint nem egyezkedtem az ellenséggel.” Aztán hozzátette: „Nem akarok alárendelt szerepet vinni a háborúban, melyet tetszésem szerint (à ma fantaisie) akarok vezetni. Számítson *becsületszavamra, hogy nem egyezkedtem és sohasem is fogok másképp, mint szövetségeseimmel együtt*; de szintoly igazán biztosítom Önt arról, hogy csapataim egy tapodtat sem fognak mozdulni az egész télen át.”¹

Kéthét alatt egy hihetetlennek látszó fegyvertény híre lepi meg a világot. Prága be van véve! Maurice de Saxe, francia tábornok anélkül, hogy egy csorbát ütött volna Prága erős falain, kivont karddal kezében, három lajtorja segítségével éjnek évadján megrohanta és bevette a várost. Ki számíthatott volna 1741-ben egy Orlando Furioso-ra? Ki hitte volna, hogy a fickó, kinek ördöge van, még 1741 utóőszén Belle-Islehez egy levélkét küldhet, melyben szokott orthografiájával szórói-szóra ez áll: „Monsieur vous aves désiré que Prague fut pri il ait pri.”

Aki legelőször üdvözölte Belle-Islet e szerencsés fordulat fölött, aki tüstént csapatokat ajánlott föl a szövetségesek számára – Frigyes volt! „Ertem – írja Belle-Isle Amelothoz – *segítségünkre jó, mikor már nincs rá szükségünk.*”

Frigyes ama gratuláló levele fejezi be kleinschnellendorfi politikai kalmárkodását, melyről ő maga is elismeri, hogy „kényes (scabreuse)” ügylet volt. Azonban – úgymond – azért nem akarta tönkre tenni Mária Teréziát, mert észrevette, hogy Franciaország a német birodalom romjait négy egyenlő erejű souverain közt akarná szétosztani: a *magyar királyné* kapná

¹ Valori jelentése Belle-Islehez. 1741. nov. 11. Először közölve Broglie-nál. II. 119.

Magyarországot, Ausztriát, Stájerországot, Karinthiát és Krajnát; a *bajor választó* Csehországot, Tirolt és Breisgaut; *Poroszország* Alsó-Sziléziával; *Szászország* Felső-Szilézia és Morvaország birtokával gyarapíttatnék. Franciaország e királyságokat egymással ellensúlyoztatva, teljesen uralkodnék egész Németország fölött.

Frigyes helyesen ítéli meg Franciaország terveit; Franciaország csakugyan azért küldte át seregeit a Rajnán, hogy Ausztriát megalázza s hogy Németországot több egyenlő részre tagolja. De vajjon nem maga Frigyes volt-e az, ki elősegítette e tervek érlelését azáltal, hogy Ausztria földarabolása végett szövetszert Francia-, Bajor- és Szászországgal. A sikert természet-szerűleg óhajtania kellett s ha siker koronázza szövetségöket, eleve tudhatta s nem volt szüksége Klein-Schnellendorfig várakoznia, hogy abban az esetben Németország, beleszámítva Ausztriát, Magyarországgal együtt: négy egyenlő részre szaggattatik. Végre Frigyes nem hihette – azt a naivságot nem tehetjük fel róla, – hogy Franciaország csak azért avatkozik a német ügyekbe, hogy Ausztriát megdöntve, helyette egy épp oly félelmes, épp úgy a praeponderantiára áhítózó hatalmasságot teremtsen Poroszországban!

Másik mentsége Frigyesnek, hogy eleve tudta a titok megszegését, mert Ausztria ekképp reáuszíthatja szövetségeseit; az esetben pedig, kikötötte kötelezettségei alól való teljes fölmentését.¹

E föltevése annyiban igazolt lehetett, hogy harmincezer fegyveres ember előreláthatólag nem játszhatik oly ügyesen az ellenséges táborral, nem puffogathat vak töltéssel úgy, hogy előbb-utóbb ki ne tűnjék a szemfényvesztés. Broglie herceg Frigyes e mentségét úgy ítéli meg, hogy nem is tartozik a dolog lényegéhez. Az alku visszataszító jellegét mindez nem törölheti el. A fődolog az, hogy e réven Frigyes veszély nélkül kézre-ríthetett egy jelentékeny erősséget, azon föltétellel, hogy érintetlen hagyja elvonulni az osztrák hadsereget, mely Csehország birtokáért azonnal harcba bocsátkozik Frigyes szövetségeseivel. „Az ellenséggel egyetértve járnai el barátai megrontására: ezt – úgymond Broglie – árulásnak nevezik minden nyelven, s a világ minden országában.”

¹ Oeuvres de Frédéric le Grand. II. 93-95.

VI. Károly öröksége megnyílásának történelmi mozzanataiban egymást érik a nagy események s a meglepő fordulatok, melyek magukban véve is elegendők arra, hogy magukkal ragadják érdeklődésünket. Azonban e válságos és zűrzavaros időszaknak, mely jó időre átalakította Európa arculatát, valóban idegfeszítő érdekességet mindenekfölött a főszereplők nagyszabású jelleme s eredeti alakja kölcsönöz.

Egyfelől egy ifjúsága búbájos szépségében ragyogó királynőt látunk, elhagyatva égtől-földtől, érezve, hogy süpped lába alatt a föld. Segítségért fordul mindenhová és sehol nem talál irgalomra. Belátja, hogy önmagán kívül nincs igaz barátja e földön, s ettől fogva ellenfelei árulásainak egymaga áll ellent a leg-hősiebb szilárdsággal. Szenvedélyes lelke izzó lávaként ömlik el birodalmában, fölhevítve a kedélyeket, lelket öntve a csüggedezőkbe. Szembeszáll a végzettel s nem éri be azzal, hogy örökös tartományait biztosítsa, hanem elszántan küzd amellet is, hogy a császári koronát férje, egy kellemetlen ember, homlokára tésesse.

Másfelől egy 28 éves fiatalember kerül napszínre, ki mindeddig csendesen rejtőzött a múzsák pieriai berkében. Dicsvágya, úgy látszott, a Parnassus felé vonja, lanttal kezében, flótával ajkain. A világ még csak annyit tudott róla, Poroszország új királyáról, hogy bot alatt nőtt fel, s most mint philantrop, szabadgondolkodó, világboldogító terveket kovácsol.

Egyszerre feltűnik, mint valami meteor, s ez első feltűnése elég lett volna arra, hogy soha le ne tűnjék. „Oroszlán körmeiről” már ekkor fölismerhető a politikai s katonai lángész, kinek szertelen ambíciója bizonyára nem fog megelégedni a tudós vagy poéta halvány dicsőségével.

Ez a két uralkodó, Mária Terézia és II. Frigyes csaknem ugyanazon a napon léptek trónra, hogy éltek végéiglen ellenség gyanánt kísérik egymást. Negyven évig foglalták el a világot politikai, katonai, philosophiai és vallási versengésekkel, melyet átörökítnek utódjaikra. Az ellentétes traditio keresztül megy a francia forradalom Gyehennáján, majd enyészni látszik, de újra feltámadva csaknem napjainkig terjedt.

Az első sziléziai háborúban adott először életjelt az az érdekellentét, melyet Ausztria és Poroszország között a német

birodalmi viszonyok fejtettek ki. Akkor, a váratlan betörés hírére, Bécsben mindenki elvesztette a fejét és senkinek nem maradt helyén a szíve. Sok gúny érte ezért már az osztrák államférfiakat; mi nem akarunk a gúnyolódok sorába állani. A szó szoros értelmében teljesen üres kincstárral, s megfogyott, fizetetlen hadsereggel síkraszállani fél Európa ellen: oly vakmerőség, minőre komoly államférfi nem vállalkozhatott saját felelősségére.

De a bécsi kormány helyzete abban a pillanatban tökéletesen átalakul, amint Mária Terézia maga, személyesen áll az ügyek élére. E lépésével magára vállalja a vakmerő kockázat minden felelősségét; s Mária Terézia legfőképp ezért mondható gondviselésszerű alaknak Ausztria történelmében. A királynő akaraterije csodákat mivel attól a pillanattól fogva, amint kijelenti, hogy koronája drága gyöngyét, Sziléziát bármi áron vissza kell szerezni; ugyanakkor személyesen hódít meg egy országot, mely eddig, közel másfélszázadja, rendszerint azok táborában harcolt, kik most Ausztriára támadnak.

Broglié élénk rokonszenvvel kíséri Mária Terézia minden lépését. Hósi alakját a pozsonyi országgyűlésen festőileg tünteti föl, de amellet, alkalmazkodva a királynő akkori magatartásához, – kissé theatralisan. Általában azonban aránylag keveset foglalkozik vele.

Nem is Mária Terézia kedveért írta meg e művet Broglié herceg! hanem világosan a célból, hogy már bölcsejében minél gyűlöletesebb színben tüntesse föl a porosz nagyhatalmat. Frigyes élettörténetéből éppen azt a részt tárgyalja, melyben egymást érik legnagyobb hitszegései: a sziléziai betörés, kleinschnellendorfi árulás és elpártolása Franciaországtól. Brogliénál nyoma sincs annak, hogy meghamisítani törekednék e tényeket; de mindenütt nagy szorgalommal csoportosítja akképp, hogy minél szembeszökőbb legyen Frigyes perfidiája. Nem csupán tiszta erkölcsi érzete lázong, midőn regisztrálja a porosz király tetteit, hanem olykor pezsgésbe jő a francia revanche-politikus vére, izgatásra használva föl az ellenfél hitszegését, mellyel szemben – egy Thibaudin helyesen cselekedett.

Frigyes elszakadása Franciaországtól e munkának utolsó fejezete, melyben a szerző hatásos csoportosítással fokról-fokra

bemutatja Frigyest: miképp ereszti szabadon másodszer is a Chotusitznál megvert osztrákok, miképp épít szaladó ellenségének aranyhidat, melyen keresztül haladva, legbiztosabban morzsolhatja össze a Prágában s környékén fekvő maroknyi francia sereget, végre hosszú idézetekkel mutatja be, miképp ámitotta a franciát egész az utolsó percig. A politikai szemfényvesztő végtére elveti az álarcot s Frigyest látjuk a maga valóságában: Belle-Isle és Frigyes utolsó bakája egyszerre tudják meg, hogy a porosz király *külön-békét* kötött Ausztriával, melyben említést sem tett Franciaországról s egyéb szövetségeiről.

Nem akarjuk mentegetni Frigyes elszakadását Franciaországtól. De éppen a Broglie herceg eszejárását követve, ki kell mondanunk, hogy Belle-Isle ájuldozása, Fleury siránkozása a külön-béke hírére: legkevésbé sem ébreszti föl részvétünket.

Franciaország, mely, hogy érdekei szerint vezesse Ausztria feldarabolását, társul szegődött Poroszországhoz; Franciaország, melynek hadserege idegen zászlók alatt, hadüzenet nélkül, tényleg harcban áll Ausztriával, de csak *álnév alatt*: mint a bajor választó *subsidualis serege*; Franciaország, mely ekképp hitszereget követett el formaszzerű, újonnan kötött egyezménye, a *pragmatica sanctio* ellen: az a Franciaország eljátszotta azt a jogát, hogy akár ellenségét, akár barátját figyelmeztethesse a szerződések, szövetségek pontos megtartására!

Belle-Isle folyton érintkezett Frigyessel s megbízhatlannak találta. Meg volt győződve arról, hogy amint ügyük rosszra fordul, Frigyesre nem számíthat. De éppen, mert így ismerte szövetségestársát, nem lett volna szabad catastropha-szerűleg meglepetni engedni magát az események által. Viszont az agg Fleury, ki fellárával a sírban, valóban határtalan naivságot tanúsított, midőn siránkozva panasolja, hogy *áldozatává* lett annak, kinek *cinkosává* szegődött. Valóban, ha megengedjük, hogy Frigyes diplomatai hamiskártyás: Fleury, Belle-Isle meg ő közötté csak az a különbség, hogy jóval ügyesebb azoknál. Elszakadásakor, így szólhatott volna hozzájuk:

„Ugyan miben szedtem rá Önöket? Királyi pályám első debutje nem figyelmeztette-e Önöket, hogy vigyázzanak! Ha ily kétely nélkül – nem „sans peur et sans reproches”, hanem „sans peur, sans vergogne et sans remords” – ejtem hatal-

mamba más birtokát: lehetett-e rólam józanul feltenni, hogy válogatni fogom eszközeimet, midőn annak *megtartásáról* van szó. Ha csak az Önök feláldozásával tarthatom meg, tudniok kellett volna, hogy habozás nélkül fel fogom Önöket áldozni. Fallacem faliere non est fallacia vagy az Önök nyelvén szólva: à trompeur, trompeur et demi!” Nemzet. 1883. 62. és 65. sz.

4. Régi dicsőségünk két intézménye.

1. A magyar királyi koronaörök. Rövid időn négyszáz esztendeje lesz, hogy a magyar rendek törvényt hoztak arról, hogy a magyar korona mindig Visegrádon őriztessék. Mindaddig Székes-Fehérváron állandóan pap volt a korona őre, ezentúl egy pap mellett még a világi urak közül választott két koronaőr is vigyázott reá. Azonban az 1493-diki törvény csak írott malaszt maradt, s a rendek már 1622-ben a IV. törvénycikkben ismét intézkedtek, hogy a nemzet legbecsesebb klenodiumát Pozsonyban száz magyar és száz német katona őrizze, mely utóbbiaknak szintén föl kellett esküdni a magyar koronára. A korona azóta is sok viszontagságon ment át, s csak 1853 óta őrzik folytonosan a budai várkapornában. Az országgyűlés rendszeren két koronaőrt szokott választani, egy katolikust és egy protestánst (most, 1874-ben gr. Festetich György és br. Vay Miklós), de ez inkább csak méltóság, cím, mert a koronát valósággal egy század válogatott katonaság őrzi.

A magyar nemzet mindig kegyelettel tekintett királyára és a koronára. Természetes, hogy a híres nagylelkű és bőkezű nemzet az ekként kegyelt államfő és a mindig szentnek tekintett korona (Sacra Corona Regni Hungáriáé) irányában szünet nélkül nagy figyelemmel volt. A király őrizetére a nemes testőröket szerelte föl, a koronáéra a koronaőröket. Rokonintézmény mindakettő; feudális maradványok, melyek most legfőbb díszei a nagy ünnepélyeknek. Ámde minden rokonságuk dacára is elkülönítették egymástól a mai világban legfontosabb nyelv- és elhelyezési különbség által. A m. királyi testőrség Bécs-

ben van, s német vezényszó alatt; a koronaőrség a honvédelmi minisztériumnak alárendelve Budavárában magyar vezényszóra sorakozva végzi szolgálatát. 1861-ben szervezték újra, s tiz esztendeig a cs. k. hadsereg kötelékében, mint „Königlich-ungarische Kron-Wache”, báró Huszár Károly elsőosztályú kapitány és Stessel János másodosztályú alhadnagy vezetése alatt, egy őrmester, három tizedes, ötven gránátos, két dobos, két tisztiszolga állott.

Az osztrák hadseregben a medvesüveges gránátos zászlóaljkat már 1850-ben föloszlatták, 1865-ben a herceg Eszterházy sopronvármegyei kismartoni palotájában őrködött híres szép gránátosok szintén elbocsáttattak, úgyhogy Franciaországon és Anglián kívül egész Európában csak a budai palotaőrsei gránátosok képezték a csupa válogatott, medvebőrcsákós dízsereg utolsó maradványát. Akkoriban sárgagombos fehér kabátjukban, vörös hajtókásan, zsinóros kék nadrágban díszes látványt nyújtottak.

A koronaőrség 1871-ben a magyar királyi honvédséghez osztatott s egyúttal megszűnt gránátos csapat lenni. Koronaőrző vitézeinket mostanában gyakran látni Budapest utcáin. Mindnyáján szálas legények, sötétzöld zubbonyban, rózsaszín, cseresznye, téglá, egyszóval a honvédeknel megszokott mindenféle színárnyalatú vörös német-nadrágban. Köznapi ruhájukban eléggé dísztelenek, annál pompásabbak nagy parádék alkalmával.

Ilyenkor látni, hogy mostani öltözetük régi magyar mintára készült. Fényes, csúcsosan végződő acélszak hosszú sastollal, széles zsinórzatú zöld dolmány, vörös nadrág és visszahajtott sárga szattyánbőr-csizma képezi magyaros ruházatjukat. Kár, hogy ezzel nincsen összhangzásban fegyverzetük, mely határozottan idegenszerű. Oldalukon a koronával díszített széles övön széles rézveretű egyenes kard lóg, kezökben XIV. századi divatú, kaszaformán görbülő, címeres bojtos alabárdot tartanak. Egyenes kard és alabárd: nyugati fegyverek; keleten az ezekkel rokon fegyvernemekből mindig görbe kardot és egyenes dzsidát vagy lándzsát használtak.

A koronaőrök mindnyáján válogatott fiúk, igazi ősmagyar kinézésű vitézek, kik a Szent-István-napi körmenet alkalmával

legnagyobb díszére szolgálnak az ünnepélynek. Koronázáson ezen egyenruhában még nem jelentek meg, s eddigi szokás szerint csupán az első magyar király ünnepén vonulnak ki.

Vasárnapi Újság, 1874. 25. sz.

2. A magyar testőrség Bécsben. Régi dicsőségünk fényes maradványa! – meg is látszik rajta. Űgy vagyunk vele, mint a magyar díszruhával: egyre mondogatjuk, hogy ilyen-olyan szép, de hozzátesszük, hogy nem a mai világba való. Mindinkább általánossá válik a nézet, hogy a testőrség olyan drága, felesleges sallang, melyet ideje volna elvetni. A testőri intézmény mégis fönáll mindenütt és létezni fog mindaddig, míg a monarchiái államok. Mert igaz ugyan, hogy ma már inkább csak symboluma a népek hűségének, s ezen erkölcsi jelentését praktikus irányú századunk távolról sem becsüli annyira, mint amennyibe fönntartása kerül: de másik célja, a pompázás, önmagában véve is annyira lényeges kiegészítője az udvari életnek, hogy a testőrsegeknek már egyedül ez is létjogot ad. Nincsen aki tagadná, hogy főleg országglási szempontból, a király környezetének fényesnek kell lenni. Az udvar legyen udvar s méltó büszkeségünk, ne maradjon hát el még azoktól a századunk elején is élt nagy uraktól, kik valahányszor igazi fénnel akartak megjelenni, rendesen egy kis „gárdát” alkottak, melyben bár parasztleányok voltak a gárdisták, azért a célt, t. i. a nagy parádét elérték általa. Ilyen megbízható csapatokból fejlett ki idővel a testőr-institutio; nagyban és állandósítva látjuk a pompázó díszőrséget a magyar királyi testőrségben. Ez a testület mint gárda is a legelső a világon, de irodalmi hatás és hazafiság tekintetében, mint határozottan legkülönb válik ki társai közül.

A magyar nemes testőrséget Mária Terézia állította föl 1760-ban. A magyar nemes ifjából toborzott díszcsapat szervezésében, azt hiszem, nem hiába keresünk hálanyilvánítással összekötött tendentiózus cselekvényt, s valószínű, hogy éppen ennek észlelése ébresztette föl Bessenyeiben és társaiban az elhatározást, hogy a magyarságot hatalmas ellenére figyelmeztessék, s erejét szellemi termékeikkel gazdagítsák.

Alig hagyták oda irodalmunk újjáélesztői a gárdát, a meg-

próbáltatás napjai következtek be. József császár alatt kitört a török háború, s a testőrök elsőtől utolsóig fegyverre keltek, megtanulni, hogy a díszkard még másra is való, mint tisztelgésre. Aztán hogy rájöttek a dolog nyitjára, megtanították vele a törököt, tisztelni a magyar vitézséget, mely vakmerőnél vakmerőbb bravourok tömérdek példáját mutatta föl. Az ő zászlójukra is ráírhatták volna, ami a Bourbon királyi-ház gránátos lovas-testőrsége kornétáján tündöklött: „Undique terror, undique lethum”; mindenkor használhatták a skót gyalogsandárok jel-szavát „in omni modo fidelis”, s így a következő időszakban is, midőn az erős küzdelmet hosszas pihenés váltotta föl, egy-egy testőr a szabályszerű ötvenen túl is ott maradt a gárdában, folytatni a gyöngyéletet. Szerették ezt az intézményt, mely tükörragyogású vízhez hasonlított: mélye sok fertőző anyagot rejtett ugyan, de az nem mocskolta be fölületét. Az *intézet* egyes tagjai követtek bár el nagyobb kihágásokat is, de azért maga az *intézmény* alapjában és tiszta színét illetőleg, sohasem ingott. Mint Magyarországon nyolcvan esztendőn keresztül legnépszerűbb, legkedveltebb intézet, az ország fiatalságának testileg-lelkileg legderekabb tagjait fogadta magába, s innen magyarázható, hogy a magyar gárdisták igen-igen sokáig bálványa valának egy nemzetnek, – sőt a félvilágnak. Rájuk céltott a múlt századi magyar költő ezzel a versével:

Szép királynak lenni, hát magyar királynak!
Kit királynak temett magyarok szolgálnak.

Az odaadó szeretet közös érzése a nemzet és a testőr között szorosra fűzött kapcsolatot létesített. A nemzettel küzdött válságos időkben, a nemzettel együtt szunnyadott vészmentes korokban, – de együtt is ébredett. Az 1772-ik év, mikor még kezdeményeztek a testőrök, az irodalomra és a testőrségre nézve az, ami a nemzet történetében 1790; már 1840-ben a forrongó magyar viszonyok hoztak egy kis pezsgést a testőrök életébe. Közéjük is elhatott az egyesületi szellem, s viribus unitis „Remény” név alatt alkottak egy önképzőkör-féle társulatot, melynek hasonló című lapját egy altiszt által leiratva adták ki. Gábel Ferenc volt a szerkesztő, tartalmának becesebb részét Sztrokay Elek, Korponay János, Várady Gábor, Nyereggyártó János és más

testőrök cikkei képezték. De a béke foglalkozásait ismét csatazaj szakította félbe. A magyar szabadságharc szólította fegyverre a nemzet fiait. Es a testőrök megértették a haza kívánalmát: egy-két horvát kivételével valamennyien honvédekké lettek, s a testőrség az előbb kilépettekkel együtt, Görgey, Klapka, Bangya, Krivácsy, Földváry Mihály stb. személyében a legkitűnőbb katonákat adta a hazának.

A testőrség hadban, békében egyaránt kitűnően szolgált. Benne a magyarság erénye, büne egyformán nagyszerű alakzatokban mutatkozott. Újabb időben, mint annyi más intézményünk, úgy ez is megváltozott. Azelőtt a vármegyék szemelték ki a nemes származású java fiatalembereket, s küldék föl alhadnagyokul a hadi-iskolával összekötött testőrségbe; jelenleg a hadügyminiszter a magyarországi származású kapitányok és főhadnagyok közül válogat erre az állomásra, mely mintegy átmenet gyanánt szolgál oly tisztek számára, kik magukat a haditudományokban akarják kiképezni.

Most is örömmel s némi büszkeséggel tekinthetünk még erre az 1867-ben újra szervezett erőteljes csapatra, mely nyilvános megjelenésekor ezüsttel gazdagon sujtásozott vörös díszruhájában, sárga csizmában, zöld posztónyelvvel és kócsagforgóval ékesített kalpagjával, párdúcőr-kacagányával kétségkívül utólérhetlenül impozáns és szemgyönyörködtető katonai csapat. Csupán az a kár, hogy ma is idegen föld ékessége.

A kath. birodalmi székvárosokat parádék alkalmával is könnyen fölismerhetni; ha másról nem, arról, hogy a körmenetekben résztvesznek a testőrök is. Bécsben, hol különben is az arcier, a trabant, a lovas-zsandártestőrsegek, ezenkívül az udvari várórség állandóan tanyáznak, ott látjuk a magyar testőröket, rendesen őrnagyuk vezetése alatt, pompázni. A szintén per excellentiam kath. Budapesten pedig, nemhogy a többit, de még a magyart is hiába keresnök, ami nyíltan mutatja egyfelől, hogy a paritás már az udvarban, az államfő környezete elosztásában sincs megtartva, másfelől, hogy fővárosunk még mindig nem *székváros*. A budai várpalotában napjainkban is mindössze néhány zsandár-testőr őrmester lézeng; magyar testőr csak az országgyűlés megnyitása vagy egyéb ilyen alkalmakkor jelenik meg, eszünkbe juttatva, hogy sok ilyen állapot miatt a bécsiek

bizony-bizony fennhéjázás nélkül mondhatják velünk szemben

'S gibt nur a Kaiserstadt

'S gibt nur a Wien!

A magyar testőrség a bécsi nagy ünnepélyek fényét nagyban emeli és azokat, kivált az idegen előtt, fölötté érdekessé teszi. Csoportozatuk az *úrnap* körmenet igen jellegzetes része. Ott vonulnak testőreink, ragyogásukkal elhomályosítva maguk körül mindent; az elismert szép faj szemenszedett, délceg tagjai katonás testtartással, méltóságos kifejezéssel férfiasan szép arcaikon, tömött sorokban vonulnak el a néptömeg között, s annak bámulatát a legnagyobb mértékben költik föl. Hála Istennek, viszonyaink már annyira változtak, hogy bizony nem sokat hederítünk az ilyenforma nemzeti dicsőségre. Sőt alkalmasint eltaláljuk a közérzület hangját, ha azt mondjuk, hogy jobb szeretnénk, ha ahelyett, hogy a magyar testőröknek ruháját és testalkatát magasztalja a külföld, valahára a haza fogadná kebelébe s venné hasznát. Személyükben ötven jóra való taggal szaporodnék a magyar hadsereg főtiszti kara, s vége szakadna annak a félszeg állapotnak, hogy oly előkelő katonák közt, kik parancsnokuktól a legutolsóig kivétel nélkül tősgyökeres magyar nemzetségekből származtak vagy magyar anyanyelvűek, *németül* folyik az ügyvezetés, vezénylés, egyszóval minden, ami hivatalos. – No de reméljük, majd csak jobbra fordul ez is. Hiszen a budai királyi lak megnagyobbítása tervben van, s ha ezt ki-viszik, *a magyar királyi testőrségnek* tán csak juttatnak helyet *a magyar király* kolosszális várpalotájában?

Vasárnapi Újság, 1874. 23. sz.

5. A „János-köröm”.

- Adalék a régi amulettek történetéhez. -

Máig megfajtetlen kérdés, mi hát voltaképpen az a „János-köröm”, mely a XVI. század legvégétől a XVII. közepéig, magyar hozomány- s egyéb vagyón-jegyzékekben igen gyakran fordul elő. E kérdés megoldását tűztem ki jelen soraim céljául. Úgy

vélem, nyitjára is akadtam; s immár módomban áll a „János-köröm” értelmét, melyet eddig senki sem betűzött ki, történelmi adatok és következtetések segélyével, minden kételyt kizárólag meghatározni. A János-köröm legegyszerűbben, még a XVI. század végső éveiben, Bocskay István kincsei közt említetik, ekképp: „Egi himes kerekded Scatulaban. Három ewnek való szeoreoz Janoz Bwr, Negiedik szeoreoz Janoz beor ew Araniazott ezwstel csináltt kin Bathori Griseldis Czimere es neve vagion ki meczve. Ismegh Negi Janoz keoreom, ismét ruhában varrott Angvilla hal beorebeol való három ew. Imett egi ía kerek Scatulaban egi darab Janoz keoreom,” stb.

Ettől fogva egész a XVII. század közepéig, hol itt, hol amott, gyakorta találkozunk e szóval. így pl.:

1612; gr. Thurzó György kincstárának leltárában: „Az kézre-valók száma. – Negyedik pár kézre-való, orvosságos kövek vannak benne. Ötödik pár kézre-való, Janusz-köröm vagyon benne. Fél kézre való, fővény ellen való kövek vannak benne.”

1643; Thököly Mária hozományában: „Arany pereczek száma. – 2. Arany perecz, Jans köröm-mel csinált, mely nyom aranyat mindenestül Nro 27.”

1647; Woiszka Ilona Krisztina hozományában: Arany-perecek száma. – 2. Harmadik (pár) aranyperecz, zománczos Jausz (így) köröm benne. 4. Negyedik pár aranyperecz, sokféle orvosságos kövel rakott.” Ez Deák Farkas olvasása, ki, megkérdőjelezve, „Jausz”-nak olvassa azon körmöt, melyet Kovách Nándor, ugyanezen okiratnak Radvánszky gyűjteményében való közzétételekor „János”-köröm név alatt ír le.

1651; br. Eszterházy Ilona hagyatékában: „Egy János köröm mind büröstől.”

1656; Berényi György ingóságai közt: „Arany miv. - Negyedik, gyermek nyakába való kis arany láncz, egy kis függöstül. – Két pár arany perecz János körmes. – Negyedik abroncs gyürü János körém benne.”

Ezen adatokból mindenekelőtt azt következtettem, hogy akik közölték, a János-, Janusz- vagy Jans-köröm leírásakor, a szó jelentésére nézve, valami Jánosnak vagy éppen Hansnak a körmére gondolhattak. Rendesen nagy betűvel írták, épúgy, mint „készmárkot” (Kieselstein, Bergkristall), melynek megfejtése

alkalmával feltüntettem, hogy ez ásványt az okiratközlők azért írták következetesen nagy kezdő-betűvel, mert névrokonságánál fogva összetévesztették Késmárk városával.

Ami a tárgy lényegét illeti, eleve láttam, hogy itt amuletről van szó. *Noscitur ex socio, qui non cognoscitur ex se*; már pedig a János-köröm, amint bemutattam, rendszeren „orvosságos kövek” (*pharmakolithos*), nyakbavaló medaillonok s egyéb efféle amulettek társaságában szerepel.

Még inkább megerősített említett föltevésemben az a körülmény, hogy e szó élete csak bizonyos meghatározott, mindössze ötven évnyi időre terjed s azontúl nyomtalanul eltűnik. Az amulettekkel üzőtt babonák nálunk éppen azon ötven év alatt, 1600-tól 1650-ig járták legjavában s azon időn innen, a babonás hiedelmek kiveszésének törvénye szerint, gyorsan enyésztek el, úgyszólván önmaguktól, észrevétlenül.

Tovább menve, úgy találtam, hogy ez az amulett valami szőrös-bőrös lénynek, valami állatnak a körme lehet; mert Bocskay kincsei közt „szőrös János bür”, 1651-ben „János köröm mind büröstől” említetik.

Az volt most már a kérdés, micsoda állat körme? s hogy lett azon állat nevéből János?

Megnéztem evégből Aristotelest, Aelianust s Pliniust, mint az amulettekről szóló hiedelmek elsőrendű forrásműveit, Azonban eredménytelenül. Ezek beszélnek farkasfogról, mint gyermek számára való amuletről, de körömről, vagy éppen valami János-féle körömről mindnyája mélyen hallgat.

A dolog tehát újabb eredetű, s ha újabb, akkor bizonyára renaissance-kori, mint amely időszak a régi auctorokkal együtt nemcsak a régi varázsszereket újítja fel, hanem még azonkívül egy jó csomót maga is koholt hozzájuk.

Ilyen nyomokon járva, vettem kezembe egy XVI. századbeli állattant, s abban, összevetve hazai kútfoimmal, teljes fölvilágosítást nyertem a felől, hogy mi az a János-köröm és hogy ez is, mint minden egyéb efféle, külföldi csatornán jutott el hozzánk.

Gessner Göncnek az 1550-es években írt állattanában szóról-szóra ez áll: „Von dem Luchs. – *Lupus Ceruarius*. Ein Luchs Lux I oder Luxs. Ein Thier Wolff. – Was für arczney von

solchem thier in brauch komme. – Die klawen der Luchsen sind gantz weysz | werdend bey vns in silber gefasset | vnn zu dem krampff gebraucht | angetragen | oder angebundene. – Es werdend auch solche klawen sampt der hut zu aschen gebrant | von zu vil krankheiten gebraucht.”

Gessner ezen soraiból világosan kivehető, hogy külföldön a renaissance korában az ezüstbe foglalt hiúzkörmöt, görcsök ellen való varázsszer gyanánt nyakbavetve hordozták. Ott ez a szokás sokáig fenntartá magát. Merklein, a következő században (Thierbuch. S. 117., 118.) igen ajánlja a nyakba akasztott hiúzkörmöt, mint a görcs ellenszerét. Sőt még a múlt század folyamán is jelent meg egy német munka, mely ama babonás hiedelmet egész terjedelmében fenntartja. Egy 1717-ben megjelent Thier-Buch ugyanis, egyebek közt így ír a hiúzról: „die rechte vordere Klaue am Hals getragen, hindert den Krampff und die Fraisz; Laut jenem Vers:

Der Apothecen gibt der Luchs drey schöne Stücke fein:
Das Blut mit Steinbrechkraut gebraucht (bricht es den Blasenstein)
Verrenckten Gliedern und Lend'nstein dient auch das Fette zart
Von rechten Fusz desz Luchsen Klau vor Krampff und Fraisz bewahrt.

Németországban a hiúzköröm gyógyerejébe vetett bizalom körülbelül ugyanezen időtájban enyészett el. Gatterer, a század végén, már mint a régiek babonáját emlegeti. „Die Alten – így ír a hiúzról szóló fejezetében – gebrauchten seine in Gold oder Silber eingefaszten Klauen, am Halse getragen, wieder den Krampf; und nutzten sein Fett und seinen Urin in der Medicin.”

Nálunk pedig a jobbára német forrásokból dolgozott Gáti István ugyanígy nyilatkozik. „A hiúz – úgymond – igen élesen látó, de egyszersmind fene állat is ez. Melynek a körmét ezüstbe foglalva, nyakba hordozva, nehéz nyavalyatörés ellen való régi orvosságnak tartják.”

A felhozott példák tanúbizonysága szerint a nyakbakötött, ezüst vagy aranybafoglalt hiúzkörmöt külföldön a XVI. századtól fogva általában mint görcsoszlató hathatós orvosszert tekintették. Nálunk is van rá példa, hogy ugyanígy próbálták hasznát venni a hiúz körmeinek éppen azon időszakban, midőn a vagyonejgyezékek értékes tárgyai közt rendszerint előfordul a

János-köröm. Bocskay kincsei közt egyéb amulettek társaságában ott szerepel: „Egi veres Jaspis keü ezüstben foglalva, hiúz es oroslán keormeok egi egi farkas fogak.” 1655-ben egy névtelen hagyatékában olvasható: „Ad: három iskatulát, kettei üres, egyikben ... egy hiúzköröm.”

Mindez csak arra vall, hogy a hiúz körmét nemcsak külföldön, hanem nálunk is amulettnek tartották; de mindez csak sejtetni engedi, hogy a hiúz körme azonos lenne a János-körömmel. Van azonban, éppen a János-köröm felőli hiedelmek időtartamának (1600-1656) kellő közepéről (1627) egy hazai elsőrendű kútforrásunk, mely ebbeli sejtelmünket határozott tudássá fokozza.

1627-ben, az akkor húszéves Kemény Jánost, Erdély ké-sőbbi fejedelmét – mint maga írja -, Bethlen Gábor fejedelem „mint nemcsak jó uram, hanem atyám, követségen aبلغála az akkori krakai vajdához Stanislaus Lubemierszki (t. i. Lubomirsky) fejedelmi emberhez, ki ugyan princeps imperii is vala.” Majd így folytatja sorait: „Eljüvén sok szép matériákkalajándékoza; többi között maga ládjából előttem vévén ki, egy jahuz körmöt ada, commendálván, hogy maga puskása lötte legyen annak vadját”...

Kemény János idézett helye nemcsak azért tanulságos, mert a világirodalomban másutt sehol nem található azon hiedelemnek ad kifejezést, hogy a hiúz körmének „csak” bizonyos esetben van igazándi gyógyereje (az „orvosságos efficaciá”-jára l. az eredeti helyet); hanem még inkább azért, mert jahuznak nevezve a hiúzt, kulcsot ad kezünkbe annak a rejtélynek megfejtésére, honnan vette magát a jausz, janusz, János elnevezés?

A hiúz ugyanis, régi szótárirodalmunkban rendesen hiúz vagy heuz; a XVI. század végén egy helyt: „Lynx, panthera Heioz, fenies βemo vad”, Kecskeméti ötvöskönyvében pedig, a XVII. század derekán „hijucz”. Jahuznak sehol semmi nyoma. „Hiúz” szóból elképzelhetetlen, hogy Jansz, Janusz, János szó képződött volna. Míg ellenben Kemény János idézett sorából tudva azt, hogy a hiúzt egykor Jahuznak is nevezték: minden említett elnevezés, s azok alakulása, világosan megfejtethető.

A kérdés végeldöntésénél először is palaeographiai okokat kell felhoznom. Azon oklevelek, melyekben János-körmökről van szó, az erdélyi múzeum, a köpcsényi gr. Batthiány, a br. Palocsay-féle lócsei, s a gr. Berényiek bodoki levéltárában lévén,

nem juthattam eredeti példányaikhoz, s így csak sejtelmemet fejezhetem ki, hogy a jansz nem így, hanem jausz-nak olvasandó: n és u fölcserélése a legkönnyebben megeshető hiba egy nem értett szó olvasásánál.

Janusz-t nem így, hanem Jahusz-nak kell olvasnunk: a h betűnek elkopott a felső szára, vagy ha megmaradt is, a János-köröm létéről tudó okmányközlő készakarva n-nek vette.

Végre a János-köröm csakugyan úgy lehet írva; magyarázata az, hogy az egykorúak, érdekes népetymológiával, jahuzból Jánost alakítottak.

Pulszky Ferencnek ötvenéves jubileumára
Budapest, 1884. 123-126. 1.

6. A sólyomvadászat.

A sólyomvadászat ősrégi sport, mely elegáns, igazi nagy vadászat, ha kerecseny vagy kelecsény (*Falco Islandicus*), ráró és más nemes sólymokkal üzik; kisebb fajta, alant járó vadászat, ha ölyv, kánya, vércse, héja vagy karvaly segélyével megy. A kettő közt egyébként alig van más különbség, mint hogy a voltaképpení sólymokat mindig felsisakozva, míg az ölyveket földetlen szemmel vizsik vadászatra. A sólymokat ha egész csupaszon szedik ki fészükéből, idomításuk könnyen megy, de az így nevelt madárban kevés a bátorság. Nehezebben tanítható, de bátrabb az a sólyom, melyet akkor fognak iskolába, mikor még csak csonka tollú (*faucon branchier: voletant de branche en branche*). Legtöbb munkát ad az anyányi sólyom (*faucon hagard*), de ez aztán felülmúlja a többit, mert tanultságához járul szabad prédajárása idején korlátlanul kifejlődött természetes ravaszága. Daumas tábornok szerint ezt a galambtollakkal földött, kóccal és bozontos gyapjúval kitömött báb segélyével fogják. A vadász t. i. meglesi a sólymot, s kukra veti föl előtte a levegőbe a bábót, melyre a sólyom, ragadozó ösztönénél fogva, azonnal lecsap, s karmaival, minél jobban melleszi, annál inkább belegubancolódik, úgyhogy a lesből előtörő vadász könnyűszerrel meglapíthatja.

A sólymot erdőtől távol eső oly helyen kell idomítani, mely észak, kelet és nyugat felé nyitva áll, déli oldala azonban egészen el van zárva. A pucéron fogott sólyomfiókát finom, friss nyershúson vagy félkeményre főtt tojásos rántottán tartják. Mire megtollasodik, szabadon röpködhet, mert soha messze nem távozik, hanem rendszeren visszatér senkitől nem háborgatott fészkébe. Innét aztán sötétben veszik ki avégett, hogy előkészítsék a vadászatra. Karmait levágnák, hogy kényelmesebben lehessen öklön hordozni és hogy ha a vadászon másik sólyommal tűzne össze a martalékon, kárt ne tegyen benne. Lábaira bőrbilincset vagy cipőt húznak, melynek karikájába másfél láb hosszú póráz (longe) van fűzve; ezt a háromszögű, alul tekealakú deszkaülőke (középlat: sedile) karikájához kötik. Egyik lábára éleshangú csengetyűcskét tesznek, hogy ha a madár elvész szem elől, a csengetyűszó adhasson hírt holletéről. A rabságba jutott anyányi madár iskolázása éheztetéssel kezdődik. Az arabok báránnyal zárják egy ketrecbe, s mikor a sólyom már nem bírja az éhséget, legelőször is a bárány szemeit vágja ki s aztán kezdi ki a húsát. Mivel a sivatagban antilop, gazella, farkas s más nagyobb vad üzésére is alkalmazták a sólymot, ily alkalommal épp azzal válik lehetővé a nagy vad megfogása, mert a madár legelőbb a szemeit üti ki üldözöttjének. A sólyom idomításához keleten nyers juhúst, nyugaton, hol főképp madarászatra használják, rendszerint vadgalamb és más erdei madár húsát használják. Mikor a madár eléggé megszokta fogságát, az idomító lószőrrel bélelt karvédés szarvasbőrkeztyűt húz, melyre a jól kiéheztetett madárnak csalétkül egy darab nyers húst tesz. A sólyom az éhségtől ösztönözve, nagy berzenkedés közt végtére is legyőzi irtózatát s a keztyűre száll. Ezt többször is meg kell tennie, míg végre a karmai közül mindig kiszedett vadhúsból egy-egy falatot (becquade) kap. így lesz lassankint kezessé s így szokja meg annyira mesterét, hogy sisakot (chaperon, capuchon) enged húzni fejére. A gyakorlat folytatása már a szabadban megy. A sólymot, egy méter széles, másfél méter hosszú farámán, felsisakozva viszik ki a mezőre. Mikor aztán fölverik a gémet, kócsagot vagy vadkacsát, hirtelen lekapják a sisakot a sólyom fejéről, ez körülnéz, csavarszerűen felveti magát a magasba (toupier), túlszárnyalni

igyekeztén kiszemelt prédáját. Ha ez megvan, odafönn „úszik” vagy „lebeg” a légben, s egyszerre villámgyorsan csap le, vadászműnyelven „pedzi” martalékát. Hegyes csőrű madár, ha nekifeszíti csőrét, megtörténik, hogy a sólymot heves lecsapásában felnyársalja. Ha a sólyom eltéveszti célját, ismét felcsap a magasba, s újfent pedzi martalékát, s azt nagy vijjongva sodorja le magával. A vadász odasiet, hogy különválassa őket, vagy ha ezt nem teheti, sípszóval hívja vissza a sólymot. Kezében, hogy messziről látható legyen, rikitó veres posztóval bevont s vadkacsa-, fogoly- vagy kócsagtollakkal megtűzdelt két szárnyat forgat vas nyelénél fogva. A szárnyforma kitömött báb öblös közepére egy darab nyers máj vagy szív van tűzve. Ebből, ha jól viselte magát a madár, friss falattal „udvarol” (faire courtoisie) neki gazdája. Ölyvek s más alatt járó ragadozók csalétek nélkül is visszaszállnak gazdájuk kezére. Innen a francia solymászatban a magasröptű madarakat másként *csalétkeseknek* is hívják (oiseaux de haut vol ou de luerre), míg az alatt járóknak másként „kezes” a neve (oiseaux de bas vol ou de poing). Rendszerint három évig űzi mesterségét a madár; minél fiatalabb, annál jobban. Az uralmelléki sólymászok, kik haszonra nevelik a sólymot, egy évi szolgálat után potom áron adják el, mert sajnálják a félévi ingyentartást és fáradságot, s az évszak közeledtével az előttük ismeretes fészkekből ingyen jutnak fiókákhoz.

Solymászatra a középkorban könnyű lovakon és könnyedén öltözve, fegyver nélkül, társaságban vonultak ki, mégpedig minden gavallér a maga hölgyével, párosan. A vadászat leg többre becsült tárgya a kócsag volt, melyet ha elütött a sólyom, nyakszirtjéről kihúzta a lovag a forgóba való díszes két szál tollat, s nagy triumfussal nyújtotta át hölgyének. A nők körüli udvariaskodásra ezenkívül is sűrűen adott alkalmat a solymászat, mely főként a nők állandó jelenléte miatt vált kiválóan kedvelt udvari vagy gavallérmulatsággá. A vadászatok decemberben kezdődtek s júniusban értek véget, mert a sólyom párzás idején, éppúgy mint esőben és hóban, hasznavehetetlen.

A solymászat állítólag már Kr. e. 690-ben ismeretes volt Khinában. Ktesias, Xenophon kortársa India történetében említi, hogy ott a sólymot nyúl-, gazella- és róka fogásra használják.

Keleten a solymászatot mindenütt üzték; őshazája – Hammer-Purgstall szerint – Turkesztán volt. A mongolok a vadászatot általában mint hadgyakorlatot tekintették; körvadászataikon résztvett egész hadseregük. Dsingisz-khán és Timur egész sereg solymászt tartott. Bajazid a (Villám) vadászszemélyzete 7000 solymászból és 6000 kutyapeceből állott. Ez a vadászhad volt egyúttal a hadsereg magva, színe-java. A persa udvarnál a sólymosmester egyike volt a legelőkelőbb udvari tiszteknek. Ghasan, a hetedik és legnagyobb persa ilkhán, a XIII. sz.-ban solymászrendtartást készített. A mongolok révén terjedt el a solymászat Oroszországban, hol Alexej Mihajlovics cár 1688-ban adta ki híres solymász-rendszabásait. Afrikában és Ázsiában, a Szaharától a mongol sivatagig s a Persa-öböltől a Pecsoráig, ma is széltére üzik a solymászatot, bár az utazók egyező vallomása szerint azon vidékeken is hanyatlóban van.

Keleten a sólyom a nemes bátorság jelképe s oly nagyra becsülve, hogy az uralkodók több helyt családi címerüknek választották; alkalmasint erre vezetendő vissza, hogy a Nyugaton hasonló szerepet visz a címertani stilizált „királyi” sas, mely a legnagyobb uralkodóházak s birodalmak címerében látható. Részemről a hunnok „turul”-madarának címertani eredetét és jelentőségét is e momentumban találok. A bátorság, a vakmerőség jelképes madaráról török fajta uralkodók nagy előszeretettel nevezték el magukat. Togrul, a szeldsukok törzsfőnöke, Turkesztán legnemesebb sólyomfajától, testvére Csakir az ölyvtől vette át nevét s Tujghun budai beglerbég neve jelentésére nézve a. m. sólymocska.

Európában a solymászatnak, melyet Rómába Keletről hoztak volna be, bár legújabbán a szószármaztatás alapján ezt kétségbe vonják, első szabatosabb leírását a IV. sz.-ban Julius Firmicus Maternus adja. Már az első Merovingiak szintén szenvedéllyel üzték. Nagy Károly törvényileg szabályozta, eltiltván tőle minden nem szabad embert. Ettől kezdve többhelyt a sólyom egyenesen a nemesség jelvénye, mint a sarkantyú a lovaságé. Németországban a X. sz.-ban I. Henrik császár annyira szerette a solymászatot, hogy mellékneven Madarásznak (auceps) hívták. I. Frigyes maga idomította sólymait s II. Frigyes könyvet írt a solymászatról, melyet fia, Manfred király jegyzetekkel látott

el. A solymászat klasszikus földje mégis Franciaország volt az egész középkoron át. Intézményileg is szerveztetett. Már a királyi sólymosmester (maître fauconnier) nagy rangban volt s midőn 1406-ban fősolymász (grand-fauconnier) nevet vesz föl, egyszersmind a királyi udvar legfőbb tisztviselői közé soroltatik. Egyenesen a király kezeibe tette le az esküt. Ő nevezte ki a madarászat összes alkalmazottjait s minden solymász elkobzás terhe alatt köteleztetett fiatal sólymait bemutatni neki, hogy azokból szabadon választhasson a király részére. E méltóság a forradalomig fennállott. Franciaországban a vazallusok s egyházi testületek kötelezve voltak a földesúr sólymainak eltartására. S bár a papságot zsinatok tiltották el e költséges s időrabló sport üzésétől, a bárók fentartották azt a jogot, hogy nemesi jelvényül magukkal vitt sólymaikat istenisztelet idején az oltárra helyezték. A király, a hűbérjog elismeréséül, a saint-huberti apáttól évenként hat sólymot kapott. Nagy szertartás közepette nyilvános kihallgatáson vette át a király évenként áprilisban a dán király, májusban a máltai lovagrend által ajándékozni szokott nemes sólymokat. S XI. Lajosról, Mátyás király kortársáról fel van jegyezve, hogy a bretagnei hercegnek Törökországból küldött sólymokat meglesette az országúton s erőszakkal vette el a maga számára. I. Ferenc korában a fősolymász hatósága alatt nem kevesebb, mint 15 nemes tiszt s 50 solymásmester állott; az egész solymászhad 300 főre rúgott. IV. Henrik idejében igen lehanyaglott e sport. XIII. Lajos ismét divatba hozta, de már XIV. Lajos leginkább fővadra vadászott s a madarászatot a „hagyomány” elvének tiszteletben tartása végett inkább csak etikettből üzte. Szatmári Király Ádám írja róla: „Clanyiban ebéd után ment ki ő Felsége (II. Rákóczi Ferenc) az Felséges királlyal az mezőre, az holott is az Felséges király rárókkal, sólymokkal, kerecsenyekkel, ölyvökkel és agarakkal fogdostatott nyulakat, fácánokat és egyéb madarakat”. XV. Lajos fiatalkorában igen szeretett solymászni. De már XVI. Lajos életében egyszer tartott sólymot az öklén. A solymászat ő alatta jóformán egészen feledésbe is ment; az utolsó izlandi sólymot 1787-ben kapta a dán királytól. A francia udvarban a solymászat hosszas virágzása idején a vadászok (veneurs) és a solymászok (fauconniers) állandóan versengtek az elsőbbség fölött, mely az iroda-

lomban is szóba jött. Jacques de Fouilloux a XVI. sz.-ban a vadászatot tartotta különnek, Charles d'Arcussia a sólymászatot: „Amint az angyalok – úgymond – különnek az embereknél, úgy a madarak különnek minden más állatnál”. E tételből vonta le különböztetésül a sólymászok előszerét a vadászokkal szemben. Hagyományos szokás volt egyébként francia földön, hogy májusban a vadászok a sólymászokat, decemberben viszont a sólymászok a vadászokat kiverték az udvarból.

Angolországban különösen nagy becsben állott a sólymász. A wallisi régi királyok udvaránál rangban negyedik méltóság volt a fővadászmeister (panhehogydd), kinek a királyi asztalnál csak háromszor volt szabad innia, nehogy lerészegedvén, madarait elhanyagolja. S ha a sólymász nagyon szerencsésen ütött ki, a királynak a fővadászmeister beléptekor fel kellett állania. Shakespeare művei bizonyítják, minő nemes foglalkozásnak tekintették a sólymászatot az ő korában.

Németországban a sólymász már a X. sz.-ban igen el volt terjedve. Törvények tiltották a sólyomfiókák kiszedését fészkeikből s az anyányiak elfogását. Csak nemes ember tarthatott sólymot, azt illette meg a nemes sólymász (das edle Federspiel). A száli törvényekben sólymok és vércsék szerepelnek, melyekért 3, 15 és 45 solidi kárpótlást kellett fizetni. Az alemann törvények szintén nagy összeget, 3-6 solidit szabtak büntetésül elidegenítésükért. Madarász Henrik és II. Frigyes koruk legszenvedélyesebb és legtanultabb sólymászai.

A XVII. sz.-ban különösen nevezetes kócsagvadászatokat tartottak sólymokkal az osztrák főhercegek a Duna mocsaraiban Bécsen felül, a szász választófejedelmek az Elbe és a brandenburgi választók a Spree sárrétéin. Még a múlt században az ansbachi és baireuthi örgróf rendszeres sólymászokat tartott. De már e század elejére annyira megsemmisült e sport Németország szerte, hogy kuriozitásként emlegették a dreissigackeri erdészeti akadémiának egy szász-meiningeni vén sólymos-mesterét, ki oktatást adott a sólyomidomításban.

Magyarországon a sólymászatot azt hiszem egykorú a honfoglalással, mert a hazát birtokba vevő nomád magyarság épp a sólymászatot keleti főhelyeiről jött be, minélfogva ismernie kellett e foglalkozást, melyet a Kaspi-tó mellékén s az Ural vonalán ma

is haszon kedvéért üznek a lakosok. Az Árpádok alatti okirati történetükre nézve előljáróban megjegyzem, hogy latin nevük (falconarii) felváltva használtatik a középlatinban járatos kaszással („falconarii regis, id est foenum eius falcantes et silvarum custodes”) s így nem lehet minden falconariust, ha egyéb ismerető jegye nincs, biztosan sólymásznak vennünk. Ellenben mindig sólymos jelentésű a „draucarius”, mely a sólyomjelentésű szláv dravecából képzett barbár szó. Magyarul *sólymos* (aviceptor) vagy még gyakrabban madarász (auceps) a nevük. Elükön 1263-ban s 1280-ban a sólymosok ispánja (Comes falconariorum) áll. Ok is, mint a többi királyi udvarnokok, szakácsok, lovászok, méhészek stb. az ország különböző részein egész községekben laktak. Ily telephelyek kezdetben csak sólymosok földjének (terra falconariorum domini regis v. terra draucoriorum regalium) neveztettek, aztán tulajdonnévvé válva Sólymos, Kerecseny, Kelecsény, Szokol, Szokolya (szláv, a. m. sólyom), Drautz, Dravec v. Daróc néven tartották fenn egykori lakosaik emlékét. Telepeik gyanánt szerepelnek még 1235-ben Nyárád, ma Kis-Nyárád Baranyában (aucupes et caniferi), 1247-ben Sárkányföld, 1275-ben Hallá, Nyitra vármegyében, 1280-ban Torda, 1297-ben Liptó, 1360-ban Kürt és Pat, Komárom vármegyében stb. Az udvar ezen cselédeinek kötelességében állott a királyi ház számára sólymokat fogni, azokat ápolni, kitanítani.

Miként mai napság a kirkizek és baskírok az Urai-hegységben, különösen a Szakmara folyó mentén, ismernek minden sólyomtanyát, sőt minden fészket a benne örökös fajjal együtt, s nem árulják el senkinek, őrzik mint a szemük fényét, éppúgy lehettek az Árpádok s Anjouk alatt a magyar sólymosok.

Minő kincsnek nézték a sólyomfészkeket, arránézve becses adatot leltem 1264-ből. Ebben az időben a Csanád-nemzetség, Bertény biharvármegyei falu fölött emelkedő Sólymoskő vagy Sólymosfej (Solumosfey) és Felkő (Felku) nevű szirtok között tartotta sólymait s a váradi konvent bizonyáglevelét állított ki számukra arról, hogy egyfelől Miklós, Jánosnak fia, másfelől László és Tamás, Pongrácnak fiai határperükben barátságosan kiegyeztek, mely szerint a két utóbbinak jut osztályrészül a föntemplített két szirt összes hasznukkal s – külön kifejezve – „sólyomfészkeikkel, (cum nidis falconum) együtt.

II. Endre alatt országos törvény rendelte el, hogy a lovászok, kutyapécérek és solymászok nemesi birtokokra ne menjenek. Nagy lendületet vett a solymászat az Anjouk korában. Ők a nyugati lovagszokásokat lehetőleg azonmód ültették át hozzánk. S így valószínű, hogy a sólyom nálunk is éppúgy nemesi jelvény lett, mint Franciaországban, hol akkortáiban kizárólag csak a nemes ember használhatott sólyomféle nemes madarakat (oiseaux gentils), míg a városi polgároknak csak ölyvvel, kányával, héjával s más „nemtelen vagy paraszt madárral” (oiseaux roturiers ou ignobles) volt szabad vadászniuk.

Erre vall az a tény, hogy Károly Róbert magyar király 1326-ban Miklós mesternek, Herczeg Imre fiának nemesi címerül (pro christa vulgo címer) sólymot (falconem vulgo sólyom dictum) adományoz. Nálunk egyébként a városi polgárok csak abban az esetben gyakorolhatták általában magát a vadászati jogot, ha ez a szabadalom határozottan ki volt fejezve városuk kiváltságlevelében.

Nagy Lajos király nagyrabecsülte s maga is gyakorolta a solymászatot, amint ez kitűnik a Madár Péter várjobbágy fia, Marcel számára 1360-ban kiadott szabadalomlevélből, hol többek közt királyi kegyelmét e szavakkal indokolja: „Mivelhogy gyakran szerzett nekünk különböző élvezetes szórakozást solymászmesterségével, melyben királyi felségünk méltán lelte s lelheti gyönyörűségét.”

Mátyás király solymászait állítólag Solymáron, Buda mellett tartotta. Bél Mátyás 1737-ben ezt írja róla: „Solmár, Hollós Mátyás vadásztanyája; kőfállal övezett vadaskertje ma már alaktalan rom.” Lehet, hogy a név s a hely fekvése vitte Bél e föltevése, mert forrását nem tudtam kipuhatolni. Solymár ugyan már 1266-ban előfordul, mint „Solomar” Buda mellett, az Anjou-korban 1337-ben, s éppen Mátyás alatt 1468-ban mint „Salmar”; de tekintve, hogy abban az időben „sólymos” a sólyomfogó és idomító neve egyaránt, s tekintve, hogy Solymár ily alakban lelelőbb Pápai Páriznak Bod Pétertől bővített 1767-iki kiadásában található: magából a helység nevéből nem következik, hogy ott Mátyás király korában madarászok laktak volna.

II. Ulászló három sólymost és egy kutyapécért tartott udvaránál. II. Lajos szenvedélyes sólymász volt. Számadásköny-

veiben még 1526-ban is, kevéssel a mohácsi vész előtt, előfordul ily tétel: „vétettem karmazsinbőrt sisakul (pro tecis) ő Fel-sége sólymai, ölyvei és más madarai számára”. S Dubravius cseh történetéből tudjuk, hogy 1520-ban az Estei Hippolit halálával megürült egri püspökség jövedelmei kezelőjének 40.000 aranyat engedett el egy tőle elkért, jól betanított sólyomért. Estei Hippolit egri püspöknek híres solymászata volt, melyből épp az előző 1519-ik évben tíz darabot küldött sógorának, a mantovai örgrófnak. Ekkortáiban igazi fejedelmi ajándok a sólyom, nagyritkán valami ritka fajkutya. Azért, minden körülményt számba véve, Fraknoi azon véleményét, hogy Lajos király 40.000 aranyas adósságelengedése „a belső és külső valószínűség kellékeit nélkülözi” (II. Lajos és udvara), egyáltalán nem fogadhatjuk el.

A solymászatot a XVI. század elején olybá kell venni, mint a tulipánt a XVIII. században, vagy – a szenvedély hőfokát tekintve – mint a lófuttatást mai nap. Ilyenkor egy gazoktól környezett gyöngélméjű fejedelmet, beteges passziója kielégítése végett, mindenre rá lehet venni. Különben is abban az időben az izlandi fehér sólyomnak rendes ára 1000 arany. Bajazet az elfogott navarrai gróf összes váltságdíja fejében 12 sólymot fogadott el. Természetes, hogy a sólyom- vagy éppen ölyvfióka, s általában az idomítatlan madár, úgy amint a parasz-tok árulják, igen olcsó volt. Így Bártfa városa 1426-1440-ben egy-egy ölyvfiókáért legalább 5 dénárt, de legföljebb 300 dénárt fizet. Anyányi ölyvért 100 dénártól ötödfél forintot ad, 1435-ben egy sólymot vesz Rozgonyi Györgynek 9 forintért. Sőt a solymászat fénykorában, 1536-ban is, Brassó városa két sólymot vesz a havasalföldi vajda számára 1 forint 30 oszporáért. De mindez csak azt jelenti, hogy maga a vadmadár olcsó volt; ellenben éppoly számos más példa bizonyítja, hogy ha kitanították a sólymot, rendszerint mesés áron bocsátották áruba.

Erdély nemzeti fejedelmi udvaraiban János Zsigmondtól kezdve szintén meghonosodott a solymászat. A sólymokat szé-kelyek fogdosták. A toplicai havasokon s Csíkban, a tusnádi fürdővel szemközt fekvő Felső-Sólyomkő alig megközelíthető sziklaüregeiből, hol most is sólymok tanyáznak, szedték össze a fejedelmek számára a sólyomfiókákat, melyek egyrészét jófor-mán adó (falconagium) gyanánt küldték Konstantinápolyba, a

szultán fiainak. 1628-ban Toldalagi Mihály portai követ sólymokat szállítván a szultánhoz, útközben szerencsétlenség gyanánt jelenti meg urának, Bethlen Gábornak „egy sólyom halálát”. A sólymosok a fejedelmi korban is nagyon megbecsültek. Báthory Gábor erdélyi fejedelem 1610-ben címert adományoz Madarász Péternek, ki a Görgényhez tartozó Felső-Orosziban fogdosta s kétségkívül idomítá a sólymot (aucipitis officio fungens). Címeres levelén a címerszerzőnek egész alakja van lefestve, a solymászok szokásos ruhájában. A fekete bajszos és teli szakállú alak aranygombos zöld dolmányt, vörös magyar nadrágot és sárga csizmát visel. Derekán kozákszíjon vágott végű magyar kard lóg. Jobb öklén ölyv ül repülésre készen, baljában nyakánál fogva két foglyot szorít, melyeket az ölyv már levágott. Ugyancsak Báthory Gábor 1612-ben szigeti Poncz István sólymosnak ad címert. Ez már a szó szoros értelmében sólymosmester. Címerén a címerszerző magyar vitézi ruhában, balkezét csípőjére támasztja s jobbában csalétkes madárvázat (simulacre d'oiseau) tart.

Látnivaló, hogy nálunk is, mint külföldön, nagy becsülete volt a sólyomidomítónak. Nehéz is volt egy-egy kiváló sólymoshoz jutni. Mert a sólymosmesterséghez nemcsak rendkívüli türelem, találékonyság, hanem valami sajátos természeti adomány is kell, másként a sólymos éppúgy nem válik be, mint ahogy nem mindenki lehet matadorrá. Tudnia kell „madárnyelven” beszélni. Meg kell nyernie a madár rokonszenvét, mert anélkül nem fejlődhet az a benső viszony mester és tanítvány között, mely egyaránt múlhatatlan föltétele a sólyom és a lóidomítás sikerének. Helyes idomítás nélkül pedig a solymászat eredménytelen, vagy kárbavész a madár, amennyiben „elhordja az irháját” (emporte ses sonnettes), vagy pedig esetleg veszedelmes. Erre nézve egy magyar emlékiró, Bethlen Miklós, önéletírásában tragikomikus jelenetet beszél el, melyet megismerni azért is tanulságos, mert ez egyúttal az erdélyi alattjáró, mondhatni „prücskérező” solymászatnak a fejedelmek korában legteljesebb rajzát adja. (L. Pallas-Lexikon II. pótkötet.)

A messzehordó lövőfegyverek tökéletesbülésével a solymászat mindinkább kiment a divatból. Állandóan, megszakítás nélkül űzték a híres falkenwerthi (Flandria) solymászok segítségé-

vei: Looban, a holland király nyaralójában, 1853-ig; Angliában Bedfordban és Didlington-Hallban, a norfolki grófságban, egész napjainkig. Ott legújabbán Old hawking club cím alatt vadásztársaság alakult, mely a solymászat nemes sportját tűzte ki feladatául. 1893-ban legnagyobb eredményt két darab egyéves Norvégiából hozott héjával érték el, melyek 148 darab különféle vadat pedzettek, köztük 118 darab üregi nyulat. Franciaországban az 1890-iki kiállítás mutatta be a régi s az újonnan divatba hozott solymászat tárgyait és emlékeit. Nevezetes kísérlet történt végül 1895-ben Oroszországban a sólymoknak postaszolgálatra való idomítása tárgyában. Szmojlov orosz katonatiszt e próbálkozása bebizonyította, hogy a sólyom különb a galambnál, mert rendkívül gyors röptében igen kitartó, jobban bírja az idő viszonyosságait s nincs kitéve a ragadozók üldözéseinek.

A feljes közleményt s e färgy gazdag irodalmát lásd Pallas-Lexikon II. Pótkötet. 923-927. 1.

7. A zsandár.

Más a zsandár és más a csendör. Művelt ember, aki igazán tud magyarul és nemcsak kotyog rajta, a kettőt nem is téveszti össze soha. Mert a zsandár elsörendü történelmi tüneemény: a magyar nemzet gyalázatos leveretésének és gúzsba-kötésének minden másnál kidomborodóbb emlékjele; míg a csendör legföljebb csak arra a kedves illúziónkra emlékeztet, hogy „mindent megnyertünk”, ismét a magunk urai vagyunk, – hiszen eltűnt a zsandár.

Ugyanazon időpontban, mikor északról az orosz másodízben s ezúttal már óriási hadsereggel lépte át a Kárpátokat, ugyanakkor tört be Magyarországba, – immár a biztos siker reményében, Haynau, – magával hozva a kivert osztrák fő-sereget, Ramminggal a hadvezéri tudást, egy csomó mágnást, a kötelet, meg a zsandárt. 1849-ben ez jutott májusi ajándécul a magyar nemzetnek, miként éppen 70 év múlva, 1919-ben a frígiai vörös sapka.

Ausztria a XVII. század végétől fogva 1870-ig abszolutisztikus intézményeinek legtöbbjét a franciáktól vette át. így a zsandárságot is. Beksics Gusztáv nagyon tévedett, hogy ez „speciális osztrák intézmény” lett volna, melynek „sehol nem lenni párját”.

A zsandárság, mint intézmény, a legnagyobb rendőri lángész, *Fouché* alkotása. Az ex-pap, ki a királygyilkosságtól a trón és oltár szentségén alapuló restaurációig vezető állásban szolgált végig minden rendszert, politikai cél: Napoleon küszöbön álló császári egyeduralmának belső biztosítására szervezte még a konzulátus alatt a rendőrség hadseregét (*armée de la police*), minden zsandárság felülmúlhatatlan ősmintáját. Ő ezt 1806-ban a francia császárságba kebeleztetett itáliai királyságra is kiterjesztette, „közbiztonsági őrség” (*division de sûreté générale: département au delà des Alpes*) név alatt. Ott vette át Alba Italia birtokával együtt 1815-ben Ausztria azon mód, megtartva még tiszta olasz személyzetét is. Mindössze azt a változtatást tette rajta, hogy hivatalosan „Gendarmerie Regiment der Lombardié” névvel ruházta fel.

Ez a kész szervezet, franciából másolt szabályzatával szolgált mintául 1849 tavaszán, midőn a császári kormányzat sürgős szükségét látta annak, hogy „a forradalmi szellem gyors és maradandó megfékezése végett” az összbirodalom minden tartományában túlnyomóan gyalog, de részben lovas zsandárság állíttassák fel. A szervezés nagy és nehéz munkáját fichtens-tammi Kempen János császári altábornagyra, a későbbi rendőr-miniszterre bízták. Jobb választást, a maguk szándékait tekintve, nem tehettek volna. Mert Kempen fáradhatatlan munkaerő, feljebbvalói számára vak eszköz s köszívű ember, kinek vizslas és buldog-természetét kiolvashatjuk tetteiből és szinte leolvashatjuk feltűnően durva vonásaiból. Kezében a 13 új zsandár-ezred szervezése gőzerővel haladt, amit annyival nagyobb érdeméül róhattak föl, mert hiszen ő egyidejűleg mint Haynau jobbkeze nagyon el volt foglalva a vérengzéseknél is, főleg Pesten, hol a kecskemétiutcai Csekonics-palotában ütötte föl főhadiszállását. Batthyány Lajoson is ő hajtotta végre a halálos ítéletet.

A zsandárság elite-corps-nak volt minősítve, melyben a közkatona is altiszt, 25 pengő-krajcár napi zsolddal és külön pótlékkal. Az aktív seregből válogatott tisztok egy ranggal ma-

gasabb fokozattal vétettek át, s egy-egy kiváló őrmester alhadnagyi ranggal. Sokan törték magukat, hogy bejuthassanak az egymásután felállított pesti, győri, váradi, szebeni és temesvári ezredbe, melyek mindenike régi magyar nemes családból való parancsnokot kapott. Ezekben megbíztak. De már a legénység a Magyarországon éppen ellenünk harcoló csapattestekből kommandiroztatott zsandárokul. Így a legénységi állomány, kivált kezdetben, a mindenütt favorizált csehek és németekből került ki.

Külön nagy munkát adott Kempennek a zsandárság titkos személyzetének toborzása. Míg Fouché, kinél a költség nem számított, titkos rendőrségét a társadalom, főleg Párizs társadalmának *minden* rétegéből válogathatta, kik mint *agents*, *observateurs* és *mouchards*, bizonyos rangfokozatokba osztva működtek: Kempen a zsandár-tisztikart használta föl e célra s azonkívül *confident*-eket és *agent*-eket szerződtetett csekély fizetéssel s tett szolgálataik arányában alkalmilag vékonyan megeresztett borralalóval. E szedett-vedett népség, – köznyelven *spicli* – mint a mindenható államiság legfőbb orgánuma, ott szimatolt mindenütt. Megfigyelték a főhercegeket, a papságot, még a bécsi érsek-kardinálist, Rauschert is, kiről négy külön megbízott spicli hordta az egymásnak ellentmondó halhatlan híreket Kempen számára. Különös gondot fordítottak a magyar konzervatív-pártra. Ennek valamennyi tagja a tradicionális monarchia és nem az összbirodalom híve lévén, gyanú alatt állott s Szögyény kivételével valamennyiről találtam titkos jelentést. Báró Jósika Samu, hiába készítette el annak idején Magyarország leveretésének tervét, szintén indexre került, mint aki megjegyzéseket merészelt tenni a császár magyarországi útjára vonatkozólag. S Kempen a gróf Grünne főadutánshoz intézett szokásos heti jelentésébe, ami voltaképp az uralkodónak szólt, egymás mellé vette föl Jósika „merényletét” és azt a birodalomrengető eseményt, hogy egy részeg napszámos éljelezte Kossuthot egy wiedenai csapszékben.

Maga Apponyi Albert gróf is jóízűen nevetett, mikor elújságtoltam neki, hogy ő már 6 esztendő korában, édesatyja, gróf Apponyi György pedig már mint kiszolgált kancellár v. b. t. t. zsandármegfigyelés alatt állott! Még pedig Széchenyi miatt, kivel Apponyi György benső barátságban élt. Apponyi kikém-

lelésére a tiroli és vorarlbergi 13. számú zsandárezred őrnagya, Koerber József kapott megbízást, melyben eljárván, Trientből 1853 január 6-án a következő jelentést tette az ügy sürgősségénél fogva, egyenesen Grűnnének (vagyis a császárnak):

„Excellenciádnak dec. 28-ki magas megbízatása folytán tisztelettel bátorkodom jelenteni, hogy gróf Apponyi, volt királyi magyar kancellár, Griesben, Botzenhoz negyedórányira, tartózkodik, s vele együtt felesége és két gyermekével, továbbá titkára és nagyszámú cselédsége. Gróf Apponyi Aufschneider úrnál lakik Griesben.” Elmondja aztán, hogy itt sok idegen van, de országháborító nincs köztük egy se. Nyomozásának az az eredménye, hogy a kancellár egészen családjának él és semmi-féle politikai kapcsolatot nem tart fõnn.

*

Minden nagy háború s kivált belsõ zavarok után, a törvénnel hadilábon álló népelemek igen el szoktak szaporodni. Ez következett be Világos után is. Különösen Dunántúl és a Tisza-Duna közén. Rózsa Sándor, Fábíán Pista, Vigh Miska, Csehó Pista, Orbán Bálint stb. bandája virágkorát élte. Soha nem állott nálunk rosszabb lábon a közbiztonság, mint éppen a zsandár-világ idején, 1849-tõl 1859-ig. A futó betyárok gyõngy-élete szükséges elõfeltételül mutatkozott, hogy a messze távolból meglátható *zlatohlavek*-ek fényes fõdelû, pickelhaubés hada kergesse õket.

Kempen több ízben rendelt el rendszeres *brigantaggiót* katonai segédlettel a „betyárok” ellen. A tíz-husz fõbõl álló gyalog vagy lovas katonai különítményt rendszerint két zsandár vezette, kik magyarul többnyire épp úgy nem tudtak egy kukkot se, mint akiket vezettek. Sok ártatlan magyar vérbe került ez a tájékozatlanság, mert hát szõbul ért az ember s a meg nem értés vagy a félreértés természetyszerûleg sűrûn vonta maga után a fegyver illetéktelen és indokolatlan használatát.

Az egész magyarság õsztõnszerûleg érezte, hogy a hatósági garázdálkodás e könyörtelenségében része volt annak is, hogy akiknek a bõrére ment, magyaroknak születtek. Ez lehet a megfejtése annak a jelenségnek, hogy éppen az Alföldön és túl a Dunán, határozott rokonszenv nyilvánult meg a szegény legények iránt. Nótába vették õket s például az egész Alföld

széltére danolta Rózsa Sándor, meg Csehó Pista nótáját vagy azt, amely legjobban duzzad az önézettől:

Engöm hívnak Fábán Pistának,
Ki is állok tizenkét zsandárnak!

Az ostromállapot hosszú ideje alatt már a föltételezett rablási *szándék*, fegyverelrejtés, lókötés, ökörelhajtás halálbüntetéssel járt. Később is, a vidékenként jóformán permanenssé vált cs. k. katonai és polgári „rögtönbíróóságok”, amint akkor a statáriumot nevezték, könnyűszerrel mondták ki a halálos ítéletet. Egy félegyházi és egy csongrádi „felfegyverzett ember, – amint a hivatalos lap jelentette – enni és inni valót sújtolt (!) ki a Csóka-csárda csaplárosától, kit arra kényszerítettek, hogy saját kocsján Pestre vigye őket, hol egy napig *gyanús* életet folytattak”. Visszatértükkor egy zsandár „örcsapat” által elfogatván – lőpor és golyó!

Legtöbb áldozata lett az ily módon folytatott embervadászatnak Hódmezővásárhelyt és Jászberényben. Mindkét helyen külön-külön több, mint másfélszáz embert végeztek ki a zsandárvilág alatt, főként fegyverelrejtés címén. Aztán következett sorrendben, a kivégzettek száma szerint: Kecskemét, Halas, Szentés, a Mátra alja, a Bakony vidéke, Somogy, Bihar, Tolna és Baranya. Valamennyi kivégezett színmagyar volt, s kizárólag katolikus és református, de aránytalanul több református, mint katolikus.

Emlékiratok sűrűn följegyezték, minő eliszonyodó háborúgással nézte az egész magyarság a Gondviselés szerepét játszó idegen uralom embervadászatát. De a „magyarirtás” szörnyű látványa senkit nem rázott meg annyira, mint a legnagyobb magyart. Széchenyi, aki szerint oly kevesen vagyunk, hogy még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni, semmiféle intézményt nem ostorozott oly határtalan szenvedéllyel, mint a zsandárságot. Minden műve zsúfolva gyilkos gúnyval, vagy éppen átkozódással a zsandárság, a „*Venatores Regis*” ellen, kiket a magyarság pusztításával bízott meg az oktan politikai rendszer, mely nem tudta meglátni, hogy az agyonvédelmezett dinasztíának nincs és nem lehet más természetes támasza a a föld hátán, mint az agyongyötört magyar nemzet.

Pesti Hirlap, 1923. ápr. 1.

XIII. Budapest szerelmese.

1. Buda regia és Buda ereklyéi.

- Szemelvények Buda és Pest a világirodalomban c. műből. -

Ötven éve immár, hogy az 1872: XXXVI. te. a következőket rendelte: „Buda és Pest sz. kir. fővárosok, valamint Ó-Buda mezőváros és a Margitsziget, ez utóbbiak Pest-vármegyéből kikebelezetvén, Buda-Pest főváros név alatt egy törvényhatósággá egyesítettnek.” E törvény végrehajtásának félszázados évfordulóját a főváros, a Budapestre vonatkozó 1097 Hungaricá-nak, Ballagi Aladár fáradhatatlan tudományos gyűjtésének „a múltó nappal el nem múltó” ismertetésével is megünnepelte. E hatalmas mű bevezetésében ezeket olvashatjuk.

A magyar főváros világirodalmi híre, neve, dicsósége egyidős a világtörténelmi újkor kezdetével. Bizonyítja ezt már maga a város neve a renaissance korában. Ókori mintára akkor jött divatba városok jellemzése a nevükhöz biggyesztett jelző által. S íme, Bologna la docta, Fiorenza la bella, vagy Palermo la felice mellett legalábbis egyenlő kultúrshívnalat jelez Budának már Zsigmond alatt felbukkanó s Mátyás király korában széltire használt „királyi” mellékneve: „Buda *regia*”. Benne van e jelzőben minden, ami tekintély, fény és fenség. Abban az időben á mindenütt bomlásnak indult állami rend megmentésének gondolata, az ókori emlékek tanulmányával kapcsolatban a kor eszményévé avatta az *imperátori*, más szóval, a renaissance nyelvén a *principét*, akit nálunk *királynak* hívtak. S ahol csak fejlődést látunk, mindenütt ez a hatalmi typus a közdolgok újjáalakulásának tengelye. Katholikus Ferdinánd, XI. Lajos, VII. Henrik, II. János: a Tökéletes, 111. Frigyes és bizonyos tekintetben még Rettenetes Iván is, mindenik a maga

földjén, lényegükben ugyanoly új időket előkészítő autokraták, akárcsak kortársuk Mátyás király Budavárában, melyet a maga képeré formálva, a szó igaz és korszerű jelentése szerint „királyivá” tudott tenni.

Mátyás királyban megvolt minden, ami a fejedelmi tekintélyt kidomborítja; minden ami rettegetté s ezáltal, a kor felfogása szerint tiszteltté teszi. Egyaránt hatalmas kincstár és haderő állott rendelkezésére. Ha azonban az állami életnek csakis ezen két oszlopára gondol, Kelet és Nyugat határán élve, aligha különbözött volna Rettenetes Ivántól. Ő azonban az elsőségre nem a Kelet, hanem a Nyugat fejedelmei között pályázott, ami magával hozta, hogy ennek ízlése, ennek kívánalmi szerint rendezze be uralmát. Az pedig megkövetelte a tudomány és művészet fölkarolását, a művelődés előmozdítását minden erővel. Nem lehetett ez nála fölvetett szerep, mert azt, aki magára vállalja, nem tudja oly kifogástalanul végigjátszani, mint ahogy Mátyás király adta egész életében. Ő igazán beleszületett a neki való korba. Egyéniségéből folyt azonosulása kora irodalmi és művészeti törekvéseivel. Erős racionizmusa mellett azonban eleve föltehetjük, hogy amint semmit sem tett számítás nélkül, amint minden dolgában a *respice finem* vezette; nála az írók pazar pártfogolása sem volt pusztá kedvtelés. Megfigyelhette az udvarában hemzseggő főként olasz, részben cseh és osztrák humanisták jellemtelen hadát, melynek rendszerint a zsebe diktálja az ítéletét. Úgy nézhette őket, amint a tenger vizét, melyből egy csepp olyan, mint az egész. Megállapíthatta, hogy a társadalom emez alkatelemeit is éppúgy kizárólag *egyéni érdekeik* mozgatják, mint – anyagiségba merült időkben – a társadalom többi részeit. Egy-egy szertelen hízelgésüket visszautasította ugyan, de mivel a világ sora nyilvánvalóan úgy fordult, hogy a becsületet immár ez a becsületben igen-igen fogyatékos népség osztogatja, nem kímélte tőlük aranyait; mert így kívánta a *közjót* szem előtt tartó államérdek.

Ez az eredete annak a politikának, mely által a budai udvar a világ szemében minden egyéb királyi székhely fölé emeltetett. Kétségkívül nem alaptalanul. Oly korban, midőn először lép föl világmegváltó ígéül az, hogy „a tudomány hatalom”, méltán kürtölhették a humanisták a dicsőségét annak,

aki a *Korvinák* megszerzésével, Nyugat tudós tűzhelyeitől, Rómától, Firenzétől, Velencétől távol „inter barbaros” megnyitotta a *negyedik nyilvános könyvtárt* Buda várában. A *magyar főváros nemzetközi értékelésében mai napiglan világszerte ez számít legtöbbet*, idestova félezer esztendő óta mindenféle nyelven szakadatlanul erről emlegetik. Időről-időre, amint gyűjteményem mutatja, a XV., a XVI., a XVII., de a következő századokban is, amellet, hogy nagy nemzetek versengenek egymással egy-egy maradványáért: önálló munkák és értekezések állandóan foglalkoznak vele, kétségkívül azért, mert minden időben érdemes ily világtörténelmi jelenséggel foglalkozni.

A renaissance korában a mindenüvé eláradt hitetlenség dacára, a városoknak még mindig nemcsak dicsekvése, hanem jólétüknek is, az idegenforgalom révén, legfőbb biztosítékai közé tartoznak a szentek ereklyéi. Compostella, Jakab apostol (San Jago) tetemeinek köszönheti létét; azok tették Jeruzsálem és Róma mellett, a keresztyénségnek harmadik szent helyévé, a zarándokok Mekkájává. Róma város tanácsa 1483-ban keserű szemrehányással illeti IV. Sixtus pápát amiatt, hogy plébánia egyházát, a lateráni templomot a haldokló XI. Lajos számára onnét küldött ereklyékkal megkárosította. Rosmital, a Holubár-féle cseh lovag világjáró útjáról vezetett naplójában, azzal méri a városok jelentőségét, hogy melyik minő rangú szentek ereklyéivel rendelkezik.

Ha ez így van, a magyar főváros ugyancsak elől volt társai között! Ereklyéi közt őrizte a *Jézuska* ruhácskájának bal ujját a Margitszigeten. Magát a ruhát is, onnét emelve ki, már 1412-ben Kölnben tisztelték. Szerfölött ritka incunabulum ad róla bővebb fölvilágosítást. 1489 óta *Alamizsnás Szent-János* alexandriai patriarcha sok viszontagságon keresztülment ereklyéje tette látogatottá a budai várpalota hasonnevű kápolnáját. Ünnepeét évről-évre közvetlenül Szent-Márton püspök és hitvalló ünnepe után, nagy pompával ülték meg. *Remete Szent-Pálé* Buda-Szentlőrincen (a mai Szép Juhásznénál) a pálosoknál; *Szent-Gellért* koporsója a ferencrendiek pesti klostromában Pesten, *Boldog (szent) Margit* tetemei a margitszigeti domonkosrendi apácáknál őriztetek. Természetesen minden egyházban

voltak ereklye-darabok, de az elsőrendűek az elősoroltak. Ezek a városi lakosságra nézve különös értékkel bírtak amiatt is, mert mindenikről bizonyítható, hogy meglátogatóiknak a pápák vagy a pápai követek 40-40 napi búcsút adományoztak. Mivel pedig a búcsúk mindig sokadalommal voltak összekötve, a város anyagi előmenetele nagy hasznukat látta.

Buda és Pest a világirodalomban. 1925. 7., 8. és 11. 1.

2. Török uralom Budán.

1541-1686.

Buda vára először 1526-ban, másodszor 1529-ben került Szulejman kezébe. Mindkét esetben visszaadta azt a magyar nemzetnek; mert saját szavai szerint, „az óriási távolság miatt” nehéz lett volna megőriznie. Hogy' esett mégis, hogy mikor 1541-ben harmadszor is elfoglalja, – megtartja magának, - a Budán tartott isteni tisztelettel, hol nevét imába foglalták, szertartásosan is kifejezve, most már állandó hódítmányként. Ahol ugyanis ily *khutbét* tartottak, azt a helyet az iszlám törvény szerint nem szabad többé önként visszaadni.

Nem Szulejman, kora egyik legnagyobb fejedelme, változott meg, hanem megváltoztak a körülmények. Ő békességgel köszöntötte trónraléptekor II. Lajost, s 1541-ig egy fitying adót nem szedett a lábainál fekvő Magyarországtól. Mikor azonban pártfogoltja, János király, kit Magyarország törvényes királyául ismert el, igazi ellenfelével, Ferdinánddal a váradi békében véd- és dacszövetségre lépett; mikor ez a viszony 1541 februárjában odafejlődött, hogy János király özvegye, Izabella királyné Fráter György gyámkodásától szabadulandó, még annak a megöletése árán is felajánlja az országot és Budát Ferdinándnak; mikor ennek folytán már májusban Ferdinánd vezére ostromolja Budavárát és a királyné azon van, hogy a kezére játssza azt: megint saját szavai szerint „meg kell fosztanom Buda birtoklásától a magyar királynét, mert különben a magam uralmát kockáztatom”. Amit mondott, meg is tette, mert meg szokta tartani, amit mondott.

Szulejmannak meg kellett akadályoznia, hogy a német birodalom – a Száváig érjen. Márpedig ezt jelentette volna Ferdinánd uralma Budán. Neki kellett tehát azt birtokba vennie. Ezzel biztosította a Bécsbe vezető utat, egyidejűleg átengedve, Moldva és Oláhország példájára adófizető vazall-államul János Zsigmondnak a magyar királyságot, t. i. Tiszántúlt és Erdélyt. S ugyanakkor tudtára adta a magyar uraknak, hogy nincs kifogása ellene, ha János Zsigmond halálával magyar királlyá választják az orleánsi herceget, vagy akár mást, csak az ausztriai házból való fejedelem magyar királyságába nem egyezik bele soha.

Lényegében változatlanul így nézte a török Buda birtoklásának célját és értékét 145 esztendőn át. Nagy birodalmának Buda lett a legfontosabb katonai pontja. Budának 17 szandzsákban Fülektől le egész Vég-Szendróig terjedő beglerbégségével katonai fontosság tekintetében csak éppen a kairói vetekedhetett. Beglerbégeiről, kiket vezérbasának is hívtak, széltire olvashatjuk, hogy Mátyás király palotájában laktak volna. E műsorán, követjárások leírásainál több helyt konstátálom, hogy a budai basa csak eleintén lakott kőházban, de később állandóan a vízi kapu mellett, a volt General-Commandó helyén, *hitvány faházban* – mondhatnók – ütötte föl sátorát. Amivel szerintem a török világ jelképileg fejezte ki azt a nevezetes tényt, hogy a budai vezérbasa a maga helyén mindig táborban van, megszállott területen, minden percben harcrakészen.

Az állandó hadikészenlétre, amint a tapasztalat megmutatta, csakugyan nagy szükség volt. Másfél századig igen természetesen Buda volt az ütközőpontja a török birodalomnak a Habsburgok birodalmával. Budától Belgrádig a XVI. és XVII. században nincs egyetlenegy számottevő vár és így a várharcok ama klasszikus korában, akié Buda, azé Magyarország kétharmada. Ez magyarázza a Habsburgok folyton megújuló erőlködését Budavára megszerzésére.

A török kézbe került Buda és Pest nem kevesebb, mint 9 rendbeli ostromának áttekintését Buda és Pest a világirodalomban c. mű részletesen felsorolja, s elsőízben adja.

1686 szeptember 2-án Lotharingai Károly végre megszaba-

dítja Budavárát az éppen 145 évig tartott török uralomtól. Visszavívásában, több-kevesebb számmal, képviselve volt a nyugati keresztyénség minden nemzete, közte nagy erővel a magyar is, jobbadán Thököly elpártolt kurucjaival.

Így ért véget a gigászi mérkőzés, melynek egykorú nyomtatott emlékei felkutatására kiválóan nagy gondot fordítottam, leginkább azért, mert a történetírók, talán az egy Hammer kivételével, alig-alig használták fel azokat.

A török időkben Buda neve Budin, a Gellérthegyé Gürz-Eliász; a Csepelszigete a. m. Juh-sziget (Kojun-ada), a Margitsziget Leányszigete. Törökre fordultak a helynevek, bár az itteni mohamedán lakosságnak többsége nem török, hanem bosnyák. A budai basák közt is, van ugyan mindenféle nemzet; persa, arab, cserkesz, grúz, örmény, zsidó, orosz, szlovén, olasz, sok török és arnót, még két magyar származású is, de a legtöbb bosnyák. A XVI. században a basák tanácsában Budán éppúgy, mint a sztamboli dívánban a szláv az uralkodó nyelv. De már a Habsburgokkal való érintkezésükben a budai basák magyar diákjaik révén, diplomatai nyelvvé a magyart emelték.

A bosnyákok nagyszámmal telepedtek Budára. Mint a Törökbirodalom méltán híres mesteremberei (szattyángyártók, cserzővargák, fegyvercsiszárok és rézművesek), jobbára ők látták el Buda nagy hadiszertárait katonai felszerelési cikkekkel. Arnótokból kerültek a markotányosok és a szatócsok.

A zsidók itt is, mint mindenütt, igen jól megfértek a törökkel. Balmellükön viselték és viselhették a török állampolgárságot jelentő félholdat. Az ostromok alatt tanúsított jó szolgálataik jutalmául Budán nemcsak a katonai beszállásolástól, de minden ejaleti adó alól is föl voltak mentve. Szabadon kereskedtek az egész birodalomban. Ők voltak a katonai szállítók. A budai helyőrség szpahijait, sűrű portyázásaik alkalmával szekereken kísérik, hogy az ejtendő zsákmányt azonnal megvásárolják. Rendkívül meggazdagodtak. Természetesnek tartom, hogy 1684 és 1686-ban egész lélekkel a török mellett voltak s mint a helyzetről jól értesült nép, azzal együtt takarodtak ki az országból, hol az addig élvezett kiváltságok helyett, a *sagra lega* legszélsőbb türelmetlensége várt volna reájuk.

Vallásuk szabad gyakorlatában a keresztyén lakosokat se

háborgatta a török. A raguzai és egyéb olasz r. katolikusok, meg a református magyarok ugyanazon (várbeli) templomban dicsérték az Istent. Kisebbik felében, az apsisban a katolikusok, a nagyobbikban a reformátusok.

Kelet népelemei lepvén el Budát és Pestet, mindkét város régi jellegéből gyorsan kivetkőzött. A basa-gazdálkodás, mint minden katonai uralom, már magábanvéve inkább rombolt, mint épített. Bocatius János kassai polgármester 1605-ben nem lát már Budán egyebet, mint dűledező házakat, istállókká tett omladéktemplomokat. A temetők sírköveit szakállszárító ülőpadokul használják. A dögök szanaszét hevernek az utcákon; ahol valami eltörik, az ott is marad. Pestre térve át, így kiált fel: 0, te szegény Pest, téged ugyan inkább pestisnek lehetne nevezni!

Szóval igazi török város mind a kettő. Olyanná lett, aminőt napjainkban is eleget láthatunk a Balkánon. Bocatius azonban csakis a nyugati kultúra elpusztítását vette számba. Tudni sem akar a törökség önálló, semmi egyébbel nem törődő saját civilizációjának alkotásairól. Pedig van róluk mit mondani.

Ott vannak mindenekelőtt Budavárának erős falai. Közükön a vár elsőrendű erősséggé lett. Amellett, hogy a Mátyás-templomot fődómivá alakították s államilag fizetett tíz ulemát alkalmaztak benne, számos nagyobb terjedelmű dsámit és apró mecseteket építettek, karsú minaretekkel és dervisklastromokkal, mégpedig annyit, hogy számuk meg se állapítható. Temetőik, a zarándokoktól sűrűn látogatott két türbéről váltak kitünően nevezetessé a muszlim világban. Az egyik a szentség hírében állott Gázi-Gürz-Eliász-baba türbéje a Gellérthegy tetején, a másik Gül-babáé (most is megvan), kit a „rózsák atyja” gyanánt tiszteltek.

A török, mohamedán létére a tudományt többre becsülve a külső rituális ájtatoskodásnál, úgy Budán, mint Pesten felsőbb iskolákat állított fel. Számos sajátos jellegű jótékony intézetet létesített. Ide számítandók pl. a közkutak, melyek mellett, délvidéki mintára, nyaratszaka, felekezeti különbség nélkül ingyen osztogatták ki a lakosok közt a jégbehűtött vizet. Vallásos szertartási okokból különösen nagy gondot fordítottak a fürdőkre. Budai basák alkotása a legtöbb budai fürdő, minden más

hasonlót felülmúló berendezésével. Nem fordult itt meg idegen ember, hogy e világhírű hévvizekben meg ne fürdött volna. Még a rabok is kikunyorálták török gazdáiktól s azok néha néha meg is engedték, hogy tisztálkodjanak a közfürdőkben.

Gyönyörűen ápolt kertek és szőlők rengetege övezte a várost. Egykorúak nem győzik eléggé magasztalni jórészt Kis-Ázsiából és a Balkánról hozott gyümölcsfáik termékeit. A Gellért-hegy déli oldalán most is viruló törpe fügefabokrok, a tövükben viruló exotikus virágokkal, máig őrzik a budai basa ottani híres kertjének emlékét.

Igaz, hogy ez a paradicsom csak oázis volt a sivatagban. Buda várának csak a közvetlen környezetéig terjedt. Azontúl 1-2 mérföldnyire mindent elpusztított a török, még embert se tűrt meg, hogy mentesítse a várat netaláni meglepetésektől.

Buda és Pest a világirodalomban. 1925. 230-236. 1.

3. Császári kormányzat Budán és Pesten.

1686-1711.

Buda visszafoglalásával a Habsburg-ház nemcsak Magyarországot szerezte vissza, hanem a vesztfáliai béke óta elvesztett nagyhatalmi állását is. A századokra kiható nagysikert elsősorban a pápaságnak köszönhette. XI. Ince kereszties háborút hirdetett a török ellen. Megalkotta a szentligát s közvetlenül vagy közvetve megnyerte annak nemcsak a felerészben protestáns Németországot, hanem még a kurucok egyrészét is, kik Buda alatt ontották vérüket. Merészen körvonalozott diplomatai tervét a Jézus társasága és a nagyeszű Buonvisi Ferenc bíbornok segítségével, páratlan virtuozitással hajtotta végre.

Mikor aztán meglett az eredmény s Buda és Pest, mint füstölgő romhalmaz a keresztyén császár kezébe került: örömaparatban úszott fél Európa. Széltibe rendezték a pazarnál-pazarabb ünnepeket Ausztriában, Belgiumban, Portugáliában, Német-, Spanyol- és Olaszországban a nagy esemény örömére. Egymást érték a chansonok, dicshymuszok, diadalzöngemények még francia, holland és angol íróktól is.

Magyarország azonban néma maradt. Nagyon jellemző, hogy egyetlen magyar beszéd maradt fenn Buda visszavételének dicsőítésére. Azt is Landovics István jezsuita páter tartja, ami tehát nem jelent egyebet, mint saját művük megünneplését. A társadalom sehol nem adott életjelt magáról. Thököly elgyengült tábora, a még mindig túlnyomó számban lévő protestánsok és a magyar református fejedelem alatt élő Erdély, szóval mindazok, akik öncélnak nézték a magyar nemzetet, melyet ennél fogva természet- és történelmi jogon egyaránt megillet az önirányítás joga: megdöbbenve nézték a magyar főváros visszafoglalását. A fejlemények megmutatták, hogy nem ok nélkül.

A császár, Magyarország választott koronás királya esküvel volt ugyan kötelezve az ország területi épségének helyreállítására. De a császár a nagy diadalok után nem látott mást, mint azt, hogy az ő zászlai alatt, az ő vezérei hódították meg az országot, mely ennél fogva, mint új és saját szerzemény, a fegyver jogán (*jure armorum*) illeti meg őt. Tehet vele, amit akar, annival inkább, mert Thököly fölkelésével az ország felségárulás bűnébe esett s ezzel „eljátszotta” alkotmányát.

A diadalittas Ausztriai-ház mohón látott régi tervei megvalósításához. Felvirradt a napja Kollonicsnak és Caraffának. A kort róluk nevezhetjük. Kollonicsot, mint győri püspököt, a pápa, Buda visszavívásának eleve kitűzött napján, 1686 szept. 2-án avatta huszonheted-magával kardinálissá. S nem telik bele félesztendő, hogy már Eperjesen dolgozik Caraffa, ki az ott berendezett vértörvényszéken „nemcsak a magyar törvényekhez, de általában semmiféle törvényhez nem alkalmazkodott”. Egnappal Buda visszavétele után, szept. 3-án elrendeli a császár az első magyar hajdúezred fölállítását *auf teutschen Fusz*, 12 kompániába osztott 3000 „talpassal”. Eddig is szolgáltak magyar hadcsapatok császári zászlók alatt, de magyar lábbon, saját vajdák és ezeres-kapitányaik alatt, a megfelelő örökös tartományi csapatokéhoz képest éppen felényi fizetéssel. Most az új ezred először szerveztetett német kommandóval, német ezrednyelvvel, német tisztekkel, kik valamennyien a német gyalogezredek tisztjeit megillető fizetést, ú. n. *teutsche Pagamentót* húztak; csak a magyar legénység maradt továbbra is félzsoldon. („Szegény legénynek olcsó a vére, Két-három fillér egynapra bére.”)

A császári akarat félremagyarázhatatlan jelképekben azonnal jelentkezett a visszavívott magyar fővárosban is. Leszedték Budavárában a félholdat s helyébe rakták nemcsak a keresztet, hanem a kétfejű sast is. A csudálatosképpen teljes épségében megmaradt Boldogasszony-templomának egyedül a kétfejű sas jutott. A magyar állam címere még a kétfejű-sas szív pajzsában is, csak a Kollonics-aera elmúta után, 1723-ban lelt helyet.

Ettől fogva éppen egy negyedszázadig, Buda és Pest, mint császári szerzemény, de facto *a császári kincstár tulajdona gyanánt* kezeltetett. Mindkét helyen a budai várparancsnok, egy császári tábornok az első ember; polgári téren a császári kamarai inspektor, akitől függ a két város tanácsa. Császári és német lett itt minden. „Metropolis Hungáriáé Germanica facta est.”

A császári kamarai igazgatóság azon kezdte, hogy a háztulajdonos polgárokat föleskette és testületük részére, saját fenntartása alatt Budán polgármestert, Pesten bírót választatott, de már a tanács tagjait maga nevezte ki. Az igazgatóságra hárul Buda és Pest fölépítése. Mert mindkettő merő rom. A vezérbasa az ostrom kezdetén a tűzi veszedelem megelőzése végett, az összes várbeli házak tetejét leszedette. Egész Buda úgy össze volt löve, hogy télire „alig maradt benne olyan hely, ahol az egészségnek, sőt az életnek veszélyeztetése nélkül megmaradni lehetne”.

A császári kormányzat azon volt, hogy akármilyen tákolmány, de legalább tető alá jusson a lakosság és hogy a pusztá telkek bekerítessenek. Császári tisztviselők, az itt harcolt gyűlevész katonák, főleg spanyolok (Buda-Újlakon), olaszok és valonok, meg a mesteremberek általában, ingyen kapják a tetőtlen házat, a telket vagy földet ötévi adómentességgel. A nagyobb vagy némileg ép házakat átlag potom 25-150 forintért adja oda öröktulajdonú a kamara. Polgárjogot is a kamaraigazgató-ság osztogat, mégpedig ötforintért!

Nagyban keresik a mesterembereket, különösen a kőműveseket és a kőfaragókat, mint akiknek hasznát lehet venni a vár újjáépítésénél. A kamarától ők kapják az első céhlevelet, már 1688 január havában. Telepedésre toborzó császári pátens megy Ausztriába és a Német-birodalomba. Szívesen látnak bárkit, föltéve, hogy német és római katolikus. Ezzel privilégiumot kap a betelepedésre az osztrák és a bajor lakosság, mely mind-

két föltételnek megfelelt. Csupa szegény, odahaza boldogulni nem tudott „céhtől üres”, vagyis kontár mesterember, aki jövőjét itt akarja megalapítani, nagy számmal sereglett a két városba. Megérkezésük előtt a magyar telepedők voltak túlsúlyban a gyérlakosságú két helyen. 1696-tól egyideig a céhmesterek még felváltva magyarok és németek. De csakhamar felülkerekednek az újonnan beözönlő németek, kikről a vár egyik utcája Schwabengässel nevet kapott.

Buda és Pest régi lakosságának zöme, a disunitus rác, jórészen visszament török uralom alá; az ittmaradtakból meg sokat elhódított a jezsuita propaganda. Ellenben a r. kath. horvátok számát igen megszorította a ferencrendiek missziói tevékenysége. A Vízivárosban a róluk elnevezett Horvát-utca máig őrzi emléküket.

A zsidóknak a török-világ alatt ghettojuk az akkor Zsidóvárosnak is nevezett Vízivárosban volt, honnét a gazdagabbak lassanként a Várba, a Verbóczi-utcába húzódtak. Most ami kevés az ostrom alatti és utáni mészárlásból megmaradt, vármegyei területre, Ó-Budára költözködött. Budán, üzleteik lebonyolítása végett, csak naplementig tartózkodhattak. De a budai polgárság így is lebírhatalan versenytársat látott bennök. Úgyhogy az újonnan alakúit budai tanács, már legelső fölterjesztésében a zsidók azonnali kikergetését kérte Kollonicstól. Rossz helyen kopogtattak. Egyszerűségükben hogyan is sejtették volna, hogy Kollonics, a protestáns keresztyének kérlelhetetlen üldözője, ugyancsak nagy politikai okokból a lehető legjobb lábon állt a fő-fő hadiszállítókkal, kik egytől-egyig zsidók és akiket maga a császár is favorizál. Bécsben Oppenheimer Sámuelnek, aki saját aláírása szerint „Kaiserlicher Kriegssoberfactor und Jud”, a Burggal szemközt fekvő kiváltságolt „zsidóházból” mindenkor csakúgy szabad bemenete volt a császárhoz, mint a még ekkor nagyon gyérszámú belső titkos tanácsosoknak. Mert a hódításra berendezett modern állam úttörője: az absolut fejedelem és a hadiszállító-bankár egymásra utalt, egymást szükségképp kiegészítő történelmi jelenség. Pénzügyileg Budának is úgy 1684-iki ostromát, mint 1686-iki visszavívását Oppenheimer és társai élelmessége és nemzetközi hitele tette lehetővé.

Így történt, hogy közvetlenül Buda bevétele után, a zsidó-

ellenes indulatok legnagyobb viharzása idején, a Hofkammer egymásután kiadott három paranccsal utasítja a budai kamarai igazgatóságot, hogy a katonaság szükségleteiről gondoskodó 3 zsidó szállítót továbbra is tűrjön meg a Vízivárosban. Mikor pedig 1692-ben Kollonics lett az udvari kamara főigazgatója (Oberinspector), vagyis főigazgató: nála már valóságos rendszer, hogy csakis a hadiszállítók (annonarii caesarei seu liferantes) az igazi Schutzjud-ok, akik éppoly kedvező elbánásban részesítendőek, mint amennyi elnyomatásban azok, akik egyszerűen csak polgári kereskedelmet űznek (qui civilia commercia exercent).

A keresztyén egyház helyreállításában Budán és Pesten a lakosság rekatholizációja volt a vezérgondolat. Kolich Lukács jezsuita atya már a vár elfoglalásakor egy darab vizesronggyal keresztelte meg az utcákon vérükben fetregő török gyerekeket. Kollonics, Buda bevétele után úton-útfélen elhagyott török gyerekeket és 175 „akatholikus” gyereket szed össze, hogy a bécsi jezsuiták gondjaira bízva, jó katolikusokat és németeket neveltesse belőlük.

A primás, a jezsuitarend főnökét, a török uralom alatt plébánosi tisztet végzett ferencrendiek félretolásával, Budavára és külvárosai, valamint a Buda és Pest körüli falvak egyetemes plébánosává nevezte ki. A Jézus-társasága minden képzelhető hivatalos támogatással virágzó kollégiumot és papnövelde-t állított fel s határtalan zélussal fogott hozzá a nemkatolikusok megtérítéséhez. Irányításuk mellett gyors egymásutánban kértek és kaptak telepedésre engedélyt a legkülönbözőbb szerzetrendek: Budán a karmeliták, a kapucinusok, a bőújjas (de larga manica) ágostoniak, a marianus és a bosnyák ferencrendiek; Pesten a pálosok, az olasz szerviták és a domonkosrendiek. E szerzetrendeket házuk megalapítása és a hitéleti elsődleges szükségletek ellátása annyira elfoglalta, hogy legalább a nyomtatott irodalomban, még csak egy füzetke se maradt tőlük. E felöltő jelenség magyarázatául, Budapest történetének máig publikált adatai alapján, szinte kínálkozik az a föltevés, hogy mivel a fővárosban nem volt nyomda, a szerzeteseknek, dolgozataik kinyomatása végett a távoleső Nagy-Szombatig kellett volna ide-oda járni, mint ahol 1711-ig egész Magyarországon az egyetlen katolikus nyomda működött.

A dolog azonban nem így áll. Annyit eddigi irodalmunk is megállapított, hogy már 1688-ban Heyll Quirinus würtzburgi nyomdász, nagy és teljesen újonnan berendezett nyomdájával és annak személyzetével Budára akart költözködni. E célból a kamara útján a Felsőházhoz folyamodott. A könyvek – úgymond – Magyarországon igen drágák, ezért, főképp a német ifjúság vagy tanítás nélkül nő fel vagy pedig tankönyveikért a pénz külföldre megy ki. Németországból több könyvkötő-család örömet jönne Budára, ha ott munkát adna nekik. Hozna magával egy papírmalomtulajdonost is. Ezer tallért szán rá, hogy mindekelőtt Magyarország teljes leírását nyomassa ki, ívrétben, rézmetszetekkel, magyarul, németül és latinul. Ámde hiába indokolta ajánlatát igazán nagyszabásúan, az mégis megbukott. Mégpedig a záradéka miatt, melyben közhasznú vállalatára potom 200 tallérnyi évi segélyt kért a kamarától.

Heyll mesternek a Könyvszemle 1905. évfolyamában közölt beadványát Gárdonyi Albert fővárosi főlevéltárnok is ismeri. Ő azonban a nyomda ügyét a visszautasítás után végleg elintézettnek tartja s megismétli az irodalmunkban rég megállapodott nézetet, hogy 1473-tól, a budai krónika megjelenésétől 1724-ig, tehát 251 esztendeig nem volt nyomda Budán. Szerinte is csak „1724-ben alapította Budán az első nyomdát Landerer János Sebestyén”.

Ez azonban tévedés. Mert kutatásaim közben egy eddig ismeretlen német, egy holland, egy magyar és egy latin műre bukkantam, melyek mindenike *1688-tól 1708-ig* Budán került ki a sajtó alól.

Az egyik, unicum az ulmi városi könyvtárban. Címe: „Mahometische Klag-Schriftt,... von dem Ungenanten in folgende Reimen-Art verfasst worden, im Jahr 1688. *Gedruckt zu Ofen in der Teutschen Truckerey*”. Azt tartom, hogy Heyll nyomatta, akit a császári végzés egyáltalán nem tiltott el a budai nyomda fölállításától, sőt biztatja, hogy „ha a saját költségén állítja fel”, még hivatalos támogatásra is számíthat. Nem valószínű-e, hogy ily körülmények között, nem állott el rég föltett szándékától, hanem kísérletet teendő a gyors meggazdagodás reményével kecsesgató területen, esetleg egy kézisaajtóval lerándult Budára. Itt körülnézett s tapasztalván, hogy nem neki való klíma alá

került, egy-két apróság kinyomatása után visszament hazájába.

A másik budai nyomtatványt a rotterdami Gemeente Bibliothek-ben találtam. Címe: „Jeczö Könyvetske; Prognosticatie op't Schrikkel-Jaar 1688. Gedrukt tot Buda, in de Hungersche Taale by Hans Bergstein”. A híres kapucinus Marco d'Avianonaka budai meridiánhoz mért astrologiai számításai és az 1688-iki szökőévre szóló jóslatai vannak benne. Impressuma világosan utal ugyanezen műnek Budán kétségtávol szintén Bergstein nyomdájában, Jedző Könyvetske cím alatt megjelent magyar kiadására. Ez azonban elveszett vagy lappang.

A negyedik, igen szépen kiállított budai nyomtatvány ez időből Molnár György (recte Gergely) „Elementa Grammaticae Latinæ” című munkája *Budae 1708* impressummal. Unicum a Pázmány Péter-egyetem könyvtárában.

Szóval a magyar nyomdászat történetéből ki kell törölni azt az állítást, hogy Budán Mátyás királytól III. Károlyig, nem kevesebb, mint 251 esztendeig nem lett volna nyomda. Mert, hogy I. Lipót és I. József korában csakugyan voltak Budán nyomdák, említett termékeik kézzelfoghatóan tanúsítják. Igaz, hogy ez időben minden nyomdaalapítás csak kérészéletű kísérletnek bizonyult, mint minden kulturális törekvés, ami a császári kamara alacsony színvonalú és korrupt közigazgatása idején boldogulni akart volna. Annak a gyámködése alatt Buda és Pest annyira nem tudott megindulni a haladás útján, hogy alig-alig van különbség a török alatti és az ez időbeli állapotok között.

A katona-telepesektől, kik azon feltétellel kaptak telket, hogy egy év alatt házat építenek rá, jórészt vissza kellett szedni az adományt, mert a házak nem épültek meg. A vályog- és vertfalú gunyhók tető nélkül omladoztak tovább. 1692-től 1702-ig a hatóságnak kellett fenyegetőznie, hogy karhatalommal hányatja szét a szalmafüdeleket; hogy elkoboztatja a házakat, ha veszszóvel font, sárral betapasztott gógányaik helyett kéményt nem építenek; hogy ne merészeljék továbbra is az utcára hordani a szemetet. Pest, Budával együtt, a nagy tisztátalanság miatt, miként százév előtt, most ismét pestis-tanya: 1688., 1689., 1692., 1697-1701., 1708-1711. években döghalál tizedeli a két város lakóit.

Az igazgatóság uralma 1703-ig tartott. Buda és Pest régi szabad királyi városi jellegüket csak akkor tudták visszaszerezni.

Sok utánjárásba, nagy áldozatba, a „patronusoknak” „discretio” címén juttatott tömérdek pénzbe és még több budai bor Bécsbe szállításába került a törvényhatósági jog. Pénze ugyan nem volt egyik városnak se; de azt a városbírák és a tanácsstagok készséggel előlegezték különböző kiváltságok biztosítása, terhek alóli fölmentés, javadalmak és városi telkek átengedése árán. Később is a város, főleg Buda határának jórésze ily előlegek fejében került köztulajdonból magánkezekre.

A kiváltságlevél a szabad királyi városok közt első helyre emelte Budát, mely ezentúl címerét az ország címerével díszítheti; második helyre Pestet, azzal a szoros kikötéssel, – amiért a tanács többször folyamodott – hogy más nem lehet a város polgára semmiféle ürügy alatt, mint aki r. kath. vallású (hoc per expressum declarato ut Nemo a vera Orthodoxa Romano Catholica Religione alienus in Concivem ullo sub prae-textu admittatur, aut toleretur).

Buda és Pest polgárai azt hihették, hogy most már végrevalahára maguk uraivá lettek. Hiszen éppen azért áldoztak, erejökön felül, a privilégium megszerzéséért, mert ebben biztos zálogát látták városuk gyors fejlődésének. Aki nem ismeri a két város történetét, az is így gondolkozhat. A valóságban azonban éppen ellenkező történt. Buda és Pest nemhogy előbbre haladt volna, hanem tönkremenetelök mondhatni azon naphoz fűződik, mire leérkezett Bécsből a még egészen ki sem fizetett kiváltságlevél. Mert ugyanekkor tört ki minden polgári közösség legnagyobb veszedelme: a belháború, II. Rákóczi Ferenc végzetesen szűkszerű alkotmányvédelmi küzdelme.

Rákóczi, bár egyszer-mászor Erdély egy csücske kivételével kezében volt az ország minden része, Budát és Pestet sohasem tudta megszerezni. A kőfállal kerített Pestet éjjel létrákon akarta ugyan meglepetni még 1704-ben, tervét azonban egy magyar ember pénzért (amit nem kapott meg) elárulta. Vak-Bottyán két ízben is rajtaütött a budai szüretelőkön, de Buda várának megostromlását, faltörő ágyúk hiányában, meg se kísérelhette.

Wagner Károly jezsuita történétíró szerint Buda városa ez időben *Semper fidelis*-nek nevezte magát. Meglehet. En e jelzöt soha, sehol, semmiféle okiratban nem láttam. Magyarázatát azonban meg tudom adni. Mikor u. i. 1707-ben az ónodi országgyű-

lés kimondta a Habsburg-ház trónvesztését, Eszterházy nádor Európa összes fejedelmeihez intézett hűségnyilatkozattal válaszolt s aláíratta azt az „örökös király” hűségében megmaradt karok és rendekkel. E hűségesek (fidéles) sorában ott szerepel az egri püspök kivételével valamennyi főpap, néhány mágnást leszámítva az egész főnemesség és 13 szabad királyi város közt Buda és Pest, mint ahol császári helytartóként uralkodott a Festungskommandant von Ofen (br. Pfeffershofen János Ferdinánd).

A beháború nyolcesztendei tartama alatt az erődített két város, mint valóságos sziget a kisebb-nagyobb csapatokban körülötte táborozó vagy szállongó magyar hadak között, tökéletesen *zárt erősséggé* lett, ami maga után vonta a lakosság teljes elzüllesztését és elszegényedését. Már ez idő végén Pesten élhető állapotban nincs több 16 polgárnál. Falai közt 151 ház pusztán, tető nélkül omladozik; a többi 168 házban jó, ha még 500 lélek lézeng.

Eddig főként a nemesség idézett elő olyan-amilyen pénzforgalmat úgy Budán, mint Pesten. Ezentúl a csaknem kizárólag Rákócziánus és protestáns nemesség a császári hadaktól megszallott magyar fővárost természetesen kerüli, mint a pestist. Pestvármegye 1689-ben Budán, 1691-től fogva Pesten tartotta gyűléseit; de már 1704 óta Cegléden, Kőrösön, Kókán, Zsámbékon, Aszódon, Boldogon, Szarvasgedén, Szécsénben, Versegen, Szentlőrinc- és Szentmártonkátán, Hatvanban, Apcon, Árokszálláson, Egerben és Gyöngyösön gyűlésezik. Tehát 17 különböző pest-, nógrád- és hevesmegyei községben, csak éppen Budán vagy Pesten nem!

A nemrég bevándorolt kereskedők és mesteremberek is sietve menekülnek a hadiállapot miatt minden forgalmától megfosztott mindkét városból. Kereset hiányában követik őket Buda külvárosának úgynevezett *gyorsparasztjai*, kik még a török uralom idején is jól meg tudtak élni a fuvarozásból. A kapások ezen túl már csak a rendkívül értékes budai szőlőket művelik, főképp a Sashegyen. De a kőbányai szőlők egészen, a szántóföldek pedig jórészen parlagon maradnak. Az a kilátás, hogy más szüretel és más arat, nem igen emelhetette a munkaösztönt az ittmaradt lerongyolódott lakosokban, oly viszonyok között, mikor igen gyakran még a réteket se lehetett lekaszálniuk.

Még 1702-ben 66 házat építettek a rácok Pesten, a mai szerb

templom táján; 1703-tól 1711-ig egyetlenegy sem épült, a zsellér magyarok és rácok közül pedig igen sokan, a sereghez csatlakozandók, pusztán hagyták vityillóikat.

Egy egykorú hivatalos írat élénk színekkel foglalja össze a polgárság véghetetlen nyomorúságát és annak okait, ellenségnek minősítvén a beháborút. Hétév óta – úgymond – az ellenség annyira elzárta a várostól a megélés lehetőségét, hogy akinek még volt is vagyona, annyi év alatt fölemésztette. A polgárok és a nép közül sokan költöztek el a városból, mert nagy inségökben kénytelenek voltak huszárnak vagy a császár hajóhadába naszádosnak beállani. Sok kárt okozott, nagy pusztítást tett, sokakat ölt meg az ellenség. De csaknem végpusztulásra jutott a város akkor, midőn ő császári felségének hadserege Rabutin marsall vezérlete alatt itt tanyázott. Ez a merőben kenyér-, fa- és minden szükségesek nélkül való közel 10.000 főnyi sereg úgy fölélte a várost, hogy a polgárokat csak a katonai magazinból kiszolgáltató prófontok mentették meg az éhhaláltól.

Szóval az 1703-ban megszerzett sz. kir. városi privilégium csak a jövő szempontjából volt becses szerzemény. A zimankós idők elmúltával annak alapján gyakorolhat majd a tanács kegyúri jogokat, polgári és büntető-igazságszolgáltatást, pallosjoggal s az mentesítendi az adófizetésen kívül egyéb országos terhek viselésétől a polgárságot.

De a tényleges viszonyok közt 1703-tól 1711-ig a sz. kir. városi privilégium nem ért semmit, – mert a kutyabőről nem lehet megélni. S ezidőben Pest városát például, hiába titulálják szabad királyi városnak, mikor olyan földhözragadt szegény, hogy tanácsa 1709-ben nem tud kifizetni 35 krajcár értékű 5 szál gyertyát, csak biztatni tudja a kalmárt, hogy „jobb viszonyok beálltával (wann die Stadt bey Mittel sein wirdt)” eleget fog tenni kötelezettségének.

Mindkét város csak a császári kormányzat elmúltával indult meg a haladás útján. Az pedig nem 1703-ban, hanem – naphoz kötve – csak 1711 aug. 28-án következett be, midőn Eleonóra anyacsászárné új privilégiuma, megszabadítva a két törvényhatóságot a katonai gyámkodástól (a commandantibus militibus), elvalahára lehetővé tette polgári önkormányzatuk szabad működését.

4. Buda és Pest III. Károly korában.

A törökről azt mondja egy arab közmondás: ahova a török lép, ott többé fű nem terem. Ez nem az Iszlám miatt van így, mert lám az arab, bár szintén mohamedán, tudott alkotni Bagdadban, Észak-Afrikában, Spanyolországban egyaránt; hanem inkább faji hiba a törökben, hogy szervezésre, alkotásra, régi emlékek fenntartására és megőrzésére képtelen. Kis-Ázsia egykor hatalmas városai, Antiochia, Ephesus, Smyrna rombadőltek sivár uralma alatt. Éppen így nálunk Buda, melynek roppant hanyatlását csak az menthetné, ha Magyarország hajdani fővárosából provinciális helyé süllyedt volna a török világban. Ámde a török is Budát tette magyarországi birtokai fővárosává, beglerbégi székhellyé, s mi több, tulajdonképp Buda volt fődepotja a keresztyénség ellen irányuló roppant hadi vállalatoknak. Rengeteg pénz és egyéb érték fordult meg e helyen, mely forgalom más népnél, ha egyebet nem, legalább azon egy városnak virágzását biztosította volna.

A történelmi érzéket nélkülöző török-szellemen kívül, rémítőn megrontotta még Budát az 1680-as években többször ismétlődő ostrom, melyek utolsója után, 1686-ban, midőn a győzelmes császáriak bevonultak a várba, nem leltek ott egy ép házat, hol megvonhatták volna magukat.

A százötven évig tartott török uralom alatt a régi magyar és német polgárság elenyészett. Rácok, kiket vallásuk miatt görögöknek is hívtak, horvátok és zsidók laktak együtt a törökkel Budán éppúgy, mint Pesten. Ezek voltak a kereskedők. A visszavétel utáni években a rácság újabb gyarmatokkal erősödik; előkelőbb osztályai ezentúl is kereskedésből, az alantabbak abból éltek, hogy Dunavizet hordtak a várba, melynek régi vízműveit az ostrom tönkretette. Ezek legnagyobb része az őroluk Rácvárosnak elnevezett mai Tabánban lakik. Horvátok nagyobb számmal a Vízivárosba telepedtek, melyet róluk Kroatenstadtnak neveztek s hol e horvátoknak máig megőrzé emléket a Horvát-utca.

A németek többnyire császári katonák, tisztviselők és mesteremberek, leginkább a várba, s a vár tövébe telepednek. Rajtok kívül vallon, olasz, főképp nagyszámú spanyol ere-

detű császári katona út állandó tanyát Buda-Újlakon. A régi török lakosságból is maradtak itt vagy százan, kik, az egyházi anyakönyvek tanúsága szerint, megkereszteltetvén, beolvadtak a keresztény népelemek közé.

A Lipót alatt ide telepedett császári katonák azonban aligha lettek őseivé a mai budapesti polgárságnak. Elriasztá őket Rákóczinak 1703-tól 1711-ig tartott szabadságharca, mely beivillongások alatt jórészt visszamentek oda, ahonnét ideszakadtak. Eképp, a belső zavarokhoz még a népesség megcsappanása is járulván: az 1703-ban királyi városokká lett Buda és Pest 1711-ig nemhogy haladtak volna, hanem inkább hanyatlottak.

Buda e korban mindenesetre jelentékenyebb, de Pest rongyos fészek. Még 1709-ben is csak 500 főnyi lakosa van, kik közül élhető állapotú polgár mindössze 16. A városban 319 ház áll fenn, de nincs, aki belemenjen lakni, úgyhogy 151 ház egészen puszta áll. Egy vendégfogadó és egy sörfőző-ház jelenené a civilizációt.

1711-ben azonban beköszönt Magyarországon az állandó béke s ezzel karöltve, Budán, Pesten és ami fő, környékén is a nagyobb mérvű rendszeres telepítés.

Sivatag volt a mai főváros környéke. Pest tövében terjeng a Kákás-tó, Békás-tó, Fehér-tó; mocsarak és homokbuckák szegélyezik. Buda körül jobbra kopár hegyek mutogatják tar fejüket. Páty és Bia két magyar helység a legközelebbi lakott hely Buda mellett.

A földbirtok, munkás kéz hiányában itt éppúgy, mint az Alföldön, annyira elvesztette értékét, hogy pl. gr. Haruckern 140.000 forint értékű élelemszállítás fejében megkapta csaknem egész Békésvármegyét.

Budapest körül ami nagyobb község van, az valamennyi III. Károly alatt telepítettett. E telepítés alapelve, hogy külföldről az országba csakis német és katolikus telepíthető. Ez okozta, hogy a főváros tájékára csupa frankóniai, sváb, bajor és osztrák telepedett, mert e népségek egyesítik magukban a kívánt tulajdonokat, lévén nemcsak németek, hanem jobbra katolikusok is. Eredetük máig fölismerhető, nemcsak nyelvükön, hanem egyéb ismertetőjelekből is. Valamennyit *svábnak* hívják, mellyel a magyarság úgy látszik általában a *délnémet* fogalmat

jelölte; éppúgy, mintahogy az *északnémetet* meg általában *burkusnak* nevezé. Soroksáron máig van Franken-Gasse, Pesten Alsóbajor-utca volt a mai Iskola-utca; Felsőbajor-utca a mai Sebestyén- és Duna-utca stb.

Nemcsak a kamara, hanem főurak s szerzetek is buzgón hozzálátnak a sváb-gyarmatosításhoz. Így Eugen savoyai herceg, a maga ráckevei uradalmában telepíti Csepel, Becse, Csép, Budafok községeket, mely utóbbi akkoriban birtokosáról Promontorium Eugeniinek neveztetett.

A gróf Zichy-család óbudai uradalmában ekkor alapított Budakeszi, Budaörs, Solmár, Bogdány, Békásmegyér. A Szűnyogh-család Hidegkútra visz svábokat; a Rádayak Rákoscabát, gr. Grassalkovich Soroksárt, a budai Szent-Klára rendi szüzek Borosjenőt és Piliscsabát telepítik. Mindezen helyeket kizárólag délnémet katolikus lakosság ülte meg; másfajta külföldi nem is jelentkezett, miután csakis Dél-Németországban hirdették ki, hogy hatévig adómentes, aki a magyar kanaánra telepedik.

Hogy ily népségek vertek állandó fészket a főváros tövében, annak később nemzetiségi nagy következményei támadtak. A főváros, a tradícióhoz, tehát nyelvéhez is szívósan ragaszkodó tőszomszéd németajkú falusi lakosságtól visszatartva csak nagynehezen indulhatott meg a magyarosodás útján.

Nemzetgazdaságilag pedig e német telepítés jelentősége főképp abban áll, hogy a délnémet közt alig van iparos, hanem nagyobbrésze földművelő. És az kimondhatlan nagy áldás volt a budai hegyek és a Rákos kultúrájára nézve, hogy éppen ilyen megszállói jöttek. Földművelőkre volt itt szükség, kik a sivatagból művelt földet alkossanak! Csak az volt a hiba, hogy nem csupán a főváros körüli falvakba, hanem magába a fővárosba is fölös számmal jöttek tisztán földművelő települők; márpedig egy-egy város emelkedését nem a földművelő, hanem mindenkor csak az iparúzó és kereskedő lakosság biztosíthatja.

Ily külföldi svábok betelepedésével kezdődik Budapest modern története; azok az új települők a legrégebb lakói. Eszerint Budapestről bizvást elmondhatjuk, hogy a legújabb eredetű európai nagyváros. Végleges megszállása óta alig 170 esztendő telt el.

Új lakosai türelmetlenek; látszik, hogy idegen földről szakadtak ide mihozzánk, hol a türelmetlenségnek sohasem volt

igazi otthona. Az új polgárok türelmetlenségét még inkább fokozza, hogy császári katonasággal laknak együtt. Így történik, hogy a görög nem egyesültek Pesten 1721-ben nagynehezen fölvetetnek ugyan a polgárok közé, de már 1739-ben ismét kidaszítottak azok sorából. A zsidók pedig, még Lipót alatt, a kamarai községet képező Ó-Budára internáltattak.

Ellenben a német katolikusok úgy az országos kormány, mint a már megtelepedett testvérvárosok polgársága részéről, tejbén-vajban fűrösztetnek: nemcsak a megígért hatévi, hanem kivált a kézművesek gyakran 15 évi adómentességben s mindenféle kiváltságban részesültek. 1711-ben a német katolikus általában ingyen kapja itt a kamarától a házhelyeket, sőt házakat is. Csak az a föltétel, hogy a házhelyet bizonyos határidőig bekerítse, a házat pedig újjáépítse, lakhatóvá tegye.

Kormányhivatalnokok, tábornokok, kamarai tanácsosok, majd a megyei tisztviselők, mind ingyen jutnak roppant telkekhez, egész 1715-ig. Azontúl már némi fizetésért. A megyei urak házai, mint pl. Sőtér pestmegyei alispáné, valamint a főuraké, mint pl. gr. Grassalkoviché, minden adó alól kivételnek.

Az új Buda és Pest rohamosan emelkedik, nem annyira a kétféjű sas, mint inkább a *béke* szárnyai alatt. Budán Ceresola Venerio császári építész fölépíti a városházát. 1715-ben megkezdetik a vár falainak kijavítása. Az ostrom alatt omladékká lőtt fehérvári kapu kiemelkedik füstös romjaiból. Újra megnyílt a régi Szombatkapu, csakhogy a jövevény népességtől ezentúl Wienerthornak nevezve s a Szent-János-kapu, Wasserthor név alatt. Az utcák régi magyar nevei szintén feledésbe merültek. A hajdani Olasz-utca, mint a legelőkelőbb, ezentúl Herrengasse, a Szent-Pál-utcából (mai Országház-utca) Beckengasse, a Mindszent-utcából Paradeplatz, az Ötvös-utcából (ma Fortuna-utca) Wienergasse lett. Csak a Szent-Zsigmond- vagy Zsidó-utca neveztetett továbbra is alte Judengassenek, – lucus a non lucendo – amennyiben ott ugyan III. Károly alatt zsidó csak nappal fordulhatott meg, estefelé vissza kellett húzódnia Ó-Budára.

Budán a régi városrészek neve sem éledt föl többé; de az 1711-ben kapott elnevezések máig fennmaradtak, jeléül annak, hogy fővárosunk történetében a folytonosság s állandóság csak 1711-től számítható. Azóta Budán a régi Felhévíz városrész

Landstrasse; a régi Szentjakabfalva és Újbuda Neustiüt, a Tabán – lakosairól, – Razenstadt néven nevezetetik.

Pest, vagyis a mai Belváros, III. Károly korában körül volt kerítve. Bástyáin hét rondella dőlt a Rákos felé, kettő a Dunára. Három nagy kapuja volt, ú. m. a budai (később váci), az eгри (később hatvani) és a ceglédi (később kecskeméti) kapu. Főutcái a Lipót-utca (mai Váci-, Városház- és Lipót-utca) és az Uri-utca (mai Koronaherceg-utca, Barátok-tere, Egyetem- és Kecskeméti-utca, melyek hosszában szelik át; ellenben az Eгри- vagy Hatvani-utca (mai Hatvani- és Kígyó-utca), a franciskánus (mai Reáltanoda- és Kalap-utca) s a Kecskeméti-utca (mai Papnövelde- és Borz-utca), szélüben mennek végig a városon. Főtere a főpiac, ma Városház-tér és a búzapiac, a jelenlegi Sebestyén-tér.

A két várost összekötő híd is helyreállítattott, de nem a régi helyén. A török világban a mai eskütérnél volt a híd, s az azzal szemközt fekvő Rudas-fürdőt azért hívják mai napig Bruck-Badnak. 1711 óta azonban az új hidat a pesti várfalakon kívül készítették, közel a budai kapuhoz, vagyis a Nagyhíd-utca végén, melyet csak nemrég neveztek el Deák Ferenc-utcának.

Az új települőkkel egyidejűleg jöttek be a fővárosba a legkülönfélébb szerzetrendek: a keresztény fegyveresek nyomában, „Istennek vitézkedő anyaszentegyháza”. Budán a jezsuiták foglalják el a Boldogasszony templomát, a legfontosabb pozíciót. Kollégiumot akadémiaival, papnöveldével, nemes ifjak konviktusával kapcsolatban állítanak számukra hazánk főpapjai, s mindez intézeteiket nem mulasztják el százezrekre menő alapítványokkal biztosítani. A franciskánusok a mai helyőrségi templomot kapják, s amellé építik kolostorukat. Szintén a várbán helyeztetnek el a klarissza-apácák, a karmeliták és a vörös csillagos vitézek cseh rendje; a Szent-Anna templom mellett kapucinusok, a vízi városban boszniai franciskánusok, az országúton Bécsből jött augusztinusok építik kolostoraikat.

Pesten a pálosok magyar szerzetrendje a mai egyetem telkén építkezik; szemközt velők, a mostani zálogházban, melyet később kis szemináriumnak neveztek, a kloristák foglaltak helyet. A franciskánusok és a szerviták mostani helyükön építkeztek, s a domonkosok az angol kisasszonyok mai kolostora helyén.

Az oktatásügy Budán a jezsuiták s kezdetben Pesten is

azoknak a kezén volt; itt azonban csakhamar piaristák jönnek helyökbe, kik gyorsan fölépítik máig fennálló kollégiumokat.

Fővárosunk illetén gyors haladásának okait e korban részemről egyfelől Buda és Pest országos központi helyfekvésében, másfelől abban látom, hogy a régidők óta hírneves budai hévizek, melyek a török által vallási okokból jókarban tartattak, – mindjárt a visszafoglalás után számos idegent hoznak ide a városba; s ez okozhatja, hogy már III. Károly uralkodása vége felé Budán és Pesten a legtöbb szép ház korcsmárosok, vendéglősök, serfőzők kezén van.

De III. Károly alatt, a város felvirágzásának első alapját, a katonaság és katonai készülődések vetették meg. Buda és Pest III. Károly alatt ismét fődepotja a német birodalomnak a török ellen irányuló hadjárataiban.

Budán is, Pesten is ágyúöntőműhely áll fenn; élelmezési raktár Budán a későbbi népszínház, Pesten a Curia helyén. Sínház állott a jelenlegi Wurm-udvar telkén. Sütökemencék füstölöttek mindkét városban több helyen. Budán két puska-poros torony van, melyek egyike 1723-ban fölrobbanván, a fehérvári kapu környékét összerombolta. Ó-Budán volt a löpormalom és a salétromraktár. Szóval mindkét város katonai főraktár, melynek jellemző, máig fennálló emléke a III. Károly által építtetett fegyvertár (Zeughaus).

Pest városának első monumentális épülete is, mely máig is az, szintén e korban, katonai célokra épül. Az uralkodóról Károly-kaszárnyának nevezett rengeteg épület masszív falait a szerviták telkén, a császárné, a primás és püspökök költségén, Martinelli császári építész tervei nyomán, 1716-tól 1727-ig rakták le. Rokkant katonák kórházaul szolgált ez egy ideig, később azonban gránátosok kaszárnyájává lett; ettől vette nevét a Gránátos-utca.

1715 óta, midőn a török elleni nagy hadikészülődések központjává lett Buda és Pest: mindkét város rendkívül hirtelen emelkedik S ím itt a különbség a török s a nyugateurópai lakosság Hőzt. A török lakosságon s városán egyáltalában nem látszott meg az a dáriusi kincs, mely itt jött forgalomba; ellenben a német polgárság felhasználja a kedvező alkalmat saját vagyoni állása és városa emelésére.

De a jóra való munkáskéz, s a lakosok takarékosága magábanvéve még nem lett volna elegendő. Városok virágzásához éppoly szükséges a tartós béke. Kivált a rónaságon elterülő Pest városának emelkedése csakis oly békés viszonyok közt volt lehetséges, midőn az ipar s kereskedelem már sík téren, zárt falak nélkül is bizton gyakorolható. – Amint ez a régóta óhajtván várt „szent békesség ideje” beállott, attól fogva iker-fővárosunk emelkedése úgyszólván magától megy. Nem kell itt avégett mesterséges eszközökhöz folyamodni, mert áldott fekvésű fővárosunk összes története tanúsítja, hogy anélkül is gyorsan halad, föltéve, hogy jóra való lakossága szabadon mozoghat s teremtő munkásságát készakarva nem gátolják.

Budapesti Hírlap. 1883. dec. 14.

5. A főváros régi temetői.

Ki az, ki temetőn meghatva ne érezné magát?
mint gyermek, mert fél, hogy az elhunytak vissza-
jönnek, – mint férfi, mert tudja, hogy a föld
senkit vissza nem ad. Eötvös.

Midőn az utolsó falevelet is elkapja az őszi szél, midőn a dér letarolja a rét ékességét, s a dalosmadár jobb hazába vándorol: a keresztyén ember térdreomlik Istene előtt, s megemlékezve a mulandóságról, temetőbe megy, kedvesei sírdombjához.

Halottak napja van, s az enyészet birodalmába siet mindenki. Por vagy és porrá kell lenned, memento mori! hangzik felénk a középkor homályából, a mulandóság eme nagy ünnepén. Mert minden romlandó és változandó, még a halottak országa is. A templomokba nem szabad többé temetkezni, a felhagyott temetők száma tömérdek, melyek fölött lehet, hogy éppen mulató cimborák ülnek naponta halotti tort.

Az egyház hajdan, örködve a holtak lelke fölött, védszárnyai alá, a templomok köré gyűjté a hívek földi maradványait. A fővárosban is így volt egykoron. A plébániai szentegyházban, a ferenciek folyosóján, a helyőrségi és a Mátyástemplomban, meg a görögkeletiek és a g. katolikusok három temploma

körül máig ott mohosul néhány címeres sírkő, melyek alatt patrónus nemes urak és egyházi férfiak csontjai porladoznak.

A főváros legrégebbi köztemetői szintén a templomok tövében terültek el. A plébániatemplom körül, a ferenciek kolostora tájékán, a mostani Curia telkén, a Sütő-utcában a legrégebbi kórház (később török mecset) mellett, a szerviták udvarában s az új postaház helyén akadtak eddigelé temetők nyomaira.

Amint azonban a város nagyobbodott, a halottaknak helyet kelle engedniök az élők számára. Új temetők mérettek ki, s a század elején a Bel-, Lipót- és Terézváros számára a váci, a József- és Ferencváros részére hasonlóan egy-egy temető jelöltetett ki.

E sírkertek mindannyian a vámvonalon túl vannak. Legnagyobb szerű, legékebb volt közöttük a váci temető. S minő mostan? Akácfaereő, dús tenyészettel a gidres-gödrös terepen. A sírköveknek se híre, se hamva; valamennyi eladatott, hogy új nemzedék elhunytjainak tegyen új szolgálatot. Még a csontok sem maradtak „örök nyugalomuk” helyén, hanem kiásatva, közös sírba takarítottak el a kerepesiúti temetőben.

Gyermekkoromban bejártam a főváros temetőinek minden zegét-zugát, s nem bántam meg a rászánt időt. Minden egyes temető egy-egy lapja a város történelmének, s ki ezek lajstromát birja, családtani dolgokban elsőrendű hitelességű okmányokra, a sírkövekre hivatkozhat. Csak a váci temető egymagábanvéve is, mennyi kiváló egyéniséget zárt hideg ölébe. Ott állott a temető közepén egy nagy vörösmárvány emlékkő, mely a váciútra nézett, s rajta e sorok voltak olvashatók: „Itt nyugszik néhai T. T. *Perger János* több n. vármegyék táblabírája, a magyar tud. társaság rendes tagja. Sz. Nagyváradon 1791. Meghalt Pesten, Pünkösd hó 25. 1838. Béke hamvainak.” A csöszlak előtt felejthetetlen Toldynk édesatyjának címeres, nagy mészke-émléke fehérlett: „*Francisais Schedel* Bud. Post. Praef. Contraagens, Denatus XXIII. Dec. 1833. A. Aetatis LXIX. Civis integerrimus, familias pater optimus.”

Az egyetem is nagyszámmal volt képviselve a sorok között. Ott feküdt *Eckstein Ferenc* kir. tanácsos, a Lipót-rend vitéze, orvoskari tanár (t 1833) nejével és Anna leányával, Rosti Albert-nével. E hármassírhoz egy nyíllövésnyire, a csöszlaktól dél-

keletre eső magas vörösmárvány sírkő feliratát alig lehetett már kibetűzni: „Tekintetes Tudós *Szibenliszt Mihály* néhai egyetemi törvénytanítónak hamvai felett, dicső forrón szeretett férjének tiszteletül, emlékül tétette buba merült özvegye, Krastsenits Fáni gyermekeivel. 1834. Élt 51 esztendőt 6 holnapot.” Ezalatt két versszak hirdette a család veszteségét. Hasonlóan a csöszház mögött feküdt még egy egyetemi tanár: „Istenben boldogult Tek. Tud. *Faliczky Mihály* úr magyar királyi egyetem-beli természetírás, kézműtan és mezei gazdaság rendes és fáradhatatlan tanítója. Elhunyt élte 54-ik évében júl. 23-kán 1841.” Ugyanitt állott *Schedius Lajos* kir. tanácsos és egyetemi tanár († 1847) és nejének síremléke, melyet azonban a hült tetemekkel együtt, a gyermeki kegyelet, további megőrzés végett a kerepesi temetőbe szállíttatott át.

Mikor a városi tanács végzésileg kimondta, hogy a váci temető bizonyos határidő múlva bezáratik, s aztán a földdel teszik egyenlővé: számosan vitették át kedveseik porait a kerepesi temetőbe. Így helyeztetett át a nemesszívú nagy alapítványozó *Németh Károly*, a Nádor-huszárok alezredese (t 1832) és testvérének *Németh István* tábornoknak (f 1846) óriási obeliskje a kerepesi köztemetőbe. *Németh Károly* sírboltja tíz év előtt már egészen ki volt fosztva, csontjai és korhadt koporsója kihányva, s a helyökbe szórt szalmatörök arra engedett következtetni, hogy a sírboltnak új lakói akadtak.

De nemcsak a családok, a nemzet is gondoskodott egy megdicsőültjéről. Jelenleg a kerepesi temetőben, a Batthyány-mauzoleum mellett emelkedik *Kisfaludy Károly* sírszobra, melynek talapzatán hátul e sorok vannak bevésve: „A költő tete-meit a régi temetőből a nyugalom ez új helyére áttétette a pesti magyar tanulóifjúság. Nov. XX. MDCCC. LIX.”

A váci temető tőszomszédságában terül el a kőfállal kerített régi zsidótemető. Jóval tovább volt használatban, mint a szomszéd keresztény sírkert, s éppen azért sokkal jobban is van konzerválva. Sírkő sírkövet ér benne, a halottak összezsúfolva fekszenek kicsiny celláikban; minden sírkövön egy maradék fű, s rajta nehezkül egy-egy darab kő. Miért van ez, elmondja *Ada Christen* ama szép soraiban, melyeket a prágai zsidó temetőben rögtönzött:

„Mert a tisztelet jeléül,
Ez a törvény” – válaszoltak,
„Szórní élőknek virágot,
Sírjára követ a holtak.”

Bezzeg ily pogány szokás nincs
Keresztyének közt, mi köztünk:
Mi sírjok megkoszorúzzuk,
Kiket élve megköveztünk.

Több sírkő vön látható itt két kézfej, melyek hüvelyke összehajlik. A papiáldást jelképezi ez s a Cohen családbeliek sírját ékíti.

Ha a vámvonalon kívül megkerüljük a várost, legközelebb a kerepesi temetőt érjük. Ez már egészen más képet nyújt, mint a felhagyott temető. Itt a sírkert nyomasztó tekintetét a művészet örökszép arculata enyhíti. A pazarul nyilatkozó kegyelet által létrehozott remek szoborsor közt mindenütt sürgés-forgás. Élet a halottak közt, kivált, mikor nevek napját ülik. Ilyenkor ezernyi lámpa, mécs, viaszgyertya gyúl ki a sírok fölött és a sarkig kitárt óriás kapukon alig-alig tud behatolni az ide özönlő tengernyi nép.

De más alkalommal is, midőn ünnepi látványosság nem csábítja a fővárosi közönséget, akkor is, temetés temetést ér s a szomorgók és kíváncsiak zagyva tömege hullámszik a nagy park szépen kavicsolt útain.

Nem célunk az egész temetőről hosszabban szólni. Vasvári Kovács ügyis elkészíté a temető tervrajzát s kalauza mellett nem tévedhetünk el a gyorsan szaporodó sírhalmok közt. Csupán azon részéről szándékunk itt pár szóval megemlékezni, mely csak a minap boronáltatott el, hogy a régi sírok fölé újak domboruljanak. A régi katonai temetőt értjük, melyben egymás-mellen nyugodtak: „*Tanárky Sándor* es. kir. őrnagy s a m. tudós társaság a. tagja, elhunyt 1839-ik telető 28-án, életének 56-ik évében. Mélyen gyászolják őt szivekben övéi.” Odébb *báró Moltke Károly* cs. k. altábornagy (t 1853), a nagy stratégának, ha jól tudom, testvére pihent. Ezek mellett két sírkő emelkedett, két ellenséges hadsereg harcosainak porai fölött. Az egyik a magyar címerpaizs díszlett, fölötte, a korona helyén babérokoronára fektetett görbe kard s rajta e fölirat: „Szent hamvakat föld e sír: *Sebők Jeromos* honvéd őrmester nyugszik itt.

Budavár ostrománál kapott sebe okozá dicső halálát, életének 25-ik évében jun. 3-án 1849.” Tőszomszédja egy, a ceglédi csatában 1849 febr. 28-án 26 éves korában elesett osztrák tüzér közvitéz; sírköve: „Zum Lohne der Tapferkeit gewidmet von Sr. Excellenz dem Herrn Feldmarschall-Lieutenant Baron Jelachich Banus von Croatien und Commandant des 1. Armeekorps.”

Elhagyva a kerepesi temetőt, közel érjök a józsefvárosi régi temetőt, mely a Kőbányai-úton, nemeskéri Kiss Miklós farktára mögött, félreeső helyen fekszik. Hepehupás futóhomoktalajon domborulnak a sírhalmok; felügyeletök az egyetlen csőzgunyhóból igen csekély lehet, mert szerteszt hever benne számtalan összetört sírkő.

A temető legnevezetesebb lakója egy vizenyős völgyecskében, jeltelen sírok közt feküdt, magas, kereszties mézskő- emlék alatt, melynek közepére ízlésesen voltak bevésvé e szavak: „t Itt nyugszik Peréni báró Perényi Zsigmond, kinek 1849-ik év október 24-én reggeli 6½ órakor vigasztalhatlan neje és egyetlen fia legnagyobb fájdmárára e világot elhagynia KELLETTET! Áldás és béke hamvainak! „ A dicső kivégzettnek sírja előtt jobbra kicsiny akácfa állott, a baloldalon levő elszáradt.

Miskolczi Julia színésznő († 1854), *Károlyi István*, a derék alapnevelő († 1859) sírkövein kívül itt áll még most is *Sadler József*, a fűvészet egyetemi tanárának († 1849) német föliratú emléke.

Az akácfával ellepett s azzal kerített józsefvárosi régi temető tőszomszédja a régi katonai temető, melynek egyetlen nevezetesebb lakója az olasz-francia háborúban nagy szerepet vitt szentkátolnai Cseh *Viktor* cs. k. b. t. tanácsos és altábornagy, a 4. huszárezred tulajdonosa, † 1867 jún. 22-én. Emlékköve magyar feliratú.

Menjünk át a Józsefvárosból a Ferencváros külső részébe, hol a régi ferencvárosi temetőt találjuk, mely eredetileg két részre oszlott. Az Üllői-úthoz közelebb eső fele, a tervezett népkert és a vámárok közti terület, egykor a görögkeleti hitfelekezetűek nyugvóhelyéül szolgált. Ma síkárfű és gilicetövis verte föl a magas homokdombot, melynek közepén, a nagy feszülethez jobbra negyediknek állott *Vitkovics Mihály*, a magyar és szerb koszorúsköltő ölnyi magas, vörösmárvány sírkeresztje.

1781-ben azonban a g. keletiek eladták a temető sírköveit kőfaragónak, s az vitte el Vitkovics emlékét is. Csontjai kiásatva, Isten tudja hova lettek.

Ily esetek juttatják eszünkbe, hogy Széchenyi István egyik legkedvesebb terve, az Üdvlelde, e magyar Pantheon vagy Walhalla, máig valósulatlan. A nemzeti dicsőség épülete nem tudott akkora lelkesedést gerjeszteni, hogy akár csak az is lehett volna benne nyughelyet, kinek agyában a dicső gondolat fogamzott!

Ami sors Vitkovics hamvait érte, az fenyegeti Czakó porait is. Kinek szomorú műveinél tán még szomorúbb volt élete és halála, kinek sírján legremekebb költőink hullattak gyémánt könnyüket, ott fekszik egy csonka sírkő tövében elfeledten, csak a holdvilág látogatja, a sűrű lombok között kíváncsian olvasgatva sírkövének mohosuló feliratát: „Itt nyugszik ns. *Czakó Zsigmond*, élte 28-ik évében meghalt karácson hava 14-én 1847.”

A ferencvárosi régi temető, Czakó nyughelye, a Soroksári-és Üllői-út között, a gát tövében, téglalakban húzódik. Telve akáccal és lycium-bokrokkal. A temető Üllői-út felé néző oldalán nagy vörös márványsírkő alatt nyugodja örök álmát egy régi magyar írónő, *Takács Éva* Karács Ferencné, szül. 1779, megh. 1845. Hosszú sírversét Kazinczy körének egyik legtehetségesebb tagja készítette.

A temetőnek a Soroksári-út felé eső túlsó oldalán, a sűrű bozót között alig észrevehető apró márványkövek ütik föl fejüket; néhány híres cigány muzsikus emlékét őrzik: „Itt nyugszik híres *Farkas János* párisi zimbalmos. Született Győrbe, élt 50 évet, meghalt Pesten április 20-án 1849.” Mellette *Földvály Imre* († 1853) és *Binary Ferenc* († 1857) „zenészek” sírhantjait egyengette el az idő, e legalaposabb nivellírozó.

A dunajobbparti temetők régiek ugyan, de ma is használatban vannak. E közleményben egyedül a felhagyott temetőkkel foglalkozunk, melyektől a munkás kegyelet immár messzeszállott az idő gyors szárnyán. Halottak napján, a kegyelet és visszaemlékezés e megható ünnepén, csupán az elfelejtett ó sírhantokat óhajtottuk megkoszorúzni a megemlékezés virágaival.

6. Buda és Pest a világirodalomban.

- Három idézet. -

1. A budai meridián. A királyi Buda, vagy még inkább Mátyás király nagy tekintélyének tulajdonítom, hogy Tollhopf János lipcsei egyetemi tanár, 1480 óta Mátyás udvari astrologusa, Mátyásnak ajánlott kézirati műveiben a *budai meridiánt* választotta elsőnek, vagyis olyannak, melytől kezdve számította keletre és nyugatra az ú. n. hosszúsági fokokat az egyenlítő mentében. Muntz János 1494-ben nyomtatott művében is „super meridiano Budensi” végzi számításait; de aligha tévedek, ha a budai égtáj alatt eláradt nyomorúságnak, illetőleg a királyi jutalom elmaradásának tulajdonítom, hogy azontúl évek hosszú során át „super Viennensem meridianum” végzi kalkulációit.

Joh. Muntz, Tabula minutionum super meridiano Budensi, Wienne, 1495.

Bajmóc, gr. Pálffy-család (gyönyörű ép példány). – Klosterneuburg, laterani szerz. kanonokrend monostora (felragasztott csonka példány).

*

2. Heltai Gáspár. 1552. A Reszegsegnec Es Tobzodasnac veszedelmes voltáról való Dialógus. Heltai Gaspar Colosuari plébános által szerzetet. – Colosvarba. 1552.

8-r. 76 szn. lev.

Tudtommal itt fordul elő legelőször régi nyomtatványban ez a máig élő szólam: nem oda Buda I Fölvettem, mert az illető helyet se Szabó Károly nem közölte innét vett bő mutatóványaiban, se a Nyelvtört. Szótár nem tud róla. „Mi nem à kereszt alatt akartuc ötét köuetni, hanem lágy párnákon ülúen, nagy palaszkoctal, ió sült kapponokal. De à mint én látom nem oda Buda, nem.”

Gyulafehérvár, Batthyanaeum (teljes péld.). – Kolozsvár, Erd. Múz. (csonka). – [Megvolt Tibold-Darócon, Fáy-kt. (teljes péld.) Id. Sz. K. I. 29. sz.]

3. Neue zeytung auß Hungeren von Ofen vnd Pesst, geschehen im 1578. Jar.

2-r. 1 levél, tüzesőt ábrázoló fametszettel. Szokolli Musztafa budai vezérbasa megfojtása 1578 őszén. Ő 12 évig, tehát az összes budai basák közt legtovább viselte ezt a méltóságot, Valamennyi basa közt legtöbbet tett Buda emelésére, fürdők, mecsetek, medresék, puskaoros torony építése és a Víziváros kőfallal övezése által. – Pesten ez év nagy eseménye „Pulver explosion in Pesth. 2. Juni 1578” cím alatt. Ms. a drezdai kir. százsz főlevél-tárban (Wittenberger Archiv). – Zürich, városi kt.

Buda és Pest a világirodalomban, 13. 58, 277, 340 1.

XIV. Módszertani irányelvek.

A történet szelleme.

- Szemelvények Ballagi Aladár tört. műveiből. -

A magyar mint nemzet egyívású Európa legnagyobb nemzetivel. Egy pályát futott velők. A romano-germán civilizációnak egyenrangú részese. Hazát alkotott oly területen, melyen világ kezdete óta, rajta kívül egyetlen nép sem tudta ezt megcselekedni. S e hazán kívül a világűrben nincs helye másutt: egyénisége csakis itt maradhat fenn s megsemmisül, ha itten megbukik. (*Az igazi Rákóczi, 22-23. I.*)

1. A magyar királyi testőrség története.

- Pest, 1872. Légrády-testvérek. 446. 1. -

Általánosan el van ismerve, hogy történetünk csakis akkor egészíthető ki lehető teljessé, mely a hajdankor tükrét adja, ha előbb egyedirataink vannak, melyekből a nagyobb szabású történetész a dolog lényegét veheti át. A munkafelosztás a történeti tanulmányokban is mindinkább-inkább érvényesül. (*Előszó 1.*)

*

Rosszul gondolná, ki a hajdani hírlapirodalmat oly röpketermészetűnek nézné, melynek hasábjain, futólagosságánál fogva, sok valótlan foglaltatnék. Multszázadi lapszerkesztőink: Ráth, Szacs vay, Pánczél, Decsy, Igaz, Péczeli, Perlaky, Mindszenti, Görög, Kerekes, Szabó, a tiszta igazság kikutatásában és hirdetésében szerfölött buzgón jártak el. „Szóról szóra loptuk”, vagy „a Deres (a Kurír lova) most a más újságát hordja” s t. eff. címirat amily naiv, éppoly becsületességre mutat. Tudták jól, hogy ki sem róvná meg, ha rajta kapná külföldi lapokból ollózáson őket, a tengődő magyar hírlapok szerkesztőit: mégis elég discretio volt bennök más tollaival nem dicsekedni. (*Előszó 2.*)

Az eszméknek pedig természetében van, hogy ha kipatannak hüvelyükből, könnyen beférkőznek hívatott elmékbe s s terjednek mindjobban-jobban. Jean Paul azt mondta:

Pusztaságba vitt egy madár egy magot
S ezen magból új tenyészet támadott.

Ez teljesen áll az eszmékre is. Az emberi szellem a tapló, melybe eszmékkel kell tüzet ütni, s az csakhamar fellobog, előbb szikra, láng, aztán megsemmisül, lejárja magát nem ritkán egy emberöltő kor ideje alatt. Ha nagy eszmék hívatástalan, vagy sivár lelkekbe hullanak, úgy fel nem fogva nem terjednek, vagy az önmagába zárkózottnak kicsiny körén túl nem hatnak. Együttérző kebel s szent lelkesedés kell arra, hogy az eszmékben kifejezett óhajlás a közeljövőben valósuljon. (40. l.)

*

„Gyáva nemzetben sohasem keletkezett nagy hadvezér, a bolondok közül nagy államférfi vagy bölcsész, se nagy művész materialisták közül; nagy drámai költő is csak ott, hol a színpad a nép kedvtelése volt... Shakespeare színművei hosszú nemzedékek termése, amelyek mind útját egyengették.” (Froude, *Ang. Kézirati jegyzet.*)

*

Alkotmányos országban a felelősség elve érvényesül, a legelső hivatalnoktól a legutolsóig: de a burocraticus rendszerű kormányzat harmad-, negyed-hatványú ellenőrzése, amikor kátyúba kerül, éppen mert a felelősséget szertesztészórja, s a felhívott kém-hivatalnokok nyakára tolja, így természetes, hogy ez minden, csak ellenőrzés nem. (Kézirati jegyzet.)

*

A nemzeti élet szakadatlan folyamatú, s ha ezt követjük, a történet is, mint annak természeti kifejezése, nem áll száraz adatok folytán egymástól ridegen elkülönítve, hanem az okok és eredmények szerint szükségkép következik egymásból. A történet-írás csak ily eljárás folytán vetkőzik ki a töredékességből. Mert önmagából, okok és okozatok összekapcsolása által, rendszeres egésznek képez, melyben a hajdankor története gyümölcs, mely fájáról lehull, hogy a termékeny földnek magvat adva, örök fennmaradását biztosítsa. (344. l.)

2. A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. 1472-1877.

- Budapest, 1878. Franklin-társulat. 248. l. -

Hajdanában a történetíró teljesen betöltötte hivatását, ha adatokat gyűjtött. A betűhöz tapadó történetírás kora volt ez. Tiszteletünkre és hálaunkra érdemes időszak, mert minket, újabb nemzedéket, képesített arra, hogy természetes vállain magasabb fejlődési fokra lépjünk. – Int az idő, hogy elvalahára megfeleljünk kívánalmainak. (3. l.)

*

Nem kívánjuk a történetírótól, hogy szünetlenül mutogassa az állványokat, melyeket műve fölépítésénél használt. Tekintetünket egyedül a *kész* épületre szögezzük, tudva, hogy állványok nélkül nem lehetett azt megalkotni.

De megvárjuk a történésztől, hogy bizonyos tekintetben művészi munkát végezzen. Hogy bölcselmi fölfogással, rendező értelemmel és élénk képzelemmel fogja föl és vesse egybe az eseményeket. Hogy az események fölött ítélő szellem sokoldalúsága, az indokolás, az egyénítés, a nyelvkezelés elragadó bája tegye hangzatosá, élvezhetővé, igazzá és tanulságossá a valódi történelmi művet. (4. és 5. l.)

*

A részletek megvilágítására, háttérül, olykor nem szorosan ide tartozó dolgokra is kiterjeszkedtünk. Úgy gondoljuk, hogy ahol egy társadalom összes szervezetéről van szó: nagy egyoldalúság ottan egyetlen tudományág szempontjából szólani. Juttattunk is hozzáértő osztályrészt a többinek is belőle.

Egy porszem művelődéstörténetünk nagy épületéhez akarna tehát lenni e munkánk, melyen oly figyelemmel, annyi gondnal, s oly szeretettel dolgozánk. Úgy beleéltük magunkat e műipar történelmébe, hogy munkásainak örömét-bánatát a magunkévá tettük. Érzéseinket összefontuk az ő érzéseikkel, gondolataink nyomkövettük az ő gondolkodásmódjukat, képzelőnkkel odatapadtunk az ő élményeik közé, s melléjük sorakoztunk valamennyi ellenségeikkel szemben.

Felöleltük a magyar nyomdászat egész történelmét, sőt többet annál. Nemcsak ami körül az emlékezet nimbusa fénylik, amely élet körülöttünk hullámzik, hanem azt is vizsgálódásaink

körébe vontuk, amit a jóhiszemű remény mintegy tündér-álomban szemlél, vagy legalább látni vél. (5. és 6. l.)

3. Wallenstein horvát karabélyosai. 1623-1626.

- Budapest, 1882. Franklin-társulat. 311. 1. -

Wallenstein nem az érzelmek embere, hanem hidegen számító fő. Azon olaszos világnézetben nőtt fel, melynek szemében a remekül dolgozó gyilkos, cselszövő vagy áruló igazi hódoló tisztelet tárgya.

Oly egyénnél, kinek tetteit számítás vezérli, méltán keressük okát, miért alkalmazta a horvátokat s mért váltak kedvenceivé? Meg kellett fejtenünk, minő volt e csapatok taktikája, fölszerelése, tábori élete? Tisztába kellett hoznom kegyetlenkedéseik sohasem bizgatott kérdését. Megállapítanom, mennyi róható föl saját húsok és verőknek s mennyit kell áttennünk koruk számlájára?

A harmincéves háború története merő zűrzavar s valóban felhőszlató munkát kellett végezniem, hogy meghatározhassam a horvátok nemzetiségét oly korban, midőn a nemzetiségi eszme különben is még csak csírájában serkedzett. (4-5. l.)

*

Csapattestek történelme rendszerint a lehető legszárazabb, legunalmasabb. Az én munkám is ki volt téve ennek a veszedelemnek. Nemcsak azért, mert tárgya a magyar-horvát katonaság első berukkolásának története a legelső állandó császári hadseregbe: hanem főképp azért, mert stratégiai fölvonulásuk leírásánál föltett céлом volt megjelölni minden falut s ha lehetett volna minden tanyát, hova beszállottak. Mert menetrendjük pontos kijelölésével egyszersmind kipécézzük a birodalom s hazánk közti főországútak vonalát.

Egész munkám merőben levéltári anyagon épült föl. Dísztelen állvány, melyet elsőrendű hitelességű művelődéstörténelmi adatokkal igyekeztem szemrevalóbbá tenni, ismét érvényesíteni törekedvén azt a nézetemet, a Boileau művészetét „à faire difficilement des vers faciles”; izzadjon az író, hogy olvasóját fölmentse a verejtékes munka terhe alól. (5-6. l.)

Német fordítása: Wallenstein's kroatische Arkebusiere. Bpest, 1884.

4. Világtörténelem Duruy V. nyomán.

Átdolgozta és Magyarország történetével bővítette Ballagi Aladár.

- Budapest, 1880. Franklin-társulat. 664. l. -

Az emberiség több ezredéves történelmét dióhéjban úgy adni elé, hogy magva legyen, hogy igaz, tanulságos és élvezhető legyen: kétségkívül nagyobb feladat, mintha széltiben-hosszában köteteket írunk össze róla. Szerzőnk diadalmasan győzte le a felötlő nehézségeket. Adattengerbe nem merül, a múlt idők vizsgálatában megedzett szeme kikeresi a leglényesebb vonásokat s kivált a korjellemezésben remekel, midőn az eseményeket a vezéreszmékkal, az eszméket az alakító világszellemmel akkép veti egybe, hogy e főpontok körül az elszigetelt tények is határozott alakokban kristályozódnak. Ez a nagy tehetség bélyege, mely mindent átölelő tárgyismerettel s finom tapintattal az egyes jeleneteket úgy csoportosítja, a szétszórt eseményeket úgy válogatja össze, hogy színarannyá válik kezében még holmi apróság, egy-egy anekdota is, melyet közönséges ember értéktelen lom gyanánt dobna félre. (3.l)

*

Duruy részrehajlatlanságáról nem lehet mondani, hogy az alanyiség, a meggyőződés, a mély erkölcsi érzet hiányából eredne. Az a ridegség, mondhatnók közömbösség, mely Ranke műveit dérral vonja be, egyáltalán nem jelentkezik nála, sőt a francia történelemnél érezzük a pártszolgálattól mentes hazafiúi érzés hevét, mellyel oly vonzóvá tudja tenni nemzete történelmét. Duruy sokkal kegyeletesebb a múlt eseményei iránt, hogy sem hatás kedvéért, mint fényeselméjű kortársa Lamartine tette volt, meghamisításukra vállalkoznék. Megadja kinek-kinek a magát s tárgyilagossága minden tényt azon gondolatkörben szemléltet, melyben fogamzott s megérlelődött. (4.l)

*

Nyelvezete virágos, ékes; meglátszik a szerzőn, hogy a Gobelin-gyár egyik kézművesének a fia, kinek vérebe ment át az ízléses ékítés. De a sujtásozás, művének csak szépségét emeli, nem rongja meg arányait. S bár mélyebb analysis fogatkozásokat fedezhet föl munkájában, be kell vallania, hogy a hiányokat szépségek takarják.

Az ilyen munka, ha idegen tolmácsolója kerül, megkí-

vánja attól, hogy külső-belső ékességét eredeti fényében, pompájában adja vissza. S ez bizony nem könnyű feladat. Azok a szellemes apró francia mondatkák, melyek kevesebbet mondanak, mint amennyit elhallgatnak, magyarul igen gyakran vagy körülírva vagy csak más fordulattal adhatók vissza: fején találni a szöveget ugyan bajos dolog s könnyen elvéthető. (5. l.)

5. Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyve.

Bevezetéssel és Glossariummal ellátta Ballagi Aladár.

- Budapest, 1884. Franklin-társulat. 192. 1. -

Kecskeméti W. Péter ötvös-mester, a XVII. század derekán, a drágakövekről, s azoknak bűvös-bájos hatásáról, valamint az ötvös-műipar technikájáról szóló könyvet írt. (1. l.)

*

E birtokomban levő könyvnek tudományos értékét *Ipolyi Arnold* szakértő szeme fedezte fel. Rajta kívül mind e mai napig, szakértőül csak Henszlmann Imre s Rómer Flóris Ferenc látta. Ipolyi A. volt az, aki legelőször figyelmeztette rá a tudós világot, egy oldalra menő ismertetést közölve róla. (61. l.)

*

Valóban, igen nehezen szántam rá magam e publicatióra. Nemcsak egyéb téren való elfoglaltságom miatt, hanem amiatt is, mert eleve tisztában voltam magammal, hogy ha már kiadom, használhatóvá is teszem, mi viszont csak akkép lehetséges, ha időrabló, babra-munkát igénylő bő magyarázatokkal kísérem. A *Glossarium* szerkesztése csakugyan nemcsak hosszadalmas, hanem egyszersmind rendkívüli nehéz munkának is bizonyult: a tárgy természeténél fogva az összes természettudományokban, az ipar több ágában, a történelemben, a régi és új magyar s külföldi műnyelvekben való jártasságot, s mindezekben, előkészítő tanulmányok egyáltalában nem lévén, – hosszas utánjárást kívánt.

Vajjon megfelel-e szerzőnk műve a felcsigázott várakozásnak, s a hozzákötött vérmes reményeknek? nem az én feladatam: mások dolga eldönteni. Lehet, hogy erre nézve is, mint annyi másra, igaznak bizonyul About mondása: „on n'adore bien que ce qu'on connaît peu.” (62.l.)

6. Colbert.

- Budapest, 1837-90. Magyar Tud. Akadémia. I. r. 243. 1., II. r. 270. 1. -

Nem példátlan, sőt meglehetősen gyakori eset, hogy nagy nemzetek kitűnőségeinek más nemzetbeliek írják meg legkülönb történetét. De Wittnek nem holland, hanem a francia Lefèvre-Pontalis, Nagy Frigyesnek, Goethének és Steinnak nem német, hanem az angol Carlyle, Lewes és Seeley, II. Fülöpnek nem spanyol, hanem az angol Stirling, Borgia Lucretiának nem olasz, hanem a német Gregorovius, sőt tán Shakspearenek sem angol, hanem a német Gervinus a legkiválóbb életírója. Azok, akik az egész világért vagy az egész világnak éltek, természetes, hogy magokkal ragadják az egész világ érdeklődését. (I. 3. l)

*

Történetírónak, ha művész akar lenni, látnia kell mindent, mint a művésznak. Meztelen alak legyen előtte az ország, az intézmény vagy az egyén, akiről ír. Saját szemeivel nézze, saját maga alkossa meg képzeletében, amit látott, saját Ítéletéhez forduljon, midőn visszaadja a magába fölvetett alakot.

Autopsiára támaszkodó tudás nélkül nemcsak az útleírás, de a történelem is értéktelen. Az eredeti források, – akár ismert, akár ismeretlen, egyre megy, csak eredeti legyen – ezeknek a tanulmánya pótolja az autopsiát a történelemben. S ennél fogva, Colbertre térve, mindaddig, míg a levéltárak meg nem nyíltak, míg Colbert eredeti levelezései közzé nem tétettek: jellemző vonásait voltaképpen nem lehetett meglátni; életírói mindaddig, a dolog természeténél fogva, többé-kevésbé homályban tapogatóztak. (I. 4. l)

*

Mert a valódi életíró mindenkor a szellemidézés egy nemére vállalkozik. S a szellemek, miképp a földi emberek, szívöket, lelköket nem nyitják meg másnak, mint aki rokonszenvvel közledek feléjük. No character – mondja Carlyle – was ever rightly understood, till it has first been regarded with a certain feeling, not of tolerance only, but of sympathy. (I. 5. l.)

*

Minden stylus jó a történetirodalomban, mely az illető kor szellemét híven tükrözi vissza, míg a magunk koráét lehetőleg

nem érezteti; csak írói egyéniségünk lássék, de ne a kor, melyben írjuk, divatos fogalmaival, nézeteivel, elfogultságával. E stílus komoly, ha komoly munka eredménye, mély, ha a dolgok lényegébe hatol, akár könnyed szökellésekkel, akár fontoskodó nagyképűséggel, egyre megy; magvas, ha eszme van benne, eszmét fődöz fel s eszmét ébreszt; kimerítő, ha minden, ami lényeges vagy annak felvilágosítására szolgál, legyen bár egy történelmi anecdotá, föl van benne használva. (I. 7. I)

*

Machiavelli környezetükről ítélte meg a fejedelmeket. „Azon férfiak után, kik a fejedelem személye körül vannak, ítéltetik meg az ő belátása és eszélyessége. Ha ezek ügyesek és hívek, úgy őt mindig bölcsnek kell tartani, mert beesőket fölismerte. De ha nem ilyenek, úgy róla kedvezőleg ítélni nem lehet, mivel rosszul választott.” Mindjárt az első lépésnél követte el az első hibát. (II Principe §. XXII.)

Mivel senki sem végezhet egymaga mindent, senki sem kormányozhat sikeresen, bárminő munkát s erélyt fejtsen ki, ha nem tudja vagy nem akarja vezetése alatt a lehető legjobb erőket egybegyűjteni.

Colbert kormánya merő fény, szemkápráztató ragyogvány, éppen azért, mert aegise alatt csupán a *kitűnőség* tarthatott számot előmenetelre. (II. 3. I.)

7. I. Frigyes Vilmos porosz király.

- Budapest, 1888. Olcsó Könyvtár. 148. 1. -

Emberi erények, valamint a bűnök, kapcsolatosak. Az egyneműek vonzzák egymást: erény erényhez tapad, bűn bűnre torlódik. Ugyan minő az a fonál, mely körül Frigyes Vilmos lelki tulajdonai mintegy kristályozódtak?

Eddig minden tettét fukarságából, mint jelleme alapvonásából, próbálták kimagyarázni. Mikor elcsapja a festőket és a szőnyegtakácsokat, a lakkozókat és a szobrászokat – nem azt látják benne, hogy a király elcsapta mindazokat, kik nem illettek bele egy szegény földmivelő állam háztartásába, hanem azt, hogy a király elbocsátotta azon művészeket, kik nagy fizetést húztak.

Mi nem állhatunk ily gyarló alapra; mert az írással tartunk (Máté. VII. 16.): az ő gyümölcsseikről esmértek meg a fákat; avagy szednek-é a tövisről szőlőt, vagy a bojtorjánról figét.” Már pedig akár a fősvénység, akár a takarékoság: csak tövis vagy bojtorján; egyik sem válik be oly lelki sajátságának, mely maga után vonhatná egy virágzó nagy állam megalapítását.

Mi a király uralkodó jellemvonásának mély kötelesség-érzetét tekintjük, mely államférfi s katonában a legnagyobb erények dagadó forrása. Ez a talizmánja zivataros életének útjain. Ezt akarja beleoltani nemzete minden tagjába; mert csak ily kalauz, – a „verfluchte Schuldigkeit” – viheti nagyra az egyént és vele az államot. Önemésztő munkássága, takarékosággal párosult egyszerűsége, törhetlen becsületessége az élet összes viszonyaiban: mind ez csak ama fő-főerényének kifolyása ...

Egy új világnak mintegy előrevetett árnyéka, a modern társadalom vezéreszméi ezek a középkori társadalom tulajdonaival szemben. (33. és 34. I.)

*

A korlát hiánya, a mindenhatóság, éppen oly végzetes az emberi lélekre, mint a munkakör hiánya, a tétlenség. Frigyes Vilmosnak a mindenható szerep jutott, melynek gyakorlatában törvényhozás nem gátolta, állambölcselek megerősítették...

Ámde az ember sohasem csalhatatlan: szívet-vesét nem vizsgálhatván, mindig ki van téve annak az esélynek, hogy amit igaznak tart, csupán látszatával bír az igazságnak. Olykor summum jus, summa injuria ...

Szép tulajdon a könyörületesség, szép és lélekemelő, ha helyén van. De kormányzásban a meggyőződésünk szerinti szigorú igazságosság a mérvadó, mely megkeményíti a szívet. Ha a kormányzó, tények következtében, meggyőződik tette igaz voltáról, kérelhetetlenül alkalmazza az igazságot, mely természeténél fogva kemény, néha rettenetes; mert csak így lehet e gyarló emberi társadalomban üdvös és maradandó dolgokat létrehozni, államot alkotni s abban a rendet szilárdan fönntartani. (51. I.)

*

Világszerte másolni próbálták a Colbertismust. III. Károly korabeli közgazdasági történetünk voltaképp ausztriai Colbertismus. De nem egyéb halvány utánzatnál.

Ki is látott valaha igazi nemzeti nagyságot jól másolva? Nemcsak a fajilag jellemző nagy írók nem lehet fordítani, de lefordíthatlanok a nagy nemzeti alkotók is. Aki fordításukra képes, az már nagy eredetivé lesz előbb-utóbb. (78. l.)

*

Miképp az eseményeknek, úgy az embereknek és tárgyaknak is meg van a maga perspectivája: vannak, melyeket közelről kell látnunk, vannak, melyeket csak bizonyos távolságról ítélnünk meg helyesen. (137. l.)

8. Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár.

- Budapest, 1903. Magyar Tud. Akadémia. 756. 1. -

A hang, mely e művön átvonul, minden ízében tárgyilagoss. Mert kritikában az a valódi tárgyilagosság, mely valamely írói műnek értékét vagy értéktelenségét *egészében* megállapítván, ahhoz mért nagyrebecsüléssel, vagy kicsinyléssel szól róla.

Az angol essay-irodalomban megrögzött sablon, minden irodalmi terméket egyformán kivasalt stylusban méltatni; mi azon képmutatásra vall, mellyel az angolszász-fajt, kivált újabban, igen sűrűen vádolják. Mindamellett James Ward a cambridgei egyetemen a metaphysika és a logika tanára, Spencer Herbert és a materialismus elleni, csak a minap közzétett nagyjelentőségű támadásában, úgy beszél az agg evolutionistáról, mint megvetendő istentagadóról, nem kiméivé a legsértőbb jelzőket aggastyán kollegájával szemben.

Nagy Széchenyink modor dolgában is büszkén vallotta magát az angolság tanítványának. Mindamellett éppen legnagyobb művében, a legnagyobbban, amit általában magyar elme termelt, elejétől végig lerchenfeldi dialectusban, a wieneni piac nyelvén szól az Excellenzről s Rückblickjéről, *mert* így kívánta a tárgyilagosság. Széchenyit, mint igazi előkelőt, mindig kellő korlátok közt tartotta az *inter pares* fennálló tisztelet. De mikor látta, hogy a minister és ő között az egyenlőség csak *külső*, csak rangbéli; mikor látta, hogy az Excellenz füllentett s a „legitimus” és a „jure armorum” közt, jogtudós létére, minő tojástancot jár: félrevetett minden tekintet. (13. l.)

*

– Mert oly kor kezdődött abban az időben, mely nem túrt semmit, ami valóban nagy, az önzetlenség, a szenvedély, az önfeledtség, a tehetség által. Minden a kiegyenlítődés felé haladt, hogy legyünk frère et cochon valamennyien, mintha emberi állatok lennénk, kik közt érdem és érdemtlenség, önzés és önzetlenség, tudás és tudatlanság, s más efféle címen, nem szabad különbséget tenni. (21. l.)

9. Az igazi Rákóczi.

- Budapest. 1916, Rényi Károly. 202. 1. -

Indokoltnak és természetesnek tartom, ha az Akadémia, mint hivatalosan szervezett testület, szélső irányok terjesztését nem vállalja. Akadémiák, Richelieu-alapította ősmintájuk óta, mint tekintélyi intézetek, a tudományt mindig és mindenütt csak bizonyos *korlátok* közt művelik. (4. l.)

*

XIII. Leo pápa, 1883 aug. 18.-án apud Sanctum Petrum kelt levelében, a vatikáni levéltár megnyitásának alkalmából, mint *történetbúvárokhoz*, „Dilectis Filiis Nostris, S. R. E. Cardinalibus Antonino de Luca, Joa. Bapt. Pitra et Jos. Hergenroether” eme fenkölt szavakat intézte:

„Mindekor szem előtt tartsák, hogy semmi valótlan ne mondjanak és *semmi igazat el ne hallgassanak*; kerüljék a részrehajlásnak és a *szántszándékos elhallgatásnak* még a látogatását is”. (30. l.)

*

Az emberi lélek legnagyobb ismerője, a római egyház, pontosan megkülönböztette a tiszteletnyilvánítás különböző fokozatait. Imádat (*adoratio*) csak a Legfőbb Valóságot illeti meg; fölöttébb való tisztelet (*hyperdulia*) a Boldoganyát, mert Isten-szülő ugyan, de mégis csak ember; és csupán tisztelet (*veneratio*) a szenteket, mert hiszen csak gyarló emberek. (41. l.)

*

Seignobos, az újkori történelmi módszertan nagymestere, egész könyvet írt arról, hogy „a történelem *nem lehet többé stílyakorlat*”; hogy a flosculusok alkalmazása művészi szempontból is idejét múlta a történetírás terén; hogy a történelemben a művészet belső szépségen alapszik, s akkor felel meg

tudományos igényeknek, ha a természettudományi remekművek tárgyismerő szabatosságával, cicomátlan egyszerűséggel szólja az igazság szavát s domborítja ki mindazt, ami lényeges. (112. l.)

10. XII. Károly és a svédek átvonulása Magyarországon.

(1709-1715.)

- Budapest, 1922. Magyar Tud. Akadémia. 446. 1. -

Értekezésem világraszóló nagypolitikai helyzetekről és a falu tornya körül forgó helyi aprólékosságokról szól. Mindkettőnek feltárására *egyenlő* gondot fordítottam. (3. l.)

*

A király és a svéd sereg magyarországi útjának állomásról-állomásra való megállapítása oly helyrajzi és nyelvi ismereteket követel, hogy e feladatot csakis magyar történétíró oldhatta meg szabatosan. Amit eddig tudtunk róla, tele van mesével és tévedéssel: külföldi írónál a magyar, magyaroknál a svéd és a nemzetközi viszonyok körüli tájékozatlansággal. Az átvonulásnak különösen magyar művelődéstörténeti vonatkozásait, - alapos előmunkálatoknak mondhatni teljes hiánya miatt - természetszerűleg más, mint vérbeli magyar historikus nem hozhatta tisztába.

Művem elsősorban *itinerarium*... E tekintetben részint a kiadatlan, részint a már közzétett kútfők nagy tömege alapján, eredeti feladatomat, mely kézzelfogható realiztikus jellegű munka, sikerült minden ízében megoldanom. Napról-napra, helyről-helyre pontosan és minden hézag nélkül állapítom meg mikor, hol és minő körülmények között tartózkodott úgy XII. Károly, mint serege és kísérete Magyarországon, sőt - rövidebbre fogva - Török- és Németországban is. Művem nyomán rengeteg téves állítás dől halomra s helyébe lép, azt hiszem, maradandó biztossággal a megdönthetetlen történelmi igazság.

Az eszmei rész természetesen más képet mutat. Egyetemes nagypolitikai vonatkozások megítélése, többé-kevésbé hypothesisek nyomán, melyeket a történelem éppúgy nem nélkülözhet, mint a természettudomány, - mindig nagy kérdés, vajjon megállhat-e az utókor előtt? (3. és 4. l.)

11. Buda és Pest a világirodalomban.

(1473-1711.)

- Budapest, 1925. Budapest székesfőváros. 480. 1. -

Az Isten ujjá jelölte ki a Kárpátoktól Adriáig egy folyamrendszerhez tartozó, az egész világon páratlan földrajzi, stratégiai és közgazdasági egységet alkotó terület természetesen központjává Budapestet. A hitében, gondolkodásában megrendült, anyagi létében züllésnek indult XX. századi ember kellett hozzá, hogy minden igazság és morál megcsúfolásával 14 vármegye központjává sülyessze a magyar metropolist. A tengerig érő terület ketreccé vált, körülvéve romlásunkra törő porkolóbokkal. (3. l.)

*

Hungaricáim gyűjtésében a *magyar glóbus* lebegett előttem. Ötven éven át mindent összeszedtem, ami Magyarországgal, vagy a magyarsággal kapcsolatos. (4. l.)

*

A jelen munka úgy alapgondolatára, mint kivitelére nézve *úttörő* vállalkozás nemcsak nálunk, de a világirodalomban is. Nincsen nagyváros, melynek múltja ily alapon lenne bemutatva. Efféle mű a maga tárgyát – éppúgy, mint a szótár – sohasem merítheti ki. Célját azonban teljesen eléri, ha *alapvetőnek* bizonyul.

Végül nem akarom elhallgatni a huzamos ideig tartó gyűjtéssel, pótolhatatlan előnyei mellett, természetszerűleg együttjáró hátrányokat sem. Hosszú életen át, főként tanulmányozó ember, nem maradhat azonos önmagával. Ugyanazon ember 60-70 éves korában nagyobb felkészültséggel, az időközben megváltozott tudományos kíváncsalmak tekintetbevételével másképp nézi s másképp regisztrálja a kezébe került tárgyat, mint 20-30 éves korában. Ez ugyan egy cseppet sem érinti a dolog lényegét, de a feldolgozott anyag egyöntetűsége mindenestre kárát látja. S nem lehet rajta segíteni, ha pl. a feljegyzés távoleső könyvtárban történt, ahová mostanság nemigen lehet ám eljutni!

Éreznem kellett az idők változását. Nagyobb körvonalú utazás, több ország bejárása, polgári viszonyok közt élő magyar emberre nézve, rettentő nehézkessé és költségesse s azzal együtt jóformán megvalósíthatatlanná vált. Éreznem kellett, amit mindnyájan érzünk, hogy magyar ember létünkre szinte ki vagyunk rekesztve a nagyvilágból. (5-6. l.)

12. Kisebb közlemények.

- A történelem tanulmányozásának útjai és eszközei. -

A politikai jogokat a törvény a maga jószántából adja, de csak a személyes képesség gyakorolhatja üdvösen. Mert önmagának és másnak becsülése, a joghatárok eleven érzete, az igazság szeretete, a szabadság e lényeges föltételei, nem foglalhatók paragrafusokba, azokat nem lehet megparancsolni. Úgy-szintén a politikai egyenlőség is csak zengő érc és pengő cimbalom, ha nem támaszkodik a műveltség lehető egyenlőségére.

Eötvös: Közoktatási politikája. 1907. 6. 1.

Az 1860-as években mindenben, mi a művelődésre vonatkozik, az európai emberiség közgondolkodásának legesodáltabb kifejezője Jules *Simon* volt. S e férfiú általános irányának jellemzésére elegendő fölemlítenem *L'Ecole* című főműve első fejezetének következő címét:

Le peuple qui a les meilleures écoles est le premier peuple; s'il ne lest pas aujourd'hui, il le sera de demain. (Az a nép, melynek a legjobb iskolái vannak, az első nép; ha még ma nem az, az lesz holnap.) Eötvös: Közoktatási politikája. 1907. 8. 1.

*

Nyugat-Európa kiválóbb írói remekül értik, miként kell jelesebb írói egyéniségek életiratát az irodalmi kritika és irodalomtörténelem legtanulságosabb és leggyönyörködtetőbb fejezeteivé alakítani át. Walter Scott nem ismert Boswell: dr. Johnson történeténél érdekesebb művet az egész angol irodalomban s részünkről Nisard Erasmusánál, Macaulay, Sainte-Beuve, Planche stb. irodalmi arcképeinél nem képzelhetünk élvezetesebb, valamint tanulságosabb olvasmányt.

Ide haza, e tekintetben, borultabb a határ. Apróbb életiratkákról, melyeken az életíró csupán szelleme csillogtatásáért munkál, nem akarunk szólni; terjedelmesebbre pedig, mely alapos tárgyismeret mellett, művészileg lenne felfogva és kidolgozva, nem lelünk példát.

Mikes K. Pesti Napló, 1878 máj. 12.

*

Hősök és államférfiak életét nyomon követheti a történelem nyílt szeme. Megfutott pályájukon történelmi tények a mértföld-

mutatók s hadjárataikon, béke-conferentiáikon figyelemmel kísérhetjük működéseiket anélkül, hogy önmagunknak kellene hadvezérré vagy államférfivá lennünk.

Másképp áll a dolog a szellemi tények embereinél. Életokeket, ha megérteni s ismertetni óhajtjuk, eszmeharcaikat önmagunknak is újra át kell küzdenünk s össze kell forranunk egyéniségökkel; mert az ő ismérveik nem külső tényekben, hanem belső, saját gondolati tényeikben gyökereznek, melyeket csak úgy lehet a közönség előtt érdekesen és érthetően fejtegetnünk, ha előbb magunk is teljesen felfogjuk és átérezzük. Egy olyan Mikes-féle írói egyéniség úgyszólván rá van szorítva, hogy egyedi életéből merítsen annyit, amennyit csak lehet s ezért saját, valamint kora egyedi életének ismerete adja kezünkbe kulcsát műveinek, melyekbe saját énje is többé-kevésbé bele van szöve.

Mikes K. Pesti Napló, 1878 máj. 12.

A történetíró egyik legszebb föladata, hogy midőn nagyobb-szerű mozgalom képét adja, bármely oldal túlbecsülése nélkül, kikeresse azt a részt, mely egyéni s azt, amely általános okokra vihető vissza. Ehhez képest, a történelem újabb fölfogásának sarkelvét a viszonyok hatalmának teljes elismerése képezi, mely visszaveti amaz avatag nézetet, mintha egyedül nagy szellemek alkotnák a történelmet. Az ember ugyan ahány, annyiféle s az emberi élet gazdag és ezer változatú; mégis időnként bizonyos egyszerű, könnyen felismerhető áramlat vezérli azt. Minden időben határozott alapgondolat adott lökést az emberiség életfolyamának s mindig csak azon vezéreszme megvalósításában vagy megsemmisítésében állott törekvéseinek célja. A legnagyobb szellemek is csak a már létező viszonyok kifejezése s nagyságuk éppen abban áll, hogy éppen azt fogják föl, ami időszakos, éppen azt fedezik föl, amit koruk az emberi élet rendeltetésének és jövőjének tűzött ki. A ker.-ség első százada. Pesti Napló, 1878 júl. 18.

*

Dr. Weidling J. lelkiismeretes munkásnak látszik. Előadása is világos, de különösen az, művének beosztása. A rendszerezés neki is, mint a német történészeknek általában, legerősebb oldala.

Amellett egészen modern történész, abban az értelemben, hogy *lelketlen* előadó, vagyis pártállást nem foglalva, fagyos

objektivitással szól világmozgató nagy dolgokról. Observai és leír, mint ahogy observálja és leírja a bogarász a *cserebogarat*. Weidling cserebogara: svéd történelem a reformatio korában.

Egész munkájában alig egy-két helyt nyilvánítja saját nézetét: Weidlingnál mindhiába keressük az események fölött regnáló bírói ítélet ama méltóságát, mely pl. Macaulay műveinek legragyogóbb ékessége. Weidling beéri azzal, hogy mindig csak az adatokat beszélgeti. Ez magábanvéve helyes, de az a túlsó tárgyilagosság, melyet Ranke plántált a modern történetírásba, talán legkevésbé van helyén az egyháztörténelemben, melynél a szélsőségig vitt objectivitas engem legalább csak az író hi tétlenségéről győz meg.

Azt tartom, nem vétünk az objectivitas ellen, ha pártállást foglalunk ugyan, de amellet nem nyomjuk el igazságérzetünket. Ha nem hallgatunk el semmit, ha mindent úgy írunk le, úgy adunk elő, amint testi vagy lelki szemekkel látjuk, ha az induciót szorosan, alapelvei szerint keresztülvisszük: igazabban írhatjuk a történelmet, mintha emberi szenvedélyekről szenvedély nélkül, vallási dolgokról vallás nélkül értekezünk a legnagyobb objectivitással. Schwedische Geschichte. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1883.

Az ó-világban „bibliotheca” alatt, csupán a könyvtartó szekrényt értették. Aztán átvitték e fogalmat arra a helyiségre, ahol a könyvek *őrizettek* (Cic. Fam. Vii. 28); s végre belefoglalták tartalmukat, az írásműveket is, melyek együttesen könyvkészletnek (apparatus librorum) nevezettek (Cic. Fam. Xlii. 77). S már Festusnál (Pauli Diaconi Excerpta ex libris Pompeii Festi de significatione verborum) olvassuk, hogy a „könyvtár *alatt* a görögök, valamint a rómaiak, általában éppen úgy értették a könyvek nagyobb számát, mint magát a helyiséget, melyben a könyvek felállítottak”.

Ez volt a régiek képzete a könyvtárak fogalmáról. Korunk tudományos felfogása szerint azonban, a legnagyobb mennyiségű könyv is csak *anyagát* képezi a könyvtárnak, de még nem könyvtár. A mai világban valamely *rendezetlen* könyvtömeget, melynek emiatt, mindennapi tapasztalat szerint, használatlanul kell hevernie: a szó szoros értelmében éppúgy nem nevezhetünk könyvtárnak, mint ahogy nem mondhatjuk a kutya-

tejen és gyepűbodzán kívül egyebet nem termő pusztaföldről, hogy az kert, rét vagy gazdaság volna. Amint a pusztaságot szántófölddé, szőlővé egyedül a *mívelés* alakítja át, s amíg ez nem történik, mindaddig bizony csak pusztaság a neve: hasonlóan bizonyos könyvhalmozat mindaddig nem méltathatunk külön névre, míg nincsen használható állapotba helyezve, vagyis szakszerűen rendezve és kezelve.

Ennélfogva, a tudomány mai állása szerint, a könyvtár szó tulajdonkép jelentékeny számú írott és nyomtatott művek összegét jelenti, melyek tudományos alapelvek nyomán, bizonyos meghatározott s vas következetességgel keresztülvitt terv szerint vannak rendezve, kezelve, gyarapítva avégből, hogy az emberi szellem termékeit megőrizték és fölhasználásukat minél inkább előmozdítsák. Rend, használat és megőrzés szoros kapcsolatban s viszonthatással vannak egymás irányában, elannyira, hogy egyik a másik nélkül lehetlenné van téve. E szempontok szerint, a szó valódi értelmében vett könyvtárnak többé-kevésbé terjedelmesnek, rendezettnak kell lennie, hozzáértő őr vagy könyvtárnok kezelése és felügyelete alatt.

A késmárki Iyceum könyvtára. Prot. Egyházi és Isk. Lap. 1885.

Külföldön a nagy múlttal bíró vagyonos családok legtöbbje kiadta vagy kiadatta már levéltárát. Nálunk e tekintetben, az ősiség eltörlése óta, csak annyi történt, hogy előkelő családaink megnyitották a történetbúvárok előtt levéltáraikat. Nekünk mindössze két főúri családunk van, mely a noblesse oblige elvét alkalmazta levéltárára is, s nagy anyagi áldozatot hozott azok kiadására. A Zichyek okmánytára után a Károlyiaké, ily elhatározás eredménye.

Nagyszerű gyűjtemény ez, mely tulajdonképp a Károlyiak oklevelein kívül, számos más, jobbára ama családdal atyafiságban állott családok okleveleit tartalmazza. A régi világban nemcsak a kard élével szerezték s őrizték meg a vagyont, hanem éppoly mérvben gyarapították, állandóságukat éppúgy biztosították kutyabőr- és papíros-okmányokkal. A levéltárak voltak fegyvertárai a pörös „feleknek, s gyakran egy-egy kutyabőr fölért egy-egy falu birtokával.

A Károlyiak, mint minden virágzásra emelkedett család,

a legrégebb kortól fogva, kiváló gondot fordítottak levéltárukra.

A család levéltára a bizonyosság, hogy a Károlyiak maguk, vagy prókátoraik (procurator) állandó vendégei voltak Váradnak, Lelesznek, Szent-Jobbnak; Budán pedig alig folyt le törvénykezési octava anélkül, hogy a Károlyiak pöre, legalább halasztással ne szerepelt volna benne.

Ily levéltár közkinccsé tétele nagy nyereség a hazai tudományosságra nézve.

A Károlyi grófok levéltára. Prot. Egyházi és Isk. Lap. 1887.

A magyar embert hazájához ezer gyökérszál íúzi. Erősebbek és finomabbak. Hajszálvékonyak és hajókötélvastagságúak. A nyelv, a származás, az itthonmaradt rokonok, az itthon eltöltött keserű évek, a „szeretet és szerelem édes emlékei, a vallás közössége, a szülők sírhantjai, vagy a korán elvesztett gyermek koporsója. De mindenekfölött az elhagyott föld sóvár szeretete.

Ez a hazaszeretet háborog most a három-négyezer tengeri métföldnyire vetődött magyar szívekben...

Szabadságszeretetük forró rokonszennvel fordul felénk, amit nagy örömmel és megnyugvással viszonzunk. El vannak szánva támogatni bennünket minden erejükkel. Csak testük vált meg tőlünk. Lelkük velünk van a megpróbáltatások ezen nehéz napjaiban.

Amerika kenyéradó *otthonuk* lett, de nem *hazájuk*. Magyar embernek csak egy igazi hazája van és lehet: az az egyetlen, az az édes, melyhez *eltéphetlen gyökérszálak* fűzik mindhalálig!

Független Magyarország. 1906 márc. 15.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal	
Ajánlás	3
A kiadók előszava	5
Ballagi Aladár élete és munkái. írta: Sárkány József.....	7-25
I. Akadémiai munkálatok	27-74
Gályarabok a XVII. sz.-ban 29. — A spanyol inquisitio 35, — Részletek a „Régi magyar nyelvünk...” stb. c. műből 56. — A templomos rend eltörlése 60. — Colbert, mint akadémikus 68. — Veracity of mind 74.	
II. Az egyetemi „szószéken”	75-104
Dékáni beköszöntő 77. — Rektori búcsúbeszéd 85. - Élet és történet: Az osztrák követelés 90, Trianon és a magyar tudomány 93, A professzor otthonában 95, - A múlt idők csarnokában: Mit tanulhatunk a hadtörténelemből 98, Az aranydiplomás Tanár 104.	
III. Egyházi dolgozatok	105-172
Adalékok a XVII. és XVIII. sz. vallási türelmetlenségéhez 107. — Svédország népnevelésügye 112.- Károli Gáspár bibliafordítása és a vizsolyi nyomda 121. - Régi magyar vallásos énekek 132. — Az erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe 134. — Néhány királyföldi főiskola értesítője 138. — A bács-szerémi egyházmegye 146. - Magyar ref. papok Csehországban 150. — A londoni „Biblia Társaság” 162. — A keresztyénség egysége 166.	
IV. Irodalomtörténeti közlemények ~.....	173-198
Kelet népe Keleten 175. — Az oláh irodalom első kezdetei 179. — P. Kelemen Didák 183. — Elfelejtett írók 186. - „Attila” a kutyafajzat 195. — Attila-tanulmányok 198.	
V. Könyvismertetések	199-244
Legrégibb műemlékeink a ker. korból 201. — Útvonalaink az Árpádok korában 214. — Sarkad története 220. — Pestmegye és tájéka virányai 229. — A nők és a társadalom 233. — L. Ulpius Marcellus — 243.	

VI. A kegyelet oltáránál	245
Vitkovics Mihály 247. – Tomcsányi Ádám 251. – Salamon Ferenc 256. – Röck Szilárd 261. – Ciprus- ágak: Czobor Béla, Katona Lajos, Borovszky Samu sír- halmára 264-267. – Emlékezés Goldziher Ignácra 269.	
VII. Úti emlékek	279
Béctől Mölkig 281. – Strassburg 285. – Heidelberg- ből 292. – Florenz 297. – Búcsújáráhelyek Oroszor- szágban: Kiev 302, Moszkva 312, Szent-Pétervár 320.- A csensztochovai lavra 330. – Simancas 338. – Rész- letek „A magyarság Moldvában” c. tanulmányból 345.	
VIII. Hazai tájképek	351
Lőcse régiségei 353. – A bihari síkság egy-két feje- zete 361. – Hódmezővásárhelyről 367. – A Tisza-torok Tételtől Zalánkeménig 374. – Biharmegyei népvisele- tek 382. – A hurca-gát 388.	
IX. Rákóczi íróéakja	389
II. Rákóczi Ferenc ifjúsága 391 – Rákóczi szabadság- harcának okai 397. – A bujdosó fejedelem 403. – A küzdelem mérlege 409. – Idézetek „Az igazi Rákóczi” c. műből 412.	
X. Kossuth katonája	413-413
Magyar ezred-napiparancs 415. – Látogatás Kossuth Lajosnál 417. – A ceglédi Kossuth-kultusz 423. – Az emigratio lélektana 429. – Tükördarabok Kossuth éle- léhez: Félévig Kossuth iratai közt 431. Beszédváz- lat 434. A világ lélek élén 436.	
XI. Politikai mezőkön	437
Magyarország és Bosznia 439. – Az 1906. évi felirati javaslat tervezete 448. – A felirati javaslat indokolása 453. – A nemzetiség és a szabadság 456. – A magyar jövő kérdései: Az ipartörvény revíziója 470, A sajtó- szabadság biztosítékai 472. Az ötvenéves ember prob- lémája 474.	
XII. Magister históriáé	477
Franciaország hatása Európa művelődésére 479. – Lakodalmaikat a XVII. században 497. – Nagy Frigyes és Mária Terézia 519. – Régi dicsőségünk kéf” intéz- ménye: A magyar királyi koronaörök 536, A magyar testőrség Bécsben 538. – A „János-köröm” 541. – A sólyomvadászat 546. – A zsandár 556.	

XIII. Budapest szerelmese 561-592

Buda regia és Buda ereklyéi 563. – Török uralom Budán 566. – Császári kormányzat Budán és Pesten 570. – Buda és Pest III. Károly korában 580. – A főváros régi temetői 586. – s Buda és Pest a világirodalomban: A budai meridián; Nem oda, Buda; Szokolli Musztafa 592.

XIV. Módszertani irányelvek..... 593-612

A történet szelleme: Szemelvények Ballagi Aladár történelmi műveiből 595.

Tartalomjegyzék.....613-615.